

БОГДАН ТОМЕНЧУК

**ГАЛИЧ
І МАЛА ГАЛИЦЬКА ЗЕМЛЯ
XII–XIII ст.
ІСТОРИЧНА ТОПОГРАФІЯ ГОРОДИЩ**

Прикарпатський національний університет
імені Василя Стефаника
Інститут історії, політології і міжнародних відносин
Інститут історії, етнології і археології Карпат

Bohdan Tomenchuk

**Halych and Small Halych land
of XII–XIII centuries
Historical topography of the hillfort**

Богдан Томенчук

**Галич і Мала Галицька земля
XII–XIII ст.
Історична топографія городищ**

Івано-Франківськ
«Симфонія форте»
2016

УДК 904 (24) (477/85-86)

ББК 63.4

Т 56

Рецензенти:

Моця О. – доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України, Інститут археології НАНУ;

Пивоваров С. – доктор історичних наук, професор, Чернівецький національний університет ім. Ю. Федьковича;

Филипчук М. – кандидат історичних наук, доцент, Львівський національний університет ім. І. Франка.

Схвалено до друку Вченою радою Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника

Томенчук Богдан

Т 56 Галич і Мала Галицька земля XII–XIII ст. Історична топографія городищ / Богдан Томенчук. – Івано-Франківськ : Симфонія форте, 2016. – 596 с.

ISBN 978-966-286-090-0

У монографії на основі комплексного аналізу писемних джерел і археологічного матеріалу досліджуються містотворчі процеси в Галичі і в регіоні Галицько-Буковинського Прикарпаття, яке можна вважати Малою Галицькою землею. Разом з окремими Перемишльською, Звенигородською і Терехівською землями вони утворювали об'єднану Галицьку землю – князівство в широкому значенні цього терміна. Монографія є узагальнюючою, четвертою частиною з авторської серії «Археологія Галицької землі» (Археологія дерев'яних храмів XII–XIII ст., 2005 р.; Археологія некрополів Галича і Галицької землі. Одержавлення. Християнізація. 2006 р.; Археологія городищ Галицької землі. Галицько-Буковинське Прикарпаття. Матеріали археологічних досліджень. 1976–2006 рр., 2008 р.).

Для археологів, істориків, етнологів, краєзнавців, студентів, учнів і всіх, хто цікавиться давньою історією України.

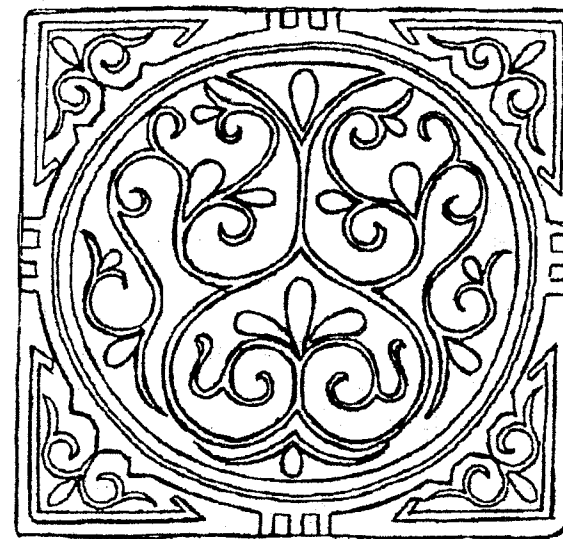
УДК 904 (24) (477/85-86)

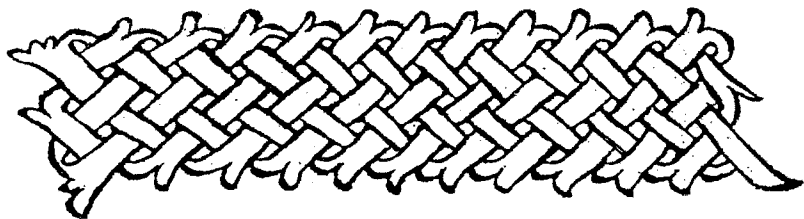
ББК 63.4

ISBN 978-966-286-090-0

© Томенчук Б. П., 2016

Вступ

Актуальним завданням української історичної науки є вивчення давніх державотворчих та містотворчих процесів на території України. Серед регіональних проблем особливо вирізняється тема виникнення та розвитку Галицького князівства та ранні містотворчі процеси на його землях, а саме в Тереховлянській, Звенигородській, Перемишльській і Галицькій землях.

У зв'язку із обмеженою історичною джерелознавчою базою для вивчення цих середньовічних державотворчих і містотворчих процесів усе більше уваги приділяється археологічним матеріалам, серед основних категорій яких є городища. Вони є надзвичайно складною і багатогранною уфортифікованою поселенською структурою, пов'язаною як з етнополітичними, так і з соціально-економічними процесами, що своєю чергою дозволяє проводити їх окреме дослідження.

Предметом нашого дослідження є літописне столичне місто Галич і городища Малої Галицької землі (Галицько-Буковинського Прикарпаття).

Об'єктом дослідження є містотворчі процеси, які відбувалися в Галичі і в регіоні Малої Галицької землі як його округи.

Територія дослідження охоплює Галицько-Буковинське Прикарпаття в межах сучасних теренів Івано-Франківської і Чернівецької областей, які можна вважати давньою історичною Малою Галицькою землею у вузькому значенні цього терміна. Поряд з окремими Тереховлянською, Звенигородською і Перемишльською землями Мала Галицька земля була територіально найбільшою та економічно найрозвинутішою,

про що свідчать активні містотворчі процеси в регіоні, де знаходилось і столичне місто Галич. Усі разом вони утворювали об'єднану Галицьку землю – князівство в широкому значенні цього терміна (рис.1).

Хронологічними рамками даної роботи є XII – середина XIII ст.: від часу утворення літописного міста Галича та Малої Галицької землі і до монголо-татарської навали та втрати Галичем ролі столичного міста Галицько-Волинської держави. В роботі також коротко охарактеризовано попередні історичні періоди, пов'язані з ранніми державотворчими і містотворчими процесами в регіоні, який в результаті зовнішнього одержавлення став частиною Києворуської держави. В другій половині XIV ст. Мала Галицька земля була розчленована та увійшла до складу Польщі та Молдавії.

У просторовому сенсі Мала Галицька земля є давнім, історично сформованим регіоном в контактній зоні різних культур та держав.

У соціально-економічному плані ця територія вирізняється значними природними ресурсами, великим людським потенціалом та наявністю тут важливих ділянок транс'європейських та транс'євроазійських шляхів, зокрема річкових переправ (бродів) і гірських переходів.

У суспільно-культурному сенсі ця територія вирізняється давніми контактами з різними етнічними групами населення Європи та Азії.

У природно-географічному значенні Галицько-Буковинське Прикарпаття є контактною зоною між давнім європейським лісостепом і євроазійським степом та Карпатами.

Методологічну основу роботи становлять базові принципи історизму, системності та об'єктивності. До головних методів дослідження віднесено комплексний, синтетичний, історико-типологічний і проблемно-хронологічний аналізи письмових і археологічних джерел, які взаємно доповнюють один одного і забезпечують найбільш повне вирішення поставлених завдань. Крім них, у дослідженні використано ретроспективний та компаративний методи аналізу, що дало можливість

прослідкувати еволюцію державотворчих і містотворчих процесів у регіоні Малої Галицької землі.

Мета даного дослідження полягає в комплексному узагальненні даних письмових і археологічних джерел, які стосуються давнього Галича і городищ Малої Галицької землі (більше 120 пам'яток). На основі численного археологічного матеріалу, який зібраний як попередніми дослідниками, так і самим автором в результаті більш як 30-річних розкопок, спробувати простежити основні етапи розвитку містотворчих процесів як у Галичі, так і в регіоні Галицько-Буковинського Прикарпаття, яке вперше об'єднане нами в одну історичну область – Малу Галицьку землю. Зокрема, простежити вплив на них державотворчих процесів та з'ясувати особливості еволюції історичної топографії давнього Галича і городищ його округи. Окрему увагу в роботі було приділено вивченню фортифікації Галича і городищ Малої Галицької землі.

Вибраний напрямок нашого дослідження був пов'язаний з планами та програмами наукових досліджень Інституту археології НАН України і Прикарпатського національного університету ім. В. Стефаника та його навчально-наукового Інституту історії, етнології та археології Карпат.

В основу програми покладено тематично-хронологічно-регіональний підхід як до Галича, так і до Малої Галицької землі.

Специфіка конкретних завдань нашого дослідження впливає передусім із джерельної, насамперед археологічної, бази Галича і городищ Малої Галицької землі. На сьогодні це найбільш досліджена історико-географічна область та історичний регіон у структурі всієї об'єднаної Галицької землі – князівства. Археологічна джерельна база давнього Галича також дозволяє підвести підсумки і здійснити нову інтерпретацію розвитку його історичної топографії.

Археологічні дослідження на території давнього Галича розпочалися з розкопок курганних могильників у його околицях. Так, у 80-х роках XIX ст. А. Петрушевич (один з організаторів Товариства «Галицько-руська Матиця»), за його сло-

вами, «досліджує велику могилу нижче сокольської дороги при краю лісу» [Петрушевич, 1884], а Т. Земенський із Кракова проводить розвідкові розкопки Галичиної Могили у Крилосі [Ziemiński, 1884, s. 88–94]. У 1882–1884 рр. парох с. Залукви Лев Лаврецький та історик І. Шараневич (Львівський університет) досліджують низку пам'яток церковної архітектури в урочищах Карпиця-Цегольня, Карпів Гай, Кирилівка, Цвинтариська, Церквиська, Прокаліїв Сад, Воскресенське [Лаврецький, Шараневич, 1884; Szaraniewicz, 1883, s. 1–202; Szaraniewicz, 1888, s. 3–90]. У кінці XIX ст. у Крилосі проводять розкопки О. Чоловський та І. Шараневич [Czolowski, 1890, s. 17–19]. У 1909, 1911 рр. дослідженнями галицьких старожитностей займається Й. Пеленський [Peleński, 1914, s. 80]. Зокрема, розкопує Галичину Могили і Татарську Могили. Протягом 1925–1930 рр. в околицях давнього Галича Л. Чачковським і Й. Хмілевським обстежено і картографовано близько 60 курганів і курганних груп та десятки інших археологічних пам'яток [Чачковський, Хмілевський, 1938].

Ці перші археологічні дослідження давнього Галича кінця XIX – початку XX ст. стали підосновою для вироблення і перших теорій щодо його локалізації та історичної топографії. Узагальнюючий підсумок їм дав тоді історик М. Грушевський. Він писав: «Між дослідниками старого Галича вийшов гарячий спір, не покінчений і досі, про те, де саме був город. І тим часом як одні думають, що він стояв більш менш де й нинішній – в розі Лукви і Дністра, иньші його місцем вважають праве побережжя Лімниці, а треті переносять його в Крилос» [Грушевський, 1954, с. 467]. Сам М. Грушевський на той час вважав, що Галич «мусів правдоподібно лежати над Дністром, більш менш на лінії між устям Лімниці і теперішнім Гаlichem, де в двох місцях Наддністрянські горби підіймаються більш менш до висоти Крилоського городища... Але нічого неможливого немає і в тім, що Галич зі своїми передмістями (розложеними певно не збитою масою) займав з певними перервами цілий той простір від Лімниці до Крилоса і теперішнього Галича» [Грушевський, 1954, с. 467].

До першої, найменшої і найдавнішої групи дослідників належить А. Петрушевич, який, зокрема, писав, що центр давнього Галича збігався з територією сучасного міста Галича, а на місці старостинського замку розміщувалась князівська резиденція з князівським палацом. Саме місто займало велику територію (площею 30 кв. км) між ріками Луква і Лімниця. Галич, на його думку, складався з центрального укріпленого князівського двору і двох передмість (горішнього і долішнього пригородів) та двох окремих фортець (Крилоської і Пітрицької) [Петрушевич, 1850, s. 78–80, 82, 84–90; 1853, s. 6–19, 21, 24, 37–41; 1854, s. 2–14].

Широкі археологічні розкопки пам'яток давньогалицької архітектури, які були проведені І. Шараневичем, дали йому можливість прийти до нового висновку, а саме що Галич лежав при усті Лімниці і Дністра, займаючи площу 5–6 км у довжину і 4–5 км у ширину. Його слідами є залишки церков Спаса і Пантелеймона. Біля першої і був княжий двір. Посеред міста (ур. Над Бідуном) мала знаходитись церква Богородиці. Вздовж Лукви «тягнулись базари староруського княжого міста, аж до самого Дністра, де була купецька пристань... і торговиська... Монастир св. Івана лежав над Луквою, на місці теперішньої церкви Крилоської...» [Шараневич, Стародавний Галич. – «Зоря Галицкая» яко альбумъ. – Львів, 1860. – С. 295–335].

Зазначену концепцію підтримала велика група тодішніх учених, зокрема І. Лушкевич, Я. Захарієвич, Т. Земенський [Захарієвич, 1882; Земенський, 1884, с. 88–94; 1886]. Ця друга група істориків зробила значний внесок у розробку концепції історичної топографії давнього Галича. Навіть з огляду сучасних результатів досліджень, недооцінивши значення і роль Крилоського городища (при відсутності ще не виявленого Успенського Собору), в їх концепції закладена значна частка історичної істини. Адже справді територія високого мисовидного берега, утвореного Лімницею і Дністром, виділяється найбільшою кількістю пам'яток давньогалицької церковної архітектури (близько 6). І одна з них (церква Спаса) є найдавнішою та

пов'язана з князівським літописним замком Володимирка Володаревича.

Яскравим представником третьої групи істориків був О. Чоловський, який дав широку й аргументовану критику попередніх теорій та висунув свою гіпотезу. Зокрема, що «єдине місце, де старий Галич міг стояти, є Крилос, не применшуючи заслуг праці Шараневича... Городище складається з двох частин (замкнутих)... Площа 70 метрів, обвід до 2500 м... Є два натуральних джерела... Одна частина була властивим градом (дитинцем), а друга – його пригородом (передграддям)... Має ще третю частину – підгороддя, назва якого збереглась дотепер... Дерев'яний двір княжий не був укріплений і лежав тільки нижче церкви на місці так званого «Золотого Току»... Тут також поблизу треба шукати фундаменти двірської церкви Спаса... Церква Крилоська і зараз має титул «катедра Галицька Успіння Богородиці»... Тут лежала на цьому місці і церква Соборна... Німецька Брама стояла біля вступу до глибокого перекопу (з заходу)... Галичина Могила стоїть там, де її ідентифікував Земенський, на високому пагорбі давнього пригороду... поблизу самого граду в Крилосі...» [Czolowski, 1890, s. 1, 3, 5, 15–20]. Цю третю гіпотезу підтримував і Й. Пеленський, який говорив, що «та скала (Крилоська) власне була замком, тим столичним градом галицьких хронік руських, а також «агх» оповідань Длугоша... На ній стояла в середині найвища будівля, церква катедральна W.V. з каміння. При катедрі знаходився монастир капітульний з резиденцією єпископа, пізніше митрополита. Там існував двір княжий з церквою св. Спаса...» [Peleński, 1914, s. 103, 105, 107, 108; 1991, №5, с. 43–49; 1991, №6, с. 36–40; 1992, №1, с. 42–48; 1992, №2, с. 59–63].

Надзвичайно багато для вивчення історичної топографії давнього Галича зроблено Л. Чачковським і Я. Хмілевським. Виготовленими ними планами Крилоського городища і околиць з назвами всіх давніх урочищ до цього часу користуються всі сучасні дослідники. А їх точність і вичерпність зумовили відсутність спроб їх нового трактування і доповнення. Ось тільки деякі їх теоретичні висновки: «Столиця Галицької

землі займала простір приблизно одної квадратної милі... Простір цей перетинає через половину ріка Луква... На визначній горі, там, де сьогодні розбудувалося село Крилос, містився город (Агх), себто головна твердиня Галича... Тут була резиденція князів та осідок галицьких єпископів... Територіально город був поділений на дві частини... У північній стороні стояв княжий двір з двірською спаською церквою... Сам палац стояв у південно-східному куті городища... На узгір'ях, на правому березі Мозолевого Поток, стояв ряд оборонних монастирів... Найбільша частина галицької столиці була розбудована на залуквівській височині... Там було галицьке пригороддя. Пригороддя замешкане переважаючою частиною населення (бояри, купці, ремісники, біле і чорне духовенство)... Пригороддя не було подібне до тодішніх західноєвропейських столиць з густими рядами вуличок, а будинки галицького Пригороддя стояли рідко або в групах, переважно по берегах рік... Вздовж декількох головних комунікаційних ліній-доріг і стояли церкви, монастирі, мешкальні доми... На високій горі, на правому березі р. Лукви біля Дністра стояв укріплений двір Судислава...». За їх визначенням, в околицях Галича знаходився і княжий «господарсько-економічний район» та «підміські служебні оселі» [Чоловський, Хмілевський, 1938, с. 5, 22, 30, 37, 38, 46].

Найбільших успіхів в археологічному вивченні давнього Галича в першій половині ХХ ст. досягнув Ярослав Пастернак [Пастернак, 1944; Коваль, 1999; Коваль, Миронюк, 2006]. Загалом за вісім років досліджень (1934–1941 рр.) ним було розкопано близько 9 тисяч кв. м площі. З відкриттям фундаментів Успенського Собору – катедрального храму столичного Галича – було, здається, остаточно вирішено питання про локалізацію княжого міста. Проте, підсумовуючи результати своїх досліджень, він залишав наступникам «завдання дальших розкопів... Встановити територіальний розвиток цілого центру колишньої столиці на Крилоській горі». На його думку, «цей центр був поділений на дві частини. В північній, на так званому «Золотому Тоці», знаходився княздвір, дитинець з двірською Спаською церквою... У південній частині стояли монументаль-

ний Успенський собор, єпископський, пізніше митрополичий палац і капітульний монастир. Простір-долина між обома частинами міста зветься ще й досі «базаром». За княжих часів там був, треба думати, вільний майдан для купців і прочан, що прибували на державні і храмові свята... На південь від Катедрального собору розташоване було просторе пригороддя, тепер поле «Качків», а по другому березі р. Лукви, аж по р. Лімниця і Дністер, просторе підгороддя міста Галич, де мешкали купці, ремісники та рядова міська людність, а в окремих дворах бояри... У комплексі галицького княжого городу був цілий ряд монастирів і церков на східному високому березі Мозолевого потоку, які захищали столицю від сходу... Від заходу боронили підступ до столиці кам'яні церкви вздовж р. Лімниці... Південна частина міста була захищена головню системою подвійних і потрійних валів... Город Галич займав коло 40 кв. км простору своїм княжим двором, осідком церковної влади, базаром, пригороддям і підгороддям, боярськими, купецькими та міщанськими дворищами, промисловими дільницями, церквами і монастирями...» [Пастернак, 1961, с. 610–621]. Як бачимо, Я. Пастернак повністю підтримав думки своїх попередників, які відносились до третьої групи істориків.

Після Другої світової війни церковні комплекси стали основним об'єктом досліджень московського і лінгградського археологічних центрів. Зокрема, у 1955 р. М. Каргер проводить дослідження фундаментів ротонди в ур. Прокаліїв Сад, а в 1959 р. – ротонди в с. Побережжя [Каргер, 1958, с. 362; 1960, с. 62–69; 1976, с. 53–59]. Протягом 1980-х років лінгградський археолог О. Іоаннісян здійснює дослідження фундаментів чотирьох давньогалицьких церков [Іоаннісян, 1982; 1983, с. 231–244; 1986, с. 102–109]. Невеликі розвідкові розкопки в цей час здійснили лінгградський археолог П. Раппопорт [Раппопорт, 1967, с. 28; 1982, с. 187–202] і київські дослідники В. Довженок [Довженок, 1955, с. 12–13] та В. Гончаров [Гончаров, 1955, с. 22–31; 1956, с. 61–67].

У 1969–1989 рр. на території давнього Галича проводить широкомасштабні розкопки львівський археолог В. Ауліх,

котрий керує Галицькою експедицією Інституту суспільних наук та Івано-Франківського краєзнавчого музею [Ауліх, звіти, 1969–1986]. Усього за двадцять років ним було розкрито близько 7000 кв. м площі Крилоського городища. У 1982 р. в складі цієї експедиції почав працювати окремий архітектурно-археологічний загін під керівництвом Ю. Лукомського, який дослідив чотири храми на посаді Галича [Лукомський, звіти, 1982–1994]. В 1998–2000 рр. Ю. Лукомським було здійснено рятівні дослідження фундаментів Успенського Собору [Лукомський, 2006, с. 34–44; 2002, с. 578–607; Лукомський, Петрик, 1997, с. 83–91]. У розкопках брали участь також В. Петрик і В. Войнарівський. Крім того, ними було проведено охоронні дослідження на прилеглий до Собору території, зокрема монастиря і палацового комплексу [Лукомський, Петрик, 2001, с. 166–182; Лукомський, 2009, с. 416–431]. Невеликі рятівні роботи було здійснено Ю. Лукомським і на території Галицького старостинського замку. В 1991 р. археологічним загоном (О. Джеджора) архітектурно-археологічної експедиції було проведено невеликі розвідкові розкопки на території с. Підгороддя [Джеджора, 1993, с. 62–66].

Підсумком цих досліджень стало нове бачення окремих елементів історичної топографії давнього Галича. Зокрема, В. Ауліх говорив, що археологічні дослідження підтвердили тричленну структуру Крилоського городища [Ауліх, 1980, с. 133–150; 1984, с. 12–14]. «Золотий Тік» і надалі сприймався ним як княжий двір. Центральний майданчик городища з фундаментами Успенського Собору був єпископською частиною міста. Решту території займав торгово-ремісничий посад («окольне місто»). Біля підніжжя городища, вздовж р. Лукви, розміщувалась ще одна частина посаду. Цю схему історичної топографії давнього Галича підтримували й інші археологи та історики, зокрема М. Каргер [Каргер, 1960, с. 61–71; 1976, с. 53–59, 101], О. Ратич [Ратич, 1957; 1964; 1974], Б. Тимошук [Тимошук, 1988, с. 69–89; Русанова, Тимошук, 1981, с. 107–111], А. Куза [Куза, 1985, с. 74–75], В. Гончаров [Гончаров, 1956, с. 61–67; 1975, с. 202–229]. Суперечку викликала лише півден-

на частина городища (ур. Качків), яка сприймалась як «окольне місце», або як сховище для населення в часи військової небезпеки, або зовсім ігнорувалась.

З 1989 р. у складі Галицької експедиції почав діяти окремий загін із дослідження периферії давнього Галича під керівництвом автора.

У 1991 р. в Галичі почала працювати Галицька слов'яно-руська експедиція Інституту археології НАН України й Івано-Франківського краєзнавчого музею під керівництвом В. Барана (слов'янський загін) і автора (давньоруський загін), які завжди працювали за двома окремими «Відкритими листами», хоч звіти і були спільними. Це давало можливість комплексного археологічного дослідження Галича як пізньослов'янської і давньоруської пам'ятки з використанням досвіду і можливостей обох дослідників. У 1996 р. вона була реорганізована в Галицьку експедицію Національного заповідника «Давній Галич» (керівники В. Баран, Б. Томенчук). Впродовж 1991–2000 рр. в основному вивчалась оборонна система Крилоського городища та забудова центрального майданчика городища. В 2000 р. експедиція була реорганізована в Галицьку археологічну експедицію Прикарпатського національного університету ім. В. Стефаника (керівник Б. Томенчук), яка традиційно працювала спільно із Заповідником та Івано-Франківським краєзнавчим музеєм. В 2005–2010 рр. основними об'єктами досліджень експедиції були палацові комплекси на території Пантелеймонівського і Спаського городищ. В останні роки на території давнього Галича плідно працюють експедиції відділу археології Національного заповідника «Давній Галич». Зокрема, трипільська (кер. Т. Ткачук) та пізньосередньовічна (О. Мельничук), які традиційно співпрацюють з університетом та з іншими науковими установами України і Польщі.

Двадцятип'ятирічні археологічні дослідження, проведені автором як на території Крилоського городища, так і в його окрузі, дали можливість розробити нову модель історичної топографії давнього Галича, яка загалом базується на основних концептуальних засадах, висунутих усіма попередніми поко-

ліннями дослідників давнього Галича, кожен з яких в окремих тезах були історично виправдані.

Зокрема, найперше нами було чітко визначено еволюцію розвитку історичної топографії давнього Галича в залежності від трьох періодів його історичного розвитку: долітописного, літописного і пізньосередньовічного. В долітописний період Крилоське городище із сільськогосподарською округою було великим містом-полісом – одним із ранньоміських центрів Великохорватського князівства. Після включення великохорватських земель до складу Києворуської держави тут існував лише невеликий замок-фортеця киеворуських посадників (ур. Штепанівське городище). Літописний період в історії давнього Галича починається на початку XII ст., коли Іван Василькович (Теребовлянський) засновує тут свій столичний центр новоутвореного Галицького князівства (1124 р.). Його княжий двір, очевидно, розміщувався на території Галицького городища (старостинського замку). Біля нього на березі Дністра і Лукви формується торгово-ремісничий посад. Скоро (1127 р.) цей новоутворений Галич стає столичним центром і об'єднаного Галицько-Теребовлянського князівства. Галич швидко виростає у великий міський і столичний центр на перехресті важливих торгових шляхів.

Після смерті Івана Васильковича (1141 р.) Володимирко Володаревич (Звенигородський) переїздить до Галича, який стає князівським столичним центром трьох об'єднаних земель (Звенигородської, Теребовлянської і Галицької). В 1143 р. до них було включено і Перемишльську землю, що означало утворення об'єднаної (Великої) Галицької землі-князівства. Княжий двір Володимирка Володаревича знаходився на Спаському городищі (на Залуквівській височині, на березі р. Лімниці), де була розміщена і літописна церква Спаса з переходами до палацового комплексу. Володимирко Володаревич розпочав розбудову галицького дитинця на Крилоському городищі, де заклав і фундаменти першого Успенського собору та палацовий комплекс для князівської адміністрації в центральній частині міського замку (площею

7 га). Поряд було засновано і катедральний монастир (ур. Золотий Тік). Вони і сформували дитинець міста. Закінчив цю реорганізацію столичної інфраструктури його син Ярослав Осмомисл. Зокрема, в крайній західній частині міського замку було побудовано і окремий великий (2,5 га площі) князівський двір. Навколо міського замку, в межах старого Великохорватського городища, виросло «окольне місто». Під Крилоським городищем, вздовж р. Лукви, швидко сформувався і посад міста, основу якого становили численні двори бояр (боярська частина). В нижній частині р. Лукви, біля Дністра, пристані і переправи, далі розвивався торгово-ремісничий посад міста, основу якого складали вже численні городянські двори (ремісників, торговців та ін.). Крім посаду, почала формуватись і велика ближня округа столичного міста, основу якої становили княжі двори і близько десяти монастирських комплексів з поселенськими структурами, які їх обслуговували. В кінці XII – на початку XIII ст. поблизу княздвору Володимирка Володаревича Романом Мстиславичем (засновником нової князівської династії) було побудовано свій окремий княжий двір – Пантелеймонівське городище. В середині XIII ст. із втратою ролі столичного міста Галич залишається лише «церковним містом». На території міського замку, біля Успенського собору, сформувався митрополичий осідок. В XVII ст. на території старого галицького міського замку появляється великий осідок «нез'єднаних» галицько-львівських єпископів. Будуються потужні укріплення, а в центральній його частині засновується невеликий кам'яний монастир з новою Успенською церквою. В околицях існують ще й інші старі монастирі. Княздвір Романа Мстиславича став францисканським монастирем. Княздвір Івана Васильковича, який потім був фортецею угорських посадників, стає старостинським замком в структурі нового міста Галича часів польської окупації.

Давній Галич був не лише столичним центром Галицького князівства і Галицько-Волинської держави, а й центром великої округи в межах Галицько-Буковинського Прикарпаття, яке

можна вважати Малою Галицькою землею. Важливе значення в поселенській структурі цієї землі мали, зокрема, міста, замки, фортеці і монастирі. Їх залишками є численні городища, які завжди викликали велике зацікавлення дослідників.

Дослідження городищ Галицько-Буковинського Прикарпаття було розпочато ще в кінці XIX – на початку XX ст., зокрема В. Пшибиславським, І. Коперницьким, А. Кіркором, Б. Янушем, А. Шнайдером, Я. Пастернаком, Р. Кайндлем, В. Мільковичем, Є. Лазарем, Г. Купченко [Przybyslawski, 1879, s. 70–73; Kopernicki, 1879, s. 19–76; 1884, s. 3–32; Kirkor, 1879, s. 12–45; 1882, s. 21–27; Janusz, 1918; Пастернак, 1961, с. 617–660; Kaindl, 1901, s. 47–48; Milkowicz, 1908; Купченко, 1875].

Після Другої світової війни невеликі дослідження городищ Подністров'я провів О. Ратич, а Підгір'я – П. Раппопорт і Ю. Малевська [Ратич, 1964, с. 115–129; 1957; Раппопорт, Малевская, 1963, с. 63–64].

Особливо великі і багаторічні (з 1947 р.) роботи з вивчення городищ Буковини провів Б. Тимошук, який став засновником Буковинської археологічної школи для цілого покоління археологів краю. Завдяки його науковій діяльності було виявлено, обстежено і досліджено сотні археологічних пам'яток, передусім доби середньовіччя. Виявлено більше 300 поселень і городищ. Широкомасштабні археологічні розкопки проведені Б. Тимошуком на десятках городищ [Тимошук, 1952, с. 395–400; 1955, с. 109–114; 1959, с. 250–257; 1960, с. 164–166; 1967, с. 98–101; 1969; 1970; 1972, с. 7–13; 1973, с. 100–107; 1975, с. 264–265; 1978; 1981, с. 116–136; 1982; 1989, с. 74–83; 1993; 1995]. Зокрема, на території слов'янських (VIII–X ст.) городищ – общинних центрів у Горішніх Шерівцях, Грозинцях, Добринівцях, Ломачинцях, Білій, Ревні, Червоній Діброві і на городищах-святилищах у Ржавинцях, Горбово, Рухотині, Кулішівцях. Крім того, на території князівських (державних) фортець (X–XI ст.) в Ревні, Горішніх Шерівцях, Ломачинцях, а на території городищ – прикордонних фортець (XII – перша половина XIII ст.) в Ленківцях і Ломачинцях. Городища – князівські фортеці другої половини XIII – першої половини XIV ст. вивчалися

ним у Перебиківцях, Карапчеві, Чернівцях, Хотині. Феодальні («приватновласницькі») замки досліджувались Б. Тимошуком на території городищ в Молодії, Чорнівці, Недобойцях, Дарабанах, Ленківцях на Дністрі, Василеві. Особливо широкі дослідження проведені ним на території давньоруських міст Буковини, зокрема ранньофеодального міста в Ревні, літописних міст Василева і Кучелміна, Черна і Хотина.

Загалом запропонована Б. Тимошуком новаторська типологія визначення соціальних ознак городищ дала можливість зробити і аналіз складних державотворчих і містотворчих процесів, які відбувалися в регіоні. Матеріали археологічних досліджень численних городищ Буковини, які виявлені Б. Тимошуком, та його теоретичні розробки не втратили свого значення і сьогодні. Вони є важливою джерельною базою для нової інтерпретації соціального змісту городищ, їх історичної топографії і фортифікації, яка, зокрема, зроблена і нами в даній роботі.

У 70–90-х рр. минулого століття дослідження слов'яноруських пам'яток Буковини було продовжене учнями та послідовниками Б. Тимошука, зокрема А. Михайлиною, Б. Томенчуком, М. Филипчуком, В. Войнаровським, С. Пивоваровим, І. Возним, Ю. Мисько.

У 1976–2010 рр. автором проведено широкомасштабні дослідження давньоруських городищ спочатку на Буковині (Молодіївське, Василівське, Карапчівське, Непоротівське), а потім на Галицькому Прикарпатті (Олешківське, Любківське, Буківнянське, Голодівсько-Підгородівське, Копачинське, Кутське, Надвірнянське тощо). Крім того, було виявлено та обстежено десятки інших городищ Галицько-Буковинського Прикарпаття. Більше тридцяти років автором проводяться археологічні дослідження на території давнього Галича і окремих городищ в його окрузі.

Усвідомлюючи, що на даному етапі дослідження неможливо було вичерпно висвітлити всі складні питання характеристики містотворчих процесів, які відбувалися в XII–XIII ст. на території Галицько-Буковинського Прикарпаття, автор мав на

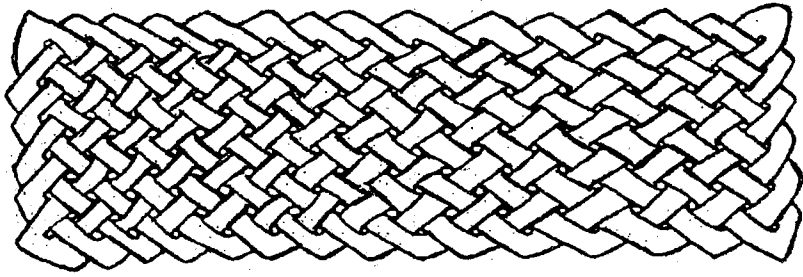
меті головним чином підсумувати результати археологічних досліджень давнього Галича і городищ Малої Галицької землі в контексті розвитку їх історичної топографії та фортифікації, а тим самим також позначити шляхи і перспективи їх подальшого вирішення.

Автор щиро вдячний всім Колегам (особливо Володимирові Барану, Михайлові Филипчуку та Олегові Мельничуку) за допомогу і співпрацю, а Школярам і Студентам – за добросовісну роботу в експедиціях.

РОЗДІЛ 1.

Давній Галич в літописній історії

Новітні історико-археологічні дослідження та аналіз писемних джерел створили основу для виділення трьох основних періодів історичного розвитку давнього Галича: долітописний (пізньослов'янський) – до кінця X ст., літописний (давньоруський) – до середини XIII ст. та пізньосередньовічний (церковний) – до середини XVIII ст. [Ауліх, 1976, с. 120–134; 1990, с. 97–102. Томенчук, 1996, с. 111–113; 1997, с. 19–28; 1999, с. 299–307].

1.1. Долітописний період давнього Галича

Історично майже не зафіксований і археологічно найменш вивчений. Хоч археологічно Галич відноситься до IX–X ст., на сторінках літописів він появляється дуже пізно порівняно з іншими давньоруськими столицями. Зокрема, в Київському літописі кінця XII ст. Галич вперше згадується в 1141 р., коли після смерті Івана Васильовича тут вокняжився Володимирко Володаревич [ПСРА. – Т. 2. – М., 1998. – Стб. 308]. До найбільш ранніх згадок відноситься оповідання про події кінця XI ст. в Києво-Печерському патерику, де йде мова про галицьку сіль [Абрамович, 1991, с. 151–152]. Є згадки про «галичан» за 1139 р. в Густинському літописі [ПСРА. – Т. 2. – Стб. 294]. В «Польській історії» Яна Длугоша згадується Галич у зв'язку з русько-польською війною 1126 р. [Długosz, 1873, s. 125]. Є згадки про Галич і в деяких угорських джерелах. Зокрема, в хроніці анонімого короля Бели III (1173–1196) «Діяння угрів» («Anonymi Gesta Hungarorum») є розділ «про місто Володимир і Галич» [Anonymi Belae regis Notari, 1937]. Тут у легендарній традиції розповіда-

ється про те, що угорські племена під керівництвом Альмоша, йдучи (переселяючись) в Панонію (кінець IX ст.), проходили через Галицьку землю (in Galician), де їх зустрів князь Галицької землі і відкрив ворота міста Галича.

Археологічні дослідження давнього Галича дозволяють доповнити його маловідому долітописну історію, але також лише в загальних рисах. Зокрема, на території Крилоського городища, яке здавна співвідноситься істориками з дитинцем княжого Галича XII–XIII ст., в IX ст. міг існувати дуже давній, ще общинний (надобщинний) племінний центр. На жаль, археологічний матеріал VI–IX ст., який виявлений В. Ауліхом у північній мисовій частині Крилоського городища, надто фрагментарний і нечисленний, а його датування є дуже спірним [Ауліх, 1976, с. 120–134]. Все ж про можливість існування тут ранньослов'янського центру може свідчити і Крилоський скарб срібних предметів візантійського походження, датований VI–VIII ст. (ур. Митрополічне поле) [Кропоткин, 1971, с. 65–70]. Дуже мало виявлено на Крилоській горі і матеріалів IX – початку X ст. Сліди заселення Крилоської гори в середині X–XI ст. вже численніші і різноманітніші. Другою половиною X ст. датується і Крилоський скарб куфічних монет [Кропоткин, 1969–1970, с. 228] тощо. Серединою X ст. датуються і перші великі (після фракійського гальштату XII–VIII ст. до н.е.) укріплення Крилоського городища, які дозволяють говорити про нього як про військово-політичний і культовий центр Великохорватського князівства.

Хорватські племена, які згадуються в недатованій частині Літопису [ПСРА. – Т. 2. – Стб. 9], займали в VIII–X ст. велику територію в регіоні Середнього і Верхнього Подністров'я, що пізніше (XI–XII ст.) зіставимо з Галицькою землею (Перемишльською, Звенигородською, Теребовлянською і Малою Галицькою землями). У кінці IX ст. східнохорватські племена (Середнє Подністров'я) були в зоні політичного впливу Першого Болгарського царства, яке підпорядкувало увесь східнокарпатський регіон (до р. Тиса) [История на България, 1981]. Західнохорватські племена (Верхнє Подністров'я) були в зоні політичного впливу Великої Моравії, яка підпорядкувала увесь західнокарпатський

регіон [История на България, 1981, с. 132–133, 350–351; Михайлов, 1973, с. 186; Navlik, 1977; Войтович, 2005, с. 42–47]. З початку X ст. він вже знаходився під уграми. За часів Олега та Ігоря східнохорватські землі, як і сусідні тиверські і улицькі, очевидно, опинились у номінальній залежності від Київської держави [Тимошук, 1982, с. 67]. Західнохорватські землі, як і сусідні віслянські, опинилися у залежності від Давньочеської держави, а потім і Польської [Rażczewski, 1991; 2006, s. 13–31].

У середині – другій половині X ст. в результаті внутрішнього одержавлення, яке розпочалося на хорватських землях у зв'язку з послабленням великокиївської влади, було утворене окреме Хорватське князівство, більш відоме під назвою «Велика Біла нехрещена Хорватія» (за Костянтином Багрянородним) [Костянтин Багрянородний, 1989, с. 141; Войтович, 2004, с. 105–132; Овчинников, 1993, с. 19–21; 2000, с. 152–162; Майоров, 2006]. По-перше, воно виникло як протидія активним спробам зовнішнього одержавлення, яке проводилось сусідніми державами (Угорщина, Чехія, Польща), а, по-друге, цей процес внутрішнього одержавлення був організований новоутвореною великохорватською верхівкою проти общинної (племінної) знаті «малих хорватій». На землях Великої Хорватії будується цілий ряд державних (князівських) городищ, у тому числі полісного типу [Филипчук, 1994, с. 9–11]. Ці перші містотворчі процеси, як загалом і державотворчі, так і не були завершені. Багато городищ залишились недобудованими і малозаселеними. Одним з найбільших городищ такого полісного типу і є Крилоське городище (50 га), яке, очевидно, було одним з головних східнохорватських військово-політичних і культових центрів Великої Хорватії. Існування такого великого ранньоміського центру на Прикарпатті (Середнє Подністров'я) передбачало проживання, а точніше, концентрацію (в тому числі насильно переселеної з ліквідованих племінних центрів) тут значної частини як вищої родоплемінної знаті «малих хорватій», так і купецтва та ремісників тощо.

У 70-х роках X ст. Мешко I в процесі одержавлення віслян, лендзян і західних хорватів приєднує Сандомир, Люблін, Червенські гради і Перемишль (західна Хорватія). В 981 р. Володи-

мир відвойовує в Польщі Червенські гради (західна Волинь) і Перемишль (західна Хорватія) [ПСРА. – Т. 2. – Стб. 69], щоб не допустити, очевидно, подальшої анексії східнослов'янських земель Середнього Подністров'я. В 989 р. Мешко I приєднує Краків, який тоді був ще під Чехією. Своєю чергою Володимир спішно в 992–993 рр. приєднує до Русі основні східнохорватські землі [ПСРА. – Т. 2. – Стб. 106], що супроводжується знищенням ще не до кінця сформованих великохорватських політичних центрів, у тому числі Галича. Після цього великохорватський Галич як політичний центр надовго занепадає, але і надалі, очевидно, існує як релігійний центр.

Можливо, як говорять окремі дослідники, давніми попередниками Галича на цій території могли бути Карродунум (за Птолемеем, II ст. н.е.), Галтіс (за Йорданом, III ст. н.е.) та Новіетун (за Йорданом, кінець V ст. н.е.) [Думка, 1965, с. 128]. Це відповідає унікальній контактній зоні (природній та етнополітичній), де вони розміщені.

1.2. Літописний період княжого Галича

Історично найбільш зафіксований в писемних джерелах, а археологічно найбільш вивчений період. Останній і є основним змістом нашої роботи. Але зараз необхідно окреслити основні історичні сюжети літописного періоду в історії Галича і Галицької землі, які загалом досить детально в окремих випадках висвітлено багатьма поколіннями істориків. Без цього неможливо дати аналіз і оцінку археологічного матеріалу.

Починаючи з 993 р. після русько-хорватської війни великохорватські землі було приєднано до Києворуської держави, а саме до Волинської волості. У Володимирі (столиці волості) тоді сиділи намісники великокиївського князя, зокрема Ігор Ярославич (до 1057 р.), в часи правління в Києві Тріумвірату Ярославичів (Ізяслава, Святослава, Всеволода). Влада волинських намісників поширювалась і на великохорватські землі, де, здається, не було окремих князівських намісників з родини великокиївських князів. Все ж на старих великохорватських зем-

лях безперечно були князівські замки з киеворуськими гарнізонами, де перебували керівники окремих районів. Давні великохорватські замки вже не функціонували. Стара великохорватська знать (племінна) була або ліквідована, або переселена, або повністю підпорядкована новій владі. Загалом вона очевидно була повністю позбавлена права на політичну владу. Страх відродження місцевого сепаратизму диктував ці умови їх деполітизації. Все ж якусь частину влади (точніше, якісь функції) вони ще зберігали на місцях.

Зберігалась і стара язичницька релігія. Християнізація місцевого населення не була проведена, оскільки це вимагало жорстких заходів, які могли призвести до повстання, що було невідгідно ще не зовсім міцній тут киеворуській владі.

Після смерті Ігоря Ярославича (1060 р.) Володимирська волость стала київським доменом, що означало зменшення політичних повноважень намісників великокиївського князя. Зокрема, такими обмеженими політично були тут такі намісники як Ростислав Володимирович (до 1064 р.), Олег Святославич (1074–1077) та Ярополк Ізяславич (1078–1086). Саме під час намісництва останнього і відбулись ті історичні події, які призвели до відокремлення галицьких (великохорватських) земель і утворення Перемишльського, Звенигородського і Тереховлянського князівств.

У 1084 р. Володар і Василько Ростиславичі (князі-ізгої, сини Ростислава Володимировича – князя Ростовського, Суздальського, Володимирського і Тмутараканського), які перебували на Волині під контролем Ярополка Ізяславича, «утекли від Ярополка» і зайняли Володимир [ПСРА. – Т. 2. – Стб. 196]. Проте скоро Всеволод Ярославич – великокиївський князь – забирає в них свої домінальні володіння і знову повертає Володимир Ярополку Ізяславичу. Все ж, боячись Ярополка (Петра) як свого суперника, який був коронований Папою на «короля Русі» в 1075 р., і для його послаблення Всеволод Ярославич наділяє бунтівних Ростиславичів південними землями Волинського домену [Майоров, 2001, с. 95]. Тим більше, що тут, очевидно, посилювались сепаратистські тенденції, викликані загальною по-

літичною кризою в Києворуській державі. Вихід з неї, на думку Всеволода Ярославича, і був у виділенні їх в окрему доменіальну область під зверхністю (номінальною) Ростиславичів. Присутність тут Ростиславичів мала забезпечити їх утримання за Києвом. Тим більше, що на той час існувала небезпека захоплення цієї території (великохорватської землі) Угорщиною та Польщею. І пізніше, за Володимира Всеволодовича – Мономаха (1113–1124) Ростиславичі були традиційно союзниками великокиївського князя Ярослава Святославича, відіграючи при цьому провідну роль [Головко, 2006, с. 144].

Таким чином, у 1084 р. Рюрик зайняв Перемишль (1084–1092), Володар – Звенигород (1084/1086–1125), а Василько – Тереховлю. Отже, на старих великохорватських землях було утворено (відновлено) три окремі намісництва-князівства: Перемишльське, Звенигородське і Тереховлянське. Звенигородське виділено з Перемишльської землі. Якщо дві перші столиці було засновано ще у великохорватський час, то Звенигород став новим політичним центром, побудованим у цей час. Старий великохорватський Галич і надалі залишався в політичній (історичній) ізоляції.

Волинський князь Ярополк Ізяславич починає боротьбу проти новоутворених з його волості князівств. Але скоро, в поході на Ростиславичів (1087 р.), під Звенигородом його було зрадницьки вбито [ПСРА. – Т. 2. – Стб. 197]. Самі Ростиславичі дуже скоро розпочали активну державотворчу діяльність, яка була підтримана старим великохорватським боярством і народом [Насонов, 1951, с. 135-136]. З цього часу почалась еволюція володінь Ростиславичів в «суверенні політичні утворення» у складі давньоруської політичної конфедерації [Головко, 2006, с. 134]. Щоб зупинити цей несподіваний і небажаний процес утворення нових сильних і незалежних князівств у південно-західних (домінальних ще) регіонах Русі, Всеволод Ярославич в 1087 р. йде військовим походом проти Ростиславичів. Але він програв і у військовому плані, і, головне, політично, хоч ця боротьба тривала ще десятки років. Західноруські князівства почали швидкий процес на утворення держави, що супроводжу-

валося і їх війною проти сусідніх держав, які намагались також зупинити цей процес ще в зародку. Зокрема, відомі походи Ростиславичів проти Польщі (1092 р.), які вони здійснили разом з половцями [ПСРА. – Т. 2. – Стб. 206]. В 1092 р. помер Рюрик Ростиславич і Володар отримав уже все Перемишльське князівство (1092–1124). В 1093 р. помер і Всеволод Ярославич – великокиївський князь, якого замінив на престолі Святополк Ізяславич (1093–1113). В 1097 р. Любецький з'їзд князів Київської Русі узаконив принцип спадкового володіння волостями (князівствами уже), що мало зупинити внутрішню політичну нестабільність. Зокрема, Володареві Ростиславичу було вперше узаконено юридично Перемишль, а Василькові –Теребовлю («городи, які їм роздав Всеволод») [ПСРА. – Т. 2. – Стб. 231]. Але цей «добрий порядок... хай кожний тримає отчину свою» було одразу і порушено. В результаті змови Давида Ігоровича (Володимирського князя) і Святополка Ізяславича було зрадницьки захоплено і осліплено Василька Ростиславича, який був присутній на цьому з'їзді [ПСРА. – Т. 2. – Стб. 234–235]. Вони боялись зростаючої політичної і військової сили цих західноруських князівств. І, зокрема, прагнули відібрати назад Теребовлянську волость Василька, до якої входили всі старі східнохорватські землі Середнього Подністров'я, які межували з Київською землею. До його Теребовлянської землі входило і Прикарпаття. Василько Ростиславич успішно правив цією великою землею (в два рази більшою, ніж Перемишльська), яку перетворив у сильне державне утворення на південно-західній окраїні Русі. Проводив окрему, незалежну міжнародну політику. Мав великі плани навіть щодо розширення її території і впливу. Зокрема, планував продовжити походи на Польщу (з берендичанами, торками і печенігами) і «взяти землю лядську... А після цього... забрати болгар дунайських і посадити їх у себе... та потім іти на половців» [ПСРА. – Т. 2. – Стб. 240]. Все ж основним винуватцем осліплення Василька було визнано Давида Ігоровича, який, здавалось би, найбільше прагнув забрати Теребовлянську волость. Проте організація цього злочину безперечно належала Святополку Ізяславичу. В битві на Рожнім Полі Василько промовив

до Святополка: «...ти забрав у мене очі, а тепер хочеш взяти і душу...» [ПСРА. – Т. 2. – Стб. 244]. Очевидно, великокиївський князь мав свої плани щодо всього Середнього Подністров'я і, зокрема, східноєвропейського янтарного шляху, який виходив на Дунай (до Болгарії) через Волинь і Теребовлянське князівство. Ця земля справді мала стратегічне геополітичне значення. Розпочалась ціла феодална війна, яка тривала з 1097 по 1100 рік. Святополк Ізяславич намагався будь-яким способом повернути ці західноруські землі в статус доменіальних, як це було після 1060 р., за правління Ізяслава Ярославича. В 1099 р. Святополк Ізяславич захопив Володимир, вигнавши Давида. Після цього він розпочав військовий похід проти Ростиславичів, щоб забрати і їх землі, мотивуючи це тим, що «се є волость отця мого і брата» [ПСРА. – Т. 2. – Стб. 244]. На Рожнім Полі, біля Гологорів, у великій битві зійшлися війська Святополка Ізяславича і Ростиславичів. Перемогли Ростиславичі. Перемогою закінчилась для Ростиславичів і битва під Перемишлем з угорським королем Коломаном, який вперше вторгся на західні руські землі. Ростиславичів тоді підтримали сусідні половці Боняка – ворога Києва і Угорщини [ПСРА. – Т. 2. – Стб. 245–246]. Таким чином, у 1099 році Ростиславичі відстояли право не лише на свої волості, а й на їх князівський міжнародний статус. В 1100 р. Витичівський (Уветичі) князівський з'їзд знову поділив давньоруські землі між князями. Стосовно західноруських, то «посли від князів сказали Володарю... Візьми брата свого Василька до себе, і нехай буде вам одна волость – Перемишль... Але не послухав цього Володар і Василько» [ПСРА. – Т. 2. – Стб. 249–250]. Очевидно, осліплений Василько і надалі управляв Теребовлянською землею. Святополк Ізяславич планував долучити її до Волинської волості, яка знову стала доменіальною власністю великокиївських князів, де правили їх намісники. Лише десь з 1154 р., після смерті Святополка Ізяславича, Ізяслав Мстиславич дав Ярославу Ізяславичу Волинську землю, яка виокремилась у напівсамостійне князівство. Згодом протягом трьох десятиріч (з 1170 р.) Роман Мстиславич зумів остаточно завершити формування Волинського князівства. Тоді ж він і розпочав новий етап

боротьби за приєднання до Волині Галицьких земель, як це було колись в кінці X – кінці XI ст. В 1199 р. йому це вдалось реалізувати, коли він зайняв Галич і утворив Галицько-Волинську державу. Галицька земля знову стала частиною «Волинської волості». Хоч столиця вже була в Галичі, а не у Володимирі, галичани не хотіли повертатися у недавнє минуле. Галицька земля на той час вже стала самодостатнім державним утворенням, що і було причиною несприйняття тут Романа і всіх Романовичів.

Володар заповів Перемишль Ростиславу Володаревичу (1124–1128), а Володимирку Володаревичу дістався Звенигород, який у 1124 р. знову стає столицею невеликого удільного князівства (1124–1128). Але, як і за Рюрика Ростиславича, в складі Перемишльського князівства. Правда, Володимирко, як зять угорського короля (1117 р.), хотів сидіти в Перемишлі, що спричинило навіть спробу його захоплення силою.

Василько Ростиславич заповів Теревовлю своєму старшому сину Григорію (1124–1140), а молодшому Івану було виділене в складі Теревовлянського князівства окреме Галицьке удільне князівство (Малу Галицьку землю, або Галицько-Буковинське Прикарпаття). Виокремлення Галицької землі було викликане не лише необхідністю виділення окремого володіння для молодшого сина – Івана Васильковича, а й складністю керування такою великою територією. Ця Галицька земля мала давні державотворчі традиції. В середині X ст. тут знаходилась, очевидно, і давня столиця східнохорватських племен. Ці традиції було втрачено на одне сторіччя. Але були народна пам'ять і старе боярство – носії державотворчих традицій. Саме Івану Васильковичу, очевидно, належить відродження княжого міста на Дністрі в першій половині XII ст. (1124–1141).

У 1140 р. після смерті Григорія (Ростислава) Васильковича Теревовлянська земля відійшла до Івана Васильковича – галицького князя, який правив тут вже близько 17 років. На цей час Перемишльським князем був Володимирко Володаревич (1128–1141). Протягом 1124–1128 рр., княжуючи в Звенигороді, він був близьким сусідом Васильковичів – теревовлянських князів. Його Звенигородська земля знаходилась на пограниччі

з Теревовлянською землею, що безперечно впливало на їх добрі сусідські відносини. Коли в 1140 р. Теревовлянська земля відійшла до Галицької землі, здоров'я Івана Васильковича вже не дозволяло йому результативно керувати такою великою територією. Очевидно, ще раніше Іван Василькович звернувся за допомогою до Володимирка Володаревича, який і взяв під свій протекторат Малу Галицьку землю, а пізніше і Теревовлянську. Літописець повідомляє про те, що коли Всеволод Ольгович пішов походом на Волинь (1140 р.), то «Івана Васильковича і Володаревича з Галича Володимирка на Вячеслава й на Ізяслава на Мстиславича послав» [ПСРА. – Т. 2. – Стб. 304]. Після скорої смерті Івана Васильковича (1141 р.) Галицька і Теревовлянська землі (на той час вже об'єднані) перейшли вже остаточно під одноосібне управління Володимирка Володаревича («Того ж року представився у Галичі Василькович Іван і прийняв волость його Володимирко Володаревич, сів у обох волостях, княжуючи в Галичі») [ПСРА. – Т. 2. – Стб. 308].

Таке вперше за 150 років об'єднання цих західноруських земель (в межах усього давнього Великохорватського князівства) в руках перемишльського князя поставило перед Володимирком завдання перенести свій князівський стіл. Ні Перемишль, ні Теревовля, ні тим більше Звенигород князівським об'єднуючим політичним центром для цього не підходили. Крім того, це би створило їх невиправданий антагонізм. Тому Володимирко Володаревич переніс свою столицю до Галича – старого великохорватського князівського центру. Так Галич знову став столичним центром трьох (чотирьох) західноруських земель, які очевидно відображали і стару політико-адміністративну структуру Великохорватського князівства (середина – друга половина X ст.). Галич часів Володимирка Володаревича (1141–1152) перетворюється у справді велике та добре уфортифіковане середньовічне місто з відповідною соціально-економічною інфраструктурою і першими християнськими храмами.

В руках Володимирка Володаревича опинилось одне з найбільших руських князівств, яке претендувало на самостійність як у внутрішній, так і у зовнішній політиці. Саме з цього часу

почалась нова історія Галицької землі – князівства, де почали розвиватись інтенсивні державотворчі і містотворчі процеси та християнізація населення. Володимирко Володаревич цим самим продовжив активно формувати повноцінну Галицьку державу [Войтович, 2006, с. 333–338], чого так боялась стільки років киеворуська влада, яка організовувала численні військові походи проти неї. Так Всеволод Ольгович – великокиївський князь (1139–1146) – організував проти Володимирка Володаревича два походи. Перший похід було здійснено в 1144 р. спільно з коаліцією киеворуських лівобережних князів [ПСРА. – Т. 2. – Стб. 315; Т. 1. – Стб. 311], зокрема Ігоря і Святослава Ольговичів, Володимира Давидовича чернігівських, Вячеслава Володимировича турівського, Ростислава Мстиславича смоленського, Ізяслава Мстиславича переяславського, Бориса і Гліба Всеволодовичів городенських та Святослава Ростиславича. Військову допомогу їм надали польський король Владислав II та половці. На Сереті зустрілись дві величезні армії, русько-польська і галицька. Останнім надав допомогу угорський король Гейза II [ПСРА. – Т. 2. – Стб. 315]. Планованої Всеволодом Ольговичем генеральної битви так і не відбулось. Володимирко Володаревич пішов на мирні переговори і був змушений виплатити контрибуцію в 1200(1400) гривень срібла [ПСРА. – Т. 1. – Стб. 312; Т. 2. – Стб. 316]. Ця величезна сума безперечно була взята з Галича та інших міст Галицької землі. Це наклалось на незадоволення кардинальними реформами Володимирка Володаревича (адміністративною і релігійною) і спричинило збройну змову у столичному Галичі вже взимку 1145–1146 рр. Скориставшись відсутністю князя, який виїхав на полювання в Тисменицю (30 км від Галича), «галичани» запросили із Звенигорода його племінника Івана Ростиславича, який і зайняв Галич [ПСРА. – Т. 2. – Стб. 316]. Володимирко «зібрав дружину... і став навколо города. Та виїжджаючи з города билися кріпко [галичани] і багато падало з обох [сторін] і билися вони близько трьох неділь. А в м'ясицю, в неділю на ніч, виступив на них Іван із галичанами, і багато вони билися, і побили в Івана дружину багато, і відрізали його од города, і не можна було йому вернутися в

город. І пробіг він крізь військо до Дунаю, а звідти полем прибіг до Всеволода в Київ. Галичани ж усю неділю билися після Івана з Володимирком, та поневолі одчинилися йому в масляну неділю. Володимир же, увійшовши в Галич, багатьох людей порубав, а інших покарав карою лютою» [Літопис Руський, с. 197; ПСРА. – Т. 2. – Стб. 316–317]. Це була перша з військових битв під стінами нового Галича, який на той час був не лише столицею, а й сильно укріпленим містом з досить численним і організованим населенням, яке витримало три тижні облоги. Скоро Галич знову повстав, коли Володимирко воював Прилуки. І цей новий виступ проти нього галичан було придушено швидко і жорстоко.

Ранньою весною 1146 р. Всеволод Ольгович організував другий похід проти Володимирка Володаревича. Знову русько-польська армія з допоміжними загонами половців рушила на Галич. По дорозі було зроблено спробу взяти Звенигород, але місто вистояло, хоч і було спалено «навколо нього острог» [ПСРА. – Т. 2. – Стб. 319–320]. Ця невдача змусила дальший похід на Галич припинити. А влітку 1146 р. помер Всеволод Ольгович і в Києві вокняжився Ізяслав (Пантелеймон) Мстиславич, під владою якого опинилась і Волинь, що ще більше ускладнило становище Галицького князівства. Ізяслав Мстиславич у боротьбі проти автономії Галича спирався на підтримку з боку польського князя Болеслава і угорського короля Гейзи, які самі планували підкорити цей край. В цьому складному протистоянні Володимирко Володаревич пішов на союз із суздальським князем Юрієм Довгоруком – суперником Ізяслава Мстиславича. В 1150 р. його було закріплено династичним шлюбом між Ярославом Володимирковичем і Ольгою. Це був період, коли в цих двох князівствах розпочались сильні внутрішні державотворчі процеси, які стримувались Ізяславом Мстиславичем. Але він і сам йшов на створення великої киеворуської держави, нової, з більшою централізацією та релігійною незалежністю.

У 1150 р. «кияни же, убоявшись Володимира Галицького, увели князя Юрія в Київ. І Юрій сів у Києві» [Літопис руський, с. 233; ПСРА. – Т. 2. – Стб. 403]. Загалом протягом 1150–1151 років, коли відбувалась запекла боротьба між Юрієм Довгору-

ким та Ізяславом Мстиславичем за Київ, Володимирко завжди надавав військову допомогу першому, маючи численні полки, що дивувало його сучасників і потрясло ворогів [Майоров, 2001, с. 251–254; Фроянов, Дворниченко, 1988, с. 133]. Галицька земля, очевидно, мала для цього великі людські і матеріальні ресурси. За підтримку Юрій Довгорукий віддав у володіння Володимирка Бужськ, який стояв на ключовій ділянці східно-європейського Янтарного шляху, та погоринські міста (Шумськ, Тихомль, Вигошів і Гнійницю).

Все ж Юрій Довгорукий програв цю першу війну за Київ, який знову зайняв Ізяслав Мстиславич. Великокиївський князь знову повернувся до планів ліквідації Галицького князівства. Але спочатку треба було відібрати погоринські міста. На цей час і угорський король Гейза в своїй північній політиці прийняв сторону великокиївського князя. В 1152 р. під Перемишлем об'єднані руські і угорські полки під командуванням самого Ізяслава Мстиславича і Гейзи II завдали поразки Володимирку Володаревичу [ПСРА. – Т. 2. – Стб. 447–452]. Перемишль, де заховався Володимирко, не було взято, «хоча нікому за нього було битися. А не взяли його через те, що за городом, на лузі над рікою, над Сяном був княжий двір, і там у ньому добра було багато, і туди поринули всі вої» [Літопис руський, с. 252; ПСРА. – Т. 2. – Стб. 449]. Заручившись підтримкою арцибіскупа і воевод угорських та самого короля, Володимирко зумів досягти миру з Ізяславом Мстиславичем. Він приніс клятву на хресті св. Стефана і зобов'язався виплатити знову велику контрибуцію та повернути погоринські міста [ПСРА. – Т. 2. – Стб. 452]. Але Володимирко Володаревич, безперечно, не міг так швидко виконати всі ці тяжкі вимоги і «одступив... од хресного цілування», як пише київський літописець [ПСРА. – Т. 2. – Стб. 454]. В кінці 1152 р. Ізяслав Мстиславич посилає до Галича боярина Петра Бориславича з «хресними грамотами» з вимогою повернути волинські порубіжні міста. Володимирко Володаревич у відповідь звинуватив великокиївського князя в тому, що той привів на його землі угорського короля і пообіцяв: «якщо буду я жив, то або голову свою зложу, або за себе одомщу... А нині ти ви-

йди звідси і поїдь до свого князя... І як тільки Петро з'їжджав із княжого двору, то Володимир пішов до божниці, до святого Спаса, на вечірню. А коли саме він був на переходах до божниці і тут побачив Петра, який їхав, то поглузував над ним і сказав: «Поїхав муж руський, схопивши всі волості. І це сказавши, він пішов на хори. А одспівавши вечерню, Володимир таки пішов із божниці. І коли був він на тім місці, на сходах, де ото поглузував над Петром, він сказав: «Ой! Се хтось мене вдарив у плече!» і не міг він із того місця нітрохи поступити і став падати. Але тут підхопили його під руки, і однесли його в горницю... І настав пізній вечір, і став Володимир знемагати вельми, а коли було спати пора, то тоді Володимир, Галицький князь, преставився» [Літопис Руський, с. 257–258; ПСРА. – Т. 2. – Стб. 462–463]. Київського посла було повернено з Большева, де він ночував, до княжого двору. І коли він «зійшов на сніи, то побачив Ярослава, який сидів на отчому місці в чорній накидці і в шапці, а також і всіх мужів його» [Літопис Руський, с. 258; ПСРА. – Т. 2. – Стб. 464]. Ярослав Володимирович повідомив йому про несподівану смерть батька і попросив передати київському князю Ізяславу Мстиславичу, що він згоден тепер бути в «синівській» дружбі з ним разом з усім галицьким «військом і дружиною» батька («крім одного списа [якого] поставлено коло гробу його»). Але вокняжившись у Галичі, Ярослав Володимирович (1152–1187) так і не повернув Ізяславу Мстиславичу погоринські міста, які стояли на важливому для Галича пограниччі. Загалом він і не спішив йому підкоритись, що означало би для нього бути у васальній залежності, такій незвичній для Галича. Це привело до нового великого військового походу (третього) Ізяслава Мстиславича. В його коаліції були волинські, дорогобузькі, пересопницькі дружини та чернігівські і смоленські полки. В 1153 р. дві великі армії знову зустрілись біля Теребовлі («ворота в Галичину на Сереті») [ПСРА. – Т. 2. – Стб. 465–468]. Перемога була за Ізяславом Мстиславичем, але величезні втрати привели до того, що союзники його несподівано покинули і він залишився сам з «невеликою дружиною». Наступного дня після битви Ізяслав Мстиславич, забравши полон («ліпших мужів»), повернувся

в Київ. Після цієї страшної поразки «був же плач великий по всій землі Галицькій» [ПСРА. – Т. 2. – Стб. 468]. В битві загинули сотні мешканців міст і сіл Галицького князівства, які були мобілізовані на цю війну.

Після смерті Ізяслава Мстиславича (1154 р.) в Києві короточасно правили Ростислав Вячеславич (смоленський) та Ізяслав Давидович (чернігівський). Києворуська держава знову опинилася в стані політичної роздробленості. В 1155–1157 рр. у Києві правив Юрій Довгорукий. Галицькі полки ще не раз допомагали йому в боротьбі з чернігівськими і волинськими князями та половцями. Все ж Ярослав Володимирович (Осмомисл) зберіг союзницькі відносини і з іншими великокиївськими князями. Він відмовився від традиційного для перших Ростиславичів протистояння Києву, який в часи феодальної роздробленості змирився з існуванням незалежного Галицького князівства. «Галицька поміч» була присутня в поході Ізяслава Давидовича вже в перший рік його князювання в Києві (1157 р.). Але скоро стосунки Ярослава Володимировича з Ізяславом Давидовичем розладалися, коли він відмовився видати Івана Ростиславича (Берладника). Останній, як представник родини Васильковичів, вважав себе прямим претендентом на галицький стіл ще з 1146 року. У цій складній ситуації Ярослав Володимирович заручився підтримкою угорського короля і польських та руських князів. Йде на союз із Мстиславом Ізяславичем (Волинським) і навіть готує похід на Київ. Іван Берладник втікає «у поле до половців і, пішовши з половцями, став у городах подунайських ... і прибуло до нього половців багато, і берладників у нього скупчилось шість тисяч, і рушив він до Кучелмина, і раді були йому. А звідти він до Ушиці рушив. Та в город увійшла була залога Ярослава, і стали кріпко битися вої залози з городських стін, а смерди перескакували через заборала до Івана, і перебігло їх триста. І хотіли половці взяти город, та Іван не дав їм узяти, і, розгнівавшись, половці поїхали од Івана» [ПСРА. – Т. 2. – Стб. 496–497]. На цьому похід на Галич було вимушено зупинено, й Іван Берладник повернувся до Києва. Галицький князь Ярослав Володимирович йде на союз із Мстиславом Ізяславичем і Володимиром

Андрійовичем і планує йти на Київ проти Ізяслава Давидовича. Посли чернігівських Ольговичів на чолі зі Святославом спонукали галицького князя відкласти цей похід. Але тепер вже Ізяслав Давидович сам розпочав війну (1158 р.) проти Ярослава Володимировича, «добуваючи волості Івану Ростиславичу» [ПСРА. – Т. 2. – Стб. 498]. Останнього підтримувала і якась частина «галичан», які посилали до нього послів, обіцяючи відступитись від Ярослава Володимировича. Похід Ізяслава Давидовича на Галич зазнав невдачі вже на самому початку. Галицько-волинські полки під Білгородом розбили армію Ізяслава Давидовича (1159 р.), і в Києві вокняжився Ростислав Мстиславич (смоленський). Таким чином, Ярослав Володимирович з цього часу пішов на політичний союз з Мстиславом Ізяславичем (волинським). Волинь своєю чергою почала також зближуватися з Галичем і відходити від Києва. Цей галицько-волинський політичний союз тоді почав формуватися вперше за багато, більше 70, років різкого військово-політичного протистояння в кінці XI – середині XII ст. Загалом після смерті Ізяслава Мстиславича (1154 р.) Києворуська держава переживає кардинальні зміни. Вона стає ще більш політично роздробленою. Князівські міжусобиці привели до створення передумов розколу Києворуської держави по Дніпру і утворення Правобережної і Лівобережної Русі. Але всі вони боролись за підпорядкування Києва.

У 60-х роках XII ст. Ярослав Володимирович далі розвиває традиційні відносини з Візантією, які стали особливо тісними ще в часи Володимирка Володаревича. У 1164 р. він надав притулок суперникові візантійського імператора Андроніку Комніну. «І прийняв його Ярослав із великою приязню і дав йому Ярослав декілька городів для підтримки» [Літопис Руський, с. 286; ПСРА. – Т. 2. – Стб. 524]. Згодом, в пам'ять про перебування на Галицькій землі (батьківщині його матері Ірини Володарівни), він прикрасив розписом свій палац, який побудував у Константинополі біля храму Сорока мучеників. «Живопис представляв кінську їзду, полювання з собаками, крики птахів, гавкіт собак, погоню за оленями і травлю зайців, пробитого списом кабана і пораненого зубра (цей звір більший за казкового ведмедя і пля-

мистого леопарда і водиться переважно у тавроскіфів), сільське життя з його палатками, нашвидкуруч приготовлений обід із спійманої здобичі, самого Андроніка, котрий власними руками розрубав на частини м'ясо оленя або кабана і ретельно підсмажував його на вогні, та інші предмети такого самого штибу, які свідчили про життя людини, у якої вся надія на лук, меч і прудкого коня» [За Войтовичем, 2006, с. 342–343].

У цей же 1164 рік літописець повідомляє про «повінь велику в Галичі, коли... од сильного дощу в один день і в ніч із Дністра несподівано пішла велика вода на Оболонь, і дійшла аж до Бикового болота і потопила більше трьохсот чоловік, що пішли були з сіллю із Удеча. І багатьох людей знімали з дерев, і вози, що їх вода була повикидала, а багато інших потопила. І хліб у них був сильно дорогий на ту зиму» [Літопис Руський, с. 286; ПСРА. – Т. 2. – Стб. 524].

У 1167 році помер Ростислав Мстиславович і в Києві вокняжився Мстислав Ізяславич. Ярослав Володимирович підтримав свого волинського союзника, направивши йому в поміч «п'ять галицьких полків» [ПСРА. – Т. 2. – Стб. 533]. Перші роки перебування Мстислава Ізяславича на київському престолі були позначені численними військовими сутичками та політичними інтригами з його ворогами і особливо зі смоленськими Ростиславичами. Цим скористався володимиро-суздальський князь Андрій Боголюбський, який здобув Київ. Ярослав Володимирович, вірний галицько-волинському союзу, знову надав військову допомогу Мстиславу Ізяславичу, направивши йому в поміч декілька полків під командуванням воеводи Костянтина Сірославича (1170 р.). Але його зрада призвела до поразки Мстислава Ізяславича в боротьбі за повернення Київського престолу [ПСРА. – Т. 2. – Стб. 548–549]. Очевидно, воевода, який очолював боярську опозицію в Галичі, вже на той час підтримував Володимира Ярославича – сина Ольги, дочки Юрія Довгорукого, який планував забрати галицький стіл у старіючого Ярослава Володимировича (Осмомисла). На відміну від батька, який був у союзі з волинським князем, Володимир орієнтувався на Суздальських Мономаховичів [Войтович, 2006, с. 344]. Ярослав Во-

лодимирович розірвав стосунки з дружиною, яка, очевидно, і наставляла сина проти галицько-волинського союзу батька. Тим більше, що він вже давно жив з Настею Чагрівною з Половецького роду («Чагрова чадь», або «чага» – половецька невілляниця-служанка), від якої був син Олег. Саме його Ярослав Володимирович вирішив зробити своїм наступником (у князюванні і в політиці). На цей час вже помер Мстислав Ізяславич (1170 р.) і в Києві почалася швидка зміна різних князів (Гліб Юрійович, Володимир Мстиславич, Михайло Юрійович, Роман Ростиславич), що створило нестабільну політичну ситуацію в усій державі. В 1171 р. княгиня Ольга з Володимиром Ярославичем та з галицьким воеводою Костянтином Сірославичем демонстративно покидає Галич, де її син вже не мав ніякої перспективи посісти галицький стіл [ПСРА. – Т. 2. – Стб. 564]. Але боярська опозиція через 8 місяців піднімає повстання проти Ярослава Осмомисла, якого з «приятелями його» було ув'язнено, а «чагрових людей побили», використавши при цьому і релігійний фактор. Настю Чагрівну «галичани, розіклавши вогонь, спалили, а сина її [Олега] в заслання вигнали» [Літопис Руський, с. 305; ПСРА. – Т. 2. – Стб. 564]. Очевидно, нешлюбну Настю в ході цього боярського заколоту було вбито – спалено на вогнищі. Її звинуватили у християнській ересі – несторіанстві (релігії більшості половців). В цей час у Європі була епоха боротьби з відьмами, ересями і хрестових походів. Тим більше, що широка християнізація галицьких земель розпочалась лише недавно, в кінці XI – на початку XII ст., що змушувало перших галицьких єпископів вести жорстку боротьбу з будь-якими проявами язичництва і ересями. Після перемоги опозиції Володимир з матір'ю повернувся до Галича, де Ярослав Володимирович зумів на деякий час зупинити цей опозиційний рух частини олігархії. Але в 1173 р. він знову посилюється, коли в Києві загострилась боротьба за великокиївський стіл. Зокрема, змінилося трое правителів після Романа Ростиславича: Михалко Юрійович і Всеволод Юрійович, Рюрик Ростиславич і Святослав Всеволодович. Змовники в Галичі готували повстання, яке було викрите. Володимир Ярославич з матір'ю, вже вдруге, втікає з Галича.

Спочатку до Ярослава Ізяславича в Луцьк, «бо той обіцявся був йому волость добути» [ПСРА. – Т. 2. – Стб. 571]. Ярослав Володимирович організував проти нього військовий похід, в якому взяла участь польська підмога. Було «спалено два городи» в Луцькій землі, і настраханий Ярослав Ізяславич був змушений відмовити в допомозі галицькому княжичу, який втік далі у Торчеськ, а потім до Чернігова, де був князем на той час батько його дружини, Болеслави Святославни, – Святослав Всеволодович. Згодом він повернувся до Галича, де жив уже з «попадею», від якої було двоє синів [ПСРА. – Т. 2. – Стб. 659]. Взагалі 70-ті роки XII ст. на Русі характеризувались дуже складними міжкнязівськими відносинами і гострою боротьбою за великокиївський стіл між правобережними і лівобережними князями. Загалом більше 15 разів за цих десять років змінювалась центральна влада в Києві. В Галичі, незважаючи на дві спроби боярського заволодіння, центральна влада була міцною. Галицький князь Ярослав Володимирович став одним із найсильніших володарів Київської Русі та сприяв встановленню політичної рівноваги у боротьбі за великокиївський стіл. Припинилася ця міжкнязівська боротьба лише в 1181 році, коли великокиївським князем став Святослав Всеволодович (1181–1194). В кінці свого життя Ярослав Володимирович (Осмомисл) остаточно вирішив для себе питання передачі галицького столу Олегові. Знаючи про боярську опозицію своєму вибору, він у 1184 р. виганяє Володимира з Галича [ПСРА. – Т. 2. – Стб. 633]. Той шукає захисту і підтримки спочатку в Романа Мстиславича та Інгвара Ярославича на Волині, а потім у турівського князя Святополка Юрійовича, у смоленського князя Давида Ростиславича і в суздальського князя Всеволода Велике Гніздо. В кінці він зупинився на два роки в новгород-сіверського князя Ігоря Святославича – чоловіка його сестри Єфросинії. В 1186 р. Володимир Ярославич помирився з хворим і старим батьком та повернувся до Галича. А вже восени 1187 р. галицький князь Ярослав Володимирович помирає [ПСРА. – Т. 2. – Стб. 656]. Його було поховано в «церкві Святої Богородиці», в головному соборному храмі Галича. Ще «перед кончиною своєю од недуги тяжкої і відчувши

слабкість, він скликав мужів своїх, і всю Галицьку землю позвав він також, і духовенство все, і монастирі, і вбогих і багатих, і простих... і повелів роздавати майно своє монастирям і вбогим. І отожд, давали по всьому Галичу три дні і не могли роздати» [Літопис Руський, с. 345; ПСРА. – Т. 2. – Стб. 656–657]. Галич за його правління справді став великою політичною, економічною і релігійною столицею всієї Галицької землі з відповідною інфраструктурою та з численним населенням. За заповітом Ярослава Володимировича галицький стіл перейшов до Олега, а для Володимира було відновлено перемишльський князівський стіл [ПСРА. – Т. 2. – Стб. 657]. Але це не відповідало планам Володимира і боярської опозиції. Спалахнув «заколот великий». Олег Ярославич втікає до Овруча до Рюрика Ростиславича, а потім до Кракова – до Казимира II. Останній допоміг військом ненадовго йому зайняти Галич. В той же рік (1188 р.) Олега було отруєно і в Галичі знову вокняжився Володимир Ярославич [ПСРА. – Т. 2. – Стб. 657]. Централістська, антибоярська політика («думи не любив із мужами своїми») Володимира привела до незадоволення ним частини боярської олігархії, яка вступила у змову з волинським князем Романом Мстиславичем [Войтович, 2006, с. 349–350]. У 1188 році Володимир Ярославич з дружиною і двома синами (Васильком і Володимиром) були змушені втікати до угорського короля Бели III [ПСРА. – Т. 2. – Стб. 660]. Федору – дружину Володимира Володимировича (дочку Романа Мстиславича) – бояри послали до батька з запрошенням зайняти Галич. Таким чином, в 1188 р. «в'їхав Роман у Галич і сів у Галичі, князюючи» [Літопис Руський, с. 346; Войтович, 2006, с. 470–490; ПСРА. – Т. 2. – Стб. 660–661]. Володимирське князівство було залишене Романом братові Всеволоду Мстиславичу («більше вже мені Володимир без надоби»). Це було, безперечно, вимушено добре для Романа і для Галича. Інакше галицькі бояри не пішли би на це об'єднання. Угорський король скористався такою давно вимріяною нагодою зайняти Галич і приєднати Галицьке князівство до своїх володінь. Крім того, він боявся утворення в перспективі об'єданого Галицько-Волинського князівства. Тому спішно велика угорська армія переходить Карпати

(«Гори»). Настраханий Роман Мстиславич покидає Галич. «Забравши весь добиток Володимирів, він із галичанами втік із Галича... Король же вїхав у Галич, не посадив у нім Володимира, а дав увесь уряд галичанам і посадив у ньому сина свого Андрія. А Володимира він узяв із собою назад в Угри, силоміць одняв добиток і всадив його в башту» [Літопис Руський, с. 346–347; ПСРА. – Т. 2. – Стб. 661].

У цій складній ситуації Романа Мстиславича підтримав Рюрик Ростиславич. Роман йде на Галич, але під Пліснеськом їх об'єднані полки зазнають поразки від «угрів і галичан» [ПСРА. – Т. 2. – Стб. 661–662]. Похід на Галич було зірвано і Роман Мстиславович скоро повернувся на Волинське княжіння.

У боротьбу за Галич, який захопили «іноплеменники», вступили і Святослав Всеволодович (київський), і Рюрик Ростиславич. («Святослав давав Галич Рюрикові, а собі хотів усієї руської землі навколо Києва») [ПСРА. – Т. 2. – Стб. 662–663]. Останній не пішов на це і похід на Галич було зупинено. В цей же 1189 р. у боротьбу за Галич вступив і Ростислав – син Івана Берладника, якого запросила на княжіння частина галичан [ПСРА. – Т. 2. – Стб. 663]. «І приїхав же він до України Галицької і взяв два городи Галицькі, а звідти пішов до Галича...» [ПСРА. – Т. 2. – Стб. 663–664]. Під містом невелика дружина Ростислава була розбита угорсько-галицькими полками. Останні не перейшли на його сторону, як йому обіцяли бояри. Ростислава Івановича було поранено і взято в полон, де він помер, отруений уграми. Поховано в галицькому монастирі, в церкві Святого Іоанна [ПСРА. – Т. 2. – Стб. 665; Майоров, 2001, с. 289–293]. Відносини між угорцями з часу їх першої окупації Галича і галичанами після цього різко змінилися. Літописець записав, що «угри ж, знаючи обман галичан, – що галичани шукають собі князя руського, – стали насильств чинити в усьому: і в мужів галицьких стали віднімати жон і дочок на постелі до себе, і в божницях та в хатах почали коней ставити, і багато іншого насильства діяти. І галичани стали вельми тужити і багато каятися, що прогнали князя свого» [Літопис Руський, с. 348; ПСРА. – Т. 2. – Стб. 665]. Навесні того ж 1189 року Володимир Ярославович з родиною втікає

з Угорщини до германського імператора Барбаросси. Пообіцявши йому щорічну данину (трибут) у дві тисячі гривен срібла і склавши васальну присягу, Володимир Ярославович заручився його підтримкою [ПСРА. – Т. 2. – Стб. 666]. Реальну допомогу йому надав польський король Казимир (васал Барбаросси). Польські полки під командуванням воеводи Миколая зайняли в 1189 році Галич, де знову вокняжився Володимир Ярославович. Відразу він відіслав послів до суздальського князя Всеволода Велике Гніздо з проханням: «Отче господине! Удержи Галич за мною, а я божий і твій є з усім Галичем, і в твоїй волі еси я завше» [ПСРА. – Т. 2. – Стб. 667]. Володимиро-Суздальський князь взяв під своє покровительство племінника Володимира Ярославовича. Таким чином, від усіх своїх ворогів галицький князь забезпечив себе васальною залежністю від двох наймогутніших європейських володарів. Очевидно, саме цього і боявся з його боку Ярослав Осмомисл, не передаючи йому Галич. Ще недавно могутня Галицька держава, з якою могли воювати лише об'єднані сили руських князів при підтримці польських чи угорських полків та половців, швидко перетворювалась за Володимира у васальне князівство з нестабільним внутрішнім політичним життям. Правда, останні десять років його правління в Галичі (1189–1199) пройшли вже без великих потрясінь як для нього, так і для галицького князівства. В цей період Волинь Романа Мстиславича почала свій політичний рух на об'єднання всіх земель (уділів), а потім на створення об'єднаної Галицько-Волинської держави. Володимир Ярославович не йшов на союз із Волинню, як цього хотів і почав робити батько. В 1199 р. Володимир Ярославович помер, не залишивши законного спадкоємця в Галичі. Його сини, Василько і Володимир-Іван, померли ще в 1188 р. в Угорщині. Таким чином династія Ростиславичів, яка правила в Галицькій землі більше 120 років, перервалася. У зв'язку з цим Галич як місто-столицю і як соціальний організм, безперечно, чекали великі зміни.

Після смерті Володимира Ярославовича найбільш легітимні права на галицький стіл мали внуки Ярослава Осмомисла (по жіночій лінії), а саме Мстислав Удатний та Ігоревичі.

Але на 1199 р. вони, очевидно, ще не були готові воювати за Галицьке князівство, та й галицькі бояри ще не були готові їх прийняти.

В 1199 р. Галич зайняв Роман Мстиславич (вдруге) [ПСРА. – Т. 2. – Стб. 715]. Очевидно, місто, в якому не було князя, а боярство ще не консолідувалось у виборі князя, було взято швидко і без бою. Хоча, безперечно, він прийшов до Галича зі своєю великою військовою дружиною та навіть з польською підмогою Лешка Білого [Грушевський, т. 3, с. 5–6; Крип'якевич, 1984, с. 84; Włodarski, 1966, s. 21; Майоров, 2001, с. 324–331].

Вокняжіння в Галичі Романа Мстиславича — волинського князя — було реалізацією давньої і планованої мрії волинських правителів на створення незалежного від київського доменіального статусу, князівства. Але для цього був потрібен Галич з його великими людськими і матеріальними ресурсами, а крім того, були давні державотворчі традиції в історії обох земель, коли вони були разом [Майоров, 2001, с. 350–351]. Так було в часи дубів, а потім у часи Волинської волості, в системі ранньої Києворуської держави (від Володимира Святославича до Ярослава Мудрого та Всеволода Ярославовича). Але на час захоплення Галича Романом Мстиславичем Галицька земля вже була досить самодостатньою та сформованою як окреме державне утворення зі своєю політичною системою. Галичу не була потрібна Волинь (Галичу не був потрібен ніколи навіть Київ, на який він жодного разу не претендував у своїй історії). І тому для реалізації цієї давньої «волинської мрії» Роману Мстиславичу довелося вжити жорстких заходів стосовно тієї частини галицького боярства, яка виступала проти нього і взагалі проти планів об'єднання з Волинню. На першому етапі захоплення галицького столу (1189 р.) Роман Мстиславич планував стати лише галицьким князем. Волинь він залишив за братом. На другому етапі (1199 р.) Роман Мстиславич вже йшов на утворення Галицько-Волинської держави. Володимир залишався під його зверхністю. Але і Галич втрачав свою самостійність (державність), що і стало головною причиною вельми ворожого до нього і до його наступників ставлення галичан [Майоров, 2001, с. 333–334].

У 1200 році великокиївський князь Рюрик Ростиславич (1194–1201) збирає велику коаліцію руських князів (Ольговичів) у похід проти Романа як правителя Галицько-Волинської держави. Але Роман їх випереджає. Галицько-волинські полки вторгаються на Київську землю і займають київський Поділ. Проте Роман не вокняжився в Києві, а зберіг вірність угоді 1170 року, за якою старшинство залишалось за нащадками Ярослава Мстиславича. Тим більше, що такий політичний крок, як ми зазначали, ніколи навіть не планувався з боку галицьких правителів. Тому в 1201 році великокиївським князем стає Інгвар Ярославович (1201–1203). На початку 1202 р. Рюрик Ростиславич з Ольговичами і половцями оволодівають Києвом. Роман з галицько-волинськими полками знову виганяють з Києва Рюрика Ростиславича. Роман уже вдруге міг стати великокиївським князем. Але знову відмовився, хоч реальна влада і сила були в галицько-волинського князя. Йому достатньо було своєї великої Галицько-Волинської держави. А Київ — це постійна боротьба з лівобережними князями. Київ усе більше ставав столицею Лівобережної Русі. Але загалом саме Роман Мстиславич зумів відновити політичну єдність усіх південноруських земель (від Карпат до Дніпра).

Роман Мстиславич, як князь галицький, мав досить дружні стосунки з візантійськими і германськими імператорами, угорським королем та польськими князями [Майоров, 2011, Т. 1, с. 121–260]. У тому числі на рівні різних політичних угод, що передбачало союзні відносини і перебування в Галичі послів цих країн. Зокрема, в кінці 1204 — на початку 1205 років було укладено троїсту угоду з угорським королем та Польщею. Все ж найбільш складними в нього були стосунки з угорськими королями, які самі претендували на галицькі і навіть на волинські землі, які в той період були об'єднані в одній державі. Так, вже у 1189 році король Бела III мав від Папи титул «rex Galicie», а в 1205 році його отримав і Андрій II. Вони навіть мали право «легітимних спадкоємців» галицьких правителів [Волощук, 2015, с. 82]. Та й польсько-галицькі відносини були непростими і непростійними. Найбільш традиційно стійкими були відносини Рома-

на Мстиславича з Візантією, причому не так з ним особисто, а як з правителем Галицького князівства, яке знаходилося в зоні політичних інтересів Візантії як сусідньої держави. Приблизно в 1200 році в Галичі відбулось весілля Романа Мстиславича з Анною (Оленою) – можливо, дочкою василевса Ісаака II Ангела та його другої дружини Маргарити-Марії, дочки угорського короля Бели III [Войтович, 2006, с. 484–487]. Якщо це так, то на весілля до Галича мало приїхати багато представників правлячих династій Візантії, Угорщини, Польщі, Германії та Києворуської держави. В 1201 році, очевидно, в Галичі народився Данило, а в 1203 році – Василько. А вже 19 червня 1205 року Роман Мстиславич загинув біля польського міста Завихвост під час походу проти малопольського (краківського) князя Лешка Білого. Роман Мстиславич загинув у zenіті своєї могутності, як «самодержець усїєї Руської землі», яким він так і не став. Все ж саме ним було вперше об'єднано Галицьку, Волинську і Київську землі, що означало утворення Правобережної Русі [Толочко, 1980, с. 183], до чого йшлося колись у XII ст.; в часи роздробленості Русі та загострення протиріч між правобережними і лівобережними князівствами (правителями). Смерть Романа призвела до розпаду цього ще досить нетривкого політичного союзу.

У Галичі від імені малолітніх синів Романа Мстиславича (Данилові тоді виповнилось лише чотири роки) почала правити його дружина Анна. Протягом 14 років (1205–1229), поки Данилові не виповнилось 18 років, вона виконувала при ньому обов'язки регента. Відразу після смерті Романа її права на регентство були визнані угорським королем Андрієм II і малопольським князем Лешком Білим та візантійським імператором. Саме з цього часу, очевидно, Галич потрапляє під протекторат Угорщини [Майоров, 2001, с. 355]. Згідно з угодою з Андрієм II в місті Сянок у Галичі появилася, очевидно, й угорська залога. Восени 1205 р. Рюрик Ростиславич (зять Романа Мстиславича), зібравши коаліцію з князів чернігівських (Ольговичів) і половецьких ханів, вторгається на Галицьку землю [ПСРА. – Т. 2. – Стб. 717]. Галицько-волинські полки (вперше без свого князя Романа) зустріли їх знову на Сереті, біля міста Микулин. Битву

виграв Рюрик Ростиславич і після цього рушив на Галич. В місті на той час була велика угорська залога Андрія II під командуванням «воеводи Мокія великого сліпоогого і Корочуня Велпта та сина його Вітамира і Благині» [ПСРА. – Т. 2. – Стб. 717]. Під стінами Галича ополчення галичан («піщці») розгромило половецьку кінноту, що примусило Рюрика Ростиславича відмовитися від штурму міста і повернутися до Києва [ПСРА. – Т. 2. – Стб. 717].

На той час у Галичі після смерті Романа Мстиславича появилися Кормильчичі (давні вороги Романа і союзу з Волинню), які повернулися з вигнання [ПСРА. – Т. 2. – Стб. 718]. Вони відразу розпочали активні опозиційні дії проти Романової і закликали на княжіння в Галичі Ігоревичів. У 1206 р. чернігівські князі Ольговичі організують новий похід на Галич, щоб посадити тут Ігоревичів [ПСРА. – Т. 2. – Стб. 726]. На той час великокіївським князем став Всеволод Святославич. У поході взяли участь Рюрик Ростиславич, Мстислав Смоленський та Ігоревичі (Роман, Святослав і Ростислав). З ними пішов і Ярослав Всеволодович (перейслав-заліський). Підтримав галицький похід Ольговичів і польський князь Лешко, який рушив з військом спочатку на Волинь. В цій складній ситуації галицька боярська опозиція змушує Романову покинути Галич. Разом зі своїм двором і малолітніми дітьми вона покидає столицю, «втікаючи» до Володимира [ПСРА. – Т. 2. – Стб. 718]. Можливо, саме тоді і було переправлено до Володимира з Галича і саркофаг з тілом Романа, який був для Галича завжди більш волинським князем, ніж галицьким.

Угорські полки Андрія II, який на той час вже включив до свого титулу «король Галичини і Волині» [Пашуто, 1968, с. 348; Головка, 2006, с. 260], заступили шлях наступу польського війська на Волинь. А армія Ольговичів вже підійшла до Галича. Невелика угорська залога вже не мала кого обороняти в Галичі, який чекав на Ігоревичів. Вона покидає місто, яке займають полки чернігівських Ольговичів та Ігоревичів [ПСРА. – Т. 2. – Стб. 718]. Так, у 1206 р. Володимир Ігоревич вокняжився в Галичі, а його молодший брат Роман (син Єфросинії Ярославни)

– у Звенигороді. Таким чином, Галицьке князівство тепер повністю перейшло під юрисдикцію великокиївського князя. Залишалася ще Волинь, де сиділи небожі Романа. Зокрема, у Белзі – Олександр Всеволодович, у Червені – Всеволод Всеволодович і у Луцьку – Мстислав Німий. Володимир Ігоревич і «безбожні галичани... хотіли скоренити плем'я Романове» [Літопис Руський, с. 370; ПСРА. – Т. 2. – Стб. 718], яке прагнуло приєднати Галич до Волині. До Володимира послають послів з вимогою підкоритись Ігоревичам, точніше, Києву, який планував відновити таким чином «волинську доменіальну волость». Так, на початку 1207 р. Анна зі своїм двором і дітьми знову вимушена покинути тепер вже і Володимир, розуміючи, що не зможе протистояти коаліції Ольговичів та Ігоревичів [ПСРА. – Т. 2. – Стб. 718]. Їх прийняв Лешко Білий, «не спом'янувши ворожнечі». У Володимирі вокняжився Святослав Ігоревич. Вже восени 1207 р. розпочалася війна між самими Ігоревичами за галицький стіл. Вона, безперечно, була інспірована боярами, які не хотіли двох князівських столів у Галицькій землі. Роман Ігоревич (звенигородський), який був прямим спадкоємцем (внуком) Ярослава Осмомисла, з угорськими полками здобуває в битві Галич [ПСРА. – Т. 2. – Стб. 719–720]. Володимир Ігоревич втікає на Сіверщину. Скоро белзький князь Олександр Всеволодович, скориставшись такою нестабільною політичною ситуацією в родині Ігоревичів, з польськими полками здобуває (визволяє) Володимир. Святослава Ігоревича взято в полон поляками. Галицькі і волинські землі опинилися в стані безперервної боротьби між Польщею та Угорщиною за контроль над ними. В цей час малолітні нащадки Романа перебували за межами його спадщини: Данило – в Угорщині, а Василько з матір'ю – в Польщі. Але вже в 1207 р. вони вступили спочатку в боротьбу за батьківську «напівотчину» – Волинь. П'ятирічного Василька було запрошено на княжіння до Берестя, а згодом і Белза [ПСРА. – Т. 2. – Стб. 720]. Проте скоро все закінчилося тим, що Олександр Всеволодович (давній суперник Романовичів) вигнав Василька з матір'ю з Белза й вони отримали лише дрібні південноволинські міста Тихомль і Перемиль.

У 1208 р. угорський король Андрій II («король Галичини і Волині») розпочинає реалізацію своїх планів щодо приєднання галицьких земель до угорського королівства. «Довідавшись про беззаконня галицьке і смуту», які ще більше посилились в часи правління Романа Ігоревича, Андрій посилає туди велике військо під командуванням палатина Бенедикта Бора Лисого [ПСРА. – Т. 2. – Стб. 721–722]. За сприяння проугорської боярської партії Іллі Щепановича і Володислава Кормильчича угорські полки легко займають Галич. Романа Ігоревича захоплено зненацька, «коли той мився в лазні», і взято в полон та відправлено до Угорщини [ПСРА. – Т. 2. – Стб. 721–722]. Галич було окуповано угорською армією Бенедикта, який «був мучителем боярам і городянам». Незадоволені наслідками цієї угорської окупації, галичани запросили на галицьке княжіння Мстислава Ярославича Німого, який і прибув скоро з невеликою дружиною зі своєї Пересопниці. Але вона не змогла відбити Галич в угорської залоги, яку залишив тут Бенедикт. Розчаровані і злі галицькі бояри із сарказмом поставилися до нього, а боярин «Щепанович Ілля, вивівши його на Галицину Могилу, усміхнувшись, сказав йому: «Княже! Ти вже на Галичині Могилі посидів еси, ото ж і в Галичі ти княжив еси!» Насміялись вони над ним, і вернувся він у Пересопницю» [ПСРА. – Т. 2. – Стб. 721–722; Літопис Руський, с. 371]. Тоді галичани вирішили повернути на княжіння Романа Ігоревича, який на той час вже втік з угорського полону. В Путивлі, де перебували його брати, Роман Ігоревич помирився з Володимиром Ігоревичем, своїм старшим братом, який був тоді путивльським князем. У 1209 р. об'єднані дружини трьох Ігоревичів зуміли відвоювати Галич. Угорська залога Бенедикта покинула Галич, в якому знову вокняжився вже старий Володимир Ігоревич [ПСРА. – Т. 2. – Стб. 723]. Роману Ігоревичу знову дістався Звенигородський стіл. Для Святослава Ігоревича було відновлено окремих Перемишльський стіл. Відновлено і Терехівський княжий стіл, який передано Володимиру – сину галицького князя Володимира Ігоревича [ПСРА. – Т. 2. – Стб. 723]. Так Галицька земля знову, як при перших Ростиславичах, була розділена на чотири старі удільні князівства.

Все ж, очевидно, номінально, оскільки вони були підпорядковані галицькому князю Володимиру Ігоревичу [ПСРА. – Т. 2. – Стб. 723]. У кінці цього ж 1209 р. Ігоревичі «учинили змову проти бояр галицьких, щоб вибити їх... і був ото вбитий Юрій Вітанович, Ілля Щепанович та інші великі бояри: вбито ж було їх числом п'ятсот, а інші розбіглися» [ПСРА. – Т. 2. – Стб. 723–724; Літопис Руський, с. 372]. Очевидно, це були найбільш політично активні представники боярських родів Галича, які могли бути (і вже були) потенційними ворогами міцної князівської влади і, зокрема, влади Ігоревичів. Останні привели з собою своїх лівобережних чернігово-сіверських бояр, які звикли до беззастережної відданості своїм князям. Вони потребували як галицьких маєтностей, так і відповідних державних посад при дворі князя [ПСРА. – Т. 2. – Стб. 723]. Але насамперед Ігоревичі планували зовсім замінити (фізично й економічно) в Галичі галицьке боярство, як це вже було не раз, зокрема після знищення Великохорватського князівства в кінці X ст. Все ж три найзначтніші галицькі боярини – Володислав Кормильчич, Судислав Бернатович і Філіп – зуміли втекти від розправи до Угорщини. Там вони звернулися з проханням до короля Андрія II дати їм «отчича Данила» на галицьке княжіння [ПСРА. – Т. 2. – Стб. 724; Войтович, 2006, с. 492–494]. Воно було задоволене королем, і угорська армія під командуванням двірського Пота вирушила через Карпати Малопольські до Галича. Спочатку було взято Перемишль, а потім і Звенигород. На допомогу Ігоревичам прибули половці від тестя Володимира Ігоревича, хана Кончака. Але коли величезна угорська армія з дружиною Романовичів наблизилася до Галича, Володимир Ігоревич був вимушений покинути місто [ПСРА. – Т. 2. – Стб. 726]. Галич займають угорські і волинські полки Данила і Василька. До столиці приїхала і Анна. Вона була присутня на урочистому посадженні на галицький княжий стіл десятирічного Данила, яке проходило в Успенському соборі («церкві Святої Богородиці») десь у вересні 1210 року [ПСРА. – Т. 2. – Стб. 726]. Захоплених у полон двох Ігоревичів було викуплено в угорських воевод галичанами і повішено «перед градом» [ПСРА. – Т. 2. – Стб. 727]. Це була помста галичан

за небачені репресії і вбивство декількох сотень галицьких боярських родин, яких ще не знала Галицька земля [Пашуто, 1950, с. 198; Майоров, 2001, с. 391–405]. Ненависть до Ігоревичів була ще тим більша, що вони почали роздавати своїм чернігівським боярам галицькі землі, які були здавна закріплені за окремими галицькими боярськими родинами.

Дуже скоро, вже взимку 1211 р., «галичани вигнали Данилову матір із Галича... Вона бо хотіла княжити сама» [Літопис Руський, с. 373; ПСРА. – Т. 2. – Стб. 727]. Ображена Анна звернулася за підтримкою до угорського короля, який спішно очолив цей новий (зимовий) військовий похід на Галич, куди повернув угорську залогу [ПСРА. – Т. 2. – Стб. 727]. Анна знову стала виконувати обов'язки регента біля свого сина, які забрав у неї, очевидно, Володислав Кормильчич. Тепер останнього разом із Судиславом Бернатовичем і Філіпом було ув'язнено. Але боярська опозиція ще була життєздатною. Бояри знову просять на галицьке княжіння Мстислава Ярославича Німого з Пересопниці (дядька Романа Мстиславича). Він захоплює Бужськ і йде на Галич. Романова Анна з синами в 1212 р. змушена знову, вже втретє, покинути Галич. Але тепер вона вже їде в Угорщину, а не на Волинь. Опустілий галицький княжий стіл займає Мстислав Ярославич [ПСРА. – Т. 2. – Стб. 728]. Восени 1213 року угорський король, зібравши велике військо, рушив на Галич. Перед цим він звільнив з ув'язнення Володислава Кормильчича, який мав забезпечити йому підтримку галичан. На цей час Данило з матір'ю вже покинули Угорщину і виїхали до Польщі. Угорський король вже не мав наміру повернути їм Галич, який мав стати повністю залежним від нього. Довідавшись про наближення великої угорської армії, Мстислав Ярославич втікає з Галича. «Володислав же в'їхав у Галич, і вокняжився, і сів на столі» [ПСРА. – Т. 2. – Стб. 729; Літопис Руський, с. 373]. Вперше в історії Галича та й усієї Русі князівський стіл, тим більше такої великої землі, за яку боролись і князі, і королі, захопив боярин [ПСРА. – Т. 2. – Стб. 730–731]. Це, безперечно, відбулось за безпосередньої підтримки угорського короля, який, воюючи на той час зі своєю боярською опозицією, не мав можливості тоді зайняти опус-

тілий галицький стіл, але залишив тут велику угорську залогоу. «Вокняжіння» боярина Володислава не мало ні юридичних, ні реальних прав та можливостей князівської влади. Він був просто намісником угорського короля, яке літописцем чомусь названо «вокняжінням».

Вже навесні 1214 р. волинські полки Мстислава Ярославича з Пересопниці, Данила з Каменця, Олександра Всеволодовича з Володимира, Всеволода Всеволодовича з Белза, при польській допомозі, пішли на Галич. Галицькі полки Володислава «з уграми й чехами своїми» зустріли волинсько-польське військо недалеко Галича, на р. Бобрка (тепер р. Бібрка, ліва притока р. Дністер). Відбулася «січа велика, і одолали ляхи й Русь... а Володислав утік» [Літопис Руський, с. 374; ПСРА. – Т. 2. – Стб. 729–730]. Очевидно, його розбиті угорсько-чеські полки відступили до Карпат. Все ж Галича, який обороняли лише галицькі полки під командуванням Ярополка і Яволода, не було зразу взято приступом. Тому польська армія почала «пустошити... довкола Теребовля і довкола Моклекова і Збаража, а Биковен узятий був ляхами і Руссю. І взяв він (Лешко) здобич велику і вернувся в ляхи» [Літопис Руський, с. 374; ПСРА. – Т. 2. – Стб. 730], пройшовши північними околицями Галицької землі. В Галичі і далі залишався управляти «князівством» Володислав, який повернувся до міста з угорською залогою. Але після поразки угорців на р. Бібрка Володислав почав відходити від угорської залежності і ставав усе більше незалежною політичною фігурою. Цьому сприяла тривала політична криза в самій Угорщині. Тому вже влітку 1214 р. між угорським і польським правителями почалися перемовини щодо долі «боярського Галича», де правив боярин та бояри. Лешко запропонував віддати свою дочку за Коломана – сина Андрія і «посадити його в Галичі» [ПСРА. – Т. 2. – Стб. 730–731]. В результаті цієї Спішської угоди Галицьке князівство мало бути розділеним між Польщею і Угорщиною. Восени дана домовленість була реалізована. Відбулися заручини п'ятирічного Коломана і трирічної Саломеї, після чого Андрій послав свої угорські полки на Галич. Місто було взято, а Володислава схоплено і заслано в Угорщину, де він згодом і

помер. Таким чином, цієї ж осені 1214 р. в Галичі вокняжився п'ятирічний Коломан [ПСРА. – Т. 2. – Стб. 731]. Через рік його було навіть короновано Папою Інокентієм III, якому обіцяли запровадити унію в Галицькій Церкві та поширити католицизм в Галицькій землі [Головко, 2006, с. 278; Майоров, 2001, с. 202–203, 356]. Все це дуже скоро привело до гострої боротьби галичан проти іноземних окупантів і католицьких місіонерів [Головко, 2006, с. 279]. Літописець записав, що «король угорський посадив сина свого в Галичі, а єпископів і попів вигнав з церков, а своїх попів привів латинських на службу» [ПСРА. – Т. 7. – Стб. 117]. Це дуже послабило як позицію самого угорського короля в Галичі, так і проугорської боярської партії.

Згідно зі Спішською угодою до Польщі відійшла Перемишльська земля. Крім того, Лешко приєднав ще забузькі волинські міста (Берестя, Угровеськ, Верещин, Стівп'я, Комів). Але саме він наступного року (1215 р.) «посадив обох Романовичів у Володимирі» [Літопис Руський, с. 374; ПСРА. – Т. 2. – Стб. 731], очевидно, надіючись на їх васальну залежність. Таким чином, у 1214–1215/1216 рр. більша частина Галицько-Волинської держави Романа Мстиславича опинилася під владою Угорщини і Польщі. Але Спішська угода між ними, традиційними політичними конкурентами, скоро була порушена. Десь у 1215/1216 рр. угорський король Андрій відібрав у Лешка Перемишль і Любачів. Ображений Лешко просить свого союзника, новгородського князя Мстислава Удатного: «ти брат мені еси, піди і сядь у Галичі» [Літопис Руський, с. 375; ПСРА. – Т. 2. – Стб. 731]. Влітку 1217 р. Мстислав покидає Новгород, де правив з 1209 р., і йде на Галич. В той же час боярська опозиція на чолі з Судиславом запросила на галицький стіл і Данила Романовича, якому на той час вже виповнилось 18 років. Проте Галич для нього ще не був реальною метою. Данило Романович проводив на той час об'єднання Волині. При наближенні полків Мстислава Удатного, які підтримали і військова дружина Володимира Рюриковича (великокиївського князя) та половці, угорський гарнізон з воеводою Бенедиктом Лисим і Судиславом покидає Галич і відступає до Угорщини. На той час (1217–1218) угорський король Ан-

дрій II був з військом у Хрестовому поході в Палестину [Пашуто, 1950, с. 201]. Так у 1217 р. в Галичі вокнязвився Мстислав Удатний, на що він мав право, як онук Ярослава Осмомисла [ПСРА. – Т. 2. – Стб. 732]. Цим правом він хотів скористатися ще в 1215 році, коли «просив» Галич в угорського короля Бели. Зайнявши галицький стіл, Мстислав Мстиславич уклав союзний договір з Данилом Романовичем (володимирським князем) та скріпив його династичним союзом, віддавши за нього свою дочку Анну [ПСРА. – Т. 2. – Стб. 732]. Ця союзна угода дала можливість Данилові розпочати активніше об'єднання всіх волинських земель. Зокрема, скоро було відвойовано у Лешка «Берестій і Угровські і Верещин і Столп'є і Комов... і всю Україну» [Літопис Руський, с. 375; ПСРА. – Т. 2. – Стб. 732]. Польський і угорський королі, які також відновили свій союз, вирішили відібрати Галич у Мстислава Удатного і посадити тут знову Коломана. Восени 1219 р. велика польсько-угорська армія взяла Перемишль, а «... Арон, що тоді тисячу держав у Перемишлі, утік перед ними» [Літопис Руський, с. 375; ПСРА. – Т. 2. – Стб. 733]. Через два дні польсько-угорська армія вже була під Городком на р. Верещиці під Львовом, куди прибуло на підмогу місту декілька галицьких полків, керованих тисяцьким Дмитром і воеводами Мирославом і Михалком Глібовичем. Битву було програно, але ворога затримано [ПСРА. – Т. 2. – Стб. 733]. Основні ж сили Мстислава Мстиславича зосереджувались на р. Зубря (ліва притока р. Дністер), на Опільській височині (90 км від Галича). На той час Данило, за наказом Мстислава Удатного, «заперся в Галичі». Через чотири дні після битви під Городком польсько-угорська армія підійшла до Галича. Під містом, на Кривавім Броді через Дністер, за поганої снігової погоди, галицькі полки Данила Романовича змусили знесилену польсько-угорську армію відступити від Галича [ПСРА. – Т. 2. – Стб. 733–734]. Перейшовши «за Рогожину» на галицько-перемишльському кордоні, вони недовго зупинились тут на перепочинок, щоб скоро піти на Мстислава Удатного. Останній, не прийнявши битви з переважаючим ворогом, відступив «із землі Галицької». Данило Романович за наказом Мстислава Удатного «вийшов із Галича з Дмитром ти-

сяцьким і з Глібом Зеремійовичем і з Мирославом» [Літопис Руський, с. 376; ПСРА. – Т. 2. – Стб. 734]. Опустілий і занесений снігом Галич зайняла польсько-угорська армія. В Галичі вдруге вокнязвився Коломан (1219 р.) [ПСРА. – Т. 2. – Стб. 734].

Шлях відступу галицьких полків з Данилом Романовичем пролягав на схід, вздовж Дністра, старою дорогою, через місто Толмач. Їм ще не раз довелося вступати в сутички з окремими ворожими загонами, поки не дійшли до Онута (під Хотинською височиною), де був перехід і переправа через р. Дністер на цій ключовій ділянці старого східноєвропейського Янтарного шляху. Але дорога тут була перекрита ворожим військовим загonom, що змусило їх іти далі на схід. За Онутом, за Хотинською височиною, починався малозаселений степовий коридор («поле»), де Данилове військо зазнало великого голоду. На щастя, тут було захоплено валку з возами, які йшли до Плава. Так дійшли вони «нижче Кучелміна, думаючи, де перейти ріку Дністер» [Літопис Руський, с. 376; ПСРА. – Т. 2. – Стб. 735]. У кінці цього довгого (більше 250 км) шляху, коли довелося обминати галицькі придністровські міста і замки, де, очевидно, вже були угорські гарнізони або мали наказ не пускати Данила, їдучи безлюдним степом, вони натрапили нарешті на човни, які йшли з Олешшя. Переправившись тут на лівий берег Дністра, Данило рушив до Мстислава Удатного, який стояв зі своїми полками на цих далеких східних кордонах Галицької землі. Зустрівшись, вони домовились поки що розійтись, але пам'ятати, що необхідно помститись «за сором свій» поразки від польсько-угорської коаліції та зрадливих галицьких бояр, які визнали своїм князем Коломана.

Данило повернувся до Володимира, де потім багато разів воював з поляками та уграми, перемігши, зокрема, «прегордого Філю», який вторгся в його землі взимку 1220/1221 рр. [ПСРА. – Т. 2. – Стб. 736]. Мстислав Удатний пішов «у половці», які були на той час його союзниками, через свого тестя – хана Котяна. Навесні 1221 р. Мстислав Мстиславич разом з половцями рушили в похід на Галич [ПСРА. – Т. 2. – Стб. 736]. Йому назустріч вийшли угорсько-польські полки. Разом з ними були і деякі галицькі бояри (Судислав і Лазар), але більшість їх «розбігли-

ся», не бажаючи бути на стороні окупантів. Коломан з невеликою угорською дружиною і трьома воеводами (Іваном Лекине, Дмитром і Ботом) залишався в Галичі, де «зробив укріплення на церкві Пречистої владичиці нашої Богородиці» [Літопис Руський, с. 377; ПСРА. – Т. 2. – Стб. 737]. Нарешті підійшов до рубежів Галича і Мстислав Удатний. Під містом, очевидно, знову на Кривавому Броді через Дністер, зустрілись дві армії: угорсько-польська і русько-половецька. І «була битва тяжка межі ними, і одолів Мстислав. Коли ж угри й лях втікали, побито було їх безліч і схоплений був гордий Філя» [Літопис Руський, с. 378; ПСРА. – Т. 2. – Стб. 737]. Перемігши ворогів і помстившись «за сором свій», Мстислав Удатний «пішов до Галича, і билися вони за городські ворота», які скоро було взято. Залишки угорського гарнізону з Коломаном втікають до Собору, який, як велика (32 x 37 м) білокам'яна фортеця, височів у центрі міського замку. «І вибігли тоді угри на склепіння церковні (на десятиметрової висоти галереї), а інші на шнурках піднялися, а коней їхніх половили» [ПСРА. – Т. 2. – Стб. 738]. Місто було взято, але ще деякий час угорці, які зайняли Собор, не здавалися, «зненагаючи від спраги». В той же час вони «...стріляли і каміння метали на городян», які зайняли княжий двір і дивились на свій осквернений уграми храм. Здалися вони лише тоді, коли приїхав Мстислав Удатний. Скоро прибув до визволеного міста і Данило Романович з «невеликою дружиною... і радість була велика, бо спас їх бог од іноплемянників, усі бо угри й ляхи були вбиті, а інші були схоплені, а ще інші, утікаючи... потопилися, а другі смердами побиті були. І нікому ж [не вдалося] утекти з них. Така бо милість от Бога руській землі» [ПСРА. – Т. 2. – Стб. 738; Літопис Руський, с. 378]. Таким чином, в 1221 р. Мстислав Мстиславич Удатний знову вокняжився в Галичі. Полоненого Коломана з його прибічниками та Фільнієм відіслали до Торчеська. Боярина Судислава та інших опозиційних галицьких бояр, які підтримували угорську владу і служили в її адміністрації, було прощено, але вислано з Галича. Зокрема, Судислава до Звенигорода посадником [ПСРА. – Т. 2. – Стб. 738]. Мстислав Удатний не міг не зважати на їх силу і надіючись на підтримку. Тим більше, що

вони обіцяли тепер «покоритись йому». Напружена політична обстановка як на заході, так і на сході вимагала від нього консолідації всіх сил князівства. Зокрема, польський король усі свої зусилля тепер спрямував на боротьбу за західні волинські землі, де не вщухали свої місцеві конфлікти («вся земля розорена була: боярин боярина грабував, смерд смерда, город город, так що ще не лишилось ні одного села не спустошеного») [Літопис Руський, с. 379; ПСРА. – Т. 2. – Стб. 739]. Проводячи об'єднання Волинської землі, Данило Романович заснував у цей важкий час боротьби з володимирським боярством Холм і Холмську єпископію як свою нову столицю [ПСРА. – Т. 2. – Стб. 740]. Там вже не було старого опозиційного боярства. Найбільша ж небезпека для Мстислава Удатного зберігалась з боку Угорщини. Тому необхідно було якнайшвидше налагодити стосунки з угорським королем. У 1221 р. Мстислав Мстиславич йде з Андрієм II на тяжкі перемовини. Було домовлено про повернення з полону Коломана і Фільнія та про укладення династичного шлюбу між його дочкою та старшим сином угорського короля Андрієм. Останній стає і правонаступником галицького столу, а поки що дістає в управління Перемишльську землю. Безперечно, що ця нова галицько-угорська угода для Мстислава Удатного була дуже важкою і не вигідною. Але таким чином він отримав такий необхідний йому тоді мир. Але ця угода стала причиною і різкого погіршення стосунків з Данилом Романовичем, який реально сподівався стати правонаступником Мстислава Мстиславича. Тепер він теоретично втрачав це право надовго, якщо не назавжди. Мстислав Удатний не міг поки що орієнтуватись на Данила, який ще не мав у своїх руках всієї Волинської землі, яка перебувала в складній міжусобній війні. Галицько-угорська угода була вимушеною і єдиною вірною на той час для Мстислава Мстиславича відповідно до тієї політичної ситуації, яка склалася в цьому західноруському регіоні. Ця угода була спрямована і проти польського короля, який також втрачав не лише надію бачити на галицькому троні свого угорського зятя Коломана і дочку. Вона позбавляла його впливу на сусідню Перемишльську землю. Згідно з цією угодою скоро відбулися заручини коро-

левича Андрія з Марією (Оленою Мстиславівною). Західногалицькі землі опинилися під владою угорського королевича.

У цей час виникла велика небезпека і на сході. В 1223 р. в Половецьку землю вторглися монголи [ПСРА. – Т. 2. – Стб. 740]. Тесть Мстислава Удатного хан Котян звернувся по допомогу до нього і до інших руських князів: «Якщо ви не допоможете нам – [то] ми нині порубані були, а ви завтра порубані будете» [Літопис Руський, с. 379; ПСРА. – Т. 2. – Стб. 741]. У Києві зібралась «рада всіх князів». Були там і Мстислав Удатний, і Данило Романович. Руські князі постановили виступити проти монголів і «зустріти їх на чужій землі», в половецькому полі. В цьому великому поході багатьох руських князів взяли участь і «галичани й волинці, які прийшли кіньми», подолавши шлях більше 1500 км. Були тут і «вигонці галицькі» з галицько-половецького прикордоння, які, на «тисячах» човнів пропливши Дністром, морем і Дніпром (більше 800 км), дійшли до р. Хортиці. З ними були воевода Юрій Домажирич і боярин Держикрай Володиславич, які втекли з Галича ще за Романа Мстиславича [ПСРА. – Т. 2. – Стб. 742]. 31 травня 1223 р. велика русько-половецька армія зустрілася на річці Калка з монгольським військом Субедея і Джеби. Через незгоду під час битви між Мстиславом Удатним та іншими руськими князями «сталася перемога над усіма князями руськими, якої ото не бувало ніколи» [Літопис Руський, с. 381; ПСРА. – Т. 2. – Стб. 745]. Данило Романович був поранений, а загинули великий київський князь Ростислав Романович та чернігівський Мстислав Святославич і багато інших князів та бояр. Після битви стосунки між Данилом Романовичем і Мстиславом Удатним різко погіршились, що навіть призвело до війни між ними. Так, у 1224 р. Мстислав Мстиславич пішов у похід проти Данила, який був змушений просити допомоги в Лешка. Під Белзом відбулась дводенна битва, в результаті якої Мстислав Удатний був змушений повернутися до Галича. Ображений Данило Романович ще довго після перемоги над тестем «пустошив із ляхами землю Галицьку» [ПСРА. – Т. 2. – Стб. 746]. Все ж наступного року (1225 р.) в Перемишлі Мстислав Мстиславич і Данило Романович відновили мирну угоду. Але внутрішня ситу-

ація в Галичі залишалась неспокійною. Опозиційні до князя бояри, зокрема Жирослав, у 1226 р. вирішили запросити на галицький стіл угорського королевича Андрія, який тоді перебував у Перемишлі, на своєму князівському столі, згідно з галицько-угорською угодою 1224 р. Андрій, повіривши послові від галицького боярства Семенку Чермному, поспіхом повертається до батька Андрія II в Угорщину, де збирає військо для захоплення Галича. Взимку 1227 р. угорська армія з польською підмогою займають Перемишль, де «тисячу тоді держав Юрій», новий посадник Мстислава Удатного. Після цього вони йдуть на Звенигород, де посадником був старий боярин Судислав. Частина війська королевич Андрій направив до Галича. «Сам він не одважився їхати до Галича: сказали ото йому волхви угорські, що коли він побачить Галич – не бути йому живим... І він бо вірив волхвам. І Дністер наводнився, не могли вони перейти» [ПСРА. – Т. 2. – Стб. 748–749]. Мстислав Удатний вийшов з Галича з військом проти ворога, який відмовився від битви і повернувся до Звенигорода. Велика угорсько-польська армія пішла звідти далі на схід, де було взято Теребовлю. Звідси вона рушила на північ, де взято Тихомль на Погоринні, але під Крем'янцем зазнала поразки і повернулася до Звенигорода. Тут їх вже чекали ті угорські полки, які повернулися з-під Галича. Мстислав Мстиславич просить допомоги Данила Романовича, йдучи до Звенигорода. У великій битві під містом перемагають галицькі полки Мстислава Удатного. Залишки угорської армії з королевичем Андрієм спішно почали відступати з Галицької землі [ПСРА. – Т. 2. – Стб. 749]. На цей час прибули і волинські полки Данила і Василька. Зустріч їх з галицькими полками відбулась під Городком, вже на Перемишльській землі. Данило пропонує продовжити переслідування ворога. Але Судислав радить Мстиславу Мстиславичу зупинитись. В цей час на допомогу угорській армії вирушило польське військо Лешка, яке було затримане окремими волинськими полками ще на Західному Бузі. Мстислав Мстиславич, оцінивши розклад військових сил, не став переслідувати угорського королевича і повернувся до Галича [ПСРА. – Т. 2. – Стб. 749–750]. Тут вже не було Жирослава,

але був Судислав. Після свого повернення до Галича Судислав відновлює свій вплив на боярську опозицію і пропонує (вимагає) Мстиславу Мстиславичу передати (віддати) добровільно Галич Андрію. Пояснивши йому: «ти не можеш [його] держати сам, а бояри не хочуть тебе» [ПСРА. – Т. 2. – Стб. 750; Літопис Руський, с. 383]. Старий і хворий Мстислав Удатний змушений був підкоритись цим вимогам боярської опозиції і «дав Галич королевичу Андрію, а сам узяв Пониззя. Звідки пішов він до свого Торчеська» [ПСРА. – Т. 2. – Стб. 752; Літопис Руський, с. 383], де і помер вже наступного року (1228 р.) Так в Галичі появився королевич Андрій, який правив тут близько шести років (1227–1233) [ПСРА. – Т. 2. – Стб. 750]. Галицька земля опинилась у сфері прямого впливу і контролю угорського королівства. В Галичі, очевидно, знову появилася велика угорська військова залога і двір королевича. Безперечно, що Судислав і його оточення зайняли своє місце в його інфраструктурі. Це збільшило їх політичний вплив та економічне становище. Тим більше, що в Галицькій землі набула законодавчого застосування Золота Булла Андрія II (1222 р.), яка гарантувала «вольності королівських слуг» [Майоров, 2001, с. 489–500]. Але була ще й інша частина галицьких бояр, яка хотіла бачити на князівському престолі Данила Романовича. Через декілька років, у 1230 р., вони послають до нього послів, кажучи: «Судислав пішов у Пониззя, а королевич у Галичі зостався. Піді-но боржій» [ПСРА. – Т. 2. – Стб. 758; Літопис Руський, с. 386]. Данило Романович спішно рушив на Галич зі своїми волинськими полками. Основні сили на чолі з воеводою Дем'яном він послав проти Судислава, а сам «рушив з невеликою дружиною до Галича з Угровська. У третій день на ніч він був коло Галича, а Судислав не встояв перед Дем'яном і побіг до Галича. Коли ж Данило приїхав до Галича, а Галич заперся був, то Данило узяв двір Судиславів, а що там [було] вина і овочу, і харчу, і списів, і стріл – дивно дивитися. Потім же Данило, побачивши, що люди його понабирали повно всього, не схотів стати коло города, а пішов на ту сторону Дністра» [Літопис Руський, с. 386; ПСРА. – Т. 2. – Стб. 758]. Таким чином, повернувшись знову на лівий берег Дністра, він зупи-

нився в Угольниках, де «перестрілювалися» через Дністер між собою угри з Даниловими воїнами. Вночі «піднявся лід і ріка наводнилася», а опозиційні галичани підпалили міст через Дністер, який, правда, так і не згорів. Скоро до Данила долучились ті галицькі бояри, які його підтримували, зокрема «Дем'ян зо всіма боярами галицькими з Мирославом і з Володиславом... і Данило цьому зрадів». А потім до Данила Романовича прийшли з Волині полки Володимира Інгваровича. І вже тоді всі об'єднані волинські війська «перейшли міст і стали на березі [правому] Дністра» [ПСРА. – Т. 2. – Стб. 758–759; Літопис Руський, с. 386]. Данило Романович «об'їхав город... і, зібравши землю галицьку, став на чотири частини довкруги нього. А зібрав він од Бобрки і аж до ріки Ушиці і Пруту. І обложив він їх силою великою, і вони, знемігшись, здали город» [ПСРА. – Т. 2. – Стб. 759]. Таким чином, ранньою весною 1230 р. Данило Романович вокняжився в Галичі. Полонених, королевича Андрія і Судислава, було відпущено до Угорщини, що було викликано бажанням Данила Романовича знайти тимчасовий компроміс з угорським королем Андрієм II [Головко, 2010, с. 137]. Але вже через декілька місяців на Галич з великою армією пішов сам угорський король, який пообіцяв, що «не останеться города Галича». Шлях через гори Угорські був тяжким, оскільки почались сильні зливи і «коні їх потопали». Але вони дійшли до Галича і «обступили город», який обороняла дружина Данила Романовича під керівництвом воеводи Дем'яна. Скоро Данило повернувся до Галича з польською допомогою від мазовецького князя Конрада. Прийшли до нього і половецькі загони хана Котяна (діда його дружини) [ПСРА. – Т. 2. – Стб. 761]. Облога Галича затягнулась. В угорському таборі розпочався мор, який змусив Андрія II спішно залишити Галич. Але «покинув же він людей за собою, оружників многих і кіннотників, і напали на них городяни, і багато їх попадало в ріку, а інші побиті були, інші були поранені, ще інші схоплені були» [Літопис Руський, с. 387; ПСРА. – Т. 2. – Стб. 761]. У зв'язку з тим, що йому відрізали традиційний шлях відступу на захід, а тим більше, що далі в Карпатах йшли затяжні осінні дощі («потоки небесні») і почались ве-

лікі повені на гірських ріках, угорський король пішов по єдиному тут лівобережному Придністровському шляху на схід, «до Василева». Біля цього знаменитого міста була добра переправа через Дністер, яка вела на Пруто-Серетський шлях аж до Дунаю. З Василева знесилена і хвора угорська армія пішла до Прута [ПСРА. – Т. 2. – Стб. 761] вздовж Хотинської височини. А вже звідти вона вийшла через транскарпатські перевали (Борсуків Діл і Баню Родну або Татарівський) в Угорщину.

Вже взимку 1230–1231 рр. галицькі бояри вчинили дві змови проти Данила з метою його фізичного знищення і передачі Галича Олександру Всеволодовичу, белзькому князю (вуйкові Романовичів). Зокрема, Молибоговичі в Галичі «збиралися вогнем підпалити» княжі палати з Данилом, а Філіп хотів здійснити вбивство під час перебування його в місті Вишня [ПСРА. – Т. 2. – Стб. 762]. За Данила помстився Василько, захопивши Белзьку землю Олександра Всеволодовича, який втік до Перемишля. Були схоплені і «невірні Молибоговичі і Волдрис», всього 28 змовників. Восени 1231 р. Данило Романович був змушений скликати в Галичі віче, на якому звернувся до галичан з питанням, чи підтримують вони його і чи підуть з ним в похід проти ворогів [ПСРА. – Т. 2. – Стб. 763]. Галицьке віче запевнило князя в підтримці, що дало можливість виступити з «невеликим числом ратників» в похід на Перемишль, який захопив Олександр Всеволодович. При наближенні Данила Романовича Олександр Всеволодович спішно втікає в Угорщину. Тут, через посередництво Судислава Бернатовича, він умовив Андрія II виступити в похід на Галич. В 1232 р. угорська армія, пройшовши через Угорські Ворота, зайняла Ярослав, а потім рушила на Галич. Галицькі бояри почали покидати Данила і переходити на сторону угорців. Залишив Галич і Данило Романович. Зайнявши покинутий Галич, тут вокняжився знову королевич Андрій [ПСРА. – Т. 2. – Стб. 766]. З Галича угорська армія пішла на Волинь. Волинський воевода Мирослав здав місто, «учинивши мир з королем» [Літопис Руський, с. 388; ПСРА. – Т. 2. – Стб. 765–766]. Белзька і Червенська землі відійшли знову до Олександра Всеволодовича, який і привів до всіх цих політичних змін. Так майже вся Волинь стала у васальній залежності від

угорського короля, а Галицька земля опинилась у прямому підпорядкуванні Угорщини. Данилові Романовичу, який перебував тоді у своєму новому Холмі, залишалось лише «пустошити» ці землі. Протистояти угорцям він тоді вже не мав сили. Тим більше, що був задіяний у війні між київським князем Володимиром Рюриковичем і чернігівським Андрієм Мстиславичем. Але вже на початку 1233 р. Данило Романович знову вступає в боротьбу за Галич. Навесні королевич Андрій з Олександром Всеволодовичем, Судиславом Бернатовичем, Глібом Зеремійовичем та болохівськими князями здійснив похід на Данила Романовича. Під Шумськом, на Погорині, відбулась велика битва [ПСРА. – Т. 2. – Стб. 767–769]. Особливо великих втрат зазнали угри, що змусило королевича Андрія відступити до Галича. Данило і Василько відійшли до сусіднього Торчева, а потім зайняли і Пліснеськ, яким управляли Арбузовичі [ПСРА. – Т. 2. – Стб. 770]. Останні міста вже належали до Галицької землі і були її важливими прикордонними фортецями. Взявши «велику здобич», Романовичі повернулись до Володимира. Після битви під Шумськом Олександр Всеволодович перейшов на бік Данила Романовича. Через декілька місяців королевич Андрій і Судислав Бернатович підготували новий похід на Романовичів. Тепер Данило заручився підтримкою половців та Ізяслава Мстиславича і Володимира Рюриковича. Правда, в останній момент Ізяслав Мстиславич зрадив Данила і навіть пограбував місто Тихомль перед поверненням до Смоленська.

Восени 1233 р. королевич Андрій вирушив з Галича до Перемиля на Стирі, де перебував Данило. Не здобувши міста, «покидавши пороки під його стінами», угри повернулись до Галича [ПСРА. – Т. 2. – Стб. 770–771]. Слідом за ними рушили і полки Данила Романовича і Володимира Рюриковича. Біля Бужська до них долучились полки Василька та Олександра Всеволодовича і Володимира Рюриковича та половці хана Котяна. Вже звідси вони вирушили на Галич (100 км звідси). Підійшовши через три дні до Дністра, ця велика армія Данила Романовича стояла тут цілих 9 тижнів, «воюючи і ждучи льоду», щоб форсувати ріку. За цей час на бік Данила Романовича перейшли бояри «більшої половини

Галича», зокрема Гліб Зеремійович і Доброслав Суддич [ПСРА. – Т. 2. – Стб. 771]. Водночас Данило почав займати Галицьку землю, міста і села якої визнали його владу. Він розпочав і «роздавати города боярам і воеводам» – як своїм, так і галицьким, які його підтримали в цьому поході за Галич. В обложеному місті без підтримки навколишнього населення почався голод, а скоро раптово помер і королевич Андрій [ПСРА. – Т. 2. – Стб. 771]. Галичани посилають до Данила Романовича боярина Черного Семенка, який повідомляє про смерть королевича і про втечу з міста Судислава. Данило Романович вступив до Галича, де і вокняжився в кінці цього складного 1233 року. Минув усього рік відтоді, як він покинув Галич, коли його «зрадили» галицькі бояри і віддали місто угорському королевичу Андрію. Тепер королевич мертвий, а галицькі бояри вкотре присягають йому на вірність. З настанням весни 1234 р. Данилові Романовичу довелося здійснити похід проти Олександра Всеволодовича, якому знову Судислав обіцяв «дати Галич», і він на це пристав. Навесні цього ж року в Галич приїжджав Ростислав – син Володимира Рюриковича, який тоді був великокиївським князем. Між ними було підписано угоду про взаємну підтримку, яка змусила Данила Романовича скоро воювати проти суперників Володимира, зокрема проти Мстислава Глібовича. Тут галичанами були використані тарани, «які метали каміння на півтора перестріли» (більше 150 м). Загалом галицькі полки Данила Романовича успішно воювали тоді на Чернігівщині і на Київщині всю зиму і весну 1235 р. [ПСРА. – Т. 2. – Стб. 772–773]. Але при цьому вони зазнали і великих втрат. Так, у кінці травня 1235 р. біля Торчеська відбулась велика битва, в ході якої чернігівські полки з половцями завдали поразки війську Данила і Володимира. Після битви Данило Романович повернувся до Галича («прибіг до Галича») [Літопис Руський, с. 291; ПСРА. – Т. 2. – Стб. 774], де його чекав Василько Романович. Скоро останній повернувся на Волинь для протидії Ізяславу і половцям, на захист Володимира. Скориставшись від'їздом з Галича Василька з військом, опозиційні галицькі бояри на чолі з Судиславом Іллячем знову «підняли крамолу» [ПСРА. – Т. 2. – Стб. 774]. Вже вкотре Данило Романович змушений був покинути Галич і поїхати за під-

тримкою до угорського короля. Але в Угорщині він застав уже нового короля – Белу IV (сина Андрія II). З його правлінням помінялась уся зовнішня (північна), угорська політика. В ній уже не було місця Данилу Романовичу в підконтрольному Угорщині Галичі [Майоров, 2001, с. 527–532]. Останній повернувся на Волинь, у Холм. Вже восени 1233 р. питання Галича було швидко вирішене несподіваним посадженням тут чернігівського князя Михайла Всеволодовича – тестя Романа Мстиславовича. Це різко погіршило політичну ситуацію в усьому західноруському регіоні. Взимку цього ж року волинсько-польські полки Романовичів спробували повернути Галич, але так до нього і не дійшли, хоч і «пустошили вони» Галицьку землю. Навесні 1236 р. галичани і болохівські князі у відповідь «пустошили» околиці Каменця на волинсько-болохівському пограниччі, але зазнали низку поразок. Зокрема, князі болохівські були захоплені в полон і приведені у Володимир до Данила Романовича. Михайло Всеволодович та Ізяслав Мстиславич почали вимагати, щоб він повернув їх («оддай наше, браття»). Потім послали на Волинь «ляхів і русів, і половців множество». Останні, пограбувавши «всю землю Галицьку», не підтримали Михайла Всеволодовича в боротьбі проти Романовичів. Та й Конрад, мазовецький князь, потерпів декілька поразок від Данила Романовича під Холмом і Червенем [ПСРА. – Т. 2. – Стб. 775].

Влітку 1237 р. Романовичі з волинськими полками знову виступили в похід проти Михайла Всеволодовича, який «заперся» в Галичі з «багатьма уграми» [Літопис Руський, с. 392; ПСРА. – Т. 2. – Стб. 776]. Не взявши міста, яке обороняв сильний галицько-угорський гарнізон, Романовичі повернулись на Волинь. Невдачею закінчилась для них і облога Звенигорода. Але вже восени 1237 р. Данило «замирився» з Михайлом Всеволодовичем, який навіть передав йому в управління Перемишль [ПСРА. – Т. 2. – Стб. 776]. Очевидно, васальна залежність від угорського короля була вже і для нього надто обтяжливою, що й стало причиною замирення з Романовичами. Тим більше, що його чекав Київський стіл.

На початку 1238 р. Михайло Всеволодович вокняжився в Києві, а п'ятнадцятирічного сина Ростислава «зоставив у Галичі»

[ПСРА. – Т. 2. – Стб. 777]. Відчувши свою силу, вони «відняли од Данила Перемишль. Був тоді межі ними іноді мир, іноді війна» [Літопис Руський, с. 392]. Але справжня біда надходила вже зі сходу. На Русь прийшли монголи. В 1238 році, потерпівши поразку від Батия, хан Котян з 40000 половців переселяється в Угорщину, пройшовши через галицькі транскарпатські перевали.

Деся в кінці 1238 – на початку 1239 років, коли Ростислав Михайлович виступив у похід на Литву, Данило Романович покинув Холм і «на третій день» зайняв Галич, де його «радо прийняли городяни» [Літопис Руський, с. 393]. Правда, спочатку Данила не пускали в місто єпископ Артемій і двірський Григорій Васильович. Коли Данило «увійшов у город свій, і прийшов до пречистої Святої Богородиці, і взяв стіл отця свого, і на знак побіди поставив на Німецьких воротах хоругву свою» [ПСРА. – Т. 2. – Стб. 778; Літопис Руський, с. 393]. На цей час Ростислав Михайлович вже повертався з військом до Галича, але, почувши про взяття міста Данилом, пішов в Угорщину. Його шлях проходив через Борсуків Діл і Баню Родну [ПСРА. – Т. 2. – Стб. 778]. Військо Данила Романовича переслідувало Ростислава Михайловича до самих Буковинських Карпат, до Прута і Черемошу. Окремі бояри не пішли з Ростиславом, а повернулись до Галича, до своїх родин, де просили прощення в Данила Романовича і були ним прощені [ПСРА. – Т. 2. – Стб. 778].

Восени 1239 р. Михайло Всеволодович покинув Київ, до якого підходили монголи, зайнявши вже Переяслав і Чернігів. Слідом за сином він утік в Угорщину, а потім до Польщі. Скоро, після перемир'я з Данилом, вони переїхали на Волинь, де Ростиславу Михайловичу дано в управління Луцьк [ПСРА. – Т. 2. – Стб. 783]. В Києві на той час вокняжився Ростислав Мстиславич – смоленський князь. Данило Романович спішно йде на Київ, де скидає з престолу Ростислава Мстиславича. В Києві він залишає тисяцького Дмитра, який мав утримати місто проти монголів [ПСРА. – Т. 2. – Стб. 782]. В кінці 1240 р. Київ було взято монголами, які потім через Волинську і Галицьку землі пішли в Угорщину. Але ще до січня 1241 р. монголи воювали давньоруські міста і села. Зокрема, було захоплено Колодяжин, Кам'янець,

Володимир і Галич [ПСРА. – Т. 2. – Стб. 786]. Не було взято лише Холм, Кременець і Данилов. У кінці зими монголи підійшли до Карпат. Угорські загони перекрили перевали. Але вже в середині березня 1241 р. монголи прорвались через галицькі транскарпатські перевали в Панонську низовину [Włodarski, 1966, s. 120]. Зокрема, завоювання Угорщини відбувалося трьома шляхами. Праве крило (Байдара) після взяття Кракова рушило через перевали Малопольських Карпат (Яблонка). Центральне крило (Батия) після взяття Галича рушило через ближні галицькі карпатські перевали («Руські ворота», Верецький, Вишківський і Татарівський перевали), які вели в Панонську низовину, в Потисся. Ліве крило (Кадана – сина великого хана Угедея) рушило через східні і північні Карпати в Трансільванію, в цю природну фортецю, яка здавна закривала шлях у Західну Європу всім кочівникам Сходу. Основні сили корпусу Кадана і Бурі, очевидно, пройшли вздовж Прута і Черемошу з виходом на Німчицький перевал і Родну, який вів у саме серце Трансільванії.

Данило Романович вже увесь цей час перебував на Волині, а не в Галичі, «знаючи невірність» галицьких бояр щодо нього. В Галицькій землі почалась «велика смута». В місті не було князя. Галич втрачав свою політичну привабливість. Бояри захопили управління землею. Це була, очевидно, правильна позиція Данила Романовича, який віддав Галич під боярське управління, що забезпечило його незалежність від будь-якого іншого князівського претендента. «Бояри ж галицькі Данила князем собі називали, а самі всю землю держали» [Літопис Руський, с. 398; ПСРА. – Т. 2. – Стб. 789]. Серед останніх найбільшої сили набрав Доброслав Суддич, який «укняжився був і грабував усю землю, а ввійшовши в Бакоту, все Пониззя забрав без княжого повеління. Григорій же Васильович замишляв підгірську землю Перемишльську собі захопити. І була смута велика в землі і грабіж од них» [Літопис Руський, с. 399; ПСРА. – Т. 2. – Стб. 790]. Крім того, Доброслав Суддич прийняв багатьох чернігівських бояр, які прийшли сюди ще з Михайлом Всеволодовичем і почав «роздавати» (продавати) їм галицькі волості. Данило Романович через свого стольника Якова Марковича наказав припи-

нити «роздавати» волості чернігівським боярам, а «дати волості галицьким. А коломийську сіль залишіть для мене» [ПСРА. – Т. 2. – Стб. 789]. Останнє було дуже важливим для нього і для князівства, бо до цього часу «великі князі держали сю Коломию, щоб роздавати оружникам». А Доброслав Суддич «віддав» ці соляні джерела в околицях Коломиї Лазарю Домажиричу й Івору Молибожичу («двом беззаконникам із роду смердів»).

Крім внутрішніх ворогів в Галицькій землі, були ще і традиційно зовнішні. Так, восени 1241 р. Ростислав Михайлович, як правитель Луцької землі, разом з болохівськими князями, до яких долучились і деякі галицькі бояри, пішов на Пониззя, щоб захопити Бакоту, його волосний центр. Не витримавши опору тут Курила (Данилового галицького «печатника»), який на той час перебував на Пониззі у своїх справах, Ростислав Михайлович змушений був відступити [ПСРА. – Т. 2. – Стб. 791]. Ображений Данило Романович за похід болохівських князів на його Пониззя пішов на них походом і «города їх (Деревич, Губин, Кобуд, Кудин, Городець, Божський, Дядьків) вогневі оддав і вали їх розкопав» [Літопис Руський, с. 399; ПСРА. – Т. 2. – Стб. 792]. В кінці походу до нього з Галича прийшов на допомогу його «печатник» (канцлер галицький) Курило, з яким було 3.000 піших воїнів і 300 вершників. Галич ще мав значні військові сили і відповідні ресурси. Вони і взяли останній болохівський город Дядьків. На цей час Болохівська земля була під прямою залежністю монголів, для яких вони мали «сіяти пшеницю і просо» [ПСРА. – Т. 2. – Стб. 792].

Не захопивши восени 1241 р. Галицького Пониззя, Ростислав Михайлович вже на початку 1242 р. пішов на Галич, де перебували лише намісники Данила Романовича з його відповідним апаратом і військовою дружиною. З Ростиславом Михайловичем був і Володислав Юрійович – знатний боярин галицький. Перед Галичем здалося місто Печери Домажирові. Галич також майже не боронився. Ростислав Михайлович взяв Галич і вокняжився в ньому вже вдарте [ПСРА. – Т. 2. – Стб. 793]. Володислав Юрійович став тисяцьким (воеводою). Романовичі спішно виступили в похід проти Ростислава Михайловича. Він відразу

покинув Галич, який почав звикати до статусу столиці без князя, що очевидно завжди було мрією всіх галицьких бояр. Разом з Ростиславом Михайловичем Галич покинув і галицький єпископ Артемій [ПСРА. – Т. 2. – Стб. 793]. Данило Романович не став їх доганяти, оскільки надійшла звістка про монголів, які йшли на Галицьку землю. Очевидно, він боявся відплати монголів за знищені болохівські міста. Тому, зайнявши Галич, Данило Романович усі сили спрямував на відновлення своєї влади в самому Галичі і в Галицькій землі. Сам Данило відправився на східне, зі степом, пограниччя, в міста Бакоту і Каліус. Іншу частину війська під керівництвом свого двірського Андрія він направив до Перемишля, де був посадником Костянтин Володимирович (удільний рязанський князь). Останній втік, і Перемишль було взято [ПСРА. – Т. 2. – Стб. 793]. Маєток опозиційного до Данила Романовича перемишльського владики було пограбовано, а «славетного співака Митусу» арештовано [ПСРА. – Т. 2. – Стб. 794]. Галицький і перемишльський єпископи здавна не любили Романа і Романовичів, як носіїв Волинського (Київського) політичного і церковного впливу. Таким чином, в усій Галицькій землі було відновлено управління Данила Романовича. Але після цього він знову повернувся до своєї нової столиці – міста Холма. На той час у Володимирі княжив Василько Романович, а Галичем управляли Данилові посадники. Галицько-Волинська держава продовжувала розвиватись і далі під управлінням Данила Романовича, хоч столицею вже був Холм.

На початку 1244 р. Ростислав Михайлович, який на той час уже був одружений з дочкою угорського короля Бели IV, де він і перебував, взявши угорські полки, вирушив утретє здобувати Галич [ПСРА. – Т. 2. – Стб. 797]. У Перемишльській землі до нього долучилось багато смердів, незадоволених управлінням Данилових посадників. На р. Січниці (ліва пр. р. Вишня) відбулась велика битва між Ростиславом Михайловичем та юним Левом Даниловичем, якому допомагали Всеволод Олександрович, двірський Андрій і стольник Яків. Перемогли угорські полки Ростислава Михайловича, що змусило виступити проти них самого Данила Романовича. Він зупинив їхній наступ на Га-

лич та примусив до втечі в Угорщину. Правда, наступного року (1245 р.) Ростислав Михайлович знову взяв Перемишль, перебуваючи в поході на Ярославль. Програвши битву з Даниловичами полками, Ростислав повернувся в Угорщину, а Данило – в Холм [ПСРА. – Т. 2. – Стб. 800–805].

Восени 1245 р. монголи вимагають від Данила Романовича: «Дай Галич», знаючи, що Галицька земля управляється лише його намісниками, а сам він з братом Васильком знаходиться на Волині. «Данило був у печалі великій, тому що не укріпив він був землі своєї городами» [ПСРА. – Т. 2. – Стб. 805–806; Літопис Руський, с. 404]. Не було багато городів у цій багатонаселеній Галицькій землі. Лише декілька розміщених вздовж Дністра і Прута та на пограниччі зі степом. Бояри галицькі також не мали багато своїх замків, оскільки здавна перебували увесь час в столичному Галичі.

Взимку 1246 р. Данило Романович побував у ставці монгольського хана Батия, де дістав від нього ярлик на Галицьку землю, яка і надалі залишалась в його Галицько-Волинському князівстві [ПСРА. – Т. 2. – Стб. 807]. У грудні 1253 р. Данила Романовича було короновано вже як короля Галицько-Волинської держави [ПСРА. – Т. 2. – Стб. 826–827].

У 1254 р. монгольський хан Куремса вторгся на землі південно-східної Волині і «пустошив» навколо Крем'янця [ПСРА. – Т. 2. – Стб. 829]. Ізяслав Мстиславич також у цей час вирушив в похід на Галич, хоч його союзники монголи відмовлялися від цього і не надали йому допомоги. Ізяслав зайняв Галич, але скоро прийшли полки Данила Романовича. Ізяслав, як колись і угри, «вибіг на склепіння церковні». Чотири дні, змагаючи від спраги, вони тримали тут облогу, а потім здалися [ПСРА. – Т. 2. – Стб. 830]. Ізяслава полонили і відправили до Данила в Холм. В цей же рік узимку Данило «здійснив війну проти татар» і взяв болохівські міста Межибож, Болохів та все Побожжя, яке було під прямим управлінням монголів [ПСРА. – Т. 2. – Стб. 838]. Навесні 1256 р. Данило знову воює ці східні землі Галицько-Волинської держави, які «піддалися татарам». Це привело до того, що вони визнали його владу. Восени 1257 р. хан Куремса здійснив

новий похід проти Данила і Василька, очевидно, як відплату за війну проти їх Болохівської землі [ПСРА. – Т. 2. – Стб. 840]. Взяли в облогу Володимир, де княжив Василько, і Луцьк. Міста витримали цей штурм, і монголи повернулись у свої кочів'я. Восени 1259 р. Бурондай здійснив новий похід. Тепер він наказав Василькові і Левові Даниловичу: «якщо ви есте мої спільники, розмечіте ж городи свої всі» [ПСРА. – Т. 2. – Стб. 849]. Лев «розкидав» свої галицькі міста Данилів, Сміжок і Львів. Василько Романович «розметав» Крем'янець і Луцьк. За наказом воеводи монгольського Бурондая було спочатку «запалено» і Володимир, бо «не можна було розкидати його скоро через величину» [ПСРА. – Т. 2. – Стб. 850]. Але після того як Бурондай «обідав у Василька на дворі» (очевидно, на замиському княжому дворі), він наказав і місто Володимир «розкопувати город на знак побіди» [ПСРА. – Т. 2. – Стб. 850]. Підійшовши до Холма, монголи не спромоглися взяти місто, відступили та «пішли пустошити землю лядську» [ПСРА. – Т. 2. – Стб. 852].

Влітку 1264 р. помер Данило Романович, і було поховано його в церкві Святої Богородиці в його новій столиці Холмі. А в 1269 р. помер і Василько Романович [ПСРА. – Т. 2. – Стб. 862]. Після їх смерті в літописі немає жодної згадки про Галич, який стає лише регіональним центром, але вже не столицею землі. Тут вже давно не було князів, а слідом за ними його покинули і бояри, переїхавши в інші, нові столиці. Але Галич і надалі залишався релігійним центром Галицької землі, яким він був завжди попри всі його політико-адміністративні функції та економічне значення.

1.3. Пізньосередньовічний період Галича

Із втратою ролі політико-адміністративного центру і столичного міста, яку перейняв Холм (1241 р.), а згодом Львів (1260–1349), старий княжий Галич залишався релігійним, духовним центром Галицько-Волинської держави (за Данила Романовича, Лева Даниловича, Юрія Львовича, Андрія і Лева Юрійовичів, Болеслава-Юрія II Тройденевича) як «церковне місто». А саме катедральне, єпископське з відповідним церковним єпархіаль-

ним судово-адміністративним урядом-крилосом. З цього часу за давнім Галичем закріпилась ще нова назва – Крилос.

В часи окупації Галичини Польщею (1387–1772) тут вже не існувало єдиного міського комплексу. Він поступово розпався на окремі самостійні поселенські структури: єпископсько-митрополичий осідок, монастирі, села тощо. На Дністрі появилось нове містечко з польським старостинським замком, за яким закріпилась і назва Галич. Цей «церковний» період історії Галича загалом досить добре вивчений, зокрема, А. Петрушевичем, М. Грушевським, Н. Дашкевичем, В. Тихомировим, М. Котляром, М. Стахів, Софроном Мудрим, Б. Гудзяком, І. Паславським, З. Федунківим, І. Скочиляс, С. Побуцьким, Р. Шеретюк [Петрушевич, 1854, с. 8–81; 1860; 1881; Грушевський, 1993, т. III, IV; 1994; 1995, т. V; Дашкевич, 1884; Тихомиров, 1896; Котляр, 1968; Стахів, 1993; Софрон Мудрий, 1990, с. 1–7, 49–55, 57; Гудзяк, 2000; Паславський, 2007; 2008, с. 203–227; Федунків, 2001; Скочиляс, 2010, с. 9–59; 2011, с. 29–71, 246–279; Побуцький, 2011; Шеретюк, 2006]. В роботі нами лише позначені основні історичні сюжети релігійного життя Галича, що дає можливість історичної інтерпретації відповідного археологічного матеріалу.

Цей третій, пізньосередньовічний період історії Галича охоплює понад 500 років (середина XIII ст. – 1785 р.). Його можна поділити на три етапи. Перший етап: середина XIII ст. – 1596 р. Другий етап: 1596–1700 рр. Третій етап: 1700–1785 рр.

1. На першому етапі (середина XII ст. – 1596 р.) відбулись наступні історичні події, які позначились на подальшій долі Галича (Крилоса).

Ще з середини XII ст. і до початку XIV ст. в Галичі знаходився осідок галицької єпископії. З цього часу відомі лише окремі галицькі єпископи: Олексій, Косма, Артемій. Вони здійснювали всю організацію церковно-релігійного життя столиці і князівства (парафіяльного, чернечого, єпархіального) під зверхністю київських митрополитів. Присутність на галицькому княжому столі представників угорських королівських родин та їх двору і війська, очевидно, було причиною і наявності тут латинської церковно-релігійної організації. В окремі пері-

оди в Галичі були невдалі спроби реалізації і унійних процесів. Існували в Галичі також невеликі осідки францисканської і домініканської місії.

Десь у 1301 р. (або на переломі 1302–1303 рр.) за князювання Лева Даниловича (1264–1301) галицький єпископ Ніфонт (1302–1305) став першим галицьким митрополитом. «Митрополія Галича», як вона названа в грецьких джерелах, отримала 81 місце в Каталозі митрополій Константинопольської патріархії. Вважається, що він не мав патріаршого висвячення. Не був визнаним константинопольським патріархатом і галицький єпископ Гавриїл (1326–1331), якого призначив галицьким митрополитом Юрій Болеслав II Тройденевич (1323–1340). Він же призначив галицьким митрополитом Теодора (1338–1340), також галицького єпископа, якого нарешті визнав константинопольський патріарх Іван XIV Апеннос. Після смерті Болеслава Юрія II Галицько-Волинську державу розділили між собою литовський князь Любарт Гедимінович і польський король Казимир. Галицький митрополит Теодор покидає свій митрополичий осідок у Галичі (Крилосі) і переїздить на Волинь.

У 1347 р., за патріарха Ісидора, Галицьку митрополію було ліквідовано, а її єпархії (Галицька, Перемишльська, Холмська, Володимирська, Луцька, Турівська) підпорядковано Київському митрополиту Теогносту, який перебував тоді в Москві. В 1370 р., ще за польського короля Казимира і патріарха Філотея, було канонічно відновлено Галицьку митрополію. Галицький єпископ Антоній став митрополитом (1370–1391). В цей же період, в 1375 р., згідно з установчою грамотою папи Григорія XI, за короля Польщі і Угорщини Людвіка Анжу і губернатора Руського королівства Владислава Опольського, галицьку єпископську латинську катедру було піднесено до гідності митрополії, якій підпорядковано Перемишльську, Холмську і Володимирську латинські єпархії. З цього часу тут відомі архиєпископи галицькі Християн і Яків. Таким чином, в XIV ст. в давньому Галичі мали свій осідок як православні, так і латинські єпископи, які в окремі періоди мали і митрополиче висвячення. Осідок перших знаходився біля Успенського Собору в Крилосі, а других – біля

церкви Св. Пантелеймона (на Дністрі і Лімниці), яка була переосвячена в латинський костел Св. Станіслава.

У 1378 р. Людовік Угорський усуває Володислава з намісництва Галичиною («руським королівством»), яка стає угорською провінцією під управлінням угорських воевод. В 1387 р. за польської королеви Ядвіги Галичина знову підпорядкована Польщі (з 1385 р. Польсько-Литовській державі). На цей час Буковина була включена до складу Молдавського князівства.

У 1390 р. за київського митрополита Кипріяна Галицьку митрополію було поєднано з Київською митрополією. В Галичі (Крилосі) вже не було єпископії і митрополії. Тут до 1490 р. мали свій осідок галицькі митрополічі намісники, які виконували в основному лише господарську функцію і залежали від польської окупаційної адміністрації та львівського латинського архієпископа. Київські митрополити з цього часу почали іменуватись «митрополит Київський, Галицький і всея Руси». За митрополита Макарія II (1534–1556) було відновлено Галицьку, а точніше, вже Львівську єпархію в особі Макарія Тучапського, дотеперішнього митрополічного намісника. Єпископ Макарій (з 1539 р.) управляв вже Галицько-Львівсько-Кам'янецькою єпархією. З відновленням єпископії головний єпископський осідок вже постійно перебуває у Львові. В цей час знані такі єпископи як Макарій Тучапський, Арсеній Балабан та Гедеон Балабан. Цей перший етап третього періоду пізньосередньовічного Галича закінчується в 1596 р., коли на українських землях Речі Посполитої було прийнято церковну (Берестейську) унію, за польського короля Зігмунта III та митрополита Михайла Рогози. Унію тоді не прийняли єпископи Галицький Гедеон Балабан і Перемишльський Михайло Копистинський, єпархії яких до 1700 р. залишались православними.

2. В період другого етапу (1596–1700) в історії Галичини відбулись наступні події, які позначились на історії давнього Галича.

В 1596 р. відбувся Берестейський Собор, на якому було прийнято церковну унію Українсько-білоруської православної церкви з Римським престолом. Вона мала велике позитивне значення як для виходу з тогочасної церковної кризи в Право-

славній церкві, так і для збереження української національності в Польській (католицькій) державі. Але, з другого боку, Берестейська церковна унія привела до нового різкого українсько-польського і православно-католицького протистояння, яке особливо проявилось в роки Визвольної війни українського народу під керівництвом Богдана Хмельницького. Це протистояння доповнилось між ними і Греко-католицькою церквою починаючи від дискусій і полемік і закінчуючи насильницьким зайняттям церков і збройною боротьбою. Всі ці процеси міжрелігійних і міждержавних конфліктів кінця XVI – початку XVII ст. сприяли значній активізації внутріцерковного і внутрідержавного життя. Так, у цей період Церквою широко відновлюються старі церковні святині і будуються нові храми. Монастирі і єпископські осідки стають справжніми фортецями з потужними оборонними стінами, ровами, гарматами і найманими охоронцями. З'являються і окремо сформовані єпископські військові полки. З іншого боку, українські землі Речі Посполитої вкриваються численними новими польськими містами, містечками та замками, католицькими кляшторами і костелами.

Надзвичайно складною була церковно-політична ситуація в Галицько-Львівській єпархії. Головний єпископський осідок у Львові «нез'єднаних» православних єпископів піддавався значному політичному тиску з боку польської державної адміністрації і католицького львівського архієпископа. Очевидно, саме це і привело до перенесення зі Львова до Галича (Крилоса) головного єпископського осідку Гедеона Балабана. Тут відновлюється великий укріплений єпископський комплекс, до якого входять нова Успенська церква і кам'яний монастир з відповідною інфраструктурою. Гедеон Балабан на той час був на посаді Патріаршого екзарха і управляв всією Західноруською церквою. Крім галицької єпархії, він наглядав ще за Володимирською, Холмською, Луцькою, Полоцькою і Пінською єпархіями, де не було православних єпископів. Наступник Гедеона Балабана Ієремія Тисаровський (з 1607 р.) взагалі залишався єдиним екзархом у всій Київській Митрополії. Згодом він формально прийняв унію і отримав призначення на львівську катедру. Всі

єпископські катедри на той час, за королівським указом, вже були заміщені уніатськими єпископами. Тому далі Західноукраїнська церква пішла на зв'язок з православними князівствами в Молдавії і Валахії. На західноукраїнські землі почали часто приїздити сербські, болгарські і грецькі єпископи, які освячували храми і рукопокладали священників. У 1632 р., по смерті Сигізмунда III (1587–1632), за Владислава IV, було відновлено чотири православних єпископії: Київську (митрополичу), Галицько-Львівську, Перемишльську і Луцьку. Головний осідок Галицько-Львівської єпископії, очевидно, тоді знову періодично знаходився в Галичі (Крилосі). Це був короткий і останній період найбільшого пізньосередньовічного піднесення старого Галича-Крилоса як головного (тимчасово) єпископського осідку, де неодноразово вирішувались складні тогочасні церковні і політичні проблеми як в Україні, так і на Галичині. Проте скоро, в середині XVII ст., єпископський осідок знову повертається до Львова, а з початком XVIII ст. приходиться остаточно втратити Галичем-Крилосом ролі церковного центру.

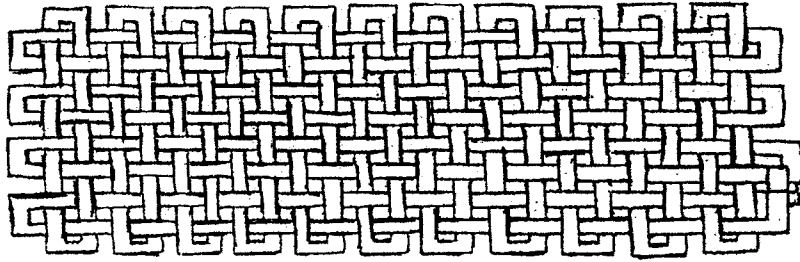
3. В період третього етапу (1700–1785) відбулись наступні історичні події, які позначились на подальшій долі Галича (Крилоса). Насамперед це прийняття церковної унії в 1700 р. у Львівсько-Галицько-Кам'янецькій єпархії єпископом Йосипом Шумлянським. Але на цей час Галич (Крилос) уже перебував на правах лише другого єпископського центру (осідку). Все ж і ця його роль сприяла спочатку проведенню тут ремонту і відбудові Успенської церкви (1702 р.), єпископського палацу (за Лева Шептицького) тощо. Вони зазнали значних руйнувань у другій половині XVII ст. в результаті частих турецьких нападів.

У 1772 р. Галичина після поділу Польщі відійшла до Австрії, а потім і до Австро-Угорщини. В 1785 р. указом Йосипа II було ліквідовано всі останні чернечі осідки в Галичині і на території старого Галича, і тоді ж закінчився третій, останній церковний період давнього Галича.

РОЗДІЛ 2.

Історична топографія княжого Галича

Галич – давня столиця Галицької землі, а потім Галицького князівства і Галицько-Волинської держави впродовж усього розвинутого Середньовіччя – був значним політичним і релігійним центром Східної Європи. Історія його походження та еволюції і досі залишається однією з найбільш дискусійних проблем в сучасній історіографії Київської Русі. Найперше це пов'язано з недостатньою інформацією про нього в писемних джерелах і ще досить обмеженими археологічними даними. Все ж новітні історичні (І. Крип'якевич, М. Котляр, В. Пашуто, А. Насонов, М. Тихомиров, П. Толочко, Я. Ісаєвич, О. Головка, Л. Войтович, О. Майоров, М. Волощук та ін.) [Крип'якевич, 1999; Котляр, 1985; 1993; 1995, с. 123–135; 1998; 2008, с. 13–21; Пашуто, 1950; Насонов, 1951; Тихомиров, 1956, с. 208–211; 239–335; Толочко, 1972; 1987; 1983; 1989; 1996; Ісаєвич, 1999; Головка, 2005; 2006; Войтович, 1996; 2000; Майоров, 2001; 2003, с. 253–262; 2001; 2006; 2011; Волощук, 2014] та археологічні (Я. Пастернак, В. Гончаров, В. Довженок, М. Каргер, О. Іоаннісян, Ю. Лукомський, В. Баран, Б. Томенчук та ін.) [Пастернак, 1944; 1961; Гончаров, 1951, с. 22–31; 1956, с. 61–67; 1975, с. 222–229; Довженок, 1955, с. 12–13; Каргер, 1960, с. 61–71; 1976, с. 53–59; Іоаннісян, 1981, с. 35–42; 1982, с. 34–46; 1986, с. 102–109; 1988; Лукомський, 1991; 1993, с. 64–66; 1997, с. 83–91; 1998, с. 559–593; 2002, с. 578–607; 2009, с. 416–431; Лукомський, Петрик, 1997, с. 83–91; Баран, 2001, с. 67–75; 2004, с. 276–283; Баран, Томенчук, 1993, с. 30–31; 1998, с. 4–10; Томенчук, 1996, с. 111–113; 1997, с. 19–28; 1998, с. 107–122; 1999, с. 299–307; 2000, с. 3–12; 2006; 2008; 2010, с. 335–344; 2013, с. 165–177; Томенчук, Мельничук, 2014, с. 116–123], до-

слідження і аналіз писемних джерел створили основу для виділення трьох основних періодів історичного розвитку давнього Галича: долітописний (до середини X ст.), літописний (до середини XIII ст.) та пізньосередньовічний (до середини XVIII ст.). В різні періоди змінювалась його внутрішня соціально-топографічна структура, яка відображала тогочасну структуру суспільства і політичної системи, що відповідало статусу столичного і релігійного центру.

Зокрема, в долітописний період Галич, очевидно, був столичним і культовим ранньоміським (полісним) центром (або одним із них) великохорватського ранньодержавного об'єднання. В літописний період Галич стає містом-столицею Галицького князівства і Галицько-Волинської держави та єпископським осідком. В пізньосередньовічний період Галич-Крилос залишається лише церковним центром (митрополічим і єпископським).

Найбільшого розвитку досягнув Галич у літописний період своєї історії (XII–XIII ст.), коли тут сформувався великий державний столичний міський комплекс, побудований на основі традиційної давньоруської тричленної міської структури: дитинець, посад і округа [Толочко, 1989, с. 141–160].

Вже в кінці XIX ст. істориками було запропоновано три основні концепції місцезнаходження давнього Галича і його центру. Зокрема, А. Петрушевич вважав, що його залишки знаходяться на території сучасного міста Галича і Старостинського замку [Петрушевич, 1882–1888]. І. Шараневич пропонував шукати сліди давнього Галича на залуквівській, придністровській височині і Пантелеймонівському городищі [Шараневич, 1860, с. 295–335]. О. Чоловський звернув уперше увагу на велике Крилоське городище як на можливий дитинець княжого міста [Czołowski, 1890, s. 1–3, 5, 15–20]. Остання концепція і до сьогодні є визначальною для всіх дослідників історичної топографії давнього Галича. Але вже тоді всі дослідники визнавали за давнім Галичем дуже велику територію (10–22 км по периметру), на якій виявлено більш як 15 румовищ давніх храмів [Пастернак, 1944, с. 24–48]. Наступні історико-археологічні дослідження Л. Лаврецького, І. Шараневича, О. Чоловського, І. Пеленського, О. Чачковського

та Я. Хмилевського дозволили вперше систематизувати всі відомі на той час дані з історії і топографії давнього Галича [Пастернак, 1944, с. 24–48], виділивши, зокрема, сам «город», «пригороддя», «княжий господарсько-економічний район», «дооколичні монастирі», «підміські служебні оселі», городища, могили і зовнішні укріплення [Чачковський, Хмилевський, 1938, с. 2–73]. Це дало можливість Я. Пастернаку в 1934–1941 рр. провести їх окреме вивчення. В результаті його восьмирічних досліджень було остаточно доведено наявність дитинця давнього Галича на території Крилоського городища. Зокрема, виявлено фундаменти Успенського Собору – катедрального храму княжого Галича, а Золотий Тік остаточно було визнано за княжий двір [Пастернак, 1944, с. 161–206].

Після Другої світової війни на території давнього Галича короткочасно працювали археологічні експедиції під керівництвом В. Гончарова, П. Раппорта, В. Довженка і М. Каргера [Гончаров, 1955, с. 22–31; Раппорт, 1967, с. 26; Довженко, 1955, с. 12–13; Каргер, 1960, с. 61–69]. Аналізуючи велике Крилоське городище, вони розвинули теоретичну схему щодо двої тричленного поділу галицького дитинця. Відносно околиць давнього Галича, то вони визначили їх за численними монастирськими і боярськими укріпленими комплексами, що також на багато років стало загальноприйнятим висновком для істориків.

У 1980–1990 рр. в околицях Галича працювала архітектурно-археологічна експедиція Ленінградського Державного Ермітажу під керівництвом О. Іоаннісяна, яка досліджувала окремі церковні комплекси [Іоаннісян, 1981, с. 33–47; 1986, с. 102–109; 1993, с. 68–70]. Один з них, Спаський, було віднесено до найранішої церковної споруди давнього Галича й інтерпретовано як можливу літописну церкву Спаса, яка знаходилась на княжому дворі Володимирка Володаревича.

У 1969–1989 рр. в Галичі працювала постійно діюча археологічна експедиція Інституту суспільних наук АН УРСР (м. Львів) та Івано-Франківського краєзнавчого музею під керівництвом В. Ауліха. В результаті його двадцятирічних досліджень було зро-

блено спробу уточнити окремі висновки попередників щодо історичної топографії давнього Галича. Зокрема, хоч ним і було прийнято схему тричленного поділу Крилоського городища в XII–XIII ст., все ж він не бачив реальних підстав поділяти фортецю на «княжу» і «єпископську» частини [Ауліх, 1980, с. 141–150]. Окремо ним виділений «долітописний період» історії давнього Галича, який характеризується значною забудовою Крилоського городища в період існування тут раннього поселення VIII–XI ст. (а на стріліці городища і VI–VII ст.) [Ауліх, 1980, с. 144]. Нездійсненою мрією його залишилось віднайдення княжих палаців, які мали дати відповідь на місцезнаходження княжого двору. В 1991 р. співробітниця експедиції В. Ауліха О. Дведжора зробила спробу «інтердисциплінарного» аналізу розвитку історичної топографії давнього Галича, яка, на жаль, не привела до нових висновків [Дведжора, 1991, с. 292–303]. В 1982 р. у складі цієї археологічної експедиції було створено окремий архітектурно-археологічний загін з вивчення церковних комплексів під керівництвом Ю. Лукомського. Всього за 13 років роботи досліджено 5 храмів, у тому числі Успенський Собор. У 1998–1999 рр. Ю. Лукомським і В. Петриком проведено дослідження виявленої ними північної частини Південного палацового комплексу XII–XIII ст. Це стало підставою для деякого перегляду існуючих на той час висновків щодо соціальної структури дитинця давнього Галича [Лукомський, Петрик, 2001, с. 166–182].

Зокрема, ними теоретично було локалізовано на південь від Собору княжий двір (площею 0,4–0,5 га), де знаходився Південний палацовий комплекс, який служив приміщенням для членів князівської дружини («тереми»). Однак це питання, як вони стверджують, залишається відкритим, оскільки ще не виявлено інших кам'яних споруд і, головне, «літописної божниці Спаса», яка мала знаходитись на княжому дворі. Крім того, В. Петриком створено графічну реконструкцію гіпотетичного вигляду Галицького дитинця XII–XIII ст. та відзначено радикальну зміну забудови Крилоського городища в першій половині XII ст. Остання зберегла окремі елементи старої планувальної схеми кінця XI – початку XII ст. Загалом ним розроблено цілісну схе-

му адміністративно-релігійного центру на Крилоській горі в XI–XVIII ст.

З 1982 р. у складі Галицької археологічної експедиції (кер. В. Ауліх) почав працювати окремий загін з вивчення городищ і могильників під керівництвом автора. З 1991 р. в Галичі почала працювати Галицька слов'яноруська археологічна експедиція Інституту археології АН України та Івано-Франківського обласного краєзнавчого музею (кер. слов'янського загону В. Баран, а давньоруського – Б. Томенчук). У 1996 р. вона була реорганізована в Галицьку постійно діючу археологічну експедицію Національного заповідника «Давній Галич» (керівник В. Баран, заступник керівника Б. Томенчук). У 2000 р. експедиція була реорганізована у Галицьку археологічну експедицію Прикарпатського національного університету ім. В. Стефаника (кер. Б. Томенчук), яка традиційно співпрацює з Національним заповідником (кер. пізньосередньовічного загону О. Мельничук) та Івано-Франківським краєзнавчим музеєм.

Досягнення попередників і двадцятирічні археологічні дослідження автора на території давнього Галича – як на території Крилоського городища, так і в його окрузі – дали можливість розробити нову модель історичної топографії давнього Галича, яка була запропонована ще в 90-х рр. XX ст. [Томенчук, 1996, с. 111–113; 2006]. Зокрема, дитинець міста, який знаходився на Крилоській горі, складався з двох основних частин: князівської і єпископської. Великий (7 га) князівський міський замок розташовувався в центральній частині Крилоського городища, а єпископський монастир (2 га) – в ур. Золотий Тік. Навколо, в межах старих великохорватських укріплень, розташовувався ремісничий район з обслуговування як князівського, так і єпископського дворів («околье місто»). Під городищем, уздовж р. Луки, знаходився великий (30 га) посад міста, який складався з боярської і міщанської частин. На Дністрі розміщувались ще три окремі князівські замки-двори. До округи Галича входили і численні монастирі (рис. 6, 7).

Дана схема історичної топографії давнього Галича загалом відповідає дво(три)членній соціально-топографічній моделі

давньоруських міст, але має деякі типологічні відмінності, що пов'язані як зі столичним статусом Галича, так і з особливостями утворення та розвитку цього придністровського і водночас прикарпатського міста.

Загалом історична топографія княжого Галича підпорядкована й унікальній історичній географії даної території, яка мала достатньо великі природні (земля, пасовища, ліс, сіль) і людські (густота населення) ресурси. Зокрема:

1. Давній Галич був розташований на березі Дністра – однієї з найбільших рік Європи, де було декілька зручних річкових бродів і переправ. Дністер тут найближче підходив до Карпат (60 км) і його давніх транскарпатських перевалів (Татарівського, Німчицького і Вишківського). Місто знаходилося на краю («galas») двох великих природних зон: західний край Великого Євроазійського Степу і східний край Великого пралісу («*Silva reczingarum*», або Чорний ліс). Межею між ними була Велика Бистрицька улоговина, яка займає розширену частину басейну рік Бистриці Надвірнянської і Бистриці Солотвинської до рік Ворони і Дністра (рис. 5). Вона має добре виражені і чіткі природні межі (шириною до 20 км і довжиною 35–40 км). Її границею є ізогіпса (300 м н. р. м., найдовша до 400 м н. р. м.). Абсолютні рівні дна улоговини коливаються від 216 м до 300 м н. р. м. (На середньовічних картах Європи (XV–XVI ст.) тут показано велике озеро («*maros laps*»). Воно періодично виникало тут в часи глобального похолодання клімату. Зокрема, останнє було в XIV–XVI ст. («малий льодовиковий період»). В часи потепління, зокрема в XII–XIII ст., це велике водоймище частково висихало і на його місці виникала велика заболочена низовина («Гало») з декількома островами і пасовищами.

2. Унікальна контактна природно-географічна особливість цього мікрорегіону відповідає і контактній історичній етнокультурній і етнополітичній ситуації, де перехрещувалися впливи давніх цивілізацій і культур. Зокрема, тут був кордон (пограниччя) між східним скотарським світом і західним землеробським. Давні кочові народи, дійшовши сюди, звідси повертали через транскарпатські перевали в Панонські степи.

3. Давній Галич був розташований на перехресті декількох давніх великих транс'європейських і транс'євроазійських торгово-міграційних шляхів, які мали відгалуження на транскарпатські перевали (рис. 2, 3, 4). Останні були довжиною лише близько 100 км (4 дні шляху), в той час як карпатські переходи через Трансільванію були набагато складнішими за рельєфом і довгими (більше 500 км, 17 днів шляху). Бойківські і Малопольські транскарпатські перевали в основному використовувались західноєвропейським населенням. Зокрема, тут проходив транс'євроазійський шлях, який йшов уздовж Дністра, та транскарпатський Дністро-Дунайський шлях (Дністер – Бистриця – перевал – Тиса – Дунай, 900 км, 36 днів шляху). В даному випадку Галич відкривав «Карпатські ворота» на Дунай та «Дністровські ворота» в Західну Європу. Крім них, тут появилось декілька міждержавних і регіональних шляхів між європейськими столицями. Зокрема, між Галичем і Києвом (500 км, 20 днів шляху), між Галичем і Константинополем (1050 км, 42 дні), між Галичем і Будапештом (500 км, 20 днів), між Галичем і Перемишлем (150 км, 5 днів), між Галичем і Володимиром (115 км, 4 дні).

Цілоком можливо, що таке унікальне географічне, торгово-транзитне, політичне і, безперечно, військове стратегічне місце середньовічного Галича вказує на вірогідність розміщення тут ще давніших міських (протоміських) поселеньських центрів. Зокрема таких, як Карродун (за Птолемеєм, у II ст. н. е.), Гааліс (за Йорданом, в III ст. н. е.) і Новіетун (за Йорданом, у кінці V ст.). Археологічними дослідженнями на території давнього Галича і в його ближніх околицях виявлено близько десятка великих поселень, які відносяться до періоду існування цих урбанонімів (перша половина I тис. н. е.). Зокрема, Крилоське городище (дитинець княжого Галича) було побудоване ще в епоху раннього заліза на території великого трипільського поселення (можливо, також укріпленого).

2.1. Крилоське городище – дитинець княжого Галича

Одним із важливих питань проблеми походження і формування давньоруських міст є вивчення їх дитинця [Кириєвич, 1982]. Це повною мірою стосується і вивчення дитинця княжого Галича – столичного міста Галицького князівства, з яким співвідноситься Крилоське городище.

Питання про дитинець Галича неодноразово аналізувалось різними істориками кінця XIX–XX ст. [Czołowski, 1890, s. 1–23; Ратич, 1955, с. 48–49; Гончаров, 1955, с. 22–31; Каргер, 1960, с. 61; Петров, 1964, с. 130; Тихомиров, 1956, с. 330–331; Раппопорт, 1967, с. 26–28]. Зокрема, А. Чоловський, П. Раппопорт та О. Ратич відзначали двочленний соціальний поділ Крилоського городища (княжа і єпископська частини). М. Каргер, В. Гончаров і В. Петров висловилися вже про його тричленний поділ (княжа і єпископська частини та окольне місто-передмістя). М. Тихомиров вбачав у Крилоському городищі лише один церковний центр. Багаторічний дослідник давнього Галича В. Ауліх зробив висновки, що він узагалі не бачить причин поділу Крилоського городища на дві основні частини: княжу і єпископську. При цьому він не заперечував факт існування тут політико-адміністративного і культового центру міста, а окрему його частину (ур. Качків) інтерпретував як сховище [Ауліх, 1980, с. 133–150]. Новітніми дослідниками Галича Ю. Лук омським і В. Петриком зроблено чергову спробу графічного відтворення планувально-го укладу та забудови Галицького міста на рубежі XII–XIII ст. Зокрема, згідно з їх історичною (археологічною) реконструкцією, в середині XII ст. на центральній ділянці городища існувала група споруд: княжий двір, Успенський собор та Єпископський двір, що були композиційно й функціонально поєднані в один адміністративно-релігійний комплекс [Лукомський, Петрик, 2001, с. 166–182; Петрик, 2000, с. 116–120].

Основною причиною всіх цих гіпотетичних побудов структури Крилоського городища, як дитинця давнього Галича, є наявність тут окремих (4–5) укріплених частин-майданчиків. У зв'язку з цим вони і стануть окремими об'єктами нашого досліді-

дження, щоб з'ясувати (по можливості) їх справжню історико-соціальну сутність.

Загалом Крилоське городище розміщене на високому (70 м) мисовидному виступі правого берега р. Лукви (пр. пр. р. Дністер). Загальна довжина городища (по лінії північ–південь) становить близько 1200 м при найбільшій ширині 600 м, загальною площею близько 50 га. Поверхня городища має значний нахил до північного сходу (перепад висоти близько 45 м), південного заходу (перепад висоти 15 м) та в бік ріки Лукви і яру Мозолевого Поток. Найвища точка знаходиться у південній частині городища (ур. Галичина Могила, 315 м над рівнем моря, 75 м над рівнем р. Лукви). В північній частині городища є джерело (ур. Княжа Криниця). З напільної, південної, сторони знаходяться окремі (5–7) оборонні лінії з потужних валів та ровів, які утворюють п'ять окремих великих майданчиків городища. Із заходу вони захищені високим кам'янистим обривистим берегом, а зі сходу – глибоким яром Мозолевого Поток. По їх краю були споруджені додаткові оборонні лінії (вал, рів, ескарпи). В декількох місцях вузька кам'яниста долина яру Мозолевого Поток також була перекрита невеликими оборонними валами, які довгий час безпідставно сприймалися дослідниками Галича за залишки дамб.

Перший (південний) майданчик городища

Між першими потрійними оборонними валами (I, II, III) і четвертим (IV) знаходиться перший укріплений майданчик Крилоського городища розміром 550 x 150 м (рис. 10). Він має значне пониження поверхні як на захід (20 м), так і на південь (8 м) і на схід (18 м). Найявність незначного культурного шару відзначається в основному в його південно-східній частині, меншою мірою – в південній, і він зовсім відсутній у західній. Археологічні дослідження тут не проводились, тому характер використання майданчика не визначений. Найімовірніше, тут, під захистом перших оборонних стін, знаходився великий (близько 6 га) двір, де тимчасово перебувало військове ополчення. В різні періоди функції цього першого укріпленого майданчика могли бути різними. Зо-

крема, тут міг розміщуватись міський заїжджий двір, де зупинялись численні гості столиці (в тому числі торговці).

Потрійна система з оборонних валів та ровів споруджена в широкій (130 м) природній улоговині та на яскраво вираженому тут вододілі р. Лукви і яру Мозолевого Поток. Вона має довжину (по фронту) 540 м, що і вплинуло на всю планіграфію і конструкцію валів. Досліджувались П. Раппопортом (1962 р.) та автором (1995 р.) [Раппопорт, 1962, отчет; Томенчук, 2008, с. 504–505].

Два перших вали (I, II) були однотипними (рис. 11, 12). Їх висота зараз становить 0,6–2 м, а ширина 6–7 м. В конструкції валів є два будівельні горизонти (X ст.; XII–XIII ст.). Основу валів складала ущільнена глина. З зовнішнього боку вал мав лише невисоку підпірну дерев'яну стіну та невелику (1–1,5 м ширини) берму. Основою оборони були одинарні стіни простої стовпової конструкції з невеликою (1,5 м) бойовою доріжкою вздовж неї. Перед цими валами – платформами для дерев'яних стін знаходились оборонні рови (шириною в середньому 10–12 м і глибиною 2–2,5 м). В конструкції ровів є також два будівельні горизонти. За формою вони коритоподібні. На дні ровів викопані додаткові жолобоподібні рівчаки для швидкого стоку води (шириною 1 м; глибиною 0,5 м). Останні є характерною особливістю всіх ранніх Крилоських ровів. З внутрішньої сторони валів були сформовані терасоподібні довгі майданчики (шириною до 12 м), які, очевидно, були призначені для швидкого розгортання війська вздовж оборонних стін на валу. Третій оборонний вал (III) має найбільш складну внутрішню конструкцію, яка сформована протягом трьох будівельних періодів (рис. 13). Вони відповідають і трьом періодам у формуванні рову. Вал зараз шириною до 20 м; висотою 3,5–5 м. В планіграфії цей вал має «ламаний» характер у лівій (східній) частині. Наші дослідження показали, що в первісній основі валу була споруджена висока (3–5 м) дерев'яна стіна – частокіл, яка вкопана в материк (0,6 м), а у верхній частині виходила на гребінь валу.

Частокіл у траншеї добре зберігся у вигляді відповідного заповнення спорохнявілим деревом (шириною 0,25–0,30 м). Перед стіною-частоколом було сформовано зовнішній зем-

ляний вал (шириною 4–6 м), який укріплений дерев'яною підпірною стіною з невеликою (1,8 м) бермою перед нею (нижче 0,25–0,35 м) від основи валу. Дана конструкція подібна до облаштування зовнішньої сторони попередніх оборонних валів (I, II). Крутизна зовнішнього схилу цього валу становила 30–40°. З внутрішньої сторони дерев'яної стіни-частоколу було сформовано внутрішній вал (шириною 8 м і висотою 1,5–2 м), який також мав підпірну дерев'яну стіну. Внутрішній схил валу-платформи мав крутизну всього 20–30°. Таким чином, загальна ширина всього оборонного валу цього першого будівельного горизонту становила близько 15 м, а висота – 1–2 м. На вершині валу знаходилась вищезазначена стіна-частокіл, яка виходила вище валу ще, очевидно, на 1,5–2 м. Можливо, вона могла бути конструктивно пов'язаною з оборонними городнями (шириною 3 м і висотою 2 м), які були вкопані на 0,6 м із внутрішньої сторони в насип валу. Перекриті двосхилим (односхилим) дахом, ці пустотілі оборонні городні на валу-платформі поширені на довжину близько 500 м, що передбачає більше 150 окремих приміщень. Перед валом розміщувався складної конфігурації коритоподібний рів. Його верхня ширина в період цього першого будівельного горизонту становила близько 9,5–10 м, а в нижній 4 м, глибина 4,9 м. Як і в перших двох оборонних ровах (I, II), на дні цього третього рову також викопано додатковий жолобоподібний рівчак для швидкого стоку води (шириною 2 м і глибиною 0,5 м). Даний будівельний горизонт, очевидно, відноситься до середини X ст. Десь у середині XII ст. було поновлено цю оборонну лінію (другий будівельний горизонт). Зокрема, підсипано земляний вал, висота якого тепер становила 2,5 м. На ньому були встановлені оборонні стіни одинарної стовпової конструкції, вздовж яких проходила вузька бойова доріжка, мощена камінням (галькою). В окремих місцях на валу були побудовані оборонні зрубні приміщення (шириною 4 м). В одній з таких веж виявлено сліди невеликого підвального приміщення (глибиною 1,8 м). Наявність тут значного керамічного матеріалу говорить і про житлово-господарське (але військове, караульне як головне) вико-

ристання цих оборонних споруд. Дно оборонного рову на цей час вже було вище (0,7 м) від попереднього. На дні і цього рову було знову виявлено сліди жолобоподібного рівчака для стоку води. Розріз знову показав наявність у стратиграфії ще одного будівельного горизонту (третього), який, очевидно, вже був пов'язаний з пізнім середньовіччям. На його дні знайдено уламки цегли «пальчатки». На валу, очевидно, в цей період стояли прості оборонні стіни стовпової (одинарної) конструкції [Баран, Томенчук, 1995, звіт; Томенчук, 2008, с. 505–506].

Таким чином, всі три перші оборонні вали являли собою єдину зовнішню систему оборони Крилосьького городища. Її ширина по фронту становила близько 540 м, а глибина оборони – близько 100 м. В середній частині цієї потрійної системи оборони, на вододілі, знаходиться широкий (8–14 м) проїзд, який, очевидно, мав свої дерев'яні ворітні конструкції.

Перед цим проходом у потрійних валах знаходилась цікава система першого (зовнішнього) південного в'їзду. Він складався з невеликого (60 м) поперечного валу з вежею посередині. Остання розміщувалась на курганоподібному підвищенні (діаметром 8 м), з обох сторін якого проходили (по дну ровів) дві дороги (в'їзд–виїзд). У місці в'їзду через потрійні вали дорога флангувалась ще двома додатковими вежами, які також були розміщені на окремих високих курганоподібних підвищеннях. Відзначається традиційне зміщення центральної осі системи в'їзду відносно системи проходу в потрійних валах («косі ворота»). Необхідно згадати про наявність ще одного, очевидно, більш пізнього (з XII ст.) зовнішнього бокового в'їзду на Крилосььке городище з південно-східної сторони, з протилежного берега яру Мозолевого Поток (ур. Осова, Гедзанка). Він проходив штучним ровом і фланкувався системою з трьох невеликих валів, які були своєрідним продовженням першої потрійної лінії оборони. В'їзд мав дальше продовження через яр Мозолевого Поток і вздовж його західного берега (25–30 м від нього) та заходив до в'їзду через V–VI оборонні вали (ур. Воротище).

Другий укріплений майданчик городища

Між четвертим (IV) і п'ятим (V) оборонними валами (ур. Качків) знаходиться найбільший за площею (II га) і найвищий майданчик Крилоського городища (рис. 10). В центральній його частині знаходиться порівняно рівна площа підпрямокутної форми (120 x 160 м) з літописною Галичиною Могилою в її західній, крайній частині. Очевидно, це була центральна міська вічева площа з головною святиною-святилищем міста-поліса середини X ст. В XII–XIII ст., можливо, тут («за містом»), була торгова площа. Очевидно, саме в цей час, коли оборонний вал (IV) втратив своє значення, його було розсунуто. Таким чином, ця торгова площа збільшилася вдвоє за рахунок першого майданчика.

Культурний шар (фракійський гальштат, X–XIII ст.) поширений лише у південно-східній частині цього другого майданчика Крилоського городища.

З заходу майданчик обмежений високим (60 м) обривистим берегом р. Лукви, вздовж якого могла проходити проста оборонна стіна одинарної стовпової конструкції. Із східної сторони, вздовж берега яру Мозолевого Поток, простежується оборонна лінія у вигляді окремого валу-ескарпу. З південної сторони на пологому схилі споруджено четвертий (IV) оборонний вал (рис. 18). Він прямолінійний, але сильно прогнутий (60 м) в середній частині, де знаходився в'їзд. Загальна довжина цього валу становить близько 550 м. Він майже повністю знівельований ще в давні часи, тому дослідники Галича довгий час не визнавали його існування.

Вал насипано з жовтої ущільненої глини. Ширина насипу валу близько 11 м, а збережена висота 0,5–1 м. Вал нівелював наявний тут перепад висоти, утворюючи широку (11 м) горизонтально сформовану глиняну платформу, яка зверху вимощена камінням (галькою).

Із зовнішньої (пониженої) частини вал забезпечений від зсуву потужною (подвійною) дерев'яною стіною-частоколом. Збереглася траншея шириною 1,7–2 м і глибиною 2,1 м. Загальна висота цієї дерев'яної оборонної стіни, очевидно, була близько 5,5 м (2+2+1,5 м). Перед нею проходила широка (2,5 м)

берма, яка забезпечувала стійкість вкопаної частини частоколу. Берма закінчувалась оборонним ровом коритоподібної форми (шириною 10 м і глибиною 1,7 м). Рів неглибокий, оскільки тут знову присутній ефект значного перепаду висоти. З внутрішньої сторони валу-платформи знаходилась житлово-господарська прибудова (зруби шириною 4 м), яка датується X ст. В західній, крайній частині валу (шириною 3 м) виявлено сліди підірних стінок (зовнішньої і внутрішньої) та оборонної стіни одинарної стовпової конструкції [Баран, Томенчук, 1992, звіт].

У центральній частині валу (IV) автором (2005 р.) досліджено залишки в'їзду, який простежувався на поверхні розривом та значним пониженням з його внутрішньої сторони (рис. 14–17) [Томенчук, 2008, с. 508–509; Томенчук, Мельничук, 2005, звіт]. В'їзд розміщений відносно першого, південного (в потрійних валах) точно по осі південь–північ і загалом був зорієнтований на Галичину Могила. Ворітний проїзд складався з трьох конструктивних елементів, пов'язаних між собою: 4,8 x 6 x 4,7 x 6 м; 3,7 x 6 x 6 x 6 м; 5,25 x 6 x 4,7 x 6 м.

Зовнішні зрубні стіни стояли на кам'яних фундаментах (шириною 0,3–0,35 м і висотою 0,2–0,25 м), в основі яких зафіксовано дерев'яні колики (висотою 0,75 м), забиті в один ряд. Загальна довжина в'їзду становила 14 м, а ширина – 6 м. В'їзд м'як як мати вежеподібний характер, так і відноситься до окремого «коридорного» типу з двома брамами. Але загалом він традиційно відносився до системи «косих воріт». Проведені дослідження перед в'їздом показали відсутність оборонного рову, що передбачає наявність тут земляної (материкової) перемички.

Центральною спорудою на території цього другого майданчика Крилоського городища була літописна (1209 р.) Галичина Могила, яка вже відноситься до долітописної історії давнього Галича [Томенчук, 2006, с. 14–21]. Саме її літописець пов'язував з «початком Галича, звідки він постав» [ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 721–722].

Перші розвідкові (траншеями) дослідження Галичиною Могили проведені Т. Земенським (1883 р.) та Й. Пеленським (1911 р.). У 1934 р. Я. Пастернак заклав в центрі кургану великий роз-

коп (діаметром 15 м і глибиною до 1,8–2,85 м), але також не знайшов тут поховання. Він інтерпретував її як «місце інтронізації перших галицьких князів ще задовго перед Володимирком, а відтак, коли цей звичай пережився чи був, може, Церквою заборонений, Могила залишилась історичним місцем» [Пастернак, 1944, с. 52]. У 1991–1992 рр. дослідження Галичиної Могили проведено Галицькою слов'яно-руською археологічною експедицією Інституту археології НАНУ та Івано-Франківського краєзнавчого музею за ініціативою автора (рис. 19). В перший рік розкопок (осінь 1990 р.) у дослідженнях Галичиної Могили взяли участь львівські археологи, зокрема М. Філіпчук, В. Петегрич, Д. Павлів, за що ми їм дуже вдячні. В результаті розкопок (841 м кв.) [Баран, Томенчук, 1991, звіт; 1992, звіт; 1998, с. 4–10] було з'ясовано, що діаметр первісного насипу кургану становив 26 м. Він являв собою чистий супіщаний світло-сірий ґрунт. В нижній (зовнішній) частині насипу зафіксовано обкладку з довгих (2–3 м) дерев'яних колод (діаметром 0,15–0,2 м), які настелені в радіальному порядку щодо центра кургану. Всього було простежено чотири шари (0,7 м) таких колод, пересипаних почергово землею. Вони, очевидно, відігравали роль своєрідної стіни-крепіди. В окремих випадках було простежено наявність навколо насипу кургану і дерев'яної вимостки (шириною до 2–3 м). Насип (дерев'яна обкладка-крепіда) розміщено щодо основи кургану під кутом 30°, що теоретично передбачає висоту всього курганного насипу (при діаметрі 26 м) близько 5–6 м (з плоскою вершиною). В центральній частині кургану, на рівні давньої поверхні, було виявлено залишки дерев'яного човна-однодеревка, опущеного в неглибоку яму (за формою човна). Човен довжиною 3,6 м і шириною 1,45 м. Товщина стінок 4 см. Орієнтація човна носовою частиною до півдня. В човні знайдено круглий (діаметром 42,6 см) щит, покритий золотою фольгою, великий (46 см) бойовий ніж-скрамасакс, довгий і вузький дротик, два наконечники стріл (вузькі, черенкові, тригранний і чотиригранний) та три бойові сокири (плоскообушні). Всі ці предмети спорядження багатого і знатного воїна лежали у південній, носовій частині човна, окремою групою. На кормі ви-

явлено залізний кронштейн для кріплення стернового весла (з правого борту). На дні човна знайдено і залізне тесло, яке, як і у всіх решти знарядь, мало сліди дерев'яних ручок.

Увесь човен було покрито грубою тканиною (шатро, парус чи покривало), відбитки якої простежено на всіх залізних предметах. Відсутність самого поховання свідчить про символічне захоронення в Галичині Могили. Очевидно, воно є кенотафом, спорудженим у середині X ст. на честь першого галицького (великохорватського) князя – засновника міста і держави. Це підтверджує, зокрема, і хронологія всього комплексу речей поховального інвентарю, який датується в межах IX–XI ст. Серединою X ст. датуються і головні оборонні лінії Крилоського городища (перший будівельний горизонт). Тут, на вічевій площі, на Галичині Могили, проводилась, очевидно, інтронізація князів-жерців дохристиянського Галича. У XII–XIII ст. Галичина Могила вже знаходилась «за містом», як про це говорив літописець. Її роль головного загальноміського і загальнодержавного святилища перейняв Успенський катедральний собор княжого Галича (з середини XII ст.).

Галичина Могила входить до невеликого кола окремих літописних князівських могил [Томенчук, 2006, с. 14–19]. У писемних джерелах раннього і розвинутого середньовіччя в Східній, Центральній та Північній Європі згадується близько десяти аналогічних курганів – епонімних могил, пов'язаних з княжими захороненнями дохристиянської ранньодержавної доби. Це, зокрема, Могила Віщого Олега на Щекавиці (Київ), Олегова Могила (Ладоба), Могила Ігоря (Іскоростень), Могила Олега (поблизу Вручого), Могила Святослава в Карпатах, Аскольдова Могила (Київ), Могила Святополка Окаянного («межи чехами і ляхами»), Могила Крака (Краків), Могила Сальверегіна (Сандомир) тощо. Територіально найближчою є група (9) великих курганів в Малопольщі [Machnik, 1971, s. 93–96; Radwański, 1991–2000, s. 173–189].

Дослідження таких великих курганів у більшості показало відсутність автентичних поховань князів. У зв'язку з цим О. Толочко говорить, що «дані кургани могли бути насипані як знаки жалоби, інші виконували ритуальні функції» [Толочко, 1990,

с. 58]. Такої самої думки дотримуються й інші вчені [Андрощук, 2003, с. 5–10]. Зокрема, М. Лебедев, який, характеризуючи Олегову Могила в Ладозі, говорить, що «це не могила – місце поховання, це ритуальне сідалище, на якому відправлялись якісь суспільні і культові функції» [Лебедев, 1985, с. 215]. Таку саму функцію виконували й ті одинокі могили, в яких все ж знаходились поховання. Наприклад, «Королівські могили» Північної Європи, Чорна Могила і Могила княжни Чорної в Чернігові тощо [Рыбаков, 1949, с. 14–51]. Це були могили князів-жертв часу існування язичницьких ранньодержавних племінних об'єднань, коли князь виконував як культову (сакральну), так і політичну й військову та судову функції. Всі ці висновки справедливі і для характеристики Галичиної Могили, побудованої на вічевій площі долітописного, дохристиянського князюго Галича Х ст. Але Галичина Могила вирізняється з-поміж усіх подібних могил своїм «варязьким» (дружинним) поховальним обрядом, який не характерний для східнослов'янського обряду [Назаренко, 1982, с. 142–146; Ловмянський, 1985; Лебедев, 1985; Славяне и скандинавы, 1986; István, 1986, s. 217–226; Моця, 1990, с. 90–97]. Зокрема:

а) використання дерев'яного кромлеху навколо земляного насипу кургану (діаметром 26 м);

б) наявність човна (довжиною 3,5 м), вміщеного в ямі і орієнтованого носовою частиною до півдня;

в) наявність покривала з тканини (намет, парус);

г) присутність специфічного набору зброї, до якого входять круглий щит (дерев'яний, покритий золотою фольгою), три бойові сокири, дві стріли, великий бойовий ніж-скрамасакс і, очевидно, дерев'яний лук.

Усі ці предмети відносяться здебільшого до спорядження воїна-вершника.

Найбільш близькою до Галичиної Могили є окрема група з дев'яти могил (з понад 2500) «великих курганів» Гнездовського могильника [Булкин, 1978, с. 33–34]. Їх діаметр близько 30 м, часто мають плоску вершину. Вони появляються в середині Х ст. і зникають на рубежі Х–ХІ ст. Характеризуються стійким набо-

ром ознак поховального обряду, включаючи поховання в човні, орієнтованого здебільшого по осі південь–північ. Цим же часом датуються і більшість «великих курганів» Давньої Русі, які відносяться до давньоруської «дружинної культури». Вона сформувалась на основі варязької, фіно-угорської та слов'янської. Була характерна для вищої військової професійної князівської дружини та носила міжетнічний характер і відображала складні синкретичні культурні процеси в Києворуській державі. Поховання в Галичиній Могилі, яке, очевидно, належало великохорватському князю-засновнику міста-столиці «Великої Білої Хорватії», також відносилось до поховань «дружинної культури», яка з середини Х ст. набула загальноєвропейського характеру. Як свідчать історичні джерела, хорватські князі не раз брали участь у військових походах (спускаючись у човнах по Дністру до Чорного моря чи по Серету до Дунаю) перших киеворуських князів на Константинополь: за Олега (907 р.), Ігоря (934–944) та Святослава (970 р.), коли саме і формувалась ця своєрідна «дружинна культура» [Блифельд, 1954, с. 148–164; Алешковський, 1960, с. 70–90; Седов, 1982, с. 248–256; Толочко, 1990, с. 99–121; Моця, 1993, с. 55–69]. «Варязьке оформлення» Галичиної Могили не виключає і варязького походження першого великохорватського князя, що було характерним для багатьох тогочасних європейських країн, у тому числі й Києворуської держави. Цим першим великохорватським князем міг стати один з намісників (посадник, воевода) киеворуського князя на малохорватських землях [Гуцуляк, Дрогомирецький, Томенчук, 2005, с. 14–26; 2006–2007, с. 8–33].

Навколо Галичиної Могили культурний шар Х ст. відсутній, що підтверджує наші висновки про наявність тут великої вічевої площі, де проходили і всі загальноміські та загальнодержавні релігійні святкування, включаючи й інтронізацію князів долітописного Галича. Сліди пізнішої житлово-господарської забудови (ХІ–ХІІ ст.) засвідчені лише за її межами і, зокрема, в східній частині майданчика. Згідно з дослідженнями М. Каргера, десь тут було виявлено залишки напівземлянкового житла (1956 р.) [Каргер, 1960, с. 81; Малевская, 1974, с. 33–38].

Як показали наші дослідження, в середині XII ст. насип кургану Галичиної Могили було частково розсунуто, що привело до утворення біля його основи нового нашарування (шириною до 3,5–4 м). Саме в цей час, очевидно, і було розсунуто четвертий (IV) оборонний вал біля Галичиної Могили.

У другій половині XII ст. з півночі і менше зі сходу біля Галичиної Могили появляється культурний шар, сильно насичений керамікою та тваринними кістками. Ширина смуги насичення культурного шару сягає з півночі 10–11 м (товщиною до 0,35 м).

Нашими дослідженнями тут не виявлено жодних слідів окремих споруд, лише одиночні печі (вогнища) тощо [Баран, Томенчук, 1992, звіт]. З півночі цей культурний шар обмежений траншеєю (шириною 2–3 м і глибиною 0,3–0,15 м в материк), яка проходить по осі захід–схід, по схилу вниз. За її межами культурний шар відсутній. Очевидно, ця траншея мала давнє меліоративне призначення з відведення води з площі давнього Галича. Можливо починаючи з середини XII ст., коли Галичина Могила перестала бути релігійним центром (міським святищем), тут, на старій вічевій площі (біля дитинця княжого Галича), було влаштовано велику торговельну (ринкову) площу. Вона, безперечно, мала свою розвинуту інфраструктуру, залишками якої і є культурний шар XII–XIII ст., виявлений нами в цій північно-західній частині площі.

Третій великий укріплений майданчик городища

У північній частині Крилоського городища розміщується великий (650 x 450 м) третій майданчик городища, який сформований ще в часи раннього заліза (фракійський гальштат) (рис. 21). У долітописний період (X ст.) він вже, очевидно, мав тричленну структуру, яка відповідала великохорватському місту-полісу. В літописний період (XII–XIII ст.) тут розміщувався дитинець княжого Галича, до якого входили міський і княжий двори та єпископський осідок (катедральний монастир). У пізньосередньовічний період (XIV–XVII ст.) тут знаходився осідок галицьких митрополитів, а потім митрополичих намісників і єпископів та катедральний монастир.

Цей третій майданчик Крилоського городища мав три в'їзди: південно-східний (ур. Воротище), західний (ур. Погарище, Німецькі ворота) та північний (ур. Вивози). Зокрема, південно-східний в'їзд був дуже подібний до головного, першого, південного в'їзду на Крилоське городище. Перед подвійною системою з ровів та валів знаходився невеликий поперечний вал (довжиною до 30 м), з обох сторін якого проходили дві дороги (в'їзд–виїзд). У проїзді через вали, очевидно, розміщувались дві вежі з воротами та мостом між ними. Далі дорога проходила під стінами княжого замку в напрямку західного і північного в'їздів. Західний в'їзд починався біля підніжжя гори, потім проходив вздовж схилу вверх, де дорога вже була заглибленою. Там вона фланкувалась окремими вежами та перекривалась першими воротами і, можливо, валом та ровом (поперечним).

На території вже самого городища, на роздоріжжі (між княжим двором і катедральним монастирем), очевидно, знаходилась ще одна центральна в'їзна кам'яна вежа – літописні «Німецькі ворота». Саме з неї виходили три дороги. Зокрема, південна (з правої сторони) безпосередньо вела до княжого двору.

У 1998 р. під час реконструкції головної в'їзної дороги (ур. Погарище) автором було проведено охоронні дослідження північного обривистого схилу над дорогою (довжиною 150 м) [Томенчук, 2008, с. 524–525]. Нижче 120 м від «Німецьких воріт», на високому останці (висотою 4–5 м) виявлено потужну кам'яну вимостку, яка була основою під дерев'яну зрубну будівлю типу високої (двоповерхової) вежі (розміром 4 x 4 м, азимут 65°). У нижньому приміщенні виявлено кераміку XII–XIII ст. До вежі з обох боків прилягала, очевидно, дерев'яна оборонна стіна, яка оточувала увесь цей останець (10 x 25 м). З її внутрішньої сторони по периметру проходила і кам'яна вимостка. Нижче цієї двоповерхової вежі XII–XIII ст. виявлено напівземлянкову споруду X ст. Її котлован (3,2 x 3,5 м) заглиблений в материкову основу на 0,5–0,15 м (азимут 25°). У північно-західному куті знаходилась пічка-кам'янка (галька і рваний камінь). Нижче по схилу (88 м), на повороті дороги, в місці її виходу на прямий довгий відрізок (захід–схід), ви-

явлено залишки згорілої будівлі (шириною по бровці 4,2 м, на глибині 1,4 м).

На долівці знайдено кераміку XI–XII ст. У північно-західному куті споруди зафіксовано піч (діаметром 1,3 м). Будівля перекрита п'ятьма прошарками різного ґрунту з ущільненою структурою, тому сприймається як залишки невисокого валу (шириною 7–8 м). З зовнішньої сторони тут починається різкий обрив (2,5 м), який подібний до рову (шириною 6 м).

Майданчик 3.1

(міський замок літописного Галича)

Розміщений у південній частині третього великого майданчика Крилоського городища. Він підпрямокутної форми розміром 240 x 410 м з перепадом висоти до 15 м (по лінії північ–південь). Майданчик обмежений з напільної (південної) сторони валом та ровом (на флангах подвійними), а з інших сторін – ескарпованими схилами. В'їзд на територію починався з «Німецьких воріт». Він мав вигляд глибокого (до 3,5 м) і довгого (до 80 м) в'їзного рову, спрямованого вверх, у бік центральної, найвищої площини городища (азимут 200°). Перепад висот між початком в'їзду і Успенським Собором становив 14 м, а між в'їздом і Південним валом (Південним палацовим комплексом) – 20 м. Ця природна особливість місцевості створювала вражаючий ефект їхнього домінантного місця у планувальній системі міського замку, що відповідало і його суспільній значимості.

Дослідження І. Шараневича, О. Чоловського, Й. Пеленського, Я. Пастернака, М. Каргера, П. Раппопорта, В. Ауліха, Ю. Луконського, В. Барана, Б. Томенчука виявили тут культурний шар (товщиною 0,6–1,8 м) епохи енеоліту, раннього заліза, X–XIII ст. та пізнього середньовіччя (XIV–XVIII ст.). Саме до цих трьох останніх періодів відносяться і його оборонні споруди (вал V).

Фортифікація. Оборонний вал (V) споруджено на початку вже північного схилу Крилоського городища, на віддалі 70 м від літописної Галичиної Могили, яка була і своєрідним планувальним центром городища. Загальна ширина по фронті цієї лінії оборони становила близько 600 м. Вал у плані має дуже вигнутий

(дугоподібний) характер – майже правильний сегмент радіусом 250 м, який проходить впоперек східного і західного схилів городища до глибокого яру Мозолевого Потокі і обриву високого берега р. Лукви. Тому тут, на флангах, він має додаткові короткі зовнішні вали та рови. У центральній частині оборонний вал має досить значну (8,5 м) висоту, щоб перекрити загальний перепад висоти даного схилу (перед ним). Подібна ситуація є і на обох флангах, що привело до застосування різних конструктивних (будівельних) прийомів спорудження земляних валів та ровів і відповідної побудови різних типів оборонних стін. Всі вони залежали від різних природних умов захисту, які були різними в різних місцях навіть однієї оборонної системи. Крім того, вони належали до трьох різних частин міського замку.

Перші дослідження валу (V) проведені П. Раппопортом (1963 р). В його основі він простежив культурний шар з трипільською і гальштатською керамікою. На вершині високого валу ним було виявлено вузьку (1,5–2 м) кам'яну вимостку. Внутрішніх конструкцій не простежено. Ззовні валу, у рові, зафіксовано дві берми (шириною 1 м). Рів виявився тут трапецієподібним (шириною 16 м і глибиною 4 м) [Раппопорт, 1963, звіт].

У 1993, 1995–1996, 1999–2000 рр. дослідження валу (V) проводилось автором [Томенчук, 2008, с. 510–520; 2010, с. 339–340]. Зокрема, в західній, крайній частині п'ятого валу (тр. 1. 1993 р.) нами простежено 6 будівельних горизонтів (рис. 24, 36, 37, 38, 39). Найдавніший належав до ранньозалізного часу. Він виявлений на глибині 4,5 м від вершини валу. На глибині 3,6 м (кв. 4–5) досліджено залишки напівземлянової споруди (4,3 x 4,4 м) з пічкою-кам'яною (розібраною), яка відноситься до початку X ст. В середині X ст. була зроблена потужна глиняна підсіпка-нарошення пониженої верхньої частини схилу (над яром-ровом) до рівня майданчика городища, а саме на висоту 2,5–0,5 м і на довжину до 14 м. На її вершині (платформі валу) споруджується оборонна дерев'яна зрубна бінарна стіна (шириною 3–5 м), поділена на окремі бойові камери з бійницями в зовнішній стіні і односхилим (до рову) дахом. З зовнішньої сторони була зроблена підсіпка-земляний укіс (шириною 1,5 м).

Сліди цієї дерев'яної стіни фіксуються зараз шаром спаленини і рештками нижніх обвуглених колод, заглиблених частково в глиняну підоснову. Із внутрішньої сторони, на віддалі всього 1 м від оборонної стіни, знаходилися житлово-господарські зрубні приміщення (шириною 3–3,5 м), які також могли становити один окремих ряд. Останні були ледь заглиблені у глиняну підоснову (0,2–0,3 м). В одному з приміщень виявлено пічку. Конструктивно обидва ряди цих приміщень могли складати один оборонно-житловий комплекс загальною шириною (у глибину) 8 м. Перший – вищий, другий (внутрішній) – нижчий. Із внутрішньої сторони останнього зафіксована водостічна канавка (шириною 1,5 м і глибиною 0,15–0,25 м). Після пожежі здійснено нову валоподібну підсіпку (шириною 5 м і висотою 0,5 м), на якій споруджено потужну оборонну (одинарну) дерев'яну стіну (шириною 1,2 м і можливою висотою до 1,5 м). Вона складалася з трьох дерев'яних стін стовпової конструкції і земляної засипки між ними. Другий ряд житлово-господарських зрубних споруд залишився незмінним як за конструктивними особливостями, так і за їх облаштуванням. Але він вже був розміщений нижче рівня нової оборонної стіни на 0,8–1 м. Між цим четвертим і п'ятим будівельним горизонтом зафіксовано «стерильний» прошарок, що означає короткий період перерви в замешканні цієї частини городища після X–XI ст. Зараз поки що важко хронологічно розчленувати ці три (2, 3, 4) будівельні горизонти X–XI ст. Керамічний матеріал виявлено лише у невеликих і маловиразних фрагментах. Найбільш архаїчний посуд представлений горщиками, які виготовлені на слабо ротаційному колі. Стінки товсті, темного кольору, з великим вмістом крупнозернистого піску. Вінчики відхилені назовні та косо зрізані з характерним оформленням манжета. Орнамент хвилястий. Ця група кераміки походить з рівня нижче 2–3 м. На глибині 1–1,2–1,4 м кераміка також архаїчних форм. Вінчик відхилено назовні і зі слабо вираженого закраїною, або косо/вертикально зрізаний. Посуд кінця XI – початку XII ст. має ще характерне манжетоподібне оформлення вінчика, але намічається вже внутрішня закраїнка. До тіста додають вже просіяний пісок. Випал хороший. Таким

чином, другий будівельний горизонт, можливо, відноситься до початку X ст., а третій і четвертий – до середини – другої половини X ст.

П'ятий будівельний горизонт, очевидно, відноситься до середини XII –середини XIII ст. Він представлений надзвичайно потужною дерев'яною оборонною стіною, яка була побудована на новій глиняній платформі-підсіпці (0,3–0,7 м), здійсненій по всій площі старих укріплень. На вершині цього нового валу-платформи були встановлені трирядні оборонні стіни (шириною близько 12,5 м). Зокрема, зовнішня бінарна стіна (заглиблена на три колоди) складалася з окремих вузьких бойових камер. Прирізкою до траншеї (розкоп I, 1995–1996 рр.) [Баран, Томенчук, 1995, звіт; Баран, Томенчук, 1996, звіт] досліджено 8 таких клітей, які мали ширину по фронту 1,6–1,9 м і довжину (вглиб) 5–5,1 м. Нижні вінці цих дерев'яних зрубних стін були вкопані в землю на півколоди. Зовнішній випуск поперечних колод (подвійних, суміжних приміщень) сягав 0,2–0,8 м. За конструкцією це були прямокутні і трапецієподібні зруби. В зовнішніх коротких стінах, очевидно, влаштовані бійниці. Під ними знаходились спеціально оформлені підвищення (шириною 0,8–1 м і висотою 0,6–0,7 м). Ця зовнішня оборонна бінарна стіна була конструктивно пов'язана з внутрішнім рядом зрубних приміщень. Всього досліджено 7 клітей. Їх внутрішні розміри в середньому: ширина 2–3 м і довжина (в глибину) 3,3–3,7 м. Нижні вінці вкопані в землю на півколоди. За формою всі кліті цього середнього ряду прямокутні. Підлога горизонтально спланована і, очевидно, була дерев'яною. Перепад висоти між підлогою зовнішнього і внутрішнього ряду становив до 0,8 м.

Кліті третього ряду (внутрішні з боку майданчика городища) були значно більшими за своїми розмірами (3,5 x 4,5 м) та мали великі глинобитні печі. Таким чином, якщо зовнішні вузькі кліті з бійницями мали лише військове призначення, то середні – військово-господарське, а внутрішні – житлове. Дана оборонна стіна з житлово-господарською прибудовою згоріла десь у середині XIII ст. і зараз фіксується потужним шаром спаленини. Наявність численних великих фрагментів обмазки свідчить про

її використання в оформленні (покритті) цих стін. Конструктивно всі трирядні кліті були взаємно зав'язані в одну складну будівельну конструкцію і становили одне ціле. Перекриття, очевидно, також було спільним для всього комплексу, з двосхилим дахом. На підлозі середніх і внутрішніх клітей знайдено багато керамічного матеріалу середини XII – середини XIII ст. Основна маса фрагментів кераміки належить горщикам, які мають високо піднесені плічка, часто коротку шийку і відігнуті назовні вінця. Значна частина посудин має характерний «дзьобоподібний» вінчик або гранчасте оформлення. Інколи горизонтально зрізаний. Але всі з закраїнкою для покривки з внутрішньої сторони. У тісті просіяний пісок. На плічках горщики часто прикрашені лінійним, рідше хвилястим, або в їх поєднанні, орнаментом. Звертає на себе увагу також значна кількість горщиків, верхня частина яких покрита білою поливою (ангобом). Особливо вирізняється, в процентному відношенні, значна кількість амфорної тари. Серед речей заслуговує на увагу знахідка точильного каменя, уламок залізної шпори, ключ та фрагмент замка.

Шостий будівельний горизонт відноситься, очевидно, до кінця XVI–XVII ст. У цей час на місці згорілих укріплень XII–XIII ст. знову нарощується по всій площі земляний вал (підсіпка до 0,5 м), який стає платформою для пізньосередньовічних укріплень. Їх основу становила дерев'яна стіна-частокіл, від якої збереглась траншея (шириною 0,3–0,55 м і глибиною 0,9 м). Внутрішній, пологий схил валу покрито кам'яною вимостою. Біля оборонної стіни-частоколу виявлено і дерев'яну зрубну (очевидно двоповерхову) споруду (3,3 x 3,15 м), яка виконувала роль вежі. В північно-західному куті досліджено добре збережену (висотою 0,15–0,25 м) піч (0,75 x 0,95 м). На долівці виявлено значну кількість пізньосередньовічної кераміки XVI–XVII ст. Вона представлена горщиками і покривками. Горщики переважно тонкостінні, чорнолощені, сірого чи світло-жовтого кольорів. Інколи пролощені. Прикрашені переважно врізними лініями біля основи шийки. Горщики мають приземкуватий силует. Навіть інколи банкоподібної форми. Вінчики різко відігнуті назовні або горизонтально зрізані. Оформлення вінець часто

характеризується валикоподібним виступом. Крім керамічних виробів, знайдено залізні ножі, замок, залізне кресало, шпору та чотири мідні монети-боратинки.

У 1995 р. автором було проведено дослідження цього валу (V) в його центральній частині, де він перерізаний новітньою дорогою (рис. 22, 23). Висота валу тут становить вже 6,5 м, а в місці досліджень – 2 м. Рів шириною 30 м і глибиною 6 м. На перший погляд ця ділянка валу завжди сприймалась усіма дослідниками Галича як результат зсуву основного, високого валу. Нами було встановлено, що дана ділянка валу є первісною. А саме, тут вал зменшувався по висоті, що було викликано наявністю біля валу великого багатоповерхового палацового комплексу XII–XIII і XIV–XVII ст. Дослідження валу в цій частині показали існування чотирьох будівельних горизонтів. Перший – фракійського гальштату, який зазнав найбільших руйнувань. Другий – X ст., від якого збереглась у внутрішній частині валу напівземлянка (0,3 м глибиною) споруда (шириною 3,5 м) і окрема стовпова яма. Третій будівельний горизонт відноситься до XII–XIII ст. Він характеризується великим земляним валом (шириною 7-7,5 м і висотою 1,2–1,3 м), який насипано з жовтої ущільненої глини. В ньому збереглись сліди внутрішніх дерев'яних стін, які дають можливість віднести його за конструктивними особливостями до типу городен, зокрема трирядних, шириною 2; 3; 3 м. Друга і третя стіни, очевидно, виходили на поверхню валу, де утворювали оборонну стіну (шириною 3 м). З внутрішньої сторони до валу (городен) прилягала традиційно зрубна житлово-господарська прибудова (шириною 4 м). Четвертий горизонт відноситься до кінця XVI–XVII ст. У цей час була здійснена нова підсіпка (товщиною 0,8 м). Таким чином, висота валу досягала 1,6–1,8 м. На валу було виявлено сліди оборонної стіни типу дерев'яного частоколу. Від неї збереглась глибока траншея (шириною 0,4 м і глибиною до 3 м) з великим (2 x 1,3 м) розширенням у верхній частині. В ній простежено сліди дерев'яних конструкцій, каміння, цегла. На валу та з його внутрішньої сторони виявлено кам'яне мощення.

Розвідкові дослідження високого валу дозволяють також говорити про його чотирьох(шести) будівельно-хронологіч-

ну структуру. Зокрема, про досить значну підсіпку валу в часі пізнього середньовіччя. Вздовж його вузької вершини, очевидно, проходила проста стіна стовпової конструкції, яка супроводжувалась невеликою (1,2–2 м) бойовою доріжкою з кам'яним мощенням. У XII–XIII ст. вал, можливо, являв собою п'ятирядні городні загальною шириною 13–14 м і висотою до 4–5 м. Оборонний рів тут мав ширину 30–35 м і глибину 8 м від основи валу. Наші дослідження рову показали на цій ділянці також наявність чотирьох основних будівельних періодів. Перший, ранньозалізного часу, залягав нижче 1,8 м від сучасної поверхні дна рову.

У 1999–2000 рр. нами було проведено дослідження валу V на віддалі 30 м від дороги (розкоп VI) [Баран, Томенчук, 1999, звіт; Баран, Томенчук, 2000, звіт]. Тут вал було частково знищено ще в XIX ст. Збережена висота валу становила близько 2 м, а ширина – близько 20 м. Дослідження валу знову показали наявність чотирьох основних будівельних горизонтів. Перший – фракійського гальштату. До нього відноситься первинний вал, насипаний з ущільненої глини (шириною 10 м і висотою 1,5–2 м). Зверху він мав, очевидно, оборонну стіну стовпової конструкції. З нею пов'язана і окрема напівземлянка споруда (шириною 2 м і глибиною 0,85 м). Пізніше, в X ст., залишки згорілих фракійських укріплень були засипані сірим ущільненим ґрунтом і на них вже побудовані нові укріплення. Загальна ширина цього нового валу другого будівельного горизонту становила близько 12 м, а висота – близько 3,5 м. Зовнішні і внутрішні схили валу мали суцільне кам'яне облицювання (галькою). На вершині валу були зведені бінарні дерев'яні зрубні стіни (шириною 3 м), залишки яких зараз простежуються у вигляді згорілого шару (товщиною 0,2–0,35 м). Ця оборонна стіна складалася з окремих приміщень, які мали бійниці в зовнішній стіні, та односхилий до рову дах. Вздовж внутрішньої сторони валу, на рівні зачищеного передматерика, проходила кам'яна доріжка (шириною 4 м). Далі, на віддалі 6–7 м від неї, починалась і тогочасна (X–XI ст.) забудова напівземлянковими житами.

У XII ст. було зроблено нову підсіпку валу жовтою ущільненою глиною (товщиною 1–1,5 м), яка перекрила кам'яне об-

лицювання валу X ст. та задерновану поверхню (до 0,35 м). Таким чином, висота нового валу становила вже 4 м, а ширина – 16–20 м. На вершині валу, очевидно, були побудовані бінарні дерев'яні зрубні стіни (шириною 3–3,5 м), залишки яких майже повністю знищені в XIX ст. На широкому (10–12 м) і досить пологому внутрішньому схилі оборонного валу було побудовано цілий ряд глинобитних печей (діаметром 1 м) кухонного призначення. Самі печі були вкопані (на 1–1,5 м) в насип валу і, очевидно, мали дерев'яні захисні навіси. До внутрішньої основи оборонного валу, прилягав на цій ділянці великий дерев'яний багатопверховий палацовий комплекс, який був синхронний з оборонними стінами. Це був третій, найбільш конструктивно і функціонально складний будівельний горизонт. У кінці XVI – на початку XVII ст. знову було здійснено підсіпку старого валу по всій його площі. Тепер його ширина становила 20 м, а висота – 4–4,5 м. У верхній частині валу (знищеній у XIX ст.) вдалося простежити сліди потужної оборонної стіни – частоколу. Від нього збереглась глибока (до 2 м) і широка (0,4 м) траншея з розширенням у верхній частині. На внутрішньому пологому схилі валу, на місці давньоруського кухонного комплексу, тепер появились підвальні приміщення господарського призначення. А на місці князівського палацового комплексу тепер виникли єпископські палацові комплекси.

Третій майданчик Крилоського городища мав і окремі укріплення, побудовані по всьому його периметру. Зокрема, найбільш потужними вони були із західної сторони, де зберігся ескарпований схил з внутрішнім ровом і валом (рис. 43, 44, 45). Вперше досліджені В. Ауліхом у 1976 р. трьома шурфами. Тоді було виявлено сліди невеликого валу та дуже насичений культурний шар XII–XIII ст. і пізнього середньовіччя [Ауліх, 1976, звіт]. Наші дослідження (1994 р.) показали наявність тут трьох будівельних горизонтів у спорудженні оборонних стін [Томенчук, 2008, с. 520–521; Баран, Томенчук, 1994, звіт]. Перший будівельний горизонт (X ст.). В цей час верхня ділянка схилу була горизонтально підрізана на 0,3–0,85 м, і тут споруджується зрубна оборонна стіна (шириною 3 м). Вона мала і зовнішній земляний уніс (шири-

ною 2 м), який, очевидно, доходив до бійниць в зовнішній стіні. Нижче (13 м) і далі (18 м) схил ескарповано (укіс 35°); влаштовано внутрішній рів (шириною 4–5 м і глибиною 1,5–2 м) та зовнішній вал (шириною 2,5–3 м). Поверхня валу має кам'яне мощення. В XII ст. на рештках оборонних стін X ст. була зроблена невелика підсіпка жовтою глиною. Вже на ній зведено нові оборонні стіни бінарної зрубною конструкції (шириною 4,8 м). В одному з приміщень виявлено піч (діаметром 0,5 м), яка визначає призначення оборонних (окремих) приміщень і як житлово-господарське. З внутрішньої сторони, перед оборонними стінами, площа була вирівняна на ширину близько 8 м. Зовнішній ескарп, очевидно, і далі продовжував функціонувати після його відновлення. В кінці XVI – на початку XVII ст. тут проводяться великі будівельні роботи зі спорудження нових укріплень. Зокрема, на місці знищених оборонних стін XII–XIII ст. було зроблено кам'яну вимостку – основу під нові укріплення (товщиною 0,2–0,25 м). Вже на ній і було зведено потужний оборонний вал (висотою 2 м і шириною 9–10 м). У зовнішній частині його насипано з сірого кам'янистого вапняку (дрібноі опоки), а у внутрішній – з жовто-сірого ущільненого ґрунту. Між ними простежено сліди траншеї (шириною 0,5 м і глибиною 2 м) від частоколу. В нижній частині частокіл доходив до передматерика, а у верхній (вершина валу) закінчувався наземною дерев'яною стіною-частоколом (висотою десь близько 1,5 м). Уздовж стіни, по вершині валу, очевидно, проходила вузька бойова доріжка, мощена камінням. Подібна кам'яна доріжка зафіксована і вздовж внутрішньої основи цього пізньосередньовічного валу. В цей період, очевидно, було поновлено зовнішній ескарп, земля з якого (кам'яниста опока) стала основою зовнішньої частини оборонного валу. Модернізовано і сам зовнішній вал ескарпу. На його кутах побудовано три трапецевидні бастіони.

Північну і східну лінії оборони княжого замку було побудовано, очевидно, лише в XII–XIII ст. Як показали наші дослідження, над дорогою (5–7 м висоти) було ескарповано схили. По їх краю і стояла бінарна дерев'яна зрубна стіна (шириною 3–3,5 м), яка складалась з окремих приміщень, де в зовнішній стіні знаходились бійниці [Томенчук, 2008, с. 521–522] (рис. 44)..

Таким чином, дослідження оборонних споруд на території третього (3.1) майданчика Крилоського городища показали наявність тут чотирьох основних будівельних періодів. В часи першого (фракійський гальштат) оборонна стіна оточувала його лише з півдня, оскільки він тоді ще не мав окремого виділення в структурі городища. В часи другого (X ст.), третього (XII–XIII ст.) та четвертого (XVII ст.) будівельних періодів виявлено оборонні конструкції, які оточували даний майданчик з півдня і заходу. Очевидно, вони були відповідно і з півночі та зі сходу. Все ж археологічно доведено їх існування тут поки що лише в XII–XIII ст. Це був час, коли дана територія (7 га) відносилась до міського замку з його складною інфраструктурою. Звертає на себе увагу не лише присутність у валу V чотирьох будівельних періодів, а й різноманітність оборонних стін третього будівельного горизонту (XII–XIII ст.). Зокрема, найбільш складними вони були в західній частині. Вздовж 150 м вони являли собою трирядну зрубну стіну (шириною 12,5 м). В центральній частині на протязі 60 м вони являли собою бінарну зрубну стіну (шириною 3–3,5 м), яка стояла на валу. В східній частині, на протязі 240 м, на високому валу (шириною 13–14 м і висотою 4–5 м) стояли прості стіни стовпової конструкції. Дослідження забудови цього третього майданчика городища дають можливість віднести ці три різні типи укріплень в межах одного валу до трьох окремих частин міського замку: княжого двору, адміністративного центру і дружинного (гарнізонного).

Забудова. Третій (3.1) майданчик Крилоського городища (240 x 410 м) в основному досліджувався лише в центральній та західній його частинах (відносно Собору). Останній був розміщений точно в його центрі. Тому Собор і стане нашою відправною точкою в описі досліджень забудови третього майданчика.

Перші розкопки на території подвір'я Успенської церкви проводились Й. Пеленським та І. Шараневичем (1884 р.), О. Чоловським (1890 р.) та Й. Пеленським (1911 р.) [Пастернак, 1944, с. 20–21, 32]. Не виявивши фундаментів Успенського Собору, вони все ж показали перспективність даної ділянки городища щодо його пошуків. В 1936 р. Я. Пастернак заклав біля Успен-

ської церкви 5 розвідкових траншей («зондів»). В будівельному смітті (товщиною 1,2–1,5 м) виявлено декілька шарів пізньосередньовічних поховань (XVII ст.), які лежали на культурному шарі X–XIII ст. або були вкопані в нього [Пастернак, 1944, с. 61–65]. Ще 5 траншей він заклав (1938 р.) на схід від Успенської церкви, на території старого сільського цвинтаря, окремі хрести якого ще стояли в часи досліджень його попередників. В останній траншеї (X) на глибині 2,8 м ним було виявлено фундаменти Собору, які і стали предметом його подальших досліджень (1938–1939 рр.) [Пастернак, 1944, с. 82–141].

Фундаменти Успенського Собору розміщувались на віддалі 12 м на схід від Успенської церкви. Вся площа, зайнята Собором (40 x 35 м), становила будівельне сміття (товщиною 1,5–3 м), яке утворилось в результаті засипки руїн Собору, для нівелювання (нарощення) внутрішнього подвір'я монастиря-фортеці XVII ст. Верхній шар сміття, за даними Я. Пастернака, характеризувався жолобковидною цеглою (290 x 145 x 70 мм; 280 x 140 x 60 мм; 285 x 140 x 50 мм), полив'яними і неполив'яними кахлями, черепками посуду, боратинками XVII–XVIII ст. Нижній шар вже характеризувався цеглою розміром 260 x 127 x 90 мм. Він лежав на самих руїнах Собору, які являли собою шар із включенням фрагментів кам'яних блоків, вапняку, крейди, алебастру, тинку зі слідами фресок тощо. До унікальних знахідок з розкопок Я. Пастернака можна віднести уламки дзвонів, дві залізні бойові сокири, стріли. Рідше зустрічались керамічні плитки (113 x 110 мм; 100 x 100 мм) від мозаїчної підлоги, які лежали на тонкій глиняній підоснові. В окремих місцях збереглась підлога з алебастрових плит. Як повідомляє Я. Пастернак, у цьому шарі будівельного сміття ним було виявлено більше сотні поховань, які творили дві, а то й три верстви одна над одною [Пастернак, 1944, с. 67]. Тілопокладання чоловічі, жіночі, дитячі. Одне поховання монаше з «цегляною подушкою». Це був цвинтар (парафіяльний) села Кринос (1783–1817 рр.). Від Успенського Собору на час досліджень Я. Пастернака залишились лише підмурки, фрагменти підлоги й невеликі ділянки стін. Найважливішими результатами археологічних робіт стало виявлення місця розта-

шування Собору, встановлення розмірів церкви (37,5 x 32,4 м), вивчення техніки мурування й багатого архітектурного декору. Унікальною знахідкою стало виявлення чоловічого поховання в кам'яному саркофазі, яке інтерпретоване Я. Пастернаком як останки галицького князя Ярослава Осмомисла. Саркофаг знаходився в західному притворі, справа від входу, під залишками дерев'яної підлоги. Він виготовлений з одного блоку вапняку (207 x 65–67 x 72–75 см). На схід від нього, в ногах, знаходилось захоронення молодої дівчини [Пастернак, 1944, с. 132–133, 139–140]. Слід згадати, що в XIX ст. під підлогою каплички, спорудженої на фундаментах Собору (XVI ст.), на глибині понад 3 м від сучасного рівня поверхні було знайдено «чотири домовини з гіпсового каменю, які при витяганні розпалися» [Левицький, 1881, ч. 8]. На нашу думку, тут могли бути похованими лише Володимир Ярославич і три Ігоровичі (онуки Ярослава Осмомисла) [Томенчук, 2006, с. 38]. Таким чином, Успенський Собор був справді усипальницею останніх Ростиславичів – Ярослава Осмомисла, як його фундатора, його дочки і сина та внуків. Опираючись на свої дослідження, Я. Пастернак визначив час спорудження Собору 1157 роком.

У 1992–1996 і 1998–2000 рр. архітектурно-археологічні дослідження решток Собору провів архітектурний загін Галицької археологічної експедиції (кер. Ю. Лукомський) [Лукомський, Петрик, 1997, с. 83–92; Лукомський, 2000, звіт; Лукомський, 2002, с. 578–607]. Вони відрізнялись від попередніх детальнішим вивченням конструктивних, будівельно-технологічних і стратиграфічних аспектів, а також дослідженням об'єктів, які відносяться до найдавніших археологічних горизонтів. Зокрема, було з'ясовано, що план збережених фундаментів Собору являє собою великий чотиристовпний триапсидний храм, оточений з трьох сторін галереями, які вписані в квадрат зі сторонами 32 м (тобто 100 x 100 візантійських стіп по 32 см). Хрестово-баневе ядро споруди обмежене прямокутником 26 x 20,8 м. Однак будівля від початку була задумана цілісною, разом з галереями. Фундаменти споруди стрічкові. Ширина поздовжніх підмурків 1,4–2,2 м, а поперечних – 2,2 м. Виявлено два будівельних пе-

ріоди в їх спорудженні. Перший – напівбутова кладка з блоків крейди і алебастру на слабому піщано-гіпсовому розчині. Другий – рядова кладка з блоків алебастру та вапняку повторно-го використання на міцному вапняно-піщаному розчині. Рівень підшови фундаментів поступово спадає у північно-східному напрямку відповідно до рельєфу місцевості (перепад 2,5 м). Споруда, за висновками Ю. Лукомського, була первісно задумана як шестистовпний храм з нартексом та бічними галереями. План – центричний за композицією, подібний до базилики (аналогічний базиліці в Печі, Угорщина, перша половина XI ст.). На другому етапі новий план розраховувався на вписання шестистовпної внутрішньої церкви у намічену раніше планувальну структуру. Впродовж третього етапу закладки фундаментів виникають розпірні підмурки, а також розширюються фундаментні мури окремих ділянок західних та південних стін. Внутрішній храм стає чотиристовпним. У товщі західної частини південної стіни споруджуються сходи на емпори. Під час розкопок виявлено плиту саркофагу зі слідами від поховання перед дияконником, а також фундаментні рови пристінного бічного вітваря, а можливо, і тронного місця галицьких князів. Крім того, було знайдено більше 80 фрагментів архітектурних деталей (нервюри, колонки, профільовані бази, карнизи, уступи, аркавідуги тощо). Наземна частина Собору першого будівельного горизонту мурована виключно з алебастрових блоків на вапняно-гіпсовому розчині. Декор значно багатший. Перший будівельний горизонт Ю. Лукомський датує 40–50 рр. XII ст. (за Володимирка Володаревича і Ярослава Осмомисла). Після другого будівельного періоду храм був чотиристовпним і п'ятибанним, оточеним з трьох боків галереями (можливо, двоярусними). Загалом різниця у техніці і матеріалі між даними будівельними стадіями дає підстави Ю. Лукомському говорити про послідовну роботу двох різних артілей майстрів [Лукомський, 2006, с. 34–44]. Найближчими за плануванням до Успенського Собору структурами є храми Володимиро-Суздальської землі середини – другої половини XII ст., які будувались галицькими майстрами або за їх участю. В попередні роки серед істориків архітектури існували

думки про чернігівську та угорську артілі [Воробьева, Тиц, 1983, с. 213–230; Бевз, Лукомський, Петрик, 2005, с. 13–20], що зараз є маловірогідним.

При проведенні охоронних, архітектурно-археологічних розкопок на території Собору архітектурним загоном (Ю. Лукомським, В. Петриком, В. Войнаровським) виявлено тут декілька об'єктів фракійського гальштату (IX–VII ст. до н. е.) і понад десять споруд, вогнищ та господарських ям, датованих ними XI–XII ст. [Войнаровський, Лукомський, Петрик, 2002, с. 608–644]. Зокрема, розкопки показали, що культовий об'єкт, виявлений Я. Пастернаком, виявився спорудою виробничого призначення (для випалювання гіпсу з місцевого алебастру) синхронного початку будівництва Собору. Біля західної стіни Собору виявлено напівземлянкову споруду стовпової конструкції (котлован 4,25 x 4,2–4,7 м глибиною 0,9–1,2 м), яка потрактована В. Войнаровським як «двофазова лазня». Інші напівземлянки мали житловий характер (споруди 1; 3; 4; 6; 7). Вони, за висновками дослідників, були в основному стовпової конструкції, з пічкою-кам'янкою в північно-східному куті. Їх азимут також у межах 10–20°, що загалом вказує на їх одночасність (кінець XI – початок XII ст.). Вони були покинуті, а котловани засипані глиною перед початком будівництва Собору (можливо, всі ці пізні землянкові житла належали будівельникам).

Біля Собору знаходилось і невелике кладовище, яке існувало з середини XII до початку XV ст. Найбільш цікавою і, очевидно, найстарішою є ділянка, розміщена на схід від Собору, яка досліджувалась Я. Пастернаком та І. Старчуком у 1941 р. [Пастернак, 1994, с. 150–152].

Кладовище має 2–3 поверхи поховань (досліджено 99), що свідчить не лише про їх різночасність, а й про обмеженість самої ділянки, виділеної під захоронення. Глибина захоронень від 0,2 до 2,4 м. Все ж у плануванні захоронень всередині хронологічних груп простежується чітка рядність і групування могил. Поховання чоловічі, жіночі, дитячі. Декілька поховань мають «кам'яні подушки», що пов'язується з монашим станом. Щодо ранніх, глибших поховань (22), то Я. Пастернак відніс їх до «боярського цвин-

таря» княжого Галича [Пастернак, 1994, с. 152]. Пізніші, неглибокі поховання, очевидно, відносяться до XIV–XV ст. – часу існування тут осідку галицьких митрополитів [Томенчук, 2006, с. 61]. Ще 19 подібних поховань досліджено О. Мельничуком (2003 р.) на віддалі 15 м від Собору [Мельничук, Томенчук, Лукомський, 2006, с. 45–50]. Невелика ділянка цього кладовища розміщувалась і біля південних стін Собору. Там Я. Пастернаком (1940–1941 рр.) було закладено 9 траншей і виявлено 20 поховань [Пастернак, 1944, с. 141–149]. Вони здійснені в глибоких (1,4–1,7 м) ямах, безінвентарні, різностатеві і різновікові. Південна межа кладовища зафіксована на віддалі 20 м від Собору.

Із заходу перед Собором була велика (35–40 x 35–40 м) горизонтально спланована соборна площа, мощена кам'яними плитами з алебастру. З півночі на неї виходив головний в'їзд, а з півдня і заходу – в'їзди до двох палацових комплексів. Останні мали свої передпалацові площі. Зокрема, південна передпалацова площа була вимощена шаром дрібноколотого каміння, яке, очевидно, було основою дерев'яного мощення. У південно-західному куті соборної площі нами (розкоп V-2, 1996 р.) [Баран, Томенчук, 1996, звіт] було виявлено кам'яну основу (розміром 1,7 x 1,7 м і висотою 0,75 м) під окремий стовп-колону. Вона складена з великих блоків вапняку на глиняному розчині з домішками вугликів, товченого шамоту та кераміки. Зверху вона була перекрита фундаментом bastіону XVII ст., а внизу частково врізалась у заповнення напівземлянки кінця XI – початку XII ст. Очевидно, це була основа під ківорій, який стояв тут в середині XII–XIII ст.

На північ від Собору знаходиться досить велика (90 x 80 м) площа, обмежена в'їздом і ескарпованою дорогою (ур. Базар). Дослідження тут проводились лише В. Ауліхом (1970, 1971, 1974 рр.) [Ауліх, 1970, звіт; 1971, звіт; 1974, звіт]. Було закладено 5 розкопів з прирізками загальною площею близько 1000 кв. м. Культурний шар товщиною 0,8–1 м. Хронологія: раннє залізо, XI – початок XII ст., XII–XIII ст. та пізнє середньовіччя. До X–XI ст. ним віднесено 7 напівземлянкових жител. Вони було в основному зрубної, менше стовпової конструкції. Котловани (3,3–4,4 x 3,6–4 м)

заглиблені в материк на 0,45–1 м. Пічка кам'янка знаходилась в північно-східному, рідше в південно-західному куті. В одному випадку (житло 6) у напівземлянці (шириною 4 м і глибиною 0,45) в південно-східному куті виявлено глинобитну пічку. Виділяється також невелике (3 x 3 м) житло 10 з пічкою-кам'янкою в південно-східному куті. В конструкції її стін присутні невеликі (0,25 м) стовпові ями, а між стінками котловану і дерев'яною обшивкою простежена глиняна гідроізоляційна засипка. Наявність тут напівземлянкових жител XI – початку XII ст. свідчить про досить щільну забудову цієї частини майданчика городища в цей час, правда, важко сказати, в якій саме період (кінець XI чи початок XII ст.). Значно менше об'єктів припадає на XI–XIII ст. Зокрема, досліджено лише одну глиняну піч та 8 вогнищ, які різнотипні та, очевидно, різночасові. В тому числі більше пізньосередньовічні. Це ж відноситься і до виявлених тут двох глиняних і кам'яних (вапняк) вимосток. Одна товщиною 0,15–0,2 м і розміром 5,5 x 2,2 м, а друга товщиною 0,1–0,15 м і площею 2,5 x 2,6 x 3,8 м. Всі вони, очевидно, були підосновою для дерев'яних наземних будівель. Загалом В. Ауліх відзначає, що насиченість культурного шару невелика. Зокрема, до інвентарного списку занесено такі предмети, як ножики, ключі, замок, ложкар, цвяхи, проколки, 4 стріли, 3 шпори, підкова, намистини, скляні браслети. Особливу групу склали шлаки і тигельки. Велику групу становить кераміка, в тому числі XII–XIII ст., серед якої були представлені часто і уламки амфор.

У цій же частині урочища Базар ним виявлено і декілька розрізнених поховань. Зокрема, 6 черепів знайдено під кам'яною вимосткою. Отже, дана територія, яка в XII–XIII ст. була частиною міського замку, очевидно, мала незначну забудову житлово-господарськими спорудами. Більш інтенсивно вона була заселеною, очевидно, в кінці X і на початку XII ст. та в часи пізнього середньовіччя. Подібна ситуація відзначена Я. Пастернаком та В. Ауліхом і на південь від Собору, між ним та валом (V). Зокрема, Я. Пастернаком на цій території закладено 5 траншей та 4 шурфи (1940–1941 рр.). Виявлено кам'яні фундаменти чотирьох пізньосередньовічних будівель та одну напівземлянку з

пічкою-кам'янкою [Пастернак, 1944, с. 141–145]. В Ауліхом тут закладено 4 розкопи і декілька траншей (1974, 1976, 1980 рр.) [Ауліх, 1974, звіт; 1976, звіт; 1980, звіт]. Виявлено одне напівземлянкове житло (3,4 x 3,6 м) з пічкою-кам'янкою в південно-східному куті та три кам'яні та цегляні фундаменти пізньосередньовічних будівель. Територія на схід від Собору і кладовища (160 x 150 м) взагалі не досліджувалась, але, судячи з поширення тут культурного шару, ця велика ділянка майданчика городища (3,1) була щільно забудована.

Найбільш дослідженою є західна частина цього майданчика Крилоського городища (3,1), яка є основною в структурі княжого міського замку (ур. Сад-Плебана). Вона займає близько 250 x 180 м площі з перепадом висоти до 20 м по лінії схід–захід (від рівня Успенського Собору). Культурний шар потужністю 0,6–1,4 м. Перші дослідження тут були проведені Я. Пастернаком (1941 р.) [Пастернак, 1944, с. 153–154]. Закладено дві траншеї (90 кв. м). Виявлено декілька житлово-господарських об'єктів з «княжої доби» і часу пізнього середньовіччя. Крім того, досліджено декілька поховань, які також віднесені ним до «княжої доби» («цвинтар для простолюддя»). Серед численних знахідок виділяється свинцева плomba (молібдула) галицького єпископа Косми. В 1955 р. розвідкові розкопки тут були проведені М. Каргером [Каргер, 1960, с. 61–69]. Серед його знахідок виділяється велика група (більше 500) керамічних плиток із зображенням на лицьовій стороні [Малевская, Раппопорт, 1978, с. 87–91; Ткачук, Тимус, 1997, с. 5]. У 1969, 1970, 1979 рр. у північно-західній частині цього західного майданчика (ур. Плебана) проведено дослідження В. Ауліхом [Ауліх, 1969, звіт; 1970, звіт; 1979, звіт]. Закладено 8 траншей і 4 розкопи (950 кв. м). Було зафіксовано культурний шар потужністю 0,6–1,3 м. Найменше знахідок припадає на час фракійського гальштату та пізнього середньовіччя, а найбільше – на XII–XIII ст. Зокрема, ним виявлено більше 20 ножикив, декілька пряслиць, 120 фрагментів скляних браслетів, 10 скляних намистин, сережка, шпилька, бронзовий і кам'яний хрестики, чотири прості стріли та дві арбалетні, три шпори, два замки. Крім того, знайдено ба-

гато кераміки, в тому числі амфорної, та значну кількість керамічних плиток. Звертає на себе увагу велика кількість залізних шлаків. До ранніх об'єктів відносяться 4 напівземлянкові житла X–XII ст. Одне (4 x 4,1 м) з пічкою-кам'янкою в північно-східному куті, датоване ним X–XI ст. Ще три відносяться до кінця XI – початку XII ст. Зокрема, два з пічкою-кам'янкою і одне з глиняною пічкою. Розміри перших 3,8–4,5 x 4,4–4,5 м, а другого – 3 x 3,3 м. До XII–XIII ст. віднесено ним більше 15 печей та декілька ям, печей та поховань. В 1976, 1983–1986 рр. В. Ауліхом проведено дослідження в південній частині цієї західної ділянки майданчика городища (ур. Сад) [Ауліх, 1976, звіт; 1983, звіт; 1984, звіт; 1985, звіт; 1986, звіт]. Закладено 9 траншей та 6 розкопів (3000 кв. м). Зафіксовано культурний шар потужністю 0,6–1 м. Найбільше знахідок відносилось до XII–XIII ст. Зокрема, виявлено багато керамічного матеріалу (в тому числі амфорної тари), більше 150 уламків скляних браслетів, ножики, ключі, сокири, шпори, підкови, стріли, цвяхи тощо. Виділяються такі знахідки як бронзова булава і фрагмент хрестика-енколпіона. До ранніх об'єктів (X–XI ст.) ним віднесено два напівземлянкові житла (4,3 x 4,4 м) з пічками-кам'янками в південно-східному куті. Ще дві напівземлянки (№ 25; 26) віднесені автором до XII–XIII ст. Вони невеликі (2,4 x 2,2 м). В одному була пічка, викопана в північно-східній материковій стінці. Крім них, виявлено десятки окремих печей та сотні ям, які віднесені ним до XII–XIII ст. та пізнього середньовіччя. Звертає увагу наявність на всій площі урочища окремих поховань, які вірно віднесені В. Ауліхом до XIV–XV ст. Вони неглибокі (0,4–0,7 м), різностатеві, окремі з «кам'яними подушками».

З 1993 р. на території західної частини цього третього (3,1) майданчика Крилоського городища почала працювати наша слов'яно-руська археологічна експедиція Інституту археології НАНУ та Івано-Франківського краєзнавчого музею (керівники В. Баран, Б. Томенчук). До найраніших об'єктів (X–XII ст.), досліджених тут нами, відносяться 10 напівземлянкових будівель (рис. 32, 33, 34, 35). Зокрема, в 1993 р. (траншея I) [Баран, Томенчук, 1993, звіт] в основі валу (V) на глибині 3,6 м від сучасної по-

верхні виявлено залишки напівземлянкового житла (4,3 x 4,4 м) з пічкою-кам'янкою в північно-східному куті. Вона відноситься до другого будівельного горизонту і може датуватись серединою X ст. Ще одне подібне напівземлянкове житло було виявлене в основі західного оборонного валу (траншея 3, 1994 р.) [Баран, Томенчук, 1994, звіт]. Його котлован опущено в материк на 0,7 м. Досліджено частково. В цій же західній частині урочища під час досліджень Західного палацового комплексу розкопано ще три згорілі напівземлянкові житла (розкоп III, 1994–1996 рр.) [Баран, Томенчук, 1994, звіт; 1995, звіт; 1996, звіт]. Перше має котлован (3,8 x 3,6 м), який вкопаний у материк на 1 м (2,2 м від сучасної поверхні). Азимут 20°. Заповнення жовто-сіре, чисте. Будівля згоріла, тому місцями збереглися сліди трьох вінець дерев'яних плах (шириною 7–10 см). Між дерев'яною обшивкою і стінкою котловану засвідчено товсту глиняну гідроізоляційну засипку. В північно-східному куті розміщена пічка-кам'янка з гальки і колотого каміння (розміри 1,25 x 1,25 м і висота 0,25 м). Конструкція дерев'яних стін, очевидно, зрубна, хоч на кутах і посередині стін є невеликі (діаметром 0,15–0,2 м і глибиною 0,2–0,27 м) стовпові ями. Ці стовпи були як додаткове внутрішнє кріплення дерев'яних стін з брусів (плах). Підлога дерев'яна. Є сліди лежнів (шириною 6–7 см). Віддаля між ними 1,4 м. Під підлогою зафіксовано також гідроізоляційний прошарок з дрібної обмазки (товщиною 8 см) (рис. 34). Кераміка, знайдена на підлозі, відноситься до кінця XI – початку XII ст. Недалеко від першої будівлі розміщена ще одна напівземлянкова споруда (№4), котлован якої (4 x 3,7) заглиблений у материк на 0,7 м (1,2 м від сучасної поверхні). Її азимут 15°. Будівля також, очевидно, зрубної конструкції, при наявності внутрішніх стовпів (ямки діаметром 0,3 м і глибиною 0,35–0,4 м). У південній стінці зафіксовано вхід (0,8–0,55 м), вимощений дрібним камінням. В північно-західному куті розміщена пічка-кам'янка з гальки (розміром 2x1,5 м і збереженою висотою 0,4 м). Черинь (0,4 x 0,6 м) товщиною 3–5 см. В південно-східному куті будівлі простежено сліди входу (0,45 x 0,5 м) довжиною 1 м. Зафіксовано чотири сходинки висотою 0,15 м і шириною 0,2–0,4 м. На віддалі 3,5 м від останнього житла, паралельно йому, розміщена дру-

га напівземлянкова будівля (№5). Котлован (3,9 x 4,2) опущено в материк на 1,2 м. Між стінами котловану і дерев'яною обшивкою стін зафіксовано глиняну гідроізоляційну засипку. Простежується також зовнішнє глиняне нарощення по периметру котловану з ущільненої глини. Будівля зрубної конструкції стін з товстих плах (товщиною 3–4 см), які мають випуски (5–6 см) по кутах. З внутрішньої сторони простежено додаткові кріплення стін невеликими (діаметром 0,15–0,2 м і глибиною 0,3–0,4 м) стовпами. Вони присутні як по кутах, так і посередині стін. Пічка-кам'янка із гальки і колотого каміння знаходилась у північно-східному куті. Пічка мала і дерев'яні конструкції для влаштування полицок, які зараз фіксуються декількома ямками по її периметру. Перед пічкою є передпічна яма (діаметром 0,3 м і глибиною 0,15 м). Ці дві останні напівземлянкові житла також датуються кінцем XI – початком XII ст., що підтверджується і просіданням кам'яної вимостки (середина XII ст.) у свіжу глиняну засипку котловану.

Ще декілька напівземлянкових жител розкопано нами під час розвідкових розкопок в інших частинах цього урочища. Вони досліджені лише частково. Всього, як ми вже зазначили, нами виявлено 10 напівземлянкових будівель. Вісім з них можна віднести до кінця XI – початку XII ст. Всі вони згорілі, а їх котловани спеціально засипані чистою жовтою глиною. Після цього на їх місці зразу починається нова забудова. Напівземлянкові житла мають переважно однакову орієнтацію (азимут 15–30°), розміри і будівельно-конструктивні особливості (зруб із плах). Загалом немає сподіваної великої концентрації житлово-господарської забудови цього центрального майданчика городища в другій половині X ст., яке мало в той час потужну оборонну систему. Ці висновки збігаються з даними розкопок тут В. Ауліха, Ю. Лукомського і В. Войнаровського. Найбільш інтенсивно дана територія була заселена лише з кінця XI – початку XII ст.

У цій західній частині третього (3.1) майданчика Крилоського городища нами досліджено два палацових комплекси XII–XIII ст. (Південний і Північний), які входили до структури міського замку – дитинця столичного Галича.

Південний палацовий комплекс

Розміщений у південній частині урочища Сад, біля підніжжя валу (V), та на віддалі 45 м від Собору. Перепад висот між ними 5 м. Південний палацовий комплекс має надзвичайно складну соціальну й історико-архітектурну структуру, яка існувала з перервами від середини XII до XIX ст. (рис. 26, 28, 29, 30, 31). Протягом цього часу тут неодноразово відбувались перебудови та нова забудова, що супроводжувалось нівелюванням тогочасної поверхні та руйнуванням старої забудови. Унаслідок цього стратиграфія (культурний шар товщиною до 2–4 м) надзвичайно порушено. Крім того, центральну ділянку комплексу нині займає будинок «Митрополичих палат» (музей), побудований у XIX ст. На сьогодні досліджено лише незначну частину цієї перспективної ділянки.

Вивчення Південного палацового комплексу розпочато нами в 1995 р. (розкоп II розміром 5 x 8 м) [Баран, Томенчук, 1995, звіт] біля південно-східного крила Митрополичих палат (музей). На глибині 0,8 м вдалося виявити сліди сильно згорілої частини великої наземної будівлі XII–XIII ст. з пічкою. Її дерев'яна підлога виявилась перекритою суцільним шаром глиняної обмазки (0,2 м). Крім керамічного матеріалу, виявлено фрагмент бронзового підсвічника та скляні браслети.

У 1998–2001 рр. біля північно-східного крила Митрополичих палат провела свої дослідження Галицька рятівна архітектурно-археологічна експедиція (м. Львів, керівники Ю. Лукомський, В. Петрик) [Лукомський, Петрик, 2001, с. 170–182]. Було виявлено північні, крайні фундаменти двох великих (двоповерхових) дерев'яних будівель, які віднесені ними до середини XII ст. Фундаменти обох споруд дерев'яні (висотою 0,8 м, у дві колоди), оскільки в фундаментних ровах (шириною 1,2 м і глибиною 0,8 м) зафіксовано рештки тесаних брусів (0,32 x 0,32 м). Вони обкладені корою, а починаючи з другого вінця обмащені ззовні глиною. Внутрішні перегородки також стояли на дерев'яних фундаментах, але вже вкопаних на одну колоду (брус 0,32 x 0,32 м), під яку теж простелялась кора. Ззовні споруди (0,5 м від стіни) по периметру стін зафіксовано сліди стовпових

ям (діаметром 0,8–1 м) від вертикально влаштованих несучих стовпів (0,32 x 0,32 м і глибиною 1–1,2 м). Відстань між стовпами 3,53–3,56 м. Дослідники припускають, що довжина північної стіни першої споруди становила 7,4 м. Відстань між обома спорудами становить 4,6–4,8 м.

У розвалі наземних стін виявлено значні фрагменти глиняного заповнення стінової конструкції (товщиною 0,2 м) та фрагменти цегли (5,5–6,0 x 18,5 x 26,0 см), дрібні та великі уламки стопленого олов'яного даху. Дані свідчать, що ця перша споруда зруйнована через пожежу. Друга будівля менше постраждала від вогню і, очевидно, була розібрана. Обидві споруди ідентичні за планувально-композиційним планом і є, очевидно, одночасними. Ю. Лукомський і В. Петрик стверджують, що нижній ярус цих будівель, очевидно, був зрубної конструкції з тесаних дубових брусів, обмазаних глиною. Другий поверх мав би мати каркасну конструкцію із цегляним та глиняним заповненням. Окремі фрагменти цегли та кам'яні уламки дають підставу дослідникам припускати наявність тут навіть архітектурного декору на стінах. Дерев'яні зовнішні стовпи свідчать про застосування в даному випадку прислупової (сохової) конструкції. Крім того, вони могли підтримувати, окрім навантаження даху, другий поверх будинку, що нависав над першим як своєрідна крита галерея. Гіпотетичні розміри споруди 7,4 x 7,4 м. Дах був покритий олив'яними листами. Загалом вони трактують досліджені споруди як «житлові приміщення для членів князівської родини». А основні монументальні споруди мали б розташовуватись далі на схід і на північ, створюючи один-єдиний ансамбль з Успенським Собором [Лукомський, Петрик, 2001, с. 178; Петрик, Лукомський, 2003, с. 97–99]. Будівлі знищені пожежею наприкінці XII ст. На цьому місці, як вважають далі Ю. Лукомський і В. Петрик, у XII–XIII ст. були ще послідовно збудовані дві каркасно-стовпові будівлі, за параметрами близькі до попередніх [Лукомський, Петрик, 2001, с. 178].

Дослідження Ю. Лукомського і В. Петрика та наші (розкоп VI. 1999–2000 рр.; розкоп VIII. 2003 р.; розкоп IX. 2004 р.; розкоп V-5. 1997–1998 рр.) [Томенчук, Мельничук, Баран, 2001, звіт;

Томенчук, Мельничук, 2002, звіт] дозволяють говорити про набагато складнішу (дводольну) структуру цього Південного палацового комплексу середини XII ст. Він, очевидно, складався з двох великих споруд (східної і західної), розміщених північною (торцевою) стороною до Соборної площі, а південною – до оборонного валу (V). Зокрема, східна будівля була основною. Її можлива ширина 7,4 м, а довжина – 26 м. Західна будівля могла мати ширину 6 м і довжину також 26 м. Між ними знаходився внутрішній довгий дворик (шириною 4,6–4,8 м) з колонами.

Східна будівля (7,4 x 26 м) має азимут 110°, що не збігається з орієнтацією Собору (100). В північно-східній частині досліджувалась Ю. Лукомським і В. Петриком. На їх думку, гіпотетичні розміри будівлі всього 7,4 x 7,4 м. Наші дослідження всього Південного палацового комплексу дозволяють говорити про їх можливу довжину близько 26 м. Конструкція цієї двоповерхової споруди, очевидно, каркасна. В більшій своїй частині вона перекрита сучасною будівлею Митрополичих палат (музей), тому є недоступною для подальших досліджень.

Західна будівля (6 x 26 м) розміщена паралельно до східної (азимут 110°). В північно-східній частині фрагментарно зафіксована Ю. Лукомським і В. Петриком. Нами виявлено велику ділянку західної частини та південно-західний кут будівлі, яка була, очевидно, одноповерховою, каркасною конструкцією.

Наші дослідження західної (зовнішньої) стіни (розкоп IX) показали, що вона стояла на дерев'яних підвалинах, вкопаних лише на одну колоду в передматериковий шар. Простежено сліди канавки від неї (шириною 0,35 і глибиною 0,35 м). В межах заглиблених підвалів виявлено і декілька стовпових ямок (діаметром 0,5–0,6 м) від проміжних стовпів, які, можливо, вказують на каркасно-стовпову конструкцію окремих ділянок стіни. Ця вузька (6 м) і довга споруда, безперечно, мала і внутрішні перегородки, одну з яких нами і було виявлено (розкоп IX, 2004 р.). Південна, крайня частина даної споруди (біля валу V) мала дещо складнішу конструкцію і функціональне призначення. Фундаменти тут також являли собою заглиблені в материкову основу колоди (бруси, 0,20 x 0,25 м), які з зовнішнього боку мали глиняну гідро-

ізоляційну засипку (шириною 0,25–0,3 м). Ззовні, по периметру цієї західної (підвітряної і холодної) стіни, на віддалі 0,15–0,2 м від гідроізоляційної засипки (0,5 м від стіни), виявлено додаткові опорні стовпи (діаметром до 0,3 м), основа яких вкопана в материк усього на 0,1–0,15 м. Відстань між стовпами становила 1,7 м. Загалом тут у межах розкопу (VI; VII) вдалося простежити південно-західні кутові фундаменти стін цієї споруди, яка прилягала до насипу валу. Будівля згоріла. Виявлено потужний завал з великих кусків глиняної обмазки стін і стелі (товщиною 10–15 см) з відбитками оброблених дерев'яних конструкцій. Під підлогою цього південного крила споруди виявлено і частково досліджено велике підвальне приміщення (розкоп VII. 2001–2001 рр.). Його котлован було опущено в материкову основу на 0,8–1 м (3,8 м від сучасної поверхні). Зафіксовано сліди обгорілої дерев'яної обшивки стін та підлоги. Остання викладена дошками (шириною 0,2–0,25 м), що лежали на вкопаних (на половину товщини) дерев'яних лежнях, відстань між якими становила 1,25–1,3 м. Під північною стіною, з її внутрішньої сторони, виявлено стовпову яму (розміром 0,3 x 0,4 м і глибиною 0,9 м), яка мала розширення у верхній частині (0,6 x 1,1 м). У східній стороні підвалу простежено сліди входу (шириною 1,5–2 м) з дерев'яною обшивкою стін і підлоги. Дно входу має помітний підйом до виходу з підвалу у внутрішній дворик. Ще один заглиблений (1,3 м) вхід, або перехід в інше приміщення, виявлено поряд. Його ширина 1,2 м у верхній частині і 0,6 м по дну. В підвалі виявлено три амфори (херсонський тип) і одну корчагу (візантійський тип) (рис. 27). Поряд з ними знайдено фрагмент скляної посудини і декілька уламків денець горщиків із клеймом. Комплекс речей в підвалі датується в межах середини XII ст., що підтверджує його стосунок до першого будівельного горизонту Південного палацового комплексу. Підвальне приміщення повністю забутоване жовтою глиною, в якій зрідка траплялись скупчення глиняної обмазки з наземної частини даної споруди.

Загалом велика багатоповерхова Східна будівля, очевидно, мала адміністративне призначення, а Західна, вузька і одноповерхова з підвалом у південному крилі, – лише господарське.

Остання в різних своїх частинах була і різною за господарською функцією, що зумовило і різні будівельно-конструктивні особливості окремих приміщень. Крім того, вони могли бути і різночасовими добудовами чи перебудовами, що простежується в окремих відмінностях конструкції фундаментів тощо. Всі вони разом становили єдиний палацовий комплекс, побудований в середині XII ст. ще перед закладкою Собору. Він, очевидно, відноситься до часу правління Володимирка Володаревича. Саме в цей час Галич стає столицею великого об'єднаного Галицького князівства.

У другій половині XII ст. цей ранній палацовий комплекс після пожежі було розібрано, а підвали засипані щільною землею. Вся територія знівельована. Зазначимо, що таке нівелювання поверхні (майже до передматерика) відбувалось і на початку XII ст. по всій території третього майданчика городища. Зокрема, напівземлянкові будівлі кінця XI – початку XII ст. (азимут 10° – 20°) покинуті і спалені (примусово), а котловани засипані глиною перед самим початком будівництва Собору і раннього палацового комплексу.

У другій половині XII ст. в межах раннього палацового комплексу зведено новий. На відміну від останнього, він вже точно орієнтований відносно Собору (азимут 100°), що свідчить про їх спільне розташування. Все ж Собор був основним азимутальним і метричним (модульним) центром. Рештками цієї нової споруди є культурний шар (0,1–0,2 м), який зафіксований на глибині 1,9–2 м від сучасної поверхні, на ширину 12 м (розкоп VII. 2001–2002; розкоп IX. 2004 р.). Він характеризується дуже насиченим вмістом кераміки, в тому числі амфорної. Цікавою знахідкою є і залізний стиль-писало. Особливо багато виявлено тут тваринних кісток. Основою південної і північної стін є заглиблені підвалини, від яких збереглись канавки (шириною 0,75 м, глибиною 0,2–0,3 м). Їх значна ширина вказує на присутність глиняної гідроізоляційної засипки. Будівля мала і внутрішнє поздовжнє членування (6+6 м), від якого збереглась заглиблена основа підвалини. Важливою частиною внутрішнього інтер'єру є глинобитні печі (діаметр 0,6–0,8 м), звернені устям на схід. Усього в цій частині споруди виявлено 4 печі (одна була законсервована), які розміще-

ні традиційно під стінами будівлі. Конструкція цієї великої споруди, очевидно, могла бути зрубною. До неї, можливо, відносилась і та її частина, яка виявлена нами біля південно-східного крила Митрополичих палат (розкоп II. 1995 р.) [Баран, Томенчук, 1995, звіт]. Таким чином, загальна довжина будівлі становить близько 26 м. Її великі розміри свідчать про її складне комплексне (багатофункціональне) використання. Західна частина будівлі мала, безперечно, господарське призначення.

Очевидно, з нею пов'язана і велика група кухонних печей (12 комплексів), які знаходились поруч, на валу, до якого вона прилягала. Печі досить великі (діаметром до 0,9–1,1 м) і часто вкопані в основу валу. Вони мають внутрішній передпечний заглиблений (0,2–0,3 м) майданчик, який інколи виглядає як окреме приміщення (крите, під навісом). В заповненні виявлено багато кісток тварин та зрідка фрагменти кераміки XII–XIII ст.

З північної сторони цієї великої дерев'яної споруди (розкоп IX. 2004 р.; розкоп VIII. 2003 р.) [Томенчук, Мельничук, 2003, звіт; 2004, звіт] виявлено більше 10 стовпових ям. Зокрема, одні ями діаметром 0,5–0,6 м і глибиною 0,4–0,7 м, а другі діаметром 0,8–0,9 м і глибиною до 0,9 м. Ще одна група малих стовпових ям має діаметр 0,3–0,5 м і глибину 0,5–0,6 м. Всі вони, очевидно, пов'язані з якимись конструктивними особливостями наземних будівель, що є різноплановими, різнотипними, а, можливо, і різночасовими, які нині неможливо розчленувати. З північної і частково з західної сторони вони обмежені кам'яною вимосткою XII–XIII ст. (розкоп VIII. 2003 р.; розкоп V-5. 1997–1998 рр.) [Томенчук, Мельничук, 2003, звіт; Баран, Томенчук, 1997, звіт; 1998, звіт]. Вона була сформована з дрібноколотого каміння (вапняк), якого багато утворилось під час спорудження Собору. Вимостка товщиною 10–15 см. В окремих місцях нами зафіксовано два шари вимостки. Вимостка лежить на знівельованій поверхні сірого передматерика, або на культурному шарі попереднього часу. Серед каміння зрідка траплялась кераміка другої половини XII – першої половини XIII ст., що дозволяє датувати її цим же часом. Крім того, це підтверджує і сама стратиграфія. Зокрема, простежено факт перекриття вимосткою заглиблених жител кінця XI – по-

чатку XII ст. тощо. Кам'яна вимостка тут (розкоп VIII; V-5) проходить смугою (шириною близько 7 м) вздовж невисокого схилу (азимут 40°). На віддалі 1,5–3 м від неї паралельно їй зафіксовано заглиблену (0,25 м) основу від дерев'яної огорожі (шириною 0,35 м). Простежено 15 м її довжини. Присутність стовпових ям свідчить про стовпову конструкцію даної дерев'яної огорожі, яка, очевидно, пов'язана з кам'яною вимосткою. З зовнішньої сторони огорожі, нижче по схилу, виявлено забудову XII–XIII ст., зокрема одну житлову споруду та декілька стовпових ям.

З північної сторони, між Південним палацовим комплексом другої половини XII – першої половини XIII ст. і Соборною площею, простежено основну частину кам'яної вимостки. Вона, очевидно, була окремою передпалацовою площею (40 x 40 м), яка мала значний (2–3 м) перепад поверхні по лінії південь–північ, що і стало причиною використання не кам'яних плит, а кам'яної вимостки (можливо, з дерев'яним мощенням).

Між Південним палацовим комплексом і передпалацовою площею є ще окрема територія (20 x 30 м), де відсутня кам'яна вимостка. Присутність тут численних стовпових ям, які виявлені нами в її західній частині (розкоп IX, VIII) та Ю. Лукомським – в центральній (розкоп I), очевидно, вказує на можливість існування тут ще однієї великої дерев'яної будівлі. Вона також була частиною Південного палацового комплексу, який мав мощену камінням передпалацову площу та, можливо, зовнішню огорожу по всьому периметру. Це була найвища природно сформована територія третього майданчика Крилоського городища, на якій знаходився Південний палацовий комплекс, де могла розміщуватись князівська міська і державна (земельна) адміністрація з її численними службами.

Західний палацовий комплекс

У другій половині XII – першій половині XIII ст. на території князівського міського замку було побудовано ще один, Західний палацовий комплекс. На відміну від Південного палацового комплексу, який, очевидно, мав в основному значення столичного (міського) і державного (князівського) центру

адміністрації, Західний палацовий комплекс був, очевидно, окремою князівською резиденцією (житловою і адміністративною). Він розміщений на північний захід від Собору, на відстані 100 м від нього, на краю ескарпованого схилу (55 м до західного оборонного валу). Перепад висот між Собором і палацовим комплексом становить 8 м. Його дослідження проведені нами в 1994–1996 рр. (траншея 3, розкоп III) [Баран, Томенчук, 1994, звіт; 1995, звіт; 1996, звіт] (рис. 40, 41, 42).

Це була велика дерев'яна, очевидно, чотиричленна, багатоповерхова (до 3) будівля на стовпах (стілцях-опорах). Її загальні розміри такі: довжина 24,5 м, найбільша ширина 15 м, діагональ 28,5 м. Західне приміщення мало розміри 6,5 x 11,0 м, центральне 6 x 15 м, східне 7,5 x 11,0 м, північно-східне (ганок із входом і сходами на другий поверх) 3,5 x 3,5 м. Можливо, біля останнього було ще одне невелике (4 x 5,5 м) приміщення. Будівля орієнтована довшою віссю по лінії схід–захід з невеликим (30°) відхиленням. Азимут будівлі 120°/30°. Особливість конструкції і плану визначена топографічними умовами місцевості. А саме: значним перепадом висот по лінії схід–захід (близько 3 м на 24,5 м довжини споруди) та по лінії північ–південь (близько 1,5 м на 15 м ширини споруди). Цю особливість змушені були коригувати різною кількістю опорних стовпів, що були розміщені по периметру приміщень будівлі і відігравали роль фундаментів. Усього виявлено 37 стовпових ям. У тому числі 6 (5) ям відшукав В. Ауліх в 1971 р. (траншея I) [Ауліх, 1971, звіт], який сприйняв їх за сліди огорожі. Крім одинарних, виявлено 15 подвійних (вісімкоподібних) ям. Ще близько 10 стовпових ям, очевидно, перебувають за межами дослідженої площі розкопу (16 x 27 м). Отже, загальна кількість стовпових ям могла становити близько 50. Найбільша їх концентрація простежена в західній частині будівлі, де найбільший перепад висот. Тут відстань між стовповими ямами становила 0,8–1 м. У східній частині, де перепад висот найменший, відстань між стовповими ямами була 4,5–6 м. Якщо одинарні стовпові ями розміщені по периметру будівлі, то подвійні – уздовж внутрішніх подвійних стін суміжних приміщень. Діаметр стовпових ям сягає в середньому 0,8–1 м. Ями мали майже правильну округлу фор-

му, вертикальні стінки і рівне дно. Їх висота від рівня виявлення становила 0,85–1,1 м (1,6–2 м від сучасної поверхні). Тобто вони заглиблені в лесовий ґрунт (материк) на 0,75–1,1 м. Ями західної сторони будівлі, які розміщені по краю ескарпованої тераси, заглиблені в материк усього на 0,4–0,55 м. Заповнення ям – глинисте, сіре, дуже ущільнене. В ямах стояли великі, вертикально вкопані колоди – опорні стовпи. Їх виводили на відповідну висоту, що становила єдину знівельовану фундаментальну основу, на якій уже лежали нижні підвалини будівлі. Західна частина споруди, з огляду на великий перепад висот, очевидно, перебувала нижче «нульової» лінії основи. Тут у підкліттях були господарські приміщення, що підтверджено археологічним матеріалом. Зокрема, у північно-західному куті виявлено рештки двох печей. Піч 1 (0,97–0,7 м) раніша, законсервована глиною, а піч 2 (0,8 x 0,8 м) пізніша. У цій частині приміщення знайдено найбільшу кількість керамічного матеріалу і тваринних кісток. В основному це були горщики з високо піднятими плічками, короткою шийкою і відігнутими назовні вінцями. Майже всі мають «дзюбоподібне», косо чи прямо зрізане викінчення. З внутрішнього боку цих посудин простежено закраїну для покривки. Плічка і верхня частина тулубу прикрашені лінійним (рифленим) поясом орнаментом. Інколи посудини ангобовані або покриті поливою. Вони датуються другою половиною XII – першою половиною XIII ст. До цього часу відносяться і окремі залізні предмети: три шпори, стиль-писало тощо. Привертає увагу велика кількість амфорної тари. Крім візантійських, багато фрагментів амфор галицького типу та мисок. У межах будівлі та на суміжній з нею території виявлено значну кількість керамічних плиток, якими, мабуть, було викладено підлогу одного або декількох парадних приміщень цього палацового комплексу. Всього знайдено понад 500 екземплярів. Зокрема, І. Каргером і В. Ауліхом під час розвідкових розкопок їх виявлено близько 400, а нами – більше 100 фрагментів плиток. Вони двох типів: трикутні (10 x 15 x 15 см) товщиною 2,6–2,9 см і квадратні (11,5 x 11,5 см) товщиною 1,5–2,1 см. Здебільшого на лицьовій поверхні останніх знаходяться рельєфні рослинні (криноподібні гілки, пальмові листки тощо) та тваринні (грифони, си-

рени та ін.) зображення з геральдичними знаками (двозубці, тризубці). Плитки покриті поливою зеленого, жовтого і коричневого кольорів (рис. 41). [Ткачук, Тимус, 1997].

З правого (північного) боку від входу до палацового комплексу виявлено велику (6 x 6 м) господарську будівлю з підвалом, орієнтовану щодо осі північної стінки палацу. Нижня її частина заглиблена на 0,8 м у материк. Під південною стінкою розміщено залишки печі на глиняному останці. У східній частині будівлі знаходився великий (5,5 x 2 м) підвал з коритоподібним викінченням стінок. Із західної сторони палацового комплексу, уздовж краю ескарпованої тераси, проходила вузька (2 м) кам'яна доріжка. Нижче неї, можливо, знаходився невеликий (30 x 40 м) сад, який підходив до самої західної оборонної стіни. Загалом дослідження даної споруди дозволяють говорити про її палацове призначення, а саме як князівську резиденцію з житловими приміщеннями для родини і парадними залами для нарад і прийомів (гридниця).

Загалом, беручи до уваги увесь археологічний матеріал із західної (до Собору) частини третього майданчика городища та розміщення тут князівської резиденції, можна думати, що дана територія (2,5 га) являла собою окремий **князівський двір**. Він мав свою інфраструктуру і окремі укріплення. Але входив до структури князівського міського (столичного) замку (7 га), де розміщувалися Собор і відповідна князівська адміністративна та військова інфраструктура.

У XIV ст., коли княжий Галич стає осідком перших галицьких митрополитів (Ніфонт, Гавриїл, Теодор, Антоній), на місці Південного палацового комплексу князівського міського замку XII–XIII ст. було побудовано нову палацову споруду. І знову майже в його параметрах, що привело до нових руйнувань культурного шару попереднього часу. Нова споруда стояла вже на кам'яних фундаментах, які виявлені нами на глибині 0,8–1 м від сучасної поверхні (розкоп VI. 2000 р.; розкоп VII. 2001 р.) [Баран, Томенчук, 2000, звіт; Томенчук, Мельничук, Баран, 2001, звіт]. Фундаментний рів (шириною 1,5 і глибиною 0,6–1 м) опущено в культурний шар XII–XIII ст., не доходячи до материка. Фунда-

менти складено з кам'яних блоків (у середньому 40 x 40 x 70 см і 65 x 50 x 30 см) – повторного використання або, більш вірогідно, бракованих. Вони дуже подібні до тих, які використані в фундаментах Успенського Собору. В забутовці присутня і крупна галька. Характер фундаменту свідчить про їх призначення для великої, очевидно, двоповерхової будівлі. Фундаменти сильно пошкоджені і розібрані. Добре зберігся лише південно-західний кут споруди. Тут під час розчистки між камінням знайдено залізу бойову сокиру XIII–XIV ст. і великий скручений кусок свинцевої бляхи, що нагадує будівельну жертву. Загалом ширина будівлі становила 9 м. Простежена довжина споруди близько 7,5 м. Як і в попередній час, вона була споруджена вздовж підніжжя старого оборонного валу (азимут 285°/15°).

У XV – середині XVI ст. тут появились окремі крайні поховання старого Крилоського цвинтаря, які виявлені нами під час розкопок цього митрополичого будинку. В XVII ст. залишки його фундаментів були майже повністю розібрані під час побудови тут нового єпископського осідку «нез'єднаних» єпископів.

З кінця XIV ст. і до кінця XVI ст. тривав період тимчасового занепаду Галицького (Крилоського) церковного центру. Невелике і недовге (1391–1490 рр.) його піднесення було пов'язане лише з організацією тут осідку галицьких митрополичих намісників. Але в цей час на Крилоській горі значно збільшилася кількість населення цього новозаснованого села, яке потребувало свого парафіяльного цвинтаря. Кладовище біля Собору княжого і єпископсько-митрополичого Галича вже було переповнене і не відповідало статусу сільського цвинтаря. Тому в цей період (XV–XVI ст.) нове парафіяльне кладовище Крилоса було закладено і функціонувало на захід від Собору. Тут протягом майже 200 років свого існування воно зайняло площу близько 5000 кв. м. А це близько 600–700 могил мешканців села, округи і численних прощан, які прагнули бути похованими біля старого Собору.

У 1941 р. Я. Пастернаком тут (урочище Сад) було закладено дві довгі траншеї-зонди (45 x 1; 42 x 1 м), де виявлено окремі поховання, які визначили східну, крайню частину кладовища [Пастернак, 1944, с. 152, мал. 56]. Вона прилягала до старої до-

роги і передсоборної площі. Сам цвинтар, за словами Я. Пастернака, призначався для «захоронень простолюддя» в княжі часи, на противагу «боярському кладовищу», яке розміщувалось біля апсид Собору [Пастернак, 1944, с. 153–154]. Проте його висновки не підтверджуються як горизонтальною, так і вертикальною стратиграфією. Кладовище, безперечно, відноситься до XV–XVI ст. [Томенчук, 2006, с. 61].

У 1969–1980 рр. у Плебанському саду провів широкомасштабні розвідкові розкопки В. Ауліх. Ним було виявлено південні, західні і північні межі кладовища, яке він загалом вірно відніс до пізньосередньовічного часу (XIV–XV ст.) [Томенчук, 2006, с. 62–63; Ауліх, Петегрич, 1978, с. 292].

У 1995–1996 рр. нами також простежено поховання в західній і південній частинах кладовища [Баран, Томенчук, 1995, звіт; 1996, звіт]. Виявлені поховання точно зафіксували межі даного кладовища. Загальні розміри його становили близько 120 x 40 м. Хоч розкопки проводились тут в основному методом траншей, все ж можна говорити про рядну систему планування кладовища. Самі поховання здійснені в ямах переважно глибиною 0,85–0,95 м, на рівні материка. Захоронення об'єднані єдиним християнським обрядом, безінвентарні, різностатеві і різновікові. В кількох випадках під головами покійників виявлено «кам'яні подушки». Очевидно, це «старі кладовище в парафіяльному саду», яке згадується ще на початку XVIII ст. в Крилоських метрикальних книгах) [Peleński, 1914, с. 113; Чачковський, Хмілевський, 1938, с. 23], обслуговувало різні соціальні групи населення села і округи, і навіть Крилоського монастиря (ур. Золотий Тік).

У кінці XVI – на початку XVII ст. в результаті складної церковно-політичної ситуації, яка склалась у Львівській (Галицькій) єпархії після відмови від підписання Гедеоном Балабаном Берестейської Унії, до Галича-Крилоса було, очевидно, короткочасно перенесено зі Львова головний єпископський осідок. У зв'язку з цим тут проводяться величезні будівельні роботи, які були розпочаті Гедеоном Балабаном ще в 70-х рр. XVI ст., коли в Крилосі знаходився його перший єпископський осідок.

Як показали вперше наші археологічні дослідження, в межах старого міського князівського замку споруджується новий, великий (6,5 га) і сильно укріплений єпископсько-монастирський осідок. По всьому периметру цієї великої території зводяться могутні зовнішні дерев'яно-земляні стіни, вали, бастіони тощо. В центральній частині цього укріпленого єпископського центру, на місці розібраного княжого Успенського Собору, будується і внутрішній цегляний замок-монастир, перенесений сюди з Золотого Току. Під час його побудови румовище Собору було засипане. Таким чином, над ним утворився шар землі товщиною до 3 м. Підсіпкою було зрівельовано і саму передсоборну площу, на якій вже і будують сам катедральний монастир (60 x 45 м). Вперше сліди його оборонних стін відкрив І. Шараневич (1884 р.) [Szaraniewicz, 1888, s. 71]. У 1940–1941 рр. вони досліджувались Я. Пастернаком. Зокрема, було повністю розкрито південну оборонну стіну з двома кутовими п'ятикутними вежами-бастіонами [Пастернак, 1944, с. 146–147]. Фундаменти стіни складено з місцевої кам'яної плити (лупака). Їх ширина 1,15 м і висота 0,98–1 м. Наші дослідження (1996–1997 рр.) [Баран, Томенчук, 1996, звіт; 1997, звіт] підтвердили висновки Я. Пастернака та показали присутність на фундаментах ще першого нижнього збереженого ряду цегляної кладки (ширина 2,5 цегли). Досліджені кутові вежі в цій південній частині мали такі розміри: 5 x 5,8 x 6,5 x 6,5 x 5,8 м та 4 x 3,8 x 6,5 x 6,5 x 3,8 м. Посередині південної стіни, навпроти південних дверей Успенської церкви, нами виявлено залишки фундаментів під квадратну вежу-в'їзд (V-4, 1997 р). Вони складені з великих кам'яних блоків на розчині. Їх висота 0,45–0,5 м. Зверху вони також проліті розчином. Місцями збереглися два шари цегляної кладки на жовтій глині. Вежа виступала за межі стіни на 2,65 м. Ширина не виявлена. В південно-східному куті укріплень була побудована невелика (7,75 x 8 м) каплиця св. Василя, яка мала зовнішню південну стіну автентичну (собору). Деякий час вона пізніше служила дзвіницею та вівтарною частиною невеликої дерев'яної церковці. Під північною оборонною стіною, ближче до північно-східного кута, розкопками Ю. Лукомського виявлено сліди

великої (17 x 5 м) споруди, очевидно, житлово-господарського використання.

Майже в центральній частині укріпленого подвір'я монастиря, ближче до західної оборонної стіни (8 м), було побудовано з кам'яних блоків розібраного Собору нову, невелику (14 x 15 м), чотиристовпну, триапсидну церкву з великим (10 x 8 м) західним притвором. Вона успадкувала титул і права старого Успенського Собору. Її фундаменти досліджувались І. Шараневичем і Л. Лаврецьким (1884 р.), О. Чоловським (1890 р.), Й. Пеленським (1911 р.) і Я. Пастернаком (1936 р.) [Пастернак, 1944, с. 32–33, 39, 61–63].

На подвір'ї цього укріпленого монастирського комплексу, зокрема під усією південною стіною, знаходилось кладовище. Воно мало декілька (2–3) поверхів захоронень і навіть вийшло за межі південної оборонної стіни (назовні). Вперше сліди поховань біля Успенської церкви були виявлені Л. Лаврецьким, І. Шараневичем, О. Чоловським та Й. Пеленським. В 1936–1941 рр. на території кладовища біля Успенської церкви проводять широкомасштабні дослідження Я. Пастернак [Пастернак, 1944, с. 61–65]. Простежено 2–3 шари поховань. Верхні він відніс до пізньосередньовічного часу (початок XVI ст.), а нижній шар поховань – до «княжої доби». Загальна стратиграфія і наші дослідження дозволяють датувати їх XVII ст. Зокрема, в 1996 р. під час вивчення укріплень південно-західного бастіону нами виявлено 5 поховань, розміщених у три яруси під південною стіною (всередині монастиря) [Баран, Томенчук, 1996, звіт]. У 1997 р. (розкоп V-4) нами досліджено 12 поховань, розміщених із зовнішньої сторони південної оборонної стіни [Баран, Томенчук, 1997, звіт]. Багатошаровість внутрішнього кладовища (верхні на глибині 0,35 м і нижні 1,3 м) пояснюється невеликою (200 кв. м) площею кладовища, обмеженого оборонним муром і церквою, і тривалим періодом (150 років) функціонування монастиря. Зовнішні поховання (одношарові) вирізняються тим, що вони переважно належали різним категоріям людей з фізичними вадами (кульгаві, горбаті та ін.). Могильні ями тут неглибокі (до 0,6–0,8 м) і невеликі (1,7 x 0,65 м). Лише в одному ви-

падку знайдено добре збережену дерев'яну (дубову) домовину. Всі поховання біля Успенської церкви об'єднані єдиним християнським обрядом. Вони безінвентарні, різновікові і різноставі. Очевидно, дане кладовище, крім невеликої кількості монахів цього нового катедрального монастиря, служило місцем захоронення численних мешканців єпископського осідку і його округи та окремих паломників.

Крім цегляного катедрального монастиря з новою Успенською церквою, на цій великій укріпленій території Крилоського єпископського осідку були побудовані численні житлові і господарські будівлі, будинки церковних урядників і казарми військового гарнізону (єпископського війська) тощо. В окремих будинках розміщувались братська школа та друкарня. Все ж, крім них, очевидно, поряд, повинна існувати і головна єпископська резиденція. Вона мала бути традиційним продовженням старих князівських і митрополичих палацових комплексів, які займали домінуюче місце на даній території.

Залишки таких окремих великих будівель XVII–XVIII ст. простежено нами під час досліджень палацових комплексів XII–XIII ст. (розкоп VI; VII; VIII; IX). Зокрема, на глибині 0,4–0,8 м було виявлено дві різночасові дерев'яні споруди, які характеризуються суцільним шаром глиняної обмазки, обвугленими колодами і плахами конструкцій стін та даху. Обмазка (0,3–0,7 м) в один, два, а то й три шари. В нижній частині горілого шару простежено підлогу, підмазану глиною (2 см), яка сильно прокалена по всій площі. Окремими групами на ній виступають цегла (товщиною 7 см і шириною 12 см) і уламки кахлів, що свідчить про наявність тут великих печей. Нижче цієї будівлі простежено ще один будівельний горизонт більш ранньої згорілої споруди, яка майже збігається за параметрами з попередньою. Загальна довжина цих будівель (по лінії північ–південь) становить близько 15–16 м. Зафіксовано окремі основи від заглиблених підвалів як двох зовнішніх стін, так і внутрішніх перегородок (поздовжніх і поперечних). Дані споруди перерізані фундаментним ровом (шириною 0,5–0,7 м і глибиною 0,5 м) ще пізнішої будівлі. Заповнення фундаменту – вапняк і цегла. Орієнтація така ж, як і попередніх (100°).

На північ від вищеописаних пізньосередньовічних будівель (розкоп VIII) простежено окремі великі ями, які пов'язані з будівництвом, а пізніше засипані будівельним сміттям. На краю кам'яної вимостки XII–XIII ст. виявлено невеликі кам'яні фундаменти під ще одну пізньосередньовічну споруду (азимут 320°). На північ від неї (розкоп V-5) простежено залишки також великої дерев'яної будівлі, яка мала два будівельні горизонти. Основою ранішої були окремі стовпові ями (діаметром 0,25–0,5 м і глибиною 0,4–0,5 м). Через деякий час вони були засипані, а на їх місці сформовані кам'яні підоснови округлої форми (діаметром близько 1 м). Відстань між стовпами (підосновами) 2,8–3,4 м. Азимут будівлі 310°.

Сліди подібної інтенсивної забудови в XVII–XVIII ст. зафіксовано і далі на північ, біля південної стіни цегляного катедрального монастиря (зовнішнього цвинтаря). Зокрема, тут (розкоп V-2) [Баран, Томенчук, 1997, звіт] було виявлено дві будівлі. Перша стояла на невеликих кам'яних фундаментах з блоків алебастру (висотою 0,25–0,3 м). Простежено її північно-західний кут (азимут 22°). Друга була вже стовпової конструкції. Стовпи діаметром 0,15–0,5 м і глибиною до 0,5 м з кам'яною обкладкою. Відстань між ними становила 1–1,7–2 м. Між ямами зафіксовано заглиблені (0,15–0,25 м) основи від дерев'яних конструкцій (шириною 0,3 м). Ця будівля мала значні розміри, зокрема довжину 16 м (по лінії схід–захід). Поряд, на рівні кам'яної вимостки XII–XIII ст., виявлено ще декілька подібних будівель. Біля останніх розчищено залишки великого підвалу (шириною 3,5 м і глибиною 1 м). Він мав наземні зрубні стіни, які, як і всі попередні споруди, повністю згоріли. Орієнтація вищеописаних будівель і підвалу однакова, що підтверджує їх однакове хронологічне існування в межах XVII ст. і приналежність до одного комплексу.

Таким чином, у XVII – першій половині XVIII ст. в цій частині третього майданчика городища відзначено найбільшу концентрацію різноманітних житлово-господарських будівель Крилоського єпископського осідку.

У метрикальних книгах Крилоса першої половини XVIII ст. згадується про новий цвинтар «за капличкою», яка знаходилась

у південно-східному куті цегляного катедрального монастиря [Peleński, 1914, s. 113]. Після його знищення в кінці XVIII – на початку XIX ст. вона остаточно стала самостійною цвинтарною капличкою. Цей новий цвинтар XVIII ст. зайняв усю більшу східну частину румовища Успенського Собору (200–350 кв. м). Кладовище проіснувало понад 100 років, до початку XIX ст., як парафіяльний цвинтар. У 1817 р. в урочищі Качків було освячено нове сільське кладовище, яке існує досі. Але останні хрести на кладовищі «за капличкою» ще стояли на початку XX ст. Це і стало причиною вимушеної відмови від досліджень цього перспективного терену Л. Лаврецьким, І. Шараневичем, О. Чоловським і Й. Пеленським. В часи Я. Пастернака старе кладовище вже втратило свої ознаки. Тому завдяки дозволу і фінансуванню митрополита Й. Шептицького Я. Пастернак в 1936–1941 рр. проводить тут свої широкомасштабні розкопки і виявляє залишки Собору княжого Галича. Досліджуючи фундаменти Собору, він не ставив собі за мету проведення детального вивчення цього пізньосередньовічного кладовища. Як пише сам автор: «копаючи на цьому місці при відслоненні мурів Собору, ми виявили понад сотню небіжчиків, що творили дві, а то й три верстви одна над одною на глибині 1–1,85 м. Глибші могили часто були вкопані в колишню підлогу Собору, а не раз були просто висічені в поверхні мурів Собору...» [Пастернак, 1944, с. 67]. Поховання були чоловічі, жіночі і дитячі. Часто біля окремих захоронень ще зберігалися сліди дерев'яних домовин. Всі поховання були в основному безінвентарними і здійснені за єдиним християнським обрядом – головою на захід. Положення рук покійників різне, в основному на грудях, або витягнуті вздовж тіла. Невелика, обмежена територія цього пізньосередньовічного кладовища навколо каплиці, очевидно, була причиною багаточислового способу захоронення [Томенчук, 2006, с. 68–70].

У XVIII ст. в Плебанському саду, біля валу, було збудовано великий «адміністративний будинок управління митрополичих маєтків» [Пастернак, 1944, с. 147–148]. Дослідженнями В. Ауліха (1978–1979 рр.) [Ауліх, 1978, звіт; 1979, звіт] виявлено його фундаменти (шириною 0,6–0,8 м і висотою 1–1,2 м), які складе-

но з повторно використаних вапнякових блоків і цегли, залитих розчином. Зовнішні фундаменти окреслюють прямокутну споруду розміром 20 x 10 м. Долівка цегляна, на тонкій піщаній підсипці. Азимут споруди 30°.

У XIX ст. на місці, де традиційно (під валом) з XII по XVII ст. знаходились князівські, митрополичі та єпископські палацові комплекси, споруджують «Митрополичі палати». Матеріалом для будівництва стали кам'яні блоки розібраного ротондального храму в урочищі Прокаліїв Сад. У цій відреставрованій споруді зараз знаходиться музей археології Галича.

Таким чином, дослідження, проведені на території третього великого (7 га) укріпленого майданчика Крилоського городища, яке було основною частиною дитинця княжого Галича, показали, що тут хронологічно виділяються декілька окремих соціально-топографічних зон (6). Зокрема, в його середній частині (1) розміщений Успенський Собор з кладовищем зі сходу і Соборною площею з заходу. Його розташування викликане необхідністю його центрального, ключового положення та наявністю тут головного в'їзду (по дну природного яру). Загальна площа цього церковного комплексу становила близько 40 x 120 м. На цій території виявлено, крім одиничних об'єктів фракійського гальштату, лише декілька напівземлянкових споруд кінця XI – початку XII ст., що свідчить про досить незначну забудову в цей час. Всі досліджені об'єкти розміщені в його ближній західній периферії. Це зумовлено в основному природними умовами (пониженням рельєфу по лінії південь–північ), а саме не вигідним (холодним) північним схилом. Напівземлянкові житла закінчили своє існування перед самою побудовою храму в середині XII ст. Собор і кладовище існували до кінця XVI ст. На початку XVII ст. на руїнах Собору було побудовано укріплений катедральний монастир з новою церквою Успіння, для чого його територію було підсипано (1,5–3 м) і знівельовано. До його комплексу входив і цвинтар (внутрішній і зовнішній). В кінці XVIII ст., після ліквідації монастирського комплексу, на місці старого Собору було влаштовано парафіяльний цвинтар.

Північна (2) зона (урочище Базар), яка хоч і є північним схилом (перепад висоти до 10 м), має досить рівну, сплановану площу (100 x 80 м). Крім невеликої кількості об'єктів фракійського гальштату, тут простежено середню густоту забудови напівземлянковими житами кінця XI – початку XII ст. Більш інтенсивною була забудова в XII–XIII ст. Крім житлово-господарських будівель, окрему групу становили і виробничі комплекси, про що свідчать знахідки шлаку і тигельків. У північно-західному куті (над в'їздом), можливо, знаходилась церква, з якою пов'язано і декілька розрізаних поховань. У пізньосередньовічний час тут також відзначена відповідна житлово-господарська забудова. У південній (3) зоні від Собору (80 x 90 м), крім об'єктів фракійського гальштату, простежено зовсім незначну забудову напівземлянками кінця XI – початку XII ст. та спорудами XII–XIII ст. Найбільш інтенсивною тут була забудова в пізньосередньовічний час, до якого належать окремі житлово-господарські комплекси Єпископського осідку. В східній (4) зоні (150 x 150 x 180 м) відзначається досить потужний (до 0,9 м) культурний шар, датований фракійським гальштатом та XI–XVIII ст. На жаль, розкопки на цій цікавій і перспективній ділянці не проводились.

Найбільш дослідженою є західна (5–6) зона. Новітні археологічні дослідження дають можливість виділити тут дві окремі мікрозони в структурі дитинця княжого Галича XII–XIII ст. Зокрема, в найвищій його частині, очевидно, обмеженій невеликою дерев'яною огорожею (120 x 80 м), знаходився Південний палацовий комплекс, де розміщувалась князівська міська (столична) і державна (земельна) адміністрація з її відповідною інфраструктурою. В крайній, західній частині дитинця (200 x 100 м) знаходився окремий князівський двір зі своєю інфраструктурою і укріпленнями. Центральною спорудою цього князівського замку був Західний палацовий комплекс – князівська резиденція (житлова і адміністративна).

В пізньосередньовічний час на місці князівського Південного палацового комплексу були побудовані нові палацові комплекси, пов'язані з митрополичими та єпископськими осідками. В XV–

XVI ст. більшу частину старого князівського замку зайняло велике парафіяльне кладовище. На початку XVII ст. у зв'язку з відновленням тут головного осідку – Галицьких (Львівських) єпископів в цій частині Крилоської гори засвідчена нова дуже інтенсивна забудова різноманітними адміністративними, житловими і господарськими будівлями. Вони входили в структуру великого і сильно укріпленого єпископсько-монастирського релігійного центру, який закінчив своє існування в другій половині XVIII ст.

Загалом на території третього майданчика Крилоського городища можна виділити декілька його основних частин. В центрі знаходився Успенський Собор з кладовищем та Соборною площею. В східній частині, очевидно, розміщувалась житлово-господарська забудова військового гарнізону. В західній знаходився князівський двір з князівською резиденцією. В найвищому місці, на південь від Собору, під оборонним валом, розміщувалась центральна князівська (державна) адміністративна частина з відповідною інфраструктурою. Такою, очевидно, тричленною, була структура цього великого міського замку княжого Галича XII–XIII ст.

Майданчик 3.2

(четвертий майданчик Крилоського городища)

Майданчик розміщений у північній частині городища (рис. 47). Він складається з двох укріплених майданчиків: внутрішнього (урочище Золотий Тік) і зовнішнього. Зовнішній, підпрямокутної форми (220 x 250 м), обмежений по периметру ескарпом. Перепад поверхні по лінії південь–північ сягає 15 м. В його північно-західному куті знаходиться потужне джерело води (урочище Княжа Криниця), до якого ведуть два в'їзди: південно-західний і північно-східний (урочище Вивози). Внутрішній майданчик підтрикутної (серцевидної) форми розміром 130 x 145 x 150 м. Перепад висоти його поверхні по лінії південь–північ становить близько 12 м. З усіх сторін він оточений валом та ровом, що спричинило його підняття на 2,5–3,5 м. Зі сходу внутрішній майданчик має ще одну зовнішню лінію оборони з двох ескарпів. В'їзд розміщений із західної сторони.

На території Золотого Току невеликі розвідкові розкопки проводились Й. Пеленським, М. Каргером, В. Гончаровим, О. Джеджорою і Б. Томенчуком. Найбільші роботи здійснені в 1938–1941 рр. Я. Пастернаком (4455 кв. м) [Пастернак, 1944, с. 161–203] та в 1972–1973 рр. В. Ауліхом (448 кв. м) [Ауліх, 1972, звіт; 1973, звіт]. На жаль, матеріали досліджень Я. Пастернака опубліковані лише в скороченому вигляді, а В. Ауліхом взагалі не опубліковані. За результатами розкопок усіх дослідників було встановлено, що на території Золотого Току присутній культурний шар (товщиною 0,6–0,9 м) з об'єктами культури фракійського гальштату, X–XIII ст., та пізнього середньовіччя. Зокрема, відзначено, що кількість споруд фракійського гальштату та X–XI ст. є невеликою. Найбільше житлово-господарських комплексів відноситься до XII–XIII ст. і пізнього середньовіччя. Крім того, тут було кладовище XII–XIII ст. та церковний і палацовий комплекси.

Фортифікація. Оборонні конструкції, за висновками Я. Пастернака, було збудовано в X ст. (перший будівельний горизонт). Вал ззовні мав кам'яну (галька і мергель) стінку-крепіду (шириною і висотою 0,2–0,4 м). З боку майданчика ним простежено кам'яну «бруковану стежку». В насипі валу Я. Пастернаком знайдено кераміку фракійського гальштату та «княжої доби», що вказує, очевидно, на його підсіпку в часи пізнього середньовіччя. Часом X ст. датував цей вал і П. Раппопорт, який вважав, що в XII ст. він втратив своє значення [Раппопорт, 1967, с. 27–28]. В. Гончаров, навпаки, вважав, що вал відносився до княжої доби [Гончаров, 1955, с. 22–29]. В. Ауліх після своїх археологічних досліджень прийшов до висновку, що цей вал перебиває культурний шар X–XI ст. Тому він побудований не раніше кінця XI (XII–XIII) ст. Цим же часом датується ним і другий (східний) оборонний вал-ескарп. Зроблений ним розріз валів «не дав його розуміння конструкцій» [Ауліх, 1980, с. 147]. У зв'язку з цим функціонування укріпленого майданчика Золотого Току в основному пов'язано ним з XII–XIII ст., а в соціальному плані – з соціальною (суспільною) верхівкою міста (княздвір). Він вважав, що в пізньосередньовічний час цей вал XII–XIII ст. було знівельовано [Ауліх, 1973, звіт, с. 24].

Наші дослідження (1995) [Баран, Томенчук, 1995, звіт] показали (рис. 47), що оборонний вал Золотого Току мав ширину близько 15 м при висоті 2,5 м. В основі валу виявлено культурний шар фракійського гальштату (товщиною до 0,3 м). На ньому і було споруджено спочатку оборонний вал (земляний укіс) середини X ст., який насипано з жовтої ущільненої глини (шириною 2–2,5 м і висотою до 0,8 м). Він, очевидно, справді мав зовнішню кам'яну стінку-крепіду та оборонні бінарні стіни стовпової конструкції (шириною близько 2,5 м). На жаль, вони не простежені, оскільки вал дуже сильно пошкоджений (на даній ділянці розкопу) новітніми перекопами. В XII–XIII ст. було здійснено підсіпку валу з сіро-жовтої ущільненої глини. Особливо з внутрішньої сторони, де його наростили ще на ширину 5–6 м. Тут по його краю було влаштовано кам'яну підпорну стінку, яка збереглась на ширину 0,6 і висоту 0,4 м. Загальна ширина валу тепер становила близько 8–10 м. З внутрішньої сторони, вздовж підніжжя валу, проходила мощена камінням (галька) доріжка. На валу, очевидно, стояли бінарні стіни зрубної конструкції (шириною 4–5 м). В часи пізнього середньовіччя (XIV–XVI ст.) вал ще декілька разів підсіпався та нарощувались його внутрішні схили. Зокрема, виявлено два будівельні горизонти. Внутрішні пологі схили цього пізньосередньовічного валу мають кам'яне мощення галькою. Оборонні стіни на валу в ці періоди, очевидно, мали просту стовпову конструкцію та частокіл.

Внутрішня забудова. Дослідження Я. Пастернаком проводились в основному вздовж східної (південно-східної) частини майданчика городища Золотого Току, який він інтерпретував як «дитинець Галича», його «княжий двір» (XII–XIII ст.). Всього за чотири роки розкопок (1938–1941 рр.) [Пастернак, 1944, с. 161–203] ним досліджено досить велику площу (4455 кв. м), на якій виявлено (за термінологією Я. Пастернака) (рис. 48):

– 45 стовпових ямок від житлово-господарських споруд, які мали діаметр 0,1–0,45 м і за формою круглі, овальні, прямокутні, подвійні тощо;

– більше 20 стовпових ямок від парканів (діаметром 5–6 см);

- 22 вогнища діаметром 1–1,65 м;
- 14 кухонних печей діаметром 1–2 м;
- 15 господарських ям діаметром 0,7–0,8 м і глибиною 1,1–1,25 м. Деякі з обпаленими стінками;
- 20 ям з княжих часів;
- 6 смітників (ям для сміття);
- 9 кам'яних вимосток;
- 10 поховань (тілопокладень) на глибині 0,4–1 м з «пізніших часів»;
- 1 тілоспалення в ямці;
- 5 напівземлянкових споруд фракійського («українського») гальштату;
- одну велику дерев'яну споруду.

Тепер подаємо асортимент речей, які Я. Пастернак виявив на Золотому Тоці:

- декілька десятків нагрудних хрестиків, у тому числі хрестиків-енколпіонів;
- більше 4 молібдул з написами («Мати Божа, охороняй мене Косму (єпископа) галицького», «Теодосій», «печатка Іларіона єпископа», «Днеслово» тощо);
- 2 стилі-писала; 6 перснів; 600 фрагментів скляних браслетів; сотні намистин; гребені кістяні; гудзики; кресала; ключі і замки; жорна; більше 60 пряслиць; гачки для риби, ості; декілька стріл; один спис; стремено; остроги; підкови для чобіт; монети угорські, німецькі, польські; окуття книг; глиняні писанки; ручна вага; залізні ножки (сотні екземплярів); золотий колт; скляний посуд; керамічні плитки з зображенням (рослинним і міфологічним) для мозаїки стін; кахлі; цегла; кам'яні різьблені деталі; люльки; дуже багато кераміки (2 тонни, за словами Я. Пастернака). В тому числі амфори і корчаги.

Вже цей неповний, загальний асортимент речей з Золотого Току, виявлених Я. Пастернаком, дозволяє говорити про досить малу кількість зброї і військового спорядження та про переважання предметів культового і житлово-господарського призначення, що погано співвідноситься з висновками дослідників про присутність тут «княжого двору» (дитинця Галича). Багато для

розуміння значення Золотого Току в системі Крилоського городища дали дослідження В. Ауліха в південно-західній і в північно-східній частині майданчика (1972–1973 рр., площею 448 кв. м) [Ауліх, 1972, звіт; 1973, звіт; Ауліх, Могитич, Петегирич, Чугайда, 1974, с. 240–243]. Як відзначає дослідник, культурний шар тут був товщиною 0,85–0,95 м. Виявлені ним об'єкти відносяться як до фракійського гальштату, так і до княжої доби та часу пізнього середньовіччя. Вперше говорить В. Ауліх і про виявлений ним шар VIII–IX ст. Загалом простежено більше 10 печей, з яких 4 печі пізньосередньовічного часу, декілька наземних споруд XII–XIII ст. з глиняними печами, 53 різночасові ями (більшість XII–XIII ст). Крім них, досліджено одне напівземлянкове житло X–XI ст. (4 x 4,2 м і глибиною 1,85 м від сучасної поверхні). Стіни споруди стовпової конструкції. Пічка-кам'янка розміщена в північно-східному куті. Крім житлово-господарських будівель, В. Ауліх виявив тут і декілька «пізньосередньовічних поховань». Могильні ями розміром 2,14 x 1 або 1,18 x 0,7 м і глибиною 0,6–0,8 м. Вони інколи були перерізані пізньосередньовічними (XVII–XVIII ст.) господарськими ямами. В 1992 р. нашими охоронними розкопками в центральній частині урочища також були виявлені подібні поховання, які можна віднести до кінця XII – кінця XIV ст. [Томенчук, 2006, с. 64].

У 1955–1956 рр. розвідковими розкопками М. Каргера на Золотому Тоці також було простежено сліди кладовища. Крім того, ним досліджено декілька об'єктів X–XI ст. і XII–XIII ст. і пізнього середньовіччя [Каргер, 1960, с. 61–69].

Таким чином, дослідження, проведені на території Золотого Току, виявили великий укріплений комплекс з двох майданчиків. Внутрішній майданчик мав оборонні стіни починаючи з середини X ст., коли тут, біля священного джерела, можливо, знаходилось центральне святилище долітописного (великохорватського) Галича. В середині XII ст. тут будується укріплений катедральний монастир-єпископський осідок з церквою, кладовищем та єпископським палацовим комплексом. Він існує до XVII ст., поки його не було перенесено «нез'єднаними» єпископами на нове місце біля старого Успенського Собору.

За 500 років катедральний монастир перебудовувався декілька разів, що засвідчено стратиграфією оборонного валу та різними об'єктами культурного шару. В часи XII–XIII ст., найбільшого розквіту Галича, навколо внутрішнього майданчика катедрального монастиря – єпископського осідку – споруджуються ще зовнішні укріплення, які тепер обмежують майданчик розміром 220 x 250 м. Тут були не лише нові житлово-господарські споруди єпископського осідку, а й кладовище, яке пізніше вийшло за межі оборонних стін внутрішнього майданчика (на схід). Це вже був справді великий монастирський комплекс столичного міста, катедральний статус якого вимагав збільшення кількості як монахів, так і церковної адміністрації єпископського осідку. В контексті всього вищесказаного необхідно проаналізувати (деталізувати по можливості) окремі об'єкти, виявлені Я. Пастернаком. Зокрема, в центральній частині внутрішнього майданчика знаходилось кладовище. Я. Пастернак визначив його південно-східну і північно-східну межі. В. Ауліхом, О. Джеджорою і нами визначено його південну межу. Посередині цього кладовища і в центрі Золотого Току, очевидно, і знаходився великий дерев'яний храм цього монастирсько-єпископського осідку, який був зорієнтований входом до західного в'їзду, а вівтарною частиною – до сходу (20–25 м до валу). Саме він і міг носити ім'я Івана Хрестителя. Він, очевидно, був однією з найраніших культових споруд Галича часів Володимирка Володаревича і, безперечно, мав великі розміри і красивий інтер'єр. До складу останнього входили великі (15,6 x 15,6 см) керамічні плитки з рельєфними зображеннями пантер, грифонів, єдинорогів, сирен, грифо-змій, орлів, павичів, голубів тощо. Вони могли знаходитись на дерев'яних конструкціях стін (можливо, і вівтарної перегородки), утворюючи невисокі вертикальні панелі [Ткачук, Тимус, 1997, с. 41–44]. Найбільше цих плиток знайшов у центральній частині Золотого Току В. Гончаров (1957–1958 рр.) [Гончаров, 1958, ч. 1]. Між церквою і східним оборонним валом, очевидно, розміщувалась велика дерев'яна палацова споруда (єпископська резиденція). В 1940 р. її східну частину розкопав Я. Пастернак [Пастернак, 1944, с. 175–176]. Вона виявилась шириною 3,7 м, а її можлива довжина могла становити біль-

ше 12 м. Палацова споруда розміщена в традиційному плані на схід від церкви та під східною оборонною стіною, парадною стороною зорієнтованою на південь. Її вісь по лінії захід–схід (азимут 70°). Будівля, очевидно, була двоповерховою, оскільки зафіксовано «два будівельні горизонти» (за Я. Пастернаком). Споруда була зрубною конструкції та стояла на потужній кам'яній вимостці-підоснові. Я. Пастернак датує дану будівлю XII–XIII ст., що загалом збігається із загальною хронологією основних міських комплексів давнього Галича. На північ від палацової споруди розміщувалась і господарська частина. Дослідженнями Я. Пастернака тут було виявлено дві дерев'яні споруди стовпової конструкції. Одна велика (7,5 x 7,5 м). Посередині мощеної камінням підлоги знаходилось велике вогнище, а під південною стіною виявлено жорна. Ще одна невелика (3 x 1,5 м) будівля розміщена поруч. Крім того, тут виявлено цілий ряд господарських ям та печей.

На жаль, Я. Пастернак не зумів реально оцінити як функцію цього четвертого майданчика в системі Крилоського городища, так і призначення виявлених ним великих споруд. Це призвело до того, що на багато десятиліть його інтерпретація Золотого Току як княжого двору стала в науці визначальною і незаперечною. На нашу думку, увесь археологічний матеріал дозволяє трактувати Золотий Тік як катедральний монастир-осідок галицьких єпископів (XII–XVI ст). Галицькі єпископи в XII–XIII ст. відігравали в житті міста і князівства свою особливу роль стабільного духовного центру на противагу частим династичним князівським змінам політичної орієнтації. Тому дитинець княжого Галича, безперечно, мав тричастинну структуру: князівську, міську і церковну.

Четвертий (п'ятий) майданчик городища

Він, можливо, був першим в історико-соціальної топографії давнього Галича. Знаходився на північній стрілці городища (25 м вище рівня Мозолевого Поток, але на 45 м нижче Галичиної Могили). Його майданчик підтрикутної форми (75 x 80 x 95 м) з невеликим (до 3 м) перепадом висоти з півдня на північ. Східні і західні схили ескарповані. З північної сторони знаходиться

невеликий вал-ескарп (із внутрішнім ровом). З напільної, південної, сторони вздовж знищеного валу по дну давнього рову проходить стара дорога (урочище Вивози).

На території цього п'ятого майданчика городища (урочище Шевчуки) дослідження проводились В. Ауліхом (1980–1983 рр.) [Ауліх, 1980, звіт; 1981, звіт; 1982, звіт; 1983, звіт]. Загальна площа його розкопок становила 928 кв. м. Простежено наявність культурного шару (товщиною 0,35–0,65 м) з об'єктами культури фракійського гальштату, IX–XIII ст. та пізнього середньовіччя. Зокрема, В. Ауліхом було виявлено п'ять напівземлянкових будівель X – початку XII ст. і три – XII–XIII ст. Ранні характеризуються більшою глибиною котловану (0,45 м) і більшими розмірами (3,6 x 4 м) та наявністю пічки-кам'янки. Будівлі XII–XIII ст. мають неглибокий (до 0,25 м) котлован, менші розміри (3 x 3,5 м) та пічки глинобитної конструкції. Крім них, було виявлено ще близько 30 різночасових ям, які в більшості мали господарське призначення. Наявність численних знахідок шлаків (більше 20) говорить про відповідне ремісниче життя на цій території.

Найбільш ранні будівлі віднесені В. Ауліхом до X–XI ст. Зокрема, житла XXIII (1982 р.) та XXVI (1980 р.). В першому котловані розміром 3,02 x 3,5 м заглиблений на 0,45 м в материкову основу. Конструкція стін зрубна. Пічка-кам'янка знаходиться в північно-східному куті. Конструкція стін стовпова. Ще три напівземлянкові будівлі віднесені В. Ауліхом до кінця XI – початку XII ст. Зокрема, перше (XVIII. 1980 р.) розміром 3,8 x 4 м. Котлован глибиною 0,3–0,4 м. В північно-східному куті розміщена пічка-кам'янка. Конструкція стін зрубна. Третє (XXII. 1981 р.) розміром 4,75 x 4,8 м. Котлован глибиною 0,45 м. Пічка-кам'янка розміщена в південно-західному куті. Конструкція стін стовпова. В більшості дані споруди орієнтовані відносно сторін світу (азимут 90°).

Пізні напівземлянкові будівлі віднесені В. Ауліхом до XII–XIII ст. Зокрема, житла XX і XVII (1980 р.) та житло XXIV (1982 р.). В першому котловані (2,5 x 3,2 м) опущено в материкову основу всього на 0,3 м. Конструкція стін стовпова. Глиняна пічка розміщена в північно-західному куті. В житлі XXIV кот-

лован (3,3 x 3 м) опущено в материк на 0,35 м (1,7 м від сучасної поверхні). Конструкція стін зрубна. Глиняна пічка знаходиться в північно-східному куті. В східній стіні простежено сліди входу (шириною 0,9 м) з двома сходинками. Житло XVII В. Ауліх відніс до «найбагатших жител, виявлених в Галичі» [Ауліх, 1980, звіт]. Котлован будівлі (3 x 3,5 м) заглиблено всього на 0,25 м (0,84 м від сучасної поверхні). Конструкція стін стовпова. Глиняна пічка невиявлена («зруйнована»). Саме «житло» сильно згоріло в середині XIII ст. В куті на підлозі лежав кістяк жінки. Серед знахідок виділяються бронзова фляга, бронзова посудина, 7 точильних каменів, фрагмент кольчуги, уламки шпор, стремен, кінські пута, три сокири, дві коси, чересло та більше тридцяти інших залізних предметів (у тому числі 57 цвяхів). З прикрас виявлено тридцять намистин, дев'яносто один фрагмент скляних браслетів. В будівлі знайдено і багато уламків кераміки. Конструкція будівлі і характер та кількість речових знахідок дозволяють віднести дану споруду до частини господарського, а не житлового комплексу. Подібною до неї була і «яма №6», яка пізніше названа В. Ауліхом «коморою майстра ювеліра». Її розміри 2,45 x 2,6 м і глибина 1,7 м. В ній знайдено залишки мішка з зерном, дві сокири, ключі і замок. Найбільш цікавими були три кам'яні і дві бронзові іконки, панікадило, сімнадцять фрагментів хрестів-енколпіїв, вісім бронзових матриць та сто сорок цілих і сімнадцять фрагментів глиняних тигельків тощо. Крім них, тут було виявлено шахову фігуру, тридцять один фрагмент скляних браслетів, амфору тару, кераміку XII–XIII ст. В південно-східній частині об'єкта знайдено людські кістки та 6 черепів. Конструктивні особливості даної споруди і характер та кількість речових знахідок дозволяють говорити про неї як про господарську будівлю, яка входила до одного житлово-господарського і ремісничого комплексу. Як і перша, вони, очевидно, відносяться до середини – другої половини XII ст. В кінці XII – першій половині XIII ст. котлован останньої (яма №6) було використано як яму для сміття.

В культурному шарі розкопів в урочищі Шевчуки В. Ауліхом виявлено також пізньосередньовічну кераміку, кахлі та

окремі предмети господарського використання XVII–XVIII ст. Слід згадати, що декілька фрагментів кераміки В. Ауліх відніс до VI–VII і VIII–IX ст., що, на жаль, не пов'язано з відповідними об'єктами.

Загалом дослідження на території крайнього п'ятого майданчика городища дозволяють зробити такі попередні висновки. Згідно із загальною схемою і типологією соціально-топографічної структури давньоруських міст даний майданчик, який розміщений на самій стрілці городища, міг відігравати надзвичайно важливу роль в історичному розвитку Галича. Спочатку як місцезнаходження найранішого общинного (племінного) центру. В середині X ст. тут (на площі 0,8 га) міг розміщуватись князівський замок великохорватського міста-поліса. В XII–XIII ст. ця територія і надалі залишалась густозаселеною і займала важливе місце в міській структурі столичного Галича як окремий укріплений двір.

Таким чином, дослідження Крилоського городища показали, що його перші укріплення і відповідна забудова відносяться до культури фракійського гальштату (IX–VI ст. до н. е). Зокрема, цим часом датується п'ятий (V) і, можливо, третій (III) оборонні вали, які обмежували велику (50 га) територію, що складалася з двох укріплених майданчиків.

У середині X ст. на його місці виникає нове велике (50 га) городище полісного типу, яке відноситься до долітописної історії великохорватського Галича. Системою багаторядних оборонних ліній (I; II; III; IV; V; VI; VII) тут виділяються п'ять основних укріплених майданчиків городища, які були, очевидно, соціально (суспільно) стратифіковані. Зокрема, на стрілці Крилоського городища розміщується невеликий (75 x 80 x 90 м) п'ятий майданчик (урочище Шевчуки), який міг бути князівським замком великохорватських правителів. Можливо, тут знаходилось і більш раннє общинне (племінне) малохорватське городище кінця IX – початку X ст. На території четвертого майданчика (урочище Золотий Тік, 130 x 145 x 150 м), біля потужного джерела води, могло знаходитись центральне полісне святилище. Третій майданчик (240 x 410 м) має найбільш потужні оборонні

стіни, біля яких знаходилась і житлово-господарська прибудова. Майданчик майже не мав відповідної забудови і, очевидно, міг використовуватись в основному як великий військовий (дружинний) двір. Другий, найбільший майданчик (11 га), який розміщений в центральній і найвищій частині городища, займав, очевидно, особливе місце в системі поліса. Зокрема, в його підвищеному центрі знаходилась велика вічева площа з літописною Галичиною Могилою, де проводилась й інтронізація князів-жерців великохорватського Галича. На захід від неї міг розміщуватись і центральний могильник (тілопальний). На схід від вічевої площі фіксується велика житлово-господарська і ремісничка поселенська структура поліса. Перший майданчик (550 x 150 м), можливо, використовувався як внутрішня торгова площа, де, крім того, розміщувалось населення з ближніх і дальніх околиць, яке прибувало до столичного поліса в часи релігійних свят, торгів і здачі данини до князівських складів. Як і інші великохорватські городища, Крилоське городище, яке, очевидно, будувалось за єдиним планом, як головний князівський полісний і релігійний великохорватський центр, так і не було до кінця сформоване і заселене. Через 25–30 років воно перестало існувати після русько-хорватської війни (992/993). Втративши роль політичного центру, воно, безперечно, і надалі залишалось релігійним (язичницьким) центром землі.

У кінці XI ст., коли Ростиславичами на Прикарпатті і в Подністров'ї формуються нові князівські волості, городище знову починає заселятись. Особливо цей процес посилюється в часи (початок XII ст.) відновлення тут окремого князівського столу Іваном (Ігорем) Васильковичем (Теребовлянським). В середині XII ст. Галич стає столицею Галицького (об'єданого) князівства (за Володимирка Володаревича і Ярослава Осмомисла), що спричинило побудову тут нових потужних укріплень. Третій укріплений майданчик (240 x 410 м) стає дитинцем княжого Галича. В його структурі виділяються декілька окремих частин. Зокрема, Успенський Собор, князівський двір з князівською резиденцією та князівський (державний) адміністративний центр з відповідними інфраструктурами. Важливою части-

ною був і окремий двір військового гарнізону. На четвертому майданчику (урочище Золотий Тік, 1,5 га) було розміщено катедральний монастир-осідок галицького єпископа зі своєю відповідною інфраструктурою і храмом, який також був частиною дитинця. Другий майданчик городища (урочище Качків) у цей час вже сприймався за межами «міста». Тут, біля старої Галичної Могили, перед оборонною стіною міського замку (під його захистом) функціонує лише нова торгова площа міста з лавками, амбарами тощо. Вона займає тепер і перший майданчик городища в зв'язку з ліквідацією четвертого (IV) оборонного валу. Всю східну частину цього великого урочища займає традиційно житлово-господарська і реміснича забудова «окольного міста» княжого Галича.

У середині XIII ст. Галич втрачає роль столичного міста, але залишається ще надовго як релігійний (єпископський) центр, як «церковне місто». В його структурі тепер основними стали катедральний монастир-осідок галицького єпископа (ур. Золотий Тік) та Успенський Собор.

У XIV ст. Галич набуває найвищого релігійного статусу. Він стає осідком перших галицьких митрополитів, який розмістився на місці князівського міського замку.

У XV–XVI ст., в період тимчасового занепаду галицького (крилоського) релігійного центру, тут перебувають лише митрополічі намісники. На місці старого князівського двору по'являється нове кладовище.

У кінці XVI – на початку XVII ст. Галич-Кринос стає осідком галицьких (львівських) «нез'єднаних» єпископів. У зв'язку з цим тут будується великий єпископський укріплений адміністративний і житлово-господарський комплекс. Поновлюються оборонні стіни по всьому периметру третього майданчика городища – старого міського замку княжого Галича. В його центральній частині споруджується новий укріплений цегляний катедральний монастир (60 x 45 м) з новою Успенською церквою, яка була побудована з кам'яних блоків розібраного Собору. На місці старих княжих і митрополічих палацових комплексів (біля валу) будується новий палацовий комплекс «нез'єднаних» єпископів.

Поруч виникає і відповідна житлово-господарська забудова для єпископського двору і єпископського війська (гарнізону).

У кінці XVIII ст. катедральний монастир у Криносі було закрито, а його укріплення розібрано. На території румовища Успенського Собору закладено новий парафіяльний цвинтар, який проіснував тут до 1817 р. Вся центральна і північна частина Крилоського городища на цей час стала місцем житлово-господарської забудови села Кринос. Серед неї виділялись лише Успенська церква і Митрополічі палати – останні монументальні споруди, пов'язані з релігійною історією давнього Галича.

Зовнішня система оборони

Крилоське городище мало і досить сильну та складну зовнішню систему оборони, яка виникла, очевидно, в часи Великої Хорватії (середина X ст.) – період існування тут великого поселенського комплексу типу пізньослов'янського міста-поліса. Найбільш потужною вона була зі сходу, розміщеною на віддалі 300–500 м від Крилоського городища. Вона проходила вздовж вузького вододілу рік Лукви-Дністер, між глибокими ярами (урочища Владич, Лиса Гора, Гречище, Убіч, Прокалів Сад, Углериська, Вили, Яр Камінний). Загальна довжина (ширина по фронті) цього великого Східного валу становила близько 3 км (рис. 9). Його дослідження, проведені автором (1981 р., Музей архітектури та побуту, траншея 1; 1986, ур. Під Гречищем. Траншея 2), показали наявність двох будівельних горизонтів (X ст.; XII–XIII ст) (рис. 49, 50). У перший період основою зовнішньої системи оборони (траншея 1) була дерев'яна стіна з подвійних стін стовпової конструкції, проміжок між якими було засипано ущільненою глиною (шириною 0,8 м). Ззовні ця стіна була підсипана глиняним укосом (шириною 2,5 м і висотою 0,5 м). Перед нею знаходився вузький (2,5 м) і неглибокий (до 1,5 м) оборонний рів, що змусило насипати ще один, зовнішній вал (гласіс). Його основою також була подвійна дерев'яна стіна стовпової конструкції з внутрішньою глиняною засипкою (шириною 2 м). В північній частині цього валу (траншея 2) основою оборонної стіни X ст. був земляний вал (шириною 4 м і висотою 0,5–0,6 м),

на якому вже була споруджена подвійна дерев'яна стіна з внутрішньою глиняною засипкою (шириною 1 м). Перед ровом (глибиною 1,5 м і шириною 3 м) також знаходився зовнішній вал-гласіс (шириною 3 м і висотою 1–1,5 м). Другий будівельний горизонт представлений більш простою системою оборони, а саме: на підсипаному валу стояли стіни стовпової конструкції.

До цієї зовнішньої системи оборони Крилоського городища відносяться і декілька окремих невеликих оборонних валів, які побудовані на вододільних ділянках, між глибокими попереочними ярами, де проходили старі дороги до Дністра. За своїми конструктивними особливостями вони подібні до вищеописаних головного Східного валу. Найбільшими з них є два вали з ровами в урочищі Воротиська (довжиною 200–250 м) [Чачковський, Хмільевський, 1938, с. 11–12]. Віддаль між ними становила 50–60 м. Вони закривали єдиний східний прохід до Крилоського городища з Дністра. Ще один невеликий (100 м) оборонний вал був споруджений уперек вузького вододілу (ур. Під Лисою горою), яким перекривалась північна дорога, що вела з Крилоського городища (через ур. Гунище, Гречище) до Галицького городища і пристані та мосту на Дністрі. Подібний невеликий оборонний вал перекрив дорогу, яка вела з Крилоського городища до Дністра, вздовж правого берега р. Лукви (ур. Владич).

З південної сторони зовнішню південну лінію оборони Крилоського городища утворював глибокий (до 5–6 м) та широкий (до 12–15 м) яр Камінний, який проходив через все Дністро-Луквівське межиріччя. Його довжина близько 7 км. Особливо сильне враження він справляє в центральній частині вододілу (Дністер – Мозолів Потік). Тут яр глибокий (до 8 м) і сильно заболочений, з обривистими схилами. В цій же, центральній, частині вододілу з дуже розгалуженою системою глибоких ярків знаходиться і невелике городище-сховище (ур. Городище) [Чачковський, Хмільевський, 1938, с. 12]. Воно мисового типу, підтрикутної форми, довжиною близько 150 м, з системою двох оборонних валів (шириною 2,5–3,5 м і висотою 1–1,7 м) та ровів (шириною 2,5–3,5 м і глибиною 0,8–1 м). Ширина їх по фронту становить 250–270 м. Перший майданчик довжиною близько

125 м, а другий – близько 30 м. Культурний шар відсутній. Виявлено лише декілька западин від напівземлянкових будівель. Ця південна лінія оборони мала західне продовження на вододілі Лукви-Лімниці (ур. Галицька Брама-Бринь, Галицька Брама-Сокіл) [Чачковський, Хмільевський, 1938, с. 12]. Вона являла собою невеликі (шириною 5–6 м і висотою 1–2 м) вали. Їх вивчення показало подібність конструкцій даних оборонних систем до Східної лінії оборони. У комплексі з глибокими природними ярами ця західна система оборони забезпечувала захист території сільськогосподарської округи в межах 30 кв. км. Східна і Південна зовнішні системи оборони являли собою лише додаткову зовнішню систему оборони Крилоського городища. Західна система оборони давнього Галича обмежувала велику (3 x 13 x 2,5 x 13 км) територію межиріччя Лімниці, Лукви і Дністра. Тут могли розміщуватись більше 10 поселень сільського типу X–XI ст. та міські (посадські) світські та церковні (монастирські) комплекси.

Всередині великого (довжиною 1 км) східного вододільного простору, обмеженого зі сходу зовнішнім Східним валом, а з заходу – глибоким яром Мозолевого Потіку (поруч з Крилоським городищем), розміщуються три городища: Штепанівське, Воскресенсько-Юрівське і Прокалівське. Два останніх були монастирськими комплексами (рис. 51, 52, 53).

Найбільшим і найдавнішим було Штепанівське городище (ур. Штепанівка). Городище мисового типу, підтрикутної форми (довжиною 300 і шириною 180 м). З напільної, південної, сторони проходять два вали з ровами, які утворюють два окремі майданчики (120 x 125 м; 100 x 120 м). Вони мають досить похилу поверхню (по лінії південний схід – північний захід). Внутрішній вал (шириною 7 м і висотою 1,5–2 м) має зовнішню берму (шириною 1,2–2 м) та оборонний рів (шириною 4 м і глибиною 1–1,5 м). Вал насипано з жовтої ущільненої глини. Нашими дослідженнями у валу (два горизонти підсіпки) простежено сліди дерев'яних конструкцій, які скріплювали основу валу. Зверху, очевидно, знаходились оборонні стіни стовпової конструкції (одинарні). Зовнішній оборонний вал (шириною

9 м і висотою 1,5–2 м) має лише оборонний рів (шириною 5 м і глибиною 1,5–2 м). Вал насипано з жовтої ущільненої глини (два-три горизонти підсіпки). Зверху, очевидно, також стояли стіни стовпової конструкції. З внутрішньої сторони валу зафіксовано сліди прибудови (шириною до 3,5 м). Культурний шар на городищі представлений лише окремими житлами, які простежуються у вигляді западин, що датуються в межах X – початку XII ст. Внутрішній вал, очевидно, відноситься до X ст., а зовнішній – до кінця XI – початку XII ст. У комплексі із сусіднім курганним могильником (ур. Глинне, 1,5 км на північний схід від нього) городище може трактуватись як оборонний двір (замок) великокиївських князівських намісників, які появились тут після русько-хорватської війни.

Останні, очевидно, були змушені, зайнявши цей великохорватський язичницький поліс, побудувати в його найближчій околиці окремий укріплений замок. Старе великохорватське городище з Галичиною Могилою залишилось для місцевого населення важливим релігійним центром-святиною, руйнування якої чи заселення цього місця привело би до народного повстання. Саме Штепанівське городище розміщене навпроти, через яр Мозолевого Поток, центрального майданчика Крилоського городища. Могильник складається з п'яти курганів, розміщених на вододільній гряді, між двома старими дорогами (на перехресті). У центрі курганної групи знаходиться один великий (діаметром 18 м і висотою 2 м) курган (№1), до якого з півдня примикає невеликий (діаметром 6 м і висотою 0,6 м) курган (№2). Ще три кургани знаходяться поряд (діаметром 6–12 м і висотою до 1 м). В одному з цих курганів нами (1992–1993 рр.) [Томенчук, 2006, с. 21–22] виявлене порушене тілопальне (на стороні) поховання. В іншому відкрито трупопокладання в ямі (2,6 x 1 м і глибиною 0,5 м) з західною орієнтацією. Таким чином, курганний могильник представлений як тілопальними, так і інгумаційними похованнями, що відповідає загальній схемі еволюції поховального обряду на південноруських землях кінця X – початку XII ст. [Моця, 1990, с. 67–108]. Подібні курганні могильники на Прикарпатті і в Подністрів'ї завжди присутні лише

біля великокиївських замків (XI ст.) [Томенчук, 2006, с. 121]. В даному випадку киеворуських (волинських) князів, а пізніше перших Ростиславичів.

На північ від Штепанівського городища, на віддалі 200 м, знаходиться Воскресенсько-Юрївське городище (ур. Воскресенське, Юрївське). Його було побудовано на західних схилах правого високого берега Мозолевого Поток. Складається з двох частин-урочищ. Юрївське має майданчик округлої форми (30 x 50 м), обмежений невисоким валом і ровом. В'їзд проходить по терасовидній дорозі з заходу. Культурний шар XII–XIII ст. Розкопками Я. Пастернака (1939, 1941 рр.) в західній, крайній частині майданчика було виявлено декілька кам'яних вимосток, гончарну та кухонну печі. Із знахідок слід відзначити три бронзові матриці для тиснення фрагментів срібних браслетів, три бронзові матриці для виливання хрестиків і кольтів, залізни ножиці, бронзові та скляні шлаки тощо. Все це дозволило Я. Пастернаку говорити про Юрївське як про монастирський «промисловий комбінат» з ювелірною, ковальською, склярською і гончарною майстернями [Пастернак, 1994, с. 155–160].

На захід від Юрївського знаходиться урочище Воскресенське. Майданчик (40 x 12 м) розміщений на мисовидному виступі, який обмежений зі сходу глибоким ярмом-дорогою. В його центральній частині була розміщена дерев'яна церква-ротонда, яка досліджувалась Л. Лаврецьким (1884 р.), Я. Пастернаком (1941 р.) та Ю. Лукомським (1989–1990 рр.) [Пастернак, 1994, с. 78–79; Лукомський, 1991, с. 32–34; 2002, с. 275–298]. Останнім дослідником ротонда датується XIII ст. Вона була зрубною дво- або триярусною дерев'яною церквою-каплицею, план якої, найімовірніше, восьмикутник (діаметром 10 м). Фундаменти являли собою кам'яну підоснову з плит мергелю та з гальки. Під час розкопок знайдено куски олова та фрагменти дзвону. В церкві під підлогою виявлено 6 поховань (хронологічно тришарові. XIII–XV ст.) [Лукомський, 2002, с. 275–298]. На північ від храму-усипальниці розміщувалось невелике, але багатощарове (2–4 шари) кладовище, яке досліджувалось О. Іоаннісяном (1989 р.) та Б. Томенчуком (1994 р.). Автором розкопано понад 30 захо-

ронень [Томенчук, 2006, с. 50–51]. У східній частині кладовища вони двошарові, а в західній (крайній) – чотиришарові. Глибина поховань від 0,2 до 0,9 м. Ями не простежуються, оскільки захоронення здійснені в похованому чорноземі (культурний шар середини – другої половини XII ст.), на рівні передматерика. Поховання як чоловічі, так і жіночі та дитячі. Загалом цей церковний комплекс з дерев'яною ротондою-усипальницею, очевидно, відносився до сусіднього Юріївського монастиря, становлячи з ним єдиний комплекс. На Юріївському урочищі, зокрема, Я. Пастернаком простежено крайні східні (пізні) поховання цього Воскресенського церковного комплексу (перша половина XIII ст.) [Пастернак, 1944, с. 160], які співвідносяться з періодами угорської окупації княжого Галича. Це стало причиною побудови храму-ротонди, яка за типом відноситься до католицької церковної архітектури. Можливо, і початок існування всього церковного комплексу пов'язаний з угорським двором княжого Галича. Другим церковним (монастирським) комплексом було Прокаліївське городище, яке розміщене на невеликому (0,3 га) спланованому майданчику правого берега Мозолевого Поток (ур. Прокаліїв Сад). Із сходу воно обмежене Східним валом, а з півночі – ярмом. Укріплення не збереглися. Вздовж яру простежено лише сліди стовпової стіни. В центральній частині майданчика знаходилась невелика мурована (кам'яна) ротонда. Вона досліджувалась Л. Лаврецьким й І. Шараневичем (1886–1887 рр.) та Каргером (1955 р.) [Каргер, 1960, с. 61–67]. Виявилось, що це була ротондальна споруда, до якої з заходу примикав притвор, а зі сходу – напівкругла апсида. Загальна довжина споруди 20,3 м, а ширина (діаметр внутрішньої ротонди) 9,5 м. Фундаменти складено з річкового каменю та кусків вапняку, залитих будівельним розчином (шириною 1,1–2,2 м, висотою 1,3–1,7 м). У притворі Л. Лаврецьким було знайдено кам'яний саркофаг. Ще одне поховання виявлено ним ззовні ротонди [Шараневич, 1887, с. 253–259]. Наші дослідження (1993 р.) не виявили слідів кладовища зі східної сторони ротонди [Томенчук, 2006, с. 51]. За даними розкопок О. Мельничука (2006–2007 рр.) [Мельничук, 2006, звіт], невелике кла-

довище знаходилось лише під південною стіною Храму. Даний комплекс, очевидно, пов'язаний з монастирем Св. Пророка Іллі, який, за історичними джерелами, існував тут в XIII–XVIII ст. В XIII ст. цей монастир (католицький за типом храму-ротонди), очевидно, обслуговував угорський гарнізон княжого Галича, а в пізньосередньовічний час був жіночим монастирем [Федунків, 2001, с. 140].

Таким чином, під самими східними стінами дитинця княжого Галича (через яр Мозолевого Поток) розміщувались два церковні, монастирські комплекси, які, очевидно, обслуговували соціальну верхівку княжого міського двору, але латинського віросповідання. Православних хоронили біля Успенського Собору. Обмежені зі сходу зовнішнім Східним валом, вони таким чином були частиною «окольного міста». Штепанівське городище, за своїми соціально-топографічними умовами є самостійним поселенським комплексом, який своєю архаїчністю виділяється на фоні Галича – міста-столиці. На початку XI ст. тут, очевидно, знаходився замок киеворуських (волинських) посадників, а в кінці XI – на початку XII ст. – перших Ростиславичів.

2.2. Посад княжого Галича

Княжий Галич був не лише великим політичним і релігійним столичним центром, а й великим міським, економічним і торговим центром Галицького князівства, що передбачає наявність тут міського посаду. В зв'язку з тим, що посад Галича майже не досліджувався археологічно, історики почали говорити про те, що Галич узагалі був «майже позбавлений посаду» [Котляр, 1998, с. 117]. Він і зараз залишається маловивченим, а в зв'язку з цим і точно структурно не локалізованим.

Все ж на даний час вже можна вважати, що посад княжого Галича займав досить велику територію вздовж лівого берега р. Лукви. Від Крилоського городища до пристані на Дністрі (близько 30 га, на протязі 5 км). Чітко простежується його дво-членний поділ (Підгороддівський посад і Залуквівський посад), який, можливо, відповідає і суспільному (соціальному) його по-

ділу: на боярський і міщанський (князівський). Основу Підгороддівського боярського посаду, очевидно, складали численні боярські садиби-двори. Галич став місцем концентрації більшої, якщо не всієї, землі боярства. Все це і стало причиною надзвичайної політичної і економічної могутності галицьких бояр. Залуквівський посад, очевидно, більшою мірою вже був заселений галицькими ремісниками і торговцями, які були економічною і політичною опорою князя в боротьбі з галицькими боярами.

Наші розвіdkові обстеження і розкопки на території посаду виявили тут, крім давньоруської забудови, декілька поселень епохи міді-бронзи і періоду раннях слов'ян. Зокрема, найбільш цікавим є велике черняхівське поселення, яке розміщене біля самого Крилоського городища (ур. Над Стінкою). Поряд з ним (ур. Митрополиче поле) в XIX ст. було знайдено знаменитий скарб срібних речей (VI–VIII ст.) [Кропоткин, 1971, с. 65–71]. Йому відповідають декілька тогочасних поселень, розміщених уздовж р. Луква (ур. Підгороддя).

У ближніх, західних околицях Крилоського городища (с. Підгороддя) розміщується великий (близько 20 га) Підгороддівський посад міста. Він топографічно, а можливо, і соціально, розділений р. Луквою на дві частини. Перша (близько 4 га) знаходиться під самим Крилоським городищем, між р. Луквою і Мозолевим Потокком (ур. Царинка). Друга (близько 16 га) розміщена вже на протилежному (лівому) березі р. Лукви (ур. Підгороддя, Четверки).

Правобережна частина посаду являє собою низьку надзаплавну терасу р. Лукви. Виділяється лише невелике підвищене місце в північно-східній частині урочища. Тут В. Гончаровим (1951 р.) досліджено залишки великої (двоповерхової) дерев'яної споруди, в якій використовувались різнокольорові вітражні вікна [Гончаров, 1951, с. 22–31]. Її палацовий характер, можливо, вказує на існування тут якогось монастирського чи боярського двору. Все ж найбільш вірогідно, що дана будівля з вітражами могла бути і культовою спорудою (латинською).

У південній частині урочища Ю. Лукомським (1986–1990 рр.) розкопано кам'яні фундаменти (шириною 0,9–1 м і висотою 0,7–

0,8 м) великої (18,9 x 14,65 м) дерев'яної церкви, датованої ним кінцем XII – XIII ст. [Лукомський, 1998, с. 359–593]. План храму мав форму рівнораменного хреста, видовженого зі сходу трьома апсидами та з двома стовпами-колонами в середині. Підлога викладена тесаними кам'яними плитами та керамічними плитками (12 x 12 см). У церкві знайдено три кам'яні саркофаги. Ю. Лукомський вважає, що тут були поховані Іван Васильович і Ростислав Іванович. Крім саркофагів, у храмі були й окремі захоронення, обкладені плитами. Навколо церкви-усипальниці розміщувалось і невелике кладовище. Його довжина 16 м. Зі сходу воно було обмежене дерев'яною огорожею. Кладовище багат шарове, місцями до чотирьох ярусів. Всього досліджено 106 поховань і 17 перепоховань. Захоронення в більшості здійснено у глибоких ямах і в дерев'яних домовинах, що, очевидно, вказує на їх пізні походження. В XIII ст. на місці цього згорілого дерев'яного храму почали будувати велику (20,06 x 16 м) кам'яну церкву, яка так і не була закінчена. Церква (Св. Івана за Ю. Лукомським) і кладовище, очевидно, входили до комплексу міського монастиря, який існував ще і в пізньому середньовіччі. Залишається відкритим питання існування кам'яного храму в цей пізньосередньовічний час, з яким пов'язані пізні захоронення.

У 1993 р. нами проведено розвіdkові розкопки в різних місцях цього урочища для перевірки наявності культурного шару. Було з'ясовано, що під потужним (1–1,2 м) шаром світло-сірого ґрунту, який утворився в результаті замулення даної території, залягає культурний шар XII–XIII ст. (0,45–0,6 м) [Баран, Томенчук, 1993, звіт].

Таким чином, дослідження підтверджують існування тут однієї з найбільш багатих частин міського посаду, центральною організуючою структурою якого був церковний монастирський комплекс.

Лівобережна частина посаду являє собою широкую (до 250 м) і високу (2–5 м) надзаплавну терасу лівого берега р. Лукви. Його довжина близько 2,5 км. Наші розвіdkові роботи в його південній частині (1993 р.) показали наявність тут потужного (0,6–0,9 м) культурного шару XII–XIII ст. В. Петегіричем (1997 р.) тут

проводились невеликі розвідкові розкопки (ур. Над горб). Було виявлено велику кількість керамічних плиток (11,5 x 11 см), які вказують на існування давнього храму. На цьому ж місці ним досліджено 11 поховань, які підтверджують можливість існування тут церковного комплексу [Петегирич, Ауліх, Арсенич, 1978, с. 372–373]. В цій же південній частині посаду Ю. Лукомським і О. Джеджорою проведено охоронні розвідкові розкопки (1990–1991 рр.). Вони виявили сліди інтенсивної житлово-господарської забудови в XII–XIII ст. Найбільш цікавими об'єктами були довгі рови (шириною 0,35–0,4 м та 0,4–0,7 м і глибиною 0,6–0,7 м). На їх дні простежено сліди ямок від стовпів, що дозволяє інтерпретувати дані рови як основу під огорожу-частокіл. Дослідниками відзначено, що стіна мала незначний нахил до північного (східного) зовнішнього боку. В окремих місцях зафіксовані сліди глиняної підсипки (укошу). Виявлені стіни обмежували значну територію, можливо, в границях окремих садиб чи інших поселенських комплексів. Зокрема і церковних, оскільки всередині однієї з ділянок, обмежених частоколом, знайдено багато керамічних плиток (11,5 x 11,5 см). На цій же частині посаду ними було виявлено також печі виробничого призначення [Джеджора, 1993, с. 62–66]. У центральній частині цього лівобережного посаду знаходився великий церковний комплекс (ур. Церквиська). Ю. Лукомським (1987 р.) тут було досліджено невелику дерев'яну двозрубну церкву (нава 7,4 x 7,1 м і вівтар 4 x 4,16 м) [Лукомський, 1991, с. 30]. Вона, очевидно, була однією з перших церков, побудованих в середині XII ст. на посаді княжого Галича в часи Володимирка Володаревича. На початку XIII ст. на місці цього згорілого храму будується нова, невелика (22,75 x 11 м) кам'яна церква. Планувальна структура храму складалася з прямокутної нави, пресвітеру та апсиди. За аналогією з широко розповсюдженими в Західній Європі церквами такого типу, вона, очевидно, була латинським (католицьким) костелом. Фундаменти храму досліджувались Л. Лаврецьким й І. Шараневичем (1884–1885 рр.) та повторно Ю. Лукомським (1987, 1990 рр.) [Лукомський, 1991, с. 30]. Дослідженнями автора (1992–1993 рр.) тут було виявлено невелику (шириною до

17 м) ділянку кладовища під південною стіною храму. На схід від нього, на віддалі 17 м від апсиди, нами досліджено залишки фундаментів великої ротондальної двоповерхової палацової дерев'яної споруди (13 x 14,5 м), синхронної храму. Вона стояла на кам'яній (галька) підоснові. Всередині простежено три окремі приміщення (рис. 54). Даний церковний комплекс з житлово-господарською палацовою спорудою, очевидно, був окремим двором-плебанією, яка належала якійсь частині посадського населення латинського віросповідання. На південь від цього церковного комплексу автором, а пізніше О. Мельничуком виявлено сліди інших житлово-господарських споруд XII–XIII ст.

У східній частині урочища (Четверки-Церквиська) В. Ауліхом (1973 р.) простежено один з ремісничих центрів з виплавки й обробки заліза [Ауліх, 1973, звіт]. Зокрема, знайдено багато залізних шлаків, крицю та залишки печей. Поряд розміщувалась знову житлово-господарська забудова. Досліджено декілька споруд XII–XIII ст. Серед керамічного матеріалу звертає на себе увагу велика кількість амфорної тари. В північно-східній частині даного урочища (ур. Острів) нами простежено також сліди інтенсивної житлово-господарської забудови. Зокрема, було виявлено кам'яні (галька) фундаменти під окремі дерев'яні споруди.

Таким чином, дослідження в лівобережній частині посаду, незважаючи на їх обмежений характер, підтвердили його житловий, господарський і ремісничий характер. Забудованість, очевидно, була садибного характеру. На цій досить великій (15–20 га) території зосереджувалась значна кількість його мешканців різного соціального стану (у структурі боярських дворів) і навіть релігійного віросповідання. Свідченням останнього є наявність двох храмів, один з яких, очевидно, був латинським костелом. Саме ці культові споруди визначили і соціальну (релігійну) структурованість в розплануванні всього посаду.

На віддалі 700 м (на північ) від вищеописаного посаду знаходиться окремий церковний комплекс (ур. Цвинтарська). Тут Л. Лаврецьким та І. Шараневичем (1884 р.) та О. Іоаннісяном (1985 р.) було досліджено фундаменти кам'яної чотиристовпної триапсидної церкви (18 x 16 м) [Szaraniewicz, 1888, с. 71; Иоан-

нисян, 1985, отчет]. На схід від храму розміщувалось велике кладовище. Л. Лаврецьким (1884 р.) тут було знайдено кам'яний саркофаг та чотири окремі поховання [Пастернак, 1994, с. 77]. Автором (1991–1992 рр.) в результаті охоронних розкопок було виявлено східну, крайню частину цього прицерковного кладовища [Томенчук, 2006, с. 42]. Його загальна довжина (по лінії схід–захід) становила близько 45 м. Всього досліджено 26 поховань, здійснених у неглибоких (0,35–0,6 м) ямах, окремі з яких були перекриті кам'яними плитами. Захоронення як чоловічої, так і жіночої статі та дитячі. Цей церковний комплекс, очевидно, належав якійсь невеликій частині посадського населення давнього Галича і функціонував недовго, до середини XIII ст.

У дальній, північній околиці Крилоського городища на Дністрі (4,5 км від нього) та вздовж устя р. Лукви розміщена ще одна частина посаду княжого міста – Залуквівська (придністровсько-луквівська). Вона займала підвищену (3–5 м) надзаплавну терасу в межах сучасного села Залуква. Її довжина близько 2 км, що відповідає загальній площі близько 10 га. На цій території присутній значний (0,4–0,6 м) культурний шар XII–XIII ст. На жаль, археологічні дослідження тут майже не проводились. У 1990 р. невеликі розвідкові розкопки в північно-західній частині Залуквівського посаду на високому березі вже Дністра (ур. Гробиська – Мнішський сад) були проведені М. Вуянко і автором [Вуянко, 1998, с. 49–53]. На великій площі простежено культурний шар X–XIII ст., який характеризувався великим вмістом залізних шлаків та обмазки. Виявлено житлово-господарський комплекс XII–XIII ст., що складався з чотирьох споруд, одна з яких була великим (4,75 x 4,25 м) наземним житлом.

За писемними джерелами, на цій території знаходились три церковні комплекси [Peleński, 1914, с. 162]. Зокрема, Богоявленська церква (ур. Митрополиче), церква Св. Петра і Павла (ур. Плебанщина) та церква Св. Михаїла (ур. Нелепці). Останні ще не виявлені. Головним об'єктом Залуквівського посаду була, безперечно, пристань на Дністрі з усією її великою і складною інфраструктурою. Сама пристань має типову для таких споруд конструкцію, а саме: прокопаний вздовж берега відводний ка-

нал (довжиною 600 м і шириною до 20 м), де не було вже такої швидкої течії, як біля корінного берега Дністра. Між пристанню і устям р. Лукви, очевидно, розміщувався міст через Дністер. На нього і виходила основна дорога, яка проходила вздовж р. Лукви, через Залуквівський і Крилоський посади. Вздовж неї знаходились і церковні комплекси.

На високому (20 м) березі р. Дністер (ур. Закараїмське городище), над входом до каналу пристані, знаходилося невелике (0,5 га) городище. Його майданчик (50 x 50 м) підпрямокутної форми, який однією стороною примикає до берега р. Дністер, а з інших сторін обмежений валом і ровом (зараз розсунуті). Городище, очевидно, відігравало важливу роль в охороні інфраструктури дністровської пристані давнього Галича [Томенчук, 2009, с. 69].

На протилежному березі р. Лукви знаходиться ще одне городище, яке займає високий (70 м) мисовидний виступ берега р. Дністер (ур. Старостинський замок). Як показали археологічні дослідження Ю. Лукомського (1991–1994; 1997 р.) та В. Оприска (1997 р.), тут спочатку було велике (3 га) городище, яке відноситься до культури фракійського гальштату. В XI ст. тут вже зафіксоване велике (2,5 га) поселення, центральна частина якого могла бути укріпленою (XI–XII ст.). У XII–XIII ст. тут було побудовано нові укріплення у вигляді земляного валу, в основі якого лежали дерев'яні кліті. Як показали археологічні дослідження, в XIV–XVI ст. тут існували ще одні дерев'яні конструкції оборонної стіни та земляний вал, які оточували територію пізнішого кам'яного замку [Лукомський, Петрик, 2001, с. 169].

Отже, в XII–XIII ст. на території старого фракійського городища знаходився невеликий (0,9 га) замок, який займав важливе стратегічне місце біля головної переправи (мосту і броду) через Дністер. В соціальній топографії княжого Галича він може бути пов'язаним з княжим двором Івана Васильовича (Теребовлянського), який став галицьким князем в першій половині XII ст. (1124–1141 рр.). Саме тут, на Дністрі, була границя між його Галицькою землею і Теребовлянським князівством, де правив його старший брат Григорій Васильович (1124–1140 рр.). Зго-

дом саме на Дністрі було засновано княжий двір Володимирком Володаревичем (Спаське городище, 3 км на захід від замку Івана Васильковича). Всі вони приходили в старий Галич як представники інших земель. На початку XIII ст. тут, очевидно, був літописний двір боярина Судислава, який короткочасно управляв звідси Галичем при підтримці угорської залози. В XIV–XVI ст. на цьому місці існував старостинський замок, який не лише мав важливе стратегічне значення, а й був адміністративним центром пізньосередньовічної Галицької землі. А на місці старого, з княжих часів торжища біля мосту виникло нове пізньосередньовічне місто – Галич.

Загалом новітні археологічні дослідження посаду княжого Галича дозволяють говорити про його досить складну структуру. До нього входили як окремі міщанські комплекси, так і церковні, і боярські тощо. Важливе місце в розвитку торгівлі займала велика пристань і торговиця на Дністрі. Саме тут, на краю посаду, знаходився і найдавніший замок – княжий двір Івана Васильковича, а потім двір боярина Судислава. Саме звідси, очевидно, за часів Івана Васильковича і почав формуватися княжий, торгово-ремісничий посад, який згодом майже з'єднався з боярським посадом. Останній розміщувався біля Крилоського городища, яке стало дитинцем міста вже за часів Володимирка Володаревича і Ярослава Володимирковича (Осмомисла).

2.3. Округа Галича

До меж ближньої округи княжого Галича входила досить велика територія, яка мала чіткі природні границі (3–3,5 км від Крилоського городища). З півночі і сходу вона була обмежена р. Дністер, а із заходу – р. Лімниця. Вона якоюсь мірою сама визначала крайні межі (границі) княжого Галича. Тому і структура цієї округи складалася з укріплених замків і укріплених монастирів, розміщених по їх периметру. Зокрема, до неї входили три княжі двори і близько десяти монастирів, залишком яких є городища і церковні комплекси. Старостинське городище було спочатку княздвором Івана Васильковича, а потім двором бо-

ярина Судислава. Спаське городище було княздвором Володимирка Володаревича, а Пантелеймонівське городище – княздвором Романа Мстиславича і Данила Романовича. Монастирські комплекси, очевидно, також в більшості були засновані представниками княжих дворів.

Західна округа княжого Галича

Вдзовж р. Лімниці (пр. пр. р. Дністер), на проміжку 7,5 км розміщено 6 церковних комплексів, чотири з яких були монастирями, а два – княжими дворами. Залишками останніх є городища: Спаське і Пантелеймонівське.

Спаське городище – княжий двір Володимирка Володаревича (1141–1152 рр.).

Городище розміщене на високому (291 м. н. р. м) пагорбі правого берега р. Лімниця біля Камінного Вивозу, яким проходила давня дорога на протилежний лівий берег річки. Остання ще досить добре збереглась і простежується на протязі 2,5 км. Своїм західним кінцем вона стикується із старим «галицьким гостинцем», який йшов на південь (через Вишківський – Торунський перевал) в Угорщину, а на північ (через р. Дністер) – до Києва.

Укріплення городища зараз на поверхні майже не простежуються. У східній частині вони знищені австрійським фортом Першої світової війни, а в південній і західній – глиняним кар'єром. Площа городища, очевидно, могла становити близько 1,5–2 га. Дослідження автора (1991 р.), які були проведені в східній частині урочища, виявили траншею від оборонної стіни-частоколу [Томенчук, 1991, звіт] (рис. 55).

Вона мала характерну ступінчасту (з зовнішньої сторони) форму. Всі стінки вертикальні. Ширина траншеї у верхній частині 1 м, а в нижній – 0,65–0,7 м. Траншея вкопана в материк на 1,3 м (2,2 м від сучасної поверхні). Заповнення – чорний гумусний ущільнений ґрунт із значними домішками дрібного білого каміння (вапняк) з будівельних відходів при будівництві кам'яного храму – церкви Спаса. Цей частокіл, як показали розкопки, не мав зовнішнього оборонного рову у зв'язку з досить значним пониженням тут поверхні схилу пагорба, на якому він

був розташований. З внутрішньої сторони частоколу, очевидно, знаходилась двоповерхова оборонна бінарна стіна (шириною 2,5–3 м) [Томенчук, 2010, с. 342–343].

У центральній частині городища Л. Лаврецьким та І. Шараневичем (1882 р.), а потім О. Іоаннісяном (1980–1981 рр.) досліджено залишки фундаментів кам'яного храму [Szaraniewicz, 1883, с. 162–163; Иоаннисян, 1986, с. 102–109]. За архітектурно-будівельними особливостями останній дослідник відносить храм до раннього етапу галицької архітектури. Вона мала коріння в романській архітектурі Малополющі, а пізніше знаходить своє продовження в архітектурі Володимиро-Суздальської Русі і датується першою половиною (серединою) XII ст. Тим самим вона, очевидно, і була літописною (1153 р.) церквою Спаса. Церква являла собою чотиристовпний триапсидний варіант храму і була побудована в романській квадровій білокам'яній техніці, яка ніде в цей час на Русі ще не використовувалась (крім Перемишльської літописної церкви Іоанна. 1125 р.). Її розміри 19,7 x 17 м. Фундаменти складено з каміння (галька). Церква мала незначне зовнішнє декорування та внутрішній фресковий розпис. Підлога викладена трикутними та чотирикутними керамічними плитками, окремі з яких мали рельєфне зображення типу «плетінки».

Наявність фігурних плиток свідчить про існування омфалія (орельця) як свідчення статусу соборного (єпископського) храму. О. Іоаннісяном всередині храму, під південною стіною, було знайдено чоловіче захоронення. На нашу думку, воно могло належати Володимирку Володаревичу – фундатору храму. Ще одне поховання виявлене ним із зовнішньої сторони цієї стіни [Иоаннисян, 1981, звіт]. Ззовні північної стіни Л. Лаврецьким було виявлене дитяче поховання в кам'яному саркофазі [Пастернак, 1944, с. 139]. Автором (2009 р.) досліджено ще 11 поховань далі на північ від нього, які вказують на існування тут великого (двошарового) кладовища [Томенчук, 2009, звіт; Томенчук, Мельничук, 2009, звіт]. Ще раніше (1991 р.) нами вивчалася східна, периферійна його частина, яка доходила до самої оборонної стіни. Тут було виявлено ще 14 поховань [Томенчук, 1991, звіт]. Таким чином, загальна довжина кладовища (по лінії схід–захід)

становила близько 30 м, а ширина – більше 40 м, яка доходила до північної оборонної стіни [Томенчук, 2006, с. 35]. Всі захоронення здійснено в неглибоких (0,3–0,55 м) ямах, на рівні передматерика. Поховання різностатеві і різновікові. За обрядом виявляється таке положення рук: ліва на грудях, права лежить на животі, рідше обидві руки складено на животі. Всі поховання розміщені в чіткій рядній системі з помітним внутрішнім групуванням (сімейним). Кладовище двошарове, де ранні поховання відносяться до середини XII ст. і пізні – до кінця XII–XIII ст. Під південною стіною нами виявлено ще й декілька поховань пізньосередньовічного цвинтаря (2009–2010 рр.).

На віддалі 10 м на південь від фундаментів храму автором (2009 р.) [Томенчук, Мельничук, 2009, звіт] було досліджено потужну кам'яну вимостку, яка була підсновою великої дерев'яної багатоповерхової палацової споруди, як і передбачав О. Іоаннісян (1980 р.). Згідно з межами поширення вимостки в обриві (захід–схід) можна думати, що її загальна довжина становила близько 30 м при ширині (можливій) до 9 м (азимут 110°) (рис. 55). У південній частині вимостка знищена глиняним кар'єром цегельного заводу. Решту було перекрито високим земляним валом та окопами австрійського капоніру Першої світової війни. О. Іоаннісяном в 1980 р. було розсунуто цей вал на ділянці шириною 10 м, де нами і було закладено розкоп (2009 р.). Як показали наші дослідження, кам'яна вимостка (товщиною 0,10–0,15 м) сформована з дрібної гальки і уламків білого вапнякового каміння (будівельне сміття), яке лежить на похованому чорноземі. Найбільша ширина її збереження, встановлена в межах розкопу, становить 5 м. Між кам'яною вимосткою і фундаментами церкви Спаса виявлено і досліджено дві фундаментні основи літописних (1153 р.) переходів. Їх довжина 10 м, а ширина 4 м. Азимут 20°, що відповідає орієнтації палацової споруди і церкви. Найкраще збереглись східні фундаменти, які мали вигляд довгого (9 м) фундаментного рову (шириною 0,95–1 м і глибиною 0,6–0,7 м, до рівня материка).

У зовнішній частині фундаментного рову простежено заглиблену в материк основу дерев'яного бруса (35 x 35 см). У

внутрішній частині рову знаходилась ущільнена глиняна гідроізоляційна засипка (шириною 0,25–0,3 м). Всередині фундаментного рову, між дерев'яним брусом і гідроізоляційним шаром, знаходилась засипка ґрунтом з великим вмістом дрібного каміння (будівельного сміття). Реконструйована висота цього дерев'яного фундаменту, очевидно, становила 1,05 м (три бруси). Аналогічною була структура і західного фундаментного рову. Дослідження показали, що фундаментний рів не доходить до фундаментів церкви на 1 м. На його краю знаходиться глибока (0,8–0,9 м) стовпова яма (0,4 x 0,4 м) під квадратний брус, з кам'яною обкладкою. Очевидно, тут знаходився невеликий (0,75 м) прохід вздовж стіни храму під переходами. Збоку палацу східний фундаментний рів переходив заходить на 1 м в кам'яну вимостку. Тут, очевидно, знаходилась суміжна стіна між двома приміщеннями. А саме, основною західною – житловою (довжиною близько 20 м) і східною – квадратною вежею зі сходами, які вели на третій поверх і на переходи («сені») розміром 8 x 8 м. Ця суміжна стінка мала складну фундаментну основу, яка включала в себе як наземний кам'яний фундамент (шириною 0,45 x 0,5 м), так і заглиблений (0,75 м) фундамент під дерев'яний брус (довжиною 1,8 м) і вертикальний стовп (яма 0,2 x 0,5 м). Між приміщеннями також зафіксовано невеликий (шириною 4 м і довжиною 2 м) окремий перехід, від якого збереглися заглиблені фундаментні основи стін (шириною 0,6–0,7 м і глибиною 0,4–0,5 м до рівня материка). З внутрішньої сторони було вкопано дерев'яний брус (0,35 x 0,35 м), який ззовні мав гідроізоляційну засипку з глини і дрібного білого каміння.

Таким самим був характер фундаментів, які проходили вздовж зовнішнього краю (по всьому периметру) кам'яною вимостки. Східне приміщення, як і західне, характеризувалось у своїй підоснові щільною кам'яною вимосткою з білого дрібного каменю. Лише в північно-західній частині зафіксовано невелику кам'яну вимостку з дрібної гальки. Вона, очевидно, вказує на існування тут входу. Загалом дослідження показали складну будівельну і планувальну структуру цього палацового комплексу з переходами до храму. Зокрема, підосновою всіх при-

міщень була кам'яна вимостка. Фундаменти були дерев'яними (заглиблені бруси з гідроізоляційною засипкою), які проходили до периметру кам'яної вимостки. Такою самою була структура і фундаментів переходів. Вся палацова споруда, яка, очевидно, мала три поверхи, складалась з окремих приміщень житлового, господарського і адміністративного призначення. Окреме місце в ній займала і вежа зі сходами, які вели на третій поверх і на переходи. Реконструйована довжина останніх становила 9–10 м, а внутрішня ширина – 3 м. Переходи були зістиковані з південною кам'яною стіною храму, точно в місці знаходження тут хорів, де і був зроблений прохід у стіні, на рівні третього поверху (6 м). Конструкція всього дерев'яного палацового комплексу була, очевидно, каркасна. За своїми архітектурно-будівельними особливостями він подібний до Південного палацового комплексу, виявленого на території дитинця княжого Галича. Як перший, так і другий були побудовані за часів правління Володимирка Володаревича (1141–1152 рр.). Спаське городище з літописною церквою Спаса і з літописними переходами до неї з палацу відповідає всім ознакам княжого «замиського» двору Володимирка Володаревича. Знахідка олов'яної печатки єпископа Козьми дозволяє зробити припущення про існування тут і осідку першого галицького єпископа. А церква Спаса була першим кам'яним (катедральним) храмом княжого Галича до побудови Успенського собору. Досить великі розміри кладовища і його двошаровість свідчать про інтенсивне життя як у замку, так і в його ближніх околицях в XII–XIII ст. Наявність тут і окремих пізньосередньовічних поховань підтверджують історичні дані про існування церкви Спаса (як парахіяльної) ще до XV ст. [Peleński, 1914, s. 196–197].

Неподалік княжого двору Володимирка Володаревича, 800 м на південь від нього (ур. Полігон), в середині XII ст. було засновано, очевидно, латинський монастир з невеликою (діаметром 14,9 м) кам'яною одноярусною ротондою-квадрифолієм. Її залишки досліджувались Л. Лаврецьким та І. Шараневичем (1882 р.) і О. Іоаннісяном (1979 р.) [Пастернак, 1944, с. 76; Иоаннисян, 1983, с. 231–243]. Підлога церкви викладена квадрат-

ними керамічними плитками, окремі з яких мали рельєфне зображення (орла, грифона). Під час досліджень храму всередині виявлено чотири поховання. На невеликому прицерковному кладовищі автором було досліджено ще 6 поховань [Томенчук, 2006, с. 36–37]. Увесь церковний комплекс датується серединою – другою половиною XII ст., хоч він міг існувати ще до пізнього середньовіччя. Фундатором монастиря могла бути, на нашу думку, Софія – дружина Володимирка Володаревича (дочка угорського короля Коломана). Цей латинський монастир обслуговував латинське оточення її двору.

Пантелеймонівське городище – княжий двір Романа Мстиславича (1188, 1199–1205 рр.) та його родини

Городище розміщене на високому (270 м н. р. м.) мисовидному виступі правого берега р. Лімниці при впадінні її в р. Дністер. З заходу городище примикає до глибокого яру, де знаходиться потужне джерело «Княжа криниця». Майданчик чотирикутної форми (180 x 120 x 120 x 120 м), який з усіх сторін обмежений ескарпованим ровом. Автором (1991 р.) [Томенчук, 1991, звіт] проведено його дослідження. Вздовж внутрішнього високого краю рову виявлено оборонні бінарні зрубні стіни (шириною 3 м), які стояли на потужній глиняній підсипці-нарощенні схилу. Вона утворила високу (5,5 м) ескарповану платформу над оборонним ровом. Подібна підсипка сформована по всьому периметру городища. Її спорудження було викликано досить пологим природним схилом усього пагорба. Від розсування ця потужна глиняна підсипка була заключена в дерев'яні стіни типу городен. Вже на них і були зведені самі оборонні стіни. Останні були поділені на окремі бойові камери з бійницями в зовнішній стіні. З внутрішньої сторони до оборонної стіни примикали житлово-господарські приміщення (шириною 3 м). Якщо зовнішня оборонна бінарна стіна стояла на додатковому невисокому (0,6 м) валоподібному підвищенні, то внутрішня, житлово-господарська, була злегка опущена (0,4 м) в материкову основу первинного схилу. Загалом вони становили один комплекс під двосхилим дахом. Оборонні стіни датуються кінцем XII –початком XIII ст.

У центральній частині (підвищеній) майданчика городища розміщена кам'яна церква Св. Пантелеймона (Св. Станіслава). Церква чотиристовпна, триапсидна (19,88 x 17,69 м. Азимут 20°). Фундаменти складено рядами каменю (галька) на розчині з домішками битого вапняку. Глибина закладки 1,4 м. Підлога була викладена чотирикутними (12 x 12 см) та трикутними (12 x 20 x 20 см) керамічними плитками. Стіни, які складено з кам'яних блоків, збереглися на висоту 7–14 м. На зовнішніх і внутрішніх кам'яних блоках стін є численні рисунки та написи (графіті). Храм має два входи – західний, головний з перспективним різьбленим порталом, і південний, боковий [Раппопорт, 1982, с. 109–110]. Витоки конструктивної схеми церкви одні дослідники вбачають в архітектурі цистерціанського ордену [Іоаннісян, 1982, с. 18], інші – в архітектурі Вірменії [Могитич, 1982, с. 65–70]. Все ж більшість вчених вбачають її в синтезі романської і давньоруської архітектури [Лукомський, 1991, с. 28]. Під час реставраційних робіт усередині храму (80-ті рр. XX ст.) траплялись окремі захоронення, інші виявлено в криптах. Дослідженнями автора навколо храму кладовища не виявлено. Можливо, кладовище, яке належало і до цього церковного комплексу, було розміщене на віддалі 700 м на схід від городища. Воно займало високий пагорб берега р. Дністер (ур. Гробиська – Мнішський Сад). Вперше на сліди цього кладовища натрапив О. Іоаннісян (1988 р.), шукаючи тут залишки давнього храму. В 1990 р. автором проведено його дослідження [Томенчук, 2006, с. 45–46]. Зокрема, було виявлено 35 захоронень. Серед них одне в кам'яному саркофазі і шість – підплитових. Останні здійснені в досить глибоких (1,2 м) і великих ямах (2,4–2,5 x 0,9–1,22 м). На їх дні простежено сліди дерев'яних конструкцій. Могильні ями на рівні давньої поверхні були перекриті великими кам'яними плитами. Цікавою особливістю інших могил було виявлення нами вперше залишків дерев'яних надмогильних плит (щитів), збитих цвяхами. Крім них, тут було виявлено і кам'яні надмогильні вимостки з дрібноколотого каміння. В окремих похованнях знайдено фрагменти золототканої тканини та сліди вишивки золотими нитками (на грудях та

ший). Могильник займав дуже велику територію (300 x 60 м) і був одним з найбільших і найбагатших в княжому Галичі. Присутність на ньому різних за соціальним станом поховань (здебільшого дуже багатих), у тому числі монахів, свідчить про його комплексне використання населенням великої округи Галича XII–XIII ст. У пізньосередньовічний час тут, очевидно, продовжувало існувати кладовище, яке належало францисканському монастирю біля церкви Св. Станіслава (Св. Пантелеймона).

Причиною відсутності біля церкви Св. Пантелеймона традиційного кладовища стала наявність тут князівського палацового комплексу. Він знаходився на невеликому (25 x 35 м) мисовидному майданчику, який розміщений на схід від церкви Св. Пантелеймона, на віддалі 20 м від неї. Саме тут дослідженнями автора (1991, 2005–2008, 2012 рр.) [Томенчук, 1991, звіт; Томенчук, Мельничук, 2005, звіт; 2006, звіт; 2007, звіт; 2008, звіт] було виявлено залишки великої дерев'яної споруди кінця XII – середини XIII ст., яка мала два будівельні горизонти (рис. 56, 57, 58), очевидно, часів Романа Мстиславича і Данила Романовича. Крім неї, в південній частині цього майданчика було досліджено три житлові споруди більш раннього часу. Зокрема, дві з них відносяться до першої половини XII ст. Вони невеликі (4 x 4; 4,5 x 4,5 м), наземні, з ледь заглибленим (0,1–0,15 м) котлованом (азимут 90°). Третя споруда більша (5 x 6 м) і з іншою орієнтацією (азимут 45°), очевидно, відноситься до другої половини XII ст. До останнього відносяться і декілька великих господарських ям. У 1991 р. (розкоп I) було простежено, що цей культурний шар перекритий кам'яною вимосткою з крупної гальки в один шар. Вона сильно поруйнована пізньосередньовічними і новітніми ямами та перекопами. Все ж ця кам'яна вимостка мала місцями чіткі границі, що дало можливість говорити про неї як про широку (1,5–3 м) кам'яну підоснову (з відмосткою) під велику дерев'яну споруду. Особливо чітко фіксується її східна сторона (азимут 350°) та південна (азимут 230–240°). У 2006 р. (розкоп II) та в 2012 р. (розкоп V) нами було простежено продовження східної сторони цієї кам'яної вимостки, яка проходила в цій же орієнтації по лінії південь–північ. Ширина вимостки

тут становила близько 2 м, а товщина – до 0,2 м (галька в два шари). В 2007 р. (розкоп III) виявлено її північну, крайню частину. Кам'яна вимостка тут лежала вже на глиняній підсипці, що було викликано значним пониженням давньої поверхні (початок різкого північного схилу пагорба). Вимостка з гальки тут була доповнена місцями і великими фрагментами білого каміння (будівельний вапняк), що значно її зміцнило. В кутовій (північно-східній) частині цієї комбінованої кам'яної вимостки виявлено окремий кам'яний фундамент, складений з великих блоків вапняку (0,8 x 0,35 x 0,5 м або 0,33 x 0,47 x 0,2 м) в один шар. Ширина фундаменту 0,8 м, а простежена довжина 4,5 м. Фундаментний просів і зараз має перепад поверхні до 0,4–0,5 м. Фундамент і кам'яна вимостка композиційно одночасові (азимут 350°). Саме тут знаходився північно-східний кут будівлі. Таким чином, загальна довжина всієї східної вимостки (підоснови стіни) становила близько 26 м. Її північна стіна лежала на кам'яній вимостці, яка проходила по краю схилу (азимут 280°–290°). Вимостка з гальки мала включення і окремих фрагментів білого каміння (вапняк). Ширина цієї північної вимостки також становила близько 2 м, а простежена довжина – 7 м. У 2012 р. (розкоп V) простежено західну сторону цієї споруди. Таким чином, її ширина становила близько 10 м.

Загалом згідно з характером і планіграфією кам'яної вимостки можна думати, що вона була підосною великої (шириною 10 м і довжиною 26–38 м) дерев'яної двоповерхової споруди, побудованої впоперек мисовидного підвищеного майданчика на віддалі 30 м від апсид храму Св. Пантелеймона. За своїм планом вона була незвично трапецієподібною (26 x 12 x 38 x 12 м), орієнтованою довшою віссю по лінії північ–південь з відхиленням 10–15° на захід. Споруда мала, очевидно, внутрішню тричленну структуру і складалася з трьох великих приміщень (перший поверх). Особливо добре простежена одна поперечна стіна (розкоп V), яка мала заглиблену фундаментну основу під дерев'яні підвалини. Крім того, в ній було зафіксовано і чотири стовпові ями. Дві середні, можливо, вказують на існування тут дверної конструкції.

Основним було центральне приміщення, де виявлено більше 20 керамічних (чотирикутних) плиток від підлоги, що вказує на його парадне використання. У північному приміщенні знайдено багато уламків кераміки та кісток тварин і риби, що свідчить про його господарське використання.

Нижче цієї північної кам'яної вимостки (розкоп III) зафіксовано культурний шар (товщиною до 0,15 м) з керамікою початку XIII ст. В його основі на рівні материка (розкопи II, III, IV) простежено близько 40 стовпових ям, які відносяться до більш ранньої дерев'яної споруди (перший будівельний горизонт). Ями в основному круглі та великі (діаметром 0,5–0,9 м) і глибокі (0,8–1 м в материк, 1,7 м від сучасної поверхні). Особливо велика група ям (27) знаходиться в північній крайній частині будівлі (розкоп III), де є найбільший перепад поверхні біля схилу. В середині цих ям зафіксовано залишки квадратних стовпів (30 x 30 см). Всі вони взаємно орієнтовані (азимут однієї зі сторін дерев'яного стовпа-бруса 15–20°) відносно краю схилу, до якого і примикала ця рання велика дерев'яна споруда на стовпах. Крім квадратних стовпів, виявлено і декілька круглих (діаметром 0,3 м). Окремі стовпові ями виявлено і в південній частині споруди. В більшості випадків кам'яну вимостку ми старались не руйнувати, щоб зберегти її для майбутньої музеєфікації на вимогу Національного заповідника «Давній Галич». Тому ті стовпові ями, які могли знаходитись під вимосткою, залишилось невиявленими. Крім того, тут (розкоп V) простежено і невеликий (4,5 м довжини) фрагмент кам'яного (галька) фундаменту. Його ширина 0,4–0,5 м і висота 0,4 м (азимут 330°).

Таким чином, згідно з характером і планіграфією стовпових ям можна думати, що вони були фундаментною основою дерев'яної двоповерхової споруди. Найкраще збереглась її північна частина, яка має виразний господарський (житловий) характер. Гірше збереглась південна частина будівлі, яка, очевидно, була більшою мірою парадною. Загалом вірогідні розміри цієї ранньої споруди могли становити 10–12 x 20–22 м (азимут 330°–340°).

До східної стіни палацової споруди примикала окрема велика господарська будівля, яка була споруджена на потужній глиняній підсипці, в цій вузькій і пониженій мисовидній частині пагорба (розкоп IV, 2008 р.). Вона також, як і палацовий комплекс, мала два будівельні горизонти, які цілком їм відповідають.

До першого, раннього будівельного горизонту відноситься велика (7 x 9–9,5) дерев'яна споруда (азимут 330°), яка складалася з декількох окремих приміщень. Досліджено два з них. Північно-східне (3,3 x 3,7) має заглиблений котлован (0,25–0,6 м), у верхній частині якого (по його краю) зафіксовано основу зрубних стін. Південно-західне (3,2 x 3,2) також має внутрішній заглиблений котлован, але вже округлої форми. В його середній, найнижчій, частині розміщена велика (діаметром 0,95 м) глиняна піч з передпечною ямою. Поряд знаходиться і невеликий кам'яний (галька) робочий майданчик. На підлозі обох приміщень, крім керамічного матеріалу, знайдено багато кісток тварин, у тому числі великої рогатої худоби та птиці. Через деякий час залишки цієї споруди було засипано глиною (0,25–0,3 м). На цій новій підсипці споруджено нову будівлю (7–8 x 7 м, азимут 350°). Вона також складалася з декількох суміжних приміщень, які мали неглибоку (0,25–0,35 м) внутрішню частину. В північно-східному приміщенні (3,8–4 м), в його південно-східному куті знаходились великі плити, які, очевидно, виконували роль своєрідних робочих столів. У південно-східному приміщенні (3,5–5 м), в його північно-західному куті, розміщувалась велика (діаметром 0,75 м) глиняна піч. Крім кераміки, в цій споруді також знайдено багато кісток тварин. Структура обох будівель і характер археологічного матеріалу свідчить про їх кухонне використання в системі князівських палацових комплексів. До другого будівельного горизонту, очевидно, відноситься і велика (довжиною 10 м, азимут 90°) траншеєвидна яма для сміття, виявлена в південній частині мисовидного майданчика (розкоп I, 1991 р.).

Таким чином, наші дослідження Пантелеймонівського городища дають підставу віднести його до укріпленого князівського замку Романа Мстиславича [Томенчук, 2008, с. 189–190; 2012, с. 175–181; 2013, с. 165–177; Томенчук, Мельничук, 2012,

с. 182–193; 2014, с. 116–123]. Він був побудований у кінці XII – на початку XIII ст. як його окремих княжий двір, де перебували його військова дружина, адміністрація та родина. Центральною спорудою княжого двору була кам'яна церква, яка присвячена св. Пантелеймону, очевидно, на честь знаменитого діда Романа Мстиславича – Ізяслава Мстиславича (Пантелеймона). Вона мала стати його родинним, династичним Храмом – місцем хрещення його дітей, онуків і їх родинною усипальницею. Саме тут його і було поховано, а пізніше вже перепоховано у Володимирі. Біля церкви знаходився і великий палацовий комплекс, який був не лише житловою, а й, очевидно, адміністративною спорудою в часи правління в княжому Галичі Романа Мстиславича. В середині XIII ст., після перебудови, палацовий комплекс вже належав Данилу Романовичу, який, правлячи в Галичі, більше часу перебував на старому княжому дворі Романа Мстиславича. Церква Св. Пантелеймона набула статусу соборного храму Романовичів, на противагу Успенському соборному храму Ростиславичів. У XIV ст. старе городище стало осідком латинських архиєпископів (1367–1414 рр.). Церкву Св. Пантелеймона було переосвячено в латинський храм Св. Станіслава (патрона Корони Польської). Нашими дослідженнями (розкоп II, 2006 р.) на південь від церкви на глибині 2 м виявлено кам'яні фундаменти великої дерев'яної палацової споруди цього періоду (азимут 90°). У XVI–XVII ст. тут розміщувався францисканський монастир. Археологічно зафіксовано сліди його чотирьох пожеж. В новітній час церква Св. Пантелеймона (Св. Станіслава) була лише парафіяльним храмом.

У ближніх околицях Пантелеймонівського городища, за переказами, знаходилось ще три церковних комплекси XII–XIII ст., які свідчать про визначне значення в структурі Галича цього княжого двору Романовичів і його округи. Зокрема, в 1989 р. нами разом з письменником С. Пушиком виявлено залишки кам'яного храму в південно-західній околиці с. Шевченкове (200 м від Пантелеймонівського городища). Розвідковими розкопками, які проведені Ю. Лукомським у наступні роки, тут було простежено і сліди кладовища, яке могло обслуговувати

і сам княжий двір Романовичів. Як повідомив Ю. Лукомський, тут було виявлено і окремі поховання в саркофагах.

У західній околиці давнього Галича (3 км від Крилоського городища), на високому березі р. Лімниці знаходиться ще один церковний комплекс (ур. Кирилівка). В результаті досліджень Л. Лаврецького й І. Шараневича (1882 р.) та Ю. Лукомського (1981–1984 рр.) тут було виявлено фундаменти досить великого (15,5 x 20,2 м) кам'яного чотиристовпного триапсидного вежоподібного храму [Peleński, 1914, s. 76; Пастернак, 1944, с. 77; Лукомський, 1991, с. 17–18]. Фундаменти (шириною 1,7–2,6 м) викладено регулярною кам'яною (галька) кладкою на глині, а також на вапняно-піщаному розчині з домішками вугликів і обмазки. Ю. Лукомський датує храм кінцем XII – першою половиною XIII ст. [Лукомський, 1998, с. 605]. Поховань у церкві не було. Лише одне, окреме захоронення виявлене Ю. Лукомським ззовні південної стіни, здійснене в подвійній ямі (2 x 1,38; 2 x 0,7 м) глибиною 1,54 м. Під головою і ногами покійника знаходились «кам'яні подушки», що вказує на його посмертний монаший сан. Наші дослідження (1993–1994 рр.) [Томенчук, 2006, с. 43], проведені навколо храму, не виявили жодних слідів кладовища. Даний церковний комплекс був заснований, вірогідно, Олегом Ярославичем, який міг бути тут і похованим (1188 р.).

У цій же західній околиці давнього Галича, 500 м на південь від Кирилівського церковного комплексу, знаходиться невеликий (8) курганий могильник (ур. Діброва), який відноситься до кінця XI – середини XII ст. Він займає північний край великого Комарівського курганного могильника епохи бронзи, який розміщений на Лукво-Лімницькому вододільному плато (284 м н. р. м.). Могильник XI–XII ст. складається з двох курганних груп. У першій (західній) групі нараховується 5 курганів. Один великий (діаметром 14 м і висотою 1 м) №1 і чотири менші (діаметром 5–7,5 м і висотою 0,5–0,7 м), №2; 3; 4; 5. Друга група (східна) розміщена на віддалі 30 м від західної. Вона складається з двох великих курганів (діаметром 10–15 м і висотою 0,8–1,5 м) №6; 7. Окремі з них досліджувались Я. Пастернаком (30-ті рр. XX ст.), але інформація про них фрагментарна і суперечлива

[Пастернак, 1937, с. 14–18; 1944, с. 53–55; Археологічні пам'ятки, 1982, с. 10]. Дослідженнями автора (1992–1993 рр.) [Томенчук, 2006, с. 23–25] в курганах №3 і 4 виявлено пошкоджені шурфами Я. Пастернака великі могильні ями (2–2,5 x 1–1,7 м і глибиною 0,5–0,7 м). В насипі кургану №3 виявлено уламки кераміки XI ст., а в кургані №4 початку XII ст. простежено сліди дерев'яних конструкцій. Звертає на себе увагу повний розклад у цих ґрунтах кістяків, а також відсутність інвентарю, що і стало, очевидно, причиною того, що Я. Пастернак не згадує про ці розкопки.

Серед 12 курганных могил, які знаходяться в лісі Діброва, виділяються дві могили, досліджені Я. Пастернаком, які трактовані ним як «давньоугорські» поховання [Пастернак, 1944, с. 54–55]. У першій (висотою 1 м і діаметром 14 м) виявлене сильно розкладене тілопокладення, здійснене в ямі (2,8 x 0,7 і глибиною 0,9), орієнтованій по осі північний захід – південний схід. Зліва від черепа знайдено кінський череп із залізними вудилами і одним стременом. З правої сторони лежав гончарний горщик. Біля правої ноги знаходились нагайка з золотим окуттям і дві залізні стріли. На грудях були бронзовий гудзик і одна намистина. На животі, де були руки, знайдено один великий золотий перстень із сердоліковою вкладкою і два персні з золотого дроту. На поясі зафіксовано одну залізну і одну невелику бронзову пряжки. У верхній та нижній частинах скелету виявлено 17 золотих і 20 срібних нашивних бляшок з рослинним орнаментом (штамп) від «оздоблення кафтана». У другій могилі (висотою 1 м і діаметром 16 м) виявлено також майже повністю розкладене тілопокладення, здійснене в ямі (2 x 1 м), орієнтованій по осі захід – схід. Над могильною ямою зафіксовано потужну кам'яну вимостку, на якій знайдено декілька фрагментів кераміки і перепалені кісточки та вуглики. Яма у верхній частині також заповнена камінням. Зліва від незбереженого черепа знайдено кінський череп із залізними вудилами, два залізні стремена (різні) та залишки сідла. З правої сторони біля ноги зафіксовано залишки сагайдака і 4 залізні стріли. В районі ніг знайдено одну залізну пряжку і залізний ніжик. Біля черепа виявлено дві срібні сережки. Під скелетом також було кам'яне заповнення.

На самому дні могильної ями зафіксовано сліди стовпвої ями (діаметром 0,45 м і глибиною 0,55 м).

Ці два поховання Я. Пастернак відніс до давньоугорських і продагував їх рубежем IX–X ст., що на багато років стало загальноприйнятим висновком у науці [Pasternak, 1937, s. 1–7; Балінт, 1972, с. 176–188; Эрдели, 1972, с. 128–144; Федоров, 1972, с. 174–188; Ширінський, 1969, с. 118–124; Балагурі, 1992, с. 66–67]. Останнім часом О. Моця заперечив ці висновки та відніс дані поховання до печеніго-половецьких захоронень [Моця, 1990, с. 19–20; 1992, с. 42]. На нашу думку, відсутність зброї і наявність дорогих прикрас у цих двох курганных похованнях, очевидно, свідчить про захоронення тут двох знатних молодих жінок-половчанок, які відносяться до кінця XI – XII ст. У цьому контексті надзвичайно цікавим є ще один окремих великий курган (названий Я. Пастернаком «Насташиною могилою»), який знаходиться на віддалі 250 м на південь від вищеописаного могильника. Дослідження Я. Пастернака (методом закладання шурфів) у 1936 р. виявили тут скорчене поховання часу культури шнурової кераміки [Археологічні пам'ятки Прикарпаття, 1982, с. 10–11]. Воно не виправдало сподівань дослідника віднайти в кургані поховання Насті Чагрівни, яка загинула на вогнищі в Галичі в 1171 році. Проте цілком можливо, що могилою Насті Чагрівни з половецького роду є одне з двох вищеописаних жіночих захоронень. Особливо це стосується другої могили (курган №8), яка знаходиться окремо від могильника, в його північно-східній частині, недалеко від Кирилівської церкви, побудованої, очевидно, Олегом – сином «нешлюбної» Насті Чагрівни. Церква названа, очевидно, на честь Кирила (архієпископа Олександрійського), який засудив убивство і спалення на вогнищі християнськими фанатиками Гіпатії (знаменитої жінки-філософа) в 415 р. Правда, Кирило Олександрійський був і великим ворогом несторіанства, організувавши III Вселенський собор (431 р.), на якому було засуджено вчення Несторія – архієпископа Константинопольського. Нагадаємо, що серед половців, особливо серед знаті, було широко розповсюджене несторіанство. Це викликало велике незадоволення православних руських єпископів і бояр, які були якими противниками

цієї християнської ересі (християнства в несторіанському варіанті), вважаючи їх послідовників еретиками. Очевидно, і нешлюбна Настя Чагрівна була християнкою-несторіанкою, що стало релігійною причиною її вбивства-спалення на вогнищі галицькими християнськими фанатиками.

Після загибелі Насті Чагрівни її було поховано на краю курганного могильника за половецькою традицією з дотриманням норм і несторіанського обряду.

Недалеко від могили цієї нешлюбної дружини князя її чоловіком (Ярославом Осмомислом) та сином (Олегом) було, очевидно, і зведено вежеподібну струнку кам'яну церкву (Кирилівську), яка стояла в найвищій точці (296 м) високого правого берега р. Лімниці.

Останнім укріпленим монастирським комплексом на цій західній околиці давнього Галича є Сокольське городище (5 км від Крилоського городища і 3 км від Кирилівського монастиря). Городище розміщене на високому (297 м н. р. м.) мисовидному виступі правого берега р. Лімниці (село Сокіл). Городище підпрямокутної форми (120 x 100 м) з культурним шаром XII–XIII ст., який виявлено Б. Василенком (1984 р.) [Ossowski, 1890, s. 23; Пастернак, 1937, с. 256; Василенко, 1986, с. 221]. Про існування тут монастиря в XII–XVIII ст. існує як усна традиція, так і пізньосередньовічні джерела [Крип'якевич, 1926, с. 99; Peleński, 1914, s. 87–88; Федунків, 2001, с. 232–235]. Вони називають його монастирем з церквою Воздвиження Чесного Хреста. Збоку ріки, під берегом, збереглися сліди давніх печер. Поряд проходила давня дорога і переправа через р. Лімниця в напрямку до Київського гостинця.

Південна округа княжого Галича

У ближній, південній околиці княжого Галича знаходяться 2 церковних, монастирських комплекси, які розміщені вздовж р. Лукви (Миколаївський і Покровський) (рис. 61).

Найбільшим є Миколаївський монастирський комплекс (с. Вікторів, ур. Церквище Миколаївське). Тут збереглися сліди городища підпрямокутної форми (0,6 га), яке займає високий

(298 м н. р. м.) мисовидний виступ правого берега р. Лукви. В культурному шарі XII–XIII ст., який простежено О. Чоловським та І. Шараневичем (1885 р.), було виявлено кам'яний саркофаг, кам'яні фундаменти та керамічні плитки [Szaraniewicz, 1890, s. 70–73]. Пізніші дослідження Я. Пастернака (1937 р.), В. Довженка (1952 р.), О. Ратича (1956 р.) та Б. Василенка (1984 р.) [Peleński, 1914, s. 127; Чачковський, Хмілевський, 1938, с. 50; Пастернак, 1937, с. 250; Довженок, 1956, с. 12–13; Ратич, с. 44] підтвердили наявність культурного шару XII–XIII ст. За писемними джерелами, тут мав існувати монастир Св. Миколая [Федунків, 2001, с. 220–222]. З боку ріки в березі збереглися сліди старих печер. Поряд проходила давня дорога і переправа через р. Луква.

Покровський монастирський комплекс розміщувався неподалік (1 км) Крилоського городища, на невисокому правому березі р. Луквиця (ур. Покровське), біля старої дороги, яка вела на Крилоське Підгороддя.

Східна округа княжого Галича

У східній околиці княжого Галича, за межами Східної зовнішньої системи оборони, знаходиться один монастирський комплекс і одне городище (х. Пітрич).

Пітрицький монастирський комплекс розміщений на високому (260 м н. р. м.) правому березі р. Дністер, біля пристані, до якої вела стара дорога з Крилоського городища (3 км). Збереглися сліди невеликого (0,8 га) городища, яке займає мисовидний виступ берега (ур. Гора-Монастир). З півдня і півночі воно обмежене глибокими ярами, а з західної (напільної) – валом та ровом, які зараз розорані. Поряд з городищем, в північному яру, є потужне джерело води. Культурний шар X–XVIII ст. За історичними даними, тут знаходився Успенський монастир, який існував у XII–XVIII ст. [Петрушевич, 1883, с. 12–13; Чачковський, Хмілевський, 1938, с. 50]. Його обстеження проводили А. Петрушевич (1883 р.), Й. Пеленський, Л. Чачковський і Я. Хмілевський, В. Довженок, О. Ратич (1956 р.), які підтвердили можливість його існування на цій території.

Дослідженнями автора (1988–1989 рр.) в центральній, підвищеній частині урочища було виявлено залишки кам'яних фундаментів дерев'яної церкви-каплички [Томенчук, 2006, с. 48–49; 1989, звіт]. Це була невелика однозрубна будівля без апсиди на кшталт каплиці-усипальниці. Цікавою її особливістю є те, що північна стіна мала залом, який сприймається як своерідний апсидний приділ. У центральній частині каплички виявлено три стовпові ямки – залишки трьох колон (різночасових). Загальні розміри церкви: ширина 4,8, довжина 6,2 м, азимут 90°. Під час досліджень каплички знайдено багато цвяхів, бронзовий підсвічник-примикарій (західноєвропейський імпорт) та фрагменти хороса. Крім того, виявлено понад 600 фрагментів керамічних плиток від мозаїчної підлоги, зокрема трикутних (13 x 18,5 x 19 см), фігурних та складнофігурних. Останні від орнаментального поясу і омфалія, із зображенням всередині. Очевидно, така їх велика кількість може вказувати на можливість існування тут великого, більш раннього храму. Під підлогою церкви-каплиці знайдено 10 захоронень: сім розміщено в основній частині і три – в апсидній. Поховання – двошарові. Всі захоронення здійснені у великих (1,9–2,05 x 0,6–0,8 м) і глибоких (до 1,4 м) могильних ямах, що вказує на наявність тут в минулому дерев'яних домовин. Всі захоронення належать зрілим чоловікам (більше 40–50 років). Навколо церкви знаходиться досить велике кладовище (двошарове). Нами досліджено 66 поховань. Чітко простежується рядна планувальна структура кладовища. Могильні ями великі (1,35–2,1 x 0,5–0,8 м) і глибокі (до 1,4 м). Майже всі захоронення чоловічі, хоч є і жіночі. Сім поховань були з «кам'яними подушками».

Таким чином, як у церкві-каплиці, так і на території прицерковного кладовища знаходились в основному чернечі поховання цього великого укріпленого приміського чоловічого монастиря. Монастир спочатку належав до Успенського собору і катедрального монастиря (XIII–XIV ст.), а потім тут існував окремий монастирський осідок аж до XVIII ст.

На сусідньому, мисовидному виступі берега р. Дністер знаходиться ще одне невелике (0,9 га) городище (ур. Городище). З

напільної, північної і західної сторони простежуються розораний вал та рів.

Ці два укріплені комплекси, очевидно, були побудовані у зв'язку з присутністю тут невеликої річкової пристані і переправи, з якої вела пряма дорога (3 км) до Крилоського городища. Крім того, поруч проходив і давній Придністровський шлях.

У далекій, південно-східній околиці княжого Галича (11 км від Крилоського городища) на високому (290 м н. р. м.) правому березі р. Бистриця, в місці впадіння її у Дністер, знаходиться ще один укріплений монастирський комплекс (с. Побережжя, ур. Мурованка). Збереглися сліди городища на масовидному виступі берега (площею 0,9 га). В центральній частині городища розміщувалась кам'яна церква-ротонда (квадрифолій). Фундаменти храму вперше досліджувались Я. Пастернаком (1935 р.). Було виявлено частину фундаментів, залишки підлоги з кам'яних плит (0,7 x 0,7 м) та архітектурні кам'яні деталі (гранчаста колонка, архівольт тощо) [Пастернак, 1944, с. 82]. Повторні дослідження здійснені М. Каргером (1959 р.). Розкопана ним споруда являла собою чотирилистий квадрифолій з зовнішнім діаметром 22 м і внутрішнім 15,5 м. Кам'яні фундаменти (шириною 3,5 м і висотою 1,5 м) були викладені річковим каменем на вапняно-піщаному розчині з домішками деревного вугілля. Такі потужні фундаменти свідчать про дво-триярусну центричну форму храму [Каргер, 1976, с. 53–59; Лукомський, 1991, с. 22].

Церква, очевидно, була побудована десь у середині XIII ст., за часів Данила Галицького. Я. Пастернак висловив припущення, що дана пам'ятка є залишками Борисоглібського монастиря [Пастернак, 2006, с. 52]. Автором було проведено невеликі охоронні розкопки навколо ротонди (1989 р.). На схід від храму виявлено сліди кладовища. Розкопано вісім чоловічих захоронень, здійснених у неглибоких (0,7–1 м) ямах. Вздовж північного краю майданчика городища простежено окремі будівлі, господарські ями та оборонні стіни. Це дозволяє підтримати висновки Я. Пастернака щодо монастирського характеру даного церковного комплексу. Цей чоловічий монастир, очевидно, було засновано домініканцями, яких у 1234 р. було вигнано з Києва, з мо-

настиря Пресвятої Богородиці (Св. Марії) [Грушевський, 1994, с. 289–290]. Це був один з найбільш войовничих чернечих орденів, який з 1232 р. здійснював інквізицію. Ротонда входила до комплексу невеликого, але сильно укріпленого монастиря. Надзвичайна потужність стін ротонди (3,5 м) надавала їй вигляду справжньої оборонної кам'яної вежі. Монастир, очевидно, крім релігійних функцій, здійснював і контроль за важливою ділянкою старої Бирладської дороги, яка вела до Галича, проходячи під його північними стінами. Це були справді південно-східні ворота до столиці. Крім того, навпроти монастиря, на лівому березі р. Бистриця, де перетиналися два давні шляхи, відоме урочище Воротище. Тут, на Дністрі, функціонували і дві давні переправи (ур. Перевозець).

Дослідження ближньої округи княжого Галича показали її досить складну структуру, до якої входили три княжі замки (двори) і близько десяти церковних монастирських комплексів. Очевидно, поряд з ними існували і великі та малі прості поселенські структури, населення яких їх обслуговувало і від них залежало. На жаль, вони зовсім не досліджені. Але вже зараз їх залишки простежуються насиченим культурним шаром в околицях як монастирів, так і княжих дворів. Найбільш дослідженими стали княжі замки-двори, які виділяються як потужними укріпленнями, так і великими палацовими комплексами. Вони мали не лише житловий і господарський характер, а й, очевидно, адміністративний. Важливе місце в цих княжих дворах належало і храмам, які мали стати їх династичними, а інколи і соборними, місцем хрещення дітей і внуків та родовою усипальницею.

Отже, дослідження історичної топографії давнього Галича за історико-археологічними джерелами дозволяє зробити наступні висновки.

На сторінках літопису Галич з'являється дуже пізно. Так, Київський літопис кінця XII ст. вперше згадує місто під 1141 р. у зв'язку з повідомленням про смерть князя Івана Васильковича (галицького князя 1124–1141 рр.) і вокняжінням у Галичі Володимирка Володаревича. Таке пізніє літописне повідомлення про

цей великий політичний і економічний центр землі привело до численних суперечок серед істориків про його місце серед давніх східнослов'янських міст та про його становлення як міста-столиці.

Основні писемні джерела з історії давнього Галича вивчено й опрацьовано протягом XIX–XX ст. Проте в підсумку вони не вирішили всіх цих гострих дискусійних проблем з давньої історії Галича. Тому основним джерелом нової інформації для істориків залишаються археологічні дослідження, які проводяться тут вже 130 років і в яких взяли участь близько двох десятків археологів України, Польщі та Росії.

За цей час накопичено значний обсяг матеріалів археологічних, архітектурно-археологічних та історично-археологічних досліджень літописного Галича, який займав велику (близько 40 кв. км) територію Дністро-Лукво-Лімницького межиріччя. В цьому мікрорайоні, який був давньою природно-кліматичною контактною (пограничною) зоною Великого Євразійського степу і пралісу («*Silva Peczingarum*»), де перетинались важливі транс'європейські і транс'євроазійські міграційні і торгові шляхи (річкові і сухопутні), відомі поселення всіх історичних періодів, зокрема від палеоліту й енеоліту до ранніх слов'ян і Київської та Галицької Русі. До останнього періоду відносяться 9 городищ і більше 15 церковних комплексів, які в різний час були складовими частинами міської структури давнього Галича. Основними містотворчими центрами були 5 городищ: Крилоське, Штепанівське, Старостинське, Спаське і Пантелеймонівське.

Протягом усього періоду дослідження літописного міста-столиці розроблялись різні концепції і схеми розвитку історичної топографії давнього Галича. Часто вони залежали не лише від конкретного археологічного джерела, але більше від різних концептуальних, теоретичних схем розвитку державотворчих і містотворчих процесів. Все ж якщо брати до уваги існування трьох основних шляхів розвитку давньоруських міст (торгово-ремісничий, общинно-феодалний і державний), які запропоновані українською історіографією, то походження і розвиток давнього Галича були завжди пов'язані більше з державотворчими

процесами, не відкидаючи роль інших факторів. Таким чином, його давня історія (X–XIII ст.) відповідає загальнооруській схемі походження й еволюції міст-столиць Київської Русі. Їх адміністративним і політичним та релігійним центром були городища (дитинець), а великим торгово-ремісничим поселенням (поселеннями-кінцями) був посад. У цьому полягає традиційна і загальноприйнята двочленна структура всіх давньоруських міст, одним з найбільших із яких був княжий Галич.

Аналіз писемних джерел і матеріали археологічних досліджень створили основу для виділення трьох основних періодів історичного розвитку давнього Галича: долітописний (до середини X ст.), літописний (до середини XIII ст.): пізньосередньовічний (до середини XVIII ст.).

1. Долітописний період.

Цей період історично майже не зафіксований, а археологічно найменш вивчений. Зважаючи на сильні традиційні державотворчі процеси на цих давньослов'янських землях Прикарпаття і Придністров'я, тут міг існувати ще общинний, племінний центр. Хоч сліди заселення Крилоського городища у VIII–IX ст. ще досить непереконливі. В середині – другій половині X ст. в межах старого фракійського городища було побудоване велике (50 га) городище з багаторядною внутрішньою і зовнішньою системою оборони. Внутрішня система оборони з окремих валів та ровів, до якої входили дерев'яні стіни одинарної і бінарної конструкції з житловою прибудовою, утворювала декілька (4–5) окремо виділених укріплених майданчиків. Зовнішня система оборони з окремих валів (довжиною до 3 км) була побудована на вододілі Лукви–Дністра і Лукви–Лімниці і таким чином обмежувала велику територію (30 кв. км). В даний час у цьому регіоні, заселеному хорватськими племенами, виявлено більше 20 подібних городищ, які виділяються великою площею, топографією, загальною планувальною структурою, характером забудови і укріплень (внутрішніх і зовнішніх) тощо.

Сучасними дослідниками вони віднесені до окремої групи городищ полісного типу, які появилися в результаті утворення Великохорватського надплемінного (ранньодержавного) кня-

зівства. Городища побудовані за одним планом і за відповідною структурою, що відповідає державному замовленню в організації таких ранньоміських (полісних) поселеньських центрів. Одним з найбільших городищ цього полісного типу є Крилоське городище, яке могло бути і політичним та релігійним центром Великохорватського князівства. Планувальна організація і соціальна структура цього раннього долітописного Галича ще мало вивчена і недостатньо ясна. Крім потужної внутрішньої системи оборони, до якої входила і житлова прибудова, слідів інтенсивної забудови майданчиків поки що не виявлено. Чітко виділяється лише велика вічева площа з літописною Галичиною могилою – головним міським і князівським (державним) культовим місцем. Відсутність значної житлово-господарської і ремісничої забудови на Крилоському городищі в середині – другій половині X ст. можна пояснити функціонуванням тут лише політико-адміністративного, військового і культового центру Великохорватського об'єднання. Можливо, його сільськогосподарська округа в межах зовнішньої системи оборони виконувала господарську, ремісничу і торгову функції цього ранньоміського центру.

Ці ранні державотворчі і містотворчі процеси, які розпочалися на Прикарпатті в середині X ст., залишились незавершеними. Майже всі тогочасні городища-поліси були недобудовані і малозаселені, оскільки в кінці X ст. вони були знищені в результаті русько-хорватської війни (992/993 р.).

Після ліквідації Володимиром Святославичем Великохорватського князівства, зокрема в результаті військових походів у 992–993 рр. в ході формування й зміцнення державності Київської Русі, долітописний Галич занепадає як політичний центр. Тут, біля Крилоського городища, появляється невеликий військово-адміністративний центр великокиївських князів (городище в ур. Штепанівка). Подібні нові князівські фортеці великокиївських князів відомі і біля всіх старих великохорватських центрів. Вони виділяються вже іншою планувальною і соціальною структурою. Біля них завжди присутні невеликі курганні могилиники, які належали киеворуським посадникам, що здій-

снювали військовий контроль і збір данини в новоприєднаних землях (керуючи невеликим військовим загоном).

2. Літописний період.

У другій половині XI ст. на старохорватських землях починається (відновлюється) процес внутрішнього одержавлення, який завершується в кінці XI ст. створенням Ростиславичами (Рюриком, Володарем і Васильком) трьох удільних князівств: Перемишльського, Звенигородського і Теробовлянського. На території Крилоського городища археологічно відзначається нове невелике заселення. Штепанівське городище, очевидно, вже використовується як окремих невеликий військовий замок Ростиславичів і, зокрема, Василька Ростиславича. До його Теробовлянського князівства тоді входила територія Галицько-Буковинського Прикарпаття та старий великохорватський Галич. На початку XII ст. Володар Ростиславич (1124 р.) передає князівський стіл у Перемишлі старшому сину Ростиславу, а у Звенигородці – молодшому Володимирку. Василько Ростиславич (1124 р.) передає князівський стіл у Теробовлі сину Григорію, а молодшому Івану робить (відновлює) князівський стіл у Галичі. Іван Василькович засновує на березі Дністра, біля галицької пристані, свій княжий двір (Старостинське городище). Він жив тут близько 17 років з дружиною Анною – дочкою чернігівського князя Всеволода Ольговича. Дружив в останні роки життя з Володимирком Володаревичем. Помер бездітним. Похований, очевидно, у своїй замковій двірській церкві. Пізніше тут, можливо, був замок галицьких намісників угорських королів з угорською військовою залогою. Замок Івана Васильковича, який займав надзвичайно вигідне і стратегічно важливе місце на високому березі Дністра, очевидно, був пізніше і окремою резиденцією Бели III, королевича Андрія (помер у Галичі 1233 р.), Андрія II в часи їх перебування в Галичі. Біля нього формується невеликий торгово-ремісничий посад. Його княжий двір стає політико-адміністративним і, очевидно, релігійним центром нового Галицького князівства. Починає ще більш інтенсивно заселятись і територія Крилоського городища, що було пов'язано з приходом сюди старого галицького боярства, яке підтримува-

ло державотворчу і містотворчу політику Івана Васильковича. По смерті брата Григорія (1127 р.) Іван Василькович приєднує його Теробовлянське князівство до Галича, залишаючись у Галичі, який швидко виростає у великий міський і столичний центр. Крилоське городище поступово перебирає на себе функцію дитинця Галича – столиці Галицько-Теробовлянського князівства. Десь у кінці 30-х рр. XII ст. Володимирко Володаревич (князь Звенигородський) «приєднався» до Івана Васильковича, переїхавши до Галича. Це означало об'єднання сусідніх Галицько-Теробовлянської і Звенигородської земель в руках обох молодших синів Володаря і Василька Ростиславичів. Після смерті Івана Васильковича (1141 р.) Володимирко Володаревич управляє одноосібно трьома землями. Скоро, після смерті свого старшого брата Ростислава (1143 р.), він приєднує і Перемишльську землю. Так була утворена велика Галицька земля – князівство, столицею якого став Галич. Це вимагало не лише організації нової політичної системи, а й відповідної державної інфраструктури, яка мала бути втілена найперше в столичному центрі. Зайнявши чужий для нього Галич, Володимирко Володаревич з самого початку (30-ті рр. XII ст.) будує на Дністрі свій окремих княжий двір, залишками якого є Спаське городище. У своєму родовому замку він жив з дружиною Софією – дочкою угорського короля Коломана Книжника, з якою мав трьох дітей: Ярославу, Марію-Анастасію і Євдокію. Тут могло бути і весілля його сина Ярослава з Ольгою (1149 р.) – дочкою Юрія Довгорукого, його дочки Анастасії з краківським князем Болеславом Кучерявим (1151 р.), а згодом його другої дочки з Мешком Старим. Тут недовгий час (при церкві Спаса – соборній тоді) перебував і перший галицький єпископ Косма, поки на Крилоському городищі не закінчили будівництво Успенського собору і кафедрального монастиря (ур. Золотий Тік). Як показали археологічні дослідження, саме тут знаходилась літописна церква Спаса, сполучена переходами з палацовим комплексом, де і помер Володимирко Володаревич (1153 р.). Поблизу замку був розміщений невеликий латинський монастирський комплекс (ур. Полігон), який обслуговував угорський двір його дружини Олени – Софії (дочки Коломана).

Навколо княжого двору Володимирка Володаревича знаходився і невеликий поселенський комплекс, який обслуговував його двір і військову дружину.

Ставши князем усієї Великої Галицької землі, Володимирко Володаревич розпочав розбудовувати галицький дитинець на Крилоському городищі. В його центральній частині було закладено Успенський собор та великий дерев'яний палацовий комплекс, де розмістилась князівська адміністрація (Південний палацовий комплекс). Загальна площа міського замку становила 7 га. Біля нього було закладено і великий катедральний монастир – осідок єпископа (ур. Золотий Тік). Вони і сформували основу дитинця княжого Галича часів Володимирка Володаревича. Закінчив ці роботи з організації міської, столичної інфраструктури вже його син Ярослав Володимирович – Осмомисл.

Зокрема, було завершено будівництво великого кам'яного Успенського собору та нових міських укріплень. Крім того, було реорганізовано і сам міський замок. В крайній західній частині (навпроти Собору) було побудовано великий (2,5 га) князівський двір. В його центральній частині розміщувався дерев'яний палацовий комплекс (Західний комплекс) – князівська резиденція (з житловими і парадними приміщеннями) Ярослава Осмомисла. Тут він жив з Ольгою Юрівною, тут народилися всі його четверо дітей (Єфросинія, Ярославна, Володимир і Вишеслава). Перша вийшла заміж за сіверського князя Ігоря Святославича (героя «Слова о полку Ігоревім»). Друга в 1167 р. була заручена з угорським королевичем Белою, але видана заміж пізніше за смоленського князя Мстислава Ростиславовича. Вишеслава видана заміж за Одона – сина Мешка Старого. Володимир Ярославович одружився тут з Болеславою – дочкою чернігівського князя Святослава Всеволодовича. Після її передчасної смерті він жив із «попадею», з якою мав двох дітей (Василька і Володимира). У Галичі Ярослав Осмомисл почав згодом жити з «нешлюбною» Настасією Чагрівною (половецького роду). З нею він мав сина Олега, якого вважав своїм прямим наступником.

У 1215, 1219–1227 рр. княжий двір Ярослава Осмомисла став княжою резиденцією Мстислава Удатного. Його дружиною

була Марія – дочка половецького хана Котяна. Вона народила йому трьох синів (Василія, Мстислава і Юрія) та трьох дочок (Анну, Марію-Єлену, Ярославу). В Галичі він видав заміж Анну за Данила Романовича (1237 р.), а Марію – за угорського королевича Андрія (1227 р.). Останній, князюючи у Галичі (1227–1230, 1232–1233 рр.), і помер тут.

Згодом (1235–1239 рр.) галицький замок Ярослава Осмомисла став резиденцією чернігівського князя Михайла Всеволодовича і його сина Ростислава. Матір'ю останнього була Олена Романівна – сестра Данила і Василька. В окремі роки (1205–1206, 1211–1212, 1230–1232, 1233–1234 рр.) галицький княжий замок був княжою резиденцією Данила Романовича.

Навколо міського замку, в межах старого великохорватського городища, вирросло окольне місто, населення якого обслуговувало щоденні потреби князя, державної і церковної адміністрації, військової дружини тощо.

Під Крилоським городищем, вздовж лівого берега р. Лукви, швидко сформувався і посад Галича (с. Підгороддя). Скоро він зайняв площу близько 30 га. Його основу становили численні двори бояр – великих і малих землевласників Галицької землі, які переселились (були переселені) в межі нової (старої) столиці. В нижній частині р. Лукви, біля Дністра, далі продовжував розвиватись торгово-ремісничий посад міста, основу якого склали вже більше галицькі городяни (ремісники, торговці та ін.).

До структури посаду княжого Галича, крім житлово-господарських, ремісничих і торгових комплексів, входили і церковні комплекси. Вони обслуговували та визначали окремі соціальні і ремісничі групи населення посаду.

Крім посаду, в Галичі дуже рано почала формуватись велика ближня округа, яка мала чіткі природні межі і сама визначала межі давнього Галича. Її основу складали три княжі двори: Івана Васильковича, Володимирка Володаревича і Романа Мстиславича (останній, зокрема, знаходився на Пантелеймонівському городищі). Тут він жив недовго (1200–1205 рр.) з Анною-Оленою, дочкою візантійського імператора Ісаака II. Тут, очевидно, народились Данило (1201 р.) і Василько (1203 р.) та Олена і Со-

ломея-Єфросинія (1204 р.). Пізніше тут був княжий двір Данила Романовича. Тут, можливо, народились три його сини (Лев, Роман, Мстислав) та дочки (Переяслава, Софія). Загалом це була постійна замська княжа резиденція всіх Романовичів у роки їхнього князювання чи перебування в Галичі.

Крім княжих дворів, до ближньої округи Галича входило і близько десяти монастирських комплексів. До них входили і окремі невеликі поселенські структури, які їх обслуговували. Загалом усі вони мали і оборонне значення, знаходячись по периметру границь княжого Галича.

У пізньосередньовічний час монастирські комплекси ще існували надалі. Всі княжі двори закінчили своє функціонування в середині XIII ст., коли закінчилась історія княжої столиці. На місці княздвору Володимирка Володаревича церква Спаса стала парафіяльним храмом, а на княздворі Романа Мстиславича було засновано францисканський монастир. Княздвір Івана Васильковича став старостинським замком у структурі нового міста Галича. Дитинець старого княжого Галича став осідком митрополитів і митрополичих намісників.

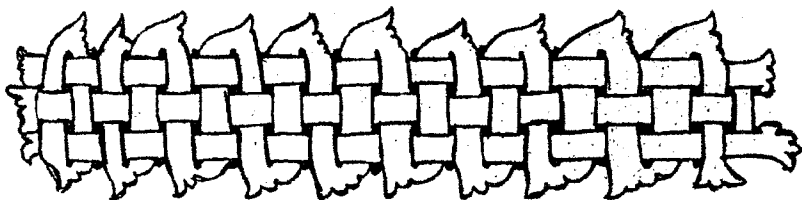
Загалом вивчення історичної топографії княжого Галича дало можливість підтвердити ті концепції істориків, які визначили для давньоруських містотворчих процесів державний шлях їх формування. Насамперед це було особливо характерним для всіх столичних міст і, зокрема, для Галича.

РОЗДІЛ 3.

Давні державотворчі і містотворчі процеси на території Галицько-Буковинського Прикарпаття

3.1. Слов'янський період

Геополітичне розміщення Галицької землі в контактній зоні багатьох давніх культур (рис. 64, 65), цивілізацій та держав, де перехрещувались важливі транс'європейські і транс'євроазійські торгово-міграційні шляхи, сприяло раннім державотворчим процесам на цих землях. З другого боку, в цьому регіоні Середнього і Верхнього Подністрів'я, де проходили складні етнополітичні процеси, відбувалося включення його земель до складу перших державних утворень Центральної Європи. В усіх цих надзвичайно складних державотворчих процесах важливе місце займали містотворчі процеси, які археологічно простежуються виникненням та еволюцією городищ. Вони належали до різних багатофункціональних поселенських комплексів, які часто забезпечували як зовнішнє, так і внутрішнє одержавлення. Але найперше городища були укріпленими центрами суспільно-політичного, економічного і релігійного життя давнього населення.

Давньоруські городища Галицько-Буковинського Прикарпаття представляють Малу Галицьку землю, яка виділялась не лише найбільшими природними і людськими ресурсами в регіоні Подністрів'я, а й особливими умовами розвитку тут етнокультурних, державотворчих і містотворчих процесів на межі зі Степом [Королюк, 1985, с. 24–25] і в куті між Карпатами та Дністром, де перехрещувались давні транс'європейські шляхи з виходом на транскарпатські переходи, які вели на Дунай (рис. 69, 3).

Слов'янський період в історії Середнього Подністрів'я і, зокрема, Галицько-Буковинського Прикарпаття починається в першій половині I тис. н. е., коли тут появилось нове ранньослов'янське (венедське) населення [Козак, 2008, с. 184–190; 1990, с. 217–226]. Воно почало поступово осідати на цих землях, заселених в основному давнім фракійським (гето-фракійським) та новими іраномовними і германськими етносами. Зокрема, фракко-ілірійська людність появилась у цій частині Карпатського регіону в другій половині II тис. до н. е. і пов'язана з носіями південних культур НОА та Гава Голігради (XIV–X ст. до н. е.), які почали процес переселення на Прикарпаття і в Подністрів'я [Крушельницька, 1999, с. 133–134; Смирнова, 1969, 1976; 1990, с. 31–34; Отрощенко, 2000, с. 41–43]. Це був час великих переселень південних і східних скотарсько-землеробських племен і становлення фракійської цивілізації в Карпато-Дунайських землях, де вперше появились великі городища-сховища. На той час тут в епоху середньої бронзи проживало давнє праслов'янське населення тшинецько-комарівської культури (XVIII–XIII ст. до н. е.) (рис. 65) [Крушельницька, 1999, с. 127–131; Отрощенко, 2000, с. 39–40].

У передскіфський час населення Галицько-Буковинського Прикарпаття відносилось до східного варіанта поліетнічних, землеробсько-скотарських культур фракійського гальштату (IX–VIII ст. до н. е.) [Малеев, 1978, с. 109–116; Мелюкова, 1979, с. 14–36; Крушельницька, 1985, с. 49–59; Бандрівський, 1999, с. 147–157; Крушельницкая, Малеев, 1990, с. 123–132; Мурзін, 2000, с. 85]. Це був час виділення північно-фракійського і південно-фракійського культурно-етнічних комплексів. Зокрема, в Карпатському регіоні формується північно-фракійська гето-дакійська культура (рис. 65).

У степовому Дністровському коридорі і на транскарпатських шляхах знову починається будівництво великих городищ. Їх знищення у VIII ст. до н. е., а потім повторне відновлення свідчить як про напружену політичну ситуацію в цей час, так і про високий рівень соціальної організації самого суспільства. Всього на території Галицько-Буковинського Прикарпаття ві-

домо більше 30 городищ ранньозалізного часу, які насамперед характеризуються великими розмірами. Більшість із них, очевидно, були найперше городищами-сховищами [Малеєв, 2003, с. 38] для великих стад худоби, а не лише для навколишнього населення в часи зовнішньої небезпеки. Розведення худоби в це дуже холодне I тис. до н. е. (максимум похолодання в 750-х рр. до н. е.) стало домінуючим у розвитку сільського господарства і як основний продукт товарообміну на внутрішньому і зовнішньому ринках. Тому топографія цих великих городищ часто була прив'язана до транс'європейських шляхів, доповнюючи їх інфраструктуру. Особливості самої фортифікації городищ ранньозалізного часу також свідчать про їх залежність від тогочасних холодних і дощових погодних умов, які змушували додатково обпалювати і укріплювати земляні вали не лише дерев'яними конструкціями, а й кам'яними стінами.

Окремі городища вже могли бути і військово-політичними, і релігійними центрами міжплемінних союзів, які існували на Прикарпатті вже більше 200 років. Подібні ранні урбаністичні процеси засвідчені в цей гальштатський час і в усій Центрально-Східній Європі, де з розпадом первіснообщинних відносин почався перехід до військової демократії і протодержави. Можливо, тут, у Карпатському регіоні та на Подністров'ї (Прикарпатті), і було утворене царство агафірсів (за Геродотом), яке проіснувало до приходу сюди бастарнів і до піднесення даків [Ильинская, 1975, с. 177–179; Колосовская, 1982, с. 69; Березанская, 1988, с. 16–17; Бандрівський, 1999, с. 162].

У скіфський період агафірси, очевидно, були у сфері військово-політичного впливу скіфів, які з VI ст. до н. е. почали займати Поділля, Подністров'я та Карпатський регіон. Свідченням цього є не лише їх окремі курганні могильники, а й деякі городища, які були побудовані на стратегічно важливих ділянках шляхів у степових коридорах з виходом на транскарпатські переходи [Бандрівський, 1999, с. 157–162; Мурзін, 2000, с. 111–112].

В сусідній лісостеповій зоні Дністрово-Пруто-Серетського межиріччя в середині VII–III ст. до н. е. у зв'язку з експансією скіфів гето-фракійським населенням було побудовано більше 100

городищ [Vasile Haheu, 2008, s. 82–161]. В основному вони були, очевидно, лише простими укріпленими сільськими поселеннями. Але окремі з них, безперечно, мають елементи початкової урбанізації (кам'яні стіни, святилища, багатокамерні будинки на кам'яних фундаментах тощо). Можливо, такими укріпленими сільськими поселеннями і були слов'янські «гради» часів Баварського Географа, що, на жаль, ще не зафіксовано археологічно. Цей процес було перервано проникненням сюди бастарнів [Максимов, Каспарова, 1993, с. 96]. У північних фракійців цей поступальний урбаністичний процес мав продовження ще і в II–I ст. до н. е. Окремі відновлені городища стають резиденціями правителів племінних об'єднань, які вже мали чіткі концептуальні урбаністичні елементи, пов'язані з ремеслом і торгівлею [Федоров, Полевой, 1973, с. 135–151]. Цей процес в кінці I ст. до н. е. було короткочасно перервано вторгненням сюди сарматів. У дакійський час тут вже pojawiaються городища, які можна вважати окремими протомістами. Цей поступальний процес урбанізації у північних фракійців було перервано римським, а потім готським завоюванням Дакії. Всі ці ранні урбаністичні процеси стали можливими лише завдяки етнокультурній єдності населення нижнього Дністро-Пруто-Серетського межиріччя, чого не було на території Середнього Подністров'я і Прикарпаття.

У сусідньому Карпатському регіоні (Трансільванія) в I ст. до н. е. – I ст. н. е. відзначено розквіт гето-дакійської культури [Федоров, Полевой, 1973, с. 136–151]. Археологічно зафіксовано, що культурні центри з Подунав'я перемістилися в Карпати, що було викликано наявністю тут значного людського і природного ресурсу, насамперед місцезнаходженням тут багатих родовищ корисних копалин (залізо, золото, срібло, мідь, сіль тощо). Крім того, цей гірський район служив природною фортецею для місцевих племен у часи зовнішньої небезпеки з боку степових народів чи з боку Риму.

У середовищі гето-дакійських племен починається процес утворення централізованої влади, який супроводжується посиленням будівництвом городищ – центрів молодого державності. Ці фортеці, розміщені на високих пагорбах, мали потужні обо-

ронні стіни, побудовані в елліністичній фортифікаційній техніці. Загалом у даків на цей час появились зародки міст-фортець, які були оточені ремісничим і торговим посадом. Окремі великі «оппідуми» (за кельтською традицією) були не лише військово-політичними, економічними і культурними центрами, а й значними релігійними осередками, де знаходились окремі великі святилища, обнесені кам'яними стінами. Таким чином, у період I ст. до н. е. – початку II ст. н. е. матеріальна культура гето-даків у Карпатському регіоні досягла найвищого розвитку. Саме в цей час було зроблено спробу створення тут єдиної централізованої держави, зокрема, за Бурібісти (I ст. до н. е.), а згодом за Децебала (I ст. н. е.). Це мало значний вплив і на населення сусіднього Північного Прикарпаття, значна частина якого також належала, очевидно, до гето-дакійської спільноти.

Нестабільна політична ситуація на рубежі I тис. до н. е. – I тис. н. е. на Прикарпатті, де перетинались зустрічні міграційні рухи як зі сходу і заходу, так і з півночі та півдня, створила нестабільну різноетнічну контактну зону, де були надовго перервані ранні урбаністичні процеси.

Зокрема, наприкінці I ст. до н. е. в північному Карпатському регіоні появились сармати, бастарни і германці. Сармати (язиги і роксолани) [Цыгылык, 1990, с. 27–33; Мурзін, 2000, с. 77–78], розгромивши скіфів, протягом III ст. до н. е. – III ст. н. е. справили значний вплив на населення всього лісостепу і, зокрема, на Галицько-Буковинське Прикарпаття. В кінці I ст. до н. е. язиги дійшли до Покуття, а потім через транскарпатські перевали перейшли в Панонські степи, зайнявши всю середньодунайську низовину, заселену перед цим кельто-даками. Значна частина сарматів надовго залишилась жити у Галицько-Буковинській степовій зоні, займаючись відгінним скотарством, і лише згодом була асимільована слов'янами.

На рубежі III–II ст. до н. е. в Середнє Подністрів'я з заходу вторгаються бастарни – латвізовані германці (культура Поянешти – Лукашівка) [Козак, 1999, с. 180–187; 2000, с. 125–127]. Їх вплив існував тут до середини I ст. до н. е. Пізніше вони розчинились у фракійському середовищі, а можливо, якась їх час-

тина відступила у самі Карпати. Згодом, у середині I ст. до н. е., на Прикарпатті появляются також західні племена пшеворської культури, які мали змішаний герmano-слов'яно-кельтський етнічний склад [Козак, 1999, с. 188–196]. І лише через століття з Середнього Подніпрів'я і Волині сюди, у Верхнє і Середнє Подністрів'я, проникають значні групи племен зарубинецької культури [Козак, 1999, с. 196, 220]. Змішавшись із пшеворцями, вони створили якісно нові пам'ятки зубрицької культури [Козак, 1999, с. 209–215; 221–222]. Їх носіями, за писемними даними, і були давні слов'яни-венеди [Козак, 2008, с. 11–214]. З кінця I ст. н. е. почалося просування венедів на південь і, зокрема, в Карпатський регіон, який знаходився в зоні формування дакійської держави. Таким чином, на Прикарпатті водночас починається і процес асиміляції слов'янами-венедями гето-дакійського населення та германців і сарматів [Козак, 2008, с. 173–215]. Очевидно, саме з цього часу (I–IV ст. н. е.) і починається вже давньослов'янський (венедський) період історії Верхнього і Середнього Подністрів'я і, зокрема, Галицько-Буковинського Прикарпаття.

Освоєння слов'янами-венедями Прикарпаття відбулось, очевидно, як мирним, так і військовим шляхом. Слід згадати про високий рівень військової справи як у пшеворських, так і в зарубинецьких племен. Знали вони і городища – укріплені центри військово-політичних органів влади і управління. Зокрема, на зарубинецьких землях Середнього Подніпрів'я було побудовано близько 30 городищ, де використано передові на той час прийоми фортифікації [Максимов, 1972, с. 28–78; Козак, 2008, с. 113]. Широка сарматська експансія і внутрішня криза в середині I ст. н. е. привели до переселення на Волинь і в Подністрів'я частини цього зарубинецького населення Подніпрів'я. Тут, на середньому Подністрів'ї, вони знову зустрілись із сарматами. Останні опинилися в оточенні слов'ян і гето-дакійських племен.

Нестабільність етнополітичних процесів в Українському лісостепу у зв'язку з інтенсивними і широкими міграціями тимчасово закінчилась у II ст. н. е., яке характеризувалось, нарешті, і значним потеплінням клімату. Археологічні джерела фіксують зростаючий культурний зв'язок і політичну консолідацію між

усіма ранньослов'янськими групами населення Подніпров'я, Волині, Поділля і Подністров'я. Цьому сприяла і політична ситуація в Центрально-Східній Європі. Римська імперія утвердила своє панування на Балканах і в Північному Причорномор'ї. У 106 р. Рим зайняв Карпатський регіон і створив тут окрему провінцію Дакія, що спричинило появу на Прикарпатті (Середньому Подністров'ї) окремих груп нового дакійського населення (Липицька культура) [Козак, 1999, с. 198–206; Циглик, 1975]. Вперше римські легіони появились на Нижньому Дунаї ще в кінці II ст. до н. е. У 89 р. н. е. Рим підписав із Децебалом мирний договір, за яким Дакія мала стати могутнім засобом проти східних кочових народів та слов'ян-венедів і германців, які зосередились у великій силі на Подністров'ї і Прикарпатті. Для організації широкомасштабної оборони в Дакію були направлені майстри з фортифікаційної справи та військові радники. Почалась реорганізація дакійської армії і побудова нових фортець за римським взірцем. Проте Дакія не виправдала надій Риму. Децебал скоро почав проводити свою незалежну політику проти Риму. Останній через десять років союзницьких відносин, у 98 р. н. е., розпочинає війну проти Дакії, яка вийшла з-під його контролю. Перед римською армією Марка Ульпія Траяна стояло завдання завоювати Дакію і закінчити перетворення її в могутній військовий бар'єр проти східних і північних варварських народів. Найбільш небезпечними для Риму були транскарпатські переходи (два – в Південних Карпатах і три – в Північному Прикарпатті), які давали можливість швидкого і найкоротшого просування цих народів у Центральну Європу. В 106 р. н. е. Рим зайняв Карпатський регіон і Дакія стала новою римською провінцією – справжньою гірською фортецею [Федоров, Полевой, 1973, с. 177–196], яка мала зупинити рух варварів у центральні райони імперії. На дакійських кордонах було зведено оборонний пояс – лімес, який складався з численних фортець (каструмів), військових таборів і невеликих прикордонних пунктів. До лімесу входили й деякі Довгі вали, окремі з яких мали десятки і сотні кілометрів довжини (шириною 10–12 м і висотою до 3 м, з дерев'яним палісадом).

У Дакії будуються і численні міста. Одні з них виникли на основі торгово-ремісничих поселень, які були засновані біля каструмів чи копалень або на перехресті торгових шляхів. Інші були політико-адміністративними та релігійними центрами округів та скотарсько-аграрних областей [Федоров, Полевой, 1973, с. 201].

Таким чином, римська Дакія перетворилась в одну з найбільш розвинутих провінцій імперії, яка мала не лише потужну військову структуру, а й розвинуту торгово-ремісничу базу, орієнтовану на північний варварський світ.

Середнє Подністров'я, як і увесь український лісостеп, стало таким чином близькою периферією пізньоантичної цивілізації, а Галицько-Буковинське Прикарпаття взагалі опинилося майже в зоні римського лімесу. Це стимулювало торгово-ремісничий розвиток слов'янського суспільства, яке йшло до встановлення військової демократії [Вакуленко, 1999, с. 229]. Цей поступальний процес формування у Центрально-Східній Європі венедського ранньослов'янського етносу, який активно проходив як на Подніпров'ї і Волині, так і на Подністров'ї, було перервано готською навалою [Козак, 2000, с. 153, 160; Буданова, 1980]. Ці східногерманські племена з кінця II – початку III ст. н. е. завоювали Волинь і Південне Побужжя та Поділля. Вклинившись у територію ранніх слов'ян, вони розірвали венедську спільність. Значна частина цих волинських і подільських племен знову була змушена мігрувати на Подністров'я, де вже було етнічно споріднене до них слов'янське населення часу зарубинецької і зубрицької культур. Це призвело до різкого збільшення тут ранньослов'янського населення [Козак, 2008, с. 204–211]. Захопивши Волинь, готи через Західний Буг і Серет (давнім транс'європейським Янтарним річковим шляхом) дійшли до Дністра. Тут вони, очевидно, розділились. Одні пішли вниз Дністром до Чорного моря, а інші через Прут і Серет Карпатський дійшли до Дунаю. Ця нижня ділянка Східноєвропейського Янтарного шляху, очевидно, деякий час була границею остготів і вестготів.

У 271 р. н. е. перед загрозою готського завоювання Рим був змушений покинути Дакію, де панував 106 років. Карпатський

регіон після римської окупації почав інтенсивно заселятися вільними даками (з півночі, заходу і сходу), сарматами та германцями. Загалом у кінці III ст. н. е. увесь цей регіон було підпорядковано готами і римська Дація отримала назву «Готія».

Надзвичайно складною залишалась етнополітична ситуація на Верхньому Подністров'ї і Прикарпатті, які зазнали нашествия гепідів. Це була друга частина східногерманських племен, які в кінці II – на початку III ст. разом з готами зайняли Нижнє Повіслання. Згодом вони, як і готи, рушили на південь, але вже Центральноєвропейським янтарним шляхом, який проходив уздовж Вісли. Це призвело до значних міграцій інших східногерманських племен даного регіону. В середині III ст. гепіди дійшли до Західного Прикарпаття, в зону розселення венедев. У 269 р. частина гепідів, вийшовши на Верхній Дунай, вже вступила в сутички з Римом. В кінці III ст. гепіди підпорядкували собі західний Карпатський регіон, тимчасом як готи вже володіли східнокарпатським регіоном. Кордоном між ними стала р. Тиса і транскарпатські переходи в цьому районі. Ця складна ситуація боротьби за зони політичного впливу призвела до скорого військового конфлікту. Його ініціаторами стали гепіди, які почали вимагати від готів віддати їм стару Дацію. У 290 р. гепіди спільно з гревтунгами і вандалами виступили проти готів. Десь на їх пограниччі, біля міста Гальгиса, розміщеного на р. Ауха, відбулася велика битва, яку виграла готи, зберігши свій контроль над східнокарпатським регіоном. Гепіди змогли його підкорити лише набагато пізніше, після відходу звідси готів. Саме тоді Дація готська отримала нову назву – «Гепідія».

Надзвичайно складною (традиційно) залишалась і етнополітична ситуація на Північному Прикарпатті. В цей час тут, у цій контактній зоні (гото-гепідській і дако-венедській), появилася дуже своєрідна археологічна культура карпатських курганів [Вакуленко, 1999, с. 230–258; 2010]. Вона сформувалась, очевидно, на основі місцевого дако-слов'янського (венедського) населення і прийшого германського (тайфали). Останні, можливо, стали «політичним стержнем» цієї невеликої поліетнічної людності, розміщеної в зоні наявних тут важливих транскарпатських

шляхів і переходів. Цій невеликій германській політичній верхівці і належали, очевидно, курганні поховання, на відміну від ґрунтових захоронень місцевого населення.

Остготи (вельбарська культура) [Козак, 2000, с. 159–163] стали «політичним стержнем» поліетнічної черняхівської культури, поширеної на великій території України, Молдови і Румунії (III–V ст. н. е.) [Вакуленко, 1993, с. 258–261; Козак, 2000, с. 153–162]. Вони об'єднали в ній слов'ян-венедів (лісостепова зона), дако-гетів (Дністро-Дунайське межириччя) та сарматів (Північно-західне Причорномор'я).

Черняхівська культура є провінційно римською, зважаючи на інтенсивні та широкі торговельні відносини з римськими провінціями. Велику роль у цей час і надалі відігравали транскарпатські шляхи, які були налагоджені структурно ще в період римської Дації. Все ж готські завоювання привели і до значних переселень. Так, частина карпів відійшла в Римську Панонію, а бастарнів – за Дунай. Під тиском готів сармати Причорномор'я відійшли на захід, в район Попруття (Аланська земля). Покинули Карпатський регіон і сармати-язиги, відійшовши за Дунай після 450 років панування в Потиссі.

Загалом черняхівські старожитності відмінні від вельбарських пам'яток готів. Це були дві різні етнокультурні групи. В районі їх стику відбувалося взаємопроникнення елементів обох культур. Але цього немає в західній лісостеповій зоні Верхнього Подністров'я, що вказує на відсутність тут готського впливу. Археологічний матеріал свідчить, що на цій території з великою концентрацією слов'янського населення (волино-подільського за походженням в своїй основі), яке перебувало в оточенні германських племен, воно сформувало тут досить потужне етнополітичне об'єднання. Воно не лише не допустило готів на свою територію, а й зуміло надійно організувати її захист [Козак, 2000, с. 185; 2008, с. 216], правда, без побудови городищ, які на цей час у цій частині Центрально-Східної Європи не використовувались. Очевидно, в умовах постійної військової напруженості та спираючись на високий рівень суспільного розвитку у Верхньому Подністров'ї, почав складатися військово-політичний союз

слов'янських племен (дулібський) [Козак, 1998, с. 69–74, 183; 2008, с. 201–204]. Остаточо цей процес завершився лише в VI–VII ст. н. е., але тоді він вже охоплював не лише Верхнє Подністрів'я, а й Волинь, куди повернулася частина старого венедеького (зубрицького) населення, вигнаного готами в кінці II ст. н. е. Загалом політична система черняхівського суспільства, як і дулібського, навіть маючи військово-політичну владу і органи управління, не використовувала побудову їх укріплених центрів-городищ. Це був період існування «відкритих торгово-ремісничих» і «відкритих військово-політичних» поселень в зоні транс'європейських шляхів, які найбільше відповідали епосі великих переселень і нестабільних територіально-племінних об'єднань, підпорядкованих готській політичній системі. Саме вона, очевидно, і стримувала процеси побудови укріплених форпостів місцевої влади.

З кінця IV ст. почався занепад черняхівської культури, що було викликано як внутрішньою кризою, так і зовнішніми чинниками.

У кінці IV ст. н. е. в степах України появилися гуни [Козак, 2000, с. 169–174], які дали поштовх новому етапу великого переселення народів. Спочатку гуни підкорили сарматів, а потім готів. У 375 р. була знищена готська держава Германаріха. Частина готів (вестготи – візиготи – тервінги) перейшла Дунай, де знайшла притулок в Римській імперії. Саме в цей час готи здійснюють свої знамениті походи на Балкани (378–397 рр.), в Іспанію (418–507 рр.) та Італію (493–553 рр.). Скориставшись послабленням готів, з ними почало війну ранньодулібське об'єднання слов'ян-венедеїв на той час вже всього Подністрів'я. Війна була довгою і проходила з перемінним успіхом. Перемігши в одній із битв антів, які піддалися гунам, готи Вінитарія за «зраду» розіп'яли їх короля Божа з синами і 70 старійшинами [Йордан, 1960, с. 247]. Але слов'яно-готські і готого-гунські війни змусили готів остаточно покинути територію лісостепової України, а союзних їм германців (у тому числі тайфалів) – Карпатський регіон.

На початку V ст. гуни знову, як це зробили колись, у II–I ст. до н. е., сармати-язиги, обійшли Карпати з півночі і через Прикарпаття та транскарпатські переходи пройшли в Потисся й

осіли в Панонії. Очевидно, саме гуни, заблокувавши транскарпатські торгові шляхи до римських провінцій, змусили лісостепові племена переорієнтуватись із зовнішньої торгівлі на натуральне господарство. Після гунів Карпатський регіон остаточно було підпорядковано гепідами.

Найбільш політично та етнічно стабільним і надалі залишалось ранньодулібське венедеьке об'єднання Верхнього Подністрів'я. Тому саме ця територія і стала тією землею, де почала формуватись, а точніше, виділяти ранньосередньовічна слов'янська культура склавинів (празько-корчацька культура) [Баран, 1981, с. 164, 173; 1998, с. 33–50]. У східній частині Українського лісостепу, де була поширена поліетнічна черняхівська культура, формується ранньослов'янська культура антів (пеньківська археологічна культура) [Баран, 1998, с. 50–55].

Найбільш складною і надалі залишалась етнополітична ситуація в Галицько-Буковинському Прикарпатті, яке здавна було контактною зоною фракійського (гето-дакійського), сарматського, германського і давньослов'янського населення. Тепер тут, очевидно, утворилась нова контактна зона між склавинами й антами, що стало причиною появи на Прикарпатті змішаних корчацько-пеньківських пам'яток (рис. 66). Більш детально про цю контактну зону пише Йордан (кінець V – середина VI ст. н. е.). Зокрема, він вказує: «У Скіфії першим від заходу живе плем'я гепідів, оточене великими і славними ріками, на півночі і північно-заході протікає Тізія (Тиса), з півдня же [цю область] відсікає сам великий Данубій (Дунай), а зі сходу Флютавзій (Олт), стрімкий і повний водоворотів, він, ярясь, котиться в води Істра (Дунай). Між цими ріками лежить Дакія, яку, подібно до корони, оточують скалисті Альпи (Карпати). Біля лівого їх схилу, який спускається до півночі, починаючи від місця народження ріки Вістули (Вісли), на безмірних просторах розмістилось багатолюдне плем'я венедеїв. Хоч їх найменування тепер змінюються відповідно до різних родів і місцевостей, все ж переважно вони називаються склавинами і антами.

Склавини живуть від міста Новіетуна (Нове Укріплення) і озера, званого Мурсіанським (Мурсія – богиня заходу, води і

смерті в давньоримській міфології), до Данастра (Дністра) і на північ до Вісли (Вісли), замість міст у них болота і ліси. Анти же сильніше з обох [племен] розпоширюються від Данастра (Дністра) до Данапра (Дніпра), там, де Понтійське море утворює вигин. Ці ріки віддалені одна від одної на віддаль багатьох переходів» [Йордан, 1960, с. 71–72].

Таким чином, за Йорданом, межею між склавинами й антами було Мурсіанське озеро, біля якого розташоване місто Новітун. Очевидно, це могло бути Бистрицьке озеро (Бистрицька улоговина 20 x 30 км), яке утворювалося в часи великих кліматичних змін (різкого і довгого похолодання). В часи Йордана (кінець V – початок VI ст.) якраз в Європі і було надзвичайно сильне похолодання («велика зима», за визначенням кліматологів). Воно і спричинило появу тут цього великого водоймища на західній, крайній межі Великого Євразійського степу. За цим озером, на захід від нього, починався великий давній праліс («*Silva pieczungarum*»), тепер Чорний ліс, який тягнувся аж до витоків Вісли. Це справді була межа двох великих географічних зон: давньої степової і лісової (лісостепу), які відповідали і двом великим слов'янським угрупованням (антів і склавинів). Це озеро зникало в часи глобального потепління, перетворюючись у болото. Неподалік цього озера-болота («*Maros Lacus*»), на березі Дністра, розміщений і літописний Галич, дитинець якого знаходиться на місці старого городища ранньозалізного часу. В його ближніх околицях відомі численні ранньослов'янські, черняхівські та навіть кельтські поселення. Зокрема, Клавдій Птолемей (II ст. н. е.) згадує на цих землях Подністров'я («вище ріки Тіри біля Дакії») чотири кельтомовні урбаноніми: Карродун, Маєтоній, Вібантаварій та Ерактон [Бандрівський, 1992, с. 40–42; Думка, 1965, с. 128]. Саме в цьому унікальному регіоні Галицько-Буковинського Прикарпаття, в Карпатах (г. Чорна Гора, або Піп Іван), знаходилось, очевидно, загальнослов'янське святилище на Чорній Горі, яке досить детально описав Аль Масуді (X ст.) [Томенчук, 2002, с. 26–34; 1985, с. 99–102].

Зокрема, у творі «Промивальні золота і рудники коштовних металів» у розділі «Повідомлення про будівлі, які шанують

слов'яни» він писав: «У слов'янських краях були будівлі, які вшановувались ними. Між іншим, була в них одна будівля на горі, про яку писали філософи, що вона одна з високих гір світу... (очевидно, на Балканах, в районі гір Стара Планіна). Друга будівля була споруджена одним із царів на Чорній Горі. Її оточують чудесні води різного кольору і різного смаку, відомі своєю лікувальною властивістю. В ньому знаходився великий ідол в образі людини (Сатурна), представленої у вигляді старця з палицею в руках, якою він рухав кістки мертвих з могили. Під правою його ногою знаходились зображення різних мурах, під лівою – дуже чорних воронів, чорних крил [нерозбірливо] й інших, а також зображення дивних хабашців і занжців. Ще одна будівля була на горі, оточеній морською затокою (можливо, Венедська затока і острів Рюген – Біла гора)» [Гаркаві, 1870, с. 139–140; Ковалевський, 1973, с. 80–84; Бейліс, 1974, с. 72–82].

Аналіз тексту ще у 1980-х рр. дозволив нам зробити висновок про те, що все описане Аль Масуді щодо «храму на Чорній Горі» має під собою реальну основу, тільки дуже узагальнену або, навпаки, конкретизовану, яка загалом не суперечить історичній правді. Якщо ототожнити Чорну Гору Аль Масуді з Чорногорою Українських Карпат, то стає зрозумілим «фантастичний» опис місця, де вона височить і де знаходився другий із трьох головних язичницьких храмів давніх слов'ян. Чорногора (хребет завдовжки 40 км) обмежена з заходу і півдня Чорною і Білою Тисою, зі сходу – Чорним і Білим Черемошем, а з півночі – Прутом, що і пояснює в описі Аль Масуді різницю кольорів води. Цей же район Українських Карпат (Закарпаття і Прикарпаття) є одним з найбагатших на мінеральні і соляні джерела регіонів Європи. Висока і важкодоступна Чорногора здавна увійшла і в народну творчість гуцулів. Народні пісні, легенди і казки Верховини повні згадок про Чорногору. Фантазія гуцулів населила тут кожний куточок міфічними істотами. Адаже тут, як оповідають легенди з християнських часів, було «погане місце», де жив «Триюда» (Арідник). Зокрема, в християнські часи окрема гора цього хребта – Чорна Гора (заввишки 2026 м) отримала ще одну назву – «Піп Іван» (народне ім'я Івана Хрестителя). В системі

Чорногори проходять і два дуже давні переходи (шляхи): Черемошський – Німчич і Прутський – Татарівський.

Прикарпатська контактна зона розселення склавинів і антів була зумовлена ще і тим, що саме тут знаходився давній транс'європейський східний янтарний шлях в його нижній частині (Дністер – Прут – Серет Карпатський – Дунай) [Томенчук, 2001, с. 211–219]. Він мав надзвичайно важливе значення як для склавинів, так і для антів. Його значення набуло особливої ваги в VI–VII ст., в епоху великого розселення слов'ян. Саме цим шляхом (водним і сухопутним) переселялись і склавини, й анти. Спочатку через Серет Карпатський на Дунай. Тут їх шляхи розійшлися. Склавини, піднявшись на Середній Дунай, склали основу морав'ян, словаків і чехів. Анти пішли на Балкани, де стали основою болгарського, македонського, сербського, хорватського етносів та інших етнічних груп південних слов'ян [Баран, 1998, с. 88; 1999, с. 294–302]. Дністро-Серето-Дунайський шлях став основним у великому переселенні слов'ян у зв'язку з блокуванням транскарпатських шляхів гунською державою, а потім Аварським каганатом (568–799 рр.) (Авари-жочівники центральноазійського походження в 565–566 рр., як колись сармати і гуни, дійшли до Карпат і двома колонами рушили через гори на Дунай [Козак, 2000, с. 190–193]. Зокрема, через Прикарпаття і його транскарпатські переходи в район Панонії, де перемогли гепідів і заселили Потисся. В 568 р. авари підпорядкували вже весь Карпатський регіон до Дунаю, створивши тут свою міцну державу. Згідно з договором з Візантією Аварський каганат мав забезпечити охорону границь імперії від слов'янської експансії. Подібне завдання виконувала колись римська карпатська Дакія. Тому авари, володіючи Карпатським регіоном, здійснювали значний політичний тиск і військовий терор на склавино-антські племена Подністров'я і Прикарпаття. Саме ці групи слов'ян брали найактивнішу участь у переселенському русі на Дунай і Балкани. Адже саме вони ще з венедаських часів мали тут і найбільшу густоту населення, що передбачало їх перенаселення і часткове переселення. Тим більше, що в цьому регіоні Подністров'я слов'яни знаходились у близькому сусідстві з давнім населен-

ням гето-дакійського, сарматського і германського походження. Цей слов'яно-фракійсько-сарматсько-германський симбіоз, очевидно, вплинув і на формування етнічного складу усього середньовічного населення Прикарпаття [Рикман, 1975, с. 319; Славяне Юго-Восточной Европы, 1990, с. 19–20].

У цей ранньослов'янський час політичним центром дулібського союзу стає, очевидно, Волинь, куди повернулось давнє слов'янське населення, зокрема з Верхнього Подністров'я. Це був північний напрямок великого переселення слов'ян Подністров'я.

Загалом це був час швидкого росту культурно-етнічної самосвідомості слов'янської спільноти, яка вступила в період військової демократії. Відбувається процес становлення територіальних кордонів окремих політичних утворень. На їх землях закономірно виникають перші слов'янські городища – політичні і економічні центри племінних союзів, де перебував військовий вождь, дружина і ремісники, які їх обслуговували. Найбільш відомі з них: Зимнівське городище на Волині та Київське на Подніпров'ї. На північних кордонах слов'янських земель відомі пізніші городища: Лежницьке, Хотомельське і Шелізьке [Ауліх, 1972, с. 110; Козак, 2008, с. 124; Славяне Юго-Восточной Европы, 1990, с. 357–362; Szymański, 1967]. На південному пограниччі антів знаходиться одинокі городище Селіште в Молдові [Рафалович, Лопушняк, 1974]. Все ж нестабільна політична система тогочасного ранньосередньовічного слов'янського суспільства без чітких територіально-племінних кордонів ще не потребувала великої кількості городищ як центрів політичної влади і прикордонних форпостів. Майже всі ці перші слов'янські городища припинили своє недовге існування вже на початку VII ст. під ударами аварів. Саме Аварський каганат – велике і одинокі державне утворення в Центрально-Східній Європі – очевидно, найбільше стримував інтеграційні процеси в слов'ян Подністров'я і Волині. Все ж вони зуміли, хоч і на короткий час, створити великий дулібський племінний союз проти аварського політичного тиску. З другого боку, він був закономірним етапом у розвитку державотворчих процесів на території Волині

і Подністров'я, населення яких входило до однієї культурно-історичної зони, яка почала складатись ще на початку I тис. н. е. Цей дулібський союз справді після склавинів і антів, які ще не позбулися старих рудиментів поліетнічності і притаманних йому етнокультурних протиріч, можна вважати початковим етапом державності східних слов'ян [Niderle, 1924, s. 173–177; Баран, 1999, с. 306]. Стержневою й організуючою основою цього Волино-Прикарпатського (Подністровського) дулібського племінного союзу був Великий транс'європейський янтарний шлях (Буг – Серет – Дністер – Прут – Серет Карпатський – Дунай). В XIII ст. це повторилося вже знову в часи формування Галицько-Волинської держави.

У VII–IX ст. цей процес почав набувати нової форми організації східнослов'янських племінних союзів, які перетворювались у племінні князівства. Саме вони і є в недатованій частині Літопису: поляни, деревляни, новгородці, полочани, дреговичі, сіверяни, бужани, дуліби, волиняни, радимичі, в'ятичі, тиверці, уличі, хорвати [Літопис Руський, 1984, с. 8]. Археологічним відповідником полян, деревлян, дулібів, бужан, волинян, уличів, тиверців і хорватів є культура (культури) Луки Райковецької, яка розміщена від Прип'яті до Дніпра та до Серето-Пруто-Дністровського межиріччя [Брайчевський, 1968, с. 110; Моця, 1987, с. 106; Приходнюк, 1999, с. 309–340; Михайлина, 2007, с. 156–186; Славяне Юго-Восточной Европы, 1990, с. 307–321]. Такої єдності матеріальної культури не було навіть у рівній їй за масштабами черняхівській культурі. Перша (поліетнічна) була провінційно-римською і політично об'єднана готами. Друга була вже етнічно однорідною і перебувала в зоні значних провінційно-візантійських впливів. Вражаюча єдність матеріальної культури Луки Райковецької поки що важко піддається археологічному виділенню в ній літописних племен. Все ж можна вважати, що уличі, тиверці і хорвати розміщувались на Подністров'ї. Зокрема, на Нижньому Подністров'ї знаходились уличі (лівобережжя) і тиверці (правобережжя). Останні – одне з антських племен Пруто-Дністровського межиріччя, яке має коріння ще в епісі черняхівської культури та слов'яно-сарматських кон-

тактів. Тиверці перебували в зоні візантійських, болгарських і киеворуських впливів, які прагнули отримати контроль над нижньою ділянкою Дністровського торгового шляху. Печеніго-половецький наступ змусив їх згодом поступово переселятись у Середнє Подністров'я та на Прикарпаття і в Карпати [Хынку, 1972, с. 159–175; Чеботаренко, 1982; Шушарин, 1972, с. 169–171].

Уличі – одне з подніпровських слов'янських племен, яке, очевидно, було переселене киеворуською державою на Нижнє Подністров'я (лівобережжя) в зону Дністровського шляху для його блокування.

На Верхньому Подністров'ї, очевидно, деякий час розміщувались дуліби – одне зі склавинських племен [Баран, 1972, с. 88–96], яке має коріння ще в епісі слов'яно-германських контактів. Вони перебували в зоні римських і великоморавських впливів. Малозаселеність цієї території в часи Райковецької культури, можливо, свідчить про їх переселення (повернення) на Волинь, де вони стали волинянами і бужанами. Їх землі були поступово зайняті хорватами, які розміщувались у Середньому Подністров'ї, в контактній зоні склавино-антських племен. Організуючою основою хорватів був Східноєвропейський янтарний шлях на ділянці Серет – Дністер – Прут – Серет Карпатський.

Баварський географ (перша половина X ст.) розміщує, очевидно, на лівобережжі Середнього Дністра «область сіттиці», де було «багато народів і сильно укріплених градів», а на правобережжі (Галицько-Буковинське Прикарпаття) – «стадіці» – «численний народ, який мав 516 міст» (укріплених поселень) [Назаренко, 1993, с. 13–15; Томенчук, 2001, с. 58–61]. Це відповідає і надзвичайно великій густоті населення та кількості поселень цього регіону. Історично це район пізнішої Теревовлянської і Малої Галицької землі. Костянтин Багрянородний (X ст.) підкреслював, що етнонім «хорвати» у перекладі з грецької означає «мешканці великої країни» [Константин Багрянородний, 1989, с. 135–137]. У перекладі з давньоіранської «хорвати» означає ще й «охоронці худоби» (пастухів). Етнонім «волохи», які розміщені в сусідньому східному Карпатському регіоні, також, оче-

видно, має господарсько-культурний аспект («пастухів»). Усе це відповідає одному з основних типів господарської системи скотарсько-землеробського населення Середнього Подністров'я і Прикарпаття – відгінне полонинське скотарство. Тим більше, що саме в цей період (друга половина VIII – перша половина X ст.) було велике похолодання. Воно призвело до затоплення значних низинних територій. Появляються «височинні поселення» [Филипчук, 2012, с. 18–24]. Занепадає землеробство і збільшується значення скотарства, в тому числі відгінного. Житлобудування характеризується глибокими напівземлянками зі стінами зрубної та стовпової конструкції. Продовжують використовувати печі-кам'янки, але вже більше з колотого каміння (галька знаходилася вже у затоплених руслах рік). Посуд ліпний, грубий, в тісті якого багато грубого шамоту і жорстви. Все ж в усій матеріальній культурі відчутна позитивна еволюція, яка свідчить про еволюційні зміни в усьому суспільстві. В цей час появляються і численні великі городища-сховища (без внутрішньої забудови), які пристосовані для утримання холодною зимою великих отар худоби (зимівники). У більшості вони займають територію великих городищ, ранньозалізного часу. Крім них, появились і окремі городища із внутрішньою забудовою, які були громадськими, общинними центрами. Окремі з них стають господарськими, торгово-ремісничими центрами. Саме вони на початку X ст. починають набувати функції невеликих (общинно-племінних) політико-адміністративних центрів. Городища цього пізньослов'янського часу різних типів, оскільки різною була їх общинно-племінна (а часто й етнічна) підоснова. Ще немає уніфікації фортифікаційних прийомів. Все це базується на різних народних традиціях будівельних конструкцій житлово-господарських комплексів. Але вже йде пошук найбільш досконалих конструктивних рішень у створенні цих перших фортифікаційних систем. Намічаються й окремі впливи сусідніх фортифікацій, зокрема болгарських, великоморавських і киеворуських.

У IX ст. хорватські племена Середнього Подністров'я (Галицько-Буковинського Прикарпаття) опинилися в зоні по-

літичного впливу Першого Болгарського царства. Очевидно, одночасно Великоморавська держава поширила свій вплив не лише на територію Південної Польщі (Сілезія і Малопольські землі) та на межиріччя Західного Бугу, Сяну і Вепру [Исаевич, 1972, с. 115–116; Головки, 1988, с. 8], а й на Верхнє Подністров'я (рис. 67). З кінця IX – початку X ст. почався політичний вплив на хорватів і Киеворуської держави, яка підкорила на цей час тиверців Нижнього Подністров'я (рис. 68).

Якщо великоморавські і киеворуські політичні впливи на Подністров'я відомі більше, то болгарські – набагато менше. Хоч болгарська історіографія завжди звертала на них особливу увагу, незважаючи на протилежну позицію окремих румунських істориків.

Археологічним відповідником Першого Болгарського царства є Балкано-Дунайська культура (VIII–X ст.) [Хынку, 1971, с. 119–178; Федоров, Полевой, 1973, с. 310–324; Плетнева, 1981, с. 75–77; История на България, 1981, с. 110–160], яку справді можна вважати великою мірою провінційно-візантійською. Культура Візантії мала великий вплив на соціально-економічну структуру болгарського суспільства, спосіб життя правлячої верхівки, на військову справу і культуру. Але при цьому в її основі зберігалися слов'янська і болгаро-тюркська (салтівського типу) культури. Зародилась Балкано-Дунайська культура на початку VIII ст. в північно-східній Болгарії з приходом сюди, в слов'янське середовище (вихідців із подністровських антських племен) Аспарухової орди (болгар-тюрків). Пам'ятки Балкано-Дунайської культури є вже в цей час (VIII–IX ст.) у степовій зоні Пруто-Дністровського межиріччя, де ще з другої половини VII ст. жили окремі групи ранніх кочових болгарських племен. Цей ранній етап Балкано-Дунайської культури тут, у Нижньому Подністров'ї, пов'язаний із Салтово-Маяцькою культурою Хазарського каганату (середина VIII ст. – середина X ст.) [Плетнева, 1981, с. 62–75], звідки прийшли ранні болгари. З VIII (IX) ст. Нижнє Подністров'я стає залежним від Першого Болгарського царства, яке прагнуло найперше взяти під свій контроль Дністровський транс'європейський шлях.

У кінці VIII – на початку X ст. аварські землі Карпатського регіону (567–790 рр.) розділили між собою болгари за Крума (803–814 рр.) і франки Карла Великого (768–814 рр.) [История на България, 1981, с. 132]. Зокрема, Болгарія зайняла всі східні карпатські землі до р. Тиси. Свідченням цього процесу болгарського одержавлення регіону є поширення тут пам'яток Балкано-Дунайської культури. Крім них, тут є ще і пам'ятки культури Дріду і Буков (кінець IX – XI ст.), які належали, очевидно, східно-романському місцевому населенню («волохам») [Федоров, Полевой, 1973, с. 307]. Пам'ятки цих культур дуже близькі між собою, що викликано однаковими умовами їх співіснування в межах однієї Болгарської держави. Таким чином, очевидно, і сусідні прикарпатські землі могли опинитися в зоні прямого впливу, а можливо, і відносної залежності від цієї молодой, але однієї з найсильніших держав Південно-Східної Європи. Цей вплив, очевидно, ще збільшився за часів Омуртага (814–831 рр.), а особливо за правління Бориса (852–889 рр.) і Сімеона (893–927 рр.). У період існування Великої Моравії (830–906 рр.) Карпатський регіон було розділено вже між нею і Болгарією. І знову по р. Тисі. Остання, очевидно, поширювала свій вплив на все Пруто-Серето-Дністровське межиріччя тиверців і прикарпатських хорватів. Одночасно Велика Моравія поширила свій політичний вплив на Малопольські землі лендзян та Верхнє Подністров'я західних хорватів. Загалом це було викликано боротьбою Болгарії за підпорядкування їй Дністровського і Східноєвропейського янтарного (на ділянці Дністер – Прут – Серет – Дунай) шляхів. Велика Моравія вела боротьбу за підпорядкування їй Західноєвропейського янтарного шляху (на ділянці Вісла – Моравя – Дунай). Одержавлення Карпатського регіону супроводжувалось широким будівництвом фортець, через які здійснювалось підпорядкування цих багатих на корисні копалини (золото, срібло, сіль) земель і транскарпатських шляхів. Зокрема, в Карпатах (на р. Сомеш у Марамуреші) була відома фортеця-резиденція боярина Глада – намісника болгарського царя Сімеона (городище Дабика) на цих землях [История на България, 1981, с. 412]. Ще за часів Омуртага в державі була про-

ведена адміністративна реформа, коли він призначив в усі округи («комітати») своїх намісників («комесів»). Саме тоді і було ліквідовано стару систему місцевих самостійних племінних вождів і князів. До цього часу вони знаходились ще у васальній залежності від болгарського царя, сплачуючи данину і беручи участь у військових заходах.

Численні війни з Візантією, які вела довгий час Болгарія, призводили до великої кількості полонених візантійців, якими почали заселяти північні прикордонні землі в Карпатському регіоні і на Дністро-Дунайському межиріччі. Тут появились досить численні прикордонні торгово-ремісничі поселення (колонії), які часто входили до інфраструктури транс'європейських шляхів.

У 865/866 р. за правління Бориса-Михайла, було здійснено хрещення Болгарської держави. Але широку християнізацію було проведено лише за Сімеона, коли Болгарська держава досягла своєї найбільшої могутності. Релігійна реформа супроводжувалась активним будівництвом монастирів, через які здійснювалась християнізація підвладних земель, у тому числі Східного Карпатського регіону. Зокрема, таким відомим у регіоні (Банат) був монастир Св. Івана Хрестителя [История на България, 1981, т. 2, с. 412]. Найбільшими святими в Карпатському регіоні завжди вважались Іван Хреститель і пророк Ілля. Подібні заходи щодо християнізації населення Західного Карпатського регіону, напевно, були здійснені і Великоморавською державою. Всі ці процеси ранньої християнізації, очевидно, торкнулись номінально і населення Прикарпаття та Подністров'я [Пивоваров, 2001; Мисько, 1999, с. 159-173; 2001, с. 311-316].

У кінці IX ст. в Карпатському регіоні появляются угорські племена, які у 896 р., покинувши Нижнє Подністров'я, переселяються в Паннонські степи, пройшовши через прикарпатські перевали, в тому числі Галицько-Буковинські [Войтович, 2010, с. 9–27]. На відміну від східних транскарпатських шляхів, вони були більш доступними і менш захищеними в цей час та набагато ближчими до Потисся.

Під натиском войовничих угорських племен у 906 році впала Великоморавська держава. Її володіння в західному Карпат-

ському регіоні переходять під владу новоствореної угорської держави. Частина морав'ян, очевидно, була змушена переселитись на територію Східного Карпатського регіону, підвладного ще Болгарії. Після смерті Сімеона (927 р.) і з початком політичної кризи в Болгарській державі угорці займають і східний Карпатський регіон (Трансільванію) [Шушарин, 1972, с. 169-171; 1978, с. 39-43; Фонт, 2002, с. 89-98; Рябцева, Рабинович, 2007, с. 89-98]. Зміна політичної ситуації в усьому Карпатському регіоні, очевидно, змушує якусь частину слов'янського населення перейти на землі сусіднього Прикарпаття і Подністров'я, як це вже було не раз в історії давнього населення регіону.

Таким чином, на початку X ст. прикарпатські землі хорватів опинилися в зоні політичних впливів Угорщини. Остання тепер на багато років буде претендувати на повну політичну підпорядкованість і залежність усього Прикарпаття і Подністров'я, як це намагались колись здійснити Велика Моравія і Болгарія. Але на заваді Угорщині стала Києворуська держава.

3.2. Давньоруський період

У кінці IX ст. подністровські і прикарпатські землі опинилися в зоні політичного впливу молодого Києворуської держави, яка, як і Болгарія та Угорщина, почала боротьбу за Східноєвропейські транс'європейські торгові шляхи. У 885 році Олег з «уличами і тиверцями мав війну» [Літопис Руський, 1989, с. 14]; можливо, скориставшись кризою в болгаро-великоморавських відносинах. За правління Володимира – Росате (889–893 рр.) в Болгарській державі почалася загальна політична і релігійна (повернення до язичництва) криза, що дало можливість Київській Русі, очевидно, утвердити свій, хоч і номінальний, вплив на Подністров'я. В 907 р. Олег у поході на Візантію мав «пособниками» дулібів, хорватів і тиверців [Літопис Руський, 1989, с. 16]. У 920, 943–944 рр. на Візантію здійснив ряд походів Ігор, а по дорозі «пустошив болгарську землю» [Літопис Руський, 1989, с. 38], яка переживала велику політичну кризу після смерті Сімеона (927 р.) – одного з найбільших болгарських правите-

лів доби середньовіччя. Болгарія на той час втратила свій вплив не лише на Подністров'я, а й у цілому Карпатському регіоні, який підпорядкувала собі Угорщина. Дунай знову стає північним кордоном Болгарії. Тепер вона починає тут побудову нових фортець від Угорщини, кочівників і Київської Русі. Остання, підпорядкувавши собі Подністров'я, прагне захопити і Дунайський шлях. Зокрема, в 968 і 969–970 рр. Святослав здійснює два походи на Болгарію. Взявши «80 міст (фортець) на Дунаю» [Літопис Руський, 1989, с. 38], він робить Переяславець своєю Дунайською столицею, «де середина його землі». Все ж Святослав найперше прагне тримати під контролем Дунайський і Східноєвропейський янтарний шляхи. З другого боку, йому необхідно було зберегти політичний вплив Києворуської держави над Подністров'ям і Прикарпаттям.

Поява на Дунаї язичницької Київської Русі настрахала Візантію. Вона змусила Святослава в 971 р. покинути болгарські землі, які стають візантійською провінцією. Після цих невдач на Дунаї ослаблена внутрішніми міжусобицями Київська Русь тимчасово відмовляється від активної південної політики на Дунаї. В дунайських болгарських фортецях тепер сиділи візантійські гарнізони, а в Карпатському регіоні – угорські. Крім того, в Дніпровських і Дністро-Дунайських степах появилася новий сильний ворог – печеніги. Це змусило Візантію почати спільну відбудову тут старих і побудову нових Довгих валів, які продовжили ще стару римську традицію. Цілу систему з подібних Довгих валів на Подніпров'ї (Змієвих валів) починає споруджувати від печенігів і Києворуська держава [Кучера, 1987]. Все ж за Київською Руссю залишились ще подністровські землі уличів, тиверців і хорватів [Рабинович, 2005, с. 69-85; 2006, с. 181-197].

На той час (у середині X ст.) у тиверських землях Нижнього Подністров'я вже були побудовані три киеворуські князівські фортеці з «військово-ремісничим гарнізоном» [Быря, 1999, с. 334]. Через них і здійснювався контроль за новоприєднаними землями. Це були «круглі городища» в селах Алчедар, Екімауци і Рудь, біля яких розміщені великі поселення і виробничі зони та курганні могильники. Це дозволяє дослідникам відносити їх

до поселень «ранньоміського типу (протоміста)» [Быря, 1999, с. 325]. Тиверській місцевій общинно-племінній структурі належали більше 20 городищ (кінця IX – X ст.), половина з яких була побудована на території великих городищ ранньозалізного часу складно-мисового типу. Ці тиверські городища часто мають два будівельні горизонти. В кінці першого будівельного горизонту (середина X ст.) городища були спалені і зруйновані, очевидно, в результаті київського одержавлення. Їх розвиток у другому будівельному періоді було перервано печеніго-половецькою навалою (середина XI – початок XII ст.) [Федоров, 1973, с. 112, 113; Федоров, Чеботаренко, 1974, с. 96; Чеботаренко, 1982, с. 26; Тельнов, Степанов, Русеев, Рабинович, 2002; Тельнов, 1997, с. 184–189; 2003, с. 142–264].

На хорватських землях Середнього Подністров'я в результаті першого киеворуського одержавлення (перша половина X ст.) появились, очевидно, не городища, а ВТРП (відкриті торгово-ремісничі поселення) з курганными могильниками [Томенчук, 2000, с. 235–243]. Ці перші киеворуські князівські центри тут були побудовані на ключових ділянках транс'європейських шляхів, що відповідало головному завданню – включенню цих земель до сфер політичного і торгового впливу. Одержавлення, очевидно, не торкнулось внутрішніх районів розселення хорватів, де продовжували існувати їх общинні та племінні укріплені центри і ґрунтові тілопальні могильники. Ці перші хорватські городища появились тут ще в кінці IX ст. На території Галицько-Буковинського Прикарпаття відомо більше 50 таких городищ, половина з яких була побудована на місці старих великих городищ ранньозалізного часу складно-мисового типу. Проіснувавши більше 50 років, майже всі вони були знищені під час утворення Великохорватського князівства в другій половині X ст. [Тимошук, Михайлина, 1983, с. 205–219; 1985, с. 3–24; 1988, с. 115–121].

Саме цей короткий період політичної нестабільності в Карпатському регіоні, який посилювався в другій половині X ст. (після 971 р.), і став, очевидно, сприятливим для організації в Подністров'ї Великої Білої (нехрещеної) Хорватії. Це було перше велике державне утворення (літописне княжіння), яке

об'єднало хорватські племена всього Середнього і Верхнього Подністров'я, що розвивались до цього окремо під політичним впливом Болгарії, Великої Моравії та Київської Русі. По-перше, Велика Хорватія виникла як протидія активним спробам зовнішнього одержавлення, яке проводилось сусідніми державами. Зокрема, на цей час Чехія, Польща і Угорщина активізували свою зовнішню агресивну політику. В 70-х рр. X ст. Мешко I в процесі одержавлення віслян, лендзян і західних хорватів приєднує Сандомир, Люблін, Червенські гради і Перемишль. По-друге, цей процес внутрішнього одержавлення був організований новоутвореною великохорватською верхівкою проти общинної знаті численних «малих хорватій». Остання, за відсутності державних політичних і фіскальних структур, особливо швидко збагатилась завдяки місцевому регіональному контролю над транс'європейськими і транскарпатськими шляхами та участі в торгових операціях. Цей численний і економічно незалежний соціальний прошарок «малих хорватій», який археологічно представлений досить великою кількістю общинно-племінних центрів (городищ), згодом стане основою формування могутнього і незалежного галицького боярства. На землях новоутвореної Великої Хорватії будується цілий ряд тепер уже державних (князівських) городищ, у тому числі полісного типу. Ці перші містотворчі процеси, як загалом і державотворчі, так і не були завершені у зв'язку з дуже коротким (близько 20 років) часом існування Хорватського князівства. Найбільше городищ було споруджено в прикордонних землях. Зокрема, на Прикарпатті на Хотинській височині зі сторони тиверців, які знаходились ще під владою Київської Русі і Степу та в Карпатському підгір'ї зі сторони Угорщини.

Крім городищ, тут появились і Довгі вали («Траянові вали»), які відносяться до однієї Карпатської групи (Дністро-Карпато-Дунайської).

Загалом Довгі вали у Східному і Південному Карпатському регіонах (Україна, Молдова, Румунія, Угорщина) утворюють цілісну структуру, незважаючи на їх різночасовість. Зокрема, вся ця оборонна система з Довгих валів була підпорядкована

одній головній меті. А саме, вона мала забезпечити охорону транскарпатських шляхів і переходів від вторгнення східних кочових народів ще на далеких підступах до них і до того ж на широкому фронті. Адже найближчим, а деколи і єдиним був шлях «варварських народів» у Південну і Центральну Європу лише через Карпати. І, зокрема, через Галицько-Буковинське Прикарпаття на Тису або через Буковину і Молдову на Дунай. Їх об'єднував у Південних Карпатах Великий Соляний (Трансільванський) шлях. Через Дунай цей шлях був набагато довшим (втричі) і можливим лише вздовж правого берега. Адже лівий (прикарпатський) берег являв собою широку заболочену низовину з численними карпатськими притоками Дунаю. Північні і Східні Довгі вали (Подністровські) мали завдання не допустити в Карпати кочові орди, а Південні і Західні (Тисо-Дунайські) мали закрити їх вихід з Карпат на Дунай і Тису. Володіючи Східними і Південними Карпатами, можна було контролювати всі транс'євроазійські як міграційні рухи, так і торгові шляхи. Зокрема, це і стало причиною заснування саме тут таких великих державних утворень аварами і угорцями.

Перші Довгі вали в Південному Карпатському регіоні були збудовані Римом ще на початку I тис. н. е. Зокрема, в долині лівого берега Дунаю в Олтенії і Мунтенії такий вал мав довжину близько 450 км. В II ст. н. е. Рим побудував від Тиси до Серету і Прута ще декілька могутніх оборонних ліній (дво- і трирядних) з Довгих валів [Рашев, 1979, с. 13–14; Субботин, Чеботаренко, 1989, с. 219; Comsa, 1951, т. 2, р. 234; Horedt, 1968, s. 41; Gajewska, 1967, s. 778]. Вони мали забезпечити транскарпатські шляхи від наступу сарматів і германців, якщо вони пройдуть все-таки Карпати і вийдуть на Дунай. Все ж ці Довгі вали Риму в кінцевому результаті так і не змогли зупинити рух варварських племен в межі імперії. Карпатський регіон тоді зайняли сармати та германці і готи.

Варуге Великі вали були збудовані в цьому Карпато-Дунайському регіоні вже Першим Болгарським царством, зокрема в Дністро-Пруто-Серетському межиріччі як захист від угорців, печенігів і половців (кінець IX – XII ст.) [Рашев, 1981, т. 2,

с. 100–102]. Подібними й одночасними з ними були Подніпровські Довгі вали («Змієві вали»), які були збудовані Києворуською державою для протидії печенігам і половцям. Особливо за часів Володимира Святославича (кінець X – початок XI ст.), про що є літописні свідчення і матеріали археологічних досліджень [Кучера, 1987; Моця, 2007, с. 81–85; Толочко, 1980, с. 126].

Північно-Східні Довгі вали в басейні Середнього Дністра становлять окрему Дністро-Карпатську підгрупу. Деякі дослідники відносять їх до ранньозалізного часу, коли на початку VI ст. до н. е. виникла велика небезпека скіфського вторгнення [Кучера, 1992, с. 51]. Все ж, очевидно, Довгі вали Середнього Подністров'я є одночасними з Києворуськими і Болгарськими. Вони були збудовані в часи Великохорватського князівства (друга половина X ст.) для забезпечення своїх східних кордонів від печенігів. У середині X ст. ослаблена Болгарія віддала без бою всі свої володіння у степовій зоні (Дністро-Дунайській). На території лівобережного Подністров'я (Західне Поділля) знаходяться два Довгі вали, які широким фронтом закривали два східні шляхи. Найбільшим (завдовжки близько 90 км) є Дністро-Збруцький вал, який проходив уздовж р. Смотрич з півдня на північ. Другим є колінчастий вал (завдовжки близько 40 км), розміщений в нижній частині Серето-Збруцького межиріччя. На території Правобережного Подністров'я (Буковина, Молдова, Румунія) знаходяться п'ять Довгих валів («Траянових»). Вони розміщені в найвужчій частині Дністро-Прутського межиріччя (завдовжки 25–30 км), закриваючи його. Глибина оборони цих п'ятирядних Довгих валів становить близько 50 км. Топографічні умови розміщення, розміри і конструктивні особливості Середньодністровських Довгих валів однакові. Зокрема, всі вони проходять поряд із природними ярами, балками, річками, разом з якими становлять потужну оборонну лінію. Ширина валів, в залежності від різних топографічних умов місцевості, становить 16–25 м, а висота – 2–5 м. Ширина ровів становить 8–12 м, а глибина – 1–2 м. Дослідженнями м. Кучери (1988–1990 рр.) виявлено їх однотипну конструкцію [Кучера, 1997, с. 221–228]. Зокрема, в основі валу є частокіл, який вкопано у глибоку (1,5–2,3 м) траншею. Сам земляний насип

сформовано навколо частоколу в три етапи (зовнішня, внутрішня і серединна засипка). Частокіл виходив на вершину валу ще на 1,5–2 м. Перед валом, зі сходу, розміщувався рів, на дні якого фіксується ще додатковий меліоративний канал для відведення застоюної води. Таким чином, загальна ширина всієї оборонної лінії доходила до 35 м, а висота – до 7 м. Конструкція Довгих валів аналогічна фортифікаційним прийомам побудови окремих валів великохорватських городищ і, зокрема, Давнього Галича (3 вал).

Особливо потужною була п'ятирядна система оборони з Довгих валів, яка проходила в Дністро-Прутському межиріччі [Доронькін, 1998]. Вона вказує на надзвичайну важливість цього регіону Галицько-Буковинського Прикарпаття, де була, очевидно, адміністративна границя Великохорватського князівства, а водночас і природна зі Степом. Саме тут проходив і основний транс'євроазійський міграційний і торговий шлях.

У Пруто-Серетському межиріччі (Південна Буковина в Румунії) знаходиться ще один Довгий вал, який є ніби продовженням (до Карпат) Дністро-Прутської системи [Andronic, 2008, s. 318–319]. Його довжина близько 120 км. Проходячи по вододільній системі північної частини Сучавського плато, він вже має рів з протилежної, північно-західної сторони, тим самим захищаючи Середнє Пруто-Серетське межиріччя. Загалом цей Пруто-Серетський Довгий вал вже відноситься, очевидно, до північного кордону Першого Болгарського царства.

Все ж головним завданням великохорватської влади було утворення нових, великих політико-адміністративних центрів, які водночас були і торгово-ремісничими та релігійними регіональними центрами. Це був новий тип городищ-полісів [Филіпчук, 1994, с. 9–11]. Їх картографія дозволяє загалом визначити і основні межі Великої Хорватії, до якої входили майже всі землі майбутньої Великої (об'єднаної) Галицької землі. Столичним центром цієї ранньої держави-князівства, очевидно, могло бути Крилоське городище, яке знаходиться в центральній частині Галицько-Буковинського Прикарпаття.

Саме ця Мала Галицька земля мала найбільші матеріальні і людські ресурси в регіоні. Тут знаходились ключові ділянки

транс'європейських і транс'євроазійських шляхів, частина яких була зорієнтована на транскарпатські переходи. Крім того, це була давня контактна зона (природна та історико-культурна) багатьох народів (фракійських, іраномовних, слов'янських) і держав. І, зокрема, з Болгарією – однією з найбільших держав Південно-Східної Європи, яка використовувала передові досягнення як візантійської політичної системи, так і її військової справи. Великохорватська політична система і фортифікація городищ полісного типу, очевидно, багато елементів перейняла саме в цих візантійських традиціях через болгарські впливи [Овчаров, 1982]. Зокрема, для болгарських городищ характерні чітка планова геометрична структура, великі розміри і багаторядність ліній оборони, які утворюють окремі укріплені майданчики. Крім застосування земляних валів, використовують дерев'яні і кам'яні оборонні стіни, які часто мають житлову прибудову для воїнів (казарми). Для укріплення основи оборонних стін застосовано вбивання дерев'яних кілків (пілотів), які зверху засипали камінням (дерев'яно-кам'яна подушка). У фортифікації болгарських городищ було використано не лише візантійські планово-конструктивні прийоми, а й візантійську (грецьку) термінологію для класифікації своїх «градів» [История на България, 1981, т. 2, с. 351–352]. Зокрема, для великих міст існував термін «поліс», в яких був внутрішній град – «хастрон» і зовнішній град – «псіроіріон». Для малого града використовувався термін «полісма», або «поліхніон». Для фортеці використовувалися терміни «оппідум» та «фруріон». Для укріпленого сільського поселення існував термін «хомополіс», а для скотарського поселення – «епаілеіс».

Велика кількість городищ полісного типу на території Великої Хорватії (більше 20), які виділяються своєю чіткою планувальною структурою і конструктивними особливостями, свідчить про високий рівень військово-інженерної справи. Очевидно, це вказує на цілеспрямовану державну програму їх побудови і можливого використання для цього спеціалізованих артілей (болгарських чи навіть візантійських).

Крім цих великих князівських центрів, існували і десятки менших, у тому числі частково відновлених деяких обшинних

центрів, фортифікація яких мала в своїй основі давні малохорватські традиції.

Великохорватська влада провела, очевидно, реформу всієї старої політико-адміністративної системи, що позначилось на утворенні нових адміністративних князівських центрів в окремих регіонах, якими, очевидно, і були великі городища полісного (ранньоміського) типу.

Це був час і найвищого піднесення соціально-економічного життя, яке сприяло утворенню не лише князівської централізованої політичної системи, а й князівської господарської структури, в якій важливе місце займала торгівля. Це сприяло утворенню нових торгово-ремісничих центрів у структурі транс'європейських шляхів.

Друга половина X ст. характеризувалась початком різкого потепління, яке привело до переважання землеробства над скотарством. Знову появляються «низинні поселення» [Филипчук, 2012, с. 15–18]. Житлобудування характеризується вже зовсім неглибокими і значно більшими напівземлянками зрубної конструкції, в яких використано тонкі плахи. Ще продовжують використовуватись печі-кам'янки, але вже з великої гальки. Поряд з ліпним появляється і гончарний посуд, який багато орнаментований. Вся матеріальна культура характеризується значними позитивними, еволюційними змінами.

Залишилась незмінною лише малохорватська язичницька релігія, яка все ж набула більшої структурованості і підпорядкованості князівській владі. В цей час продовжують існувати старі городища-святинища, але вже з'являються нові релігійні центри у структурі самих полісів. Один з таких релігійних центрів був і в системі Крилоського городища. Тут на вічевій площі в центрі городища, в найвищій його частині, знаходилася літописна Галичина Могила із символічним підкурганним похованням у човні засновника міста (поліса) і держави. На кургані, очевидно, відбувалася інтронізація хорватських князів. Традиція встановлення в центрі укріпленого поліса Могили Героя, яка ставала основним святинищем поліса, також засвідчена ще в давньогрецькій традиції урбаніс-

тичної моделі «ідеального поліса» (за Платоном) [Кошеленко, 1975, с. 3–26].

Цікаво, що, подібно до античної традиції забезпечення охорони кордонів укріпленими фортецями (лімес), було організовано й охорону великохорватських земель, де вздовж кордону було побудовано великі, часто полісного типу городища (рис. 71). Подібну топографію городищ, зокрема, зафіксовано і на Малопольських землях [Parczewski, 1991, s. 32–33; 2005, s. 28].

Великохорватське князівство проіснувало недовго, близько 20 років, і було ліквідоване в 992–993 рр. у результаті русько-хорватської війни за Володимира Святославича. Перед цим, у 981 році, Володимир забирає в Польщі Червенські гради (Західна Волинь) і Перемишль (Західна Хорватія). Таким чином, Велика Хорватія (Подністровська) опинилась запертою між двома підвладними Київській Русі землями: західних хорватів і тиверців. А з боку Карпат знаходились землі Угорщини. В 982 (987 р.) Мешко I приєднує Малопольські землі (м. Краків), які тоді були ще під Чехією. Своєю чергою Володимир спішно в 992–993 рр. нарешті приєднує до Русі і Великохорватські землі. Таким чином, тепер усе Подністров'я було включене до складу Києворуської держави, а адміністративно, очевидно, приєднане до Волинської волості. Володимир (Волинський), як новий князівський і єпископський центр, став волосною столицею величезної території, яка об'єднала землі хорватів, тиверців і волинян. Великохорватські землі, на відміну від інших літописних земель (крім доменіальних), було позбавлено права на волосну, князівсько-намісницьку, удільну автономію. Це було викликано небезпекою відродження надзвичайно сильного хорватського (галицького) сепаратизму, який сформувався у великохорватський період. В цей час усі великохорватські центри було знищено, що засвідчено археологічно [Тимошук, 1992, с. 69–71]. Біля найбільших із них засновуються нові великокиївські князівські центри. В них перебувала військова дружина та князівська адміністрація, яка здійснювала контроль за новоприєднаними землями. З цими новими князівськими центрами пов'язані невеликі курганні могильники, які належали представникам кие-

воруської намісницької влади і їх сім'ям. Ними, очевидно, були дружинники (частіше ветерани), які направлялись у новоприєднані землі для організації тут таких військових поселенських структур. Такі великокиївські колоніальні комплекси зафіксовано, зокрема, в Підгірцях, Новосілках, Кам'янополі, Черноречах, Підгайцях, Семенові, Чорнівці. На Галицько-Буковинському Прикарпатті одними з найбільших були Горішньошерівецьке і Крилоське (Штепанівка) киеворуські городища. Всього на великохорватських землях їх було 9. Загалом ці нові городища вже були побудовані за традиціями киеворуської фортифікації. Таким чином, у результаті другого зовнішнього одержавлення великохорватських земель були зайняті не лише зовнішні прикордонні райони новоприєднаних земель і ключові ділянки транс'європейських шляхів, а й внутрішні. Все ж під час першого і другого зовнішнього одержавлення хорватських земель політичні впливи Київської Русі, очевидно, ще були відносно слабкими. Киеворуська держава ще переживала період свого становлення і консолідації всіх земель. Тому її державні впливи в основному базувались на військовому забезпеченні данини, що здійснювались досить невеликою (дев'ять) кількістю киеворуських військових центрів. З іншого боку, ці впливи стримувала протидія місцевого населення, особливо опір сильного і численного боярства, яке з'явилося у часи Великої Хорватії. Правда, на цей час значна частина великохорватської знаті була, очевидно, знищена або позбавлена всіх своїх прав та володінь і замків. Перша половина XI ст. археологічно відзначена досить різким спадом у розвитку матеріальної культури на Подністровських землях. Не вдалося і киеворуській владі, на той час уже християнській, очевидно, запровадити тут нову релігію.

Після смерті Володимира Святославича (1015 р.), а особливо після смерті Ярослава Мудрого (1054 р.) на окраїнах Київської Русі помітні ознаки феодалної роздробленості. Зміцнілі економічно, феодалні правителі прагнуть повернути традиції давніх місцевих самостійних політичних об'єднань, князівств, незалежних від великокиївської влади. Одним із перших серед них стала і Галицька земля, яка, як старе Великохорватське кня-

зівство після входження в Киеворуську державу, в XI ст. переживала велику політичну і економічну кризу. В кінці XI ст. тут почався процес нового внутрішнього одержавлення, який закінчився створенням Ростиславичами (Рюриком, Володарем і Васильком) трьох окремих удільних князівств: Перемишльського, Звенигородського і Теробовлянського, а з початку XII ст. і Галицького (Малого)*.

Процес внутрішнього одержавлення галицьких земель було очолено представниками киеворуської влади, а саме князями-ізгоями, але правнуками Ярослава Мудрого. Їх підтримала місцева знать, яка прагнула відновити права на свої володіння в структурі відновленої політико-економічної системи. В 1084 р. Рюрик зайняв Перемишль, Володар – Звенигород, а Василько – Теробовлю. На їхніх землях почала формуватись нова політична система князівств, яка супроводжувалась і містотворчими процесами. Але ці процеси проходили важко, оскільки ще довго базувались на старій соціально-економічній структурі волосної політичної системи та в боротьбі з киеворуською владою.

Крім відновлення окремих старих великохорватських столичних центрів, Ростиславичі будують у своїх регіонах цілий ряд нових фортець. Зокрема, у Теробовлянській землі князівські фортеці Василька Ростиславича були в Чернелові, Товстолюзі, Новосілках, Палашівцях, Жнибородах і в Зеленому Гаю.

У невеликій Звенигородській землі князівські фортеці Володимира Ростиславича були в Судовій Вишні і в самому Звенигороді. Особлива увага була приділена в цей час знову Пліснеську – давнім воротам у Галичину. В Перемишльській землі продовжують існувати князівські замки у Трепчі і Черноречах. Перемишль, який не був включений до Великохорватського князівства, оскільки був довгий час під Польщею, а з 981 р. – під Київською Руссю, став головним містом Рюрика – номінальною столицею Ростиславичів. Водночас на території Галицько-Буковинського Прикарпаття, яке на той час входило до складу Те-

* Цей період літописної історії Малої Галицької землі і княжого Галича детально представлений в I розділі даної праці. Тут ми подаємо лише загальні епізоди з історії державотворчих і містотворчих процесів у даному регіоні.

ребовлянського князівства Василька Ростиславича, князівські замки були в Крилосі, Городниці, Хотимирі, Живачеві і в Горішніх Шерівцях. Таким чином, деякі князівські замки Ростиславичів були княжими опорними територіальними центрами протягом двох останніх періодів одержавлення. Зокрема, після русько-хорватської війни та в часи Ростиславичів. Ці князівські регіональні замки були побудовані знову в основному в структурі транс'європейських шляхів і відповідають за своєю фортифікацією киеворуським традиціям. Як і в попередній період, в цих замках знаходились невеликі військові гарнізони, якими командували киеворуські за походженням дружинники. Їм і належали ті невеликі курганні поховання (тілопокладення в зрубних гробницях), які розміщені під стінами замків. Ростиславичі, будучи представниками киеворуських князівських династій, були зорієнтовані на киеворуські традиції і зв'язки. Але для галицьких земель прихід Ростиславичів означав вихід з такої довгої (дев'яностолітньої) загальної кризи. Почалася стабілізація політичного і економічного життя. Але Ростиславичі, зустрівши опір великокнязівської влади своїм політичним діям щодо утворення волостей, пішли ще далі, а саме – на відродження державності на цих західноруських (великохорватських) землях.

У кінці XI – на початку XII ст. на території галицьких земель, і найбільше на Галицько-Буковинському Прикарпатті, простежується і різке збільшення населення. Очевидно, за рахунок тиверців, які почали покидати Нижнє Подністрів'я перед загрозою приходу сюди печенігів, а згодом і половців.

Загалом у цей час намітився значний прогрес у розвитку всієї матеріальної культури. Зокрема, житлобудування характеризується вже наземними спорудами зі стінами зрубною конструкції. Зникли печі-кам'янки і появились повсюдно глинобитні печі. Посуд стає гончарним, в якому використано нові передові технології і традиції. Але особливого піднесення матеріальна культура набуває вже в другій половині XII – першій половині XIII ст.

Після смерті Володаря (1124 р.) Перемишльська земля перейшла до Ростислава Володаревича (1124–1128 рр.), а Володимир-

ку Володаревичу дістався Звенигород, який і надалі залишався у складі Перемишльського князівства. Після смерті Василька Ростиславича (1124 р.) Теробовлянське князівство перейшло до його старшого сина Григорія (1124–1140 рр.), а молодшому Івану Васильковичу було виділено Галицьке князівство в межах Галицько-Буковинського Прикарпаття (1124–1141 рр.). З цього часу старий великохорватський Галич знову виходить на політичну арену як столиця окремої Малої Галицької землі – князівства.

У 1140 р., після смерті Григорія Васильковича, Теробовлянська земля відійшла до галицького князя Івана Васильовича, що означало знову об'єднання Теробовлянської і Малої Галицької земель, але вже під зверхністю Галича. Цей регіон Середнього Подністрів'я (Правобережжя і Лівобережжя) мав давні об'єднаними культурно-політичні традиції, але завжди в них переважало Прикарпаття. Саме ці землі в IX ст., очевидно, займали літописні хорватські племена сіттіці та стадіці (за Баварським Географом).

Після скорої смерті Івана Васильовича (1141 р.) його об'єднані галицько-теробовлянські землі було підпорядковано вже Володимирку Володаревичу, який таким чином вже мав під своєю одноособною владою Звенигородську і Галицьку (з Теробовлянською) землі. Після смерті його старшого брата Ростислава Володаревича (1143 р.) до нього перейшла і Перемишльська земля. Так була утворена Галицька земля – князівство в широкому розумінні цього терміна, а старий великохорватський Галич знову стає столицею всіх старохорватських земель. На цей час тут були ліквідовані чотири удільні князівства, три з яких (Перемишльське, Звенигородське і Теробовлянське) стали лише окремими волосними землями, в яких правили галицькі намісники (посадники). Так розпочалась нова історія одного з найбільших і наймогутніших князівств Київської Русі, де почали інтенсивно розвиватись державотворчі і містотворчі процеси та християнізація населення регіону.

Таким чином, у середині XII ст., за Володимира Володаревича, Галич стає столицею об'єданого Галицького князівства. Запроваджується єдина централізована адміністративно-полі-

тична та економічна і церковна структура. Вона супроводжувалась військово-адміністративним підпорядкуванням старих удільних князівських центрів новому Галицькому центру, де знаходився і відповідний апарат та єпископат. Водночас Галич як місто і надалі залишалося центром і великої округи – Малої Галицької землі у вузькому значенні цього терміна (Галицько-Буковинське Прикарпаття).

Близько 30 років князував Володимирко Володаревич, з них 12 років – у Галичі, і став справжнім творцем молодого Галицького держави (1141–1153 рр.). Ярослав Володимирович (Осмомисл) продовжив політику батька на зміцнення Галицького князівства (1153–1187 рр.), яке, контролюючи давній Східноєвропейський янтарний шлях, поширило свій політичний вплив аж до Дунаю (вздовж Серету Карпатського до Малого Галича на Дунаї). Галич за часів Ярослава Осмомисла набув усіх рис великого давньоруського столичного центру, одного з найбільших у Київській Русі. Крім нього, і далі розвивались такі великі регіональні міста як Перемишль, Звенигород, Тереховля та ще більше трьох десятків менших міст і містечок, які виникли в цей час. На території Галицько-Буковинського Прикарпаття відомо 8 літописних поселень: Тисмениця, Тлумач, Коломия, Биковен, Кучелмін (1159 р.), Плав (1219 р.), Василів (1230 р.) і Онут (1219 р.). За археологічними даними, в цьому регіоні знаходиться більше 50 городищ XII–XIII ст. Серед них ще 8 можна віднести до числа поселень міського типу. Решта були невеликими замками та фортецями. Майже всі вони були прив'язані до інфраструктури давніх транс'європейських шляхів і великих регіональних доріг. Подністровські городища, крім того, знаходились біля давніх переправ (бродів) через Дністер. Загалом за кількістю городищ і міст Галицько-Буковинське Прикарпаття, як Мала Галицька земля і округа Галича, різко виділяється серед усіх інших західноруських земель.

Ще при житті Ярослав Осмомисл передав галицький стіл Олегові, синові нешлюбної Насті Чагрівни. Але після смерті Ярослава (1187 р.) галицькі бояри не визнали князем Олега, а згодом і Володимира – сина Ольги Юрїївни. На короткий час

галицьким столом оволодів волинський князь Роман Мстиславич (1187 р.). Але незабаром частина бояр запросила до Галича угорського короля Белу III. Він займає Галич, садить на стіл свого сина Андрія, а «увесь уряд дає галичанам», чого і домагались галицькі бояри. Бела III присвоює собі титул «короля Галичини». Проте вже наступного року (1189 р.) до Галича завдяки німецько-польській військовій підтримці імператора Фрідріха Барбароси і короля Казимира Справедливого повертається Володимир Ярославич. Після цього ще цілих дев'ять років Володимир Ярославич править у Галичі. З його смертю (1198 р.) закінчилась галицька князівська династія Ростиславичів, яка правила хорватсько-галицькими землями 114 років (1084–1198 рр.) і з них 57 років – у Галичі.

Після смерті останнього з Ростиславичів галицький стіл вдруге, вже силою, займає волинський князь Роман Мстиславич (1199–1205 рр.). Він започатковує нову і останню галицьку князівську династію Романовичів (Ізяславичів). Роман Мстиславич об'єднує галицько-волинські землі й утворює таким чином Галицько-Волинську державу зі столицею у Галичі. Це була третя знана нами спроба об'єднати галицько-волинські землі. Перша проходила в ранньослов'янські часи (дулібів), друга – в часи Київської Русі кінця X – XI ст. (Волинська волость). В той же час це знову ознаменувало домінування Волинського політичного центру, але який адміністративно перебував на території Галицької землі. Це давало можливість волинсько-галицькому князю і його князівству позбавитись традиційного Київського доменіального статусу. В Галицькій землі впроваджується, очевидно, військово-адміністративними методами, нова централізована адміністративно-господарська політична структура з підпорядкуванням (заміною або знищенням) окремих галицьких великих князівських (Ростиславичів) і малих боярських структур на волинські. Адже Роман Мстиславич прийшов до Галича з великою групою своїх волинських бояр і значною військовою дружиною та маючи тут велику боярську місцеву опозицію.

Після смерті Романа (1205 р.), який правив у Галичі неповних шість років, починається новий етап відкритої князівсько-

боярської війни. Галицькі бояри, незадоволені політикою волинського князя Романа Мстиславича і його волинських бояр у Галичі, розривають після його смерті політичний союз із Волинню. Це поклало початок затяжній сорокалітній боротьбі за Галич, в яку втягнулися як інші руські князівства, так і сусідні держави. Князівсько-боярські і міжкнязівські об'єднання часто мінялись і перегруповувались залежно від політичних планів і патронімічних (родинних) зв'язків. За цей час на галицькому столі більше 20 разів змінювались руські князі та угорські королі. Зокрема, Данило Романович (п'ять разів) правив близько 10 років, Володимир Ігорович – Чернігівський – усього близько 5 років, Роман Ігорович (двічі) – близько трьох років, Ростислав Рюрикович – близько року, Мстислав Ярославич – Німий – Пересопницький – близько двох років, Мстислав Мстиславич Удатний – Новгородський (двічі) – всього близько восьми років, Михайло Всеволодович – Чернігівський з сином Ростиславом (двічі) – всього три роки. Серед угорських королів, зокрема, сини Андрія II: Коломан II (двічі) – всього близько двох років, Андрій III (двічі) – всього близько п'яти років. Близько двох років «правив» у Галичі і боярин Володислав Кормильчич. Все це призводило до частих і складних змін у суспільно-політичному та соціально-економічному і духовному житті всього населення і Галича і Галицької землі. Особливо значними вони були під час перебування в княжому Галичі угорських королевичів та їх намісників (близько 25 років). Тоді і в Галичі, і в інших містах та окремих фортецях знаходились угорські гарнізони. Появлялись угорські колоністи та латинські священники.

У другій половині XII – першій половині XIII ст. в результаті різних змін у князівській державній адміністрації відбулись утворення, а часто і відновлення в межах Галицького князівства і окремих князівських столів. Так, у своєму заповіті Ярослав Осмомисл (1187 р.) розділив Галицькі землі між своїми синами на дві частини: Олегу дав Галич, а Володимирі – Перемишль. Чернігівські Ігоровичі розділили Галицьке князівство спочатку (1206 р.) на три частини, а пізніше (1209 р.) вже на чотири. Всі ці зміни часто супроводжувались жорстокими міжкнязівськими, князів-

сько-боярськими і міжбоярськими війнами (волинських, чернігівських, київських і галицьких бояр, угорських «партиї» тощо).

Існування в Галичі і в князівстві постійного князівсько-боярського протистояння (політичного, економічного, релігійного) призвело в середині XIII ст. до загальної кризи міста-столиці, а в середині XIV ст. – до втрати державної незалежності. Це князівсько-боярське протистояння і було причиною в окремі періоди слабких містотворчих процесів у Галицькій землі загалом і, зокрема, на території Малої Галицької землі. Нестабільне політичне життя без міцної князівської влади при великій силі боярства часто не сприяло активним містотворчим процесам. Міста, заселені вільними ремісниками і торговцями, завжди підтримували князя, а він – їх. Княжі міста з їх вольностями завжди були невігідними суперниками бояр у їх земельній владі. Згадаймо, як Данило Романович жалівся, що «не укріпив він землі своєї городами». Вони мали стати регіональними центрами централізованої князівської влади, яка не завжди була розвинутою в Галицькій державі XII–XIII ст. Ця ситуація знову змінилася лише в XVI–XVII ст., коли польські королі з політико-економічних причин сприяли активізації містотворчих процесів, зокрема на Галичині. Так, у Руському воеводстві в XVI ст. налічувалось 125 міст і містечок. З них у Галицькій землі було 79 [Копчак, 1974, с. 76–79]. Все ж містотворчі процеси, незважаючи на окремі політичні нестабільні періоди, успішно розвивались, оскільки вони об'єктивно були прив'язані до інфраструктури транс'європейських шляхів.

У другій половині XIII – на початку XIV ст. столицею Галицько-Волинської держави ставали Холм, Володимир та Львів, що відображало різні періоди домінування двох традиційних політичних центрів на галицько-волинських землях. Галичина і Волинь і надалі залишались традиційно «братими-суперниками» в боротьбі за політичну першість. Все ж вони були єдиними серед усіх східнослов'янських племен, які вибороли королівську форму державності (з 1253 р.) – спадкоємницю Київської Русі. Галич як великий столичний політичний центр у цей час занепадає, хоч і залишається ще як «церковне місто» релігійним

центром – осідком галицьких єпископів і митрополитів. Після Галича новим політичним центром нової Галицько-Львівської землі – князівства став Львів, що також вимагало надзвичайно великих структурних змін (суспільно-політичних і соціально-економічних) у столицях та інших містах регіону. Адміністративно нове князівство, очевидно, було поділене на три землі: Перемишльську, Галицьку і Львівську (спадкоємицю ліквідованої Звенигородської).

Після смерті Данила Галицького (1264 р.) – короля Галицько-Волинської держави Василько Романович мав Володимир і Берестя, Лев Данилович одержав Галич, Перемишль і Белз, Мстислав – Луцьк, а Шварно – Холм з Дорогочиним. Після смерті Василька (1269 р.) Володимир Василькович одержав Володимир. Після його смерті (1288 р.) Мстислав Данилович об'єднує Володимирську, Луцьку і Берестейську землі. Холм після смерті Шварно Даниловича (1269 р.) перейшов до Лева Даниловича, який передав цю землю синові Юрію. Після смерті Лева і Мстислава Даниловичів Юрій Львович знову об'єднує всі галицько-волинські землі. Після смерті Юрія (1308 р.) його сини Андрій і Лев правили галицько-волинськими землями. Після смерті Юрійовичів Галицько-Волинську державу одержав Болеслав-Юрій II, який правив нею у Володимирі. Його смерть (1340 р.) скоро (1349–1356 рр.) поклала кінець незалежності Галицько-Волинської держави, яку розділили між собою литовський князь Любарт Гедимінович і польський князь Казимир III. У містах і замках галицько-волинських земель появляются польська адміністрація і польські військові гарнізони. Галицька земля стає «руським королівством» під управлінням окремого намісника польського короля.

В 1378 р. за Людовіка Анжу Угорського – короля Польщі і Угорщини, після усунення Володислава Опольського з Галицького намісництва, галицькі землі стають угорською провінцією під управлінням угорських воєвод. В 1387 р. за польської королеви Ядвіги Галичина знову була підпорядкована Польщі (з 1385 р. – Польсько-Литовській державі). На цей час Буковина, яка до цього часу завжди входила до галицьких земель, була

включена до складу Молдавського князівства. Таким чином, на 550 років було розірвано єдність Малої Галицької землі (Галицько-Буковинського Прикарпаття).

Розглядаючи всі ці складні внутрішні і зовнішні державотворчі процеси на галицько-волинських землях в другій половині XIII – першій половині XIV ст., слід мати на увазі і великий вплив на них зовнішніх відносин із Золотою Ордою. Як і тисячу років тому, Галицька земля знову опинилась у контактній зоні з номадами Великого Євразійського Степу. Це був початок різкого похолодання, «малий льодовиковий період». Він призвів до великих змін в економіці та народонаселенні регіону, на які наклались і негативні наслідки монгольського вторгнення.

У 1239 р. половці, східні сусіди Галицької землі, після поразки від монголів мігрують в Угорщину, перейшовши через Галицькі карпатські перевали, як колись це зробили, зокрема, сармати, гуни, авари і угорські племена. В 1240 р. монголи займають вже Київ і війною проходять через волинські та галицькі землі, а потім через карпатські перевали вторгаються в Угорщину. Починаючи з 1241 р. галицько-волинські землі перебувають у васальній залежності від Золотої Орди. Юридично вони були оформлені в 1246 р. в Сараї між Данилом Романовичем і Батием. Проте, очевидно, це була лише номінальна залежність (данина і участь у спільних походах), яка давала можливість галицько-волинським князям проводити досить незалежну і активну зовнішню політику проти агресивних зазіхань своїх сусідів (Угорщини, Польщі і Литви). Так, галицько-волинські полки ходили спільно з татарами на Литву (1259–1260 рр.), на Польщу (1286–1288, 1337 рр.), на Угорщину (1285 р.), що примусило ці держави тимчасово змиритися з незалежністю Галицько-Волинського князівства, яке отримало такого сильного «східного союзника». Галицько-волинські володарі надзвичайно вдало використовували при цьому і міжолусні суперечки, які інколи все ж закінчувались монгольськими погромами з боку одного з тимчасово недружніх улусів. У зв'язку з тим, що «старші» галицько-волинські князі («князі всієї землі Русі, Галичини і Володимирії») перебували у той час на волинських землях (Холм,

Володимир), монголи також не раз вимагали «віддати їм Галич» («півотчину»). Адже вони вже володіли на той час галицьким Пониззям і Болохівськими містами. Романовичі все ж зуміли зберегти єдність галицько-волинських земель в цей час і навіть розширити і зміцнити князівство, політичний центр якого знаходився на Волині. Зокрема, було збережено, очевидно, всю військову інфраструктуру. Все ж загалом на території галицько-волинських земель, як і на інших землях Київської Русі, був відчутний занепад економіки і торгівлі. Галич, як політичний центр, було покинуто князями і боярами. Багато міст і сіл також занепали. Не функціонували багато замків і фортець, потреби в яких вже не було в умовах монгольської окупації і «відсутності» зовнішньої небезпеки. Крім того, монголи наказали знищити фортифікації в містах і замках регіону, особливо зі сторони східних кордонів, де були їхні володіння. Окремі замки ще існують лише на кордонах з Угорщиною і Польщею та на окремих ділянках транс'європейських шляхів. З середини XIII ст. почався новий період в історії галицько-волинських земель, який позначений загальною політичною, економічною і культурною кризою.

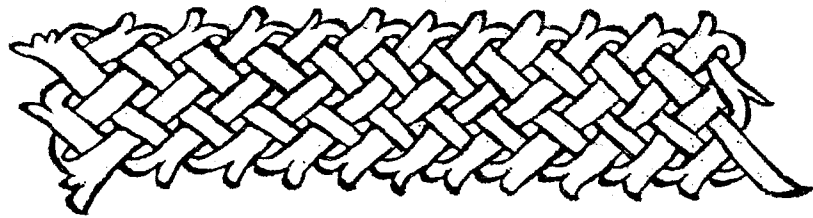
На початку XIV ст. почався занепад Золотої Орди, пов'язаний з її внутрішньою роздробленістю. На галицько-волинських землях також тривало постійне князівсько-боярське протистояння. Все це разом призвело до того, що зміцнілі Польща, Угорщина і Литва захопили галицько-волинські землі, знищивши при цьому і всю державну інфраструктуру. Щоправда, попервах були спроби збереження їх старої державності під відповідним протекторатом.

З середини XIV ст. розпочався довгий (шістсотрічний) і багатостраждальний період зовнішнього чужоземного одержавлення Галичини: включення її земель до складу сусідніх Польщі, Литви, Угорщини, Молдавії, Австрії, Австро-Угорщини, Румунії та Радянського Союзу.

РОЗДІЛ 4.

Історична топографія та фортифікація городищ Малої Галицької землі

4.1. Городища Галицько-Буковинського Прикарпаття

Галицько-Буковинське Прикарпаття є найближчою округою давнього Галича і найбільш густонаселеною територією Галицької землі. Вона і є, по суті, Галицькою землею у вузькому значенні поряд із Перемишльською і Теробовлянською, які разом утворювали об'єднану Галицьку землю – князівство в широкому значенні цього терміна. Формування території цієї Великої Галицької землі в основному достатньо з'ясовано [Кордуба, 1925, с. 159–245; Дашкевич, 2003, с. 8–23; 2005, с. 28–29; Крип'якевич, 1984; 1999, с. 36–38; 67–80; Ісаєвич, 1971, с. 95–109; Котляр, 1995, с. 123–135; 1985, с. 75–117; Пашуто, 1950; Кучера, 1999, с. 106–114; Ратич, 1976, с. 132–206; Ауліх, 1982, с. 4–20; 1993, с. 31–33; Моця, 1999, с. 341–360; Брайчевський, 1990, с. 84–101; 1998, с. 26–27; Винокур, 1998, с. 31–35; Овчинников, 1993, с. 19–21; Рабинович, 2007, с. 195–230; Федоров, 1974, с. 109–149; Хынку, 1972, с. 159–175; Власенко, Тельнов, 1993, с. 33–35; Возний, 2000, с. 34–40; Филипчук, 1999, с. 99–106; 2006, с. 58–70; Parczewski, 1991; 2006, s. 13–28]. На жаль, Галицька земля у вузькому значенні (Мала Галицька земля) в історико-географічному плані ніде точно не зафіксована так, як інші літописні землі. Проте відомо, що Перемишльська земля знаходилась на захід від Галича, де займала Верхнє Подністрів'я і Верхнє Посяння [Крип'якевич, 1984, с. 30–33]. В окремі періоди в її складі була виділена і Звенигородська земля, яка, очевидно, відповідає частині території пізнішої Львівської землі (XIV ст.). На Прикарпатті східним

кордоном Перемишльської землі була р. Свіча. Теробовлянська земля знаходилась на північ від Галича, де займала лівобережне Середнє Подністрів'я від р. Бібрки (р. Луг, л. пр. р. Дністер) до р. Ушиці [Крип'якевич, 1984, с. 35–36]. В ранній період до Теробовлянської землі входила і територія Галицько-Буковинського Прикарпаття. Таким чином, Мала Галицька земля межувала на півночі з Теробовлянською землею, а на заході – з Перемишльською (по басейну р. Свіча). На сході Мала Галицька земля мала вже кордон з тиверцями і пізнішими печенігами та половцями. В ранній період східний кордон проходив по Хотинській височині, а в пізніший доходив до Бельцької рівнини. На півдні Мала Галицька земля межувала з Угорщиною, а кордоном між ними були головні хребти Карпат [Teodor, 1977, р. 79–116; Spinei, 1977, р. 133–188; 1986, 1982; Purici, 1996, р. 349–362; 1977, р. 189–202; Petrescu-Dimbovita, 1987].

Мала Галицька земля, як історико-географічна область, мала чіткі природно-географічні границі. А саме відповідала в основному території Галицько-Буковинського Прикарпаття, яке включає в себе правобережжя Середнього Подністрів'я з його притоками (Свіча, Сівка, Лімниця, Луква, Бистриця, Тлумач, Чортовець, Онут, Суржа, Сокирянка) та ріками Прут і Серет Карпатський в їх верхній частині. За сучасним адміністративним поділом Мала Галицька земля включає в себе майже всю Івано-Франківську і Чернівецьку області, які в минулому були відомі ще як Покуття і Буковина та входили до складу Польської, Молдавської, Австрійської й Австро-Угорської держав.

У геоморфологічному плані [Природа Івано-Франківської області, 1973, с. 39–50; Природа Чернівецької області, 1978, с. 45–56] Галицько-Буковинське Прикарпаття охоплює стик двох великих природно-географічних областей: Східноєвропейської рівнини, яка сформувалась на місці Руської (Східноєвропейської) платформи, і Східних Карпат, які виникли на місці Карпатської області Альпійської складчастості. Мала Галицька земля розміщена і в трьох природних ландшафтних зонах: Подністрівській, Прикарпатській і Карпатській, що означає контактну зону лісостепу (давнього лісу і степу) та гір. Її загальна

довжина близько 260 км. Зокрема, від Стрийсько-Свічської улоговини до Хотинської височини – 180 км, і ще 80 км – до Бельцької вододільної рівнини. Ширина цього історико-географічного регіону становить близько 60 км, а саме від Дністра до Карпат і Сучавського плато у його вододільній Припрутській частині. Таким чином, загальна площа Малої Галицької землі могла становити близько 16000 кв. км. Хоч територіально вона невелика, однак відзначається великою різноманітністю природних умов, чітко поділяючись на декілька частин:

1. Покутсько-Буковинське і Буковинсько-Бессарабське правобережне Придністров'я (Пруто-Дністровське межиріччя), які розділені Хотинською височиною.

2. Західне Бойківське і Гуцульсько-Буковинське Підгір'я, які розділені Бистрицькою улоговиною. Воно ж відділяє і Бойківське Підгір'я від Покутсько-Буковинського Придністров'я.

3. Гірська карпатська зона.

Мала Галицька земля виділяється серед інших земель не лише найбільшими природними і людськими ресурсами, а й найбільшою кількістю городищ. Так, якщо на території Перемишльської землі їх є близько 70, а в Тереховлянській – більше 60, то в Малій Галицькій землі їх більше 125 (рис. 70). Це викликано як давніми і ранніми державотворчими та урбаністичними процесами у цьому Карпатському регіоні та наявністю тут столичного центру, так і геополітичним розміщенням її в контактній зоні з іншими культурами і державами. Все ж найбільш важливою причиною появи тут такої великої кількості городищ можна вважати наявність у регіоні стратегічних ділянок декількох транс'європейських торгово-міграційних шляхів (рис. 72, 73). Але різним був не лише економічний і суспільний розвиток окремих галицьких земель, а й окремих ландшафтно-географічних областей, де проходили різні містотворчі процеси. Нами була зроблена спроба простежити ці ранні урбаністичні процеси в чотирьох таких областях Малої Галицької землі, окремі з яких мають і чітке етнографічне визначення [Кожоляно, 1991].

Городища Покутсько-Буковинського Придністров'я

Центральною і найбільшою частиною Малої Галицької землі є Покутсько-Буковинське Придністров'я (100 x 40 км), яке розміщене між Бистрицькою улоговиною і Хотинською височиною та між ріками Дністер і Прут [Природа Івано-Франківської області, 1973, с. 39–44, 49–50, 125–131; Природа Чернівецької області, 1978, с. 28–32, 45–53, 127–137]. Це крупногрядова височина лісостепового типу з рівнинно-пластовим рельєфом, середні висоти якої перевищують 300 м н. р. м. Її орографічні лінії простягаються з північного заходу на південний схід, тобто паралельно напрямкам течії Дністра і Прута. Вона розділена на три частини: Буковинську (200–300 м н. р. м.), Покутську (300–320 м н. р. м.) і Попрутську (300–320 м н. р. м.). В останній виділяється Майдансько-Хлібичинсько-Коршівський природний район (400–500 м н. р. м.), який являє собою досить лісисту (ліс Хоросна), з дерново-підзолистими ґрунтами височину. Своєю висотою (400 м н. р. м.) виділяється і Чернелицький природний район. Покутсько-Буковинське Придністров'я і Покутсько-Буковинське Попруття розділені майже посередині широким (2–5 км) вододільним пониженням (в середньому 260 м н. р. м.). Тут, у лощиноподібних верхів'ях річок Белелуя, Совиця, Шубранець (пр. пр. р. Прута), розміщено багато ставків і мочарів, які тягнуться смугою (на 50 км) до Хотинської височини. В басейнах цих рік відзначена велика густина населення, зумовлена сприятливими природно-кліматичними особливостями району.

Уздовж західного підніжжя Хотинської височини, через систему річок (Онута, Чорний потік, Юрківка, Шубранець) і волоків проходила важлива ділянка (Пруто-Дністровська) Східноєвропейського янтарного шляху. Спочатку річкового, а потім і сухопутного. Далі з річки Прут вона виходила через ріки Деругай і Серет Карпатський на Дунай. Уздовж Дністра (обходячи вище заболочене вододільне пониження) та Прута проходили ще два важливі торгово-міграційні шляхи – Волоський і Бирладський.

Існували й інші, меридіальні шляхи, які з'єднували попередні в одну транс'європейську і транскарпатську систему. Зокрема, уздовж західного краю Бистрицької улоговини проходила важли-

ва ділянка Транскарпатського шляху як частини Дунай-Дністровського (Дунай – Тиса – перевал – Прут – Бистриця – Дністер).

Майже на всій території Покутсько-Буковинського Придністров'я поширені лесовидні суглинки, на яких утворились ґрунти чорноземного типу, які мають високу ефективну і потенціальну родючість. Сформовані внаслідок існування тут давньої степової трав'янистої рослинності, яка зараз збереглась лише в заплавах річок та на невеликих заповідних ділянках. Загалом ця територія є крайньою західною частиною давнього Євразійського Великого Степу. В історичному плані цей район в I тис. н. е. був зайнятий багатьма кочовими скотарськими народами, а в Середньовіччі – землеробськими слов'янськими племенами (землеробсько-скотарськими).

На території Покутсько-Буковинського Придністров'я відомо більше 30 городищ. Зокрема, на високих мисовидних виступах придністровського побережжя (на проміжку 200 км) було побудовано близько 20 городищ (Дорошівецьке, два Василівських, Городницьке, Поточиське, Михальчиське, Чернелицьке, Лукське, Копачинське, Кунисівецьке, Корнівське, Підвербське, Ісаківське, два Делевські, Одаївське, Нижнівське, два Буківнянських, Поберезьке. Ще 6 городищ знаходяться в Пруто-Дністровській вододільній частині (Виноградівське, Лісно-Хлібичинське, два Хотимирських, Сороцьке, Шишківське). Вздовж надзаплавного лівого берега Прута розміщено ще 5 городищ (Ленківецьке, Снятинське, Олешківське, Любківське, Коломийське), які входять до комплексу чотирьох міських поселенських структур (рис. 76, 77, 78).

Більшість городищ регіону відносяться до XII–XIII ст. Третина з них розміщена на місці старих городищ ранньозалізного часу. На жаль, всі вони також малодосліджені, за незначним винятком.

Загалом у західній крайній частині Покутсько-Буковинського Придністров'я знаходиться і столиця Галицької землі – місто Галич з округою. Крім неї, тут відомо ще близько 7 міст XII–XIII ст. Серед них – літописні Коломия, Глуmach, Биковен і Василів.

Покутсько-Буковинське Попруття

На території Покутсько-Буковинського Попруття (на проміжку близько 70 км) розміщено 4 давньоруські міста (Ленківецьке городище – Черн, Снятин, Олешків і Коломия). З них найбільш досліджені – Ленківецьке і Олешківське городища.

Ленківецьке городище, яке в науці відоме ще як літописне (XV ст.) місто Черн [Тимошук, 1959, с. 250–257; 1964, с. 213–217; 98–101; 1981, с. 125–129; 1982, с. 68–82; 1968, с. 241; 1970, с. 112–127; 1987, с. 98–101; 1978; Возний, 2005, с. 130–133] або Прут [Пивоваров, 2006, с. 102–106], знаходиться у внутрішній (західній) частині «Чернівецьких воріт» – Чернівецького коридору між Хотинською височиною і Прутом. Побудоване в широкій долині лівого берега Прута, на рівній місцевості заболоченої заплави (170 м н. р. м.), що вплинуло на його топографію, у зв'язку з чим воно унікальне серед усіх давньоруських міст Галицько-Буковинського Прикарпаття (рис. 79).

Ленківецьке городище розміщене на вузькій (220 м) ділянці міжріччя двох невеликих струмків (Совиця і Хабалівка), які заводнювали систему з трьох оборонних ровів. Це була єдина суха ділянка між сильно заболоченою заплавою Прута і заболоченим устям північних струмків (Совиця і Хабалівка). В районі Ленківецького городища була і давня переправа (бхід) через р. Прут на Більське городище. Загалом Ленківецьке городище знаходилось на перехресті трьох давніх транс'європейських шляхів (Волоського, Бирладського, Дунай-Дністровського), на віддалі 146 км від столичного Галича (6 днів переходу).

Ленківецьке городище складається з трьох окремих концентричних майданчиків, які утворені трьома оборонними ровами: внутрішній овальний (120 x 90 м), серединний (300 x 200 м) і зовнішній (220 x 520 м). Основу оборони внутрішнього майданчика складала потужна дерев'яна бінарна стіна зрубної конструкції (городні – тараси), забутована ущільненою глиною. Її ширина 5 м і можлива висота 2 м. Зверху на ній, очевидно, стояла оборонна стіна зрубної бінарної конструкції (шириною 5 м), яка була розділена на окремі бойові камери. В зовнішній стіні знаходились бійниці. Дах односхилий до рову. Таким чином, загальна висота

оборонної стіни (двоповерхової) становила 4 м (2 + 2 м). З внутрішньої сторони до неї примикала зрубна бінарна стіна (шириною 4 м), яка була розділена на вузькі (1,8–2,2 м) приміщення. Наявність в окремих з них печей свідчить про їх житловий характер, де могла перебувати лише одна людина (дружинник) [Тимошук, 1982, с. 74–75, рис. 42]. Загалом оборонна стіна і прибудова становили одне конструктивне ціле (рис. 80). З зовнішньої сторони оборонної стіни знаходилась невелика (1,5 м) берма, яка була оформлена ще як бойова зовнішня доріжка. Перед нею проходив оборонний рів (шириною 10 м і глибиною 3 м). Реконструйована нами кількість окремих приміщень для воїнів у внутрішній прибудові могла бути близько 100. На віддалі 1–1,5 м від них по всьому периметру було побудовано ще один ряд з окремих великих житлово-господарських зрубів. Деякі з них мали заглиблені підкліті (підвали) [Тимошук, 1982, с. 74–76]. Все ж більша частина внутрішнього подвір'я (50 x 60 м) була незабудованою. Лише в його центральній частині було виявлено залишки якоїсь великої (10 м довжини) дерев'яної будівлі з підвалами [Тимошук, 1982, с. 75, рис. 42]. Загалом центральний майданчик, який мав потужну оборонну стіну, очевидно, призначався для досить великого військового гарнізону. Підтвердженням цього є і речовий археологічний матеріал (залізні наконечники стріл і списів, шпори, ножі тощо). Тут проживала, очевидно, і військово-торговельна знать. З цим можна пов'язати знахідки візантійських амфор, терезів, писал, натільних хрестиків, застібок від книг тощо [Тимошук, 1982, с. 76].

Серединний і зовнішній майданчики були обмежені по периметру більш простими оборонними стінами. Їх основу складали, очевидно, дерев'яні стіни стовпової конструкції, які стояли вздовж глибоких заводнених ровів (шириною до 10 м і глибиною до 3 м) та берегів річок Совиця і Хабалівка. Частокільна оборонна стіна, яку згадує Б. Тимошук, тут була функціонально малоприматною [Тимошук, 1982, с. 70]. Територія обох майданчиків (9 га) була, очевидно, досить щільно забудованою житлово-господарськими спорудами. Крім них, тут відзначено дослідниками і наявність ремісничих комплексів [Тимошук, 1982,

с. 78–80; Малевская, Раппопорт, Тимошук, 1970, с. 118–122; Возний, 2000, с. 221–225]. Зокрема, виявлено сліди гончарного виробництва і зафіксовано майстерню з виготовлення кістяних виробів. У східній (півднічній) частині зовнішнього майданчика досліджено ряд сиродутних залізоплавильних горнів для добування заліза. Загалом характер житлово-господарського і ремісничих комплексів та відповідний археологічний матеріал (посуд, ковальські кліщі, струги, долота, рибальські гачки, ножі, замки тощо) дозволяє трактувати ці два майданчики як укріплений посад. Тоді центральний укріплений майданчик міг бути військовим замком, який почав відігравати роль дитинця.

Ззовні укріплень посаду знаходиться ще велике (10 га) передмістя (міська округа), де виявлено житлово-господарські та ремісничі комплекси і два кладовища. Тут же, біля дороги, мало розміщуватись і велике торжище (торговиця), яке було головною економічною основою в структурі цього прикордонного торгового міста на Пруті. Його специфікою було те, що це було княже місто, де розміщувалася княжа дружина і княжий посадник, які забезпечували контроль над дорогою, переправою і митницею.

Олешківське городище [Томенчук, 2005, с. 7–48; рис. 4–58; 2008, с. 144–173; звіти, 1978, 1981–1984] є частиною міського поселенського комплексу, до якого входили два городища: Любківське і Олешківське, і великий (12 га) посад (рис. 81). Перше (с. Любківці, ур. Городище), очевидно, було дитинцем, а друге (с. Олешків, ур. Замчище) – монастирем. Цей міський комплекс в цілому розміщений у північно-західному куті великої Пруто-Черемошської заплави. Зокрема, на лівому березі р. Прут (1 км від нього), який є його високою (до 20 м) надзаплавною терасою. Через цей міський комплекс проходила давня Бирладська дорога, яка вела з Дунаю до Галича (віддаль від Галича – 100 км – 4 дні дороги). Звідси починалось і південне відгалуження на Черемошський (транскарпатський) шлях на Родну.

Любківське городище підпрямокутної форми (130 x 90 м). Південною стороною примикає до обриву давнього берега р. Прут. З трьох інших боків обмежене невисоким (1–1,5 м) ва-

лом і ровом (шириною до 10 м і глибиною до 3 м). Дослідження показали, що вал був основою (городнею) під оборонну зрубну бінарну дерев'яну стіну (шириною 4 м). З внутрішньої сторони до неї примикає прибудова у вигляді бінарної зрубною стіни (шириною 4 м), яка була розділена на окремі житлово-господарські приміщення. Вони, очевидно, становили собою одне конструктивне ціле, а саме: зрубну оборонну двочастну стіну (шириною 8 м), до якої входили зовнішні «двоповерхові» бойові камери і внутрішня прибудова.

У центральній частині Любківського городища нами було виявлено залишки потужної кам'яної вимостки (товщиною до 0,4 м) [Томенчук, 2005, с. 8; рис. 6]. Вона служила підосною великої дерев'яної будівлі, яка мала складну форму і складалась, очевидно, з двох конструктивно пов'язаних між собою частин. Основна частина (південна) мала вигляд видовженого восьми-дев'ятикутника (шириною 6,4 м і довжиною 9 м). З півночі до неї примикало прямокутне приміщення (4,8 x 5,6 м). Орієнтація споруди відносно сторін городища (азимут 20°). Крім типових побутових речей XII – першої половини XIII ст., тут знайдено і декілька керамічних плиток від мозаїчної підлоги (трикутних). Загалом можна говорити, що дана будівля мала палацовий характер з вежеподібною південною частиною. На жаль, культурний шар тут, як і на всій території городища, знищено пізньосередньовічним кладовищем (рис. 82).

Олешківське городище, яке розміщується на віддалі 800 м від Любківського городища (на захід), можна віднести до типу «круглих городищ» (діаметром близько 140 м) (рис. 83). Фактично ж воно являє собою багатокутник (дев'ятигранник), який побудований через планіграфічну систему кола. Городище (1,3 га) своєю південно-східною стороною прилягає до обриву високого (15 м) давнього берега надзаплавної тераси Прута, а з інших боків обмежене земляним валом (висотою 1,5–3 м і шириною до 12 м) та ровом (шириною до 6 м і глибиною до 3,5 м). В'їзд на городище простежується розривом у південно-східному куті.

Наші дослідження головного східного валу [Томенчук, 2008, с. 162] показали, що його було насипано з жовтої ущільненої гли-

ни (шириною 10 м). Особливістю валу було те, що в зовнішній частині (шириною 6 м і висотою 2 м) він стоїть на материковій основі. Похований чорнозем (товщиною 0,5–0,8 м) перед цим було знято до рівня материка. Таким чином насип валу забезпечено від зсуву. Внутрішня частина валу (шириною 4 м і висотою 1 м) стоїть на похованому чорноземі (давній поверхні). Зовнішній схил валу (і внутрішня стінка рову) має крутизну 40 градусів. На вершині валу була споруджена оборонна зрубна бінарна стіна (шириною 4–4,5 м), яка складалась з окремих приміщень, в зовнішній стіні яких були влаштовані, очевидно, бійниці. Ці наземні зрубні оборонні конструкції були додатково скріплені з земляним валом ще окремими стовпами (діаметр ям 0,35–0,4 м і глибиною до 1 м). В ранній період в окремих оборонних приміщеннях були влаштовані невеликі (шириною 3 м і глибиною 1 м) підвальні приміщення, які пізніше були засипані. З внутрішньої сторони по периметру до оборонного валу прилягав суцільний ряд з житлово-господарських приміщень зрубною конструкції (шириною 4–4,5 м). В окремих з них виявлено печі. Ця внутрішня прибудова була пізніше знищена при розширенні кладовища. Таким чином, загальна ширина східної оборонної стіни з прибудовою становила близько 14,5–15 м. Очевидно, вони становили одну завершену конструкцію і мали спільний двосхилий дах. Перед нею знаходився оборонний рів (шириною 8–9 м і глибиною 3–3,5 м). Загальна глибина рову від вершини валу досягала 5,5–6 м (8 м до бійниць) (рис. 84).

Дослідження західної оборонної лінії показали, що тут оборонний вал був дещо простішим за східний (лицьовий) [Томенчук, 2008, с. 163]. Зокрема, його було насипано з сіро-жовтої ущільненої глини (шириною 6 м і висотою 1–1,5 м), на похованому чорноземі. В зовнішній частині валу, який насипано з сірого ґрунту, в його основі було зроблено додаткову підсипку з жовтої глини. Ззовні, з боку рову, цей нетривкий сипкий шар похованого чорнозему було додатково укріплено підірною стінкою стовпової конструкції (в три колоди). Окрему підірну стінку мав і сам насип валу в його основі. Внутрішня частина валу була насипана вже з жовтої (жовто-сірої) ущільненої глини.

На вершині цього західного валу, очевидно, також стояла оборонна зрубна бінарна стіна (шириною 4–4,5 м), яка була продовженням (по периметру) попередньої (лицьової). З внутрішньої сторони до оборонного валу прилягала аналогічна зі східною, житлово-господарська прибудова (шириною 4–4,5 м). Ця внутрішня прибудова була пізніше знищена. На її місці виявлено окремі житлово-господарські приміщення, які вже відносяться до другого будівельного періоду забудови майданчика городища. Таким чином, загальна ширина західної оборонної стіни з прибудовою становила близько 9,5–10 м. Очевидно, вони становили тут також одне конструктивне ціле і мали спільний двохсхилий дах. Перед нею знаходився оборонний рів (шириною 8–9 м і глибиною 3–3,5 м).

У південній частині східного (лицьового) валу нами було досліджено систему в'їзду, що включає в себе ворота і міст (рис. 85). З конструкцією воріт, очевидно, була пов'язана «Г-подібна» траншея, що розміщена між валом і кутовою вежею. Під час розкопок її сліди вже фіксувались на глибині 0,25 м ізольційним шаром з жовтої глини (товщиною 0,3 м), яка лежала в межах траншеї. Вона складалася з довшого відрізка (7 м), який проходив поперек в'їзду і меншого (3,5 м) бокового, з правого північного боку. Траншея у верхній частині мала ширину 1 м, а в нижній – 0,5–0,6 м. Дно основної траншеї рівне (глибиною 1,5–1,6 м), а бокової має невеликий нахил – від 1 до 1,55 м. «Г-подібна» траншея, очевидно, була заглибленою (фундаментною) основою дерев'яних конструкцій воріт. А саме, в двох розміщених під кутом (70 градусів) і глибоких траншеях лежали з'єднані в зруб потужні дерев'яні колоди (діаметром 0,45–0,6 м і довжиною 7 та 4 м). Для зрубних випусків у довгій траншеї, в двох місцях їх було відповідно оформлено. Звертає на себе увагу один такий невеликий (1 м) внутрішній лівий виступ, де знаходилась основа невеликої (1 м) стіни – противаги зовнішньої короткої (3,5 м) бокової стіни, з правої сторони. Дерев'яні конструкції були засипані сильно ущільненим ґрунтом, а у верхній частині мали ще глиняну гідроізоляційну прокладку. Таким чином, така потужна «Г-подібна» зрубна дерев'яна основа (висотою до 1,5 м, що озна-

чає 3–4 колоди в траншеї) відповідає значному конструктивному навантаженню головних воріт. Ширина самої брами становила, очевидно, близько 2,5 м.

Дерев'яні конструкції воріт були конструктивно пов'язані з дерев'яно-земляними конструкціями оборонного валу та вежі, знаходячись між ними. Зокрема, з правої (північної) сторони в'їзні ворота розміщені в одному ряду з внутрішньою прибудовою східного оборонного валу. З лівої сторони в'їзні ворота розміщені в системі дерев'яно-земляних конструкцій основи валу – вежі, які мають тут оформлення у вигляді підтрикутної городні. На віддалі 1,5–2 м від основи воріт (брами), вже перед ними, знаходилась ще одна основа опорних стін зовнішніх воріт. Вони були конструктивно пов'язані з правою боковою основою «Г-подібною» конструкцією головних (внутрішніх) воріт та східним валом і вежею. Таким чином, ширина ворітного проїзду і перед брамою також становила 2,5 м. Довжина проїзду (віддаль між зовнішніми і внутрішніми воротами) була 1,5–2 м. Можливо, вони мали оформлення у вигляді в'їзної вежі.

Безпосередньо за воротами, зліва від них, було виявлено неглибоку (0,35–0,45 м) підпрямокутну яму (1,5 x 1,5 м) зі слідами вогнища на дні, яке, очевидно, призначалось для нічної сторожі.

З внутрішньої сторони до валу – вежі прилягала житлово-господарська зрубна прибудова (шириною 4 м). В одній з досліджених клітей виявлено піч та кам'яний робочий майданчик. Тут знайдено багато фрагментів кераміки та кам'яні жорна. Все це підтверджує житлово-господарський характер будівель прибудови до валу (рис. 87).

Перед воротами знаходився довгий (12 м) і вузький (3,5 м) в'їзний рів, який починався з головного східного оборонного рову. Його стінки були одночасно стінами оборонного рову. Дно в'їзного рову рівне з невеликим нахилом до оборонного рову, що необхідно для швидкого стоку води (глибина рову 2,5–3 м). На дні в'їзного рову виявлено залишки конструкцій (свайно-рамних) дерев'яного мосту (рис. 86). А саме, стовпові ями (діаметром 0,3–0,4 м і глибиною 0,3–0,6 м) від 18 опор. Зокрема, від восьми парних рамних і двох додаткових проміжних. Від-

стань між ними (впоперек) становила в середньому 2,5 м. Це і буде відстань між крайніми (боковими) опорами. Таким чином, загальна ширина мосту (по верхньому настилу) могла бути також 2,5 м, що відповідає і ширині ворітного проїзду. Сполучення мосту з берегом, у даному випадку із зовнішньою стіною оборонного рову, було здійснено береговою опорою типу простого берегового лежня. Зокрема, зафіксовано чіткі сліди двох лежнів (довжиною 2,5 м). Зовнішня стінка оборонного рову тут виступала в сторону мосту, утворюючи невелику земляну (материкову) платформу (довжиною 5 м і шириною 5–6 м). На ній і стояли дві додаткові проміжні опори свайно-рамних конструкцій. Внутрішній схил цього земляного виступу стрімко обривався глибоким (1 м) і вузьким (0,4 м) водостоком, який проходив уздовж дна оборонного рову.

З протилежної сторони, біля воріт, берегова опора мосту була оформлена, очевидно, у вигляді ряжу – дерев'яного зрубу, заповненого ущільненою землею.

Ряж – городню (5 x 4 м і висотою 1,5 м) використано як основу для окремих наземних дерев'яних конструкцій, які були пов'язані з дерев'яно-земляними конструкціями східного оборонного валу, вежі та воріт.

Таким чином, загальна довжина цього свайно-рамного мосту разом з ряжем-городнею і береговим лежнем становила 21 м, ширина по настилу – 2,5 м і висота – 2 м. Загалом комплексне вивчення системи в'їзду на Олешківське городище (ворота, міст) показало його складну конструкцію, яка являла собою єдине конструктивне ціле, підпорядковане обороні. Зокрема, в'їзний міст зміщений відносно брами на 2 м вліво. Сама брама також належить до типу «косих воріт», знаходячись до осі валу під кутом 35 градусів.

Майданчик Олешківського городища має типові середні розміри, які характерні для більшості городищ Києворуської доби, а саме 116 x 104 м. Недостатній масштаб дослідження не дозволяє зробити категоричні висновки щодо характеру його забудови. Все ж немає сумніву, що центральне місце тут займає церква – ротонда та кладовище (рис. 88). Зокрема, церква була

і планіграфічним центром побудови всього городища. Цей церковний комплекс в останній період функціонування городища займав 1/5 території городища. Крім храму з кладовищем, на території Олешківського городища виявлено житлово-господарські зруби, які прилягали до оборонного валу. Вони були достатньо великими (4 x 3–4 м), і їх було досить багато, щоб забезпечити мешканців городища житлом і господарськими приміщеннями. Теоретично могло бути близько 90 приміщень, розміщених по периметру оборонної стіни. Окремі житлово-господарські будівлі знаходились і на самому майданчику городища. Зокрема, в його західній частині виявлено три будівлі. Дві невеликі (довжиною 4,5 м) і одна велика (довжиною 7 м), але всі з печами. В південно-західній частині подвір'я, на місці ранньої забудови до валу, виявлено окрему зрубну споруду (6 x 6 м). Відсутність печі і відповідний археологічний матеріал (багато цілих посудин, залізні ножики, скобелі та інший столярний інструмент) говорять про господарське використання будівлі.

Соціальний зміст будь-якого поселення визначається не лише характером його забудови, а й категоріями знахідок. Категорія знахідок Олешківського городища надзвичайно специфічна. На городищі відсутні речі, які пов'язані з жіночим побутом (немає пряслиць, скляних браслетів, прикрас тощо). Так і з професійним військовим заняттям (немає предметів озброєння, військового спорядження тощо). Проте є два стилі – писала, фрагмент окладу книги (зображення Спаса), скляний кубок тощо. Лише в одному приміщенні (другий будівельний горизонт) знайдено столярний інструментарій.

Найбільш численною категорією знахідок, які найкраще можуть слугувати датуючим матеріалом, є кераміка. Вся вона, як і інші категорії знахідок, відноситься до XII – першої половини XIII ст. Зокрема, посуд виготовлений з глини, в якій є домішки дрібно просіяного піску або без видимих домішок. Основна маса посуду відноситься до кухонних горшків. Найбільшу групу кераміки становлять посудини з різко окресленим відігнутим назовні вінчиком із внутрішнім жолобком для покриття та косо (інколи прямо) зрізаним краєм (часто з поздовжньою виім-

кою). Цей тип посудин, за незначним винятком, орнаментовано лініями, які проходять по верхній частині тулова. Дещо менше кераміки припадає на групу посудин, в яких вінчик злегка відігнутий назовні і закінчується дзьобоподібним виступом. Зустрічаються також одиничні екземпляри вінчиків інших профілів. Три реконструйовані посудини, які були виявлені в зрубній господарській споруді (другий будівельний горизонт), являють собою високі (35,5; 32; 30,5 см) опуклобок горщики з високими плечиками, на яких нанесено прямолінійний орнамент. Відхилені назовні вінчики діаметром 22; 20,5; 17 см. Діаметр денця в усіх посудинах 11 см. Тут було виявлено у фрагментах і велику посудину на кшталт корчаги (висота 41 см). На городищі знайдено і декілька фрагментів корчаг «галицького типу». Слід зазначити, що значна частина кераміки з Олешівського городища має дещо специфічний «архаїчний» характер. При типових формах XII – першої половини XIII ст. в тісті переважної більшості посудин є багато крупнозернистого піску, а інколи навіть дрібно товченого білого крем'янистого вапняку. Тому часто поверхня таких горщиків шершава. Очевидно, вони відносяться до середини XII ст. [Томенчук, 2005, с. 90–96; 2008, с. 170–171] – часу побудови Олешівського городища і його найактивнішого періоду функціонування. А можливо, вони свідчать про якісь не місцеві впливи чи традиції. Таким чином, перший будівельний горизонт можна віднести до середини – другої половини XII ст., а другий – до першої половини XIII ст.

У центральній частині майданчика Олешівського городища знаходились велика дерев'яна церква та кладовище [Томенчук, 2005, с. 19–48; 2008, с. 145–162]. Останнє, в другий будівельний період, займало вже більше половини його території (східну частину) (рис. 88).

Церква складалася з двох частин: розімкнутого (8,5 м) дванадцятигранника (шириною 19 м) і трьохапсидного прирубів зі сходу (довжиною 6 м і шириною 11 м). Кам'яні фундаменти основної частини (шириною 0,5–0,8–1 м та висотою 0,8–1 м) та апсидної (шириною 0,35–0,45 м і висотою 0,4–0,6 м) мають різний характер, що говорить про їх різне навантаження. Загалом,

враховуючи їх незначну потужність і планово-конструктивну особливість, можна стверджувати, що будівля була дерев'яною і зрубною. Побудована в центричному плані, будівля мала значні розміри: довжину 19,45 м і ширину 18,5 м. Діаметр розбивочного кола ротонди становив 18,5 м, що дорівнює 40 ліктям (по 46,24 см). Азимут ротонди 60° (рис. 89).

Усередині будівлі було виявлено 11 стовпових ямок (діаметром 0,4–0,5 м і глибиною 0,5–0,96 м) від дерев'яної колонади, які служили опорами для верхньої надбудови – барабана (діаметр підкупольного кола 8,3 м).

Всю площу підлоги ротонди (крім апсидної частини) було викладено трикутними керамічними плитками двох типів (11,5 x 20 x 20; 9,5 x 11,5 x 11,5 см). За нашими підрахунками, для мозаїчної підлоги Олешківської ротонди було використано близько 27000 плиток (на 1 кв. м йде 180 малих плиток або 90 великих). Загалом вони утворювали по колу (концентричними рядами за 12 секторами) рядну систему з таким модульним чергуванням: жовті – зелені – жовті – коричневі – жовті – зелені. В підкупольній, центральній частині ротонди з фігурних керамічних плиток було викладено складну кольорову мозаїчну сюжетну композицію у вигляді чотирьох великих (1,48 м) і п'яти малих (0,73 м) орнаментальних кіл-омфалій (рис. 90). В перших всередині широкого (0,52 м) орнаментального пояса (внутрішній діаметр кола 0,96 м) на коричневому фоні знаходились великі мозаїчні символічні зображення жовтого кольору. Найкраще збереглось (у фрагментах) зображення орла в геральдичній позі, менше грифона і голуба. В других всередині неширокого (11–11,5 см) орнаментального кольорового пояса (внутрішній діаметр кола 0,62 м) на жовто-зеленому фоні знаходились, можливо, зображення серафимів (яскраво-жовтий колір, до червоного). Усі зображення об'єднані однією темою і композиційно відповідають храму-ротонді. Це друга з відомих сюжетних мозаїк серед усіх давньоруських храмових підлог, а за технікою виконання в кераміці – унікальна для всього давньоруського мистецтва [Томенчук, 2005, с. 28–32; 2008, с. 149–153].

Тип церкви-ротонди досить широко розповсюджений у світовій архітектурі згідно зі своєю функціональною приналежністю як храм-баптистерій (хрещальня) і храм-мавзолей (усипальниці). Олешківська ротонда і була великим храмом-усипальницею, однією з найбільших у Київській Русі. Під її підлогою виявлено 23 поховання, які розміщувались окремими групами вздовж стін храму. Усі поховання об'єднані єдиним ритуалом захоронення. Тілопокладення здійснено на спині, руки лежать на животі. Майже у всіх похованнях під головою лежали кам'яні (керамічні) плитки («подушки»). Інколи вони були одночасно і в ногах, на дні могильної ями. Майже всі захоронення чоловічі (крім одного дитячого і двох жіночих). Більшість могил були підплитовими [Томенчук, 2005, с. 32–37].

Навколо храму-ротонди було і велике прицерковне кладовище. Нами досліджено тут 110 поховань, які за обрядом цілком ідентичні похованням під підлогою в ротонді [Томенчук, 2005, с. 37–40]. Між центральною апсидою і східною ділянкою лицьового валу чітко простежено сім рядів могил (довжина ділянки 22 м). Останні восьмий і дев'ятий ряди могил були найпізнішими, оскільки вони зайняли місце розібраної житлово-господарської прибудови до валу. Загалом треба відзначити планову структуру формування Олешівського прицерковного кладовища. Витримано загальну орієнтованість могил і їх взаєморозташування, що свідчить про наявність надмогильних споруд (знаків). Зокрема, нами виявлено надмогильні кам'яні плити та невеликі кам'яні вимостки. Майже всі поховання чоловічі, безінвентарні. В більшості з них під головою лежав камінь чи керамічна плитка. Дуже часто камінь (рідше керамічна плитка) знаходився в головах і ногах.

Таким чином, усі поховання, виявлені як під підлогою храму ротонди, так і на території прицерковного кладовища, об'єднані єдиним християнським ритуалом захоронення і відносяться до одного часу (середини XII – середини XIII ст.) та до двох будівельних періодів. Наявність у більшості чоловічих захоронень «кам'яних подушок» може свідчити про їх чернечий соціальний стан. Присутність тут невеликої кількості світських захоронень

(жінок і дітей) не суперечить подібним фактам комплексного використання монастирського кладовища в цей давньоруський ранньохристиянський період. Беручи до уваги увесь архітектурно-археологічний комплекс Олешівського городища, воно, очевидно, було приміським монастирем з можливим перебуванням тут осідку вікарійного галицького єпископа. Цілком можливо, що унікальний Олешівський монастирський комплекс виконував функцію центрального монастиря Галицької єпархії в окрузі, де ігуменом був Григорій (Григорій Філософ) «чоловік святий... якого не було перед ним і по ньому не буде» [ГВА, с. 571; Махновець, 1989, с. 424; Мицько, 2001, с. 121], а саме місто було «церковним».

Загалом Любківсько-Олешівський комплекс (два городища і посад) повністю відповідає структурі великого міського поселення. Його поява тут була всеціло пов'язана також із забезпеченням функціонування двох шляхів, а саме попрутської ділянки Бирладського шляху і Черемошського, транскарпатського.

Між Олешівським комплексом і Ленківецьким городищем знаходиться Снятинське городище (16 км до Олешкова, 28 км до Ленківців і 118 км до Галича). Воно, очевидно, було дитинцем невеликого міста [Томенчук, 2008, с. 481–484; 1978, с. 393; звіт, 1977; 1982]. Мисове городище чіткої підпрямокутної форми (100 x 100 м) з напільної (західної) сторони обмежене валом та ровом, за яким починався великий (10 га) посад. Звідси (270 м н. р. м.) далеко проглядалась вся велика Черемошська долина аж до гір. Тут був важливий перехресток трьох шляхів: Бирладської дороги, Черемошського транскарпатського і Волового до Дністра.

На віддалі 28 км від Олешівського городища (на захід) розміщувалось літописне (1141 р.) місто Коломия, яке займало особливо важливе місце у Верхньому Попрутті перед Карпатами. Воно найперше здійснювало контроль за «коломийською сіллю», дохід з продажу якої йшов на утримання галицької княжої дружини. По-друге, місто знаходилось на важливому перехресті давніх доріг, які йшли на Карпатські перевали і до Галича (75 км, 3 дні дороги). Його дитинцем було городище чіткої підпрямокутної форми (100 x 100 м), яке розміщувалось на давньому

надзаплавному березі р. Прут (над р. Чорний Потік, ур. Старий Двір). На південь від нього, аж до заплави Прута, знаходився великий (12 га) посад цього торгового княжого міста.

На віддалі 35 км від Коломиї, в стратегічному місці Карпатських воріт, над Прутом, знаходилось невелике (0,5 га) Делятинське городище (ур. Замчище). Воно, очевидно, було більшою мірою військово-прикордонним замком на транскарпатському шляху (32 км до Татарівського перевалу). Крім того, тут перехрещувались два шляхи, які проходили вздовж Прута і Бистриці Надвірнянської [Томенчук, Кугутяк, Сіреджук, Кочкін, Волощук, 2011, с. 24; Томенчук, 1979, с. 411–414; звіт, 1979].

Покутсько-Буковинське Придністровське побережжя

На території Покутсько-Буковинського Придністровського побережжя (на проміжну 120 км) розміщено більше 15 слов'яноруських городищ. П'ять із них, очевидно, входили до структури давньоруських міських комплексів (два Василівські, Буківнянське, Городницьке, Копачинське і Чернелицьке). Найбільш дослідженими є два літописні міста: Василів і Биковен (Буківнянське городище).

Літописне (1230 р.) місто Василів [ПСРА. – 2001. – Стб. 761; Літопис Руський, 1989, с. 387] розміщувалось у невеликій замкнутій долині Дністра (навпроти устя р. Серет), біля броду і пристані. Тут було перехрестя двох транс'європейських шляхів: Дністровського і Дунай-Віслянського (річкових і сухопутних) на віддалі 115 км від Галича (4 дні дороги).

Міський комплекс складався з двох городищ і великого (20 га) посаду (рис. 91). Одне городище (ур. Хом) розміщувалось на високому (256 м н. р. м.) мисовидному виступі берега Дністра, в крайній (південній) частині міста. Невеликий (50 x 80 м) майданчик городища з напільної (південно-східної) сторони був обмежений частоколом і ровом. З внутрішньої сторони до оборонної стіни примикала бінарна зрубна стіна, яка розділена на окремі бойові камери (рис. 98) [Тимощук, 1982, с. 148].

Серед незначної забудови майданчика городища виділяється невелика (8 x 8 м) дерев'яна церква, споруджена на кам'яній

підоснові [Kaindl, 1901, s. 47; Тимощук, 1982, с. 148]. В ній знайдено кам'яний саркофаг. Поруч із церквою розміщувався невеликий цвинтар. Серед археологічного матеріалу з городища виділяються дві знахідки: бронзова булава і енкалпійон [Тимощук, 1982, с. 29, рис. 14.3]. Дане городище, можливо, було укріпленим двором міського княжого посадника.

Друге городище (ур. Замчище) розміщене в крайній північній частині міста, на невисокому (10–15 м) березі р. Дністер, біля переправи і, можливо, пристані. Городище підпрямокутної форми (120 x 90 м). З північної сторони воно обмежене глибоким ярмом, а з заходу і півдня – ровом. Східна частина городища є берегом Дністра. Тут край його майданчика сформовано у вигляді декількох трапецієподібних виступів. Уздовж берега проходить вузька дорога, яка починається біля яру (пристань) і, піднімаючись по схилу, входить у південний оборонний рів (рис. 92). Вивчення нами [Томенчук, звіт, 1997; звіт, 1978; 2008, с. 29–30] стратиграфії цієї зовнішньої дороги – в'їзду – показало наявність двох будівельних горизонтів (рис. 94): нижнього, на материковій основі (товщиною 0,2 м), і верхнього (товщиною 1 м) – з кам'яним (гальковим) покриттям. Ця терасоподібна дорога, очевидно, спочатку мала дерев'яний настил (поперечний), який лежав на двох поздовжніх лежнях. Внутрішня лежня фіксується слідами квадратного заглиблення під колоду (брус шириною 0,25–0,3, вкопаний на 0,25 м). Зовнішня лежня являла собою опорну дерев'яну стінку з двох горизонтально покладених колод. Нижня була опущена на невеликий ескарпований (підрізаний) виступ (майданчик). Зовні ця дерев'яна стіна була зміцнена вертикально забитими стовпами-палями. Віддаль між ними становила 0,5–0,8 м. Проміжки між стовпами були заповнені великим камінням. Всього досліджено 12 м дороги, яка мала ширину в цей перший будівельний період (XII–XIII ст.) 2,5 м. Вивчення структури в'їзної дороги у верхній частині, де вона проходила по дну південного рову, показало, що її ширина становила 2,5 м. Вона також мала дерев'яний настил, але вже на кам'яній гідроізоляційній основі. Це відповідало характеру трапецієподібного оформлення рову (шириною 4,5 м і глибиною до

1 м). Цей оборонний рів із в'їзною дорогою мав вихід на посад (торгову площу). У верхній частині цієї дороги, в місці початку її повороту в оборонний рів, на окремому земляному майданчику (6 x 5 x 8 м), виявлено велику вежеподібну будівлю (рис. 95). У плані споруда утворювала майже ідеальний шестигранний зруб-«шестерик» (4,5 x 4 x 4,5 x 4,5 x 3,7 x 4,7 м). Однією стороною він примикав до дороги і навіть заходив на 0,7 м на її полотно. Ширина дороги таким чином тут зменшувалась до 2 м. У центральній частині споруди виявлено велику (діаметром 0,6 м і глибиною 0,9 м) стовпову яму від потужної дерев'яної опори для багатоповерхової надбудови. Вона була і композиційним центром, в якому перетинались усі діагоналі (7,5; 8,5; 9,5 м). Дана будівля, очевидно, справді була високою оборонною вежею, яка контролювала верхню ділянку дороги-в'їзду і сприймалась як верхні ворота до міста [Томенчук, 2008, с. 33–34]. Як показали наші дослідження [Томенчук, 2008, с. 30–31], основу оборони городища Замчище становила зрубна бінарна стіна (шириною 4 м), яка проходила по всьому периметру його майданчика (рис. 93). Зокрема, у східній частині, з боку Дністра, вона простежена на довжину 23 м. Тут вона являла собою ламану лінію, яка складалася з окремих приміщень (довжиною 3,5; 2,5; 5; 3,2; 2; 3,8 м), які загалом повторювали конфігурацію самого берега. В одному з оборонних зрубів виявлено залишки глиняної печі, яка з боку дерев'яної стіни мала кам'яну обкладку. Ще в двох суміжних зрубних клітках виявлено цілий виробничий комплекс із двох печей (діаметром 0,9; 0,7 м) і двох невеликих горнів (діаметром 0,9; 1,1 м), можливо, для випічки хліба. Очевидно, окремі оборонні клітки мали житлово-господарський характер і навіть ремісниче призначення. В структурі цієї східної оборонної стіни, майже по її середині, виявлено залишки дерев'яної церкви (рис. 96). Беручи до уваги поширення і концентрацію керамічних плиток від мозаїчної підлоги та наявність 7 захоронень, які утворили в плані чітку самостійну групу, вдалося реконструювати форму церкви і її приблизні розміри [Томенчук, 2008, с. 31–32; звіт, 1984; 2005, с. 51–52; 1988, с. 342–343; 1987, с. 422–423]. Це була велика (9,5 x 13 м) зрубна будівля, яка своєю трапецієпо-

дібною апсидною частиною (довжиною 4 м) входила до системи оборонної зрубною стіни. Нава церкви, очевидно, мала розміри 9,5 x 9,5 м. Розбивочний квадрат 9,25 x 9,25 м, тобто 20 x 20 ліктів та висунутий на 8 ліктів трапецієподібний вівтар. Мозаїчна підлога цієї церкви була викладена чотирикутними керамічними плитками двох типів (рис. 97). До першого належать прості плитки (12 x 12 см; 14 x 14 см, товщиною 1,9 см). Вони традиційно покриті поливою жовтого, зеленого і коричневого кольорів. До другого типу належать плитки (12,7 x 11,4 см) із зображеннями грифона, орла в геральдичній позі та оленя. Всі зображення виконані контурним рельєфом. Під підлогою виявлено 7 чоловічих захоронень, під головою і в ногах яких знаходились «подушки» з керамічних плиток. Ще 17 поховань досліджено нами на території кладовища, яке займало всю південно-східну частину городища і навіть вийшло за його межі, на посад.

Територія майданчика городища мало забудована, оскільки в оборонній стіні було досить багато (близько 90) окремих приміщень, які могли використовуватись для житлово-господарських потреб. Все ж тут розміщувалось декілька окремих будівель з підвалами, які нами виявлено в південно-західній частині городища. Увесь комплекс археологічних знахідок з городища датує його XII – першою половиною XIII ст. Загалом городище Замчище потрактоване дослідниками як дитинець літописного Василева [Тимощук, 1982, с. 138; 1952, с. 395–400; 1975, с. 264–265; Возний, 2005, с. 122; Пивоваров, 2006, с. 97]. На нашу думку, його мешканці в основному належали до окремого військового гарнізону, які мали свій окремий храм і кладовище та відповідну інфраструктуру князівського замку. Їх головними функціями були контроль і охорона переправи через Дністер та торгового шляху. При всьому цьому, замок справді міг мати значення і дитинця, а в якийсь час і монастиря.

Уздовж берега Дністра, між двома городищами (на проміжку 2000 м) розміщувався досить великий (15 га) торгово-ремісничий посад Василева. В крайній, південно-західній частині посаду, на підвищеному пагорбі (20 м) знаходився білокам'яний храм (21,2 x 13,6 м), який правив за усипальницю міської знаті

[Тимошук, 1958, звіт; 1959, звіт; 1982, с. 142–145; Логвин, Тимошук, 1961, с. 37–50]. У притворі знайдено 5 кам'яних саркофагів із залишками чоловічих поховань. У центральній частині храму знаходилось ще 6 кам'яних скринь-костниць. Біля храму розміщувалось і кладовище, яке належало багатим громадянам міста. Поховання звичайні, підплитові і в саркофагах. Вони розміщені в чотирьох окремих, очевидно, родинних групах. Крім цього центрального міського кладовища, на території посаду знаходились ще чотири міські кладовища, які, очевидно, призначались для інших соціальних груп міського населення [Тимошук, 1982, с. 145–148]. Особливо виділяється одне кладовище (ур. Стадіон), де було виявлено колективні (сімейні: чоловіки, жінки і діти) поховання, які вміщені в чотирьох кам'яних огорожах. На нашу думку, це невелике кладовище може бути пов'язане з «кам'яними могилами» ятвягів і, очевидно, належить невеликій групі (колонії) ятвязького населення [Томенчук, 2006, с. 90–91].

На території самого міського посаду виявлено житла та господарські споруди і ремісничі майстерні, які датуються в межах VIII – початку XIV ст. [Тимошук, 1982, с. 138–153; Пивоваров, 2006, с. 97–100].

Важливе місце в структурі посаду займала торгова площа (ур. Торговиця), яка розміщувалась традиційно біля західних стін міського замку і під його захистом. Навколо торгової площі розміщувалась велика група ремісничих майстерень. Зокрема, тут розкопано 9 гончарних горнів [Тимошук, 1982, с. 141–143]. Ще один ремісничий комплекс досліджений нами біля південних стін замку [Томенчук, 2008, с. 34–36]. Він складався з двох заглиблених чотирикутних приміщень (3 x 2,3 x 3 x 3,4; 3,25 x 2,5 x 3,2 x 3 м і глибиною 1,45 м) з печами та однарусними горнами (діаметром 1,2 м) та третім (2,5 x 4,5 м) з системою ям і стоків. Очевидно, пов'язаний з поташництвом [Войнаровський, 2014, с. 183–185].

Третьою складовою частиною літописного Василева були пригороди. До нього входили печерний монастир (ур. Монастир) [Рідуш, 1997, с. 29–31; 2001, с. 380–387] та декілька невеликих селищ, які розміщувались в його околицях [Тимошук, 1982, с. 150; Пивоваров, 2006, с. 98–100; Фантух, 1997, с. 29–32; 1999, с. 133–139].

Можливо, до літописного міста Василева входила і ближня лівобережна (навколо устя р. Серет) округа, де також виявлено сліди поселень та некрополів XII–XIII ст. [Пивоваров, 2006, с. 100]. Практика розташування давньоруських міст на обох берегах річок була досить поширеною, в тому числі і на Дністрі (Городниця).

Загалом дослідження історичної топографії літописного Василева дозволяє говорити про нього як про велике князівське торгово-ремісничє міське поселення з досить розвинутою, але і досить розчленованою (соціально) його інфраструктурою. Вона всеціло відображає торговий характер цього великого князівського міста, яке розміщене на ключовій ділянці двох транс'європейських шляхів – Дністровського і Східноєвропейського янтарного.

Буківнянське городище є укріпленим дитинцем і укріпленим посадом літописного (1214 р.) міста Биковен на Дністрі [Літопис Руський, 1989, с. 374], яке розміщене на віддалі 25 км від столичного Галича. Тут знаходилась давня переправа (бхід) через Дністер, а поблизу (8 км) нього проходили два транс'європейські шляхи (подністровські).

Городище розміщене на високому (340 м н. р. м., або 140 м над рівнем Дністра) мисовидному виступі правого берега Дністра в урочищах Замчище та Городище. Перше є укріпленим дитинцем (3 га), а друге – укріпленим посадом (5 га). Навколо городища розміщені велике поселення – окольне місто та інші ремісничі і сільськогосподарські поселенські структури (рис. 99) [Томенчук, звіти, 1987–1991; 2008, с. 174–216].

Дитинець являє собою досить великий (200 x 150 м) майданчик підпрямокутної форми, який обмежений з напільної (південно-західної) сторони високим валом та глибоким ровом. Нашими дослідженнями в центральній частині цього майданчика (біля потужного джерела води) виявлено сліди великої наземної дерев'яної споруди другої половини XII – першої половини XIII ст., яка в більшій частині зазнала сильних руйнувань пізньосередньовічними похованнями. Залишки окремих будівель простежено і на терасоподібних схилах майданчика.

На самому краю майданчика виявлено сліди оборонних зрубних стін, які стояли по всьому периметру городища [Томенчук, звіт, 1987–1989; 2008, с. 214–216].

Ворітний проїзд був влаштований як вузький і довгий (12–16 м) прохід у північній частині напільного оборонного валу (рис. 105). Висота валу тут становить 3,5 м, а вежеподібна ділянка валу з правої сторони – 1,5 м. В'їзд починається з рівня дна широкого (15–20 м) і глибокого (5 м) рову кам'яною доріжкою (шириною 1,5–2 м), яка проходить серпантинном вздовж схилу рову (крутизна 10°) до в'їзду, з правої (південної) сторони до нього (під кутом 75–80 градусів). Не виключено, що тут міг бути, можливо, і дерев'яний міст через рів (довжиною 20 м і висотою 5 м). Нашими розкопками в місці розриву валу виявлено залишки кам'яних фундаментів від в'їзних дерев'яних конструкцій типу «вузького коридору». Фундаменти складено з білого колотого каменю (ширина 0,35–0,4 м і висота 0,15–0,25 м). Фундаменти в плані утворюють дві довгі (14–15 м) паралельні (1,5–1,6 м) доріжки. В центральній частині в'їзду фундаменти прямолінійні (7,5 м), а у внутрішній вони два рази «ламаються» (10°; 2,2 м; 2,5–3 м). Дана вузька (1,5 м) конструкція в'їзду, очевидно, була складовою частиною оборонного валу, утворюючи дерев'яні поперечні стіни (на кам'яних фундаментах). Останні були «зав'язані» з відповідними поздовжніми дерев'яними стінами (6) оборонних конструкцій п'яти городень валу. Городні являли собою засипані ущільненою жовтою глиною зруби. Середня, найбільша, городня (шириною 4 м) мала ще додаткову кам'яну серцевину. Крайня зовнішня городня (шириною 3 м) мала, крім того, основу з дрібного каміння, що забезпечувало схил валу від швидкого руйнування. Загалом уся конструкція городень валу стояла на потужній глиняній основі, очевидно, валу часів раннього заліза. Таким чином, оборонний вал дитинця був сформований з п'яти городень (загальної ширини 15 м і висотою 3–4 м). На вершині середньої городні (шириною 4 м) вже була побудована сама оборонна стіна (зрубна, шириною 4 м).

Укріплений посад являв собою великий (200 x 250 м) майданчик чіткої прямокутної форми, який з трьох сторін обмеже-

ний валом та ровом. Під час досліджень на території урочища зафіксовано 9 культурно-хронологічних горизонтів: пізнього палеоліту, раннього мезоліту, лінійно-стрічкової кераміки, трипільської (В-II), шнурової кераміки, комарівського, фракійського гальштату, ранньозалізного часу, пізньослов'янського (Райковецька культура) і княжої доби. В результаті наших досліджень (1987–1992 рр.) було виявлено 192 різночасові об'єкти. З них 60 житлових будівель, 70 господарських і виробничих ям, кам'яну підоснову дерев'яного храму з кладовищем (60 поховань), дороги тощо (рис. 100, 102, 103) [Томенчук, 2008, с. 174–214].

Історичною підосновою літописного міста (друга половина XII – перша половина XIII ст.) є пізньослов'янський (кінець IX – X ст.) і ранньогалицький (кінець XI – перша половина XII ст.) культурно-хронологічний горизонт [Томенчук, Филипчук, 2001, с. 3–56]. Об'єкти, які відносяться до нього, засвідчують безперервне заселення цієї території. Отримані результати дозволили виявити ряд важливих моментів житлово-господарського будівництва і їх планувальної структури, а також проаналізувати генезу керамічних виробів [Филипчук, 2012, с. 54–92, 108–115, 186–198]. Зокрема, в кінці IX – першій половині X ст. на поселенні побутовували напівземлянкові житла (№25; 34Б; 34А; 33) зрубної і стовпвої конструкції (розміром 3,6 x 3,7; 3,5 x 3,8; 3,45 x 3,2 м і глибиною котловану 0,95; 0,5; 0,75 м). В них присутні печі-кам'янки з колотого каміння (рис. 106). Для найраніших жител (остання третина IX – рубіж IX–X ст.) характерний посуд овалоподібної форми з максимальним розширенням у 2/3 частині їх висоти. Вінця ледь відхилені з вертикально зрізаною і заокругленою верхньою губою, яка іноді прикрашена пальцевими вдавленнями чи косими насічками, або сильно відхилені, косо зрізані. В керамічному тісті переважає грубий або середньозернистий шамот та жорства. Конструювання здійснено шляхом кільцево-спірального наліплення на слабо ротаційному крузі. Випал проводився на слабкому вогні. В пізніших житлових комплексах (рубіж IX–X – середина X ст.) форма горщиків залишається незмінною. Але краще вираженими стають шийка і плічка. Верхня губа вінець закінчується вертикальним та косим

зрізом. Появляється рифлений орнамент з прямих і хвилястих ліній. В тісті зникає шамот і домінує жорства. Конструктивне формування здійснене вже на швидкоротаційному крузі методом витягування. Випал проводився вже в гончарних печах (рис. 107).

У другій половині X ст. (великохорватський період) на поселенні побутують напівземлянкові житла (№54А; 54Б; 42А; 2А; 55; 35А) також зрубної конструкції з плах, які часто мають внутрішні стовпи. Меншою мірою використовується стовпова конструкція стін. Котловани жител стають більшими (4,4 x 4,4; 4,7 x 4,4; 4 x 4,3; 3,6 x 4,6; 3,2 x 3,2; 3,1 x 3,1 м) і глибшими (1,2; 0,7; 1,05; 0,7; 0,75; 1,25 м). В них присутні печі-кам'янки з колотого каміння (0,8 x 1 x 0,6; 1,2 x 1 x 0,45; 1 x 0,9 x 0,5 м). Біля них часто є кам'яні робочі майданчики (рис. 108, 109). Для цього великохорватського періоду також характерний посуд овалоподібної форми, в якому добре профільовані плічка і шийка. Вінчики косо зрізані, в кінці стають манжетоподібними. Орнаментація ускладнюється. Появляється рифлений хвилястий (п'ятишестирядний) орнамент та штампований орнамент у вигляді косих насічок.

У першій половині XI ст. (після русько-хорватської війни) на поселенні відчувається невелика перерва в заселенні. Життя відновлюється вже в другій половині XI ст. Для цього періоду характерні також ще напівземлянкові житла (32; 54; 3; 4; 2А; 2Б) зрубної конструкції з плах. Їх котловани квадратної форми (3,8 x 3,8; 4,2 x 4,25; 4,1 x 4,5; 3,85 x 3,85; 4 x 5 м). Але вони вже не такі глибокі (0,45; 0,25 м). В них тепер присутні пічки-кам'янки (1,5 x 1,4 x 0,6 м) виключно з гальки, хоч в їх основі інколи використано колоте каміння. Біля пічок часто викладені невеликі кам'яні робочі майданчики (рис. 110). Для цього нового періоду характерні горщики вже з манжетоподібними вінчиками різних модифікацій. Зокрема, з горизонтальною та косо зрізаною верхньою частиною вінчика, широкою внутрішньою закраїною, добре виділеною вертикальною шийкою, яка різко переходить у плічка. Керамічне тісто майже однорідне (легкосуглинкова основа та домішки піску). В окремих випадках на поверхні про-

стежуються сліди тонкого покриття рідкою мучнистою суспензією (рис. 111, 112).

У першій половині XII ст., в часи формування Галицького князівства, на поселенні побутують в основному вже наземні житла (24; 5; 51; 43; 2Б) зрубної конструкції (3 x 3,5; 3,6 x 4; 3,3 x 4 м). Їх основа ще ледь заглиблена (0,10–0,15 м). Печі вже глинобитні і купольні (діаметром 0,6–1,2 м). В цей період появляються і наземні господарські будівлі (49; 41; 13), які також зрубної конструкції (4,8 x 1,8; 5,15 x 3; 2,5–2 м) з ледь заглибленою основою (0,10–0,25 м). В них присутні одна або дві глинобитні печі (рис. 114, 115). Для цього нового періоду характерні горщики, які ще подібні до попереднього часу (рис. 116, 117). В кінці цього періоду (середина XII ст.), очевидно, частина поселення обноситься оборонною стіною, і вона стає ремісничим посадом міста.

Наші дослідження північного валу [Томенчук, 2008, с. 177–178; звіт, 1988] показали, що його було споруджено на невеликому схилі, що вплинуло на його конструктивні особливості (рис. 99). Вал (шириною 12 м і висотою до 2 м) насипано з жовтої ущільненої глини. На плоскій вершині валу було побудовано бінарну дерев'яну оборонну зрубну стіну (шириною 5 м), яка розділена на окремі приміщення. В одному з них нами виявлено вкопану (0,5–1 м) в основу валу хлібну піч (діаметром 1 м). Загалом, незважаючи на окреме господарське використання цих досить великих приміщень на валу, вони найперше мали оборонне значення, а саме служили бойовими камерами з бійницями в зовнішній стіні. Зовнішній схил валу (шириною 4 м, 35°) було покрито тонким шаром білого дрібного каміння. Від руйнування в зовнішній основі валу (на краю рову) було споруджено невелику дерев'яну підпірну стінку. Оборонний рів невеликий (шириною 6–8 м і глибиною 1,5–2 м).

Із внутрішньої сторони валу знаходилась житлово-господарська прибудова з окремих приміщень (шириною 5,5 м), які не становили суцільного ряду. Загалом оборонна зрубна стіна і окрема внутрішня прибудова до неї являли собою одне конструктивне ціле під одним двосхилим дахом. Очевидно, таке

комплексне використання оборонної стіни було застосовано по всьому периметру укріплень посаду.

У північно-західному куті укріпленого посаду знаходився в'їзд, який зараз фіксується невеликим розривом у валу [Томенчук, 2008, с. 178–180; звіт, 1988]. Наші дослідження дозволили з'ясувати його конструктивні особливості (рис. 100). Зокрема, ворітний проїзд був побудований як вузький (4,5 м) прохід у валу, який опущений нижче (0,7 м) від його основи. На дні цієї в'їзної коритоподібно оформленої траншеї залягав тонкий гідроізоляційний шар гальки. Тут на сіро-жовтій глиняній підоснові (0,25–0,3 м) і знаходились дерев'яні конструкції самого в'їзду. Вони мали вигляд двоповерхової вежеподібної п'ятистінної (3,5 x 4,3 x 2 x 1,5 м) будівлі (шириною 3–3,5 м). Її права стіна (північна) розміщена на віддалі 1 м від підніжжя валу. Вона стояла на потужних кам'яних (галька) фундаментах (шириною 0,4–0,5 м, висотою 0,35–0,45 м, довжиною 4 м). Протилежна стіна (південна), яка примикала до самого підніжжя оборонного валу, не мала подібних фундаментів. Нижній вінець стіни було опущено в неглибоку (0,25 м) канавку (шириною 0,25–0,3 м і довжиною 3,5 м). В ній виявлено залишки обвуглених дерев'яних підвалин. Така заглиблена конструкція стіни, очевидно, була більш стійкою, що відповідало навантаженню ворітної системи в цій південній частині. Подібна вкопана конструкція підвалин зафіксована і в передній (західній) частині в'їзної вежі. Тут вона складалася з двох відрізків стін (довжиною 2,5 і 1,5 м), які виступали ребром назовні під кутом 120°. Сама в'їзна брама, очевидно, знаходилась у першому відрізку передньої стінки, а другий утворював «плече жорсткості» для стійкості і противаги. Таким чином, дана конструкція в'їзду була досить складною як за планувальною схемою, так і за будівельними прийомами. Крім того, вона, безперечно, була пов'язана із дерев'яно-земляними конструкціями оборонного валу.

Перед воротами (ззовні) простежено залишки кам'яної доріжки (шириною 4 м, товщиною 0,15–0,25 м), яка підходила до воріт з лівої сторони під кутом 110°. Досліджено 5 м цієї доріжки. Мосту і рову перед цими воротами не було.

За воротами (всередині майданчика) виявлено декілька стовпових ям і кам'яних вимосток під стовпи, які розміщені на одній осі зі стінами в'їзної вежі. Вони свідчать про існування тут ще однієї будівлі (3 x 3), яка примикала до вежі. В її основі простежено ділянку ущільненої глини. Таким чином загальна довжина в'їзної конструкції (вежа і прибудова) становила 7 м.

Із внутрішньої сторони в'їзду також виявлено дорогу, яка проходила вздовж усієї північної сторони посаду. Тут дорога мала коритоподібну основу (шириною 3–4 м), яка заглиблена (0,4–0,5 м) в материк. Стінки похилі, особливо під південним краєм дороги. Дно рівне, материкове, вкрите тонким гідроізоляційним шаром гальки. Вздовж обох країв основи дороги стояли два лежні (лаги), на яких, очевидно, лежав дерев'яний настил з коротких поперечних дошок (довжиною 3 м). Всього нами простежено близько 40 м цієї дороги.

Уздовж дороги з обох її сторін (по 14–15 м) виявлено сліди дерев'яного мощення, які фіксуються заглибленими основами дерев'яних поздовжніх лаг. Віддаль між ними становила в середньому 3–5 м. Вони, очевидно, покривались (мостились) уперек дошками довжиною 3–5 м. Окремі заглиблені основи лаг надто широкі (0,35–0,45 м) або мають відхилення від загальної осі (північ–південь), або дублюють одна одну. Все це є свідченням неодноразових ремонтів або повної заміни окремих ділянок дерев'яного мощення або їх елементів.

Очевидно, такий спосіб дерев'яного мощення густо населеного поселення (городища) чи його частини (громадського використання) був необхідний при заболоченні його території в результаті інтенсивного використання. Він, очевидно, використовувався часто і повсюдно на Русі, але, на жаль, рідко фіксується і важко інтерпретується дослідниками.

Як показали наші дослідження в цій північно-західній частині посаду (розкоп 2500 кв. м), його забудова була попередньо спроектована і визначена. Зокрема, центральною будівлею, навколо якої формувалася вся забудова посаду, була церква (рис. 104). Вона займала домінуюче, трохи підвищене місце, майже навпроти воріт (54 м від них). Основу храму, як показали наші розкопки

(1988, 1989 pp.), становила суцільна кам'яна вимостка (товщиною до 0,3 м). У плані вона утворювала складної форми площину, яка складалася з трьох чітко розмежованих частин: трапецієподібної східної (2,5 x 5,2 x 2,5 x 4,8 м), прямокутної західної (3,2 x 3,8) і шестикутної центральної (3,8 x 3,8 x 7,3 x 4,8 x 7,3 x 3,8). Загальна довжина будівлі становила 13,7 м (азимут 90°). Під час її дослідження знайдено багато залізних цвяхів та керамічних плиток від мозаїчної підлоги. Плитки трикутні (9,5 x 11,5 x 11,5 см), чотирикутні та ромбовидні. Крім того, є окремі плитки з орнаментом «плетінкою» на лицьовій стороні. Наявність різних типів плиток для вимостки підлоги пояснюється складною формою будівлі. Вона була великою дерев'яною ротондальною в плані церквою, в якій є всі складові частини, притаманні такому типу культової споруди: апсида – вівтар, бабінець і нава [Томенчук, 2008, с. 180–183].

На схід від апсидної частини церкви (2,8 м від неї) виявлено невелику кам'яну вимостку підпрямокутної форми (2–2,3 м), яка, можливо, є фундаментною основою під дзвіницю.

На північ від апсида знаходиться кладовище (20 x 20 м). Нами досліджено 72 поховання, які розміщені рядами (простежено 6) по 10–15 захоронень у кожному. В рядах простежуються групи могил, які, очевидно, могли належати членам однієї сім'ї (родини). Могильні ями неглибокі (0,25–0,75 м), викопані в культурному шарі попередніх епох [Томенчук, 2008, с. 182–183].

Навколо церковного комплексу (церква і кладовище) розміщувалась житлово-господарська і ремісничка забудова [Томенчук, 2008, с. 183–211]. В ній виділяється лише передцерковна площа (30 x 15 м), яка була вільною від забудови. Вона займала північно-західну частину церковного комплексу. Виділяються тут окремою групою і дві великі будівлі: 36 (11 x 7 м) та 35 (6 x 7 x 7,2 x 5,8 м), які розміщені перед церквою, з правої сторони від входу. Вони, очевидно, мали стосунок до плебані (двору священика) або до громадських споруд. Сама житлово-господарська забудова посаду починалась на віддалі 12–14 м на північний захід від церкви, за межами передцерковної площі. Перед цією забудовою і було дерев'яне мощення. Тут досліджено цілий ряд будівель (53; 52; 50) та окремих ям (39; 49; 55; 47), які,

очевидно, становили один житлово-господарський комплекс (двір). Зокрема, одна будівля (53) була житлом (5,5 x 4 x 4,5 x 4 м) з глинобитною пічкою біля входу, а три інших (52; 50; 50/1) мали господарське призначення. Так, у першій (52; 3,5 x 4 м) знаходилась піч-жаровня (діаметром 0,7 м), а в другій (50; 4 x 2,8 м) пічка (діаметром 0,75 м) розміщувалась за межами споруди. До одного комплексу входили і дві глибокі вісімкоподібні ями (31; 5 x 1–1,5 м; 39; 3,2 x 0,7–1,35 м). Всі вищезазначені споруди наземні, зрубної конструкції, їх стіни вкриті глиняною обмазкою. На їх глиняній долівці виявлена кераміка типових форм другої половини XII – початку XIII ст.

Окрему групу подібних споруд (44; 45; 46) та господарських ям (52) виявлено і за межами північного краю кладовища. Крім них, тут знаходились ще декілька будівель (47; 40) з великими жолобоподібними печами виробничого призначення, які функціонували в ранній період існування посаду (середина – друга половина XII ст.). Десь на початку XIII ст. або в кінці XII ст. печі були законсервовані і на їх місці здійснено останні поховання кладовища, яке було змушене розширюватись з часом на північ. Найкраще збереглась споруда 47 (3,7 x 4 м). Під її південно-східною стінкою розміщена одна проста кухонна піч (довжиною 1,4 м і шириною 0,6 м), а під північно-західною стінкою друга вже виробничого призначення. Основу цієї другої печі складав викопаний в передматеріку жолобоподібний черинь (довжиною 1,6 м; шириною 0,23 м, висотою 0,28 м, товщина стінок 2,5–3 см). Зверху цей прямокутної форми жолоб (піч) було перекрито суцільним шаром обмазки (горизонтально сформованої), яка своєю чергою була перекрита шаром жовтої глини з камінням і великими кусками обмазки. В заповненні печі-жолоба знайдено декілька фрагментів мідних шлаків. Аналогічні за конструкцією печі було виявлено тут ще в трьох місцях. Зокрема, в споруді 40 (2,5 x 3,3 м) піч (довжиною 1,5 м) розміщувалась вздовж північної стіни. Залишки ще двох жолобоподібних печей (довжиною 2,15 і 3 м, азимут 75°) виявлено в окремій невеликій ямі (54). Печі мають закритими північні (тильні) стінки, а відкритими були південні (устя). Відстань між обома пічками становила

всього 0,4 м, що дало можливість влаштувати над ними одне спільне перекриття шаром жовтої глини. Тут також виявлено фрагменти мідних шлаків. Таким чином, увесь цей виробничий комплекс, можливо, був пов'язаний з металургією міді.

На південь від церковного комплексу, на краю південного схилу, розміщувалась інша житлово-господарська і ремісничка частина посаду. Тут виявлено одну житлову споруду (16), дві ями з пічками (17; 15) та ще цілий ряд стовпових ям від якоїсь великої господарської будівлі. Зокрема, в житловій споруді (16), яка мала злегка заглиблену (0,4 м) основу (3,3 x 3,5 м), в північно-західному куті розміщувалась велика пічка (1,7 x 1,7 м), складена з глиняних вальків. У конструкції стін присутні неглибокі (0,25 м) стовпові ямки від опорних стовпів (діаметром 0,15–0,2 м). На глиняній підлозі цієї невеликої зрубною будівлі виявлено кераміку середини XII ст. та залізні шлаки. Поряд із житлом розміщена велика (3 x 1,5 м), але неглибока (0,15 м) вісімкоподібна яма з пічкою (діаметром 0,3 м) на глиняному останці посередині.

Далі на південь від вищезазначеного житлово-господарського комплексу, на початку південного схилу, виявлено ще декілька будівель житлово-господарського і виробничого призначення, які вже відносяться до другої половини XII ст. Зокрема, це було одне житло (31), три господарські споруди з простими печами (30; 22; 29), одна виробничка споруда з гончарною пічкою (23) та декілька господарських ям (21, 20). Житло невелике (3,5 x 3 м), зрубною конструкції, із заглибленою (0,15 м) основою. В куті розміщена глинобитна пічка (діаметром 0,9 м). Серед інших споруд виділяється двоярусний гончарний комплекс. Гончарна пічка (діаметром 1,1 м) розміщена на краю довгої (5,5 м) передпечної ями (глибиною 0,35–0,6 м).

Подібний гончарний комплекс було виявлено і досліджено в південно-східному куті посаду (розкоп 2, 1988 р.). Він складався з двох одноярусних горнів (печі довжиною 2,15 і 1,5 м та шириною до 1 м) і одного заглибленого робочого приміщення (яма довжиною 1,8 м, шириною 1 м і глибиною 0,6 м). На дні передпечної ями знайдено більше 300 фрагментів кераміки. В основному це були гончарні горщики, які мали високо підняті плічка

і різко відігнуті профільовані вінчики. Вони в більшості горизонтально зрізані у верхній частині, з закраїною для покришки з внутрішньої сторони. На плічках часто нанесено орнамент у вигляді неглибоких горизонтальних ліній, інколи в поєднанні з хвилястими. Рідше була присутня орнаментация у вигляді гребінцевого накольчатого штампу. Тісто добре відмучене, з домішками дрібно просіяного піску. Посуд часто покритий у верхній частині білим ангобом. Серед цього посуду знайдено і декілька фрагментів корчаг галицького типу. Загалом дана кераміка відноситься до другої половини XII – початку XIII ст. (рис. 118–122). Таким чином, Буківнянське городище повністю відповідає структурі типового давньоруського міста, в якому чітко фіксуються укріплені дитинець і торгово-ремісничий посад. Крім них, тут присутні і окремі невеликі поселення, які становлять округу літописного міста Биковен. Його поява була всеціло пов'язана з наявністю тут броду через Дністер і функціонуванням в його околицях транс'європейських шляхів (річкових і сухопутних). Про торгове значення і стратегічну важливість даної місцевості свідчить надзвичайно велика густина населення в попередні історичні епохи та наявність біля самої переправи через Дністер ще одного великого городища, але вже ранньозалізного часу. Буківнянський поселенський комплекс в усі історичні періоди був і важливим місцем видобутку кременю.

У структурі міських комплексів, очевидно, були і Городницьке та Копачинське городища.

Городницький міський комплекс розміщувався в невеликій долині Дністра, на самому західному краю Серето-Смотрицької придністровської низовини (200–300 м н. р. м.), Вище нього по Дністру (8 км), біля с. Поточище, розміщувалась давня (укріплена валом і ровом) переправа – брід, на яку виходив Коломийський соляний шлях (далі вздовж Золотого Поток).

Міський комплекс складався з городища, посаду та округи. Зокрема, Городницьке городище (6 га) розміщувалось на високому (290 м н. р. м.) мисовидному виступі правого берега р. Дністер. Побудоване ще в часи раннього заліза [Малеев, 1987, с. 91–100; Крушельницька, 1985, с. 49], воно використовувалось

і в давньоруський період [Ратич, 1957, с. 44–45]. Складається з двох майданчиків (210 x 130 м; 210 x 90 м), де найбільше було, очевидно, дитинцем міста. З напільної (західної) сторони він обмежений двома валами і ровами ранньозалізного часу.

У південній околиці городища знаходиться курганний могильник, на якому досліджено зрубні гробниці з ранньохристиянськими тілопокладеннями (кінець XI – початок XII ст.). [Kopernicki, 1878, s. 55, 62–67; 1884, s. 27–32]. Він, очевидно, належав військовій верхівці і їх сім'ям, що жили в князівській фортеці, збудованій Ростиславичами в другій половині XII ст. [Томенчук, 2006, с. 81–82]. Цей князівський замок, очевидно, знаходився на території старого городища ранньозалізного часу. В другій половині XII ст. він став дитинцем давньогалицького міста.

З території пам'ятки походить типовий міський склад знахідок та об'єктів, які датуються XII – першою половиною XIII ст. [Петегрич, 1983, с. 47–51; 1990, с. 142–143]. На території міського комплексу відомо і декілька давньоруських могильників. Головне кладовище розміщене в східній надзаплавній частині посаду і займає обидва береги Дністра. Тут досліджено 51 підплитове поховання [Kopernicki, 1878, s. 19–77; 1884, s. 3–32; Przybysławski, 1879, s. 70–73; Томенчук, 2006, с. 96–98]. Загалом Городницький комплекс являє собою типову міську поселенську структуру, яка виникла і функціонувала в системі давніх шляхів. Він, як і літописний Василів, був важливим портовим містом з торговою пристанню на давньому Дністровському річковому шляху (100 км від столичного Галича, 4 дні дороги).

В західних околицях Городницького міського комплексу знаходяться дві давні переправи (броди) через Дністер: одна – Поточиська (8 км), друга – Михальчеська (13 км). Перша укріплена довгим (900 м) оборонним валом (висотою до 2 м, з бермою і ровом), а друга має в своїй структурі невелике городище. В перший будівельний період (X ст.) воно, очевидно, було святилищем (округлий майданчик діаметром 15 м, обмежений двома валами висотою до 2 м з ровами). В другий (XII–XIII ст.) городище, очевидно, було невеликим замком (поява третього

та четвертого валу висотою до 1,5 м, який обмежив додатковий майданчик розміром 25 x 10 м) (рис. 125, 126).

Невеликий Копачинський міський комплекс мав дещо іншу соціально-топографічну структуру, ніж Городницький. Зокрема, його основою було трьохчастне городище (1,2 га), яке розміщене на високому (390 м н. р. м.) мисовидному виступі правого берега Дністра, навпроти устя лівобережної р. Стрипа [Ратич, 1957, с. 48; АППВ, 1982, с. 117; АП УРСР, с. 163; Томенчук, 1988, звіт]. Складається з трьох майданчиків (30 x 30 x 30; 50 x 40 x 35 x 80; 50 x 150 x 90 x 80 м), які розділені невеликими (висотою 1–1,5 м) валами та ровами (рис. 123, 124). Найбільшим є перший вал (висотою 2–2,5 м і шириною 10 м), який обмежує крайній невеликий (0,09 га) майданчик. Він, очевидно, мав основне значення в структурі городища. Зокрема, саме тут міг знаходитись двір міського княжого посадника. На другому майданчику (0,4 га), очевидно, перебував невеликий військовий гарнізон. На третьому майданчику було влаштовано міський церковний комплекс, на якому досліджено кладовище з підплитовими похованнями (33 захоронення) [Ратич, 1957, с. 47] та залишки фундаментів невеликої дерев'яної церкви [Томенчук, 2006, с. 94–95]. За межами городища (третього валу) вже розміщувався міський посад (2 га). Ще два невеликі поселення розміщені в околицях (ур. Монастирок, Селище), які входили в міську округу цього невеликого міського поселенського комплексу (XII – перша половина XIII ст.). Він виник і функціонував у системі давніх шляхів і переправ через Дністер в його ближніх і дальніх околицях, де були побудовані окремі городища (замки). Зокрема, з обох сторін Копачинського міського комплексу знаходяться два городища: зі сходу (7,5 км) – Чернелицьке, а з заходу (6 км) – Корнівське.

Чернелицьке давньоруське городище побудоване на місці великого (6 га) городища ранньозалізного часу та, можливо, великохорватського періоду. Воно, очевидно, займає перший (з трьох) майданчик (140 x 100 м), який з напільної (західної) сторони обмежений високим (3 м) валом та ровом. Тут було виявлено скарб зі срібними прикрасами, які датуються давньоруським часом (XII–XIII ст.) [Томенчук, 1988, звіт].

Корнівське городище являє собою невелике (60 x 60 м) мисове городище, обмежене з напільної (східної) сторони невисоким (1–1,5 м) валом та ровом, яке майже повністю знищене кар'єром [Томенчук, 1988, звіт]. Розміщене на високому мисовидному виступі правого берега Дністра, зі східної сторони великого річкового меандру. Воно дозволяло контролювати давню переправу в районі Незвиська-Лука. У вузькій частині цього меандру, якраз навпроти Корнівського городища, шлях було перекрито окремим оборонним валом (200 м) та ровом, де могла знаходитись невелика військова застава.

З західної сторони цього південного (Незвиського) меандру, на високих мисовидних виступах берега Дністра, знаходяться ще два невеликих городища сторожового, замкового типу: Підвербське і Петрівське. Вони, як і східні городища, контролювали цю надзвичайно важливу дністровську переправу (бхід) і давній шлях з Покуття на Поділля.

Усередині сусіднього (12 км) великого північного (Одаївського) меандру, яким також проходив давній шлях на дністровську переправу (ур. Мостище), знаходяться два городища (Делева-Луг і Делева-Батарей) [Томенчук, 1988, звіт]. Якщо перше було давньоруським замком, побудованим на території старого городища ранньозалізного часу (навпроти устя р. Коропець), то друге було типовим городищем-святилищем. Його майданчик круглої форми (діаметром 50 м) обмежений по периметру потужним валом (висотою до 3 м і шириною 14 м), який зверху облицьований кам'яними плитами. З внутрішньої сторони є невеликий рів (шириною 4 м і глибиною 0,5–1 м). З зовнішнього боку валу присутній основний рів (шириною 12 м і глибиною до 4 м). З напільної (західної) сторони до городища примикає велике поселення Х ст., яке характеризується зараз численними западинами від жител.

У західній основі меандру знаходиться Одаївське городище ранньозалізного часу, а в північно-західній – давньоруське Нижнівське городище [Томенчук, 1983, с. 326–327]. Останнє складається з двох частин: мисового круглого майданчика (діаметром 20 м), обмеженого з напільної (південно-східної) сто-

рони невеликим ровом, і підпрямокутного другого майданчика (20 x 25 м), обмеженого високим валом (до 3 м) та ровом. З городища походить скарб срібних дирхемів [Кропоткин, 1969–1970, с. 227–229]. Нижнівське городище займає важливе стратегічне місце неподалік давньої переправи через Дністер. Воно могло мати спочатку культове, а пізніше охоронне (замок) призначення. Тут впадають у Дністер лівобережна р. Золота Липа і правобережна р. Тлумач. Віддаль до Галича 35 км, до сусідніх літописних міст Биковина і Тлумача – по 12 км, а до Тисмениці – 23 км. Останні міста знаходяться уже в східних околицях Галича, в структурі Подністровського шляху. В цьому вододільному районі (довжиною 90 км) Пруто-Дністровського межиріччя відомо всього 3 городища (Хотимирське, Сорокське і Шишківцевьке). Вони займають невеликі пагорби без явних слідів наземної фортифікації. Городища даної групи, очевидно, також були включені в структуру Подністровського шляху.

На території стратегічно важливої для даного регіону Майдансько-Хлібичинської височини розміщено два городища, зокрема, в західній частині – Середньомайданське і в східній, крайній – Ліснохлібичинське. Якщо перше має походження в ранньозалізному віці, то друге – давньоруське. Його майданчик (50 x 50 x 60 м) з напільної (південної) сторони обмежений двома валами з ровами [Томенчук, 1988, звіт].

Городища Хотинської височини

Хотинська височина [Природа Чернівецької області, 1978, с. 122–123, 130–135] є асиметричним плато, витягнутим вузькою смугою (довжиною 30 км і шириною 10–15 км) від Дністра до Прута. Воно складається з окремих платоподібних підвищень (щобів), розділених глибокими ярами, які біля Дністра переходять у глибокі (високі) скелясті урвища. Південний схил Хотинської височини має невисокі горби з пологими схилами, які плавно переходять у широкі долини. Найвищий рівень у центрі височини досягає 515 м н. р. м. (г. Берда), що є найвищою точкою Східноєвропейської рівнинної платформи. Пересічні висоти Хотинської височини становлять 350–400 м н. р. м.

Саме на них і було побудовано близько 20 слов'яно-руських городищ (кінець IX – XIII ст.). Зокрема, з боку Дністра 6 (Баламутівське, Перебиківське, два Рухотинські, Рашківське і Пригородоцьке) (рис. 127, 128). Зі сторони Степу – 8 (Недобойське, Шилівцецьке, Грозинське, Чорнівське, два Горішньошерівцецькі, Садгірське і Магалівцецьке). З внутрішньої, західної сторони – 4 (Васловіцецьке, Горошівцецьке, Добринівське і Ржавинське) (рис. 131, 133, 135). Всі вони виконували важливі функції в системі цієї потужної природної оборонної лінії (Великого кордону) на межі з давнім Степом. Разом з Чернівецького височиною (г. Цецино, 537 м н. р. м.), яка розміщена вже на правому березі р. Прут, вони творили унікальний природний оборонний пояс, в якому виділяється лише вузька (до 50 м) ділянка долини Прута – «Чернівецькі ворота», через які проходив давній Євразійський міграційний і торговий шлях (пізніше Волоський). Тут він перехрещувався з меридіальним транс'європейським шляхом, який йшов з Дунаю по Серету Карпатському до Прута і Дністра, вздовж західних схилів Хотинської височини і далі до Серету, Західного Бугу, Вісли і Балтійського моря.

У кінці IX – на початку X ст. на Хотинській височині, яка була природним рубежем між хорватами і тиверцями, появилось 11 перших городищ. З них 5 зі сторони Степу (Шилівцецьке, Грозинське, Садгірське, Магалівцецьке і Горішньошерівцецьке-2). З боку Дністра – 3 (Баламутівське, Рашківське і Рухотинське-1). З західної сторони – 3 (Горошівцецьке, Добринівське і Ржавинське). Досить велика кількість тут городищ у цей час свідчить про стратегічне значення Хотинської височини як міжплеменного кордону і про зародження ранніх державотворчих процесів у цьому регіоні. Здебільшого ці пізньослов'янські городища зведені на території городищ ранньозалізного часу. Вони мали продовження і в наступний великохорватський період (друга половина X ст.) і рідко – в давньогалицький (XII–XIII ст.) час.

Найбільш дослідженими з пізньослов'янських городищ є лише 4 городища. Зокрема, зі сторони Степу, в середній частині Хотинської височини, знаходиться Грозинське городище [Тимошук, 1974, с. 86–93; 1975, с. 9–19; 1976, с. 78–80; 1973, с. 86–92],

яке займає територію великого (8 га) мисового городища ранньозалізного часу. Майданчик округлої форми (315 x 270 м), який з напільної (західної) сторони обмежений валом та ровом (рис. 129). Основою оборонної стіни був дерев'яний частокіл (траншея глибиною 0,95 м), до якої примикали зрубні будівлі (3,2 x 3 м). Окремі з них були двоповерховими. Перший поверх (заглиблений на 0,9 м в материк) з пічкою-кам'янкою був житлом, а верхній – бойовою камерою з бійницею в зовнішній стіні і односхилим (до рову) дахом. Ззовні частокіл укріплено високим земляним укосом (шириною 2–2,2 м). Перед ним над ровом проходила берма (шириною 2 м), яка використовувалась і як зовнішня бойова доріжка. Рів шириною 6–8 м і глибиною до 2 м. Зі сторони обриву оборонна стіна була простої стовпової конструкції, до якої також примикали окремі зрубні будівлі. Загальна довжина оборонної лінії становила близько 1000 м, що передбачало при даній структурі більше 200 приміщень. Окремі житлово-господарські і ремісничі комплекси знаходились і на майданчику городища. Все ж більша територія майданчика (7 га) була незабудованою. Грозинське городище, очевидно, могло бути великим общинним (племенним) військовим центром з додатковими функціями городища-сховища (зимніка). Подібним до нього за величиною було Садгірське городище (3+5=8 га) (рис. 136). Інші були набагато меншими, але також округлої форми. Зокрема, Горішньошерівцецьке-2 (1,8 га) та Магалівцецьке (1,5 га). Горішньошерівцецьке-1 городище [Тимошук, 1976, с. 65; 1982, с. 164–166] розміщене в південній частині Хотинської височини (рис. 134). Майданчик (150 x 80 м) з напільної (західної) сторони обмежений валом та ровом. Основою його оборони були бінарні дерев'яні одноповерхові стіни стовпової конструкції (шириною всього 1,8–2 м), які поділені на окремі бойові камери. Ззовні знаходився широкий (8–10 м) оборонний рів. Зі сторони обривів стояли стіни простої стовпової конструкції, до яких примикали окремі зруби-опори, або довгі наземні споруди господарського призначення. Територія майданчика городища забудована житлово-господарськими будівлями та ремісничими майстернями. Городище, очевидно, слугувало общинним

центром для великої сільськогосподарської округи. Крім того, знаходячись біля транс'європейського шляху, було включене в його структуру, як ранній торгово-ремісничий центр.

У північно-західній частині Хотинської височини знаходиться унікальне низинне Добринівське городище (рис. 130) [Тимошук, 1975, с. 43–50; 1976, с. 74–78; 1982, с. 168–171]. Майданчик підпрямокутної форми (160 x 100 м). Обмежений ярами і болотом. Основою його оборони була одинарна дерев'яна стіна стовпової конструкції. З внутрішньої сторони до неї примикали (через 2–6 м) невеликі одноповерхові зрубні споруди, які мали і житлово-господарське застосування (при наявності печей-кам'янок). В окремих місцях оборонну стіну також доповнювали двоповерхові вежі. Перший поверх мав вкопану (0,9 м) основу, в якій знаходився дерев'яний зруб (3,2 x 3,2 м) з пічкою-кам'янкою, що передбачало його житловий характер. Верхній поверх мав лише оборонне значення. Загальна довжина оборонної стіни була близько 300 м, що передбачало в ній близько 30 житлово-господарських споруд. Територія майданчика городища також була забудована житлово-господарськими будівлями і ремісничими комплексами. Все це визначає Добринівське городище як важливий общинний (племінний) торгово-ремісничий центр, розміщений в зоні (6 км) транс'європейського шляху і переправи та пристані на Дністрі (с. Онут).

У цій же північно-західній частині Хотинської височини, на території великого (210 x 340 м) городища ранньозалізного часу, біля потужного джерела розміщене невелике Ржавинське городище (рис. 137) [Тимошук, 1975, с. 71–78; 1976, с. 84–87, 164–165]. Його круглий майданчик (діаметром 24 м) обмежений двома валами і ровами. Внутрішній вал (шириною 5 м і висотою 1 м) складається з двох частин. Зовнішня насипана з жовтої ущільненої глини, а внутрішня – з дрібного каміння. Між ними знаходилась дерев'яна стіна, очевидно, стовпової конструкції. Вона починалася з рівня давньої поверхні і виступала, очевидно, ще на 1,25–1,5 м вище валу. Вздовж неї (вершини кам'яного валу) проходила доріжка. Ще одна доріжка (моцена камінням) проходила вздовж берми (шириною 1,25 м), над оборонним ро-

вом (шириною 6 м і глибиною 1,5 м). На віддалі 15 м від останнього знаходилися зовнішній вал (шириною 6 м і висотою 1 м) та рів (шириною 6 м і глибиною 1 м). На вершині валу, очевидно, знаходилась також невисока (1,3–1,5 м) стіна стовпової конструкції, вздовж якої проходила доріжка. З внутрішньої сторони валу на невисокій (0,5 м) глиняній підсипці (шириною 2 м) також була сформована кам'яна доріжка, на якій зафіксовано сліди окремих вогнищ. Між зовнішнім і внутрішнім валом (15 м) простежено сліди довгих наземних споруд. Культурний шар на території самого майданчика городища відсутній. Ржавинське городище, очевидно, було важливим пізньослов'янським культовим центром (святилищем) великої сільськогосподарської округи в зоні транс'європейського Янтарного шляху.

Хотинська височина, яка в кінці IX – на початку X ст. була природним рубежем між хорватами і тиверцями, в середині – другій половині X ст. стала кордоном Великохорватського князівства з тиверцями і Степом. За недовгий час (30–50 років) тут було побудовано близько 14 городищ. Зокрема, з боку Дністра – 5 (Баламутівське, Перебиківське, два Рухотинські і Рашківське). Зі сторони Степу – 6 (Шилівецьке, Грозинське, два Горішньо-шерівецькі, Садгірське і Магаловецьке). З внутрішньої західної сторони – 3 (Горошівецьке, Добринівське, Ржавинське). Майже всі вони виникли на території старих малохорватських городищ та ще більш ранніх городищ ранньозалізного часу. На жаль, ця група городищ є найменш дослідженою. Невелика інформація є лише про фортифікацію Грозинського городища. Нове Грозинське великохорватське городище розміщене на території спаленого малохорватського городища, в межах тих самих укріплень (315 x 270 м). Вал після підсипки досяг вже 2 м при ширині 14 м. На його вершині споруджується оборонна стіна, очевидно, одинарної стовпової конструкції. З її внутрішньої сторони проходила бойова доріжка (шириною 1,5 м). Зовнішній схил валу було облицьовано камінням, вмонтованим у насип. В південній частині валу, над ровом, ще знаходилась берма (шириною 1 м), яка також слугувала зовнішньою бойовою доріжкою. Рів шириною 10–12 м і глибиною до 3 м. Майданчик городища має невелику

забудову житлово-господарськими і ремісничими комплексами. Зважаючи на його потужну систему оборони, Грозинське городище і надалі залишалось важливою прикордонною фортецею на кордоні зі Степом. До неї, безперечно, входили і сусідні, Шилівецька, Садгирська та Магаляньська прикордонні великохорватські фортеці, які, крім того, здійснювали контроль і за Східним Янтарним транс'європейським шляхом.

У результаті першого зовнішнього киеворуського одержавлення на території Галицько-Буковинського Прикарпаття появилось декілька ВТРП (відкритих торгово-ремісничих поселень), які розміщувались на ключових ділянках транс'європейських шляхів. Зокрема, найбільш дослідженим є Чорнівський комплекс у західній околиці Хотинської височини, в зоні Янтарного шляху на ділянці Дністер – Прут. Він складався з восьми поселень (Чорнівка-2) [Тимошук, 1982, с. 187–190]. Основним було окреме велике (5 га) поселення, яке виділялось наявністю тут ремісничих майстерень та виробничих зон. До складу його населення, очевидно, входила і невелика військова дружина. Саме цій соціальній групі міг належати великий (85) курганний тілопальний могильник. Навколо цього ВТРП, на пагорбах, які оточували поселення, розміщувались окремі військові «вежі» [Тимошук, 1990, с. 95–96]. Такі ВТРП здійснювали контроль за нововключеними землями в сферу політичних, а головне – торгових інтересів молодій Києворуської держави [Томенчук, 2000, с. 236–237]. У період другого зовнішнього киеворуського одержавлення ці політичні впливи вже були головними, що вимагало утворення тут справжніх укріплених політико-адміністративних військових центрів.

Так, у кінці X ст., після русько-хорватської війни, на території Хотинської височини появилась перша киеворуська фортеця – Горішньошерівецьке городище(2), військовий гарнізон якої здійснював контроль за новоприєднаними до Києва хорватськими землями [Тимошук, 1982, с. 67–68]. Воно було побудоване на одній з найвищих вершин Хотинської височини (483 м н. р. м.), в її південно-західній частині, і зайняло територію старого городища ранньозалізного часу (7,7 га) (рис. 132). Центральний майданчик

прямокутної форми (180 x 200 м), обмежений з напільної (північної) сторони бінарними, одноповерховими стінами зрубної конструкції (шириною 2,5 м), які зведені на валу ранньозалізного часу [Тимошук, 1982, с. 57–65]. Стіни поділені на окремі бойові камери з бійницями в зовнішній стіні і односхилим (до рову) дахом. Рів шириною 10 м і глибиною 2 м. Такі самі стіни (шириною 2,5 м) було споруджено і над західним та південним схилами (де не було рову) на знівельованому валу ранньозалізного часу. До них, на певній відстані одна від одної, примикали житлово-господарські зрубні будівлі (3 x 4 м). Окремі з них мали підвальні приміщення, або підкліті. Загальна довжина оборонної стіни з прибудовами була близько 450 м, що передбачає більше 100 приміщень додаткових житлово-господарських будівель. Майданчик городища також забудований, особливо в східній частині. В багатьох із досліджених приміщень і тут були присутні підвали, де, очевидно, зберігалась данина з підлеглого населення перед відправленням до Києва. На північ від городища (600 м) на цьому ж високому плато розміщений невеликий курганний могильник з 15 насипів (висотою 0,3–0,5 м і діаметром 5–6 м). Виявлені тілопальні та інгумаційні поховання датуються кінцем X – серединою XI ст. Цим же часом датується й увесь Горішньошерівецький комплекс, який мав важливе значення в забезпеченні військового та політичного і економічного впливу Києворуської держави. Такі киеворуські фортеці засновувались на новоприєднаних землях ветеранами з князівської дружини, куди набирали невеликі гарнізони як з військових, так і з колоністів-поселенців (ремісників, землеробів, торговців та ін.) з киеворуських земель. Курганний могильник належав невеликій привілейованій групі киеворуських колоністів і їх сімей. Ці киеворуські замки пізніше (друга половина XI ст.) були використані вже першими Ростиславичами в часи формування Перемишльського і Теробовлянського князівств.

Хотинська височина в кінці XI – XIII ст. (в часи Теробовлянського, а потім Галицького князівства і Галицько-Волинської держави) і надалі залишалась головним природним рубежем зі Степом, але сам кордон, очевидно, було перенесено на 80 км вниз по Дністру (до Бельцької височини).

За цей період (більше 200 років) на Хотинській височині було збудовано 8 городищ. Зокрема, з боку Дністра – 3 (Перебіківське, Рухотинське, Пригородоцьке). Зі сторони Степу – 3 (Недобоївське, Чорнівське, Горішньошерівецьке) і з внутрішньої (західної) сторони – 2 (Васловецьке, Горошівецьке). Майже всі вони знову були розміщені на території старих городищ ранньозалізного часу. Проте більшість із них, якщо не всі, вже займали невелику площу і були невеликими феодальними замками. Вони і надалі мали важливе прикордонне значення (другого ешелону) військових фортець та були включені в інфраструктуру транс'європейських шляхів даного регіону.

Зокрема, в крайній, північно-східній частині Хотинської височини, на території городища ранньозалізного часу, знаходиться невелике Недобоївське городище (ур. Галич) (рис. 138) [Тимошук, 1982, с. 114–116, 180; Пивоваров, 2004, с. 70–79; 2006, с. 96]. Його округлої форми майданчик (80 x 85 м) з усіх сторін обмежений ровом. Лише в напільній (північній) частині тут зберігся невисокий вал ранньозалізного часу. В XII ст. на вершині цього спланованого давнього валу (висотою до 1 м) були зведені оборонні бінарні зрубні одноповерхові стіни (шириною 3 м), обмазані глиною. Вони були розділені на окремі бойові камери. Ззовні оборонна стіна зміцнена земляним укосом (шириною 1,2 м). Такої ж конструкції оборонні стіни засвідчені і з інших сторін, над ровом. Загальна довжина оборонної зрубною стіни становила 200 м, що передбачає більше 40 окремих бойових камер, окремі з яких могли мати і житлово-господарський характер. Сам майданчик було забудовано. Зокрема, виявлено наземні споруди з підвалами [Тимошук, 1982, с. 114–116; 180; Пивоваров, 2004, с. 70–79; 2006, с. 96].

На протилежній (західній) стороні Хотинської височини знаходяться ще два городища – феодальні замки, які розміщені на території старих городищ ранньозалізного часу. Горошівецьке (100 x 90 м) і Васловівцівське (60 x 40 м) городища мають також оборонні бінарні стіни зрубною конструкції в комплексі з ровами та ескарпами [Тимошук, 1982, с. 161–162]. Ще три подібні городища – феодальні замки – знаходяться в північній час-

тині Хотинської височини, над Дністром (Рашківське, Пригородоцьке і Рухотинське).

Найбільш дослідженим є Чорнівський феодальний замок [Тимошук, 1982, с. 105–112; Возний, 1998; Пивоваров, 2001, с. 235–255; 2005, с. 195–201], який розміщений у південно-східній частині Хотинської височини (рис. 139). Його майданчик (50 x 40 м) з усіх сторін оточений ровом (шириною 6–8 м і глибиною 2 м). Основою укріпленої лінії були зрубні бінарні стіни (шириною 2,7 м). В південно-східній частині майданчика городища, де присутній вал, ззовні зрубних стін знаходився і земляний укіс (шириною 1,5–2 м). Зрубні оборонні стіни були поділені на окремі бойові камери з середніми розмірами 3,5 x 2,7 м. В зовнішній стіні, очевидно, знаходились бійниці. Дах односхилий до рову. До оборонних стін з внутрішньої сторони примикали окремі житлово-господарські зрубні будівлі (3,5–3,7 x 4,45 м). Вони не становили суцільного ряду. Між ними простежено проміжки (1–4 м), які служили входом до самих оборонних камер. Житлово-господарські приміщення за характером облаштування (наявність вогнищ замість печей) та комплексом знахідок (предметів озброєння) можна сприймати за житла дружинників. Загальна довжина укріпленої лінії становила близько 160 м, що передбачає більше 30 таких споруд. В південно-західній, найвищій частині майданчика городища досліджено кам'яні фундаменти (вимостка шириною 1,5 м) під дерев'яну церкву. Будівля (довжиною 8,2 м), очевидно, була двозрубною (нава 5,2 x 4,8 м і вівтар 3,2 x 3,4 м). На схід від неї виявлено кладовище. Даний церковний комплекс, очевидно, відноситься вже до другої половини XIII – XIV ст., коли вже не існував цей феодальний замок XII – першої половини XIII ст.

У північно-західній, крайній (придністровській) частині Хотинської височини знаходяться Перебіківське городище (Зелена Липа, урочище Городище), яке відноситься вже до другої половини XIII – першої половини XIV ст. [Тимошук, 1972, с. 12–13; 1982, с. 86–89, 182; Пивоваров, Федорук, 2002, с. 143; 2007, с. 103–126]. Його майданчик (55 x 30 м) з двох сторін обмежений глибокими ярами, а з двох інших – валами і ровами та ескарпами

(рис. 140). З напільної сторони знаходяться три оборонні лінії. Основу головної лінії становить дерев'яна оборонна стіна (шириною 4,5 м), яка складалась із зовнішньої бінарної конструкції (шириною 1,5 м), заповненої ущільненою глиною, та внутрішньої зрубної прибудови (шириною 3 м). В конструкції першої було використано плетіння хмизу, покритого глиняною обмазкою. Внутрішня прибудова складалась з окремих зрубних будівель, які використовувались як житлово-господарські приміщення. Із зовнішньої сторони було споруджено земляний укіс (шириною 1,5 м). Реконструйована нами дана оборонна конструкція, очевидно, складалась із двоповерхової зрубної стіни (шириною 3 м і висотою 5 м), де другий поверх був бойовими камерами з бійницями в зовнішній стіні і з односклими (до рову) дахом. З зовнішньої сторони до рівня другого поверху (2,5–3 м) підходив земляний укіс (шириною 3 м), внутрішню основу якого становила потужна і висока дерев'яно-земляна конструкція. На обох кінцях цієї стіни були влаштовані оборонні вежі, зовнішні стіни яких збігалися із зовнішнім краєм земляного укосу, виходячи за межі головної зрубної стіни. В західній вежі виявлено глибокий (2 м) підвал (2,7 x 2,8 м). Ззовні цієї оборонної стіни знаходився рів (шириною 18 м і глибиною 4 м). Далі за ним (15 м) розміщений зовнішній косий вал (шириною 7 м і висотою 1,5 м) та рів (шириною 18 м). На валу, очевидно, була збудована проста стіна стовпової конструкції. В крайній західній частині цієї другої оборонної лінії знаходився в'їзд. Дорога проходила вздовж косоного валу до східного краю головної (першої) лінії оборони, де розміщувались і головні ворота («косий в'їзд»). Третій, зовнішній, напільний вал (шириною 7 м і висотою 1 м) та рів (шириною 10 м і глибиною 2,5 м) розміщений на віддалі 50 м від другої лінії оборони. На валу також стояли оборонні стіни простої стовпової конструкції. Майданчик городища забудовано. Зокрема, в центральній частині знаходився великий (12 x 4 м) будинок, на кам'яних фундаментах навколо якого була широка кам'яна відмостка. Ще декілька (5) споруд на кам'яних фундаментах виявлено вздовж східного і західного країв майданчика. Вони примикали до влаштованих тут оборонних стін стовпової конструкції.

Велика кількість предметів озброєння, спорядження вершників, знарядь праці та побутових речей вказує на функцію Перебіківського городища як військової фортеці, яка, можливо, є літописним Хмелевом [Масан, Возний, 2000, с. 99–112; Пивоваров, 2006, с. 93]. Категорія всіх знахідок, які датують городище другою половиною XIII – першою половиною XIV ст., відповідає виявленому тут нумізматичному матеріалу. Крім того, тут присутні і ранні комплекси X–XIII ст., що вказує на можливість існування тут і давньогалицького городища [Тимошук, 1976, с. 160].

У крайній, східній частині Хотинської височини було розташоване, очевидно, літописне (1219 р.) місто Плав (м. Хотин). Залишками міста є Хотинське городище (1,3 га) і численні поселення в його окрузі [Тимошук, 1977, с. 29–39; Пивоваров, 2006, с. 92–96; Михайлина, Пивоваров, 2011, с. 31–35]. Сам посад міста біля фортеці сягав площі близько 20 га. В X–XI ст. тут, на мису, на місці замку XIII–XVI ст., очевидно, були зведені перші оборонні дерев'яно-земляні укріплення. В другій половині XIII ст. тут були вже кам'яні укріплення князівської фортеці (замку). [Тимошук, 1977, с. 29–39; Пивоваров, 2006, с. 92–96; Михайлина, Пивоваров, 2011, с. 31–35]. Місто – фортеця Хотин (Плав) знаходилось на дуже важливій ділянці транс'європейських шляхів і давньої переправи через Дністер, навпроти лівобережної притоки – р. Збруч. Віддаль між ним і столичним Галичем становила 200 км, що означає 8 днів дороги.

Вище Хотина, по Дністру, вздовж північного краю Хотинської височини розміщувалось ще 6 слов'яно-руських городищ, які також в основному здійснювали контроль за наявними тут переправами (бродами).

Городища Буковинсько-Бессарабського Подністров'я

Буковинсько-Бессарабське Подністров'я (85 x 40 x 50 км) розміщене між Хотинською височиною і Бельцькою вододільною рівниною. Складається з Новоселицької степової улоговини, Кельменецького степового товтрового і Сокирянського вододільного лісостепового районів, поверхня яких загалом має хвилясто-грядовий тип рельєфу [Природа Чернівецької облас-

ті, 1978, с. 119–121, 127–133]. А саме має вигляд вузьких смуг (200–300 м), витягнутих перпендикулярно до долин Дністра і Прута. З південної сторони (попрутської) це Прото-Дністровське межиріччя густо порізане довгими (30–60 км) річковими притоками Прута. З боку Дністра воно обмежене стрімкими ярами і короткими долинами (довжиною до 5–10 км) річок, які течуть у вузьких каньйонах, що розчленовують вузькі і високі (260–280 м н. р. м.) гряди. Таким чином, сама вододільна частина має ширину всього 200–400 м (3–5 км). Саме вздовж нього і проходив давній Євроазійський, пізніше Волоський шлях. В цьому межиріччі довгим поясом (з південного заходу на північний схід) виділяються окремі височини – товтрові горби (висотою 300–400 м н. р. м.).

В історичному плані на цій малозаселеній, але природно укріпленій території було побудовано ще п'ять оборонних ліній з довгих валів («Троянові вали»), які проходили в системі численних довгих річкових долин. На високих мисовидних виступах придністровського побережжя було побудовано більше 10 городищ, які в основному розміщені біля дністровських переправ (бродів). Зокрема, Дарабани-1, -2; Каплівка; Ленківці; Нагоряни; Бабине; Кулішівка-1, -2; Волошкове. В ключових місцях торгово-міграційного Дністровського (Волоського) шляху знаходились і два давньоруські літописні міста Хотин-Плав і Кучелмін (Ломачинці; Непоротово-1, -2) (рис. 141, 142).

Це найменш досліджена регіональна група городищ. Все ж, очевидно, пізньослов'янськими (кінець IX – початок X ст.) можна вважати лише п'ять городищ (Ленківцьке, Нагорянське, Бабинське, Кулішівське і Ломачинське), а давньогалицькими (XII–XIII ст.) – 10 (Хотинське, два Дарабанські, Каплівське, Ленківцьке, Нагорянське, Бабинське, два Непоротівські і Ломачинське). Три городища (два Непоротівські і Ломачинське), очевидно, входили в структуру літописного міста Кучелміна. Міським поселенням, можливо, був і Хотинський комплекс.

Троянові вали Прото-Дністровського межиріччя, очевидно, мають загалом великохорватське походження (друга половина X ст.).

Усі пізньослов'янські городища, крім одного (Ломачинського), побудовані на території старих городищ ранньозалізного часу, які мисового типу і мають досить велику площу (1,8–8 га) та кількарядну систему оборони. Виділяються окремою групою три городища (Ленківцьке, Нагорянське і Бабинське), які розміщені в основі трьох великих меандрів Дністра (на проміжну всього 10 км) [Тимошук, 1982, с. 178; Кучера, 1983, с. 97–101]. Тут знаходились дві важливі переправи (броди) навпроти лівобережної притоки – р. Смотрич. Центральним у цій групі, очевидно, було велике (8 га) Нагорянське городище. В мисовій частині двох інших розміщені невеликі (0,3; 0,1 га) округлої форми укріплені майданчики, які, очевидно, відносяться до кінця IX – початку X ст. Фортифікація і соціальний зміст цих городищ не з'ясовані.

Подібним до попередніх є Кулішівське городище (1,8 га), яке розміщене на високому мисовидному виступі правого берега Дністра, навпроти лівобережної притоки – р. Ушиця, де знаходилась давня переправа (бід) [Тимошук, 1982, с. 175].

Найбільш дослідженим у даному регіоні є Ломачинське городище [Тимошук, 1976, с. 61–65; 1973, с. 100–106; 1982, с. 82–85, 178], яке розміщене в крайній, східній частині Буковинсько-Бессарабського Подністров'я, в місці різкого повороту Дністра на південь. Тут, навпроти лівобережної притоки – р. Калюс, знаходилась давня переправа через Дністер. Майданчик городища округлої форми (80 x 90 м) з усіх сторін був обмежений оборонними бінарними дерев'яними стінами стовпової конструкції (шириною 2,5 м), які поділені на окремі бойові камери з бійницями в зовнішній стіні, та односхилим до рову дахом. Ззовні знаходився земляний укіс (шириною 1,5 м). Оборонний рів був досить широким (7–8 м) і глибоким (2–3 м). Майданчик не забудований. Загальна довжина оборонної стіни становила близько 170 м, що передбачає приблизно 60 приміщень, які мали і житлово-господарське призначення у функціонуванні цієї прикордонної фортеці (рис. 144).

Загалом пізньослов'янські городища Буковинсько-Бессарабського Подністров'я, очевидно, належали до тиверської племінної території. Розміщення їх у прикордонній зоні з хорвата-

ми та біля дністровських переправ, очевидно, і визначало соціальний зміст цієї невеликої групи городищ. А саме, вони були більшою мірою прикордонними військовими форпостами, що не виключає їх використання як общинних городищ – сховищ для худоби і людей в зоні транс'європейських доріг.

У другій половині X ст. у зв'язку з утворенням Великохорватського князівства ця прикордонна тиверська територія, очевидно, відійшла до нього. Тут було збудовано п'ять Довгих («Троянових») валів, які розміщені в цій найвужчій частині Дністро-Прутського межиріччя (25–30 км), закриваючи його зі сторони Степу [Тимошук, 1999, с. 90–93; Кучера, 1997, с. 221–228; Доронькін, 1998; Кучера, 1987; Чеботаренко, Субботин, 1991, с. 140–144]. Глибина оборони цих п'ятирядних Довгих валів становила близько 50 км (рис. 71, 75).

На території лівобережного Подністров'я (Західне Поділля) також було збудовано два Довгі вали, які широким фронтом закривали два східні (лівобережні) транс'європейські шляхи. Найбільшим (близько 90 км) є Дністро-Смотрицький вал, який проходив уздовж р. Смотрич з півдня на північ. В нижній частині він мав два окремі відрізки (довжиною 20 км), якими було закрито вихід через дністровські переправи в районі трьох меандрів, де розміщені три правобережні городища (Ленківцецьке, Нагорянське і Бабинське).

Другим є колінчастий вал (близько 55 км довжини), який розміщений в нижній частині Серето-Збруцького межиріччя. Він, як і попередній, закривав важливу ділянку Дністровських переправ (від Хотина до Василева).

Крім цієї великої групи Довгих валів, є ще одна невелика група окремих валів, які були розміщені всередині дністровських меандрів, в їх найвужчій частині (горловині). На території Буковинсько-Бессарабського Подністров'я вони є всередині трьох великих меандрів в районі сіл Вороновиця (400 м довжиною), Макарівка (200 м) та Грушівці (1000 м). На території Покутсько-Буковинського Подністров'я вони є, зокрема, всередині великих меандрів в районі сіл Лука (150 м) і Перебиківці – Зелена Липа (450 м). Окремим у групі Довгих валів є вал в

районі села Поточище (довжиною 1500 м), який закривав вихід зі сторони давньої переправи (броду) через Дністер.

У XII–XIII ст. на території Буковинсько-Бессарабського Подністров'я було 11 городищ, які в більшості входили до структури ранніх міських комплексів. Половина з них була побудована на місці старих городищ ранньозалізного часу (Ленківці, Нагоряни, Бабино, Кулішівка, Непоротово-1). Появились тут і 5 зовсім нових городищ (Хотинське, два Дарабанські, Каплівське, Непоротівське-2). Останні, як і перші, знову були в основному розміщені в зоні важливих дністровських переправ (бродів), які загалом були пов'язані з двома дністровськими шляхами (правобережним і лівобережним) [Винокур, Тимошук, 1977; Винокур, Горішній, 1994; Винокур, 1998, с. 31-35; Баженов, 2000, с. 248-252; 2006-2009].

Окрему групу становлять два Дарабанські городища і одне Каплівцецьке, які розміщені на місці різкого повороту Дністра, біля старого броду. Перше (Дарабани-1, ур. Замчище) [Тимошук, 1982, с. 167–168] є мисовим, з великим (3 га) підпрямокутної форми майданчиком, який з трьох сторін обмежений валом та ровом. Територія забудована. Друге (Дарабани-2, ур. Щовб), також мисове, але вже з невеликим (25 x 40 м) майданчиком, який з напільної сторони обмежений валом та ровом. Основою оборони були бінарні дерев'яні стіни зрубної конструкції (шириною 2,5 м), які ззовні зміцнені подвійною стіною частокольного типу (траншея шириною 0,6 м і глибиною 1,25 м). Стовпи розміщені в шаховому порядку (в два ряди). Оборонний рів шириною 6 м і глибиною 2,5 м. Наявність в окремих бойових камерах печей свідчить про їх часткове використання як житлово-господарських приміщень. Майданчик городища забудований. Зокрема, в його центральній частині простежено сліди великого (10 x 10 м) будинку. Можливо, Дарабанські городища і поселення в їх окрузі являють собою міський комплекс (8 км від Хотина) (рис. 147) [Тимошук, 1982, с. 116–118].

Можливо, і три городища (Ленківцецьке, Нагорянське, Бабинське) з поселеннями і могильником в їх окрузі також являли собою невеликий ранній міський комплекс, який розміще-

ний навпроти лівобережного міста Кам'янця-Подільського на р. Смотрич. Очевидно, і Кулішівське городище (площею 1,8 га) з поселеннями та могильником в окрузі також можна віднести до невеликого міського комплексу, який розміщений навпроти літописного міста Ушиці [Тимощук, 1982, с. 175, 178].

У крайній східній частині Буковинсько-Бессарабського Подністров'я знаходилось прикордонне літописне (1159 р.) місто Кучелмін [ПСРА. – Т. 2. – Стб. 735]. До складу цього міського комплексу входили 3 городища (Ломачинське і два Непоротівські – 1; 2), розміщені вздовж Дністра (протяжністю 2,5 км) [Тимощук, 1969, с. 335–337; 1973, с. 100–107; 1975, с. 25–32; 1982, с. 82–86; Пивоваров, 2006, с. 82–88; Пивоваров, Чеховський, 2000]. Зокрема, Ломачинське городище знаходиться в крайній східній частині міста (рис. 144). Майданчик (80 x 90 м) обмежений валом (шириною 6 м і висотою 2 м), насипаним на місці згорілих тивверських укріплень кінця IX – першої половини X ст. Зовнішній схил валу плавно переходив в ескарп рову (під кутом 30°), де була і невелика підпірна кам'яна стінка. Внутрішній схил валу було вертикально оформлено, і до нього примикали житлово-господарські будівлі (шириною 6 м). В окремих із них були печі та підвальні приміщення. На вершині земляного валу були зведені дерев'яні оборонні бійні стіни зрубною конструкції (шириною 3 м), розділені на окремі бойові камери. В їх зовнішній стіні, обмазаній глиною, знаходились бійниці. Дах односхилий, до рову. Таким чином, загальна ширина оборонної лінії разом з ровом (шириною 7–8 м і глибиною 2 м) становила близько 20 м. Кількість житлово-господарських будівель в конструкції валу (прибудова) могла бути більше 50, що пояснює незначну забудованість самого майданчика городища. Це Ломачинське городище, очевидно, було дитинцем літописного Кучелміна.

У центральній частині цього великого міського комплексу розміщене невелике Непоротівське городище (ур. Галиця-Монастир) (рис. 146). Майданчик підтрикутної форми (50 x 60 м) з напільної (східної) сторони обмежений простою оборонною стіною зрубною конструкції, побудованою на місці укріплень

ранньозалізного часу, та ровом [Томенчук, 2008, с. 40]. Під північною, обривистою стіною городища знаходився давній печерний монастир, який, очевидно, і мав ці вищеописані зовнішні укріплення [Рідуш, 2000, с. 108–127]. Уздовж цього високого берега Дністра, між Непоротівським і Ломачинським городищами, знаходиться декілька груп поселень, які, очевидно, і становили посадський торгово-ремісничий комплекс Кучелміна. З напільної південної сторони ця велика територія (близько 30 га) між двома глибокими ярами обмежена довгим валом, який утворює зовнішню систему оборони [Пивоваров, 2006, с. 85].

У крайній західній частині міського комплексу розміщене друге Непоротівське городище (ур. Щовб) (рис. 145) [Томенчук, 1979, с. 413; 2008, с. 40]. Майданчик (60 x 80 м) обмежений з напільної (східної) сторони валом (шириною 6 м і висотою 1–2 м) та ровом (шириною 10 м і глибиною 2 м). Наші дослідження валу показали наявність оборонних бійних стін зрубною конструкції (шириною 3 м), які стояли на невисокій (0,5 м) глиняній платформі. Стіни були поділені на окремі бойові камери з бійницями в зовнішній стіні і односхилим дахом. Можливо, ця оборонна стіна стояла на городнях (шириною 3 м), залишками яких є оборонний вал. Тоді дана оборонна конструкція була двоповерховою. З внутрішньої сторони до городен (або до оборонної стіни) примикали житлово-господарські зрубні приміщення (шириною 3 м), розміщені по всьому периметру. Досліджено залишки двох згорілих зрубів. Один розміром 3 x 4,5 м. Біля його північної бічної стінки виявлено залишки печі, яка з боку дерев'яної стіни мала кам'яну обкладку. Виходячи з довжини оборонної стіни (100 м) тут могло бути ще близько 25 приміщень, що пояснює відсутність забудови майданчика городища. Таким чином, ці приміщення прибудови повністю забезпечували потреби невеликого гарнізону цієї сторожової прикордонної фортеці в системі Кучелміна – прикордонного давньогалицького міста з боку Степу. Зокрема, віддаль між ним і столичним Галичем становила 271 км, що означає 11 днів дороги. Тут розміщувалась давня переправа (брід) через Дністер навпроти літописного лівобережного міста Кааліуса.

Городища Гуцульсько-Буковинського Підгір'я

Гуцульсько-Буковинське Підгір'я (160 x 20–40 км) розміщене на південь від Прута до Карпат, між Бистрицею і Верхнім Серетом Карпатським. Має складну горбисто-грядову орографічну будову з типовим поперечним розчленуванням (висотою 300–500 м н. р. м.) [Природа Івано-Франківської області, 1973, с. 130–132; Природа Чернівецької області, 1978, с. 133–139]. В його центральній частині виділяється Чернівецька височина. На сході Буковинського Підгір'я розміщений Герцаївський горбистий район, який має виразну вододільну границю, звідки витікають численні правобережні притоки Середнього Прута. Він переходить далі, на південний схід, в Сучавське плато. Загалом тут переважають дерново-підзолисті й опідзолені сірі ґрунти, які утворились в умовах вологого помірно теплого клімату під буковими і буково-ялицевими лісами, що збереглись і до сьогодні. В межах Гуцульсько-Буковинського Підгір'я знаходиться більше 45 місцевостей, багатих на соляні джерела [Томенчук, 1979, с. 413–414; 1983, с. 326–327]. На цій досить густо заселеній території Підгір'я розміщена значна кількість городищ – більше 40. Зокрема, на території Гуцульського Підгір'я – 23 (Рудниківське, Джурівське, два Кобацьких, Кутське, Брустурівське, Микитинецьке, Спаське, Воскресінське, Грушівське, Дебеславське, Княздіврське, Печеніжинське, Ямненське, два Делятинських, Середньомайданське, Надвірнянське, Назавизівське, Фітьківське, Грабовецьке, Старунське, Барвінківське). На Пруто-Серетському межиріччі – 10 (Горбівське, Острицьке, Молодіївське, Волоцьке, Червонодібровське, Глибоцьке, Широкополянське, Снячівське, Верхньоостанівецьке і Карапчівське). Окремою групою є 6 городищ, розміщених на Чернівецькій височині (два Ревнянських, Більське, Коростуватівське, Спаське і Цецинське). На Румунському Попрутті відомо 5 городищ (Городищенське, Беранча-Гудештське, Фунду-Герцське, Дерське і Кобилянське). В північній частині Сучавського плато, в Пруто-Сучавському межиріччі, розміщений довгий (110 км) оборонний вал («Трояновий вал»), який проходить в південно-східній прикордонній частині Малої Галицької землі [Mugur Andronic, 2008, s. 318–

319]. Він починається від р. Сучави на заході і тягнеться до Прута на сході, де в Пруто-Дністровському межиріччі розміщена п'ятирядна система з довгих валів, побудованих у середині X ст. Великохорватським князівством. Румунський Трояновий вал має оборонний рів з північної сторони, що вказує, очевидно, на його стосунок до Першого Болгарського царства. У зв'язку з цим Попрутські (румунські) городища, очевидно, належали до Великохорватської території.

Більшість городищ Гуцульсько-Буковинського Підгір'я пов'язана з функціонуванням давніх транскарпатських шляхів, які проходили вздовж Прута, Черемошу, Серету Карпатського і Бистриць. Значна частина цих слов'яно-руських городищ побудована на території старих городищ ранньозалізного часу.

У центральній частині Буковинського Підгір'я виділяється Чернівецька височина – високотерасове (300–500 м н. р. м.) підвищення вздовж правого берега р. Прут. На цій зовсім невеликій території (12 x 5 км) розміщена окрема група з 6 пізньослов'янських городищ (Ревна 1, Ревна 2, Коростувата, Біла, Цецино, Спаське), які, очевидно, відносились до одного великого поселенського комплексу [рис. 149, 151]. В його генезі й еволюції насамперед мало визначальне значення функціонування тут ключових і стратегічних ділянок (перехрестя) двох давніх торгових (торгово-міграційних) шляхів (річкових і сухопутних). Зокрема, одного транс'євроазійського (Причорномор'я – Подністров'я – Західна Європа, або через Черемошське і Прутське відгалуження і карпатські перевали в Центральну Європу), який проходив тут уздовж берега р. Прут, через «Чернівецькі ворота» (між Хотинською височиною і Прутом – Чернівецькою височиною). Другою транс'європейською (Чорне море – Дунай – Серет Карпатський – Дереглуй – Прут – Кучур – Онут – Дністер – Серет – Західний Буг – Вісла – Балтійське море – або через Дністер – Сян – на Віслу). В їх системі тут було ще два відгалуження вздовж південного і північного схилів Чернівецької височини, які виходили на дві переправи (броди) через р. Прут. Зокрема, на Чернівецько-Білу зі сходу і Коростуватівську на заході.

Центральним у цій групі городищ є Ревнянське городище (Ревна-1), яке є і найбільшим (більше 20 га) серед усіх відомих городищ Галицько-Буковинського Прикарпаття. Воно є і найкраще дослідженим завдяки багаторічним розкопкам, які проводились в 70–80-х рр. ХХ століття Борисом Тимощуком і Любомиром Михайлиною [Тимощук, 1982, с. 38–55; Михайлина, Тимощук, 1983, с. 205–219; Михайлина, 1997, с. 9–12, 21–34, 32–116; 2002, с. 24–29; 2007, с. 60–68; Пивоваров, 2006, с. 23–31]. Городище мисове (320 м н. р. м.). Майданчик підпрямокутної форми (600 x 400 м), видовжений з півдня до півночі. Оточений з усіх сторін валами і ровами та ескарпами, які були споруджені в ІХ–Х ст. (рис. 152). Зокрема, в ранній період (кінець ІХ – початок Х ст.) основою оборони були бінарні стіни стовпової конструкції (шириною 2,2 м) з використанням глиняної обмазки. Стіни розділені на окремі одноповерхові приміщення (2 x 3 м). Ззовні оборонна стіна зміцнена глиняним укосом (шириною 2,2 м). Оборонний рів неглибокий (1,3 м) і неширокий (5,5–6,5 м). Із внутрішньої сторони до цієї оборонної стіни примикали окремі житлово-господарські приміщення (шириною 3 м). Загалом оборонна стіна з прибудовою, очевидно, складала одне конструктивне ціле під одним дахом (двосхилим). Загальна довжина цієї стіни могла становити близько 1500 м, що передбачає більше 300 житлово-господарських приміщень, розміщених по периметру майданчика городища, який був незабудований. З огляду на незначну фортифікаційну ефективність рову і стін, очевидно, вони мали не так оборонне значення, як в основному господарське. А саме, були зовнішньою огорожею великого (20 га) господарсько-виробничого комплексу, зорієнтованого на товарне скотарство, зокрема і як «зимнік» для утримання худоби в зимовий період і переробки сировини (м'ясо-молочної, шкіряної тощо). Городище, зважаючи на його величину, вже тоді, очевидно, стало одним з найбільших пізньослов'янських торгових центрів худобою в прикарпатській зоні транс'європейських шляхів. Тут могли бути і головний спеціалізований ярмарок, і головний склад для відповідних товарів тощо. Адаже Галицько-Буковинське Прикарпаття як частина Карпато-Дністровської зони ско-

тарства, де була відповідна ресурсна і сировинна база, протягом усього середньовіччя було не лише економічною зоною, де домінувала спеціалізація з розведення худоби, а й центральним районом транзитної торгівлі ВРХ (волами) [Михайлина, 1999, с. 133–139; Мохов, 1974, с. 298–307].

На віддалі 300 м на північ від першого знаходилось друге городище (Ревна-2), яке було влаштоване на місці старого городища ранньозалізного часу (350 x 400 м). Основу напільної оборони в цей перший будівельний період становила бінарна стіна стовпової конструкції (шириною 3,5 м), яка була вже розділена на окремі бойові камери. Ззовні вона зміцнена глиняним укосом (шириною 1,2 м). Оборонний рів невеликий (шириною 6 м і глибиною 1,6–2 м). З внутрішньої сторони цієї стіни знаходилась окрема житлово-господарська прибудова. Майданчик має досить значну житлово-господарську забудову (рис. 158).

Городища Ревна-1 і Ревна-2 разом з поселеннями в їх околиці становили вже в цей час, очевидно, один великий ранній общинно-племянний комплекс. Перше городище має в основному господарсько-виробничий торговий характер, а друге – господарсько-ремісничий і, можливо, навіть суспільно-політичний. Але загалом вони цілком залежали від функціонування в їх поселенській зоні торгових шляхів і були включені в їх інфраструктуру.

До Ревнянського комплексу, очевидно, входили ще 4 сусідні (на віддалі 3; 6; 4,3 км) пізньослов'янські городища (Коростувата, Біла, Цецино, Спаське) [Тимощук, 1982, с. 155–158, 172–175, 186, 190–191]. Зокрема, Коростуватівське, Більське і Спаське городища займали територію великих (120 x 80; 420 x 180–300 м) городищ ранньозалізного часу. Основою їх оборони в цей ранній період були одноповерхові бінарні стіни стовпової конструкції (шириною 2 м), які ззовні зміцнені глиняним укосом (шириною 1,5–2 м). Їх великі майданчики залишались незабудованими. Коростуватівське і Більське городища, очевидно, призначались для охорони переправ (бродів) через р. Прут, де знаходилась невелика військова залога «бродників» (рис. 159, 160). Дані городища могли мати і додаткові функції городищ-сховищ.

Подібну функцію, очевидно, виконували тут ще городища ранньозалізного часу, коли вперше транс'європейські шляхи набули значення не лише міграційних, а й торгових доріг. Важливе місце в цьому ранньому Ревнянському поселенському комплексі займало і невелике Цецинське городище, яке розміщене на найвищій вершині Чернівецької височини (537 м н. р. м.). Тут, поблизу потужного джерела, очевидно, знаходився культовий центр (городище-святилище).

Загалом це була складна епоха кінця I тисячоліття, коли серед слов'янських племен почалися перші державотворчі процеси, які супроводжувались боротьбою за транс'європейські шляхи. Зокрема, Карпатський район став зоною впливів Першого Болгарського царства і Великої Моравії. Перше короткочасно здійснювало, очевидно, контроль і за Прикарпаттям, друге – за Верхнім Подністров'ям і Малопольськими землями. Таким чином, вони прагнули контролювати відповідні ділянки транс'європейських шляхів (Центральноевропейського і Східноевропейського янтарних шляхів та їх відгалужень) [Томенчук, 2008, с. 641–665]. З початку X ст. Прикарпаття вже перебуває в пограничній зоні зі Староуторською і Києворуською державами. Літописні джерела повідомляють, що на території Прикарпаття в цей час живуть хорвати («охоронці стад, худоби», за іранською етимологією), а їх східними сусідами в Нижньому Подністров'ї є тиверці. В процесі першого зовнішнього одержавлення, яке проводилось киеворуськими князями (Олегом та Ігорем), на ключових ділянках транс'європейських шляхів, які проходили через Прикарпаття і Подністров'я, появляються їх військово-торговельні форпости. Зокрема, в тиверців «круглі городища», а в хорватів – ВТРП. Археологічним маркером для них є курганні могильники [Томенчук, 2006, с. 74–84] і відповідна торгово-ремісничка спеціалізація. На Буковині, в зоні Центральноєвропейського янтарного шляху (Дунай – Серет Карпатський – Прут – Дністер – Серет – Західний Буг – Вісла), на ділянці Пруто-Дністровського межиріччя, виник великий Чернівецький торгово-ремісничий комплекс (ВТРП). Таким чином, тут, на Пруті, в зоні «Чернівецьких воріт» – перехресті двох

транс'європейських шляхів – появились два ранні торгові центри: один, хорватський, на Чернівецькій височині (Ревнянський комплекс), а другий, киеворуський, в південній частині Хотинської височини (Чернівецьке ВТРП) [Томенчук, 2000, с. 235–243].

У середині – другій половині X ст. в результаті внутрішнього одержавлення, яке розпочалось на хорватських землях у зв'язку з послабленням великокиївської влади, було утворене окреме хорватське князівство. Воно більш відоме під назвою «Велика Біла (нехрещена) Хорватія» (за Костянтином Багрянородним). На землях новоутвореної Великої Хорватії будується цілий ряд великих (10–50 га) городищ «полісного типу», які стають адміністративними, військовими князівськими центрами [Филипчук, 2012, с. 207–212]. На території Галицько-Буковинського Прикарпаття, на місці знищеного малохорватського Ревнянського торгово-ремісничого центру, появилось великохорватське протомісто полісного типу, економічною основою якого і надалі була міжнародна торгівля. Князівським замком і дитинцем його, очевидно, стало городище Ревна-1, а торгово-ремісничим посадом – Ревна-2 [Михайлина, 1993, с. 37–39]. Це ранньофеодальне місто-поліс мало велику сільськогосподарську округу, святилище та ще три городища в його західній, східній та південній околицях. За своєю величиною воно стоїть в одному ряду з найбільшими великохорватськими центрами, зокрема такими як Крилоське, Стільське і Плісеське [рис. 150]. Звертає на себе увагу подібність Крилоського (давній Галич) і Ревнянського поселенських комплексів, структура яких складається з декількох окремих городищ та великої сільськогосподарської округи, які розміщені на перехресті транс'європейських торгових шляхів. Перший – на Дністрі, другий – на Пруті.

Зокрема, в межах спаленого малохорватського Ревнянського городища (Ревна-1) в його середині було збудоване нове укріплення. Це був великий майданчик (300 x 160 м) чіткої прямокутної форми. Він обмежений з усіх сторін складною системою оборони, яка швидко видозмінювалась і ставала більш потужною [рис. 153–157]. Засвідчено два будівельні горизонти. Основу оборони північного головного валу (перший будівельний го-

ризонт) становили дубові зрубні бінарні стіни (шириною 2,5–3 м), які були розділені на окремі вузькі (1–2 м) бойові камери з бійницями для стрільби в зовнішній стіні. Для більшої стійкості вони мали досить значні випуски (до 0,8 м). Ця оборонна зрубна стіна стояла на невисокій (0,4 м) глиняній платформі (шириною 4 м). Із зовнішньої сторони знаходилися традиційний невеликий земляний укіс та рів. Із внутрішньої сторони, вздовж підніжжя глиняної платформи, проходила кам'яна доріжка (шириною 1 м). Далі, на віддалі 1,5–2 м від неї, починалася вже сама забудова з напівземлянкових жител. Згодом дана оборонна стіна була модернізована. Зокрема, в конструкції зовнішньої стіни появились стовпи (діаметром 0,3 м), які, очевидно, стали додатковими опорами тепер вже двоповерхових зрубних оборонних стін. Оборонний рів було засипано, а всю площу знівельовано. Біля оборонної зрубною стіни появляється потужна кам'яна стінка-крепіда (шириною 1,3 м і висотою 0,6–1,2 м). Перед нею на віддалі 1,2–1,3 м було збудовано частокіл, залишками якого є глибока (1,2 м) траншея (шириною 0,3–0,45 м). Між ними проходила кам'яна бойова доріжка. Ще одна оборонна стіна, але вже стовпової конструкції була споруджена на віддалі 2,5–3 м від частоколу. На віддалі 3,5 м від останньої вже починався оборонний рів (шириною 6 м і глибиною 2 м). Таким чином, оборонна система цього центрального майданчика городища з південної сторони, з боку в'їзду, вже складалася з п'яти окремих оборонних ліній (загальною глибиною оборони близько 15 м). В цій південній, напільній оборонній системі простежено і досить складну структуру в'їзду. Зокрема, його основу складала в'їзна вежа (зруб 6 x 4 м), яка стояла в системі першої зрубною оборонної стіни. З внутрішньої сторони, з боку укріпленого подвір'я, до вежі підходила дорога, мощена дерев'яними плахами на двох лежнях (шириною 2–2,5 м). З зовнішньої сторони (перед вежею) дорога була замощена камінням. Вона підходила до вежі під кутом (60 градусів), утворюючи традиційний ефект «косих воріт». Ця зовнішня дорога проходила через складну зовнішню п'ятирядну систему з паралельних оборонних валів та ровів і додаткових чотирьох меридіальних валів. Глибина оборони в'їзду

становила близько 200 м. Сам в'їзд оформлений за класичною розділеною двочленною системою «в'їзд–виїзд». Перша проходила під кутом до головних воріт, а друга була прямолінійною.

Новий центральний майданчик городища мав і потужну зовнішню систему оборони, яка складалася з трьох основних частин, зокрема з окремого широкого і глибокого рову та двох ровів-ескарпів. Уздовж них стояли бінарні стіни стовпової конструкції (шириною 2,5 м). В окремих місцях до їх структури входили і напівземлянкові зрубні споруди (2,7 x 2,7; 3,4 x 3,6 м), які використовувались і як житлово-ремісничі будівлі. Крім них, в окремих місцях до оборонної стіни примикали і довгі наземні будівлі (шириною 5 м) легкої конструкції (плетіння хворостом і покриття глиняною обмазкою), які мали лише господарське призначення.

Центральний майданчик городища мав досить значну забудову. Зокрема, з внутрішньої сторони оборонної стіни розміщувались окремі житлово-господарські будівлі. Це були як напівземлянки стовпової конструкції, так і зрубні наземні споруди із заглибленими підклітями (підвалами). В основному вони, очевидно, належали представникам військової дружини та князівської адміністрації.

Навколо центрального майданчика городища, в межах зовнішньої системи оборони розміщувалось велике (більше 6 га) поселення, на якому ще і зараз фіксується більше 150 западин від жител. Досліджено 50 напівземлянок з пічками-кам'янками. Вони були як стовпової, так і зрубною конструкції. В північно-західному куті, біля старого північного в'їзду, розміщувався великий ґрунтовий тілопальний могильник із крематорієм.

Загалом увесь цей укріплений поселенський комплекс міг справді бути дитинцем міста-поліса, посадом якого було сусіднє городище (Ревно-2б). Тут в середині Х ст. було також поновлено знищені пожежею старі оборонні стіни. Зокрема, насипано земляний вал (шириною 8–10 м і висотою 1,5 м). На цій високій земляній платформі було споруджено потужну дерев'яну бінарну оборонну стіну зрубною конструкції (шириною 2 м), яка розділена на окремі бойові камери. На майданчику городища

простежено інтенсивну забудову як житлово-господарськими, так і ремісничими комплексами, що було традиційним для цього городища і в попередній час. Звертає на себе увагу присутність у керамічних комплексах городища Ревно-26 імпортованих амфороподібних посудин балкано-дунайської культури та західнослов'янських пляшкоподібних горшків, що свідчить про широкі торгові зв'язки даного поселення.

До Ревнянського комплексу в цей період (середина – друга половина X ст.), очевидно, і далі входили ще чотири сусідні городища, де засвідчено їх нову фортифікацію і відповідну забудову. Зокрема, Коростуватівське і Більське городища продовжували здійснювати контроль за переправами через Прут, а Цецинське городище залишалось культовим центром. Спаське городище прикривало південну околицю Ревнянського комплексу, безпосередньо знаходячись біля південної дороги.

Загалом можна погодитися з дослідниками Ревнянського комплексу Б. Тимощуком і Л. Михайлиною, що тут в середині – другій половині X ст. існувало слов'янське ранньофеодалне місто [Тимошук, Михайлина, 1978, с. 116; Михайлина, 1993, с. 37–39]. Можливо, саме його мав на увазі Арабський Анонім (982 р.), коли говорив про «місто Хорват (Хурдаб, Хурбад) над рікою Рута, котра випливає з гори, яка лежить на межі печенігів, угрів і русів... В Хорваті три дні в місяці були призначені для торгів і все населення торгувало» [Войтович, 2010, с. 30].

У кінці X – на початку XI ст. землі Великої Хорватії в результаті другого зовнішнього одержавлення (русько-хорватська війна 992–993 рр.) за Володимира Святославовича знову увійшли до складу Київської Русі. В цей період всі великохорватські центри, які лише почали формуватись, було знищено, що засвідчено археологічно. Припинив своє існування і Ревнянський протоміський комплекс. Взамін нього на протилежному березі Прута, поблизу старого Чорнівського ВТРП було засновано новий киеворуський центр (Горішньошерівецьке городище). Він був розміщений на високому плато (483 м н. р. м.), яке є одним з найвищих у системі Хотинської височини, що давало можливість контролювати всю Прутську ділянку транс'європейських

шляхів у зоні «Чернівецьких воріт». В XII–XIII ст., в часи Галицького князівства, його функції перебрало на себе сусіднє Ленківецьке городище – великий торгово-ремісничий міський центр на Бирладській дорозі. В XIV–XV ст., в часи Молдавського князівства, на Чернівецькій височині знаходився літописний «город» (фортеця) і центр волості Цецин, який мав історичне продовження вже в новітніх Чернівцях.

Буковинське Підгір'я

На території Буковинського Підгір'я, яке охоплює досить значну територію (70 x 30 км) Пруто-Серетського межиріччя (але без Чернівецької висоти і Румунського Попруття), відомо 10 слов'яно-руських городищ (рис. 161). Сім з них побудовано на місці старих городищ ранньозалізного часу. Пізньослов'янським часом (кінець IX – X ст.) датуються 7 городищ (Горбівське, Острицьке, Волоцьке, Червонодібровське, Широкополянське, Верхньостанівецьке і Карапчівське).

Найбільш дослідженим [Тимошук, 1976, с. 72–73, 167; 1982, с. 187] на даний час городищем IX–X ст. є Червонодібровське городище (рис. 167). Воно, як і всі інші городища, мисового типу. Майданчик (150 x 130 м) обмежений з двох напільних сторін невисоким валом та ровом (шириною 3,3 м і глибиною 1–1,5 м). Основою оборони є бінарні стіни стовпової конструкції (шириною 3,5 м), в конструкції яких присутнє плетіння з хворосту і покриття глиняною обмазкою. З зовнішньої сторони наявний глиняний укiс (шириною 1,3 м), ядром якого є кам'яна серцевина. Загальна довжина цих оборонних стін становить близько 400 м, що передбачає більше 100 приміщень, які, очевидно, мали господарське використання. Городище, зважаючи на невелику фортифікаційну ефективність невеликого рову та плетених з хворосту стін, очевидно, було зимовим сховищем для худоби і людей (зимівник). У східній напільній стіні виявлено невеликий в'їзд у вигляді окремої споруди (3 x 3 м) стовпової конструкції. Подібним до Червонодібровського городища було і Волоцьке городище (рис. 166) [Тимошук, 1976, с. 148; 1982, с. 163]. Воно має два майданчики (350 x 280 і 90 x 60 м). Основою оборони

малого майданчика була бінарна стіна стовпової конструкції (шириною 4 м). З зовнішньої сторони наявний глиняний укіс з кам'яною серцевиною. Рів також дуже невеликий (шириною 3 м і глибиною 1,2–1,5 м).

Серед усіх пізньослов'янських городищ Буковинського Підгір'я виділяються два городища (Горбівське і Карапчівське-Вали), які, очевидно, були святилищами. Найбільш дослідженим є Горбівське городище (рис. 168) [Тимощук, 1976, с. 84–90, 149]. Воно мисове. Круглий майданчик (діаметром 30 м) обмежений невеликим кільцевим ровом. Основою оборони, очевидно, була бінарна стіна (шириною 2 м). Ззовні вона зміцнена глиняним укосом (шириною 2 м). Рів невеликий (шириною 3–4 м і глибиною 1,5–2 м). Майданчик не забудований. Городище має ще два невеликі бокові майданчики, які також обмежені подібними оборонними стінами. Карапчівське городище (ур. Вали) має вузький (10–30 м) вісімкоподібний майданчик (довжиною 95 м), який з західної напільної сторони обмежений ровом [Томенчук, 2008, с. 84].

Крім цих двох груп городищ, на Буковинському Підгір'ї є ще декілька дуже великих городищ ранньозалізного часу, на яких виявлено і пізньослов'янський матеріал. Це, зокрема, Снячівське (11 га), Широкополянське (10 га), Верхньостанівецьке (9 га) та Глибоцьке (9 га) городища. Всі вони розміщені в зоні Серето-Прутської ділянки транс'європейського шляху та використовувались як сховища для худоби (зимівники), а потім і її продажу.

У XII–XIII ст. на р. Дерезлуй, в прямій зоні функціонування транс'європейського шляху (Дунай – Серет – Прут – Дністер), було побудовано два городища (Острицьке і Молодіївське). Найбільш дослідженим є Молодіївське городище (рис. 162–166) [Тимощук, 1982, с. 100–105; Тимощук, Томенчук, 1976, звіт; 1977, с. 379–380; Томенчук, 2008, с. 20–29]. Городище мисове, підпрямокутної (дугастої) форми (210 x 10–40 м). Складається з двох майданчиків. Центральний майданчик (100 x 25–40 м) обмежений з двох сторін оборонними валами та ровами. Основою оборони східного валу (з напільної сторони) були одноповерхові вузькі бінарні стіни зрубної конструкції (шириною

1,5 м), поділені на окремі бойові камери. Із зовнішньої сторони оборонна стіна зміцнена земляним укосом (шириною 3 м), який міг мати невелику підпірну стіну (2–3 колоди). Останній був продовженням внутрішньої стінки рову (шириною 8–10 м і глибиною 1,8–2 м). Дослідження західного оборонного валу показали наявність також одноповерхової бінарної стіни зрубної конструкції (шириною 2,8 м), яка стояла на невисокій (до 1 м) земляній платформі (знівельований вал ранньозалізного часу). Ззовні (далі 3 м по ескарпу) знаходився оборонний рів (шириною 3 м і глибиною 1,5 м). Вздовж північного і південного ескарпованих схилів проходили оборонні стіни простої (одинарної) стовпової конструкції. До них в окремих місцях примикали зрубні житлово-господарські приміщення. Зокрема, в структурі південної оборонної стіни виявлено дві будівлі. Одна (3,7 x 3 м) на кам'яних фундаментах (вмостка шириною 0,4 м і товщиною 0,2 м). Друга (2,5 x 2,5 м) стояла на суцільній кам'яній підоснові. Остання, виходячи за межі оборонної стіни, очевидно, слугувала вежею. Саме тут, під нею, починалася в'їзна дорога, яка проходила по дну рову-ескарпу. Як показали наші дослідження, більша частина центрального майданчика городища була вільною від забудови. Лише в південно-західній частині виявлено залишки великої дерев'яної зрубної будівлі (11,5 x 11,5 м), яка стояла на підвищеній (0,5 м) глиняній підоснові. Її стіни, очевидно, були складені з тесаних брусів і зовні обмазані глиною (обмазка товщиною до 8 см). У південно-західній частині будівлі виявлено сліди великого підвалу (3 x 3 м і глибиною 1,1 м). Споруда, очевидно, була двоповерховою. Перший поверх мав господарське призначення, а другий – житловий. Можливо, вона слугувала вежеподібним донжоном (палацовим комплексом) (рис. 165).

Західний майданчик городища (50–25 м) обмежений з заходу також оборонним валом та ровом. Основою оборони була одноповерхова бінарна стіна зрубної конструкції (шириною 2,8 м), яка була розділена на окремі бойові камери. З зовнішньої сторони була зроблена глиняна підсіпка (укіс шириною 1,5 м). Рів шириною 5 м і глибиною 2,5 м. Уздовж північно-східного краю

майданчика проходила дерев'яна стіна стовпової конструкції, а вздовж південно-західного – зрубна оборонна стіна (шириною 3 м). В центральній частині цього західного майданчика городища виявлено рештки великого наземного будинку з підвалом (14 x 3,5 м).

Молодіївське городище, зважаючи на його фортифікацію і внутрішню структуру, очевидно, було як феодальним замком, так і прикордонною фортецею на транс'європейському шляху, який проходив долиною р. Дерягу до Прута. В часи пізнього середньовіччя на місці старих давньоруських укріплень Молодіївського городища будуються нові, що вказує на продовження існування цього важливого військового пункту в зоні (і в структурі) функціонування давнього шляху (Бирладської дороги).

В крайній західній частині Буковинського Підгір'я розміщене Карапчівське городище – одиноке тут городище, яке вже відноситься до другої половини XIII – початку XIV ст. (рис. 169). Городище займає вузьку частину високого пагорба, звідки добре проглядається долина рік Черемошу і Прута, вздовж яких проходили важливі транс'європейські і транскарпатські шляхи. Городище мисове, підпрямокутної (дугастої) форми (165 x 60–100 м). Складається з двох майданчиків: північного (60 x 40 м) і південного (70 x 40 м), розділених ровом і високим валом. З північного боку (північного) городище захищене двома глибокими ровами. Тут з боку західного обриву проходив і в'їзд. Ще два рови проходили і по південному схилу пагорба [Тимошук, 1982, с. 93–95; Томенчук, 2008, с. 41–47; 1978, звіт; 1979, звіт].

Уздовж північного краю північного майданчика городища (на краю рову) виявлено оборонну дерев'яну стіну типу критої галереї (шириною 1,5 м), яка ззовні була обмазана глиною. Перед стіною знаходився глиняний укiс (шириною 1,3 м). З внутрішньої сторони проходила і кам'яна доріжка (шириною 0,4 м). Подібну структуру мала оборонна стіна, побудована вздовж західного і східного країв майданчика городища.

На території цього північного майданчика городища простежуються сліди 18 западин від давніх заглиблених споруд. Нами досліджено 6 із них. Зокрема, одна будівля (2) являла со-

бою прямокутну (2,3 x 2 м) напівземлянкову споруду, яка опущена в материк на 0,5 м. В північно-східному куті в невеликій ямі знаходилось вогнище (0,7 x 0,7 м) з кам'яною обкладкою з боку стін. Друга будівля (3) являла собою напівземлянкову споруду (2,3 x 2,7 м і глибиною 1 м), в якій вогнище було розміщене в її центральній частині. В південно-західному куті виявлено невеликий (шириною 1 м) вхід. Третя будівля (5) являла собою напівземлянку (2,9 x 2,3 м і глибиною 0,7 м), в якій вогнище було розміщене в південно-східному куті в глибокій ямі (0,6 x 0,6 м) з кам'яною обкладкою. Будівля 7 являла собою невелику (1,8 x 2 м і глибиною 0,25 м) споруду, в якій центральна частина оформлена у вигляді великої ями (діаметром 1 м і глибиною 0,4 м). В її південній частині було розміщене невелике вогнище з кам'яною обкладкою. В іншій будівлі (6), яка була зовсім невеликою (1,8 x 1,8 м і глибиною 0,5 м) спорудою, печі не було, що свідчить про її господарське призначення. Подібною до неї була і будівля 4 (2 x 2,3 м і глибиною 0,5 м).

Уздовж південного краю південного майданчика городища, на краю рову, простежено оборонну стіну зрубної конструкції (шириною 2,5 м), яка зовні також обмазана глиною. Наявність досить пологого схилу (внутрішня стіна рову) змусила насипати тут, перед зрубною стіною, земляний укiс (шириною 3 м). З зовнішньої сторони він мав опорну вертикальну дерев'яну стіну у вигляді частоколу, від якого збереглась траншея (шириною 0,55 м і глибиною 0,8 м).

На території південного майданчика городища простежуються сліди 5 западин від заглиблених споруд. Нами досліджено дві з них. Зокрема, в одній з них (2), у вигляді невеликої напівземлянки (2,5 x 2,5 м і глибиною 0,3 м), в північно-східному куті було розміщене вогнище (діаметром до 1 м) в ямі. В другій будівлі (3), яка являла собою зовсім невелику напівземлянку (1,8 x 1,6 м і глибиною 0,35 м), вогнище знаходилось у південно-західному куті, в глибокій ямі з кам'яною обкладкою.

Таким чином, два майданчики Карапчівського городища були забудовані, і найбільш густо – північний, який, очевидно, мав житлове призначення, на відміну від південного, який

мав більше господарське призначення. Будівлі розміщувались рядами відносно його сторін. Самі будівлі досить невеликі (2–2,3 x 2,3–2,8 м) і неглибокі (0,3–0,7 м). В середині, переважно в куті, в неглибоких ямах розміщувались вогнища, часто з кам'яною обкладкою. Невеликі розміри споруд і наявність вогнищ (а не печей) свідчать про використання їх не як жител, а як будівель для короткочасного перебування (ночівлі) тут воїнів невеликого гарнізону. Це підтверджує і невелика кількість керамічного матеріалу, який можна віднести до другої половини XIII ст. і початку XIV ст. Загалом Карапчівське городище дуже подібне до синхронного йому Перебиківського городища літописного Хмелева.

Карапчівську фортецю за археологічними та історичними даними, очевидно, можна пов'язати з літописним Городком на Черемоші [Тихомиров, 1979, с. 99; Русанова, Тимошук, 1981, с. 103]. Він посідав надзвичайно важливе стратегічне місце на Пруто-Черемошо-Серетському вододілі, забезпечуючи охорону і функціонування старого транскарпатського шляху – як сухопутного, так і річкового. Поблизу (5 км на схід від нього) знаходилось і велике (9 га) Верхньостанівецьке городище, яке існувало тут ще з ранньозалізного часу.

Гуцульське Підгір'я

На території Гуцульського Підгір'я, яке охоплює значну територію (100 x 20–30 км), розташовану на південь від Прута до Карпат та між ріками Бистрицею Солотвинською і Черемошем, відомо більше 20 городищ (рис. 170). Більшість із них також розміщені в зоні давніх транскарпатських шляхів, що вплинуло на їх походження і функціонування.

Окремо виділяється Пруто-Черемошське межиріччя (55 x 30 км) з найбільшою концентрацією городищ (15). Дана територія відзначається і найбільшою густотою населення, що викликано надзвичайно сприятливими тут природно-кліматичними умовами. Зокрема, вздовж лівого берега р. Черемош (на вузькому вододілі рік Черемоша і Рибниці) розміщено окремою групою 6 городищ (Рудниківське, Джурівське, два Кобакські,

Кутське і Сокільське). Вони знаходяться в зоні функціонування давнього транскарпатського шляху на Родну (Марамуреш). Він найбільш інтенсивно використовувався в IX–XIII ст., про що свідчать і городища, які в більшості відносяться до цього ж часу.

Найбільш дослідженим на даний час у цій групі є два Кобакські городища (Кобаки-1; Кобаки-2). Зокрема, перше з них (ур. Городище, 400 м н. р. м.) має великий (2 га) майданчик, який з напільної (східної) сторони обмежений довгим (240 м) колінчастим валом та ровом (рис. 171). Ще один невеликий вал (100 м) оточує майданчик із заходу. Південний і північний схили ескарповані. Їх дослідження показало наявність двох будівельних горизонтів. У перший період основою зовнішньої напільної оборони були дерев'яні бінарні стіни (шириною 1,2–1,5 м), зміцнені глиняним укосом (шириною 1,5 м), та рів (шириною 6 м і глибиною 1,5–1,8 м). Основою внутрішньої (західної) оборони були бінарні дерев'яні стіни (шириною 2,5 м і заглиблені на 0,25–0,3 м), які зміцнені глиняним укосом (шириною 2,5 м), та рів (шириною 5,5 і глибиною 1,5 м). Оборонні стіни були поділені на окремі приміщення – бойові камери з бійницями в зовнішній стіні. Якщо вузька східна бінарна стіна має лише оборонне значення, то західна могла поєднувати оборонну і житлово-господарську функцію. Другий будівельний горизонт характеризується підсіпкою (нарощенням) валів на рештках згорілих фортифікацій раннього часу. Таким чином, були утворені невисокі (до 1 м) вали, на яких споруджено оборонні стіни простої стовпової конструкції. З внутрішньої сторони валів простежено бойові доріжки, вимощені дрібним камінням. Цей великий майданчик городища було забудовано лише в південно-східній частині, де виявлено напівземлянкові споруди IX–X ст. [Тимошук, Михайлина, 1979, с. 411; Томенчук, звіт, 1984; Михайлина, 2007, с. 64, Томенчук, 2011].

На віддалі 6 км від першого розміщене невелике (50 x 40 м) друге Кобакське городище (ур. Городище-Замчище) (рис. 172). Мисовий майданчик з напільної (східної) сторони обмежений валом (висотою 0,5–1 м і шириною 5 м) та ровом (шириною 10 м і глибиною 4 м) і зовнішнім валом (гласісом). Основою оборони

була бінарна дерев'яна стіна (шириною 2 м) з зовнішнім глиняним укосом (шириною 1 м). В північній частині валу простежується в'їзд із глиняною перемичкою через рів.

Подібним до Кобакських городищ є і Кутське городище (ур. Городище) [Томенчук, Клапчук, Арсеніч, 1979, с. 413–414; Томенчук, 1983, с. 326–327; 1983, звіт; 1986, звіт; 2011, с. 31–32], яке розміщене на високому (620 м н. р. м.) пагорбі (західний край хребта Хоминський). Майданчик має великий перепад поверхні по лінії схід–захід. З напільної сторони, вздовж західного схилу, він обмежений невисоким валом та ровом (довжиною 60 м). Основою оборони в південній частині пологого валу була проста дерев'яна бінарна стіна (шириною 1 м), яка забутована дрібним камінням. Ззовні, по схилу рову, вона була підсипана земляним укосом. З внутрішньої сторони на глиняній підсипці було сформовано бойову доріжку (шириною 1,5 м), вимощену дрібним камінням. В центральній частині валу (довжиною близько 40 м) основою оборони була дерев'яна бінарна стіна (шириною 2–2,5 м), яка заглиблена на 0,3 м в підрізаний схил. Вона складалась з окремих приміщень – бойових камер з бійницями в зовнішній стіні і односхилим до рову дахом. Сам рів був шириною 6 м і глибиною 1,5 м. Ззовні дерев'яної стіни було влаштовано земляний укіс з кам'янистою основою (шириною 2 м). Культурний шар незначний і датується Х ст. Вище городища (500 м далі на захід), біля джерела, знаходиться, очевидно, святилище (ур. Баба) [Томенчук, Клапчук, Арсеніч, 1979, с. 413–414; Томенчук, 1983, звіт].

Найбільшим городищем у цій групі городищ, розміщених уздовж лівого берега р. Черемош, є Рудницьке городище (довжиною 550 м) [Томенчук, Клапчук, Арсеніч, 1979, с. 413–414; Томенчук, 1979, с. 413–414; 1978, звіт; 2011, с. 42–43; Тимошук, Русанова, 1983, с. 168–169; Михайлина, 2007, с. 219–220].

Воно займає важливе стратегічне місце в північно-східному куті Пруто-Черемошського межиріччя. Городище знаходиться на високому (346 м н. р. м.) мисовидному пагорбі правого берега р. Рибниця (ур. Городище, Копана гора). Складається з трьох частин. Зокрема, на стрілці мису знаходиться невеликий (6 x 8 м)

майданчик, який з західної сторони, по схилу, обмежений трьома (чотирма) концентричними валами і ровами. Східна сторона обривиста. Ще один вал і рів (довжиною 160 м) знаходиться з напільної (східної) сторони, на віддалі 100 м від першого майданчика. Він утворює другий майданчик підтрикутної форми (150 x 150 x 160 м). Третій майданчик (150 x 700 x 450 x 300) з напільної північно-східної сторони обмежений невисоким (0,5–1 м) валом і ровом (довжиною 450 м). З південної сторони цей майданчик оточений високим (до 5–8 м) і вузьким природним вододільним хребтом, на якому простежено ще один невеликий проміжний вал і рів. Уздовж цього хребта проходила і дорога до першого майданчика. В'їзд розміщений в північно-східному куті, де є складна система з окремих валів і ескарпів. Культурний шар Х ст. виявлено на всій території городища, яке, як і Ревнянське городище, можна віднести до полісного типу.

Ще одна група з трьох невеликих городищ (Спаське, Микитинецьке, Шепітське) розміщена вздовж р. Пістинька, де проходив також один з давніх шляхів на карпатський перевал. Найбільш цікавим є Спаське городище (ур. Городище, Замчище) [Томенчук, 2011, с. 47; 1979, с. 413–414; 1979, звіт]. Його мисовий майданчик (20 x 40 м) з західної і східної сторін обмежений валами та ровами. Культурний шар відноситься до трипілля, раннього заліза та слов'яно-руського часу. Сусіднє Микитинецьке городище (ур. Городище, Замчище, 50 x 70 м) обмежене з напільної сторони (південно-західної) лише одним невисоким валом та ровом. Відноситься до слов'яно-руського часу [Томенчук, 2011, с. 33].

Уздовж давнього транскарпатського шляху, який проходив вздовж Верхнього Прута (60 км), розміщено ще 8 городищ (Добеславське, Грушівське, Воскресінське, Печеніжинське, Князівірське, два Делятинських і Ямненське). Вони, очевидно, також були включені в його інфраструктуру як невеликі [Томенчук, 2011, с. 22–57] військові фортеці. Особливо це стосується двох Делятинських городищ (ур. Городище; ур. Замчище), які розміщені при в'їзді в Карпати (Карпатські ворота).

Окрему групу становлять 4 невеликих городища (Надвірнянське, Назавизівське, Фітківське, Грабовецьке), які розміщені

ні вздовж р. Бистриця Надвірнянська поряд зі старою дорогою на Карпатський перевал [Томенчук, Кугутяк, 2010, с. 29–57]. Найбільш дослідженим з них є Надвірнянське городище (ур. Городище 596 м н. р. м.) (рис. 175) [Ратич, 1957, с. 56; Janusz, 1918, s. 176; Томенчук, 1983, с. 326–327; 2011, с. 34–37]. Його мисовидний майданчик (15 x 20 м) з напільної (північної) сторони обмежений невеликим валом та ровом (шириною 4 м і глибиною 1,5–2 м). Їх дослідження показали наявність двох будівельних горизонтів. До першого (X ст.) належить дерев'яна бінарна оборонна стіна (шириною до 2 м), яка з зовнішньої сторони зміцнена земляним укосом (шириною 2–2,3 м). Оборонна конструкція побудована на широкій глиняній підоснові, яка розміщена на 2 м вище майданчика городища. До другого будівельного горизонту (XII–XIII ст.) належить оборонна стіна стовпової конструкції, яка стоїть на валу, спорудженому на рештках згорілих укріплень попереднього часу. Поруч з даним городищем (150 м на північ) розміщене, очевидно, невелике святилище (круглий майданчик діаметром 15 м) [Томенчук, Кугутяк, 2011, с. 34–37].

Поряд із Надвірнянським городищем (3; 6; 8 км) нижче по течії ріки розміщені Назавизівське; Фітьківське і Грабовецьке городища. Назавизівське городище (ур. Городище, Монастирська гора) мисового типу (рис. 176). Майданчик (40 x 20 м) з напільної (північно-західної сторони) обмежений двома валами з ровами. Дослідження внутрішнього валу (шириною 8–10 м і висотою до 2 м) показали наявність двох будівельних горизонтів. До першого (X ст.) належать оборонні дерев'яні бінарні стіни (шириною 3,5–4 м) зрубної конструкції, які ззовні зміцнені земляним укосом (шириною 2,5 м). Стіна складалась з окремих бойових камер, які могли використовуватись і для житлово-господарських цілей. До другого будівельного горизонту належав високий вал із стіною стовпової конструкції, вздовж якої проходила кам'яна доріжка. Зовнішній вал (висотою 0,5 м) за конструкцією оборонних стін подібний до внутрішнього валу (перший будівельний горизонт) [Томенчук, Кугутяк, 2011, с. 38–39].

Фітьківське городище (ур. Городище) [Ратич, 1957, с. 58; Раппопорт, Малевская, 1963, с. 63–64; Томенчук, Кугутяк, 2010,

с. 29–57; Томенчук, 2011, с. 52–53] також мисового типу. Круглий майданчик (діаметром 25 м) з напільної сторони обмежений трьома валами з ровами. Внутрішній вал (висотою 2 м і шириною 8–10 м), який у структурі має два будівельні горизонти та два зовнішні вали (висотою 0,5 м), подібні до валів Назавизівського городища. Якщо перше (Назавизівське) можна віднести до городища – общинного центру, то друге, кругле (Фітьківське), до городища – святилища. Подібним до Фітьківського городища є Грабовецьке городище (ур. Городище) [Томенчук, Кугутяк, 2010, с. 29–57; Томенчук, 2011, с. 20–21]. Його округлий майданчик (30 x 40 м) обмежений з напільної сторони високим (до 2,5 м) валом та ровом. Культурний шар на обох городищах відсутній.

Городища східного Бойківського Підгір'я і Галицького Опілля

Східне Бойківське Підгір'я (60 x 60 м) [Природа Івано-Франківської області, 1973, с. 128–131] розміщене між широкими Стрийсько-Свіцькою та Бистрицькою улоговинами. Цей район Прикарпаття має складну орографічну будову, коли численні ріки – праві притоки Дністра (Свіча, Болохівка, Сивка, Лімниця, Чечва, Луква) – поділили це передгір'я на низку паралельних височин і улоговин. Крайньою, західною і найбільшою є Свіцько-Чечвинська височина (300–350 м н. р. м.), яка порізана численними ярами, балками і долинами. В ній виділяється Свіцько-Сивківська височина, що доходила до самого Дністра, за яким починалась вузькою грядою Розтоцько-Гологірська височина. Саме тут знаходились «Журавенські ворота», через які проходив давній Дністровський (лівобережний) шлях, який фланкувався цілою системою городищ. Серед них виділяється компактна група з 4 правобережних городищ (Которинсько-Старосельські) [Корчинський, 2009, с. 234–254], які розміщені в Дністро-Свіцькому куті, на західному краю Галицько-Буковинського Прикарпаття (рис. 183, 190). Ще декілька городищ знаходилось уздовж правого берега Свічі – західного кордону Малої Галицької землі з Перемишльською землею. Це, зокрема, Великотур'янське городище, яке розміщене біля переправи і в

системі давнього шляху. Найбільше городищ (10) знаходиться вздовж самого підгір'я і Верхньої Свічі, берегом якої проходив давній шлях на Вишківський (Торунський) перевал (Болахівське, Гошівське, Витвицьке, Княжолуцьке, Новоселицьке, Старомізунське, Новомізунське, Новошинське, Вишківське) [Томенчук, 1986, звіт; 1983, с. 326–327]. Ще декілька городищ відомо і вздовж відрізка Галицького шляху (Київського) в напрямку також на Вишківський перевал (Надіївське, Підгірське). З Галича до перевалу 4 дні дороги (96 км). Декілька городищ розміщено в підгір'ї, вздовж окремої ділянки Підгірського шляху (Спаське, Нижньострутинське, Перегінське, Майданське, Солотвинське). Загалом на території східного Бойківського Підгір'я зараз відомо близько 25 городищ, які відносяться до різних епох [Томенчук, 1983, с. 326–327; 1986, звіт]. На жаль, усі вони археологічно не досліджувались.

Загалом Східне Бойківське Підгір'я характеризується надмірно зволеними і оглеєними ґрунтами поганої родючості. Ця малозаселена в давні часи територія є крайньою східною частиною великого пралісу («*Silva pieczungarum*», тепер Чорний ліс). Правда, в підгір'ї знаходиться більше 30 місцевостей, багатих на соляні джерела [Томенчук, 1979, с. 413–414; 1983, с. 326–327], які використовувались в різні часи для продукування солі, що було, поряд зі скотарством і землеробством, економічною основою господарства даного регіону.

Між Східним Бойківським Підгір'ям і Покутським Придністров'ям розміщена велика Бистрицька улоговина, яка займає розширену частину басейну рік Бистриці Солотвинської і Бистриці Надвірнянської до р. Ворона. Вздовж її високих берегів проходили давні шляхи, зокрема давній Дунай – Дністровський транс карпатський шлях, в системі яких знаходились 8 городищ. Зокрема, Старобородчанське і Старолисецьке – з заходу, зі сторони східного Бойківського Підгір'я. Широка Бистрицька улоговина біля Дністра звужувалась до ширини 2 км. І саме тут, на Дністрі, на межі Східного Бойківського Підгір'я і Покутсько-Буковинського Придністров'я та лівобережного Опільського Поділля, було засновано столицю Малої і Великої

Галицької землі – місто Галич. У зв'язку з цим необхідно згадати і про окремі городища Дністровського лівобережжя в межах Галицького Опілля, хоч воно, очевидно, і не входило в XII–XIII ст. до Малої Галицької землі.

Галицьке Опілля

На території Галицького Опілля (сучасний Галицький і Рогатинський райони), яке за своїми природними особливостями дуже подібне до Галицько-Буковинської підгірської місцевості, відомо близько 10 городищ [Томенчук, 1983, с. 326–327], зокрема Лопушнянське, три Підгороддівські, Стародобринівське).

Найбільш дослідженим є Луковицьке (Голодівське) городище (Підгороддя I), яке, очевидно, можна вважати долітописним Рогатином (X–XIII ст.) (рис. 177–182).

Пам'ятка розміщена на високому (408 м н. р. м.) довгому мисі, обмеженому з двох боків безіменними струмками лівої притоки р. Гнила Липа, в ур. Городище. З напільної (східної) сторони городище захищене шістьма рядами валів та ровів, які утворювали п'ять окремих майданчиків. П'ятий вал мав продовження на північ, де утворював ще один окремих великий (200 x 600 м) північний замкнутий майданчик, який примикав до мису (ур. Рай). Крім того, шостий вал обмежував ще додатково увесь південний схил. Всі схили городища були додатково ескарповані. Таким чином, городище являло собою потужний укріплений комплекс (600 x 600 м), до складу якого, очевидно, входили дитинець, посад, святилище тощо.

Центральний майданчик, який розміщений в крайній західній мисовидній частині городища, мав еліпсоїдну форму (20 x 30 м). По всьому периметру він був обмежений невисоким (1,5 м) валом та ровом.

У результаті наших досліджень (1983, 1985–1986 рр.) тут було зафіксовано два будівельні горизонти. Зокрема, в другій половині X ст. основу оборонної лінії становила дерев'яна бінарна стіна (шириною 2 м), розділена на окремі невеликі бойові камери. Ззовні знаходилась потужна кам'яна стінка-крепіда (шириною 0,8 м) та глиняний укіс (шириною 1,2 м), який лежав на кам'яній плат-

формі. Оборонний рів шириною 10 м і глибиною 2 м. В передній і середній частинах валу простежено систему в'їзду на цей перший майданчик городища. В його основі була двоповерхова в'їзна вежа (2,5 x 2 м), яка виступала за оборонну стіну на ширину будівлі. Нижня частина цієї зрубно споруди була пристосована під тимчасове житло, де могла перебувати охорона. В його правому куті розміщувалась пічка-кам'янка (0,8–1 м), яка стояла на високій (0,55 м) глиняній основі. Зліва від печі знаходився невеликий (шириною 0,9–1,15 м і висотою 0,15 м) глиняний лежак – основа під дерев'яну конструкцію, від якої збереглися окремі стовпові ямки. В цій лівій частині будівлі виявлено ще декілька великих стовпових ям від дерев'яних конструкцій сходів, які вели на другий поверх. Від печі і до входу було викладено камінням доріжку (шириною 0,7 м), яка чітко вказувала на існування тут останнього. Ззовні по всьому периметру цього нижнього поверху будівлі (крім входу) було також споруджено невисоку кам'яну обкладку дерев'яних стін. Другий поверх, очевидно, був в'їзною вежею, до якої вів невисокий (2–2,5 м) дерев'яний пішохідний місток (довжиною 12 м). З внутрішньої сторони знаходився, очевидно, невеликий дерев'яний спуск (пандус). У заповненні згорілої будівлі першого поверху виявлено розрізнені кістки 5 людських скелетів (двох дітей, жінки і двох чоловіків). Крім того, тут було знайдено фрагменти скляних браслетів, дві срібні сережки київського типу та більше 200 уламків посуду XII – першої половини XIII ст. Вони вказують, очевидно, на пізнішу засипку залишків споруди в часи другого будівельного періоду. В XII ст. на місці згорілих укріплень X ст. були побудовані нові, з досипкою валу по всій площі шаром дрібно колотого каміння (висотою 0,5–1 м). На вершині цього валу на кам'яній підоснові була встановлена бінарна дерев'яна оборонна стіна (шириною 2,3 м), яка розділена на окремі невеликі бойові камери. Старий оборонний рів було засипано. На території цього невеликого першого майданчика городища, який має значне руйнування військовими бліндажами, виявлено слабкі сліди забудови X–XIII ст.

Другий майданчик городища (120 x 80 м) обмежений з напільної сторони сильно знівельованим кам'яним валом та ро-

вом. З інших сторін схили були ескарповані. На території самого майданчика виявлено сліди інтенсивної забудови. Зокрема, вздовж південного ескарпу знаходиться декілька великих западин – нижніх частин жител та підвальних приміщень, які відносяться в основному до X–XI ст. У північно-західній частині майданчика, на краю ескарпованого схилу, виявлено культову споруду (7,5 x 14 x 9,8 x 14 м). Вона являла собою чотирикутний майданчик, викладений з великих кам'яних плит, які лежали на глиняній підоснові (висотою 1 м). Кам'яні плити утворювали дві окремі довгі (14 м) і широкі (2,2–4,5 м) вимостки, між якими знаходилась широка (3 м) площина, підсипана дрібним камінням (азимут 60°). В її центральній частині простежено круглу (діаметром 2,5 м) земляну площину, по краю якої виявлено три стовпові ямки (діаметром 0,3 м). У південно-східній частині цього майданчика знаходився вхід. До нього вела спеціально влаштована доріжка (шириною 3 м), мощена дрібним камінням і по краю обмежена великими каменями. В межах цього комплексу виявлено багато кераміки (X–XI ст.). Загалом, очевидно, дана кам'яна вимостка була відкритого типу і мала культове призначення (святилище) (рис. 181–182).

Третій майданчик городища (150 x 130 м) був також обмежений валом та ровом, який мав два будівельні горизонти. В перший період вал мав кам'яну основу з дрібноколотого каміння. Пізніше його досипано (на ширину 4 м) і на ньому було встановлено дерев'яну бінарну оборонну стіну. З внутрішньої сторони валу виявлено сліди прибудови зрубно бінарної конструкції (шириною 4 м). У південній частині валу простежено в'їзд, який фланкувався окремим невеликим валом та ровом. На території третього майданчика городища також виявлено сліди житлово-господарської забудови X–XIII ст.

Четвертий майданчик городища (220 x 60 x 120 м) був обмежений з напільної східної та північної сторони валом (шириною 7 м і висотою 1,5 м) та ровом (шириною 7 м і глибиною 1,5 м). У валу відзначається на даний час велика кількість (22) штучних рукотворних проходів. Вал насипано з ущільненої глини вперемішку з дрібноколотим камінням. Оскільки вал не

мав дерев'яних конструкцій, його основа для стійкості мала заглиблене коритоподібне оформлення. У північній частині даний вал мав дещо іншу конструкцію. Тут в його основі виявлено кам'яну платформу (шириною 4 м і товщиною 0,3–0,4 м). Над нею вже і було насипано сам земляний вал. Кам'яна підоснова була необхідна у зв'язку зі значним пониженням тут схилу, що привело би до швидкого зсуву і руйнування валу. На цьому четвертому валу, очевидно, стояли прості оборонні стіни стовпової конструкції. На території четвертого майданчика також виявлено сліди забудови. В його центральній частині знаходиться велика западина, очевидно, штучного походження, від водоймища.

Майже зразу за цим четвертим валом розміщується потужний п'ятий вал та рів, аналогічний першому. В північній його частині простежується в'їзд, який також фланкувався окремим невеликим валом та ровом.

З напільної сторони (на віддалі 50 м) проходить ще одна, крайня лінія оборони, яка оточує все городище зі сходу та з півдня. Цей шостий невисокий (шириною 5 м і висотою 0,5 м) вал мав просту оборонну стіну стовпової конструкції та рів. Ще один невеликий вал, який оточував великий північний майданчик (ур. Рай), в своїй основі мав бінарну стіну зрубної конструкції (шириною 2 м) та рів. На території цього північного майданчика засвідчена значна житлово-господарська забудова X–XIII ст., яка дозволяє трактувати його як укріплений посад.

Таким чином, загальна укріплена площа всього городища становила 42 га.

В околицях городища, вздовж берегів струмків, виявлено сліди інтенсивної житлово-господарської забудови та зони ремісничого виробництва (ур. Під Замчищем).

У ближніх околицях городища, на південь від нього, на сусідньому мисовидному пагорбі (ур. Кранофанга) розміщене ще одне невелике (110 x 74 м) городище, обмежене по периметру валом та ровом. Поряд, на іншому пагорбі є скельно-печерний комплекс (ур. Синій камінь), де, за переказами, було знайдено кам'яну «бабу» – антропоморфний кам'яний стовп.

У східній околиці городища (2,5 км) знаходиться ще один культовий комплекс (ур. Замчище, с. Старий Добринів). Він складається з невеликого круглого (діаметром 50 м) городища без культурного шару та курганного могильника (9 могил). Поряд розміщене велике поселення X–XI ст. (ур. Сорок потоків).

Таким чином, вивчення історичної топографії та фортифікації городищ Малої Галицької землі відповідно до регіонального принципу розвитку в окремих ландшафтно-географічних областях дозволило по-новому з'ясувати особливості розвитку на їх території містотворчих процесів. З другого боку, це дає можливість, у поєднанні з іншими джерелами, визначити в майбутньому саму історичну (економічну, політико-адміністративну, військову) роль та значення цих областей, окремі з яких могли виконувати роль і адміністративно-територіальних районів.

Особливості природно-екологічних областей диктували не лише господарській тип економіки і пов'язану з нею соціальну структуру населення, а й соціальну класифікацію городищ.

Наявність у регіоні давніх торгово-міграційних шляхів, карпатських переходів і дністровських бродів (переправ), які мали і військово-політичне значення, зумовила і відповідну історичну топографію більшості городищ Галицько-Буковинського Прикарпаття. Саме вони входили до інфраструктури цих шляхів та одночасно її формували.

Загалом можна зробити висновок про досить високий рівень містотворчих процесів у даному регіоні Галицько-Буковинського Прикарпаття [Томенчук, 1955, с. 109–114; 1960, с. 146–166; 1972, с. 7–13; 1981, с. 116–136; 1988, с. 69–89, 115–121; 1990, с. 147–148; 1992, с. 69–71; 1995, с. 214–218; 1999; Михайлина, 1993, с. 37–39; 1997; 2002, с. 24–29; Филипчук, 1994, с. 9–11; 1999, с. 99–106; Пивоваров, 2005, с. 100–108; 2006, с. 53–106; Возний, 2000, с. 35–46; 2005, с. 13–214; 2009, с. 65–215; 1993, с. 39–41; Котляр, 1985, с. 5–22, 75–117, 118–171], який визначено як Мала Галицька земля і округа Галича. Урбанізаційні процеси тут проходили на рівні подібних процесів, які відбувалися на території інших земель Давньої Русі [Авдусин, 1980, с. 24–42; Воронин, 1951, с. 5–29; До-

вженок, 1968, с. 37–45; 1975, с. 3–14; 1961, с. 96–104; Звіздецький, 2008, с. 3–170; Карлов, 1976, с. 32–69; Коваленко, 1988, с. 22–23; Куза, 1983, с. 4–36; 1985, с. 51–66; Кучера, 1986, с. 32–69; Моця, 2000, с. 22–36; 1993, с. 24–29; Толочко, 1972; 1983; 1989].

Все ж своєрідність містотворчих процесів, які проходили в Галицькому князівстві і, зокрема, в Малій Галицькій землі, була зумовлена в окремі періоди слабкістю централізованої князівської влади і постійним князівсько-боярським протистоянням. Велика влада численних галицьких бояр, які не були зацікавлені в розвитку містотворчих процесів, часто стримувала розбудову міських поселень, заселених вільними ремісниками і торговцями, котрі були опорою сильної князівської влади. Не були зацікавлені в розвитку містотворчих процесів у регіоні і угорські королі та їх намісники, які часто займали галицький стіл. Не мали достатнього часу для містотворчих реформ і представники киеворуських князівств, які недовго правили цими землями.

Невелика кількість міст, які все ж були в Галицькій землі, в основному знаходилась лише у структурі транс'європейських шляхів і мала тоді виразний ремісничо-торговий характер. В основному містотворчі процеси, які тут проходили, більш активно розвивались лише на стадії побудови замків та фортець, що було викликано прикордонним розміщенням Галицької землі.

Все ж основною причиною і наслідком своєрідних містотворчих процесів, які проходили в Малій Галицькій землі XII–XIII ст., була наявність у регіоні давнього Галича – великого столичного, князівського, боярського і церковного міста. Саме Галич був політико-адміністративним, економічним, релігійним і військовим центром не лише всього Галицького князівства, а й Малої Галицької землі. Цим самим Галич був для Галицького-Буковинського Прикарпаття ніби великим і єдиним, по-справжньому багатofункціональним містом, якому підпорядковувались усі економічні і людські ресурси регіону, що забезпечували його життєздатність. Галич справді стояв не лише на перехресті торгових та комунікаційних шляхів, а й у центрі всіх економічних зв'язків Малої Галицької землі як його округи.

4.2. Соціальна класифікація городищ Малої Галицької землі

Незважаючи на те, що городища Галицько-Буковинського Прикарпаття є найбільш дослідженою категорією археологічних пам'яток, їх історико-археологічна база є зовсім недостатньою, що не дозволяє повною мірою здійснювати комплексну класифікацію городищ. Всі вони різні не лише за хронологією (часто дуже загальною) та за політичними і соціальними ознаками, а й за топографією, формою, розмірами, кількістю укріплених ліній і майданчиків, наявністю і характером культурного шару, фортифікацією тощо. Останнім часом зроблено спробу взяти до уваги і принципи архітектурно-просторового розпланування (зовнішнього і внутрішнього) галицьких городищ, зокрема коли використовувався відповідний макромодуль у побудові самого плану городища і внутрішніх житлово-господарських об'єктів забудови [Петрик, 2003; Томенчук, 2008, с. 666–695]. Існування певної стандартизації в типі жител, поховань, кераміки тощо дозволяє припускати наявність стандартизації самих планувальних структур поселенських комплексів і, найперше, городищ X–XIII ст. Все це передбачає наявність теоретично розробленої урбаністичної моделі та спеціалізованих будівельних артілей з містобудування («городників»), як це було налагоджено в церковній архітектурі. Все ж для цього поки що немає відповідної точної і детальної архітектурно-геодезичної бази всіх городищ Галицько-Буковинського Прикарпаття.

В даній роботі нами зроблено спробу здійснити загальну соціальну класифікацію городищ Галицько-Буковинського Прикарпаття, використовуючи загальноприйнятту теоретичну схему, яка досить добре розроблена багатьма дослідниками [Довженок, 1975, с. 3–14; 1961, с. 96–104; Куза, 1983, с. 4–36; 1985, с. 51–66; Ратич, 1964, с. 115–126; Раппопорт, 1967, с. 3–9; Кучера, 1999; Рожко, 1982, с. 12–20; 1999, с. 361–460; Коваленко, 1988, с. 1–10; Толочко, 1989; Филипчук, 2012; Возний, 2005, с. 19–34; 64–70; 1992, с. 174–186; Губайдуллин, 2002; Михайлина, 2002, с. 24–29; Моця, 2000, с. 22–36; Звіздецький, 2008, с. 76–96]. Загалом існують два підходи до виділення типології городищ:

1. За морфологічними (фізіографічними) ознаками;
2. За суспільно-соціальними функціями.

У першому випадку, наприклад, за типом ландшафтно-планувального вирішення (терасно-останцевого, мисового, острівного), за формою (круглі-округлі, квадратні-прямокутні, трапецевидні, трикутні, нерегулярні), за розмірами (0,1 га, 0,1–0,5 га, 0,5–1 га, 1–3 га, 3–5 га, більше 5 га), за кількістю укріплених майданчиків (одночленне, двочленне, тричленне і більше).

Будь-яка, навіть досить детальна класифікація городищ, зроблена на основі зовнішніх ознак (за відсутності археологічного дослідження), в кінцевому результаті передбачає вихід на соціальну (суспільну) класифікацію. Зокрема, найбільш традиційною є наступна соціально-історична типологія ранніх городищ (IX–XI ст.) Київської Русі:

- общинні центри
- племінні центри
- дружинні табори-стани
- волосні центри
- ранні міста
- сторожові фортеці

У кінці XI–XIII ст. існують:

- феодальні замки (садиби)
- волосні адміністративно-військові центри
- сторожові фортеці
- міста

На матеріалах Галицької землі Борисом Тимощуком було зроблено спробу розробити окрему типологію давньоруських городищ [Тимощук, 1982, с. 5–14; 1988, с. 69–89, 115–121; 1989, с. 15–20, 74–83; 1990, с. 147–148; Тимощук, Русанова, 1983, с. 161–173]. Основними критеріями визначено характер фортифікації, забудову й історичну топографію. Загалом було виділено 3 типи городищ:

1. Городища – общинні, надобщинні (племінні) центри (VIII–X ст.)

- городища – колективні сховища
- адміністративно-господарські центри
- святилища

2. Князівські (державні) фортеці (з другої половини IX ст.)
  - військово-адміністративні фортеці
  - військово-сторожові фортеці
3. Феодальні замки (з X ст.).

4. Городища – давньоруські міста, які мають тричленну соціально-топографічну структуру

- дитинець
- посад
- пригород (до нього входять феодальні замки і монастирі).

Окрему соціальну типологію ранніх (IX–X ст.) галицьких городищ розроблено М. Филипчуком [Филипчук, 2012, с. 207–212; 1994, с. 9–11]:

- Екстраверсні городища;
- Інтроверсні городища;
- Общинні (надобщинні) адміністративно-господарські центри;
- Князівські городища-поліси (політичні, адміністративно-господарські центри).

Нами зроблено спробу вдосконалити типологію городищ Галицької землі, де основними критеріями було визначено політичні, соціально-економічні та релігійні ознаки:

1. Малохорватські, пізньослов'янські (общинні, надобщинні) городища (до середини X ст.):

- 1.1. господарські центри (зимівники)
- 1.2. ремісничі центри
- 1.3. общинні центри
- 1.4. святилища
- 1.5. надобщинний, племінний комплекс

2. Києворуські городища на малохорватських землях (кінець IX – початок X ст.):

- відкриті торгово-ремісничі поселення (ВТРП) з окремими елементами фортифікації
  - князівські сторожові фортеці
3. Великохорватські городища (друга половина X ст.):
- городища полісного типу (князівський протоміський комплекс)

- общинні центри
  - господарські центри
  - сторожові фортеці
  - городища-святинища
4. Києворуські городища на великохорватських землях (кінець X – перша половина XI ст.):

- князівські замки
- князівські сторожові фортеці

5. Галицькі городища (XII–XIII ст.):

- міста
- феодальні замки
- фортеці
- монастирі

В історії містотворчих процесів дослідники виділяють три періоди:

- протоміський (до середини X ст.)
- ранньоміський (до середини XII ст.)
- розвинутих міст (з середини XII ст.)

Простежуються три основні шляхи містоутворення (градоутворення):

- торгово-ремісничий
- общинно-феодальний
- державний

У зв'язку з цими положеннями дослідники виділяють три основні соціальні типи давньоруських міст:

- князівські
- боярські
- церковні

На території Галицько-Буковинського Прикарпаття зараз відомо більше 120 городищ. Вони різночасові і різнофункціональні. На жаль, не всі вони достатньо добре досліджені археологічно. Зокрема, найбільш дослідженими є городища Буковини, менше – Галицького Прикарпаття і ще менше – Східного Бойківського Підгір'я. Близько 70 городищ визначено як пізньослов'янські (кінець IX–X ст.) та 45 городищ – як давньогалицькі (XII–XIII ст.). Усього хронологічно ідентифіковано

близько 60 городищ, а визначено фортифікацію у 40 городищ. Різні природно-кліматичні, ресурсно-демографічні і комунікаційні умови в окремих ландшафтно-географічних областях Малої Галицької землі вплинули на історичну топографію, фортифікацію і функції городищ у різні історичні періоди. Майже половина всіх давньоруських (пізньослов'янських) городищ побудована на місці городищ ранньозалізного часу.

1. Малохорватські пізньослов'янські городища (кінець IX – середина X ст.).

На Хотинській височині, яка була природним рубежем між хорватами і тиверцями, в цей час було побудовано 11 городищ, що свідчить про її стратегічне значення. На Чернівецькій височині відомо 6 городищ. На Пруто-Серетському межиріччі знаходиться 7 городищ, а на території Буковинсько-Бессарабського Подністров'я – 6. Подібна ситуація і в західній частині регіону, який менш досліджений. Незважаючи на те, що ці пізньослов'янські городища Галицько-Буковинського Прикарпаття були першими за довгий «безгородищенський» період, вони різнофункціональні і мають досить ефективну систему оборони, яка відповідала їх функціональному призначенню і топографії. Вони були в більшості знищені в середині X ст. під час формування великохорватського князівства. Городища можна поділити на 4 основні типи (рис. 184).

1.1. Господарські центри (зимівники, зимніки)

Це великі за площею (2–6 га), височинні, мисові городища з однією лінією оборони та з незначною фортифікацією (огорожею). Стіни бінарної стовпової, рідше каркасно-стовпової конструкції з використанням хворосту і глиняної обмазки (шириною 2–3,5 м). Наявний і зовнішній земляний укис та зовсім невеликий рів. Інколи з внутрішньої сторони присутня прибудова (господарська). Велика кількість приміщень в самій структурі оборонної стіни-огорожі пояснює відсутність забудови самого майданчика. Функціональне призначення таких городищ-сховищ визначається як місце перебування (взимку) великих отар худоби і їх обслуги, де зберігались

великі запаси сіна та проводилась переробка м'ясо-молочної і шкіряної сировини тощо – зимівник. Такі городища знаходяться переважно на місці городищ ранньозалізного часу, які, очевидно, в більшості мали таку ж функцію. Тодішні природно-кліматичні умови різкого похолодання диктували промислово-скотарський тип господарства з відповідною інфраструктурою.

1.2. Ремісничі центри

Це були великі за площею (1,5–2 га) низинні підпрямокутної форми городища. В них була одна лінія оборони з використанням дерев'яних стін стовпової одинарної конструкції. В стінах присутні окремі вежі та житлово-господарські споруди-опори (двоповерхові, з заглибленою нижньою частиною). Майданчик забудований житлово-господарськими і ремісничими будівлями. Такі ремісничі центри знаходились в інфраструктурі торгових шляхів.

1.3. Общинні центри

Великі за площею, височинні, мисові городища з потужною фортифікацією, коли використано вали, рови та стіни стовпової бінарної і одинарної конструкції, або з частоколом та системою берм. Із зовнішньої сторони присутній земляний укіс. З внутрішньої сторони оборонної стіни наявна прибудова. Забудова самого майданчика городища незначна. Такі городища знаходяться в центрі великих гнізд поселень.

1.4. Святилища (общинні)

Невеликі за площею (діаметром 25–30 м) височинні городища округлої форми з одним або з двома малопотужними валами і ровами. Стіни або стовпової одинарної конструкції, або відсутні в структурі валів. По периметру валу (з обох сторін) проходять кам'яні доріжки. Територія майданчика залишалась незабудованою. Знаходяться в центрі великих гнізд поселень та в зоні шляхів.

1.5. Общинно-племінний комплекс (надобщинний)

Відомий лише один подібний комплекс на Чернівецькій височині (Ревнянський). Складався з 6 городищ. Центральне

городище (площею 20 га) обмежене бінарними стінами стовпової конструкції (шириною 2,2 м) з використанням глиняної обмазки. Стіна розділена на окремі приміщення (2 x 3 м). Ззовні зміцнена глиняним укосом. Оборонний рів неглибокий (1,3 м) і невеликий (шириною 5–6 м). З внутрішньої сторони до стіни примикали в окремих місцях житлово-господарські приміщення (шириною 3 м). Велика кількість приміщень у структурі оборонної стіни (близько 300) пояснює відсутність забудови майданчика городища. Використовувалось городище як господарсько-виробничий комплекс, зорієнтований на товарне скотарство (утримання худоби взимку і переробка м'ясо-молочної сировини).

Поряд знаходиться друге городище (3,5 га). Обмежене оборонною стіною стовпової конструкції (шириною 3,5 м), яка розділена на окремі бойові камери. Ззовні зміцнена земляним укосом. Присутня і житлово-господарська прибудова. Майданчик має досить значну житлово-господарську і ремісничу забудову. Городище, очевидно, було общинно-племінним центром з господарсько-ремісничими функціями. До Ревнянського комплексу входять ще 4 сусідні городища (1–3 км від нього), які мають різні функції: два – як сторожові фортеці біля переправ (бродів) через р. Прут, одне – біля шляху в місці торжища і одне городище-святилище.

Загалом Ревнянський комплекс розміщений на важливому перехресті транс'європейських шляхів, переправ (бродів) та торжища худобою.

За межами основної хорватської території, на Буковино-Бессарабському Подністров'ї, знаходились, очевидно, тиверські прикордонні городища. Вони невеликі (до 1 га), височинні, округлої форми (часто). Обмежені оборонними бінарними стінами стовпової конструкції (шириною 2,5 м), які поділені на окремі бойові камери. Ззовні знаходився земляний укіс. Майданчик незабудований. Розміщені вздовж транс'євроазійського шляху та біля бродів через Дністер.

2. Великохорватські городища (друга половина X ст.).

Хотинська височина і надалі залишалась природним рубежем між хорватами (тепер Великохорватським князівством) і тиверцями, які вже були включені в політичну систему Давньоруської держави. Тут було побудовано близько 10 великохорватських городищ. Крім того, на Пруто-Дністровському межиріччі, в прикордонній зоні було зведено потужну зовнішню систему оборони з п'яти Довгих валів («Траянових»). У цей час подібні оборонні структури на межі зі Степом починають будувати й інші держави. В тому числі і Київська Русь. Довгі вали досить однотипні. Вони широкі (13–14 м і 16–25 м) і високі (1,5–2 м). В основі валів споруджена дерев'яна стіна-частокіл, яка конструктивно пов'язана з побудовою самого валу. Виходячи на вершину валу, частокіл утворював оборонну наземну стіну. Крім Довгих валів, які належали до зовнішньої «загальнодержавної» оборони, існувала ще одна група Довгих валів (довжиною 150–1000 м), які були побудовані всередині великих дністровських меандрів в їх найвужчій частині (горловині). Використовувались Довгі вали і для прикриття самих переправ (бродів) через Дністер. Ця третя група Довгих валів знаходилась біля бродів, в місці їх виходу (входу) на шляхи. Всі ці Довгі вали, очевидно, мають широкі хронологічні рамки використання.

Державна уніфікація політичної системи Великохорватського князівства позначилась і на уніфікації городищ як політичних, економічних і господарських князівських центрів. Появляються багатофункціональні городища протоміського типу, хоч більшість городищ одногалузеві. Для всіх великохорватських городищ характерна чітка планіграфія і композиційна структура та потужна фортифікація. Для цього раннього державотворчого періоду характерна топографія городищ, яка пов'язана з їх периферійним, прикордонним (лімес) розміщенням (по периметру території князівства). Цим вона подібна і до топографії городищ інших земель Прикарпаття, зокрема в Малопольських землях [Zaki, 1962, s. 5–65; 1966, s. 5–54; Hensel, 1963; Dombrowski, 1973; Parczewski, 1986, s. 179–205; 1991, s. 32; 2006, s. 13–28; Poleski, 1996, s. 111–119; 2004; 2006, s. 191–233; 2006.А,

s. 33–72]. Але і в цей час визначальним для історичної топографії великохорватських городищ надалі залишалась наявність в їх зоні транс'європейських шляхів і регіональних доріг.

Знаходячись у зоні політичного впливу Першого Болгарського царства та Києворуської держави, фортифікація великохорватських городищ також ввібрала в себе окремі елементи їх фортифікаційної культури. Все ж при цьому вона еволюціонувала і виходячи з місцевих малохорватських фортифікаційних традицій, особливо в городищах нижчого політичного (суспільного) рівня (рис. 185).

2.1. Городища полісного типу

Характерною особливістю для цього часу на території Великохорватських земель є поява великих городищ полісного типу. В регіоні Галицько-Буковинського Прикарпаття відомо декілька подібних городищ. Зокрема, два на Покутті і два на Подністров'ї. В тому числі Крилоське городище долітописного Галича.

Найбільшим і найкраще дослідженим є Ревнянський полісний (ранньоміський) комплекс, який появився на місці знищеного племінного укріпленого господарсько-ремісничого центру.

Ревнянський полісний комплекс – це шість городищ мисового типу, розміщених на невеликій (10 x 4 км) території Чернівецької височини в зоні перехрестя європейських торгових шляхів і двох переправ (бродів) через р. Прут. Зокрема, одне городище (300 x 160 м) було дитинцем і князівським замком, а друге (350 x 400 м) – укріпленим ремісничим посадом. Ще три городища виконували роль сторожових фортець, а шосте було городищем-святилищем. В зоні цього Ревнянського ранньоміського комплексу знаходиться і велика сільськогосподарська округа. Найбільш укріпленим був дитинець, де зафіксовано два будівельні горизонти, що означає швидку модернізацію фортифікаційних споруд. Зокрема, в перший період на глиняній платформі були споруджені дерев'яні бінарні оборонні стіни, розділені на окремі вузькі (1–2 м) бойові камери. Ззовні знаходився оборонний рів. По внутрішньому периметру оборонної стіни проходила кам'яна доріжка, за якою починалася вже житлово-господарська забудова.

ва. В другий будівельний період дерев'яна оборонна стіна була додатково укріплена стовпами, які стали опорою вже двоповерхової конструкції оборонної стіни. Появилась і зовнішня кам'яна стіна-крепіда (укіс). На місці засипаного оборонного рову була встановлена окрема оборонна стіна-частокіл. Перед нею була побудована ще одна оборонна стіна простої стовпової конструкції. В системі головної оборонної стіни було побудовано і окрему в'їзну вежу (зруб 6 x 4). Появились мощені дерев'яними плахами та камінням в'їзні дороги. Особливо потужною стає багаторядна система зовнішнього (південного) в'їзду. Виникає і зовнішня система оборони з ровів-ескарпів та дерев'яних стін стовпової конструкції (одинарних і бінарних). В їх структуру входили і окремі житлово-господарські та ремісничі будівлі.

Укріплення посаду включали в себе бінарні оборонні дерев'яні стіни (шириною 2 м). Подібною була і система оборони сторожових фортець.

На лівобережному Подністровському подільському Опіллі великі городища полісного типу мали іншу традиційну складну багаторядну систему оборони, що розділяє городище на декілька окремих майданчиків, які мали функцію дитинця, посаду, святилища тощо. До їх фортифікації відносяться як бінарні дерев'яні оборонні стіни, зміцнені зовнішніми кам'яними крепідами (укосом), так і окремі-потужні кам'яні вали з дерев'яними стінами (одинарними і бінарними).

2.2. Продовжують існувати в цей час і **окремі общинні центри**, залишками яких є великі городища, які часто мають кам'яні конструкції у валах та кам'яне облицювання і дерев'яні оборонні стіни стовпової конструкції.

2.3. На території Підгір'я і в зоні торговельних шляхів продовжують функціонувати **великі городища-сховища для худоби (зимніки)**. Вони мають малопотужні оборонні стіни стовпової конструкції (бінарні, шириною 3,5–4 м). В їх конструкції присутній хворост і покриття глиняною обмазкою. Ззовні наявний глиняний укіс та неглибокий рів. Загальна довжина бінарної стіни, розділеної на окремі приміщення, переважно більше 300–400 м. Це передбачає існування більше 60–100 приміщень, які,

очевидно, мали господарське використання (зимове утримання худоби тощо). Часто в структурі таких великих городищ-сховищ для худоби була й окрема невелика житлово-господарська частина для общинників, які займалися утриманням худоби і обробкою м'ясо-молочної сировини тощо.

2.4. В зоні транскарпатських шляхів, в місці переправ і переходів існують і окремі невеликі **сторожові замки**, уфортифіковані дерев'яними бінарними (шириною 2–3,5 м) стінами, які зміцнені зовнішнім земляним укосом та глибоким ровом і ескарпованими схилами.

2.5. Продовжують існувати в цей час і невеликі круглі (діаметром 20–30 м) **городища-святилища**, які обмежені одним або двома валами та ровами. Вали часто мають кам'яне облицювання. На них стояли переважно стіни стовпової конструкції (одинарні).

3. Києворуські городища (кінець X – XI ст.).

У кінці X – на початку XI ст. великохорватські землі в результаті другого зовнішнього одержавлення (русько-хорватська війна 992–993 рр.) за Володимира Святославича знову увійшли до складу Київської Русі. В результаті першого зовнішнього одержавлення (номінального), яке проводилось киеворуськими князями Олегом та Ігорем в кінці IX – на початку X ст., на хорватських землях Галицько-Буковинського Прикарпаття появились «відкриті торгово-ремісничі поселення (ВТРП) в ключових пунктах транс'європейських шляхів (зокрема Чорнівський ВТРП). Вони були подібними до античних колоній-клерухій, які виникали в межах економічної системи ранніх політичних союзних утворень. В часи вже централізованої політичної системи вони зникають як конкуренти нових князівських військово-адміністративних центрів, а пізніше і князівських міст. Таким чином, в результаті другого зовнішнього одержавлення (політичного, а не лише економічного) тут появились дві киеворуські фортеці. Зокрема, біля Крилоського городища (Штепанівське городище) та на Хотинській височині (Горішньошерівецьке городище). Останнє городище (180 x 200 м) обмежене оборон-

ними дерев'яними бінарними стінами зрубної конструкції (шириною 2,5 м), які розділені на окремі бойові камери. До них на певній відстані одна від одної примикали житлово-господарські зруби (3 x 4 м). Загальна довжина оборонної стіни з прибудовами була близько 450 м, що передбачає більше 100 додаткових житлово-господарських приміщень. Майданчик городища забудований. Гарнізон такої киеворуської фортеці забезпечував військово-політичний вплив на новоприєднаних великохорватських землях у регіоні Галицько-Буковинського Прикарпаття. Для цього киеворуського городища було вибрано найвищий пагорб Хотинської височини, на перехресті транс'європейських шляхів. Археологічним маркером для киеворуських городищ є, зокрема, курганні могильники.

4. Галицькі городища (XII–XIII ст.)

У другій половині XI ст. на великохорватських землях почався процес внутрішнього одержавлення, який закінчився утворенням Ростиславичами окремих удільних князівств. Територія Галицько-Буковинського Прикарпаття стала частиною Теревовлянського князівства, де було засновано в часи Василька Ростиславича п'ять князівських замків (Крилосько-Штепанівське, Городницьке, Хотимирське, Живачівське і Горішньошерівецьке). Окремі з них були князівськими опорними територіальними центрами протягом двох періодів одержавлення з підпорядкуванням або з заміною їх гарнізонів. Все ж військово-політична верхівка була киеворуською за походженням, як і самі Ростиславичі.

На початку XII ст. з Теревовлянського князівства виокремлюється Галицьке князівство (Мала Галицька земля – Галицько-Буковинське Прикарпаття). В 1141 р. старий великохорватський Галич стає столицею вже об'єданого Галицького князівства, до якого увійшли Теревовлянська, Перемишльська, Звенигородська і Мала Галицька землі. В XIII – першій половині XIV ст. ці землі знаходились у складі Галицько-Волинської держави. Хотинська височина і надалі залишалась головним природним рубежем Галицького князівства зі Степом. Але сам кордон, очевидно, було перенесено на 80 км вниз по Дністру, до Бельцької рівнини.

На території Галицько-Буковинського Прикарпаття пов'язується цілий ряд нових городищ. Серед них були як міста і феодальні замки, так і прикордонні фортеці та монастирі. Їх історична топографія і фортифікація мають витоки в попередніх періодах, хоч це вже був інший державотворчий і містотворчий процес, який диктував нові вимоги як до історичної топографії городищ, так і до їх досконалішої фортифікації. Загалом вони розвивались відповідно до основної давньоруської традиції (рис. 186, 187, 188, 189).

4.1. Міста

Територія Малої Галицької землі відзначається своєрідним розвитком містотворчих процесів у XII–XIII ст., де засвідчено близько 10 міських поселенських комплексів. Майже всі вони розміщені в Попрутті та в Подністров'ї, в зоні транс'європейських доріг та переправ (бродів). Зокрема, на території Покутсько-Буковинського Попруття розміщено чотири давньоруські міста, залишками яких є Ленківецьке, Снятинське, Любківське і Коломийське городища.

Найбільш дослідженими є Ленківецьке і Любківське городища, які відносяться до невеликих низинних міст. Так, Ленківецьке городище побудоване в заплаві лівого берега Прута. Складається з трьох окремих частин (внутрішньої (120 x 90), середньої (300 x 200 м) і зовнішньої (220 x 550 м), які утворені трьома заводненими оборонними ровами. Внутрішня, очевидно, була військовим замком, який почав відігравати роль дитинця, а середня і зовнішня частини тоді були укріпленим посадом. Основу оборони внутрішнього замку складали дерев'яно-земляні городні-тераси (шириною 5 м), на яких стояла зрубна бінарна стіна (шириною 5 м), розділена на окремі бойові камери. З внутрішньої сторони до терас примикала зрубна бінарна стіна (шириною 4 м), яка була розділена на окремі вузькі (1,8–2,2 м) житлово-господарські приміщення для дружинників. Таким чином, загальна ширина цієї потужної двохчастної і двоповерхової оборонної стіни становила 9 м. Із зовнішньої сторони знаходилися берма і оборонний рів (шириною 10 м і глибиною 3

м). З внутрішньої сторони оборонної прибудови по її периметру було побудовано ще один ряд з окремих великих житлово-господарських приміщень. Більша частина подвір'я дитинця була незабудованою.

Серединний і зовнішній майданчики були обмежені по периметру дерев'яними стінами простої стовпової конструкції, які стояли вздовж глибоких ровів. Територія цих майданчиків має досить щільну житлово-господарську і ремісничу забудову.

Зовні укріпленого посаду знаходилось ще велике (до 10 га) передмістя. Загалом Ленківецький міський комплекс був прикордонним торговим князівським містом, яке, крім того, забезпечувало контроль над перехрестям трьох транс'європейських шляхів і переправою через Прут.

Любківсько-Олешківський міський комплекс, який розміщувався на невисокому лівому надзаплавному березі р. Прут, складається з двох городищ і невеликого (5 га) посаду. Любківське городище (130 x 90 м), очевидно, було дитинцем міста, а Олешківське – городищем-монастирем. Любківське городище обмежене з трьох сторін невисокими городнями, на яких стояла зрубна оборонна бінарна стіна (шириною 4 м). З внутрішньої сторони по периметру знаходилась житлово-господарська прибудова (шириною 4 м). В центральній частині майданчика городища знаходилась невелика дерев'яна споруда палацового типу, подібна донжону.

Олешківське городище (діаметром 140 м) було обмежене глибоким ровом та потужним земляним валом (шириною 6–10 м), на вершині якого стояла зрубна оборонна бінарна стіна (шириною 4 м). З внутрішньої сторони валу знаходилась житлово-господарська прибудова (шириною 4 м). У південній частині лицьового валу розміщувався в'їзд, до якого входили свайно-рамний міст (довжиною 21 м) та дерев'яні ворота.

У центральній частині майданчика городища знаходилась велика (19,45 x 18,5 м) дерев'яна церква-ротонда, яка була і великим храмом-усипальницею. Під мозаїчною (з керамічних плиток) підлогою виявлено 23 підплитові поховання. Навколо храму знаходилось і велике кладовище, яке займало всю східну

частину майданчика городища. В його західній частині простежена житлово-господарська забудова.

Любківсько-Олешківський міський комплекс був, очевидно, невеликим містом, яке стояло на важливому перехрестті двох торгових шляхів. Один із них ішов на Галич, а другий, транс'європейський, – в Угорщину.

Можливо, це невелике місто, в структурі якого був великий укріплений монастир-осідок вікарійного єпископа (можливо, Григорія), було церковним містом.

Подібними торгово-ремісничими міськими комплексами, але вже князівськими, були, очевидно, і Коломийське та Снятинське попрутські міські поселення.

На території Покутсько-Буковинського Придністров'я розміщено 5 міських комплексів. Найбільш дослідженими є літописний Василів і Биковен (Буківнянське городище).

Літописний (1230 р.) міський Василівський комплекс, який розміщений в невеликій замкнутій долині Дністра, навпроти устя р. Серет, складався з двох городищ і великого (до 20 га) посаду. Одне городище знаходилось на високому мисовидному виступі берега Дністра. Його майданчик (50 x 80 м) був обмежений з напільної сторони ровом і частоколом, до якого примикала бінарна зрубна дерев'яна стіна (шириною 4 м), яка розділена на окремі житлово-господарські приміщення. Серед незначної забудови виділяється невелика дерев'яна церква з кладовищем. Городище, очевидно, було укріпленим двором міського княжого посадника.

Друге городище (ур. Замчище) розміщене в крайній північній частині міста, біля переправи. Городище (120 x 90 м) обмежене зрубною бінарною оборонною стіною (шириною 4 м), яка розділена на окремі житлово-господарські приміщення. В структуру східної оборонної стіни входила апсидною частиною і дерев'яна церква, під підлогою якої виявлено 7 поховань. Прицерковне кладовище займало всю південно-східну частину майданчика городища. В південно-західній його частині виявлено сліди житлово-господарської забудови.

У системі в'їзної зовнішньої терасоподібної дороги знаходилась велика дерев'яна шестикутна вежа. Городище, очевидно,

призначалось для окремого військового гарнізону князівського замку, головними функціями якого були контроль і охорона переправи через Дністер. Замок водночас почав набувати з часом і міську функцію дитинця.

Вддовж берега Дністра, між двома городищами, розміщувався великий посад міста Василева. В його крайній, південно-західній, частині знаходився білокамінний храм, який правив за усипальницю міської знаті. Біля храму розміщувалось і кладовище. Крім цього центрального міського кладовища, на території посаду було ще чотири міські кладовища, які, очевидно, призначались для різних соціальних груп міського населення.

Загалом Василів, очевидно, був великим князівським торгово-ремісничим міським поселенням, яке розміщувалось на ключовій ділянці двох транс'європейських шляхів (річкового і сухопутного) та переправи (в тому числі броду) через Дністер.

Літописний Биковен (1214 р.) – Буківнянське городище – розміщувався на дуже високому і великому мисовидному виступі Дністра, складався з двох основних частин. Перший майданчик (3 га) був дитинцем, а другий (5 га) – укріпленим посадом. Навколо знаходилось і велике окольне місто та інші ремісничі та сільськогосподарські структури.

Дитинець був обмежений з напільної сторони високим валом та ровом. Основою валу (шириною 15 м і висотою 3,5 м) були 5 городен-терас. На вершині середньої городні (шириною 4 м) вже і була побудована сама оборона зрубна бінарна стіна (шириною 4 м).

У північній частині напільного валу знаходився вузький і довгий ворітний проїзд, який оформлений у вигляді вузького (1,5 м) дерев'яного одноярусного коридору.

У центральній частині майданчика городища, біля потужного джерела, знаходилась велика дерев'яна споруда палацового типу. Окремі житлово-господарські споруди простежено і на терасоподібних схилах майданчика городища.

Укріплений посад (200 x 250 м) з трьох сторін був обмежений ровом і валом (шириною 12 м і висотою до 2 м), на вершині якого знаходилась оборонна бінарна дерев'яна зрубна стіна

(шириною 5 м). Зовнішній схил валу покрито тонким шаром дрібного каміння. З внутрішньої сторони оборонного валу знаходилась житлово-господарська прибудова з окремих приміщень (шириною 5,5 м).

У північно-західному куті укріпленого посаду знаходився в'їзд, який мав вигляд двоповерхової вежеподібної п'ятистінної будівлі (шириною 3,5 м). Перед воротами рову не було. З внутрішньої сторони в'їзду виявлено дорогу, яка проходила вздовж усієї північної сторони посаду в напрямку до дитинця. Вона була заглибленою (0,4 м), коритоподібної форми (шириною 3 м), мала дерев'яні конструкції з поперечних дощок (на двох лежнях). Вздовж дороги на великій площі посаду виявлено сліди дерев'яного мощення.

У північно-західній частині посаду розміщувались дерев'яна церква і кладовище, навколо яких і формувалася вся житлово-господарська і ремісничка забудова.

Загалом літописний Биковен за своєю структурою є типовим давньоруським містом. Його поява тут, недалеко Галича (25 км), була пов'язана з наявністю переправи (броду) через Дністер.

На території Буковинсько-Бессарабського Подністров'я, яке в XII–XIII ст. стало частиною Галицького князівства, знаходяться два ранні невеликі міські комплекси. Особливістю цих правобережних міст є те, що вони розміщені навпроти відомих літописних лівобережних міст.

Найбільш дослідженим правобережним містом є літописний (1153 р.) Кучелмін. Він розміщений навпроти літописного Каліуса, біля давньої Дністровської переправи. До складу цього міського комплексу входили три городища і великий посад. Крайнє західне Ломачинське городище (90 x 80 м), очевидно, було дитинцем, крайнє східне Непоротівське городище (60 x 80) було замком, а середнє Непоротівсько-Ломачинське (50 x 60) – укріпленим печерним монастирем. Ломачинське городище було обмежене глибоким ровом і потужним земляним валом, який ззовні мав підпірну кам'яну стіну. На вершині валу була зведена дерев'яна зрубна бінарна стіна (шириною 3 м), яка була

розділена на окремі бойові камери. З внутрішньої сторони валу знаходилась житлово-господарська прибудова (шириною 6 м). Непоротівське городище було обмежене бінарною стіною (шириною 3 м), яка стояла на невисокій (0,5 м) глиняній платформі. З внутрішньої сторони до оборонної стіни примикала житлово-господарська прибудова (шириною 3 м).

Непоротівсько-Галицьке городище було обмежене ровом і зрубною бінарною стіною (шириною 3 м), яка розділена на окремі приміщення.

Загалом літописний Кучелмін був, очевидно, типовим давньоруським містом, яке стояло на самому крайньому пограниччі зі Степом, що позначилось на його топографії, структурі і фортифікації.

Вивчення історичної топографії міських поселенських комплексів Малої Галицької землі дозволяє зробити висновок, що всі вони входили до інфраструктури міжнародних транс'європейських торгових шляхів, розміщуючись в їх ключових місцях та на відрізку денних переходів (нічліг та днівка). Саме тут знаходились і торжища, які були важливою частиною структури цих міст поряд із міським замком, посадом і округою. На жаль, торжища важко піддаються археологічному дослідженню, але всюди вони присутні як мікротопоніми давньоруських міст, а їх роль особливо відчутна вже в часи розвинутого середньовіччя, за писемними джерелами.

4.2. Феодальні замки

Незважаючи на дуже численне і сильне галицьке боярство, на території Малої Галицької землі не було відповідно їм великої кількості феодальних замків. Майже всі вони проживали в княжому Галичі, де в боярській частині посаду міста знаходились їх численні двори. З одного боку, це давало князям можливість тримати їх під постійним контролем, а з другого – ця концентрація бояр у столиці зробила їх могутньою політичною силою.

Все ж на території Галицько-Буковинського Прикарпаття відомо більше десятка городищ, які можна віднести до категорії боярських замків. Майже всі вони розміщувались на Хотин-

ській височині та в Буковинсько-Бессарабському Подністров'ї, де виникла необхідність залюднення та військового захисту цих новоприєднаних східних прикордонних земель.

Залишками феодальних замків є невеликі (25 x 40; 60 x 40; 100 x 90 м), часто округлі мисові городища, які укріплені зрубними дерев'яними бінарними стінами (шириною 2,5–3 м) в комплексі з ровом та ескарпами. Бойові камери часто мали і житлово-господарське призначення.

Найбільш дослідженим є Чорнівське городище, яке розміщене в південно-східній частині Хотинської височини. Майданчик підтрикутної форми чітко спланований. З усіх сторін його обмежено глибоким ровом. Уздовж нього була побудована оборонна дерев'яна зрубна бінарна стіна (шириною 2,7 м), яка розділена на окремі бойові камери (3,5 x 2,7 м). До неї примикала забудова з окремих житлово-господарських будівель. У південній частині укріплень ззовні оборонної стіни знаходився земляний укис. У південно-західній частині майданчика городища розміщувалась невелика церква.

Вивчення історичної топографії феодальних замків Малої Галицької землі дозволяє зробити висновок про те, що одні з них були самостійними поселенськими одиницями, а інші входили до структури князівських міських поселенських комплексів. Але всі вони мали досить потужну фортифікацію, яка була необхідною в цій прикордонній зі Степом території.

4.3. Фортеці

Зважаючи на прикордонний зі Степом і Карпатами статус території Галицько-Буковинського Прикарпаття і наявність тут важливих ключових ділянок транс'європейських і транскарпатських доріг, появилася досить значна група військових фортець, які часто мали ще функції феодальних замків, тому нині їх ще важко розділити. Найбільш дослідженим у цій групі є Молодіївське городище, яке розміщене в зоні Пруто-Серетської ділянки транс'європейського шляху. Городище мисове (210 x 10–40 м). Складається з двох майданчиків, в центрі яких знаходились великі дерев'яні споруди з підвалами. Одна з них була вежепо-

дібним донжоном (11,5 x 11,5 м). Основою напільної фортифікації городища були бінарні дерев'яні зрубні стіни (шириною 1,5–2,8 м), які поділені на окремі бойові камери, та глибокі рови. Вздовж ескарпованих схилів проходили оборонні бінарні стіни зрубною або простою (одинарною) стовповою конструкції. В окремих місцях до неї примикали житлово-господарські споруди.

Все ж вузькофункціональні військові фортеці мали більшу чітку топографічну прив'язку до відповідних стратегічних ділянок шляхів та переправ, які вони контролювали. Одним з таких типових замків є Надвірнянське городище, яке розміщене на високому мисовидному виступі р. Бистриця Надвірнянська. Його незабудований майданчик (15 x 20 м) з напільної сторони обмежений невисоким валом та стіною стовповою конструкції і ровом. Вздовж ескарпованого схилу проходила оборонна бінарна зрубна стіна, розділена на окремі житлово-господарські приміщення.

У другій половині XIII – першій половині XIV ст. на території Галицько-Буковинського Прикарпаття появилось декілька нових військових фортець, побудованих у стратегічних місцях Подністров'я і Попруття. Найбільш дослідженими є Карапчівське і Перебиківське городища.

Карапчівське городище (165 x 60–100 м) розміщене на Буковинському Підгір'ї. Складається з двох майданчиків. З двох напільних сторін цього високого пагорба городище захищене подвійними глибокими ровами. Північний майданчик (60 x 40 м) обмежений дерев'яною оборонною бінарною стіною (шириною 1,5 м), яка ззовні має глиняну обмазку. Майданчик забудований невеликими напівземлянковими спорудами з вогнищами. Південний майданчик (70 x 40 м) обмежений дерев'яною оборонною бінарною стіною (шириною 2,5 м), яка включає також глиняну обмазку. Ззовні вона додатково укріплена частоколом та земляним укосом. Майданчик забудований. Карапчівське городище, можливо, є літописним Городком на Черемоші, який розміщений у верхів'ях Серету в зоні транскарпатського шляху, який проходив вздовж Черемошу до Трансільванії.

Перебинівське городище розміщене в північно-східній, крайній придністровській частині Хотинської височини. З на-

пільної сторони майданчик (55 x 30 м) обмежений трьома оборонними лініями. Основу головної оборонної лінії складав глибокий рів та двоповерхова зрубна бінарна стіна (шириною 3 м), де другий поверх був розділений на окремі бойові камери, а перший поверх мав житлово-господарський характер. З зовнішньої сторони, до рівня другого поверху, підходив земляний укіс, внутрішню основу якого становила потужна дерев'яно-земляна конструкція з використанням хмизу і глиняної обмазки. На обох кінцях цієї оборонної стіни були влаштовані оборонні вежі. Основою другої і третьої оборонних ліній були два вали з ровами.

Майданчик городища забудований дерев'яними спорудами на кам'яних фундаментах. Перебиківське городище, можливо, є літописним Хмелевом.

Обидва замки перестали існувати після входження галицьких земель до складу Польської держави в кінці XIV ст.

4.4. Монастирі

З утворенням Ростиславичами Галицьких князівств тут почалась широка християнізація населення, важливе місце в якій було відведено монастирям. Найбільше їх було зосереджено в княжому Галичі – єпископському центрі, але окремі з них були розміщені і на території князівства. В більшості монастирі знаходились у цей час в структурі князівських міст, що давало можливість, з одного боку, діставати матеріальну підтримку і захист, а з другого – здійснювати важливу ідеологічну функцію, ставши культурно-просвітницькими церковними центрами в окремих регіонах.

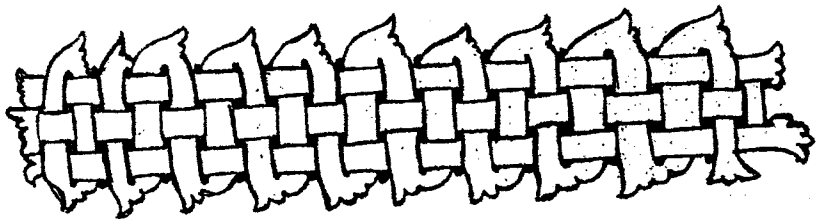
На території Галицько-Буковинського Прикарпаття таким монастирським комплексом який, очевидно, виконував функцію центрального периферійного монастиря Галицької єпархії, було Олешківське городище. Воно є і найбільш дослідженим монастирем, який входив до структури невеличкого міста (очевидно, церковного) на Пруті, де перехрещувались два транс'європейські шляхи.

Таким чином, історико-археологічні дослідження містотворчих процесів, які відбувалися на території Галицько-Буковинського Прикарпаття, показали, що в їх основі були переважно соціально-економічні та політичні причини, пов'язані з державотворчими процесами. Їх регіональною особливістю було те, що поява і функціонування городищ були пов'язані з наявністю тут ключових ділянок декількох транс'європейських (транс'євроазійських) торгово-міграційних шляхів і транскарпатських переходів та дністровських переправ (бродів). Крім того, тут був наявний і важливий військово-стратегічний фактор, пов'язаний з прикордонним статусом регіону, який виділявся значними природними і людськими ресурсами. Даний регіон був і окремою округою давнього Галича, а саме Малою Галицькою землею, що, безперечно, мало особливо важливе значення для розвитку тут містотворчих процесів у період його існування як столичного міста.

Городища Галицько-Буковинського Прикарпаття не лише розвивались відповідно до своїх місцевих умов і традицій, а й зазнавали значного впливу фортифікаційних прийомів і соціальної структури сусідніх державних утворень, в зоні політичних впливів яких вони епізодично знаходились. В часи Києворуської держави і Галицько-Волинського князівства городища Малої Галицької землі зазнавали впливів уже різних фортифікаційних прийомів інших давньоруських земель, представники яких займали галицький стіл. Загалом містотворчі процеси, які розвивались на території Малої Галицької землі (Галицько-Буковинське Прикарпаття), були всеціло пов'язані з державотворчими процесами, які відбувались як на території Галицьких земель, так і в Києворуській державі.

Висновки

Геополітичне розміщення Галицьких земель у контактній зоні багатьох давніх культур та держав, де перехрещувались важливі транс'європейські і транс'євроазійські торгово-міграційні шляхи, сприяло раннім державотворчим процесам на цих землях, які мали вигляд як внутрішнього, так і зовнішнього одержавлення. Важливе місце в них займали і містотворчі процеси, які археологічно підтверджуються виникненням та еволюцією городищ. Вони належали до різних багатофункціональних поселенських комплексів, які часто забезпечували як зовнішнє, так і внутрішнє одержавлення. Але найперше городища були центрами суспільно-політичного, економічного і релігійного життя давнього населення. Одним із найбільших таких центрів був давній Галич, який виник на території Малої Галицької землі (Галицько-Буковинського Прикарпаття) і став столицею Галицького князівства, до складу якого входили Теремовлянська, Звенигородська, Перемишльська і Галицька (Мала) землі.

Новітні історико-археологічні дослідження та аналіз писемних джерел створили основу для виділення трьох основних періодів історичного розвитку давнього Галича: долітописний, літописний та пізньосередньовічний.

У долітописний період, в кінці IX – на початку X ст., коли в Подністров'ї вперше за довгий «безгородищенський період» почали появлятися городища, на території давнього Галича також міг існувати давній общинний (надобщинний) центр або навіть племінний поселенський комплекс. Необхідно врахувати, що тут в часи ранньозалізного віку знаходилися вже три городища (Крилоське, Галицьке і Козинське). На початку I тис. н. е., за да-

ними Птолемея (II ст. н. е.), на території Європейської Сарматії, «вище ріки Дністер, біля Дакії», знаходилось п'ять міст (Кародун, Метоній, Клепідава, Вібантаварій і Еракт), одне з яких могло відноситись до попередника Галича. В середині I тисячоліття, за повідомленням Йордана (V ст. н. е.), на цій території, де проходила границя між склавінами і антами, знаходилось «місто Новіетун» біля Мурсіанського озера (Бистрицька улоговина). Ці «міста» поки що археологічно не локалізовано. Проте поселення першої половини – середини I тис. н. е. в околицях давнього Галича вже відомі.

Археологічно доведено існування на території Крилоського городища (одного з найбільших городищ у Галичині) в другій половині X ст. великого ранньоміського (полісного типу) політико-релігійного центру Великохорватського князівства. Воно утворилося в результаті внутрішнього одержавлення в часи послаблення тут великокиївської і болгарської влади та посилення Чехії, Польщі і Угорщини, які активізували свою зовнішню агресивну політику. Зокрема, в 70-х роках Мешко I в процесі одержавлення віслян, лендзян і західних хорватів приєднав Сандомир, Люблін, Червенські гради і Перемишль. У 981 р. Володимир забирає в Польщі Червенські гради (західна Волинь) і Перемишль (західна Хорватія), щоб не допустити; зокрема, подальшої анексії східнослов'янських земель Верхнього Подністров'я. В 989 р. Мешко I приєднав Краків, який ще тоді був під Чехією. В свою чергу Володимир спішно в 992–993 рр. приєднав до Русі основні хорватські землі, що супроводжувалось знищенням ще не до кінця сформованих великохорватських центрів, у тому числі Великохорватського Галича. Тут появляється лише невеликий військово-адміністративний центр великокиївських князів (Штепанівське городище). На той час великохорватські землі було включено до Волинської волості (доменіальної), що означало об'єднання в одній політико-адміністративній структурі Волині і Прикарпаття в процесі зовнішнього одержавлення.

У другій половині XI ст. (початок феодальної роздробленості в Києворуській державі) на старохорватських землях починається процес нового внутрішнього одержавлення, який за-

вершується в кінці XI ст. (1084 р.) створенням Ростиславичами (Рюриком, Володарем і Васильком) трьох удільних князівств: Перемишльського, Звенигородського і Теробовлянського. Вони були наділені Ростиславичам київським князем Всеволодом Ярославичем для послаблення політичного впливу волинського князя Ярополка Ізяславича. Крім того, існувала небезпека і захоплення цих західноруських земель Угорщиною та Польщею. Штепанівське городище, очевидно, продовжує використовуватись у цей час як окремий військовий замок намісників Теробовлянського князя Василька Ростиславича, якому було підпорядковане і Правобережне Подністров'я. На початку XII ст. (1124 р.) з Теробовлянського князівства виокремлюється окрема Галицька земля, яка була створена для Івана-Ігоря Васильковича. Столичним містом новоутвореного князівства стає старий великохорватський Галич. Після смерті Івана Васильковича (1141 р.) Галицько-Теробовлянські землі опинилися під управлінням Володимирка Володаревича, який переніс свою столицю з Перемишля до Галича. В руках Володимирка опинилось одне з найбільших руських князівств, яке претендувало тепер на самостійність як у внутрішній, так і в зовнішній, міжнародній політиці. Саме з цього часу почалась і нова історія Галицького князівства, де почали інтенсивно розвиватись як державотворчі, так і містотворчі процеси і широка християнізація його населення. Почалась і довголітня боротьба Києва з Галичем, для чого великокиївські князі не раз організовували велику військову коаліцію всіх князівств, а часто і сусідніх держав і кочівників.

Ярослав Володимиркович (Осмомисл) продовжив політику батька на зміцнення Галицького князівства. В часи його 34-літнього правління Галич став справді великою політичною, економічною і релігійною столицею всієї Галицької землі з відповідною інфраструктурою та численним населенням. Все ж його основу становило численне боярство, яке завдяки цьому стало тут великою політичною силою. При житті Ярослав Осмомисл передав Галицький стіл Олегові – синові нешлюбної Насті Чагрівни. Але після смерті Ярослава Осмомисла (1187 р.) галицькі бояри не визнали князем Олега, а згодом і Володимира – сина Ольги Юрі-

ївни. На короткий час галицьким столом заволодів волинський князь Роман Мстиславович (1188 р.). Але незабаром частина бояр запросила до Галича угорського короля Бела III. Він займає Галич та садить на стіл свого сина Андрія. В місті з'являється угорська військова залога Бела III, який присвоює собі титул «короля Галичини». Проте вже наступного року (1189 р.) до Галича повертається Володимир Ярославович, який ще 9 років править у Галичі. Зі смертю Володимира Ярославовича (1198 р.) закінчилась галицька князівська династія Ростиславичів, яка правила хорватсько-галицькими землями 114 років і з них 57 років – у Галичі.

Після смерті останнього з Ростиславичів галицький стіл вдруге займає волинський князь Роман Мстиславич. Він започатковує нову і останню галицьку князівську династію Романовичів (Ізяславовичів). Роман Мстиславич об'єднує галицько-волинські землі й утворює таким чином Галицько-Волинську державу із столицею в Галичі. Він прийшов до Галича з великою групою своїх волинських бояр і значною військовою дружиною. Об'єднавши Галицько-Волинські землі в одну державу, він прагне перейняти на себе спадщину занепадаючого Києва. Проте цей процес було перервано раптовою смертю Романа (1205 р.).

Після смерті Романа, який правив у Галичі неповних 6 років, починається новий етап відкритого князівсько-боярського протистояння. Галицькі бояри, незадоволені політикою волинського князя і його волинських бояр у Галичі, розривають політичний союз із Волинню. Скоро з Галича вони виганяють і Анну, яка виконувала обов'язки регентки при малолітньому Данилові. Це поклало початок затяжній сорокалітній боротьбі за Галич, яку особливо детально описує Галицько-Волинський літопис. В неї втягуються як інші руські князівства, так і сусідні держави. Князівсько-боярські і міжкнязівські та міжбоярські об'єднання часто мінялись і перегруповувались залежно від політичних планів і патронімічних (родинних) зв'язків. У результаті цієї боротьби Галич зазнав більше ніж 30 військових нападів, облог і взяття штурмом арміями коаліції руських князівств, угорських і польських королів, половців та інших нападників. Так, за 40 років (з 1205 р.) на Галицькому столі понад 20 разів змінювались різні

руські князі (Данило Романович – п'ять разів, правив близько десяти років; Володимир Ігорович чернігівський – двічі, правив близько п'яти років; Роман Ігорович – двічі, правив близько трьох років; Ростислав Рюрикович правив один раз близько року; Мстислав Ярославович Німий правив один раз близько двох років; Мстислав Мстиславич Удатний правив двічі близько восьми років; Михайло Всеволодович із сином Ростиславом правили двічі протягом трьох років) та угорські королі (сини Андрія II: Коломан правив двічі близько двох років; Андрій III правив двічі всього близько п'яти років, помер у Галичі). Близько двох років правив у Галичі і боярин Володислав Кормильчич, як намісник угорського короля.

Незважаючи на надзвичайно складні і нестабільні політичні умови життя в Галичі в це сорокаліття, тут продовжували розвиватись торгівля і ремесла. Це були часи найбільшої боярської могутності, які диктували князям і політичні, і економічні умови.

Після смерті Данила (1264 р.) і Василька (1269 р.) Романовичів у Літописі немає жодних згадок про Галич, який втратив своє політичне значення як об'єднуючий центр галицько-волинських земель.

Із втратою ролі політико-адміністративного центру і столярного міста, яку перейняли Холм (1241 р.), а згодом Львів (1260–1349 рр.), старий княжий Галич залишався релігійним, духовним центром Галицько-Волинської держави як «церковне місто», а саме катедральне, єпископське з відповідним церковним єпархіальним судово-адміністративним урядом (крилосом).

У XIV ст. давній Галич став осідком галицьких митрополитів. В 1390 р. за київського митрополита Кипріяна галицьку митрополію було поєднано з Київською. В Галичі до 1490 р. тепер був лише осідок митрополічних намісників, яких призначав львівський латинський архієпископ і які залежали від польської окупаційної адміністрації. В XVI ст. було відновлено Галицьку, а точніше, вже Галицько-Львівсько-Кам'янецьку єпархію, головний осідок якої знаходився у Львові. Після Берестейської унії осідок «нез'єднаних» православних єпископів було короткочасно перенесено зі Львова до Галича-Крилоса. Це був останній

період найбільшого пізньосередньовічного піднесення старого Галича як головного єпископського осідку. Проте скоро, в середині XVII ст., єпископський осідок знову повертається до Львова, а з початком XVIII ст. відбувається остаточна втрата Галичем-Крилосом ролі церковного центру.

У 1772 р. Галичина після поділу Польщі, в складі якої вона перебувала з середини XIV ст., відійшла до Австрії, а потім – до Австро-Угорщини. В 1785 р. указом Йосипа II були ліквідовані всі останні чернечі осідки на території старого Галича і тоді ж закінчився третій, останній (церковний) період давнього Галича.

Усі ці складні державотворчі процеси і, зокрема, в XII–XIII ст., які відбувалися на території Великої і Малої Галицьких земель, мали безпосередній вплив на містотворчі процеси, які проходили в самому Галичі як столиці і політико-адміністративному центрі цих земель. Саме столична влада в давні часи часто розпочинала та активізувала ці процеси або їх призупиняла та видозмінювала залежно від політичної ситуації.

Як торгово-економічний центр, Галич стояв на перехресті декількох транс'європейських і транс'євроазійських торгових і міграційних шляхів. Як військово-політичний центр, Галич стояв на межі двох великих природних зон, які належали двом різноетнічним групам населення: давнього великого Євроазійського Степу зі сходу і Великого пралісу на заході (Silva piecingarum, або Чорного лісу). Саме тут до Дністра і найближче підступали гори Карпати, що включало цей район до Великого Карпатського регіону. Як релігійний центр, Галич знаходився в зоні давніх релігійних центрів і, зокрема, слов'янського центрального «язичницького храму на Чорній горі» (за Аль Масуді).

Саме тут у IX–X ст. зустрілись два ранні шляхи поширення християнства: Карпатський (Балканський) і Дністро-Дунайський, які, зокрема, привели до появи великої кількості печерних монастирів на всьому Подністров'ї. Все ж широка християнізація відбувалась через Дніпровський шлях з Києва.

Як показали археологічні дослідження, давній Галич був великим і складним міським столичним поселенським комплексом, який розміщувався в ізлучині Дністра на площі 8 x 8 км.

Тут знаходяться 9 городищ, які в різний час були складовими частинами його міської структури. Основними містотворчими центрами давнього Галича були 5 городищ: Крилоське, Штепанівське, Спаське, Галицьке і Пантелеймонівське. Зокрема, Крилоське городище було дитинцем міста, а інші – княжими дворами-замками. В системі давнього Галича були і великий посад та округа. Загалом усі вони відображали типову соціальну тричленну структуру давньоруського міста.

Наші археологічні дослідження Крилоського городища показали, що його перші укріплення відносяться до ранньозалізного віку. В середині X ст. на території старого городища фракійського гальштату виникає нове велике (50 га) городище ранньоміського (полісного) типу, яке відноситься до долітописної історії великохорватського Галича. Системою багаторядних оборонних ліній (7 валів) тут виділяються п'ять основних майданчиків городища, які були, очевидно, соціально стратифіковані. Зокрема, на стрілці городища міг розміщуватись князівський замок. Поряд, біля потужного джерела води, могло знаходитись святилище (ур. Золотий Тік). Третій майданчик (240 x 410 м) мав найбільш потужні оборонні стіни зрубної конструкції з внутрішньою житлово-господарською прибудовою. Тут, очевидно, перебувала князівська військова дружина. В центральній частині другого майданчика городища (2 га) знаходилась вічева площа з літописною Галичиною Могилою. Нашими дослідженнями під курганом було виявлено символічне поховання в човні з військовим інвентарем (бойові сокири, скрамасак, стріли, круглий щит). Галичина Могила була важливим міським релігійним центром, де відбувалась й інтронізація великохорватських князів-жерців. У східній частині майданчика фіксується велика житлово-господарська і реміснична забудова цього укріпленого поселення ранньоміського комплексу. Перший майданчик (напільний, біля в'їзду), очевидно, використовувався в основному як торгова площа з відповідною інфраструктурою. Долітописний Галич мав ще і потужну зовнішню систему оборони з довгих (до 3 км) валів на вододілах, які одночасно обмежували і велику (до 50 кв. км) ближню сільськогосподарську округу. Важливе місце

в структурі великохорватського Галича відігравали пристань і переправа (брід) на Дністрі під захистом окремого городища.

Як і інші великохорватські городища, Крилоське городище, яке, очевидно, будувалось за єдиним планом як головний князівський ранньоміський полісний і релігійний центр, так і не було до кінця сформоване і заселене. Через 25–30 років воно перестало існувати після русько-хорватської війни 992–993 рр.

Давній Галич починає відроджуватись лише з початку XII ст. (1124 р.), коли утворилось окреме Галицьке князівство. На Дністрі будується невеликий князівський замок Івана-Ігоря Васильовича. Біля пристані і переправи почав формуватись посад нового міста.

В 1141 р. Галич робить своєю столицею Володимирко Володаревич, який будує тут, в його західній околиці, свій княжий укріплений двір з церквою Спаса (літописною). Одночасно розпочалось відродження Крилоського городища, як дитинця нового Галича. В його структурі археологічно виділяються декілька окремих частин. Зокрема, на третьому майданчику (6,5 га) будується сильно укріплений князівський міський комплекс. Він складався з трьох частин. В центрі знаходився Успенський собор з кладовищем. На захід від передсоборної площі розміщувався укріплений князівський двір (резиденція князя), де нами досліджено великий дерев'яний палацовий комплекс. На схід від соборного кладовища розміщувався окремий великий двір військового гарнізону. На південь від передсоборної площі (біля валу) розміщувався адміністративний палацовий комплекс (князівський і міський).

На четвертому майданчику (ур. Золотий Тік, 1,3 га) було розміщено укріплений катедральний монастир – осідок галицького єпископа зі своєю відповідною інфраструктурою, храмом та кладовищем.

Другий майданчик городища в цей час сприймався вже за межами «міста». Тут, біля старої Галичиної Могили, функціонує ще вічева площа, яка почала використовуватись як головна торгова площа міста. Решту південної частини городища традиційно займала житлово-господарська і реміснична забудова

«окольного міста», яка обслуговувала князівський військовий і церковний двори.

Галич був не лише великим політичним і релігійним столичним центром, а й великим міським ремісничим і торговим центром, що передбачає наявність тут міського посаду. Він займав досить велику територію (близько 30 га на протязі 5 км) вздовж лівого берега р. Лукви, від Крилоського городища до Дністра. Чітко простежується його двочленний поділ, який, очевидно, відповідає і суспільному (соціальному) поділу: боярський (підгороддівський) і міщанський (залуквівський). Перший більший і основний.

Княжий Галич мав і досить велику (5 кв. км) міську округу з чіткими природними межами. Зокрема, до неї входили замські княжі двори і укріплені монастирі, які розміщувались по її периметру. Так, до неї входили три княжі двори і близько десяти монастирів. Їх залишками є городища і церковні комплекси. Зокрема, Галицьке городище було княздвором спочатку Івана Васильковича, а потім – угорських намісників. Спаське городище було княздвором Володимирка Володаревича і його родини. Пантелеймонівське городище було княздвором Романа Мстиславича і Данила Романовича. Монастирські комплекси, очевидно, також здебільшого були засновані представниками княжих родів.

Все ж, попри типову давньоруську тричленну міську структуру, княжий Галич XII–XIII ст. мав і свої особливості. По-перше, це велика концентрація на посаді боярських дворів, мешканці яких, очевидно, становили основу населення Галича. По-друге, наявність тут окремих княжих дворів, які належали окремим князівським династіям в часи їх першого вокняжіння в Галичі. По-третє, Галич був не лише великим боярським і князівським містом, а й важливим церковним, релігійним центром. Тут, крім Успенського катедрального собору, було ще близько 20 церков, більшість з яких входила до структури монастирських комплексів. При такій різко стратифікованій (часто антагоністичній) соціальній структурі Галич не мав, очевидно, великого міщанського (торгово-ремісничого) населення. А те, що було, в основному належало до боярського, князівського і церковного

(монастирського) оточення (підпорядкування). По-четверте, в Галичі, як ніде в Києворуській державі, більше 10 років правили іноземці (угорські королі), що означало присутність тоді тут їх численного двору, військової залоги і латинських священиків. Це саме якоюсь мірою стосується і присутності в Галичі часто правителів з інших киеворуських князівств, що загалом створювало нестабільну політичну обстановку.

Історична топографія пізньосередньовічного Галича характеризується різкою зміною його містотворчих центрів.

У середині XIII ст. із втратою ролі столичного міста княжий Галич залишається релігійним, духовним центром Галицько-Волинської держави, як «церковне місто», а саме катедральне, єпископське, а в другій половині XIV ст. вже як митрополічне, з відповідним церковним судово-адміністративним урядом. Їх осідком тепер стала княжа частина старого Галича, біля Успенського Собору. У цей же час біля церкви Св. Пантелеймона, на території старого княжого двору Романа Мстиславича, розміщувався короткочасно й осідок першого галицького латинського арцибіскупа.

З кінця XIV і до середини XVI ст., в період тимчасового занепаду Галицького церковного центру, Галич-Кринос стає осідком лише митрополічних намісників. У кінці XVI ст. – на початку XVII ст., в складний післяунійний період, Галич-Кринос стає короткочасно єпископським осідком львівських «нез'єднаних» православних єпископів. Він розміщувався навколо нової Успенської церкви, яка успадкувала титул і права старого катедрального Собору. Таким чином, в часи окупації Галичини Польщею (1387–1772 рр.) на території княжого Галича вже не існувало єдиного міського комплексу. Він поступово розпався на окремі самостійні поселенські структури: єпископсько-митрополічий осідок, монастирі, села і нове старостинське місто Галич на Дністрі.

Давньоруські городища Галицько-Буковинського Прикарпаття представляють Малу Галицьку землю, яка виділялась не лише найбільшими в регіоні матеріальними і людськими ресурсами, а й особливими умовами розвитку тут давніх етно-

культурних, державотворчих і містотворчих процесів на межі із Степом.

Слов'янський період в історії Середнього Подністров'я і, зокрема, Галицько-Буковинського Прикарпаття починається в першій половині I тис. н. е., коли тут появилось нове, ранньослов'янське (венедське) населення. Воно почало поступово осідати на цих землях, заселених в основному фракійським та іраномовними і германськими етносами, що створило тут нову нестабільну різноетнічну контактну зону, яка завжди була притаманна цьому Дністро-Карпатському регіону.

У V–VII ст. Галицько-Буковинське Прикарпаття стало контактною зоною між склавинами й антами. Причиною їх ранньої появи тут була, безперечно, необхідність взяти під контроль транс'європейські шляхи, зокрема Дунайсько-Серето-Дністровську ділянку Східноєвропейського Янтарного шляху. Значення останнього набуло особливої ваги в епоху Великих переселень, коли Аварський каганат заблокував транскарпатські шляхи. Склавини, піднявшись цим шляхом на Середній Дунай, склали основу морав'ян, словаків і чехів. Анти пішли на Балкани, де стали основою болгарського, македонського, сербського і хорватського етносів. Склавино-антські племена Подністров'я і Прикарпаття взяли найактивнішу участь у цьому переселенському русі на Дунай і Балкани. Адже саме вони ще з венедських часів мали велику густоту населення в цій нестабільній різноетнічній контактній зоні. Це був час швидкого росту культурно-етнічної самосвідомості слов'янської спільноти, яка вступила в період військової демократії, коли на окремих землях політичних утворень виникали перші городища. У VIII–IX ст. цей ранній державотворчий процес почав набувати нової форми організації племінних союзів, які перетворювались у племінні княжіння. Саме вони і є в недатованій частині Літопису. Археологічним відповідником полян, древлян, дулібів, бужан, волинян, уличів, тиверців і хорватів є культура (культури) Луки Райковецької, яка розміщена від Прип'яті і Дніпра до Серето-Пруто-Дністровського межириччя. Зокрема, в Середньому Подністров'ї, в контактній зоні склавино-антських племен,

розміщувались хорвати. Стержневою і організуючою основою хорватів був Східноєвропейський янтарний шлях на ділянці Серет – Дністер – Прут – Серет Карпатський. Баварський Географ (перша половина X ст.) розміщує на лівобережжі Середнього Дністра «область ситтіці», де було «багато народів і сильно укріплених градів», а на правобережжі (Галицько-Буковинське Прикарпаття) – «стадіці» – «численний народ, який мав 516 міст». Це відповідає і надзвичайно великій густоті населення та кількості поселень цього регіону. Саме в цей пізньослов'янський період тут появляються і перші городища, які переважно були общинними центрами.

У IX ст. хорватські племена Середнього Подністров'я опинилися в зоні політичного впливу Першого Болгарського царства, а хорвати Верхнього Подністров'я – в зоні політичного впливу Великої Моравії. На той час ці держави взяли під контроль увесь Карпатський регіон.

На початку X ст. прикарпатські землі хорватів опинилися в зоні політичного впливу Угорщини. Остання тепер на багато років буде претендувати на повну політичну підпорядкованість і залежність собі всього Прикарпаття і Подністров'я. Але на заваді Угорщині стала Києворуська держава, яка ще в кінці IX – на початку X ст. почала активну політику щодо приєднання хорватських земель. В результаті цього першого (зовнішнього) киеворуського одержавлення хорватів тут появились ВТРП (відкриті торгово-ремісничі поселення), побудовані на ключових ділянках транс'європейських шляхів. Це відповідало головному завданню – включення цих земель до зони політичного і торгового впливу.

У другій половині X ст. (після 971 р.) в короткий період політичної нестабільності, пов'язаної з послабленням сусідніх держав, хорватські племена об'єднуються в окреме князівство – Велику Білу нехрещену Хорватію. В процесі цього внутрішнього одержавлення тут починаються і перші містотворчі процеси, які привели до утворення своєрідних ранньоміських поселень полісного типу.

Великохорватське князівство проіснувало недовго, близько 30 років, і було ліквідоване в результаті русько-хорватської війни

992–993 рр. Все Подністров'я і Прикарпаття тепер були включені до складу Києворуської держави. В результаті цього другого зовнішнього одержавлення на хорватських землях появились декілька киеворуських князівських замків, які розміщувались біля знищених великохорватських політико-адміністративних центрів та в зоні ключових ділянок транс'європейських шляхів.

Після смерті Ярослава Мудрого (1054 р.) на території Київської Русі стали активно розвиватись процеси феодалної роздробленості. В цей час Ростиславичі очолили процеси внутрішнього одержавлення на старих великохорватських землях, які входили до Волинської доменіальної волості великокиївських князів. Вони закінчилися створенням тут трьох окремих удільних князівств: Перемишльського, Звенигородського, Тереховлянського, а з початку XII ст. – і Галицького. Почала формуватись нова політична система (князівська), яка супроводжувалась активними містотворчими процесами. Зокрема, старий великохорватський Галич, переживши більш як сторічний період забуття, тепер набуває усіх рис великого давньоруського міського столичного центру – одного з найбільших у Київській Русі. При цьому він був одночасно політико-релігійним центром об'єданого Галицького князівства (Великої Галицької землі) і економічним центром великої округи – Малої Галицької землі. На цій території Галицько-Буковинського Прикарпаття відомо 8 літописних поселень (Тисмениця, Тлумач, Коломия, Биковен, Василів, Онут, Плав, Кучелмін) та ще близько 6 інших великих поселень міського типу, які не згадуються в Літописі. Крім них, у цьому регіоні відомо більше 50 городищ, які були невеликими замками і фортецями. Майже всі вони прив'язані до інфраструктури ранніх транс'європейських шляхів і важливих регіональних доріг. Усі подністровські городища, крім того, знаходились біля давніх переправ (бродів) через Дністер. Загалом за кількістю городищ і міст Галицько-Буковинське Прикарпаття, як Мала Галицька земля і округа Галича, різко виділяється серед усіх інших західноруських земель. Це свідчить про досить високий рівень урбанізації регіону в XII–XIII ст., що мало продовження потім (повторне) знов

вже у XVI–XVII ст., коли питома вага тут міського населення в Галицькій землі становила 18–22% від загальної кількості населення, а міст (містечок) було 79.

У другій половині XIII ст. – першій половині XIV ст. столицями Галицько-Волинської держави ставали Холм і Володимир. Галич як великий політичний центр у цей час васальної залежності від Золотої Орди занепадає. Зупиняється і торгово-ремісниче життя багатьох інших міст і містечок в системі транс'європейських шляхів. Не функціонувала більшість замків і фортець, потреби в яких в умовах монгольської окупації вже не було. Крім того, монголи наказали знищити фортифікацію в містах і замках регіону, особливо з боку східних кордонів, де були їх володіння. Окремі замки ще існують лише на кордонах з Угорщиною і Польщею та на окремих ділянках шляхів і переправ.

Із середини XIV ст., із занепадом Золотої Орди, почався новий період політичної кризи, коли галицькі землі були окуповані Польщею, Литвою і Угорщиною. Тепер у галицьких містах і замках появились їх адміністрація і військові гарнізони.

У кінці XIV ст. була розірвана давня єдність і Малої Галицької землі – Галицько-Буковинського Прикарпаття. Вся їх східна частина (Буковина) була включена до складу Молдавського князівства. Тепер надовго східний кордон Галичини перемістився на захід від Хотинської височини – давнього природно-історичного рубежу зі Степом.

Дослідження державотворчих процесів у регіоні та містотворчих процесів у Галицько-Буковинському Прикарпатті, яке було не лише культурно-етнічною і політичною контактною зоною, а й природною, показали необхідність вивчення ранніх містотворчих процесів в її окремих, локальних ландшафтно-географічних областях. Адже вони відображали різні ресурсно-природні і демографічні та комунікаційні райони, що впливало на суспільно-економічний розвиток їх населення. Зокрема, було виділено Покутсько-Буковинське Придністров'я, Хотинську і Чернівецьку височини, Буковинсько-Бессарабське Придністров'я та Гуцульсько-Буковинське Підгір'я.

Центральною і найбільшою частиною Малої Галицької землі було Покутсько-Буковинське Придністров'я (120 x 60 км), яке є крайньою західною частиною давнього Євразійського Степу. Ця область характеризується надзвичайно сприятливими природно-кліматичними умовами і, зокрема, поширенням ґрунтів чорноземного типу, які сприяють як землеробству, так і скотарству. Всі ці фактори зумовили і велику густоту населення даного регіону, який мав землеробсько-скотарський характер економіки. Тут відомо більше 30 городищ, з яких 7 відносились до міських поселенських комплексів. Крім того, саме тут, в його західній частині, знаходилась і столиця Галицької землі – місто Галич. Найбільш дослідженими є два Попрутські (Ленківецьке і Олешківське) городища та два Придністровські міста (Буківнянське і Василівське городища), які були досить великими і багатофункціональними міськими поселеннями в зоні транс'європейських доріг.

Одні з них складались із декількох городищ, які були дитинцем, замком і монастирем. Інші мали лише один укріплений дитинець і неукріплений посад. Ще одні складались з одного великого городища, яке було розділене на дві частини: дитинець і посад.

Хотинська і Чернівецька височини творили унікальний природний оборонний пояс (довжиною 45 км між Дністром і Прутом), в якому виділяється лише вузька ділянка долини Прута («Чернівецькі ворота»), через яку проходив давній євразійський міграційний і торговий шлях. На Хотинській височині було побудовано близько 20 слов'яно-руських городищ, які виконували важливі оборонні функції в системі цієї потужної природної лінії на межі з давнім Степом. Зокрема, в кінці IX – на початку X ст. тут, на пограниччі з тиверцями, було побудовано 11 городищ. Окремі з них були общинними та торгово-ремісничими центрами. В часи Великохорватського князівства (друга половина X ст.) тут функціонувало 14 городищ. В XI ст. на Хотинській височині появилась і перша киеворуська фортеця (Горішньошерівецьке городище), військовий гарнізон якої здійснював контроль за новоприєднаними землями лікві-

дованої Великої Білої Хорватії. В період Галицького князівства і Галицько-Волинської держави тут було збудовано 8 городищ, які мали важливе прикордонне значення військових фортець і феодальних замків. В крайній, східній частині Хотинської височини (біля Дністра) було розміщене і літописне місто Плав (Хотинське городище).

На Чернівецькій височині (12 x 5 км) в кінці IX – на початку X ст. було побудовано 6 пізньослов'янських городищ, які, очевидно, відносились до одного великого багатофункціонального поселенського общинно-племінного Ревнянського комплексу. Одне городище в ньому мало господарсько-виробничий (торговий) характер, а друге – господарсько-ремісничий. Ще три городища мали в основному військову функцію. Окреме невелике кругле городище було святилищем. В період Великохорватського князівства Ревнянський поселенський комплекс набуває всіх характерних рис ранньоміського міста полісного типу. Одне городище стало дитинцем, а друге – укріпленим посадом. Чотири інших городища виконували попередні функції. Можливо, саме це раннє місто мав на увазі Арабський Анонім (982 р.), коли говорив про «місто Хорват над рікою Рута».

Територія Буковинсько-Бессарабського Подністров'я (довжиною 75 км) довгий час була малозаселеною прикордонною землею в контактній зоні між хорватами і тиверцями. Все ж на Дністровському побережжі, біля переправ (бродів) у пізньослов'янський час знаходилось 5 городищ. Крім того, на цій території було зведено п'ять оборонних ліній з Довгих валів («Траянові вали»), які проходили в системі численних довгих і глибоких річкових долин. У XII–XIII ст. тут появилось 11 давньогалицьких городищ. Три городища, очевидно, входили до структури літописного міста Кучелмін.

На території Галицько-Буковинського Підгір'я (на проміжку близько 100 км), яке досить густо заселене у зв'язку зі сприятливими природно-кліматичними умовами та наявністю численних соляних джерел, розміщено близько 40 городищ. Більшість із них була пов'язана з функціонуванням тут давніх транскарпатських шляхів, які проходили вздовж Прута, Черемошу, Би-

Список використаних джерел та літератури

Джерела

Ауліх В. В. Звіт про польові дослідження Галицького загону Карпато-Волинської археологічної експедиції ІСН АН УРСР в 1969 р. // Фонди Івано-Франківського краєзнавчого музею.

Ауліх В. В. Звіт про польові дослідження Галицького загону Карпато-Волинської археологічної експедиції ІСН АН УРСР в 1970 р. // Фонди Івано-Франківського краєзнавчого музею.

Ауліх В. В. Звіт про польові дослідження Галицького загону Карпато-Волинської археологічної експедиції ІСН АН УРСР в 1971 р. // Фонди Івано-Франківського краєзнавчого музею.

Ауліх В. В. Звіт про польові дослідження Галицького загону Карпато-Волинської археологічної експедиції ІСН АН УРСР в 1972 р. // Фонди Івано-Франківського краєзнавчого музею.

Ауліх В. В. Звіт про польові дослідження Галицького загону Карпато-Волинської археологічної експедиції ІСН АН УРСР в 1973 р. // Фонди Івано-Франківського краєзнавчого музею.

Ауліх В. В. Звіт про польові дослідження Галицького загону Карпато-Волинської археологічної експедиції ІСН АН УРСР в 1974 р. // Фонди Івано-Франківського краєзнавчого музею.

Ауліх В. В. Звіт про польові дослідження Галицького загону Карпато-Волинської археологічної експедиції ІСН АН УРСР в 1976 р. // Фонди Івано-Франківського краєзнавчого музею.

Ауліх В. В. Звіт про польові дослідження Галицького загону Карпато-Волинської археологічної експедиції ІСН АН УРСР в 1977 р. // Фонди Івано-Франківського краєзнавчого музею.

Ауліх В. В. Звіт про польові дослідження Галицької археологічної експедиції ІСН АН УРСР у Львові в 1978 р. // Фонди Івано-Франківського краєзнавчого музею.

Ауліх В. В. Звіт про польові дослідження Галицької археологічної експедиції ІСН АН УРСР у Львові в 1979 р. // Фонди Івано-Франківського краєзнавчого музею.

стриці і Серету Карпатського. Окрему групу пізньослов'янських городищ складали великі городища-сховища для худоби (зимівники). Інші були общинними центрами та невеликими святилищами. Одне городище (Рудниківське), очевидно, було невеликим великохорватським ранньоміським полісом на Пруті. В XII–XIII ст. тут появляються численні фортеці і феодалні замки. Найбільш дослідженими з них є Молодіївське і Карапчівське (літописний Городок на Черемоші) городища.

Найменш дослідженою є західна частина Малої Галицької землі і, зокрема, Західне Бойківське Підгір'я та Подністров'я. Тут, у регіоні давнього пралісу, зараз відомо більше 15 городищ, які також в основному входили до інфраструктури торгових шляхів.

Загалом дослідження містотворчих процесів на території Малої Галицької землі переконує, що цей південно-східний край Великої Галицької землі, який характеризувався значними природними ресурсами і людським потенціалом, відзначався високим рівнем не лише заселеності, а й урбанізації.

Саме тут, у давній контактній зоні слов'янських племен склавинів і антів, а згодом у центральній частині розселення хорватських племен, виник літописний Галич, який став столичним містом Галицької землі. Галич став і центром зовнішньої округи – Малої Галицької землі, яка сформувалася в межах Галицько-Буковинського Прикарпаття. Вона розвивалась у залежності від тих політичних і економічних процесів, які проходили як у столиці, так і в Галицькому князівстві та Галицько-Волинській державі. Особливе місце в цих процесах займали містотворчі процеси, що було викликано важливим геополітичним розміщенням Малої Галицької землі.

Загалом Мала Галицька земля була і південно-західним краєм Києворуської держави, з якою вона перебувала в давніх традиційних політичних, торгово-економічних і культурних зв'язках як її невід'ємна частина. Тому тут відбувались такі самі державотворчі і містотворчі процеси, як і на інших територіях Давньої Русі.

Ауліх В. В. Звіт про польові дослідження Галицької археологічної експедиції ІСН АН УРСР у Львові в 1980 р. // Фонди Івано-Франківського краєзнавчого музею.

Ауліх В. В. Звіт про польові дослідження Галицької археологічної експедиції ІСН АН УРСР у Львові в 1981 р. // Фонди Івано-Франківського краєзнавчого музею.

Ауліх В. В. Звіт про польові дослідження Галицької археологічної експедиції ІСН АН УРСР у Львові в 1982 р. // Фонди Івано-Франківського краєзнавчого музею.

Ауліх В. В. Звіт про польові дослідження Галицької археологічної експедиції ІСН АН УРСР у Львові в 1983 р. // Фонди Івано-Франківського краєзнавчого музею.

Ауліх В. В. Звіт про польові дослідження Галицької археологічної експедиції ІСН АН УРСР у Львові в 1984 р. // Фонди Івано-Франківського краєзнавчого музею.

Ауліх В. В. Звіт про польові дослідження Галицької археологічної експедиції ІСН АН УРСР у Львові в 1985 р. // Фонди Івано-Франківського краєзнавчого музею.

Ауліх В. В. Звіт про польові дослідження Галицької археологічної експедиції ІСН АН УРСР у Львові в 1986 р. // Фонди Івано-Франківського краєзнавчого музею.

Раппопорт П. А. Отчет о работе отряда по изучению крепостей в 1962 г. // Фонди Івано-Франківського краєзнавчого музею.

Раппопорт П. А. Отчет о работе отряда по изучению крепостей в 1963 г. // Фонди Івано-Франківського краєзнавчого музею.

Михайлина Л. П., Пивоваров С. В., Возний І. П. Звіт про розкопки городища XII–XIII ст. в с. Чорнівка Новоселицького району Чернівецької області в 1985, 1988 рр. // НА БЦАД. – Ф. 3. – Оп. 1. – Од. зб. 2–34 с.

Михайлина Л. П. Звіт про розкопки городища VIII–X ст. Ревне-2, ур. Ріпа в с. Ревне Кіцманського району Чернівецької області в 1988 р. // НА БЦАД. – Ф. 3. – Оп. 1. – Од. зб. 3–32 с.

Михайлина Л. П., Пивоваров С. В., Возний І. П. Звіт про розкопки городища VIII–X ст. біля с. Ревне Кіцманського райо-

ну та феодальної укріпленої садиби XII–XIII ст. біля с. Чорнівка Новоселицького району в 1989 р. // НА БЦАД. – Ф. 3. – Оп. 1. – Од. зб. 4–59 с.

Михайлина Л. П., Возний І. П. Звіт археологічної експедиції Чернівецького університету про розкопки городища VIII–X ст. біля с. Ревне та Чорнівського городища у 1991 р. // НА БЦАД. – Ф. 3. – Оп. 1. – Од. зб. 5–63 с.

Михайлина Л. П., Пивоваров С. В., Рідуш Б. Т. Звіт про археологічні роботи Буковинського центру археологічних досліджень при ЧДУ на території сіл Василева та Онут Заставнівського району Чернівецької області в 1997–1998 рр. // НА БЦАД. – Ф. 3. – Оп. 1. – Од. зб. 6–33 с.

Михайлина Л. П., Пивоваров С. В. Звіт про археологічні роботи Буковинського центру археологічних досліджень при ЧДУ ім. Ю. Федьковича на городищі поблизу с. Зелена Липа Хотинського району Чернівецької області в 2000–2001 рр. // НА БЦАД. – Ф. 3. – Оп. 1. – Од. зб. 8–54 с.

Пивоваров С. В., Михайлина Л. П., Рідуш Б. Т. Звіт про археологічні роботи Буковинського центру археологічних досліджень при ЧДУ на території с. Галиця Сокирянського району Чернівецької області в 1999 р. // НА БЦАД. – Ф. 3. – Оп. 1. – Од. зб. 7–76 с.

Пивоваров С. В. Звіт про археологічні роботи Буковинського центру археологічних досліджень при ЧДУ ім. Ю. Федьковича на городищах в с. Недобоївці та с. Зелена Липа Хотинського району Чернівецької області в 2003 р. // НА БЦАД. – Ф. 3. – Оп. 1. – Од. зб. 9–31 с.

Тимошук Б. О. Рукописні матеріали. Давня Русь (поселення і городища) // БЦАД. – Ф. 3. – Оп. 2. – Од. зб. 9–100 с.

Тимошук Б. О. Археологічні розвідки Чернівецького музею на Дністрі в 1949 р. // НА ІА НАНУ. – Чернівці, 1949. – 1949/37. – 15 с.

Тимошук Б. О. Звіт про археологічні розвідки Чернівецького краєзнавчого музею на Дністрі в 1950 р. // НА ІА НАНУ. – 1950/14.

Тимошук Б. О. Археологічні дослідження у верхів'ї р. Серет у 1951 р. // АНВ ЧКМ. – Ф. 23/42. – Оп. 2. – Од. зб. 15–11 с.

Тимощук Б. А. Отчет об исследовании Ленкавецкого городища (древние Черновцы) // НА ІА НАНУ. – 1953/18.

Тимощук Б. О. Розвідки слов'янських пам'яток на Дністрі в 1954 р. // НА ІА НАНУ. – 1954/15.

Тимощук Б. О., Винокур І. С. Звіт про археологічні дослідження Чернівецького краєзнавчого музею в 1957 р. // НА ІА НАНУ. – 1957/21.

Тимощук Б. О. Розкопки старослов'янського храму в с. Василів Чернівецької області // НА ІА НАНУ. – 1958/19.

Тимощук Б. О. Звіт про розкопки давньоруського храму в с. Василів Чернівецької області в 1958–1959 рр. // НА ІА НАНУ. – 1959/22.

Тимощук Б. О. Звіт про археологічні дослідження Чернівецького краєзнавчого музею в 1960 р. // НА ІА НАНУ. – 1960/23.

Тимощук Б. О. Звіт про археологічні дослідження давньоруського городища в с. Дарабани Хотинського району в 1966 р. // НА ІА НАНУ. – 1966/86.

Тимощук Б. О. Звіт про роботу Чернівецького краєзнавчого музею в 1967 р. // НА ІА НАНУ. – 1967/87.

Тимощук Б. О. Звіт про розкопки на давньоруському городищі Галиця в с. Ломачинці Сокирянського району Чернівецької області в 1968 р. (XI–XIII ст.) // НА ІА НАНУ. – 1968/77.

Тимощук Б. О. Звіт про розкопки давньоруського городища в с. Перебиківці Хотинського району Чернівецької області // НА ІА НАНУ. – 1969/40.

Тимощук Б. О. Звіт про розкопки на Перебиківському городищі та слов'янських поселеннях (ур. Цегольня та Лука) // НА ІА НАНУ. – 1970/54.

Тимощук Б. О., Томенчук Б. П. Звіт про розкопки давньоруського городища Окопи в с. Молодія Глибоцького району Чернівецької області, проведений в 1976 році // НА ІА НАНУ. – 1976/135. – 16 с.

Тимощук Б. А., Томенчук Б. П. Отчет о раскопках древнерусского городища Окопы в с. Молодия Глыбокского райо-

на (XII–XIV вв.) в 1977 г. // АНВ ЧКМ. – Ф. Р. 23/42. – Оп. 2. – Од. зб. 286. – 39 с.

Тимощук Б. А., Филипчук М. Отчет об исследованиях городища XII–XIII вв. в с. Черновка Новоселицкого района Черновицкой области // НА ІА НАНУ. – 1982/58.

Томенчук Б. П., Тимощук Б. О. Звіт про розкопки давньоруського городища Окопи в с. Молодія Глибоцького району Чернівецької області в 1977 р. // АНВ ЧКМ. – Ф. 23/42. – Оп. 2. – Од. зб. 286. – 39 с.

Томенчук Б. П. Звіт про розкопки давньоруського городища Замчище (дитинця літописного міста Василева на Дністрі) в с. Василеві Заставнівського району Чернівецької області // НА ІА НАНУ. – 1977/52. – 15 с.

Томенчук Б. П. Звіт про розкопки давньоруського городища Замчище в с. Василеві Заставнівського району Чернівецької області та розвідки в Івано-Франківській області, проведені в 1978 р. // НА ІА НАНУ. – 1978/68. – 22 с.

Томенчук Б. П. Звіт про розкопки давньоруського городища Городок – літописного Городка на Черемоші в с. Карапчеві Вишницького району Чернівецької області та розвідки в Івано-Франківській області, проведені в 1979 р. // НА ІА НАНУ. – 1979/103. – 26 с.

Смирнова Г. И. Отчет о работе Западноукраинской экспедиции Ленинградского государственного Эрмитажа 1980 года (с. Днестровка Кельменецкого района Черновицкой области). – (Томенчук Б. – курганный могильник) // НА ІА НАНУ. – 1980/47. – 36 с.

Томенчук Б. П. Звіт про розвідкові охоронні розкопки на городищі Замчище в с. Олешкові Снятинського району Івано-Франківської області, проведені в 1981 році // НА ІА НАНУ. – 1981/33. – 13 с.

Томенчук Б. П. Звіт про охоронні розкопки на давньоруському городищі Замчище в с. Олешкові Снятинського району Івано-Франківської області та розвідки городищ, проведені в 1982 році // НА ІА НАНУ. – 1982/123. – 36 с.

Томенчук Б. П. Звіт про охоронні розкопки на давньоруському городищі Замчище в с. Олешків Снятинського району Іва-

но-Франківської області, проведені в 1983 році // НА ІА НАНУ. – 1983/100. – 33 с.

Томенчук Б. П. Звіт про охоронні розкопки на давньоруському городищі Замчище в с. Олешків Снятинського району Івано-Франківської області та розвідки городищ, проведені в 1984 році // НА ІА НАНУ. – 1984/169. – 31 с.

Томенчук Б. П. Звіт про охоронні розкопки на давньоруських городищах в с. Луковище (Підгороддя) Рогатинського району Івано-Франківської області та в с. Василів Заставнівського району Чернівецької області, проведені в 1985 році // НА ІА НАНУ. – 1985/61. – 43 с.

Томенчук Б. П. Звіт про археологічні дослідження, проведені в 1986 році на городищі в с. Луковище Рогатинського району Івано-Франківської області, та розвідки городищ // НА ІА НАНУ. – 1986/58. – 21 с.

Томенчук Б. П. Звіт про археологічні дослідження, проведені в 1988 році на городищі в с. Буківна Тлумацького району Івано-Франківської області, та розвідки городищ // НА ІА НАНУ. – 1988/86. – 27 с.

Томенчук Б. П. Звіт про археологічні дослідження, проведені в 1989 році на давньоруському городищі в с. Пітрич (Козино) Тисменицького району Івано-Франківської області // НА ІА НАНУ. – 1989/158. – 24 с.

Томенчук Б. П. Звіт про археологічні дослідження, проведені в 1990 році на могильнику в с. Залуква Галицького району Івано-Франківської області // НА ІА НАНУ. – 1990/99. – 25 с.

Томенчук Б. П. Звіт про охоронні археологічні дослідження давньоруських могильників, проведені на території давнього Галича в 1991 році // НА ІА НАНУ. – 1991/61. – 25 с.

Баран В. Д., Томенчук Б. П. Звіт про охоронні археологічні дослідження в с. Крилос (ур. Качків, Галичина Могила) в 1991 році // НА ІА НАНУ. – 1991/162. – 24 с.

Баран В. Д., Томенчук Б. П. Звіт про охоронні археологічні дослідження в с. Крилос Галицького району (Галичина Могила) в 1992 році // НА ІА НАНУ. – 1992/98. – 36 с.

Баран В. Д., Томенчук Б. П. Звіт про охоронні дослідження в с. Крилос в 1993 році (в околицях села та на території Крилоського городища і в ур. Четверки) // НА ІА НАНУ. – 1993/12. – 42 с.

Баран В. Д., Томенчук Б. П. Звіт про охоронні археологічні дослідження, проведені в 1994 році Галицькою слов'яно-руською експедицією (ур. Над Стінкою, Царинка, Винниця, Воскресенське, Старі Палаці) // НА ІА НАНУ. – 1994/10. – 36 с.

Баран В. Д., Томенчук Б. П. Звіт про археологічні дослідження, проведені в 1995 році Галицькою археологічною експедицією (Крилоське городище, ур. Вали, Старі Палаці) // НА ІА НАНУ. – 1995/4. – 26 с.

Баран В. Д., Томенчук Б. П. Звіт про археологічні дослідження, проведені в 1996 році Галицькою археологічною експедицією (Крилоське городище) // НА ІА НАНУ. – 1996/7. – 24 с.

Баран В. Д., Томенчук Б. П. Звіт про археологічні дослідження, проведені в 1997 році Галицькою археологічною експедицією (Крилоське городище, ур. Сад, Музей) // НА ІА НАНУ. – 1997/90. – 35 с.

Баран В. Д., Томенчук Б. П. Звіт про археологічні дослідження, проведені в 1998 році Галицькою археологічною експедицією (Крилоське городище, ур. Сад, Музей, Погарище) // НА ІА НАНУ. – 1998/67. – 37 с.

Баран В. Д., Томенчук Б. П. Звіт про археологічні дослідження, проведені в 1999 році Галицькою археологічною експедицією (Крилоське городище, ур. Сад, Музей) // НА ІА НАНУ. – 1999/87. – 25 с.

Баран В. Д., Томенчук Б. П. Звіт про археологічні дослідження, проведені в 2000 році Галицькою археологічною експедицією (Крилоське городище, ур. Сад, Музей) // НА ІА НАНУ. – 2000/122. – 31 с.

Томенчук Б. П., Мельничук О., Баран В. Д. Звіт про археологічні дослідження, проведені в 2001 році Галицькою археологічною експедицією (Крилоське городище, ур. Сад, Музей) // НА ІА НАНУ. – 2001/101. – 27 с.

Томенчук Б. П., Мельничук О., Баран В. Д. Звіт про археологічні дослідження, проведені в 2002 році Галицькою археологічною експедицією (Крилоське городище) // НА ІА НАНУ. – 2002/152. – 32 с.

Томенчук Б. П., Мельничук О. Звіт про археологічні дослідження, проведені в 2003 році Галицькою археологічною експедицією (Крилоське городище, ур. Сади, Митрополичі палати) // НА ІА НАНУ. – 2003/178. – 27 с.

Томенчук Б. П., Мельничук О. Звіт про археологічні дослідження, проведені в 2004 році Галицькою археологічною експедицією (Крилоське городище) // НА ІА НАНУ. – 2004/112. – 30 с.

Томенчук Б. П., Мельничук О. Звіт про археологічні дослідження, проведені в 2005 році Галицькою археологічною експедицією (Крилоське городище, Пантелеймонівське городище) // НА ІА НАНУ. – 2005/198. – 21 с.

Томенчук Б. П., Мельничук О. Звіт про археологічні дослідження, проведені в 2006 році Галицькою археологічною експедицією (Пантелеймонівське городище) // НА ІА НАНУ. – 2006/114. – 31 с.

Томенчук Б. П., Мельничук О. Звіт про археологічні дослідження, проведені в 2007 році Галицькою археологічною експедицією // НА ІА НАНУ. – 2007/83.

Томенчук Б. П., Мельничук О. Звіт про археологічні дослідження, проведені в 2008 році Галицькою археологічною експедицією // НА ІА НАНУ. – 2008/96.

Томенчук Б. П., Мельничук О. Звіт про археологічні дослідження, проведені в 2009 р. Галицькою археологічною експедицією // НА ІА НАНУ. – 2009/102.

Томенчук Б. П., Кугутяк М. В. Звіт про археологічні розвідки городищ, проведені Карпатською археологічною експедицією в 2009 році // НА ІА НАНУ. – 2009/103.

Томенчук Б. П., Мельничук О. Звіт про археологічні дослідження, проведені Галицькою археологічною експедицією в 2010 році // НА ІА НАНУ. – 2010/97.

Томенчук Б. П., Мельничук О. Звіт про археологічні дослідження, проведені Галицькою археологічною експедицією в 2011 році // НА ІА НАНУ. – 2011/102.

Томенчук Б. П., Мельничук О. Звіт про археологічні дослідження, проведені Галицькою археологічною експедицією в 2012 році // НА ІА НАНУ. – 2012/95.

Література

Абрамович Д. І. Києво-Печерський патерик. – К., 1991. – С. 131–136.

Авдусин Д. А. Происхождение древнерусских городов (по археологическим данным) // В. И. 1980. – №2. – С. 24–42.

Александров Д. Н. Галицко-Волынская земля в XIII – первой четверти XV вв. – М., 1997. – 135 с.

Археология Прикарпаття, Волини и Закарпаття (энеолит, бронза и раннее железо). – К.: Наукова думка, 1990. – 186 с.

Археология Прикарпаття, Волини и Закарпаття (раннеславянский и древнерусский периоды). – К.: Наукова думка, 1990. – 189 с.

Археологічні пам'ятки Прикарпаття і Волині доби бронзи та раннього заліза. – К.: Наукова думка, 1982. – 194 с.

Археологічні пам'ятки Прикарпаття і Волині ранньослов'янського і давньоруського періодів. – К.: Наукова думка, 1982. – 268 с.

Археология Украинской РСР. Раннеслов'янський та давньоруський періоди. – К.: Наукова думка, 1985. – Т. 3. – 575 с.

Аулих В. Древнерусский Галич в свете новых исследований // Древнерусское государство и славяне. – Минск, 1983. – С. 67–69.

Аулих В. Историческая топография древнего Галича // Славянские древности: Этногенез. Материальная культура Древней Руси. – К., 1980. – С. 133–151.

Аулих В. О детинце древнего Галича // Древнерусский город. – К.: Наукова думка, 1984. – С. 12–14.

Аулих В., Могитич И. Р., Петегирич В. М., Чугайда И. Д. Галицкая экспедиция // АО. – 1973. – М., 1974. – С. 240–243.

Ауліх В., Петегірич В. М. Работы Галицкого отряда Карпато-Волынской экспедиции // АО. – 1977. – М., 1978. – С. 292.

Ауліх В. В. Концепції про місцезнаходження давнього Галича в світлі археологічних джерел // Матеріали звітної наукової сесії Інституту суспільних наук АН УРСР. – К., 1971. – С. 81–83.

Ауліх В. В. Населення південно-західного пограниччя Київської Русі (з історії Галицької землі V–X ст.) // Київська Русь: культура, традиції. – К., 1982. – С. 4–12.

Ауліх В. З історичної географії Галицької землі // Галицько-Волинська держава: передумови виникнення, історія, культура, традиції. – Львів, 1993. – С. 31–33.

Ауліх В. З історії долітописного Галича // Дослідження зі слов'яно-руської археології. – К.: Наукова думка, 1976. – С. 120–134.

Ауліх В. Княжий Галич // Галичина і Волинь у добу середньовіччя. – Львів, 2001. – С. 139–153.

Ауліх В. Про етапи розвитку і структури давнього Галича // Тези доповідей V Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський, 1980. – С. 147–148.

Ауліх В., Джеджора О., Лукомський Ю. Дослідження Галицького подолу // Нові матеріали з археології Прикарпаття і Волині. – Львів, 1991. – С. 4–7.

Багачик Т. С. Історія Північної Бессарабії. – Чернівці: Зелена Буковина, 2003. – 108 с.

Баженов О. А. Вплив торгівлі на формування міст в Середньому Подністров'ї (IX–XIII ст.) // Давня і середньовічна історія України. – Кам'янець-Подільський, 2000. – С. 248–251.

Баженов О. А. Історія та культура Середнього Подністров'я IX–XIII ст. – Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори», 2006–2009. – 304 с.

Балагури Э.А., Гранчак И. М., Котигорошко В. Г. и др. Древняя история Верхнего Потисья. – Львов, 1991. – 203 с.

Балагурі Е.А., Пеняк С. І. Закарпаття – земля слов'янська. – Ужгород, 1976. – 157 с.

Балух В. О., Боднарук Б. М. Витоки і складові утворення Галицької митрополії та її статус у складі Православної церкви

в Україні // Матеріали V конгресу Міжнародної асоціації українців. Соціально-гуманітарні науки. – Чернівці: Прут, 2004. – С. 188–195.

Бандрівський М. Кельтські урбаноніми у Верхньому Подністров'ї // Нові матеріали з археології Прикарпаття і Волині. – Вип. 2. – Львів, 1992. – С. 40–42.

Бандрівський М. С. Етнокультурна ситуація у північно-східних Карпатах у період раннього заліза // Етногенез та етнічна історія населення українських Карпат. – Т. I. – Археологія та антропологія. – Львів, 1999. – С. 145–162.

Баран В. Д. Археологія древнього Галича // Восточная Европа в средневековье. – М., 2004. – С. 276–283.

Баран В. Д. Етногенез українського народу. – К., 2007. – 148 с.

Баран В. Д. Княжий Галич в історії України // УІЖ. – 2001. – №4. – С. 67–75.

Баран В. Д. Проблеми етнокультурного розвитку на території України в I тис. н. е. // Давня і середньовічна Україна (історико-археологічний збірник). – Кам'янець-Подільський, 2000. – С. 127–136.

Баран В. Д. Становлення ранньосередньовічних слов'янських культур та основні шляхи розселення слов'ян. – ЗНТШ. – Т. ССХХV. – Львів, 1993. – С. 59–86.

Баран В. Д. Східнокарпатський регіон у V–VII ст. н. е. // Етногенез та етнічна історія населення Українських Карпат. – Т. I. – Археологія та антропологія. – Львів, 1999. – С. 263–308.

Баран В. Д., Томенчук Б. П. Галичина Могила // Галицько-Волинська держава. Тези Міжнародної наукової конференції. – Львів, 1993. – С. 30–31.

Баран В. Д., Томенчук Б. П. Літописний курган Галичина Могила в Крилосі // Галичина. – Івано-Франківськ, 1998. – № 1. – С. 4–10.

Баран В., Томенчук Б. Княжий Галич в історії України // Галич і Галицька земля в державотворчих процесах України. Матеріали Міжнародної наукової конференції. – Галич, 2008. – С. 154–166.

Баран В., Томенчук Б. Підсумки досліджень Галицької археологічної експедиції в 1991–1996 рр. // Галич і Галицька земля. – Київ, Галич, 1996. – С. 10–17.

Бевз М., Бевз В., Лукомський Ю., Петрик В. Успенський собор давнього Галича: історія вивчення, проблеми збереження та консервації // Християнська спадщина Галицько-Волинської держави: ціннісні орієнтири духовного поступу українського народу. Матеріали Міжнародної наукової ювілейної конференції. – Івано-Франківськ, Галич, 2006. – С. 35–42.

Беяева С. А. Земли Южной Руси во второй половине XIII – XIV вв. – К., 1982. – 120 с.

Бондаренко И. А. Древнерусское градостроительство: традиции и идеалы. – М., 2002. – 108 с.

Ботушанський В. М., Вакуленко Л. В., Дмитрюк М. Г. Археологічні дослідження літописного Василево в 1959 р. // Наукові записки Чернівецького університету. – Чернівці, 1961. – Т. 50. – С. 29–33.

Брайчевський М. Ю. Галицько-Волинське королівство // Хроніка. – 2000. – Вип. 31–32. – К., 1990. – С. 84–101.

Брайчевський М. Ю. Географічні межі Галицького князівства близько 1185 р. (з коментарів до «Слова о полку Ігоревім») // Галич: Галицька земля. Збірник наукових праць. – Київ – Галич, 1998. – С. 26–27.

Брайчевський М. Ю. Походження Русі. – К., 1968.

Булкин В. А., Дубов И. В., Лебедев В. С. Археологические памятники Древней Руси IX–X вв. – Л., 1978. – 150 с.

Быря П. П. К проблеме градообразования в Поднестровье в период раннего средневековья // Древности юго-запада СРСР (I – середина II тисячелетия н. э.). – Кишинев: Штиница, 1991. – С. 186–205.

Вакуленко Л. В. Населення східних Карпат в пізньоримський час // Етногенез та етнічна історія населення Українських Карпат. – Т. I. – Археологія та антропологія. – Львів, 1989. – С. 227–262.

Вакуленко Л. В., Приходнюк О. М. Этнокультурные процессы в Карпатском бассейне и Подунавье в период раннего средневековья (V–VII вв.) // Славяне и Русь (в зарубежной историографии). – К.: Наукова думка, 1990. – С. 79–99.

Винокур І. С. Історія лісостепового Подністров'я та Південного Побужжя. – К., Одеса, 1985. – 126 с.

Винокур І. С. Південне пограниччя Галицького князівства: Пониззя // Галич і Галицька земля. – Київ – Галич, 1998. – С. 31–35.

Винокур І. С., Тимощук Б. О. Давні слов'яни на Дністрі. – Ужгород: Карпати, 1977. – 111 с.

Винокур І., Горішний П. Бакота. Столиця давньоруського Пониззя. – Кам'янець-Подільський: Центр Поділлезнавства, 1994. – 362 с.

Власенко И., Тельнов Н. Новые данные в южной границе Галицкой Руси // Галицько-Волинська держава: передумови виникнення, історія, культура, традиції. – Львів, 1993. – С. 33–35.

Возний І. До проблеми генези торгово-ремісничих посадів давньоруських міст // Наукові записки з української історії. 36. наук. ст. – Переяслав-Хмельницький: Золоті литаври, 2000. – Вип. II. – С. 35–46.

Возний І. Історико-культурний розвиток населення межиріччя Верхнього Сірету та Середнього Дністра в X – XIV ст. Частина 1. Поселення. – Чернівці: Золоті литаври, 2009. – 580 с.

Возний І. Історико-культурний розвиток населення межиріччя Верхнього Сірету та Середнього Дністра в X – XIV ст. Частина 2. Матеріальна, духовна культура та соціально-історичний розвиток. – Чернівці: Золоті литаври, 2009. – 567 с.

Возний І. П. Давньоруські міста Північної Буковини: їх роль в охороні південного порубіжжя Галицько-Волинського князівства // Роль давніх міських центрів у становленні Київської Русі. Матеріали польового семінару. – Суми, 1993. – С. 39–41.

Возний І. П. Політичний розвиток території між Верхнім Сіретом та Середнім Дністром у другій половині XIII – XIV ст. // Слов'яни і Русь: археологія та історія. – К., 2013. – С. 47–55.

Возний І. П. Поселення X–XIV ст. у межиріччі Верхнього Сирету та Середнього Дністра. Частина I. Укріплені поселення та давньоруські міста. – Чернівці: Золоті литаври, 2005. – 256 с.

Возний І. П. Скотарство та полювання населення Північної Буковини XII–XIII ст. // Науковий вісник Чернівецького університету. Серія «Історія». – Чернівці: Рута, 2000. – Вип. 96–97. – С. 112–122.

Возний І. П. Територія Середнього Подністров'я та Верхнього Попруття як південне порубіжжя Галицької Русі XII–XIII ст. // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені В. Гнатюка. Серія «Історія». – Тернопіль, 2000. – Вип. 10. – С. 34–40.

Возний І. П. Чорнівська феодальна укріплена садиба XII–XIII ст. – Чернівці: Рута, 1998. – 153 с.

Возний І. Ремісничий посад XII–XIII ст. стародавніх Чернівців // Середньовічна Європа: погляд з кінця XX ст. – Чернівці: Золоті литаври, 2000. – С. 221–225.

Возний І. Топографія, розміри та фортифікаційні споруди городищ Північної Буковини XII–XIII ст. // ПССІАЕ. – Чернівці: Золоті литаври, 1999. – Т. II. – С. 174–186.

Войнаровский В. Н., Сайко М. Н. Рынок в системе хозяйствования населения Северной Буковины в I тыс. н. э. // Традиции и инновации в материальной культуре древних обществ. – М., 1990. – С. 110–121.

Войтович А. В. Границы Галицко-Волынского государства // Русин. – Кишинев, 2011. – №4(25). – С. 5–41.

Войтович А. Карпатські хорвати в етнополітичному розвитку Центрально-Східної Європи раннього середньовіччя // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до XVIII ст. – Вип. 4. – К., 2004. – С. 105–132.

Войтович А. Князівство карпатських хорватів // Етногенез та рання історія слов'ян: нові наукові концепції на зламі тисячоліть. Матеріали Міжнародної наукової конференції. – Львів, 2001. – С. 195–210.

Войтович А. Князівські династії Східної Європи (кінець IX – початок XVI ст.). Склад, суспільна і політична роль. Історико-генеалогічне дослідження. – Львів, 2000. – 649 с.

Войтович А. Король Данило Романович: політик і полководець // Доба короля Данила в науці, мистецтві, літературі. Матеріали Міжнародної наукової конференції. – Львів, 2008. – С. 22–97.

Войтович А. Торгівля і торговельні шляхи // Історія української культури (XII – середина XVII ст.). – К., 2001. – Т. II. – С. 81–92.

Войтович А. Удільні князівства Рюриковичів і Гедиміновичів у XII–XVI ст. – Львів, 1996. – 251 с.

Волощук М. «Русь» в угорському королівстві (XI – друга половина XIV ст.): суспільно-політична роль, майнові стосунки, міграції. – Івано-Франківськ, 2014. – 496 с.

Волощук М. М. Даниил Галицкий и Бела IV: к реконструкции русско-венгерских отношений 30-х годов XIII в. / *Rossica Antiqua* 2006. Исследования и материалы. – Санкт-Петербург, 2006. – С. 331–341.

Волощук М. Роман Мстиславич – видатна постать української історії // Історичний журнал. – 2005. – №3. – С. 74–84.

Воронин Н. Н. К итогам и задачам археологического изучения древнерусского города // КСИИМК. – 1951. – Вып. 41. – С. 5–29.

Воронин Н. Н. Крепостные сооружения // История культуры Древней Руси. – М., Л., 1948. – С. 439–470.

Воронин Н. Н., Каргер М. К. Архитектура // История культуры древней Руси. – М. – Л., 1951. – Т. II. – С. 281–282.

Вульпе Р. Верхний вал Бессарабии и проблема гревтунгов к западу от Днестра // Материалы и исследования по археологии Юго-Запада УССР и Румынской Народной Республики. – Кишинев, 1950. – С. 259.

Вуячко М. В. Археологічні охоронні дослідження на торгово-ремісничому посаді давнього Галича // Галицька земля: історія та сучасність. Матеріали наукової конференції. – Івано-Франківськ, 1998. – С. 49–53.

Головко О. Б. Галицька держава князів Ростиславичів в історії Центрально-Східної Європи (IX–XII ст.) // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – Вип. 5. – К., 2005. – С. 87–131.

Головко О. Б. Корона Данила Галицького. Волинь і Галичина в державно-політичному розвитку Центрально-Східної Європи раннього та класичного середньовіччя. – К.: Видавничий дім «Стилос», 2006. – 574 с.

Гончаров В. К. Археологічні дослідження давнього Галича у 1951 р. // АП УРСР, 1955. – Т. II. – С. 22–31.

Гончаров В. К. Галич // Археологія Української РСР. – К., 1975. – Т. III. – С. 222–229.

Гончаров В. К. Древній Галич // ВАН УРСР, 1956. – № 1. – С. 61–67.

Гончаров В. К. Райковецкое городище. – К., 1950. – 149 с.

Горбенко Г. О. Ярослав Осмомисл. Реконструкція антропологічна та історична. – Львів – Винники, 1996. – 221 с.

Греков Б. Д. Киевская Русь. – М., 1953. – 568 с.

Грицак П. Галицько-Волинська держава. – Нью-Йорк, 1958. – 175 с.

Грушевський М. Історія України-Руси. – К.: Наукова думка, 1992. – Т. II. – 633 с.

Грушевський М. С. Духовна Україна. – К.: Либідь, 1994. – 540 с.

Гудзяк Б. Криза і реформа: Київська митрополія, Царгородський патріархат і генеза Берестейської унії. – Львів, 2000. – XVI, 426 с.

Давня історія України. – К.: ІА НАНУ, 2000. – Т. III. – 695 с.

Даркевич В. П. Происхождение и развитие городов древней Руси (X–XIII вв.) // ВІ. 1994. – №10. – С. 43–60.

Дашкевич Н. Первая уния Юго-Западной Руси с католичеством (1246–1254). – К., 1884. – 173 с.

Дашкевич Я. Галицько-Волинські землі на перехресті орієнтацій: Захід, Русь, Схід (кінець X – середина XIV ст.) // Укра-

їнські землі часів короля Данила Галицького: церква і держава. Статті й матеріали. – Львів, 2005. – С. 28–29.

Дашкевич Я. Проблеми державності на Галицько-Волинських землях (кінець X – середина XIV ст.) // Король Данило Романович і його місце в українській історії. Матеріали Міжнародної наукової конференції. – Львів, 2003. – С. 8–23.

Джеджора О. Про розвиток топографічної структури давньоруського Галича // Проблеми історії та археології давнього населення Української РСР. – К., 1989. – С. 62–63.

Джеджора О. Проблеми історичної топографії давнього Галича // Записки НТШ. Праці історико-філософської секції. – Т. ССХХІІ. – Львів, 1991. – С. 292–303.

Джеджора О. Рятівні дослідження Галицького Підгороддя // Studia Archeologia. – Львів, 1993. – Z. 1. – С. 62–66.

Джеджора О. Формування топографічної структури княжо-го Галича (історія досліджень) // Галицько-Волинська держава: передумови виникнення, історія, культура, традиції. Тези доповідей та повідомлень. Міжнародна наукова конференція. – Львів, 1993. – С. 84–85.

Дыба І. Архітектура давнього Галича в контексті загальноєвропейської культурної спадщини // Успенський собор Галича. Минуле і сучасність. Матеріали науково-практичної конференції. – Галич, 2005. – С. 37–42.

Довженок В. И. Селища и городища в окрестностях древнего Галича // КСИА АН УССР. – 1995. – Вып. 4. – С. 12–13.

Довженок В. И. Сторожевые города на юге Киевской Руси // Славяне и Русь. – М., 1968. – С. 37–45.

Довженок В. Й. Давньоруські городища-замки // Археологія. – 1961. – Т. XIII. – С. 96–104.

Довженок В. Й. Про типи городищ Київської Русі // Археологія. – 1975. – Вип. 16. – С. 3–14.

Довженок В. Й., Винокур І. С., Тимошук Б. О., Приходнюк О. М. Слов'янські старожитності Середнього Подністров'я // Матеріали III Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Львів, 1970. – С. 124–127.

Доронькін Андрій. Довгі вали середньої течії Дністра // Дослідження Дністра. 10 років громадської екологічної експедиції «Дністер». – Львів – Київ, 1998. – 216 с.

Древняя Русь в свете зарубежных источников. – М.: Логос, 1999. – 608 с. (Бибииков М. В., Глазырина Г. В., Джаксон Т. Н. и др.).

Древняя Русь в свете зарубежных источников. Хрестоматия. Т. III. Восточные источники. Составители: Калинина Т. М., Коновалова И. Г., Петрухин В. Я. – М., 2009.

Древняя Русь. Город, замок, село. – М.: Наука, 1985. – 431 с.

Думка М. Праслов'яни // Жовтень. – Львів, 1965. – Ч. 12. – С. 128.

Етногенез та етнічна історія населення українських Карпат. Археологія та антропологія. – Львів, 1999. – Т. I. – 606 с.

Звіздецький Б. А. Городища IX–XIII ст. на території літописних древлян. – К., 2008. – 175 с.

Зубрицкий Я. И. История древнего галицкого русского княжества. – Т. I. – Львов, 1852; Т. II. – Львов, 1852; Т. III. – Львов, 1855.

Иоаннисян О. М. Новые исследования одного из памятников галицкого зодчества XII века (т. н. «Полигон») // СА. – 1983. – №1. – С. 231–244.

Иоаннисян О. М. О раннем этапе развития галицкого зодчества // КСИА АН СРСР. – М., 1981. – Вып. 164. – С. 35–42.

Иоаннисян О. М. Основные этапы развития галицкого зодчества // Древнерусское искусство: художественная культура X – первой половины XIII вв. – М., 1988. – С. 41–58.

Иоаннисян О. М. Центрические постройки в галицком зодчестве XII в. // КСИА АН СРСР. – 1982. – Вып. 172. – С. 39–46.

Иоаннисян О. М. Церковь Спаса в Галиче – памятник первой половины XII века // Древние памятники культуры на территории СССР. – Л., 1986. – С. 102–109.

Иордан О. О происхождении и деяниях гетов. *Getica* (пер. Е. Скржинской). – М.: изд-во восточной литературы, 1960. – 436 с.

Ивакин Г. Ю. Историчний розвиток Києва XIII – середини XIV ст. – К., 1996. 272 с.

Исаевич Я. До питання про західний кордон Київської Русі // Историчні джерела та їх використання. – К., 1971. – Вип. 6. – С. 83–99.

Исаевич Я. Солеварна промисловість Підкарпаття в епоху феодалізму // Нариси з історії техніки. – 1961. – №7. – С. 99–112.

Каргер М. К. Галицко-Волынская экспедиция // КСИИМК. – 1960. – Вып. 79. – С. 100–101.

Каргер М. К. К истории галицкого зодчества 1955 г. XII–XIII вв. // КСИА. – 1976. – Вып. 146. – С. 53–59.

Каргер М. К. Основные итоги раскопок древнего Галича в 1955 г. // КСИА АН СРСР. – 1960. – Вып. 81. – С. 61–71.

Карлов В.В. О факторах экономического и политического развития русского города в эпоху средневековья // Русский город. – М., 1976. – С. 32–69.

Кашуба М. Т., Тельнов Н. П., Щербакова Т. А. Алчедарское древнерусское городище. – Тирасполь: МАКО, 1997. – 101 с.

Килиевич С. Детинец Киева IX – первой половины XIII вв. По материалам археологических исследований. – К., 1982. – 171 с.

Ковалевский А. П. Аль Масуди о славянских языческих храмах // Вопросы историографии и источники поведения славяно-германских отношений. – М.: Наука, 1973. – С. 80–86.

Коваленко В. П. До типології літописних міст Чернігово-Сіверської землі (VIII–XIII ст.) // Археологія. – 1988. – Вип. 61. – С. 1–10.

Коваль І. Дослідник підземного архіву України. – Галич – Львів, 1999. – 176 с.

Коваль І., Миронюк І. Ярослав Пастернак – дослідник старожитностей України. – Івано-Франківськ: Нова Зоря, 2006. – 135 с.

Кожолянюк Г. К. Етнографія Буковини. – Чернівці: Золоті литаври, 1999. – Т. 1. – 378 с.

Козак Д. Венеди. – К., 2008. – 449 с.

Козак Д. Н. Особливості етнічної історії східнокарпатського регіону в латенський час і в перших століттях нашої ери // Етногенез та етнічна історія населення Українських Карпат. Т. I. Археологія та антропологія. – Львів, 1999. – С. 163–226.

Коледаров П. Политическа география на средновековита Българска държава. Първа част. От 681 до 1018 г. – София, 1979. – Карти 4, 5.

Константин Багрянородный. Об управлении империей / Перев. Г. Г. Литаврина. – М., 1989. – 211 с.

Конча С. В. Білі хорвати: Населення українського Прикарпаття у IX–XI ст. // Українознавство. – К., 2011. – Вип. 15. – С. 6–11.

Копчак С. І. Населення Українського Прикарпаття (історико-демографічний нарис). Докапіталістичний період. – Львів: Вища школа, 1974. – 186 с.

Кордуба М. Західне пограниччя Галицької держави між Карпатами та Долішнім Сяном // Записки НТШ. – Т. 138/140. – Львів, 1925. – С. 159–245.

Королюк В. Д. Основные проблемы формирования раннефеодальной государственности и народностей славян в Восточной и Центральной Европе // Славяне и восточные романцы в эпоху раннего средневековья. Политическая и этническая история. – М.: Наука, 1985. – С. 24–25.

Корчинський О. Городище в селі Стільське на Львівщині (короткий підсумок досліджень) // Записки НТШ. – Львів. – Т. ССLIII, 2007. – С. 490–510.

Костик М. Історія княжого Галича. – Івано-Франківськ: Нова Зоря, 2001. – 136 с.

Котляр М. Галицько-Волинська Русь. – Т. 5. Україна крізь віки. – К., 1998. – 335 с.

Котляр М. Двір Данила Романовича // Доба короля Данила в науці, мистецтві, літературі. Матеріали Міжнародної наукової конференції. – Львів, 2008. – С. 13–21.

Котляр М. Ф. Галицька Русь у другій половині XIV – першій половині XV ст.: історико-нумізматичне дослідження. – К.: Наукова думка, 1968. – 140 с.

Котляр М. Ф. Формирование территории и возникновение городов Галицко-Волынской Руси IX–XIII вв. – К., 1985. – 183 с.

Котляр Н. Ф. Закономерности и основные этапы складывания территории Галицко-Волынской Руси (VI–XIII вв.) // Славянская археология. Раннеславянский город и его округа. – М., 1995. – Вып. 2. – С. 123–135.

Котляр Ф. М. «Руська земля» в літописах XI–XIII ст. // УІЖ. – 1976. – №11. – С. 96–107.

Кошеленко Г. А. Градостроительная структура «идеального» полиса (по Платону и Аристотелю). – ВДИ, 1975. – № 1. – С. 3–26.

Крип'якевич І. П. Галицько-Волинське князівство. – Вид. 2-е, доп. – Львів, 1999. – 173 с.

Кропоткин В. Клад серебряных вещей VII века из с. Крылос в Поднестровье // ААС. – 1971. – Т. XII. – С. 65–70.

Крохмалюк Р. Археологічні розкопи на території княжого Галича // Альманах Станиславівської землі. – Нью-Йорк – Париж – Сідней – Торонто, 1985. – Т. II. – С. 177–181.

Круль В. Ретроспективна географія поселень Західної України. – Чернівці, 2004. – С. 150–158.

Крушельницька Л. І. Взаємозв'язки населення Прикарпаття і Волині з племенами Східної і Центральної Європи (рубіж епох бронзи і заліза). – К.: Наукова думка, 1985. – 162 с.

Куза А. В. Древнерусские города // Археология СССР. Древняя Русь, город, замок, село. – М., 1985. – С. 51–66.

Куза А. В. Древнерусские городища X–XIII вв. Свод археологических памятников. – М., 1996. – 256 с.

Куза А. В. Малые города Древней Руси. – М., 1989. – 171 с.

Куза А. В. Социально-историческая типология древнерусских городов // Русский город. – М., 1983. – Вып. 6. – С. 4–36.

Купчанко О. Східні хорвати в світлі писемних джерел // БІЕВ. – 2002. – Вип. 4. – С. 40–44.

Кучера М. П. Довгі вали // Проблеми походження та історичного розвитку слов'ян. – Київ – Львів, 1997. – С. 221–228.

Кучера М. П. Змиевы валы Среднего Поднепровья. – К., 1987. – 205 с.

Кучера М. П. Исторична географія східнослов'янських племен між Сяном та Дніпром за даними городищ VIII–X ст. // Етнокультурні процеси в Південно-Східній Європі в I тисячолітті н. е. – Київ – Львів, 1999. – С. 106–114.

Кучера М. П. Обследование городищ в зоне водохранилища Могилев-Подольской ГЭС на Днестре // Археологические памятники Среднего Поднестровья. – К.: Наукова думка, 1983. – С. 97–101.

Кучера М. П. Слов'яно-руські городища VIII–XIII ст. між Сяном і Сіверським Дінцем. – К., 1999. – 252 с.

Кучинко М. Волинська земля / X – середина XIV ст. – Луцьк, 2002.

Лукомський Ю. Монументальна архітектура давнього Галича: нові відкриття // Галицько-Волинська держава: передумови виникнення, історія, культура, традиції. – Львів, 1993. – С. 64–66.

Літопис Руський (за Іпатським списком) / Пер. з давньоруської А. Є. Махновця. – К.: Дніпро, 1989. – 591 с.

Лукомський Ю. Архітектура княжого Галича XIII ст. // Доба короля Данила в науці, мистецтві, літературі. Матеріали Міжнародної наукової конференції. – Львів, 2008. – С. 362–375.

Лукомський Ю. Архітектурно-археологічні дослідження пам'яток монументального будівництва княжого Галича. XII–XIII ст. // Фортеця. – Львів, 2009. – Кн. 1. – С. 416–431.

Лукомський Ю. Білокам'яний храм на передмісті Давнього Галича // Записки НТШ. – Львів, 1998. – Т. 235. – С. 559–593.

Лукомський Ю. В. Архітектурна спадщина давнього Галича. – Галич, 1991. – 36 с.

Лукомський Ю. Успенський собор Давнього Галича (за результатами нових досліджень 1992–2000 рр.) // Записки НТШ. – Львів, 2002. – Т. 244. – С. 578–607.

Лукомський Ю. Успенський собор Давнього Галича // Успенський собор Галича: минуле, сучасне, майбутнє. Матеріали науково-практичної конференції. – Галич, 2006. – С. 34–44.

Лукомський Ю., Петрик В. Міста Галицького князівства XI–XIII ст. / Книга міст Галичини // Вісник ДУ «Львівська політехніка». – Львів, 1999. – №379. – Архітектура. – С. 43–52.

Лукомський Ю., Петрик В. Нові матеріали до відтворення містобудівельної структури Галича XII–XIII ст. // Історичні та культурологічні студії. Вип. 3. Галичина та Волинь у добу середньовіччя. – Львів, 2001. – С. 166–182.

Лукомський Ю., Петрик В. Успенський собор княжого Галича: історія вивчення та нові дослідження // Вісник інституту «Укрзахідпроектреставрація». – Львів, 1997. – Ч. 8. – С. 83–91.

Ляврецкій А. Розкопи подь Галичем // Зоря. – Львів, 1882. – Ч. 2.

Ляска В. Планувальна структура Галича XI–XIII ст.; історія досліджень // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – Вип. 12, 2008. – С. 467–476.

Майоров А. В. Великая Хорватия: этногенез и ранняя история славян Прикарпатского региона. – СПб.: Изд-во Санкт-Петербургского ун-та, 2006. – 207 с.

Майоров А. В. Галицко-Волинская Русь: очерки социально-политических отношений в домонгольский период: князь, бояре и городская община. – СПб., 2001. – 640 с.

Майоров А. В. Проблема основания Галича в современной историографии // Україна в Центрально-Східній Європі. – Вип. 3. – К., 2003. – С. 253–262.

Майоров О. Галицько-волинський князь Роман Мстиславич. Володар, воїн, дипломат. – У двох томах. – Біла Церква, 2011.

Максимов П., Томенчук Б., Кочкін І. Графіті XII ст. Галицького кафедрального (Крилоського) Успенського Собору // Буковинський журнал. – 1996. – Ч. 1–2. – С. 97–101.

Малевская М. В. Гончарная мастерская первой половины XI в. в древнем Галиче // Культура средневековой Руси. – Л.: Наука, 1974. – С. 33–38.

Малевская М. В. К вопросу о керамике Галицкой земли // КСИА АН СССР. – 1969. – Вып. 120. – С. 3–14.

Малева М. В., Раппопорт П. А. Декоративные керамические плитки древнего Галича. – *Slovenska archeologia*, Bratislava, 1978, XXVI–I, s. 87–91.

Малева М. В., Раппопорт П. А., Тимошук В. А. Раскопки на Ленковецком поселении в 1967 г. // *СА*. – 1970. – № 4. – С. 112–127.

Малеєв Ю. М. Галицкі міста північно-східного Прикарпаття // *Вісник Київського університету. Серія «Історичні науки»*. – Вип. 20. – 1978. – С. 109–116.

Малеєв Ю. М. Дослідження пам'яток передскіфського періоду у Верхньому Подністров'ї // *Галич в доісторії і середньовіччі. Матеріали Міжнародної археологічної конференції*. – Галич, 2003. – С. 34–40.

Масан О. М., Возний І. П. Де лежав середньовічний «город» Хмелів? // *Археологічні студії*. – Київ – Чернівці: Прут, 2000. – Вип. 1. – С. 99–112.

Мацюк О. Замки і фортеці Галицької землі // *Міжнародна наукова конференція «Галицько-Волинська держава: передумови виникнення, історія, культура, традиції»*. – Галич, 1993. – С. 73–74.

Мельничук О. До питання про історичну топографію Галича-Крилоса в XVI–XVII ст. // *Галич в доісторії і середньовіччі. Матеріали Міжнародної археологічної конференції*. – Галич, 2003. – С. 69–73.

Мельничук О. Пізньосередньовічна археологія Крилоса // *Галич і Галицька земля. Збірник наукових праць*. – Київ – Галич, 1998. – С. 144–147.

Мельничук О., Томенчук Б., Лукомський Ю. Некрополь Успенського кафедрального собору // *Успенський собор Галича. Минуле, сучасне, майбутнє. Матеріали науково-практичної конференції*. – Галич, 2006. – С. 45–50.

Мисько Ю. В. Археологічне вивчення християнських старожитностей Буковини // *Українська історична наука на порозі XXI століття*. – Чернівці: Рута, 2001. – Т. III. – С. 311–316.

Мисько Ю. Християнські культові старожитності давньоруського періоду з території Північної Буковини // *ПССІАЕ*. – 1999. – Т. II. – С. 159–173.

Мисько Ю., Масан О. М. Борис Онисимович Тимошук: Бібліографічний покажчик (до 80-річчя від дня народження). – Чернівці: Місто, 1999. – 39 с.

Михайлина Л. П. Городища північної Буковини VIII–X ст.: топографія, оборонні споруди, забудова укріпленого майдану // *Буковинський історико-етнографічний вісник*. – Чернівці: Золоті Литаври, 2002. – Вип. 4. – С. 24–29.

Михайлина Л. П. Населення Верхнього Попруття VIII–X ст. – Чернівці: Рута, 1997. – 143 с.

Михайлина Л. П. Скотарство у господарській діяльності східних слов'ян між Дніпром і Карпатами // *ПССІАЕ*. – Чернівці: Золоті Литаври, 1999. – Т. III. – С. 133–139.

Михайлина Л. П. Формування слов'янського ранньофеодального міста на р. Прут // *Роль ранніх міських центрів в становленні Київської Русі: Матеріали історико-археологічного семінару*. – Суми, 1993. – С. 37–39.

Михайлина Л. П., Возний І. П. Археологічні дані про військову справу слов'яно-руського населення Буковини VIII–XIII ст. // *Науковий вісник Чернівецького університету*. – Чернівці: ЧДУ, 1996. – Вип. 6–7. Серія «Історія». – С. 24–44.

Михайлина Л. П., Пивоваров С. В. Літописні міста та поселення давньоруської Буковини // *Слов'яни і Русь: археологія та історія. Збірник праць на пошану дійсного члена Національної академії наук України Петра Петровича Толочка з нагоди його 75-річчя*. – К., 2013. – С. 206–213.

Михайлина Л. П., Тимошук Б. О. Славянские памятники бассейна Верхнего Прута VIII–X вв. // *Славяне на Днестре и Дунае*. – К.: Наукова думка, 1983. – С. 205–219.

Могитич І. Р., Могитич Р. І. Захисні рубежі Великого Галича // *Галич і Галицька земля*. – Київ – Галич, 1998. – С. 90–94.

Могытыч Р. Результаты исследования церкви Пантелеймона близ Галича // *КСИА АН СРСР*. – М., 1982. – Вип. 172. – С. 65–70.

Мохов Н. А. Очерки истории молдавско-русско-украинских связей (с древнейших времен до начала XIX века). – Кишинев, 1961. – 219 с.

Моця О. Замки Київської Русі як соціальний тип поселень // Україна в Центрально-Східній Європі. – К., 2000. – С. 22–36.

Моця О. П. «Місто і округа» в контексті вивчення Чернігівського регіону // Старожитності Південної Русі: Матеріали II історико-археологічного семінару. – Чернігів: Сіверська думка, 1993. – С. 24–29.

Моця О. П. Карпати у X–XIV століттях // Етногенез та етнічна історія населення Українських Карпат. – Т. I. – Археологія та антропологія. – Львів, 1999. – С. 341–360.

Моця Олександр. Південна «Руська земля». – К., 2007. – 262 с.

Мудрий С. Нариси історії Церкви в Україні. – Рим, 1990. – 296 с.

Мурзін В. Ю. Населення України у I тис. до н. е. – на початку I тис. н. е. // Етнічна історія давньої України. – К., 2000. – С. 45–117.

Назаренко А. В. Немецкие латиноязычные источники IX–XI вв.: Текст, перевод, комментарии. – М., 1993. – 238 с.

Населення Прикарпаття і Волині за доби розкладу первіснообщинного ладу та в давньоруський час. – К.: Наукова думка, 1976. – 222 с.

Насонов А. И. «Русская земля» и образование территории древнерусского государства. – М., 1951. – 262 с.

Нечитайло П. О. Печерні монастирі-фортеці у Середньому Подністров'ї // Магістеріум. Археологічні студії. – К., 2003. – Вип. II. – С. 75–82.

Носов Е. М. Речная сеть Восточной Европы и ее роль в образовании городских центров Северной Руси // Великий Новгород в истории средневековой Европы. – М., 1999. – С. 157–170.

Овчаров Димитр. Византийски и български крепости. V–X век. – София, 1982. – С. 171.

Овчинников О. Ранньосередньовічна держава у Прикарпатті // Галицько-Волинська держава: передумови виникнення, історія, культура, традиції. – Львів, 1993. – С. 19–21.

Овчинников О. Східні хорвати на карті Європи // Археологічні студії. – Київ – Чернівці: Прут, 2000. – Вип. I. – С. 152–162.

Омельчук Б. Організація оборонних міст Руського та Белзького воеводств на татарських шляхах у другій половині XV–XVI ст. // Мандрівець. Всеукраїнський науковий журнал. – 2010. – Вип. I. – С. 15–20.

Параска П. Политика венгерского государства в Восточном Прикарпатье и образование Молдавского феодального государства. – Карпато-Дунайские земли в средние века. – Кишинев: Штиница, 1975. – С. 33–52.

Паславський І. Галицька митрополія. Історичний нарис. – Львів, 2007. – 125 с.

Паславський І. Заснування галицької митрополії 1303 року: причини та наслідки // Доба короля Данила в науці, мистецтві, літературі. Матеріали Міжнародної наукової конференції. – Львів, 2008. – С. 203–227.

Пастернак Я. Археологія України. – Торонто, 1961. – 789 с.

Пастернак Я. Старий Галич. – Краків, Львів, 1944. – 238 с.

Пашуто В. Т. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. – М., 1950. – 330 с.

Пеленський Й. Таємниці столярного града // Літопис Червоної Калини. – К., 1991. – №5. – С. 43–49; №6. – С. 36–41; К., 1992. – №1. – С. 42–48; №2. – С. 59–63.

Пелещин М. А., Конопля В. М. Східнокарпатський регіон у первісності (кам'яний вік) // Етногенез та етнічна історія населення Українських Карпат. – Т. I. – Археологія та антропологія. – Львів, 1999. – С. 31–114.

Пелещин М. А., Крушельницька. Етнічна історія Східних Карпат у бронзовому віці // Етногенез та етнічна історія населення Українських Карпат. – Т. I. – Археологія та антропологія. – Львів, 1999. – С. 115–144.

Перхавко В. Торговий мир средневековой Руси. – М.: ACADEMIA, 2006. – 607 с.

Петегирич В., Аулих В., Арсенич П. Раскопки на посаде древнего Галича // АО. – 1977 г. – М., 1978. – С. 372–373.

Петрик А. Боярські політичні угруповання та їх роль у процесі становлення Галицько-Волинської держави // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Вип. 4. – 2000. – С. 60–64.

Петрик А. Ідеологія галицького боярства та її вплив на трансформацію Галицько-Волинської держави // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Вип. 8. – 2004. – С. 46–58.

Петрик В. Етапи розпланування адміністративно-релігійного центру на Крилоській горі в XI–XVIII ст. // Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Архітектура. – №41. – Львів, 2000. – С. 116–120.

Петрик В. Успенський собор у плануально-просторовій структурі давнього Галича // Успенський собор Галича. Минуле, сучасне, майбутнє. Матеріали науково-практичної конференції. – Галич, 2006. – С. 51–58.

Петрик В. Функціонально-просторова організація столичних городів Київської Русі // Галич: Галицька земля в доісторії і середньовіччі. Проблеми методології. Матеріали Міжнародної наукової конференції. – Галич, 2010. – С. 122–128.

Петрик В., Лукомський Ю. Архітектурно-планувальна структура столичного града Галича // Галич в доісторії і середньовіччі. Матеріали Міжнародної археологічної конференції. – Галич, 2003. – С. 93–100.

Петрушевич А. Критико-исторические рассуждения о надднестровском городе Галиче и его достопамятностях. – Львов, 1888.

Петрушевич А. О галицких епископах со временъ учрежденія Галицкой епархии даже до конца XIII века // Галицкий исторический сборник, II. – Львів, 1854. – С. 3–192.

Петрушевич А. О соборной Богородичной церкви и святителях в Галиче. § 9. О галицко-русских митрополитах // Галицкий исторический сборник, III. – Львів, 1860. – С. 3–59.

Петрушевич А. Обзор важнейших политических и церковных происшествий в Галицком княжестве с половины XII до конца XIII века // Литературный сборник, издаваемый обществом Галицко-русской матицы. – Львів, 1854. – Вып. 2. – С. 8–81.

Петрушевич А. Критико-исторические рассуждения о надднестрянском городе Галич и его достопамятностях // Летопись Народного Дома. – Львов, 1882–1888.

Петрушевич А. О соборной Богородичной Церкви и святителях въ Галичѣ. – Львів, 1853. – 78 с.

Пивоваров С. В. Дослідження питань середньовічної історії Буковини (XI – перша половина XIII ст.) в працях Б. О. Тимощука // ПССІАЕ. – Чернівці: Прут, 2005. – Т. I(19). – С. 100–108.

Пивоваров С. В. Християнські старожитності в межиріччя Верхнього Пруту та Середнього Дністра. – Чернівці: Зелена Буковина, 2001. – 152 с.

Пивоваров С. В., Чеховський І. Г. На Дністрі, на «Украине Галичской». – Чернівці: Місто, 2000. – 144 с.

Пивоваров С. Середньовічне населення межиріччя Верхнього Пруту та Середнього Дністра. – Чернівці: Зелена Буковина, 2006. – 299 с.

Побуцький С. Галицька митрополія. – Галич, 2011. – 199 с.

Природа Івано-Франківської області. – Львів, 1978. – 158 с.

Природа Чернівецької області. – Львів, 1973. – 157 с.

Приходнюк О. П. Східні Карпати у VIII–IX ст. // Етногенез та етнічна історія населення Українських Карпат. – Т. I. – Археологія та антропологія. – Львів, 1999. – С. 309–340.

ПСРА. – М.: Восточная литература, 1962. – Т. I. – 580 с.

ПСРА. – М.: Восточная литература, 1962. – Т. II. – 938 с.

Рабинович М. Г. Очерки истории этнографии русского феодального города. – М.: Наука, 1978. – 328 с.

Рабинович М. Г. Очерки материальной культуры русского феодального города. – М.: Наука, 1988. – 327 с.

Рабинович Р. А. О происхождении и функциональном назначении средневековых круглых городищ в Пруто-Днестровском междуречье // Revista Arheologica, Serie nona. Vol. II, № 1–2, Chisinau, 2006. – С. 181–197.

Рабинович Р. А. Проблема присутствия Галицкой Руси в Карпато-Днестровских землях в 1140–1240 гг. // Русин.

Международный исторический журнал, №2(2). – Кишинев, 2005. – С. 69–85.

Раков О. М. Княжеские владения на Руси в X – первой половине XIII вв. – М., 1977. – 261 с.

Раппопорт А., Малевская М. Обследование городищ Прикарпаття и Закарпаття на территории Советского Союза (итоги работ 1962 года) // АСС. – 1963. – №5. – С. 63–64.

Раппопорт П. А. Военное зодчество западно-русских земель X–XIV веков. – МИА. – Л., 1967. – №140. – 240 с.

Раппопорт П. А. Очерки по истории русского военного зодчества X–XIII веков. – МИА. – М.–Л., 1956. – №52. – 181 с.

Раппопорт П. А. Русская архитектура X–XIII вв. // САИ. – Вып. Е 1–47. – Л., 1982. – 136 с.

Раппопорт П. О типологии городищ Галицкой Руси // ААС, 1966. – Т. VIII. – С. 213–216.

Ратич А. А. К вопросу о княжеских дворцах в стольных городах Галицкой Руси XI–XIV вв. // Культура средневековой Руси. – Л.: Наука, 1974. – С. 188–191.

Ратич О. До питання про розташування і оборонні споруди давньоруських городів Південно-Західної Русі // МДАПВ. – 1964. – Вип. 5. – С. 115–129.

Ратич О. Древньоруські археологічні пам'ятки на території західних областей УРСР. – К.: Вид-во АН УРСР, 1957. – 96 с.

Ратич О. Населення Прикарпаття і Волині в епоху Київської Русі та в період феодальної роздробленості // Населення Прикарпаття і Волині за доби розкладу первіснообщинного ладу та в давньоруський час. – К.: Наукова думка, 1976. – С. 132–206.

Рикман Э. А. Этническая история населения Поднестровья и прилегающего Подунавья в первые века нашей эры. – М., 1975. – 120 с.

Рідуш Б. Непоротівський (Галицький) печерний монастир: стан та перспективи дослідження // ПССІАЕ. – 2000. – Т. I. – С. 108–127.

Рідуш Б. Печери в урочищі Монастир біля Василева // Матеріали II історико-краєзнавчої конференції «Буковина – мій рідний край». – Чернівці, 1997. – С. 29–31.

Рідуш Б. Поширення печерних монастирів у Середньому Подністров'ї // Українська історична наука на порозі XXI ст. – Чернівці: Рута, 2001. – Т. III. – С. 380–387.

Рожко М. Карпатські фортеці доби Київської Русі // Київська Русь: джерела, культура, традиції. – К., 1982. – С. 12–20.

Рожко М. Карпатські шляхи та їх оборона // УІЖ. – 1990. – №10. – С. 86–97.

Рожко М. Міста, дерев'яне будівництво, наскельні та оборонні споруди Карпат IX–XIV ст. // Етногенез та етнічна історія населення Українських Карпат. – Т. I. – Археологія та антропологія. – Львів, 1999. – С. 361–460.

Рожко М. Особливості дерев'яної забудови та укріплень «градів» Галицько-Волинського князівства // Галицько-Волинська держава: передумови виникнення, історія, культура, традиції. Тези доповідей та повідомлень Міжнародної наукової конференції. – Львів, 1993. – С. 80–82.

Рожко М. Тустань – давньоруська наскельна фортеця. – К., 1996.

Рожко М. Ф. Конструктивні особливості оборонних споруд XII–XIII ст. Південно-західної Русі // Старожитності Південної Русі. Матеріали III історико-археологічного семінару «Чернігів і його округа в IX–XIII ст.». – Чернігів: Сіверська думка, 1993. – С. 152–161.

Романюк Т. Історико-археологічні дослідження Галича (1947–1998 рр.) // ЗНТШ, 235, 1998. – С. 655–670.

Русанова И. П., Тимошук Б. А. Древнерусское Поднестровье. – Ужгород: Карпати, 1981. – 140 с.

Русанова И. П., Тимошук Б. А. Славянские святилища на Среднем Днестре и в бассейне Прута // СА. – 1983. – №4. – С. 161–173.

Русанова И. П., Тимошук Б. А. Языческие святилища древних славян. – М., 1993. – 144 с.

Рыбаков Б. А. Киевская Русь и русские княжества XII–XIII веков. – М., 1982. – 589 с.

Рычка В. М. Формирование территории Киевской земли (IX – первая треть XII вв.). – К., 1988. – 120 с.

Рябцева С., Рабинович Р. К вопросу о роли венгерского фактора в Карпато-Днестровских землях в IX–X вв. // *Revista Arheologica*, SN. Vol. III, 122, №1–2, Chisinau, 2007. – С. 195–230.

Рябцева С., Рабинович Р. К вопросу об археологической идентификации и наборе украшений уличей и тиверцев в Карпато-Днестровском регионе // *История и практика археологических исследований: Материалы Международной научной конференции*. – СПб., 2008. – С. 347–367.

Сагайдак М. А. Давньокиївський Поділ. – К.: Наукова думка, 1991. – 168 с.

Свешников И. К. Дослідження пригорода літописного Звенигорода // *Вісник АН УРСР*. – 1985. – №11. – С. 38–44.

Седов В. В. Восточные славяне в VI–XIII вв. // *Археология СРСР*. – М., 1982. – 325 с.

Седов В. В. Первые города Северной Руси: проблемы становления // *Ладога и истоки российской государственности и культуры*. – СПб., 2003. – С. 23–34.

Седов В. В. Становление европейского раннесредневекового города // *Становление европейского средневекового города*. – М., 1989. – С. 6–55.

Семенов В. Ф. Венгерская Золотая булла 1222 года // *Средние века*. – М., 1955. – Вып. 6. – С. 76–96.

Сидоренко О. Ф. Українські землі у міжнародній торгівлі (IX – середина XVII ст.). – К., 1992. – 229 с.

Скочилас І. Галич після Галича: Пониззя (Русо-Влахія) у XII–XIV століттях та утворення Молдавського князівства // *Княжа доба: історія та культура*. – Львів, 2011. – Вип. 5. – С. 29–71.

Скочилас Ігор. Галицька митрополія XIV – першої половини XV століть: особливості еклезіального, правового та суспільного статусу // *Княжа доба: історія та культура*. – Львів, 2011. – №4. – С. 246–279.

Скочилас Ігор. Християнство у Прикарпатті та заснування Галицької єпархії в середині XII століття // *Княжа доба: історія та культура*. – Львів, 2010. – Вип. 3. – С. 9–59.

Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период. – К.: Наукова думка, 1990. – 488 с.

Сміленко А. Т. Про пограниччя Болгарії і Русі в ранне середньовіччя // *Проблеми походження та історичного розвитку слов'ян*. – К.–Львів, 1997. – С. 190–196.

Софроненко К. А. Общественно-политический строй Галицко-Волынской Руси XI–XIII вв. – М., 1955.

Стахів М. Христова Церква в Україні, 988–1596. Нарис історії Української Католицької церкви. – Львів: Стрім, 1993. – 584 с.

Сухобоков О. В. Дніпровське лісостепове Лівобережжя у VIII–XIII ст. – К.: Наукова думка, 1992. – 216 с.

Тельнов Н. П. Восточнославянские древности Днестровско-Прутского междуречья VIII–X вв. // «*Stratum Plus*», №5 (2001–2002), Санкт-Петербург – Кишинев – Одесса – Бухарест, 2003. – С. 142–264.

Тельнов Н. П. Об исторической судьбе восточнославянских древностей (типа Луки-Райковецкой в Днестровско-Прутском междуречье) // *Проблеми походження та історичного розвитку слов'ян*. – К.–Львів, 1997. – С. 184–189.

Тельнов Н., Степанов В., Русеев Н., Рабинович Р. «И разошлись славяне по земле». Из истории Карпато-Днестровских земель VI–XIII вв. – Кишинев, 2002. – 238 с.

Терський С. Археологія доби Галицько-Волинської держави. – Львів, 2002. – 108 с.

Тимошук Б. А. Археологические признаки восточнославянских городищ-убежищ // *КСИА*. – 1989. – Вып. 195. – С. 15–20.

Тимошук Б. А. Восточнославянская община VI–X вв. н. э. – М.: Наука, 1990. – 188 с.

Тимошук Б. А. Восточные славяне: от общины к городам. – М.: Изд-во МГУ, 1995. – 261 с.

Тимошук Б. А. Восточные хорваты // Тезисы доклада советской делегации на VI Международном конгрессе славянской археологии. – М., 1990. – С. 97–100.

Тимошук Б. А. Городища-крепости Северной Буковины // Археология Прикарпатья, Волини и Закарпатья. – К., 1990. – С. 147–148.

Тимошук Б. А. Древнерусские города Северной Буковины // Древнерусские города. – М.: Наука, 1981. – С. 116–136.

Тимошук Б. А. Древнерусские поселения Северной Буковины // КСИИМК. – 1955. – Вып. 57. – С. 109–114.

Тимошук Б. А. Княжеские (государственные) крепости IX–XI вв. // Общее и особенное в развитии феодализма в России и Молдавии. Тезисы докладов и сообщений. – М., 1988. – С. 115–121.

Тимошук Б. А. Ленковецкое древнерусское городище // СА. – 1959. – №4. – С. 250–257.

Тимошук Б. А. Об археологических признаках восточнославянских городищ-святилищ // Древние славяне и Киевская Русь. – К.: Наукова думка, 1989. – С. 74–83.

Тимошук Б. А. Об археологических признаках древнерусского города // Археологические источники об общественных отношениях эпохи средневековья. – М., 1988. – С. 69–89.

Тимошук Б. А. Оборонительный вал XII–XIII вв. Ленковецкого городища // КСИА. – 1987. – Вып. 110. – С. 98–101.

Тимошук Б. А. Социальная типология селищ VI–X вв. // Археологические исследования средневековых памятников в Днестровско-Прутском междуречье. – Кишинев, 1985. – С. 3–24.

Тимошук Б. А., Михайлина Л. П. Славянские памятники бассейна Верхнего Прута VIII–X вв. // Славяне на Днестре и Дунае. – К., 1983. – С. 205–219.

Тимошук Б. А., Русанова И. П. Славянские святилища на Среднем Днестре и в бассейне Прута // СА. – 1983. – №4. – С. 161–173.

Тимошук Б. А., Томенчук Б. П. Раскопки древнерусского городища на Буковине // АО. – 1976. – М.: Наука, 1977. – С. 379–380.

Тимошук Б. О. Археологічні дані про приналежність Північної Буковини до Галицької Русі в XII–XIV ст. // Минуле і сучасне Північної Буковини. – К.: Наукова думка, 1972. – Вип. 1. – С. 7–13.

Тимошук Б. О. Археологічні пам'ятки с. Василева Чернівецької обл. // АП УРСР. – 1952. – Т. III. – С. 395–400.

Тимошук Б. О. Василів – місто Галицької Русі. – Чернівці, 1993. – 28 с.

Тимошук Б. О. Василів // Археологія Української РСР. – К.: Наукова думка, 1975. – Т. III. – С. 264–265.

Тимошук Б. О. Давньоруська Буковина. – К.: Наукова думка, 1982. – 206 с.

Тимошук Б. О. Князівська дружина X–XI ст. за даними поселень українського Прикарпаття // Нові матеріали з археології Прикарпаття і Волині. – Львів, 1992. – Вип. 2. – С. 69–71.

Тимошук Б. О. Літописні міста Буковини за археологічними даними // УІЖ. – 1960. – №6. – С. 164–166.

Тимошук Б. О. Ломачинське городище // Археологія. – 1973. – Вип. 9. – С. 100–107.

Тимошук Б. О. Північна Буковина – земля слов'янська. – Ужгород: Карпати, 1969. – 192 с.

Тимошук Б. О. Слов'яни Північної Буковини V–IX ст. – К.: Наукова думка, 1976. – 178 с.

Тимошук Б. О. Слов'янське городище Грозинці на Буковині // Археологія. – 1973. – №13. – С. 86–92.

Тимошук Б. О. Слов'янські гради Північної Буковини. – Ужгород: Карпати, 1975. – 111 с.

Тимошук Б. О. Східні слов'яни VII–X ст.: полюддя, язичництво, початки держави. – Чернівці: Прут, 1999. – 178 с.

Тимошук Б. О. Східні хорвати // МДАПВ. – 1995. – № 6. – С. 214–218.

Тимошук Б. О. Твердиня на Пруті. – Ужгород: Карпати, 1978. – 87 с.

Тимошук Б. О. Шипинська земля за археологічними даними // Минуле і сучасне Північної Буковини. – К., 1973. – Вип. 2. – С. 21–26.

Тимошук Б. О., Русанова И. П., Михайлина Л. П. Итоги изучения славянских памятников Северной Буковины V–X вв. // СА. – 1981. – №2. – С. 80–93.

Тихомиров В. Галицкая митрополия: церковно-историческое исследование. – Санкт-Петербург, 1896. – 189 с.

Тихомиров М. Н. Древнерусский город. – М., 1956. – 467 с.

Ткачук Т. М., Тимус К. А. Галицькі керамічні плитки із рельєфними зображеннями та гончарні клейма. – Галич, 1997. – 60 с.

Толочко П. Київська Русь. – К., 1996.

Толочко П. П. Древнерусский феодальный город. – К., 1989. – 254 с.

Толочко П. П. Древний Киев. – К., 1983. – 327 с.

Толочко П. П. Древняя Русь. Очерки социально-политической истории. – К., 1987. – 244 с.

Толочко П. П. Исторична топографія стародавнього Києва. – К., 1972. – 217 с.

Толочко П. П. Киев и Киевская земля в эпоху феодальной раздробленности XII–XIII вв. – К., 1980. – 222 с.

Томенчук Б. П. Раскопки древнерусского городища на Буковине // АО. – 1976. – М., 1977. – С. 379–380 (у співавторстві: Тимошук Б. О.)

Томенчук Б. П. Исследования летописного Василева // АО. – 1977. – М., 1978. – С. 393.

Томенчук Б. П. Исследования летописного Василева // АО. – 1978. – М., 1979. – С. 413.

Томенчук Б. П., Клапчук М. Н., Арсенюк П. И. Разведки на юго-западном пограничьи Руси // АО. – 1978. – М., 1979. – С. 413–414.

Томенчук Б. П. Разведки в Северном Прикарпатье // АО. – 1981. – М., 1983. – С. 326–327.

Томенчук Б. П. Исследования древнерусского городища в Олешкове // АО. – 1983. – М., 1985. – С. 366.

Томенчук Б. Три періоди розвитку Галича // Еволюція розвитку слов'янських градів VIII–XIV ст. у передгір'ї Карпат і Татр.

Тези Міжнародної археологічної конференції. – Львів, 1984. – С. 19–22.

Томенчук Б. П. Древнерусский могильник на Среднем Днепре // Археологический сборник Государственного Эрмитажа (АСГЭ). – Ленинград: Изд-во Государственного Эрмитажа, 1985. – С. 88–95.

Томенчук Б. П. Охранные раскопки в Прикарпатье // АО. – 1985. – М., 1987. – С. 422–423.

Томенчук Б. П. Охранные раскопки в Прикарпатье // АО. – 1986. – М., 1988. – С. 342–343.

Томенчук Б. П. Охоронні дослідження давньоруських дерев'яних храмів Галицької землі // Тези республіканського науково-практичного семінару. – Вінниця, 1990. – С. 80–82.

Томенчук Б. П. Археологія дерев'яних храмів Галицької землі // Нові пам'ятки археології Прикарпаття і Волині. – Львів: Інститут суспільних наук АН України, 1992. – Вип. 2. – С. 84–86.

Томенчук Б. П. Охоронні дослідження дерев'яних храмів Галицької землі // Археологічні дослідження, проведені на території України протягом 80-х років державними органами охорони пам'яток та музеями республіки. Збірник наукових праць. – К.: Національний музей історії України, 1992. – С. 87–95.

Томенчук Б. П. Дослідження дерев'яної ротонди на давньоруському городищі в Олешкові на Пруті // Записки Наукового Товариства ім. Т. Шевченка. – Львів, 1993. – Т. ССХХV. – С. 87–96.

Томенчук Б. П. Некрополі княжого Галича // Галицько-Волинська держава: передумови виникнення, історія, культура, традиції. Тези Міжнародної наукової конференції. – Львів: Інститут українознавства НАН України, 1993. – С. 50–52.

Томенчук Б. Галичина Могила // Галицько-Волинська держава. Тези Міжнародної наукової конференції. – Львів, 1993. – С. 30–31 (у співавторстві: Баран В.).

Томенчук Б. П. Некрополі долітописного Галича // Населення Прутсько-Дністровського межиріччя. Тези Міжнародного історико-археологічного семінару. – Чернівці: Чернівецький державний університет, 1994. – С. 33–35.

Томенчук Б. П. Пам'ятки княжого Галича як об'єкти туризму // Проблеми розвитку туризму в Україні і завдання відновлення історичної пам'яті народу засобами туризму. Тези Всеукраїнської науково-практичної конференції. – К., 1994. – С. 121–122.

Томенчук Б. П. Три періоди розвитку Галича // Еволюція розвитку слов'янських градів VIII–XIV ст. у передгір'ї Карпат і Татр. Тези Міжнародної археологічної конференції. – Львів, 1994. – С. 19–22.

Томенчук Б. П. Василів // Мистецтво України. Енциклопедія. – К., 1995. – Т. I. – С. 287.

Томенчук Б. П. Долітописний Рогатин // Рогатинська земля: історія та сучасність. Матеріали I наукової конференції. – Рогатин, Львів, 1995. – С. 70–74.

Томенчук Б. П. До питання про наскельні фортеці Прикарпаття // Скелі й печери в історії та культурі стародавнього населення України. Тези наукової конференції. – Львів, 1995. – С. 117–118.

Томенчук Б. П. Археологія дерев'яних храмів Галицького князівства // Галицько-Буковинський хронограф. Гуманітарний альманах. – Івано-Франківськ, 1996. – №1. – С. 7–22.

Томенчук Б. П. Дві галицькі церкви – дві людські долі // Галицько-Буковинський хронограф. Гуманітарний альманах. – Івано-Франківськ, 1996. – №1. – С. 23–28.

— Томенчук Б. П. Три періоди розвитку Галича в світлі нових археологічних досліджень // Тези доповідей української делегації на VI Міжнародному конгресі слов'янської археології. – К.: Інститут археології НАН України, 1996. – С. 111–113.

Томенчук Б. П. Три періоди розвитку історичної топографії давнього Галича // Галичина. Науковий і культурно-просвітний краєзнавчий часопис. – Івано-Франківськ, 1997. – №1. – С. 19–28.

Томенчук Б. П. Християнські кладовища давнього Галича // Галицько-Буковинський хронограф. – Івано-Франківськ, 1997. – №2. – С. 5–20.

Томенчук Б. П. Галич у державотворчих процесах на галицько-волинських землях // Галицько-Буковинський хронограф. – Івано-Франківськ, 1998. – №3. – С. 107–122.

Томенчук Б. П. Галич і ранні державотворчі процеси на галицько-волинських землях // Галицька земля: історія та сучасність. Матеріали наукової конференції. – Івано-Франківськ, 1998. – С. 10–13.

Томенчук Б. П. Літописний курган Галичина Могила у Крилосі // Галичина. – Івано-Франківськ, 1998. – № 1. – С. 4–10 (у співавторстві: Баран В.).

Томенчук Б. П. Підсумки досліджень Галицької археологічної експедиції в 1991–1996 роках // Галич і Галицька земля. Збірник наукових праць. – Київ – Галич, 1998. – С. 10–18 (у співавторстві: Баран В.).

Томенчук Б. П. Прицерковні кладовища княжого Галича // Галич і Галицька земля: збірник наукових праць. – Київ – Галич, 1998. – С. 127–132.

Томенчук Б. П. Археологія дерев'яних храмів Галицького князівства // Вісник Прикарпатського університету. Серія «Мистецтвознавство». – Івано-Франківськ, 1999. – Вип. 1. – С. 16–24.

Томенчук Б. П. Внутрішня система оборони давнього Галича // Галич і Галицька земля в українському державотворенні. – Івано-Франківськ, 1999. – С. 65–78.

Томенчук Б. П. З історії першої письмової згадки про Галич в «Діяннях угрів» Угорського Аноніма // Наукові записки Інституту народознавства НАНУ та Івано-Франківського краєзнавчого музею. – Івано-Франківськ, 1999. – Вип. 4. – С. 5–10.

Томенчук Б. П. Три періоди розвитку історичної топографії давнього Галича // Етнокультурні процеси в Південно-Східній Європі в I тис. н. е. – Київ – Львів, 1999. – С. 299–307.

Томенчук Б. П. Одержавлення та християнізація галицько-волинських земель в часи середньовіччя IX–XIII ст. (за даними поховального обряду) // Галичина. – Івано-Франківськ, 2000. – №4. – С. 16–24.

Томенчук Б. П. Україна в геополітичному просторі IX ст. (за Баварським Географом) // Галичина. – Івано-Франківськ, 2000. – №7. – С. 58–66.

Томенчук Б. П. Давній Галич в історії Церкви (XII – поч. XVII ст.) // Вісник Прикарпатського університету. Серія «Історія». – Івано-Франківськ, 2000. – Вип. 3. – С. 3–12.

Томенчук Б. П. Три періоди одержавлення Галицької землі (Галицько-Буковинського Прикарпаття). За матеріалами некрополів IX–XII ст. // Археологічні студії. – Київ – Чернівці, 2000. – №1. – С. 235–243.

Томенчук Б. П. Річкові шляхи в геополітичних зв'язках народів Центральної і Східної Європи доби Середньовіччя (за Баварським Географом) // Етногенез та рання історія слов'ян: нові наукові концепції на зламі тисячоліть. Матеріали Міжнародної наукової археологічної конференції. – Львів, 2001. – С. 211–219.

Томенчук Б. П. Україна в геополітичному просторі IX ст. (за Баварським Географом) // Галичина. – Івано-Франківськ, 2001. – №7. – С. 58–66.

Томенчук Б., Филипчук М. Буківна – літописний Биковен на Дністрі. Другий археологічний шар. VIII–XI ст. Матеріали розкопок 1987–1992 рр. – Івано-Франківськ, 2001. – 56 с.

Томенчук Б. П. Державний реєстр пам'яток археології Івано-Франківської області // Вісник Івано-Франківської обласної ради та обласної державної адміністрації. – Івано-Франківськ, 2001. – №35. – Жовтень–листопад. – 179 с. (у співавторстві).

Томенчук Б. П. До питання про мікропланувальну структуру давніх могильників як «поселень мертвих» і макропланувальну систему розміщення церков, хрестів та городищ // Наукові записки Інституту народознавства НАНУ та Івано-Франківського краєзнавчого музею. – Івано-Франківськ, 2001. – Вип. 5–6. – С. 9–20.

Томенчук Б. П. Ятвяги на Буковині (кам'яні кургани і поховання в кам'яних огорожах) // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології. Збірник наукових праць. – Чернівці, 2001. – Т. I. – С. 215–223.

Томенчук Б. П. Археологія Івано-Франківська (Станиславова). Матеріали охоронних досліджень (1998–2001 рр.) – Івано-Франківськ, 2002. – 160 с. (у співавторстві: Вуянко М.).

Томенчук Б. П. До питання про особливості мікропланувальної структури давніх могильників як «поселень мертвих»

та макропланувальних систем розміщення церков і городищ // Нові технології в археології. Збірник наукових праць. – Київ – Львів, 2002. – С. 301–317.

Томенчук Б. П. Черногора в історії давніх слов'ян (за Аль Масуді, X ст.) // Галичина. – Івано-Франківськ, 2002. – № 8. – С. 5–15.

Томенчук Б. П. Особливості мікропланувальної структури давніх могильників як «поселень мертвих» та макропланувальних систем розміщення церков, хрестів і городищ // Галичина. – Івано-Франківськ, 2003. – №3. – С. 14–23.

Томенчук Б. П. Дерев'яне церковне будівництво в Галицькій землі XII–XIII ст. З історії археологічних досліджень // Галичина. – Івано-Франківськ, 2004. – №10. – С. 7–16.

Томенчук Б. П. Одержавлення та християнізація галицько-волинських земель XII–XIII ст. Дерев'яне церковне будівництво // Галичина. – Івано-Франківськ, 2004. – №11. – С. 14–23.

Томенчук Б., Мельничук О. Пізньосередньовічна археологія давнього Галича (підсумки досліджень Галицької археологічної експедиції з 1994–2003 рр.) // Збереження та використання культурної спадщини України: проблеми та перспективи. Матеріали Міжнародної ювілейної наукової конференції. – Галич, 2004. – С. 95–108.

Томенчук Б. Дніпровський і Дністровський транс'європейські шляхи з «варяг у греки» в геополітиці середньовічної України // Україна соборна. Збірник наукових праць. – К., 2005. – Вип. 2. – Ч. 1. Історико-політологічні та правові засади соборності й державотворення в Україні. – С. 50–55.

Томенчук Б. До проблеми Галичини Могили (Scando-slavica у Верхньому Подністров'ї) // Галичина. – Івано-Франківськ, 2005. – №11. – С. 14–26 (у співавторстві: Гуцуляк О., Дрогомирецький П.).

Томенчук Б., Мельничук О., Вуянко М. В. Археологічні дослідження давнього Галича у 2003–2005 рр. // Галичина. – Івано-Франківськ, 2005. – №11. – С. 37–44.

Томенчук Б. П. Олешківська ротонда. Археологія дерев'яних храмів Галицької землі XII–XIII ст. – Івано-Франківськ, 2005. – 167 с.

Томенчук Б., Мельничук О. Археологічні дослідження давнього Галича у 2002–2005 роках // Археологічні дослідження в Україні. 2004–2005 роки. – К., 2006. – С. 365–368.

Томенчук Б. Королівство священних вершин (Scando-slavica у Верхньому Подністров'ї) // Галичина. – Івано-Франківськ, 2006–2007. – №12/13. – С. 8–34 (у співавторстві: Гуцуляк О., Дрогомирецький П.).

Томенчук Б., Мельничук О. Княжий Галич – єпископський центр середини XII– XIII ст. (за археологічними даними) // Християнська спадщина Галицько-Волинської держави: ціннісні орієнтири духовного поступу українського народу. Матеріали Міжнародної наукової конференції. – Івано-Франківськ – Галич, 2006. – С. 51–55.

Томенчук Б., Мельничук О., Лукомський Ю. Некрополь Успенського кафедрального собору // Успенський собор Галича. Минуле, сучасне, майбутнє. Матеріали науково-практичної конференції. – Галич, 2006. – С. 45–50.

Томенчук Б. П. Археологія некрополів Галича і Галицької землі. Одержавлення, християнізація. – Івано-Франківськ, 2006. – 328 с.

Томенчук Б., Кугутяк М., Мельничук О. Дослідження Галицької археологічної експедиції у 2006 р. // Галичина. – Івано-Франківськ, 2006–2007. – №12/13. – С. 47–50.

Томенчук Б., Баран В. Археологія дерев'яних палацових комплексів княжого Галича // Вісник Інституту археології Львівського національного університету. – Львів, 2007. – №2. – С. 31–54.

Томенчук Б. Новітні археологічні дослідження пам'яток дерев'яної монументальної архітектури княжого Галича // Галич і Галицька земля в державотворчих процесах України. Матеріали Міжнародної наукової конференції. – Галич, 2008. – С. 184–196.

Томенчук Б. Археологія городищ Галицької землі. Галицько-Буковинське Прикарпаття. Матеріали досліджень 1976–2006 років. – Івано-Франківськ, 2008. – 695 с.

Томенчук Б. Дерев'яна монументальна архітектура княжого Галича в новітніх археологічних дослідженнях // Днеслово: збірник наукових праць. – К., 2008. – С. 181–190.

Томенчук Б. П. Внутрішня система оборони давнього Галича // Стародавній Іскоростень і слов'янські гради. Матеріали Міжнародної наукової конференції. – Київ – Коростень, 2008. – С. 74–80.

Томенчук Б., Мельничук О. Результати археологічних досліджень давнього Галича у 2003–2007 роках // Галич і Галицька земля в державотворчих процесах України. Матеріали Міжнародної наукової конференції. – Галич, 2008. – С. 50–53.

Томенчук Б. Баварський географ і річкові шляхи та гради в геополітиці середньовічної Європи // Карпати: людина, етнос, цивілізація. Науковий журнал з проблем карпатознавства. – Івано-Франківськ, 2009. – Вип. 1. – С. 54–68.

Томенчук Б. Фортифікація давнього Галича // Археологія і давня історія України. Випуск 1. Проблеми давньоруської і середньовічної археології. – К., 2010. – С. 335–344.

Томенчук Б. Фортифікація городищ Буковини // Археологічні студії. – Чернівці – Київ, 2010. – Вип. 4. – С. 180–201.

Томенчук Б., Кугутяк М. Чорногірське святилище // Карпати: людина, етнос, цивілізація. – Івано-Франківськ, 2010. – Вип. 2. – С. 96–115.

Томенчук Б., Мельничук О. Результати археологічних досліджень давнього Галича у 2005–2009 роках // Галич і Галицька земля в історії і середньовіччі. Проблеми методології. Матеріали Міжнародної наукової конференції. – Галич, 2010. – С. 107–113.

Томенчук Б., Романець В., Лінда О. Археологічні дослідження і регенерація Скиту Манявського // Карпати: людина, етнос, цивілізація. – Івано-Франківськ, 2011. – Вип. 3. – С. 47–49.

Томенчук Б., Кугутяк М. Городища і замки Галицької Гуцульщини // Галичина. – 2010. – №17. – С. 29–57.

Томенчук Б. Княжі двори літописного Галича // Слово о полку Ігоревім та його доба (на повагу Ярославу Осмомислу). Матеріали Міжнародної наукової конференції. – Галич, 2012. – С. 175–181.

Томенчук Б., Мельничук О. Дерев'яні палацові комплекси літописного Галича XII–XIII ст. Підсумки археологічних досліджень // Слово о полку Ігоревім та його доба (на повагу Яросла-

ву Осмомислу). Матеріали Міжнародної наукової конференції. – Галич, 2012. – С. 182–193.

Томенчук Б. Чотири княжі двори літописного Галича. Підсумки археологічних досліджень палацових комплексів (1991–2012 рр.) // Археологія і давня історія України. Випуск 11. Середньовічні міста Полісся. – К., 2013. – С. 165–177.

Томенчук Б., Мельничук О. Результати археологічних досліджень давнього Галича у 2008–2013 роках // Галич і Галицька земля. Матеріали Міжнародної наукової конференції. – Галич, 2014. – С. 116–123.

Томенчук Б. Історична топографія і фортифікація Ревнянського торгово-стратегічного центру на Прутському перехресті транс'європейських шляхів // Археологічні студії. – Київ – Чернівці, 2014. – Вип. 5. – С. 278–288.

Фантух А. Деякі аспекти з історії досліджень та планіграфії давньоруського Василева // ПССІАЕ. – Чернівці, 1997. – Вип. 4. – С. 29–32.

Фантух А. Літописні населені пункти давньоруської Буковини // ПССІАЕ. – 1999. – Т. I. – С. 133–139.

Федоров Г. Б. Древнерусская культура Поднестровья (X–XII вв.) // Древняя культура Молдавии. – Кишинев, 1974. – С. 109–149.

Федоров Г. Б. Население Прутско-Днестровского междуречья в I тыс. н. э. // МИА. – 1974. – №82. – С. 378 с.

Федоров Г. Б., Полевой А. А. Археология Румынии. – М., 1973. – 410 с.

Федунків З. Галицький релігійний центр. Проблеми і факти. – Івано-Франківськ, 2001. – 288 с.

Филипчук М. А. Генезис прикарпатських городищ VIII–X ст. з позицій полісної структури суспільства // Тези Міжнародної конференції «Еволюція розвитку слов'янських градів VIII–XIV ст. у передгір'ї Карпат і Татр». – Львів, 1994. – С. 9–11.

Филипчук М. А. Державотворчі процеси в Українському Прикарпатті у VIII–X ст. // Вісник Інституту археології АНУ ім. І. Франка. – Львів, 2006. – Вип. 1. – С. 58–70.

Филипчук М. А. Оборонні споруди Пліснеська // Стародавній Іскоростень і слов'янські гради. – Коростень, 2008. – Т. II. – С. 220–229.

Филипчук М. А. Про початки формування державних структур в Українському Прикарпатті // Галицько-Буковинський хронограф. – Івано-Франківськ – Чернівці, 1999. – №1(3). – С. 99–106.

Филипчук М. А. Слов'янські поселення VIII–X ст. в Українському Прикарпатті. – Львів: Астролябія, 2012. – 312 с.

Филипчук М. А. Топографія пам'яток культури типу Луки Райковецької у Прикарпатті // Етнокультурні процеси в Південно-Східній Європі в I тис. н. е. – Київ – Львів, 1999. – С. 308–318.

Фіголь М. П. Мистецтво стародавнього Галича. – К.: Мистецтво, 1997. – 224 с.

Фонт М. Венгры на Руси в XI–XIII вв. // А се его сребро: Збірник праць на пошану М. Ф. Котляра з нагоди його 70-річчя. – К., 2002. – С. 89–98.

Фроянов Я., Дворниченко А. Ю. Города-государства Древней Руси. – Л., 1988. – 268 с.

Хынку И. Г. Балкано-Дунайская культура лесостепной Молдавии в X–XIV вв. // Очерки истории культуры Молдавии. – Кишинев, 1971. – С. 119–178.

Хынку И. Г. Древнейшие памятники родного края (городища Северной Молдавии). – Кишинев, 1987. – 88 с.

Хынку И. Г. К вопросу о расселении тиверцев и уличей в Поднестровье // Юго-Восточная Европа в средние века. – Кишинев: Штиинца, 1972. – С. 159–175.

Чачковський Л., Хмільевський Я. Княжий Галич. – Станиславів, 1938. – 78 с.

Чеботаренко Г. Ф. Население центральной части Днестровско-Прутского междуречья в X–XI вв. – Кишинев, 1982. – 73 с.

Чеботаренко Г. Ф., Субботин А. В. Исследование Траяновых валов в Днестровско-Дунайском междуречье // Древности юго-запада СССР. – Кишинев, 1991. – С. 140–144.

Черноус В. Е. К вопросу о роли ландшафтного фактора в формировании архитектурно-планировочной структуры древнерусских городов Галицкой земли (X–XIII вв.) // Древнерусский город. Материалы археологической конференции. – К.: Наукова думка, 1984. – С. 146–147.

Шараневич И. И. История Галицко-Володимирской Руси от найдавших времен до року 1453. – Львов, 1863.

Шараневич И. Старинные пути русско-угорские через Карпаты и русско-польские через Сян и Вислу // Литературный сборник. – Вып. 1. – 1869. – С. 46–139.

Шараневич И. Стародавний Галич // Зоря Галицкая яко альбумь на годъ 1860. – Львов, 1860 – 82 с.

Шерстюк Р. М. Релігійний фактор у контексті геополітичних трансформацій на Галицько-Волинських землях (друга половина XIII – перша половина XV ст.). – Дисертація к. і. н. – К., 2006. – 225 с.

Шушарин В. П. Свидетельства письменных источников королевства Венгрии об этническом составе населения восточного Прикарпатья в первой половине XIII в. // ИСССР. – 1978. – №2. – С. 39–43.

Шушарин В. П. Этническая история Восточного Прикарпатья в IX–XII вв. // Становление раннефеодальных славянских государств. – К., 1972. – С. 169–171.

Юрасов М. К. Источники по исторической географии похода Бату в Венгрию // Восточная Европа в древности и средневековье: Проблемы источниковедения. – М., 1990. – С. 150–155.

Andronic Murgur. Istoria Bucovinei. Suceava, 2008. – 348 p.

Anonymi Belae regis Notarii de gestis Hungarorum Liber XI. De Civitatibus Lodomeria et Galicia // Scriptorum rerum Hungaricarum. – T. II. – Budapest, 1937.

Ber W. Poszukiwania archeologiczne w pow. kosowskim, wojew. stanisławowskim, ZOW II / 7–8, 1936. – S. 97–100.

Baran V., Tomenchuk B. Archaeological Survey of Ancient Halych. 1991–1996 // The Ukrainian review, London, 1998, vol. 45, no 3. – P. 48–62.

Czołowski A. O położeniu starego Halicza // Pamiętnik Drugiego Zjazdu Historyków Polskich. – Lwów, 1890. – S. 1–23.

Dąbrowska E. Wielkie grody dorzecza górnej Wisły. – Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk, 1973. – 334 s.

Długosi Ioannis. Historiae Polonicae libri XII. – Liber IV. – Cracoviae, 1873.

Hensel W. Archeologia o początkach miast słowiańskich. – Warszawa–Wrocław–Kraków, 1963. – 187 s.

Hensel W. Słowiańszczyzna wczesnośredniowieczna. – Warszawa, 1965. – 679 s.

Kaindl R.F. Archeologische Untersuchungen zu Wasilew und Panka in der Bucovina // Mitteilungen der k.k. Central-Commission für Kunst – historische Denkmale. – Wien, 1901. – T. XXVII. – S. 47–48.

Liwoch R. Stan badań nad wczesnym średniowieczem ukraińskiego Przykarpacia // Wczesne średniowiecze w Karpatach polskich. – Krosno, 2006. – S. 77–87.

Liwoch R. Stan badań nad grodziskami wczesnośredniowiecznymi i z początków późnego średniowiecza na zachodniej Ukrainie (obwody: iwano-frankowski, lwowski i tarnopolski), Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego 24, 2003. – S. 213–297.

Petrescu-Dîmbovița M., Teodor D. Gh. Sisteme de fortificații medievale timpurii la est de Carpati. – Iasi, 1987. – 145 p.

Parczewski M. Stan badań nad grodziskami wczesnośredniowiecznymi we wschodniej części polskich Karpat // Acta Archaeologica Carpathica. – 1986. – T. 25. – S. 179–205.

Parczewski M. Stan badań nad zasiedleniem pogranicza polsko-rusko-słowackiego (węgierskiego) we wczesnym średniowieczu // Wczesne średniowiecze w Karpatach polskich, pod red. J. Gancarskiego. – Krosno, 2006. – S. 13–28.

Parczewski M. Początki kształtowania się polsko-ruskiej rubieży etnicznej w Karpatach. U źródeł rozpadu Słowiańszczyzny na odłam wschodni i zachodni. – Kraków, 1991. – 94 s.

Purici S. Moldova fata de Principatul Haliciei in sec. XII–XIV // Analele Bucovinei. – 1996. – An. III. – P. 349–362.

Purici S. Problema hotarelor meridionale ale statului halician // Spatiul nord-est carpatic în mileniul întunecat. – Iasi, 1997. – P. 189–202.

Poulik J. Jizní Morava – země dávných Slovanů. – Brno, 1950. – 169 s.

Poleski J. przyczynek do poznania wczesnośredniowiecznego osadnictwa w polskiej części Karpat Zachodnich – dolina Dunajca i Raby // Wczesne średniowiecze w Karpatach Polskich. – Krosno, 2006. – S. 33–72.

Poleski J. Wczesnośredniowieczne grody plemienne i państwowe w polskiej części Karpat Zachodnich // Wczesne średniowiecze w Karpatach Polskich. – Krosno, 2006. – S. 191–233.

Poleski J. Wczesnośredniowieczne grody w dorzeczu Dunajca. – Kraków, 2004. – 507 s.

Poleski J. Grody plemienne i wczesnopaństwowe w Małopolsce // Początki sąsiedztwa. Pogranicze etniczne polsko-rusko-słowackie w średniowieczu. – Rzeszów, 1996. – S. 111–119.

Peleński J. Halicz w dziejach sztuki średniowiecznej na podstawie badań archeologicznych i źródeł archiwalnych. – Kraków, 1914. – 221 s.

Tomenchuk B. Archaeological Survey of Ancient Halych. 1991–1996 // The Ukrainian review. – London, 1998. – Vol. 45. – №3. – P. 48–62 (у співавторстві: Baran W.).

Spinei V. Moldova în secolele XI–XIV. – București: Editura științifică și enciclopedică, 1982. – 383 s.

Spinei V. Moldavia in the 11th–14th centuries. – București: Editura ARSR, 1986. – 467 p.

Spinei V. Bucovina în mileniul întunecat // Spatiul nord-est carpatic în mileniul întunecat. – Iasi, 1977. – P. 133–188.

Szaraniewicz I. O rezultatach poszukiwań archeologicznych w okolicy Halicza w r. 1883 // Przegląd archeologiczny. – Lwów, 1883. – Zeszyt III. – S. 3–9.

Szaraniewicz I. Trzy opisy historyczne staroksiążęcego grodu Halicza w roku 1860, 1880 i 1882. – Lwów, 1883. – 232 s.

Szaraniewicz I. O rezultatach poszukiwań archeologicznych w okolicy Halicza w latach 1884 i 1885 // Przegląd archeologiczny. – Lwów, 1888. – S. 71.

Teodor D. Regiunile Carpato-Nistrene în secolele V–X der. // Spatiul nord-est carpatic în mileniul întunecat. – Iasi, 1977. – P. 79–116.

Ziemięcki T. N. Sprawozdanie z wycieczki archeologicznej w roku 1883 dokonanej (Halicz – Kryłos – Podhorce) // Zbiór wiadomości do antropologii krajowej. – Kraków, 1884. – VIII. – S. 88–94.

Żaki A. Archeologia gór i problemy archeologii karpackiej // Acta Archeologica Carpatica. – Kraków, 1962. – T. 4. – S. 5–65.

Żaki A. Archeologia Małopolski wczesnośredniowiecznej // Prace komisji archeologicznej. – Nr 13. – Ossolineum, 1974. – 654 s.

Żaki A. Starożytne i średniowieczne warownie karpackie // Acta Archeologica Carpatica. – Kraków, 1966. – T. 8. – S. 5–54.

Список скорочень

- АДУ – Археологічні дослідження в Україні (Київ)
АО – Археологические открытия (Москва)
АП УРСР – Археологічні пам'ятки УРСР (Київ)
АСГЭ – Археологический сборник Государственного Эрмитажа (Ленинград)
ВИ – Вопросы истории (Москва)
ЗНТШ – Записки Наукового товариства імені Шевченка (Львів)
КСИА АН СССР – Краткие сообщения Института археологии АН СССР (Москва)
КСИА АН УССР – Краткие сообщения Института археологии АН УССР (Київ)
КСИИМК – Краткие сообщения Института истории материальной культуры (Москва, Ленинград)
МДАПВ – Матеріали досліджень з археології Прикарпаття і Волині (Київ)
МИА – Материалы и исследования по археологии СССР (Москва)
НА БЦАД – Науковий архів Буковинського центру археологічних досліджень
НА ІА НАНУ – Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України (Київ)
ПВЛ – Повесть временных лет (Москва)
ПСРЛ – Полное собрание русских летописей (Москва)
ПССИЕ – Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології (Чернівці)
РА – Российская археология (Москва)
СА – Советская археология (Москва)
САИ – Свод археологических источников (Москва, Ленинград)
СВУ – Середні віки в Україні (Київ)
УІЖ – Український історичний журнал (Київ)

Додатки

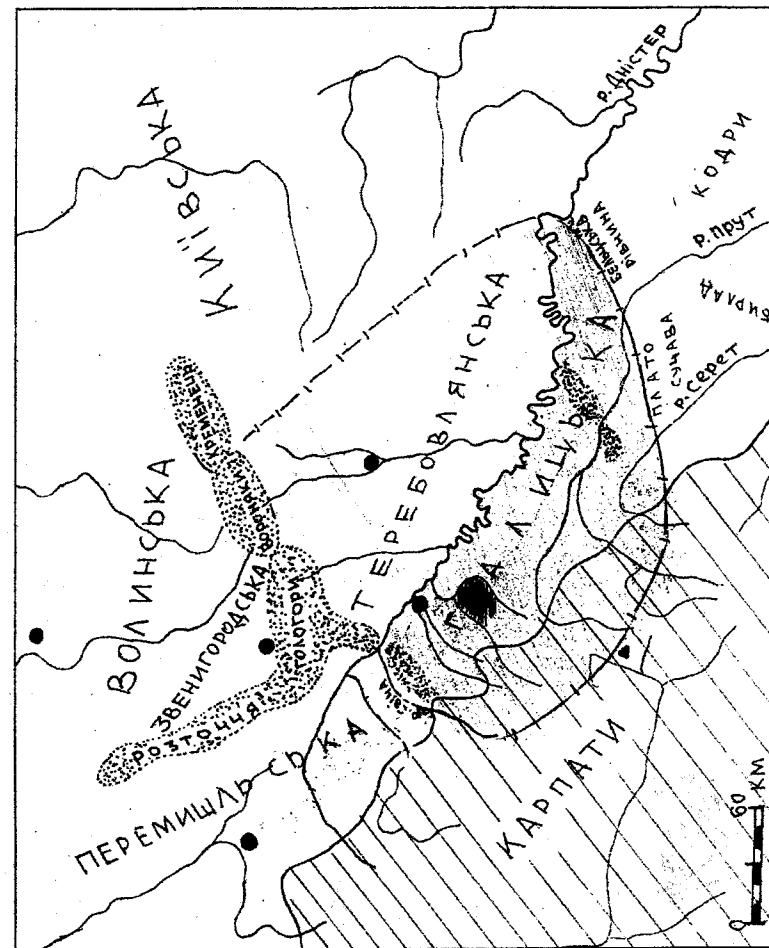

Рис. 1. Мала Галицька земля – Галицько-Буковинське Прикарпаття.

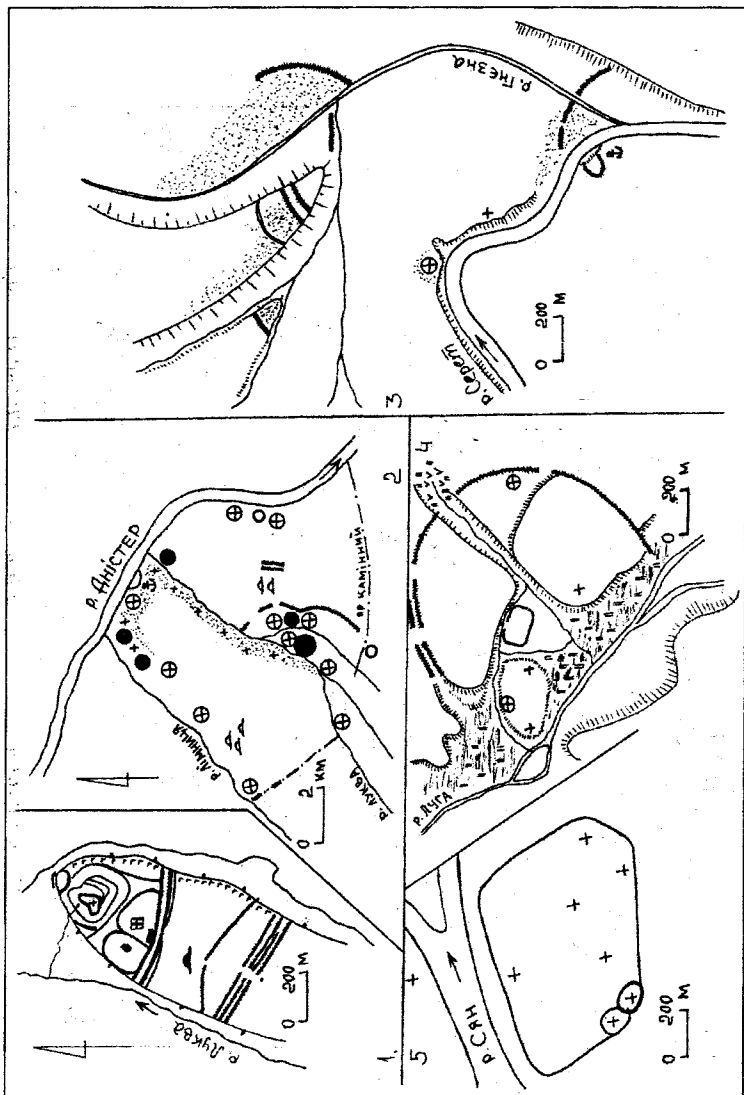

Рис. 2. Історична топографія столиць міст Галицького князівства.
 1, 2. Галич; 3. Теревовля; 4. Звенигород; 5. Перемисьль.

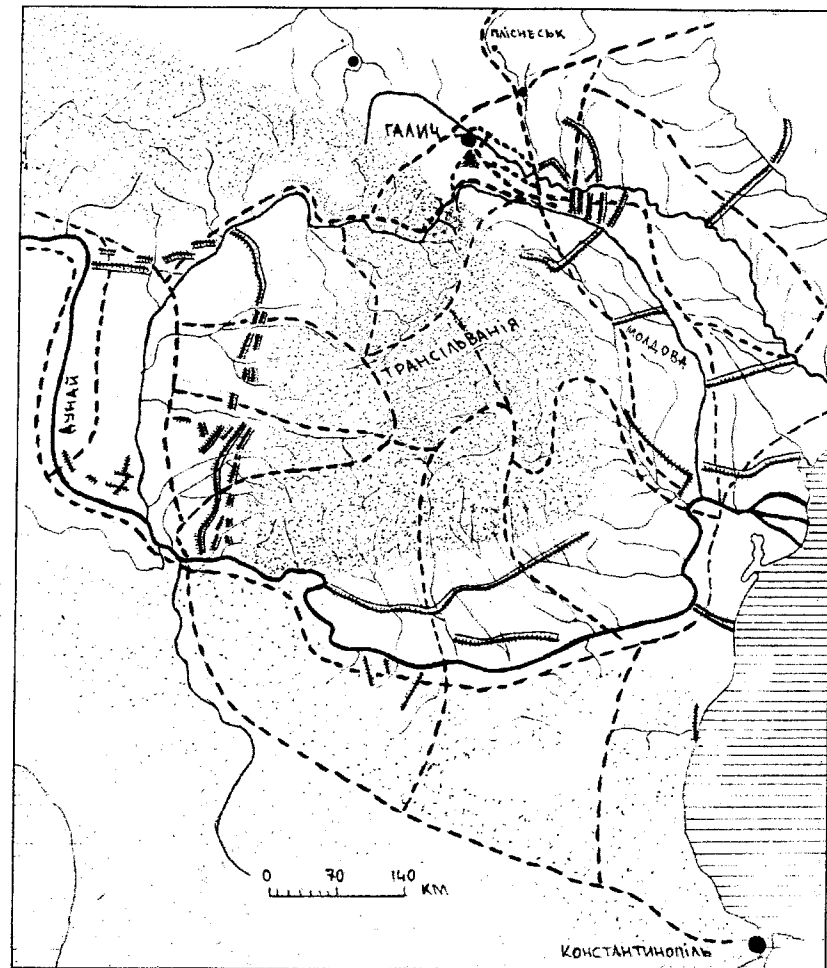

Рис. 3. Подністров'я і Прикарпаття в системі шляхів.

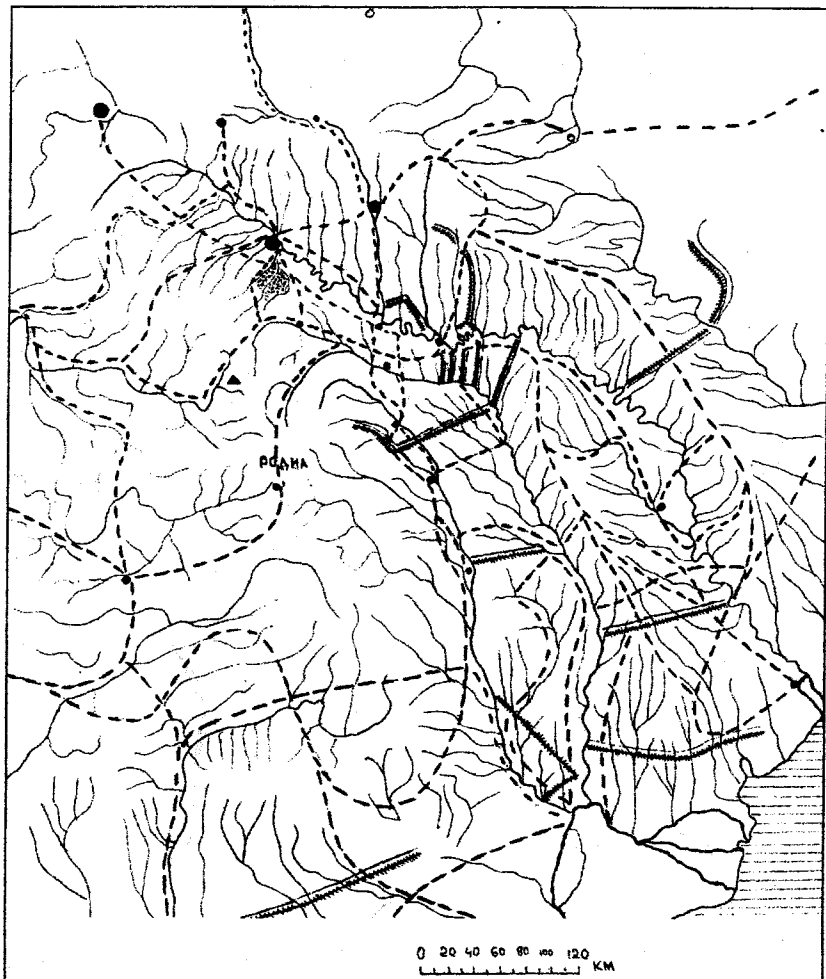

Рис. 3.1. Карпатський регіон у системі транскарпатських шляхів.

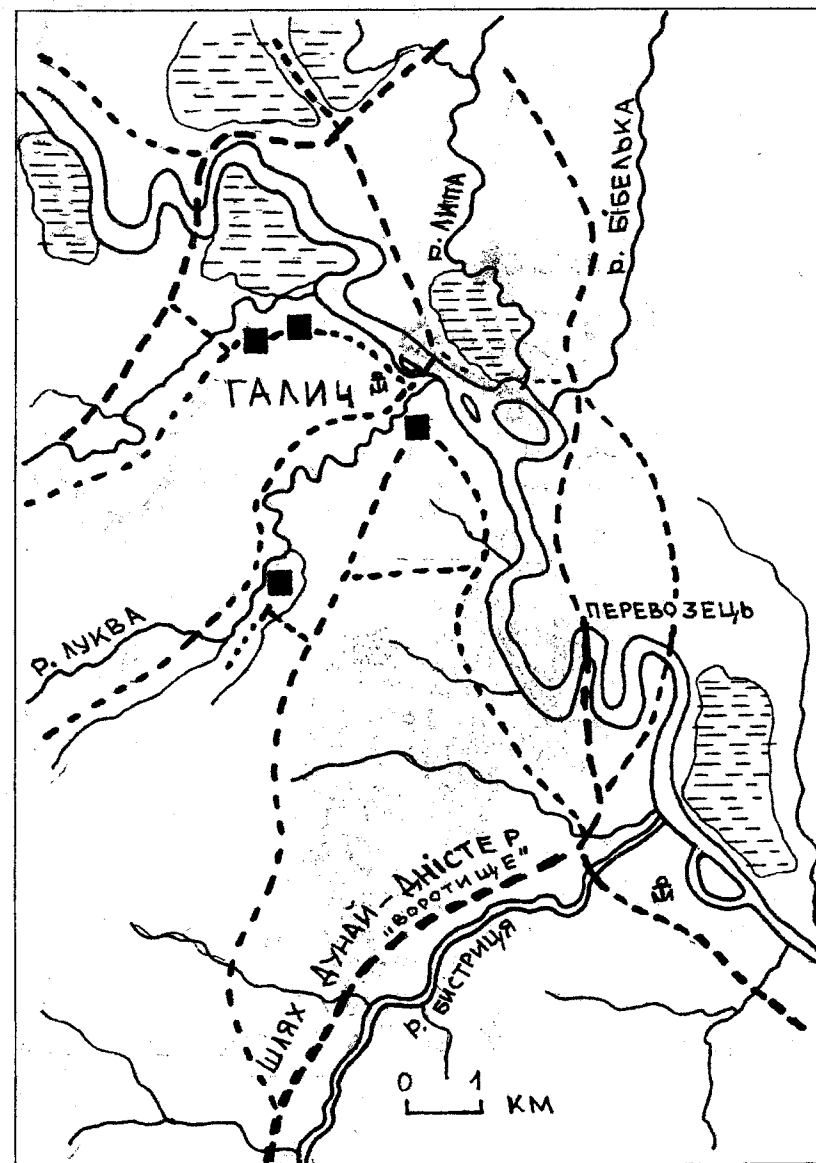

Рис. 4. Давній Галич у системі шляхів.

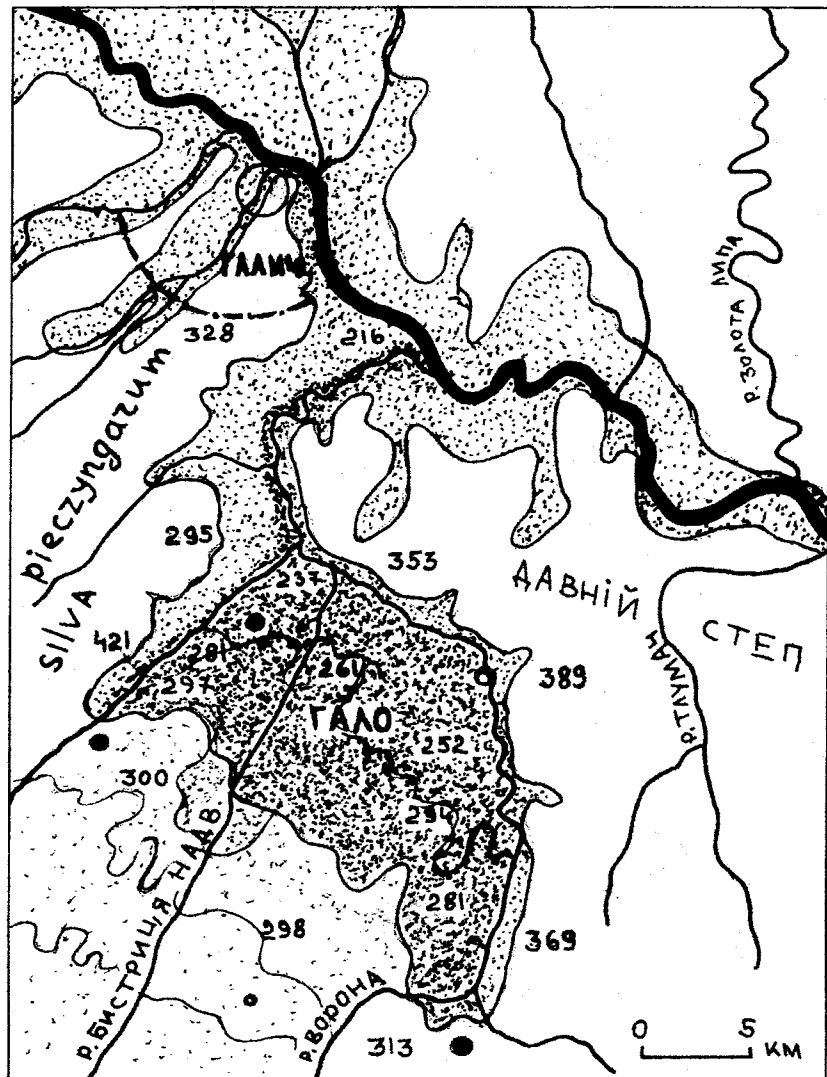

Рис. 5. Давній Галич у системі Бистрицької улоговини (озеро – болото – гало).

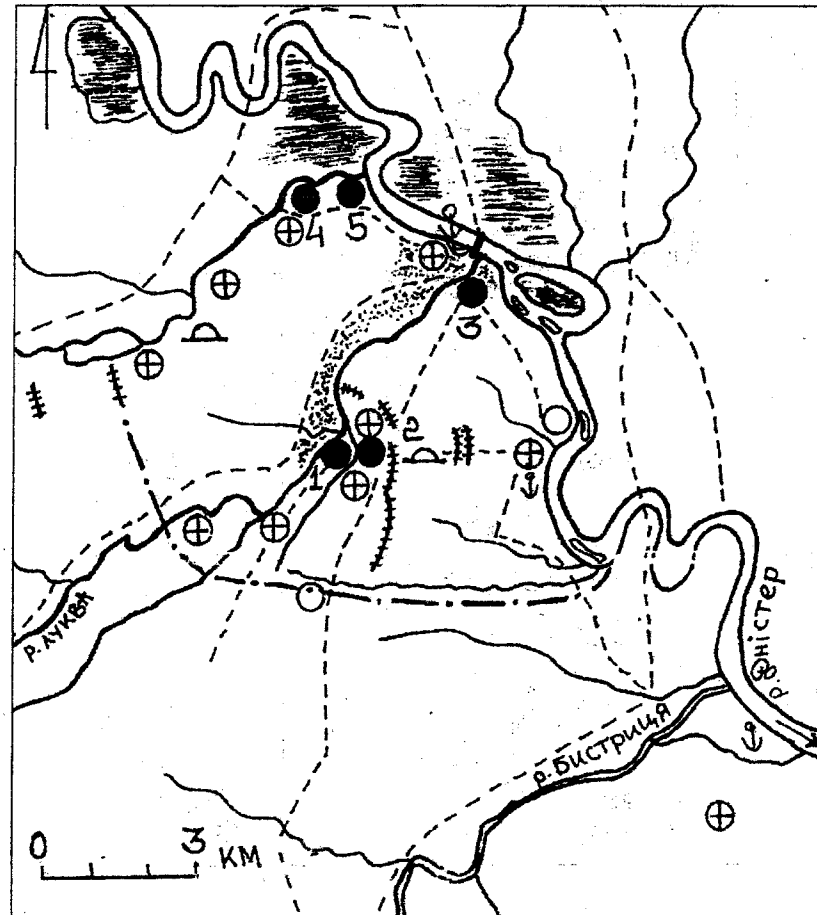
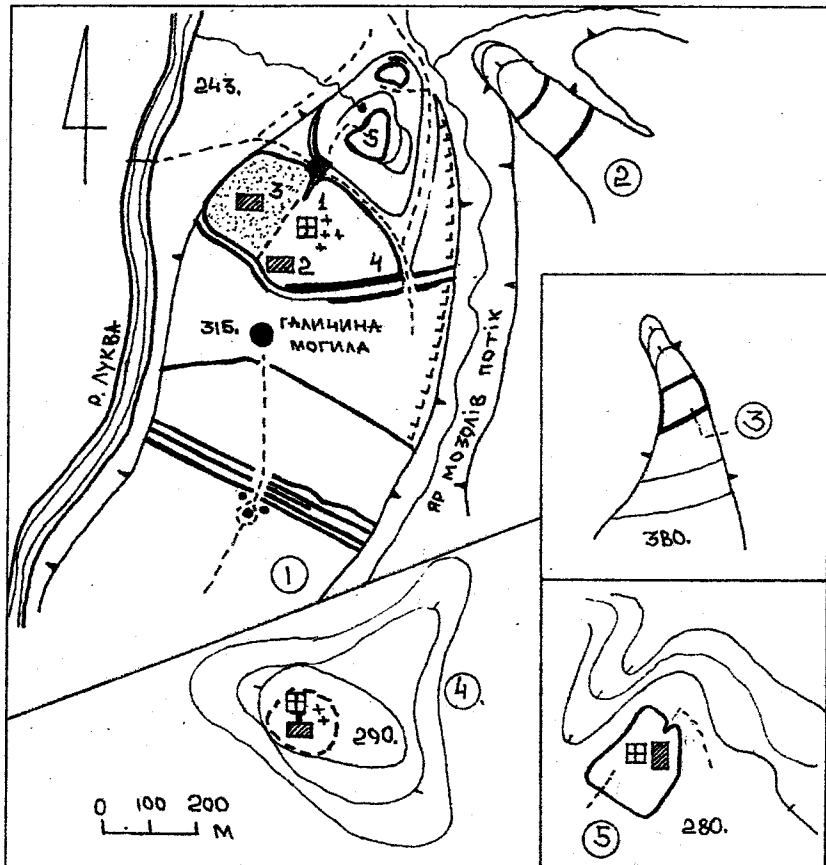
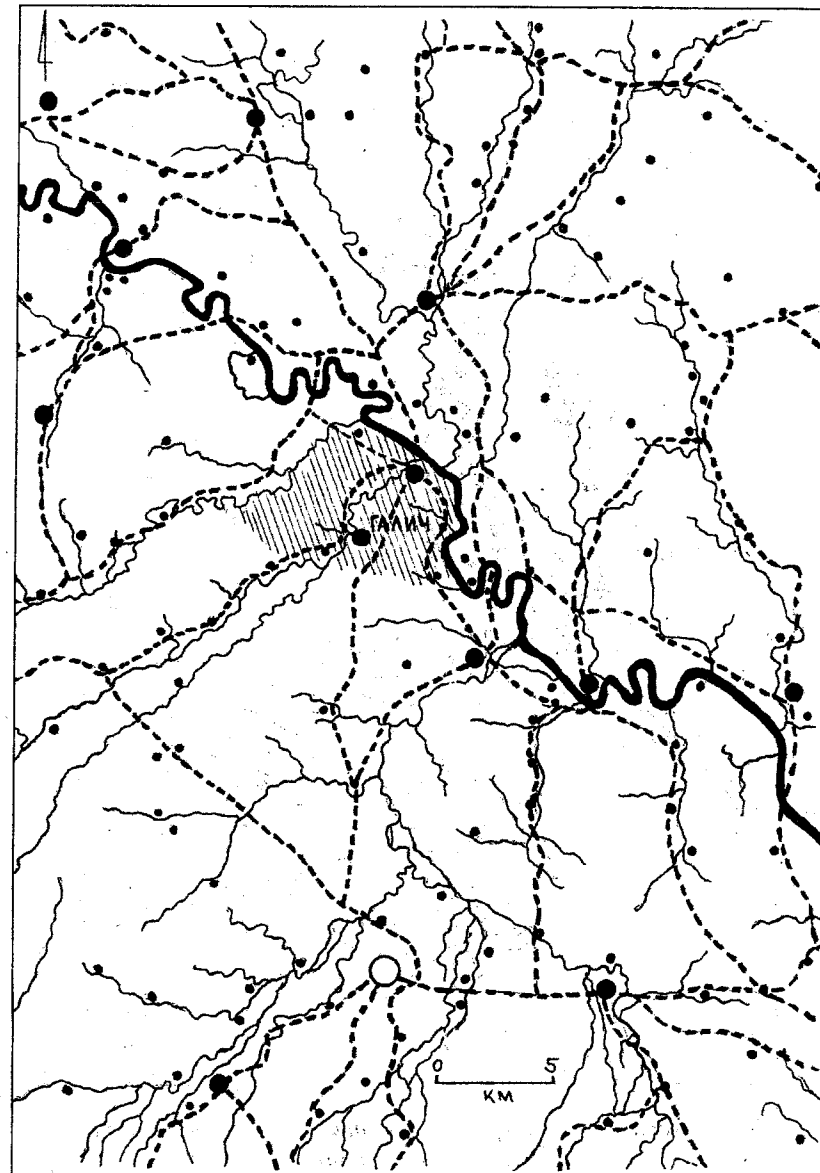

Рис. 6. Давній Галич. Історична топографія містотворчих центрів.
 1. Крилоське городище; 2. Штепанівське городище – замок киеворуських посадників; 3. Галицьке городище – княжий двір Івана Васильковича; 4. Спаське городище – княжий двір Володимирка Володаревича; 5. Пантелеймонівське городище – княжий двір Романа Мстиславича.

Рис. 7. Давній Галич. Містотворчі центри.
 1. Крилоське городище; 2. Штепанівське городище – замок киеворуських посадників; 3. Галицьке городище – княжий двір Івана Васильовича; 4. Спаське городище – княжий двір Володимирка Володаревича; 5. Пантелеймонівське городище – княжий двір Романа Мстиславича.

Рис. 8. Давній Галич. Місто в системі середньовічних шляхів (XVIII ст.).

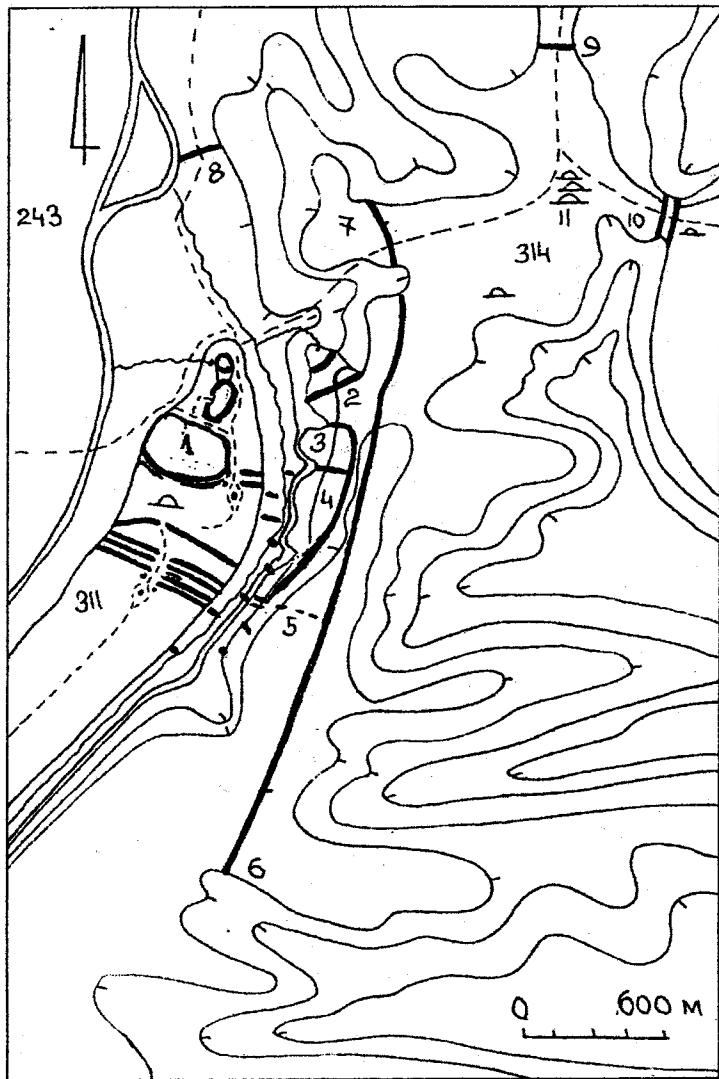

Рис. 9. Давній Галич. Крилоське городище в системі східної зовнішньої оборони.

1. Крилоське городище; 2. Штепанівське городище; 3. Убіч;
4. Прокалійв Саd; 5. Гедзанки; 6. Вили; 7. Гречище; 8. Владич;
9. Лиса Гора; 10. Воротище; 11. Глинне.

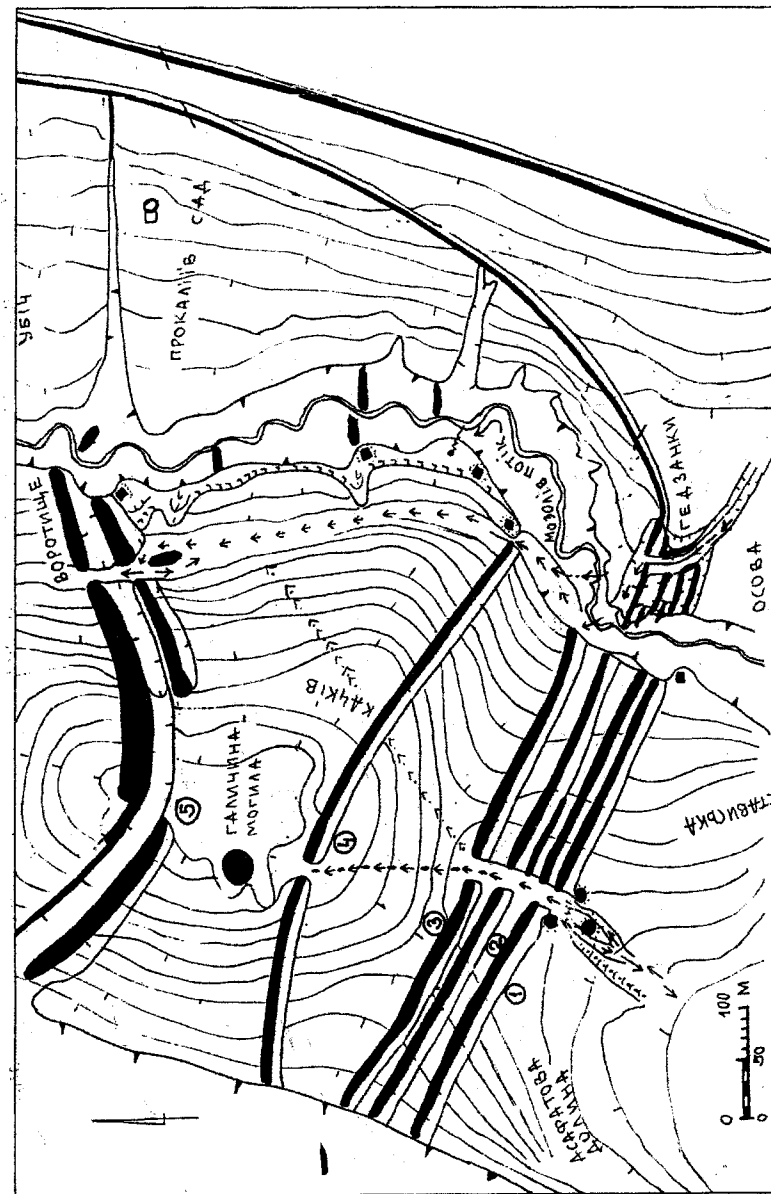

Рис. 10. Давній Галич. Крилоське городище. Перший і другий майданчики.

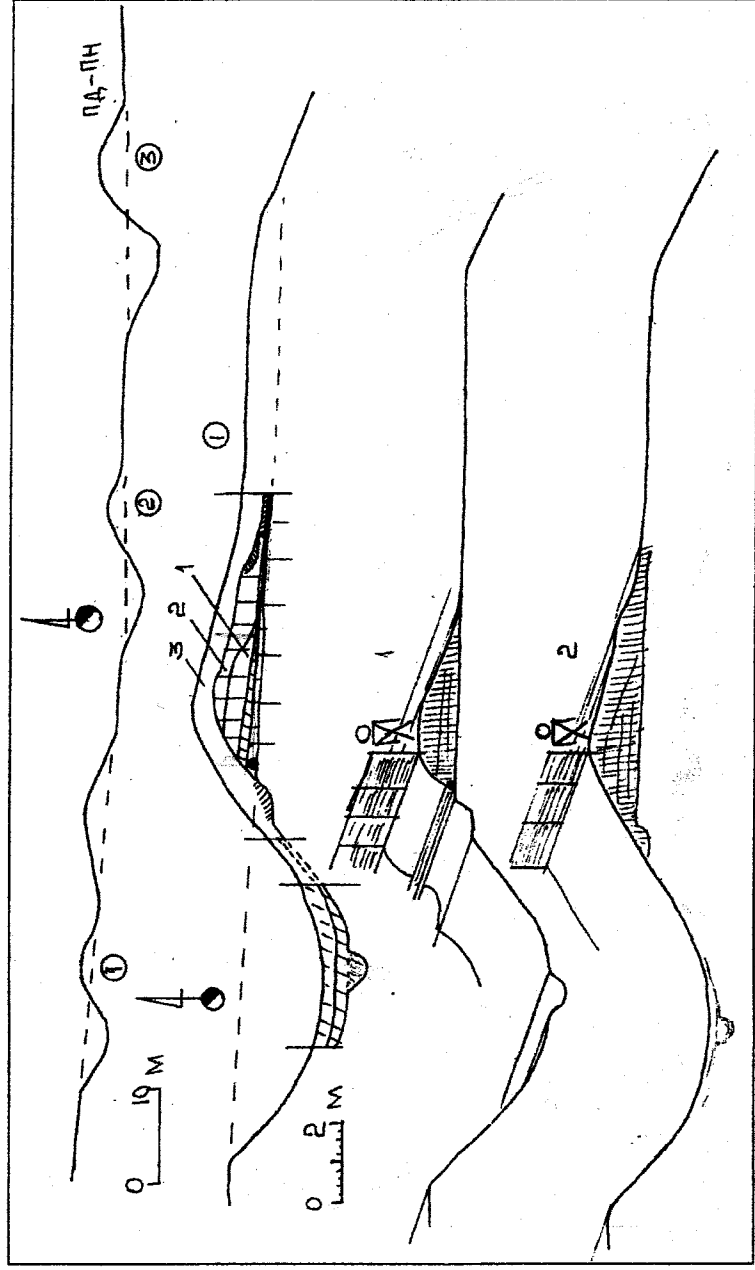

Рис. 11. Давній Галич. Крилоське городище. Перша, південна система оборони. Вал 1.

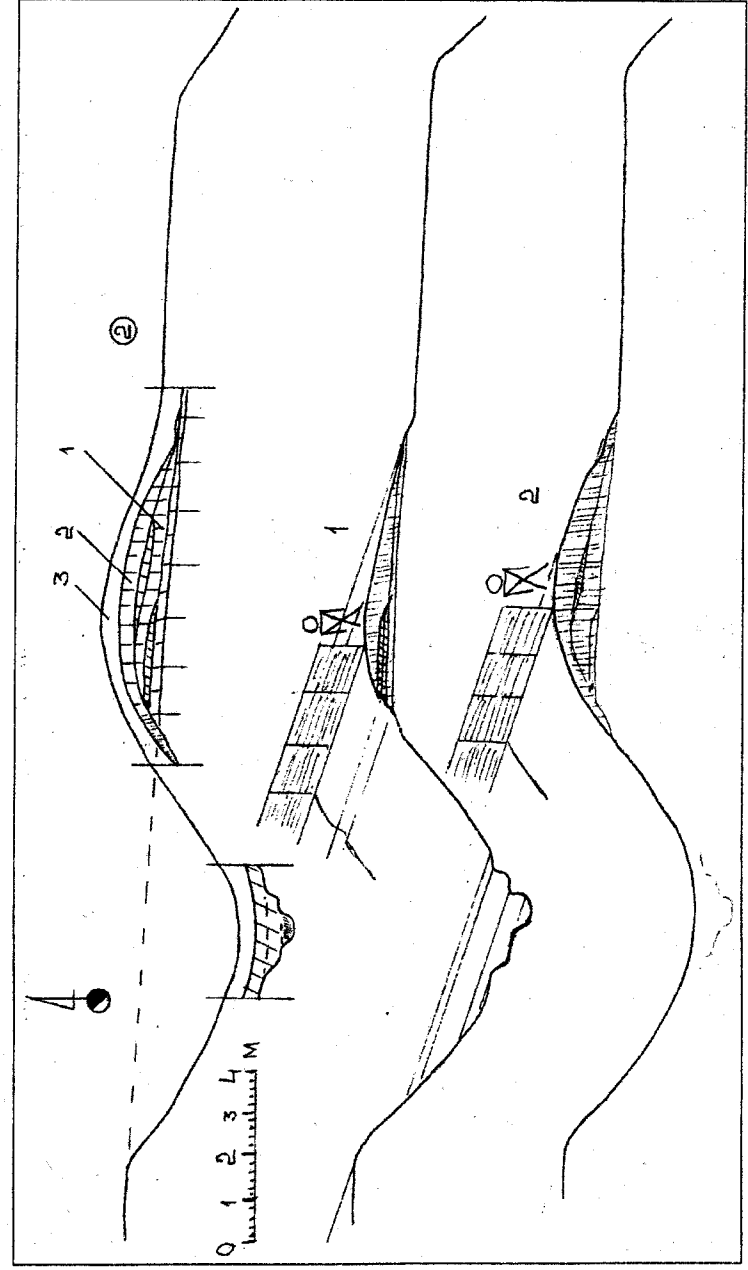

Рис. 12. Давній Галич. Крилоське городище. Перша, південна система оборони. Вал 2.

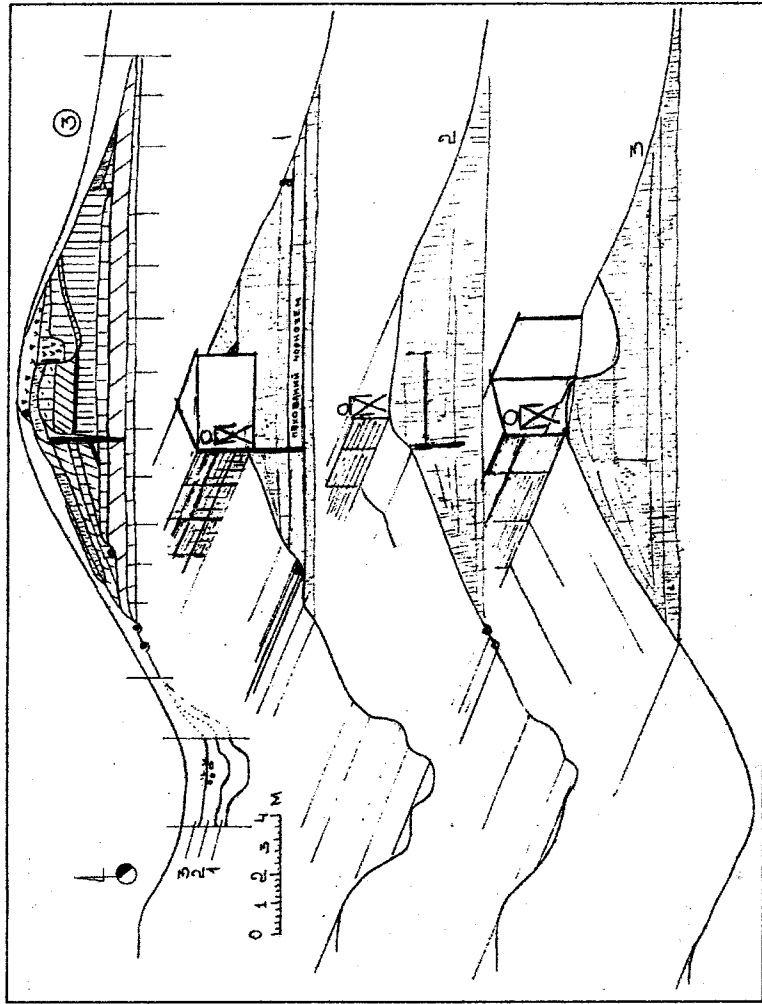

Рис. 13. Давній Галич. Крилоське городище. Перія, південна система оборони. Вал 3.

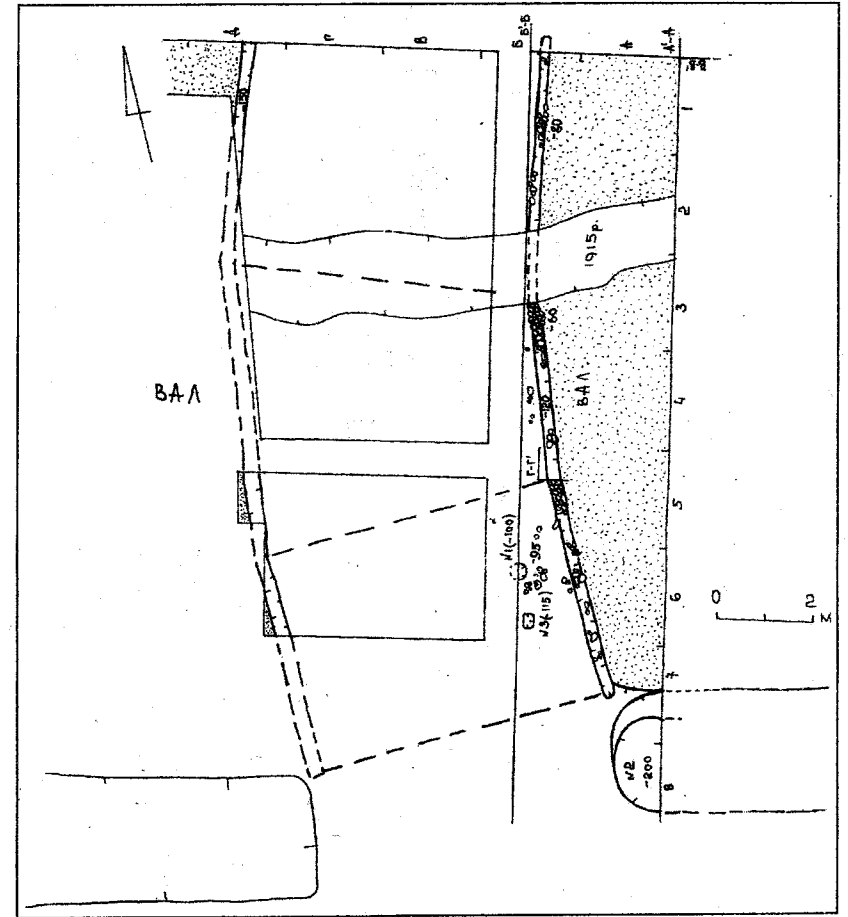

Рис. 14. Давній Галич. Крилоське городище. Вал 4. В'їзд. План.

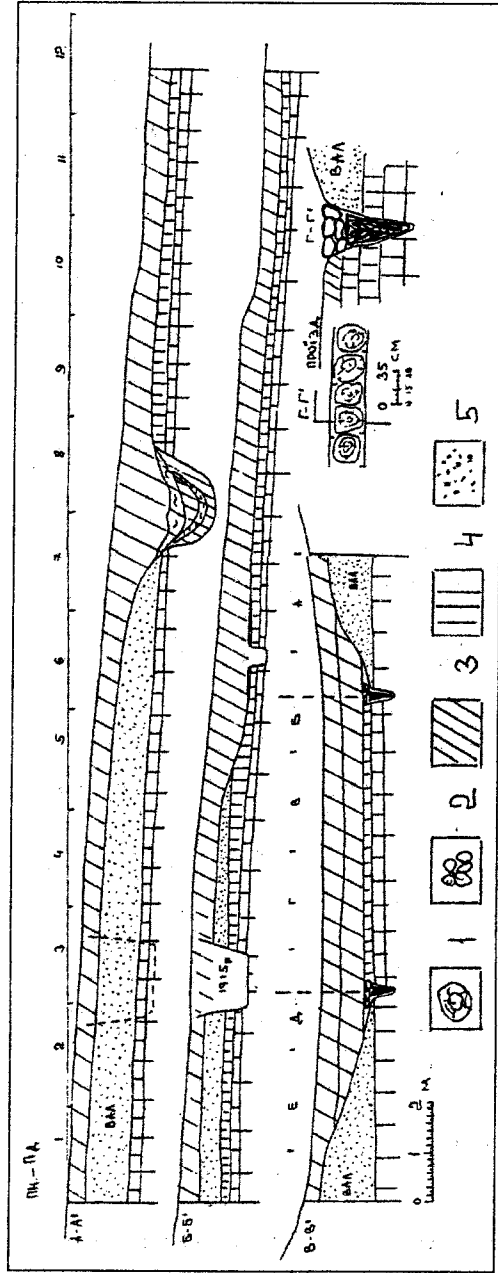

Рис. 15. Давній Галич. Крилоське городище. Вал 4. В'їзд. Стратиграфія.

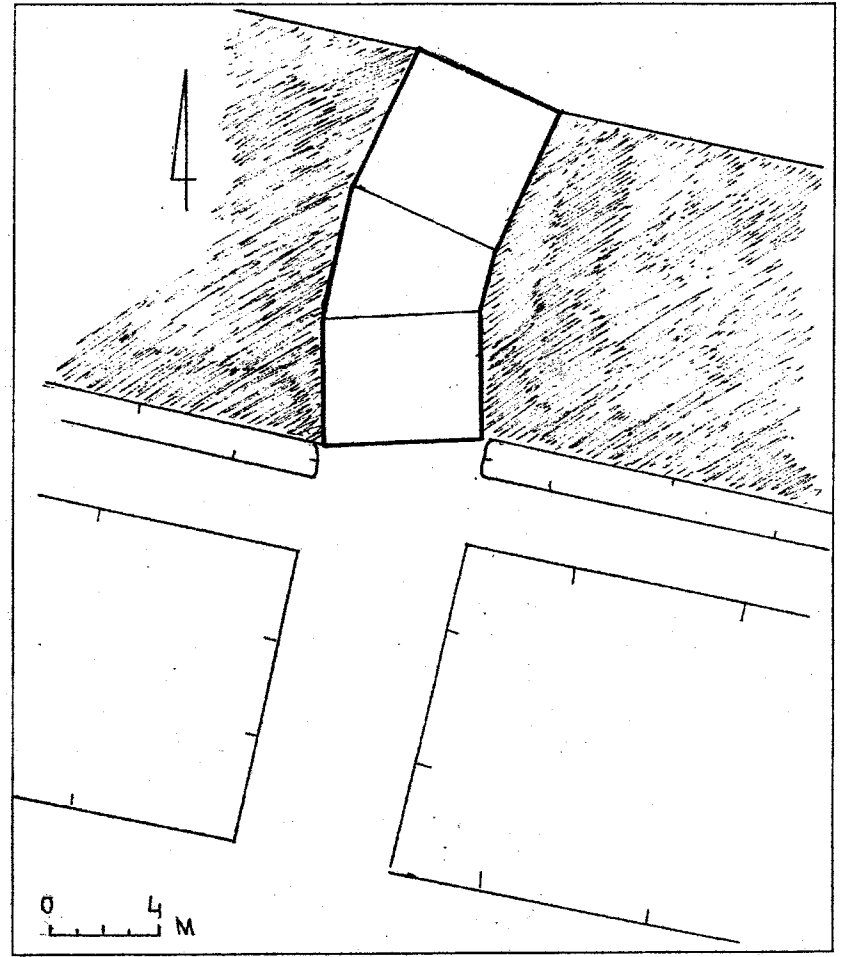

Рис. 16. Давній Галич. Крилоське городище. Вал 4. В'їзд. Реконструкція.

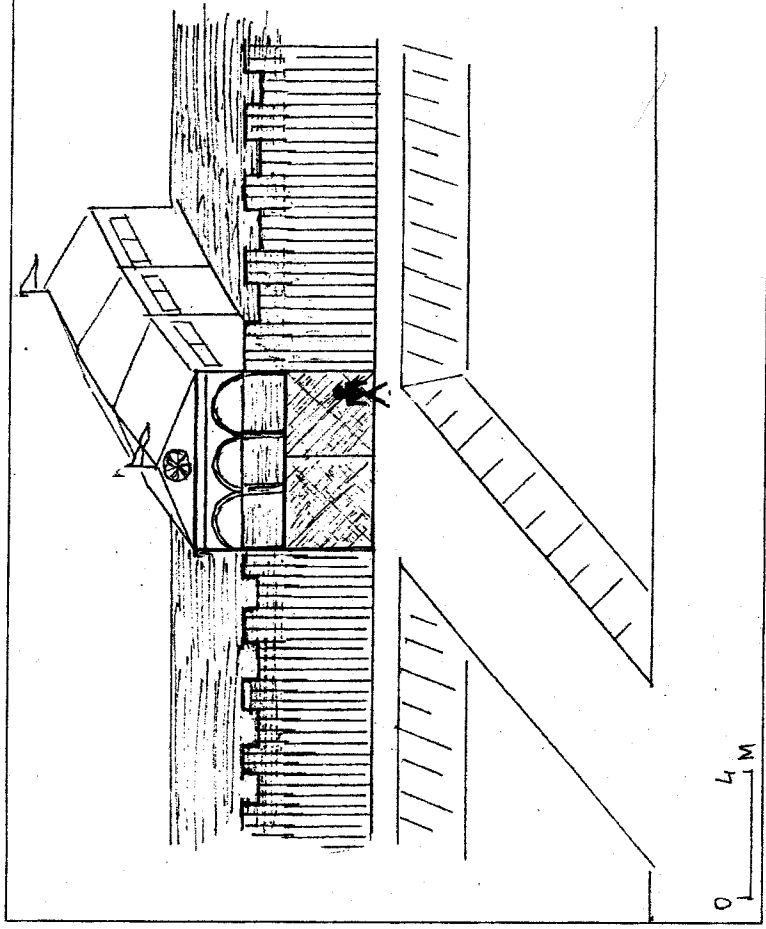

Рис. 17. Давній Галич. Крилоське городище. Вал 4. В'їзд. Реконструкція.

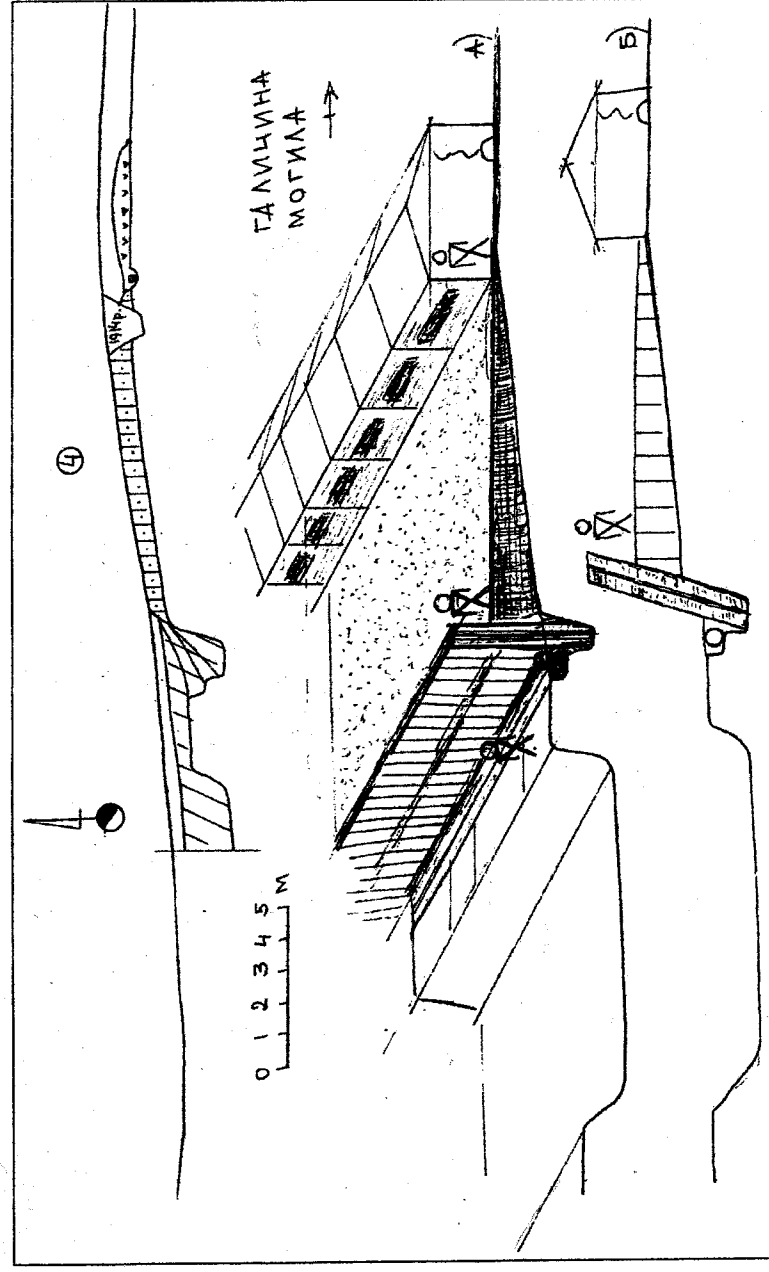

Рис. 18. Давній Галич. Крилоське городище. Вал 4. Стратиграфія. Реконструкція.

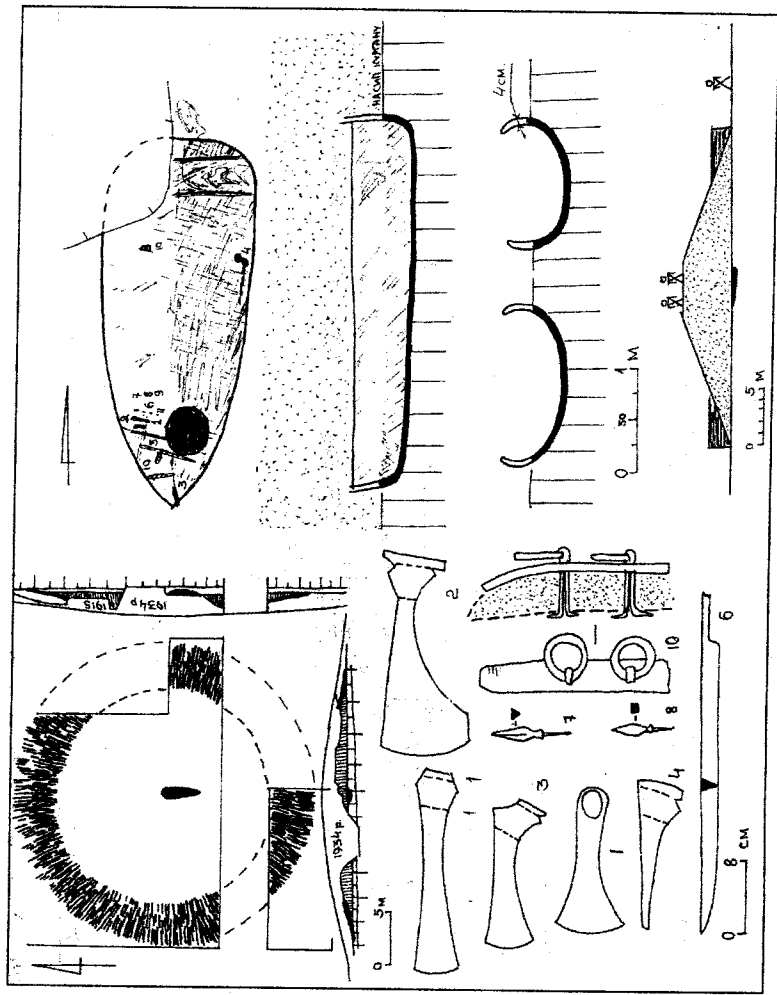

Рис. 19. Давній Галич. Крилоське городище. Літовиска Галичина Могила.

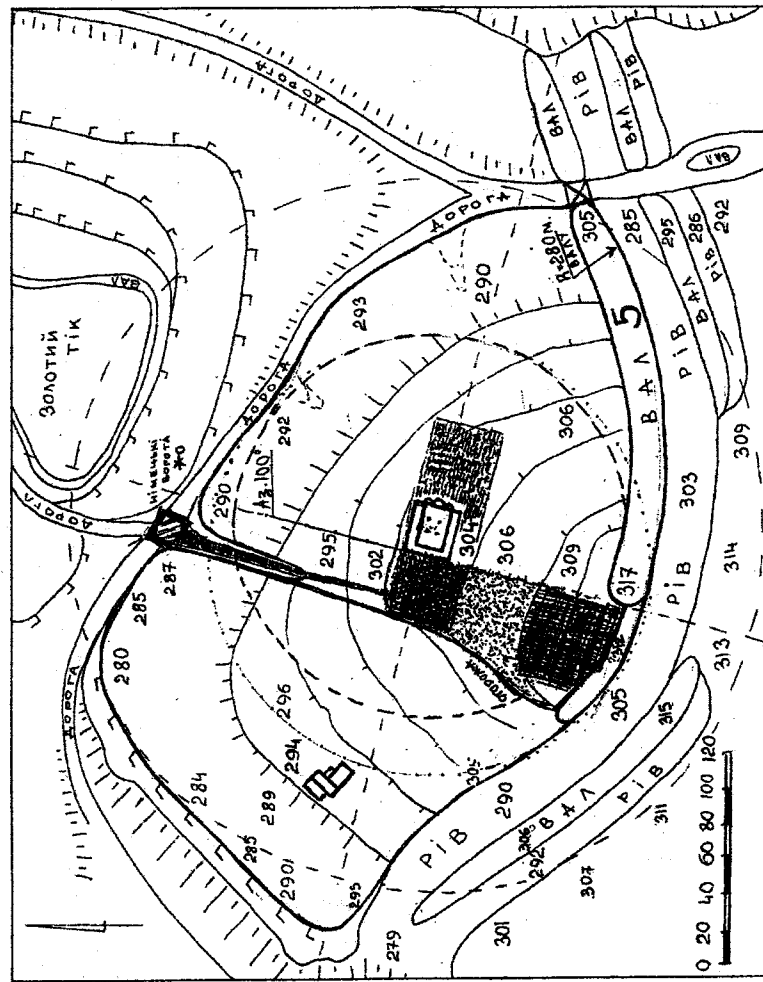

Рис. 20. Давній Галич. Крилоське городище. Третій майданчик.

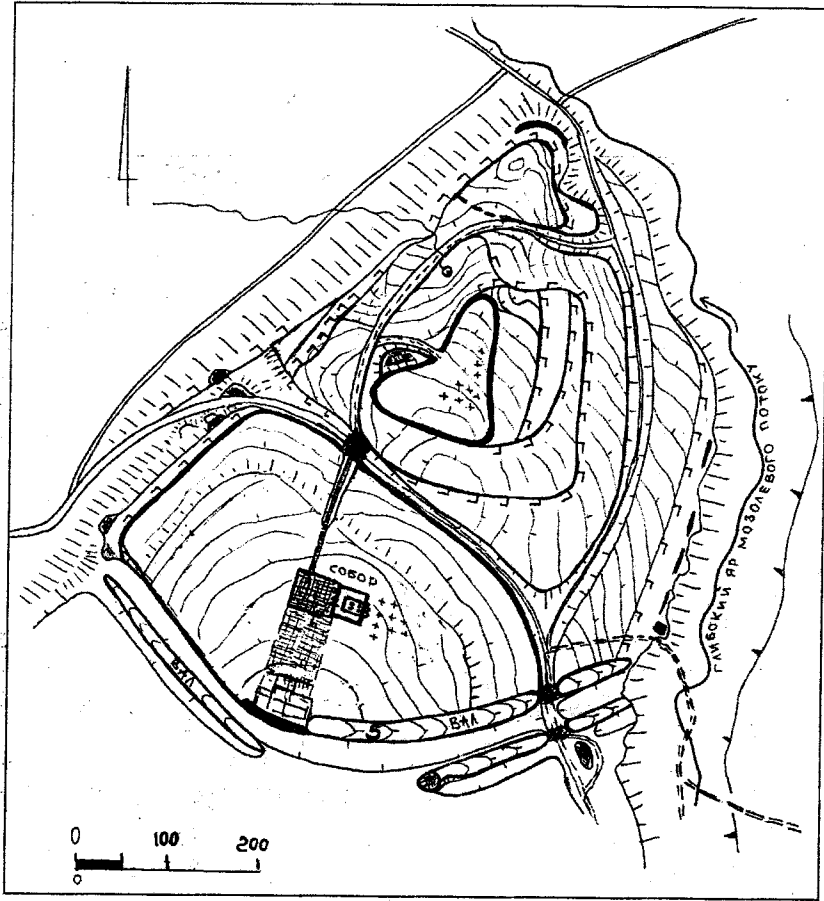

Рис. 21. Давній Галич. Крилоське городище. Третій, четвертий та п'ятий майданчики.

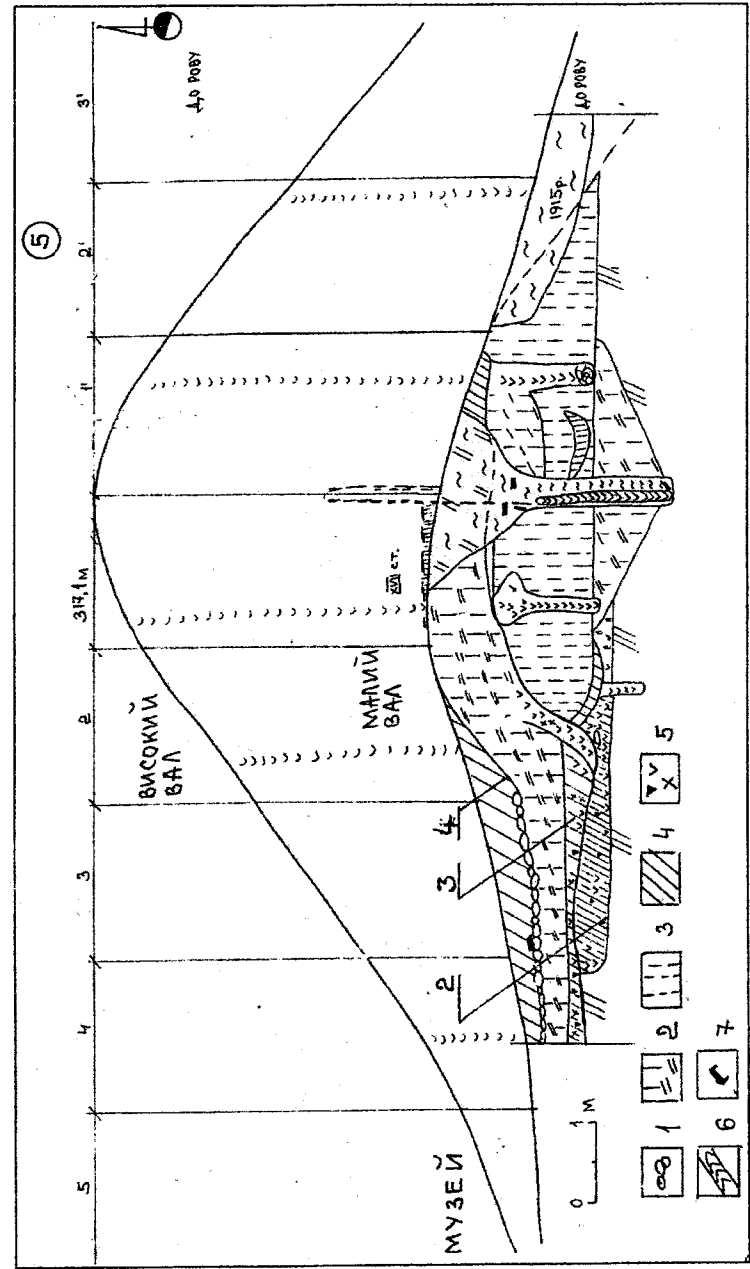

Рис. 22. Давній Галич. Крилоське городище. Вал 5 (біля дороги). Стратиграфія.

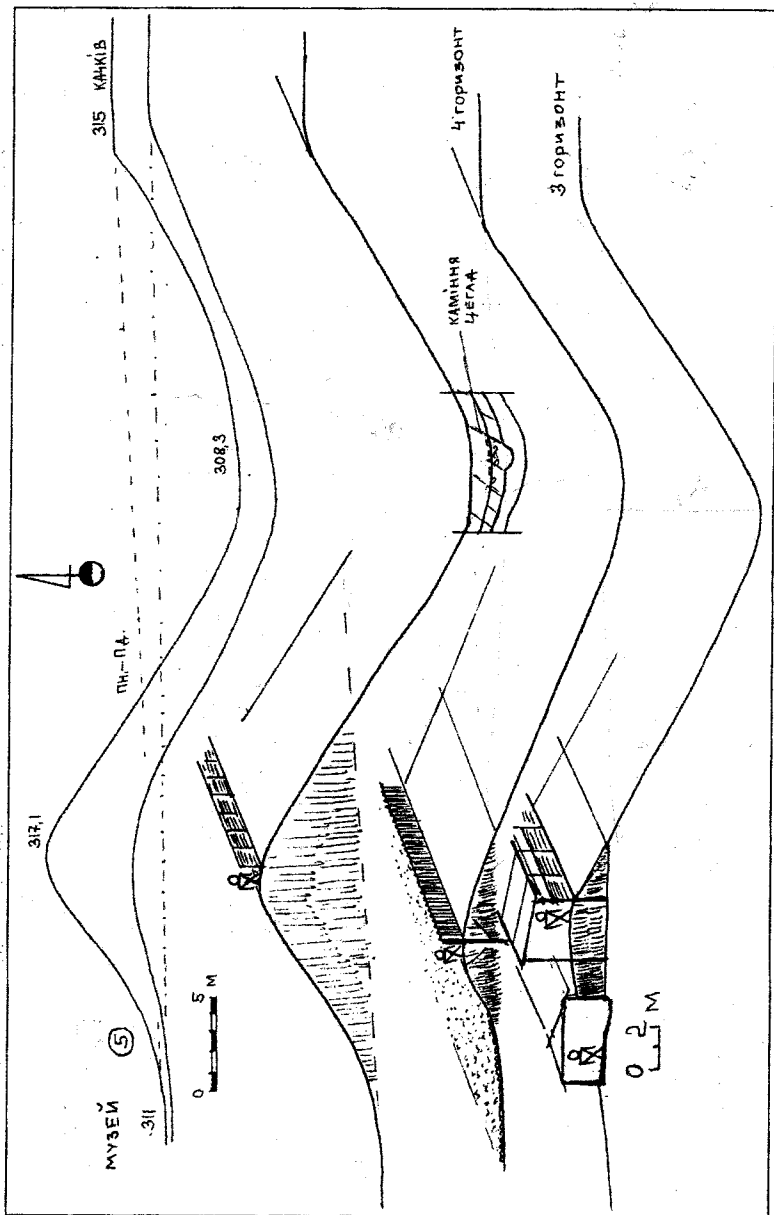

Рис. 23. Давній Галич. Крилоське городище. Вал 5. Реконструкція.

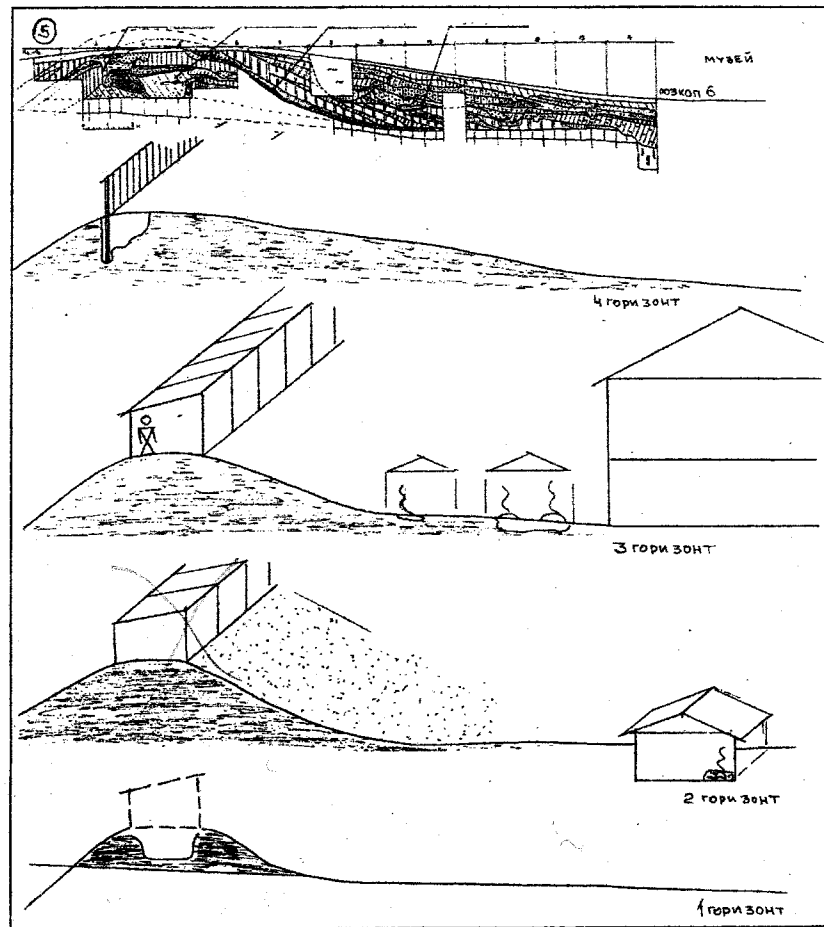

Рис. 24. Давній Галич. Крилоське городище. Вал 5 (княжий двір). Стратиграфія. Реконструкція.

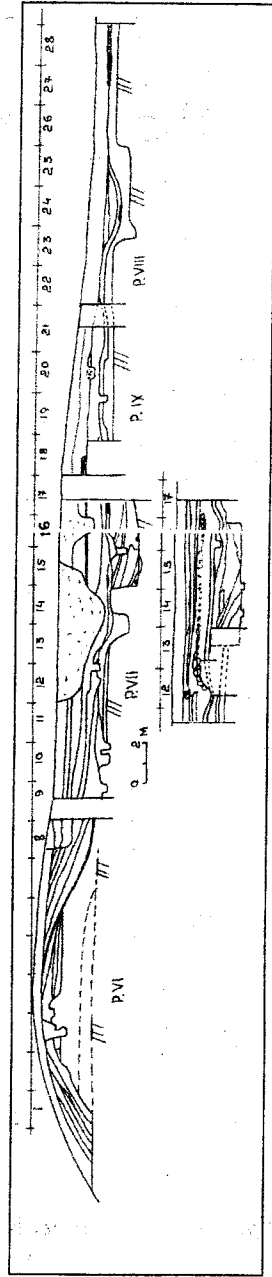

Рис. 25. Давній Галич. Крилоське городище. Вал 5. Стратиграфія загальна на ділянці Південного палацу.

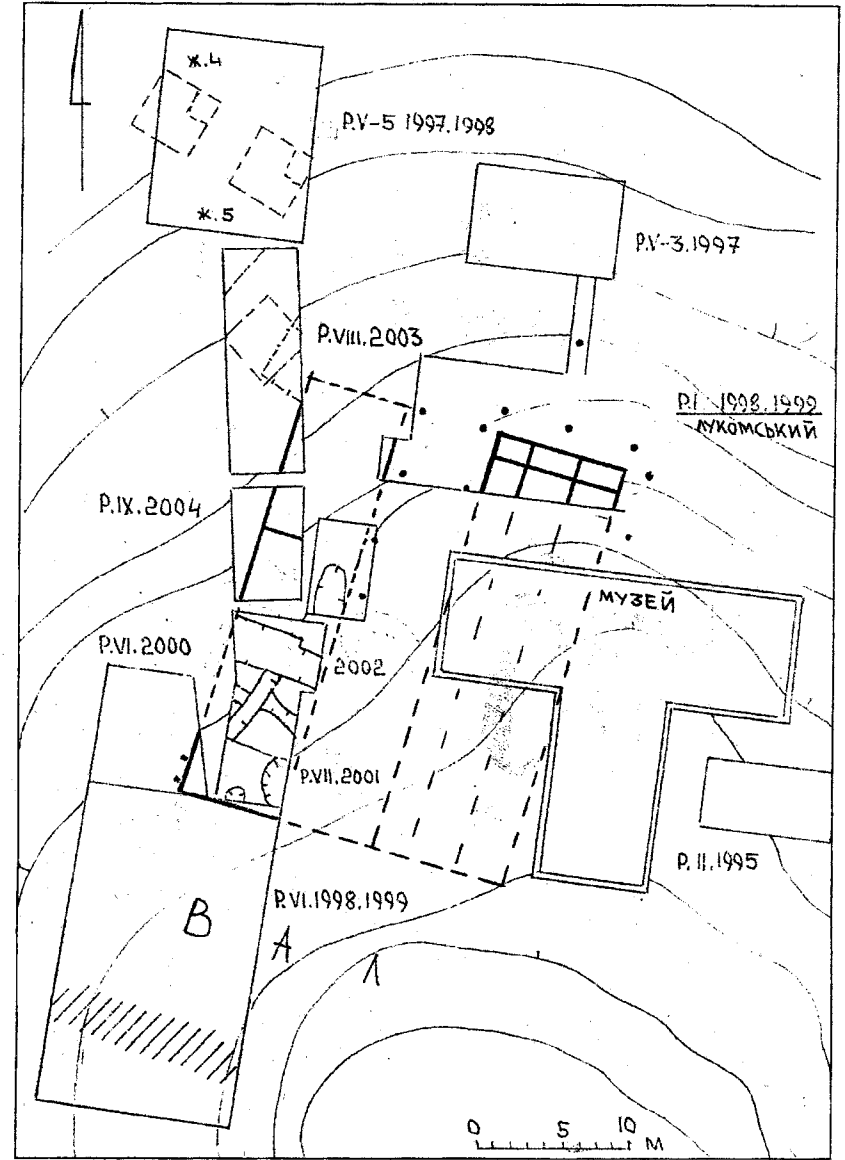

Рис. 26. Давній Галич. Крилоське городище. Третій майданчик. Південний палацовий комплекс. Перший будівельний горизонт.

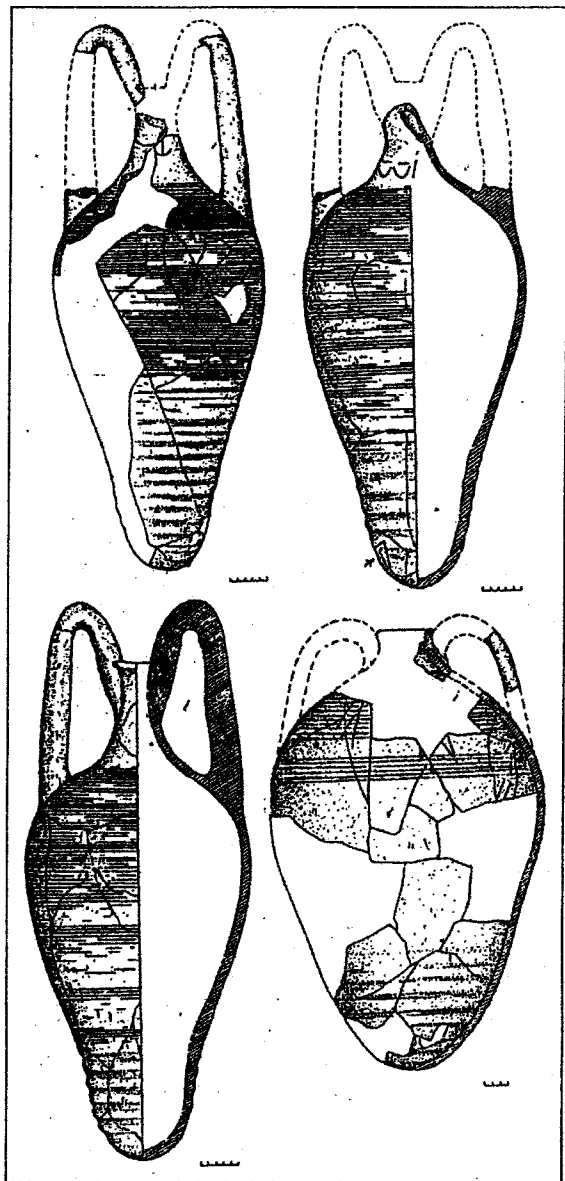

Рис. 27. Давній Галич. Крилоське городище. Південний палацовий комплекс. Підвальні приміщення. Амфори.

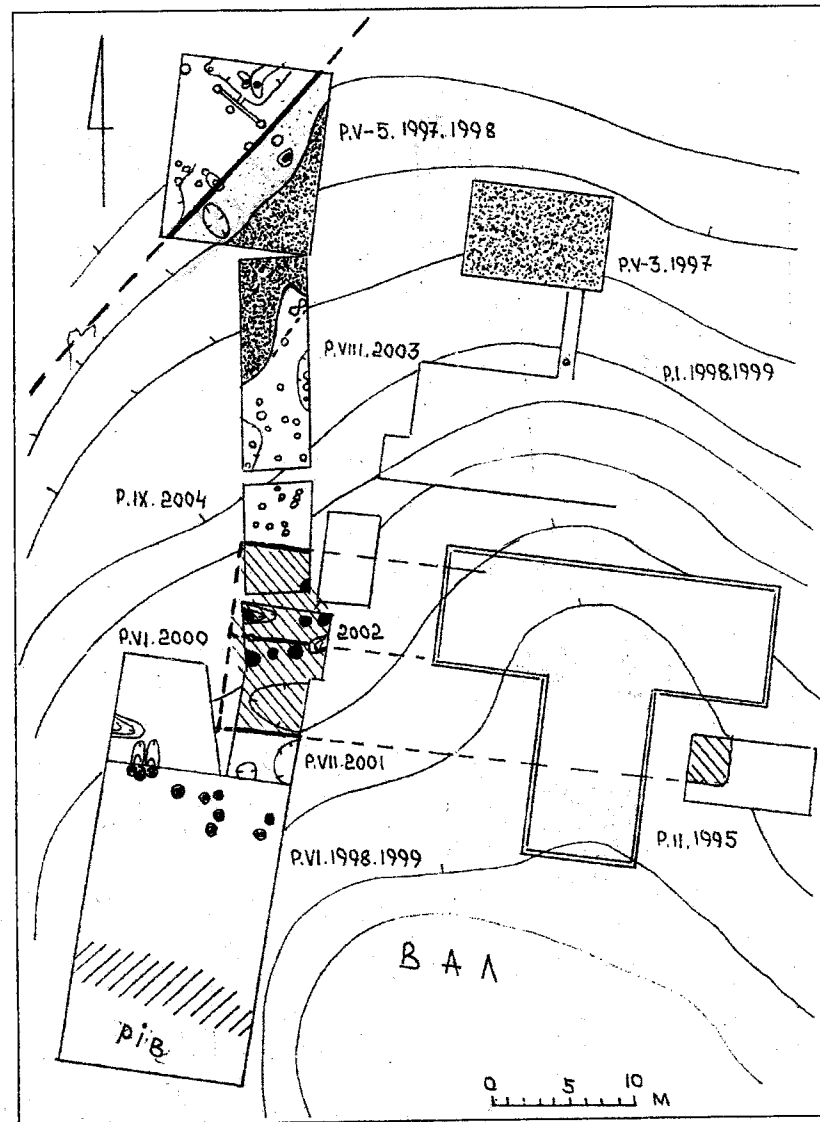

Рис. 28. Давній Галич. Крилоське городище. Південний палацовий комплекс. Другий будівельний горизонт.

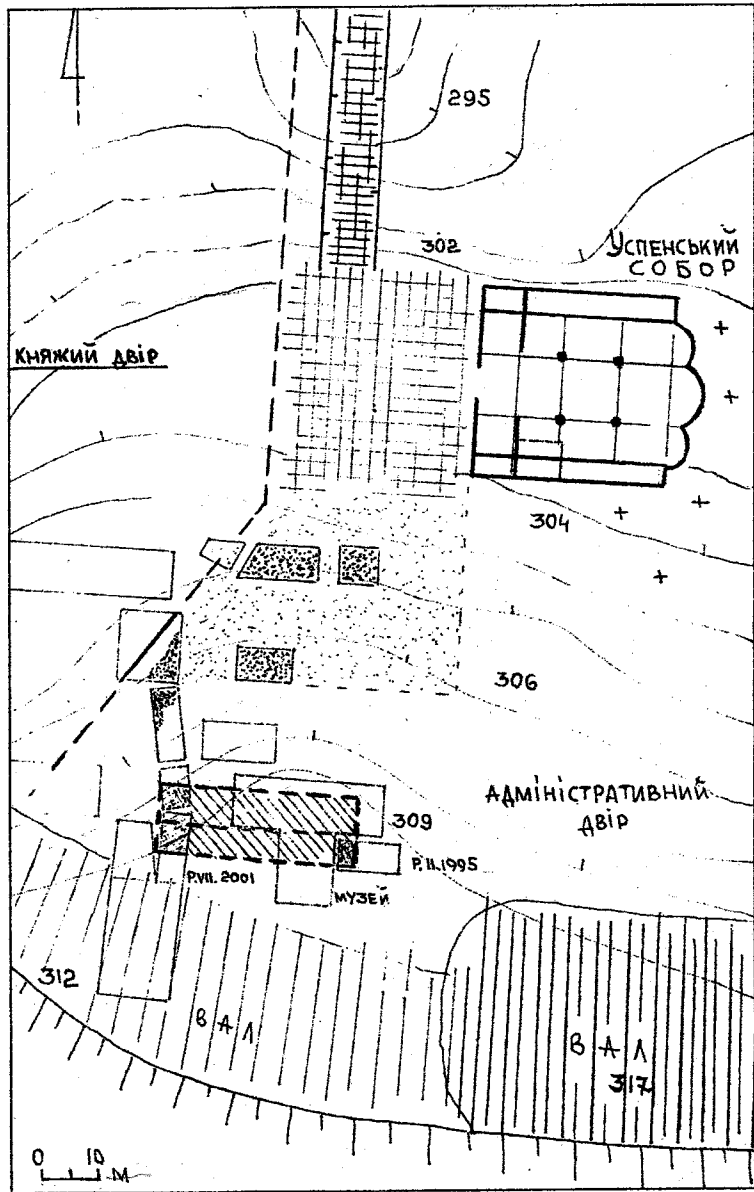

Рис. 29. Давній Галич. Крилоське городище. Південний палацовий комплекс в системі Успенського Собору.

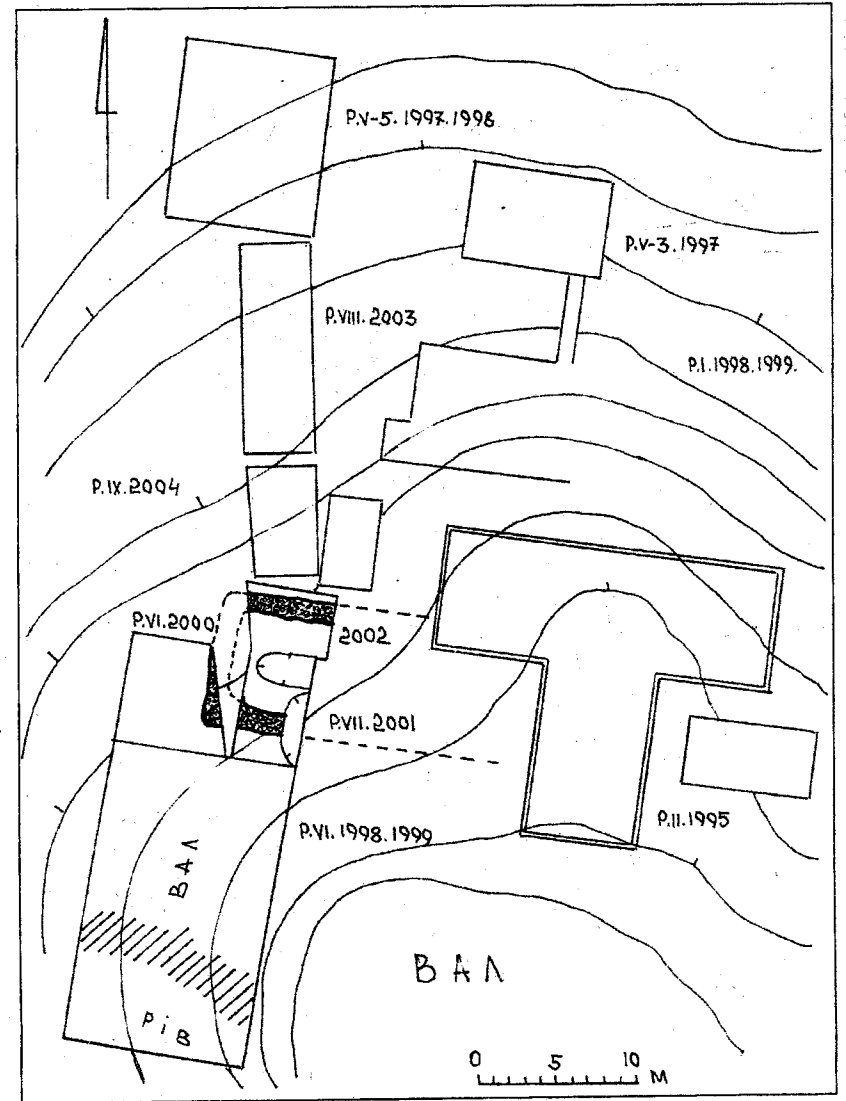

Рис. 30. Давній Галич. Крилоське городище. Південний палацовий комплекс. Третій будівельний горизонт.

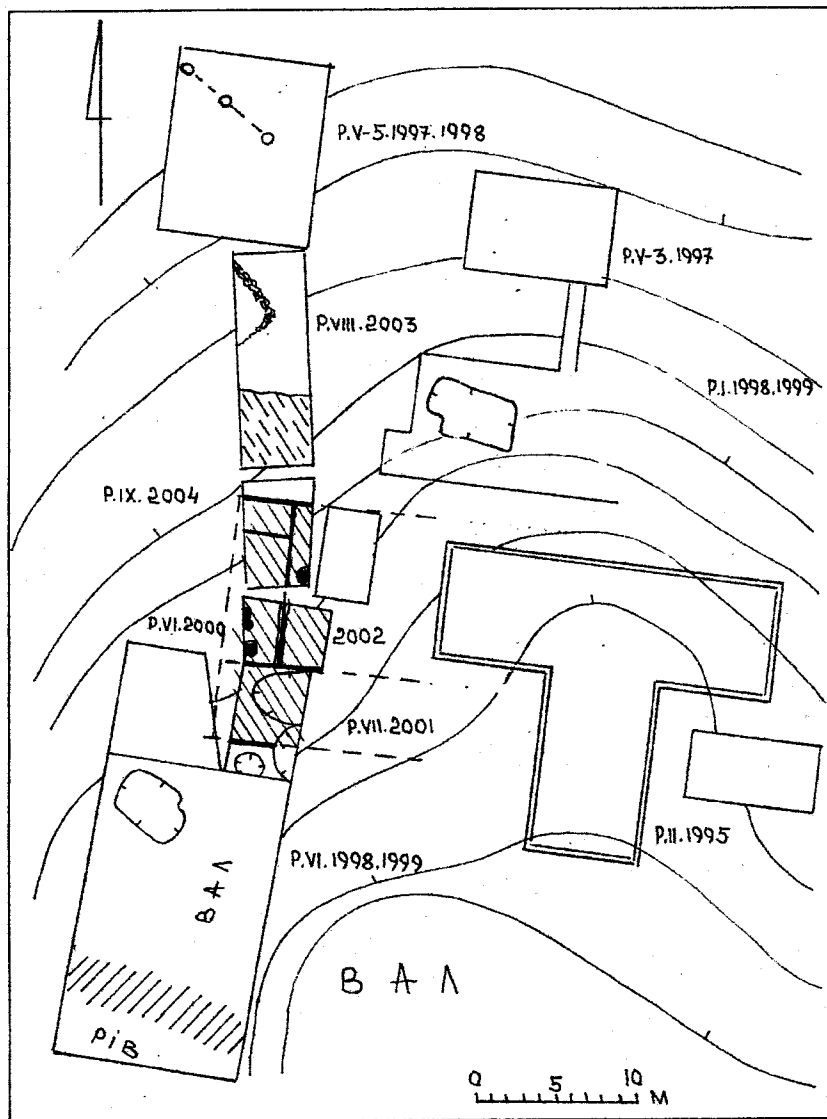

Рис. 31. Давній Галич. Крилоське городище. Південний палацовий комплекс. Четвертий будівельний горизонт.

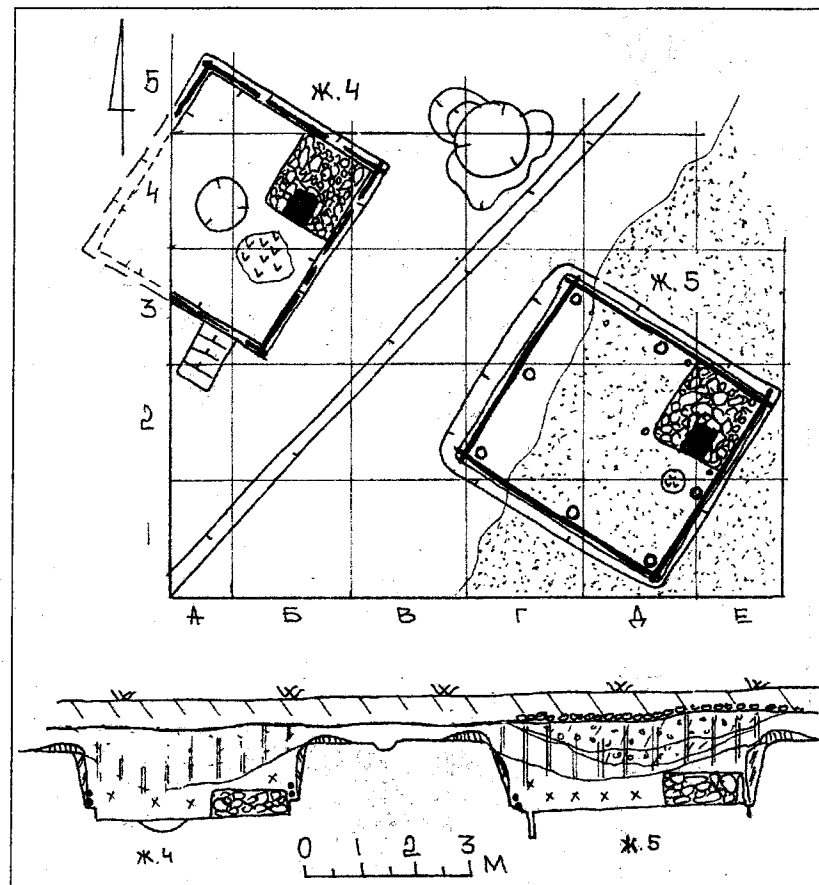

Рис. 32. Давній Галич. Крилоське городище. Третій майданчик. Напівземлянки 4; 5.

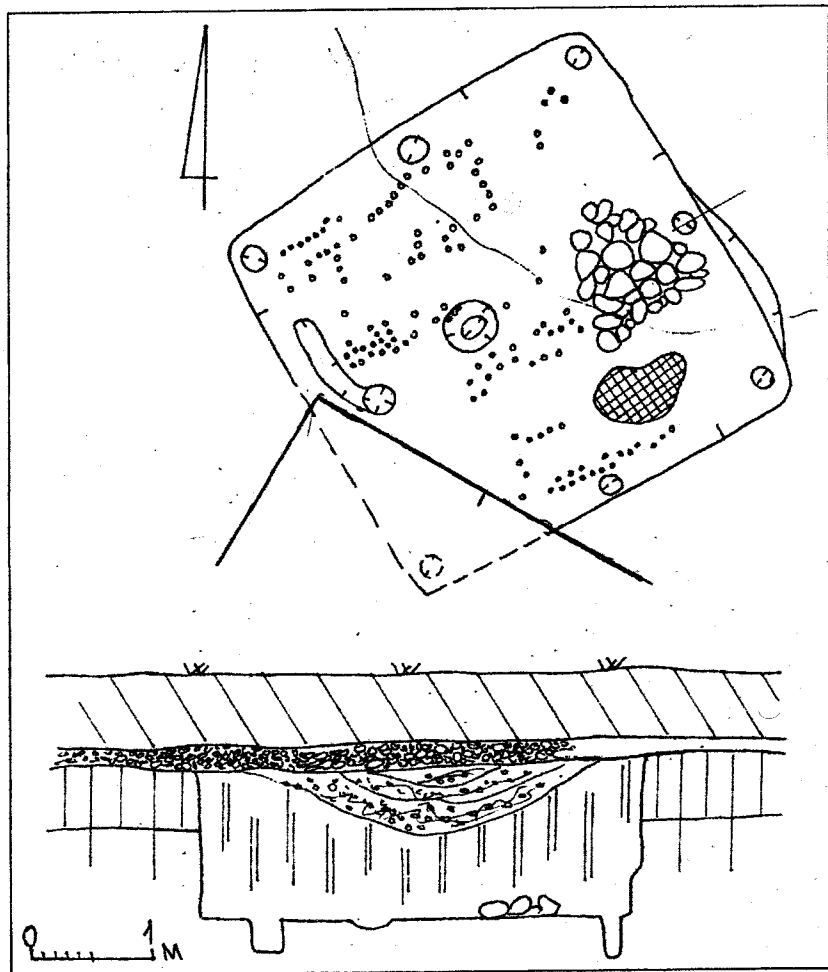

Рис. 33. Давній Галич. Крилоське городище. Третій майданчик.
Напівземлянка 1.

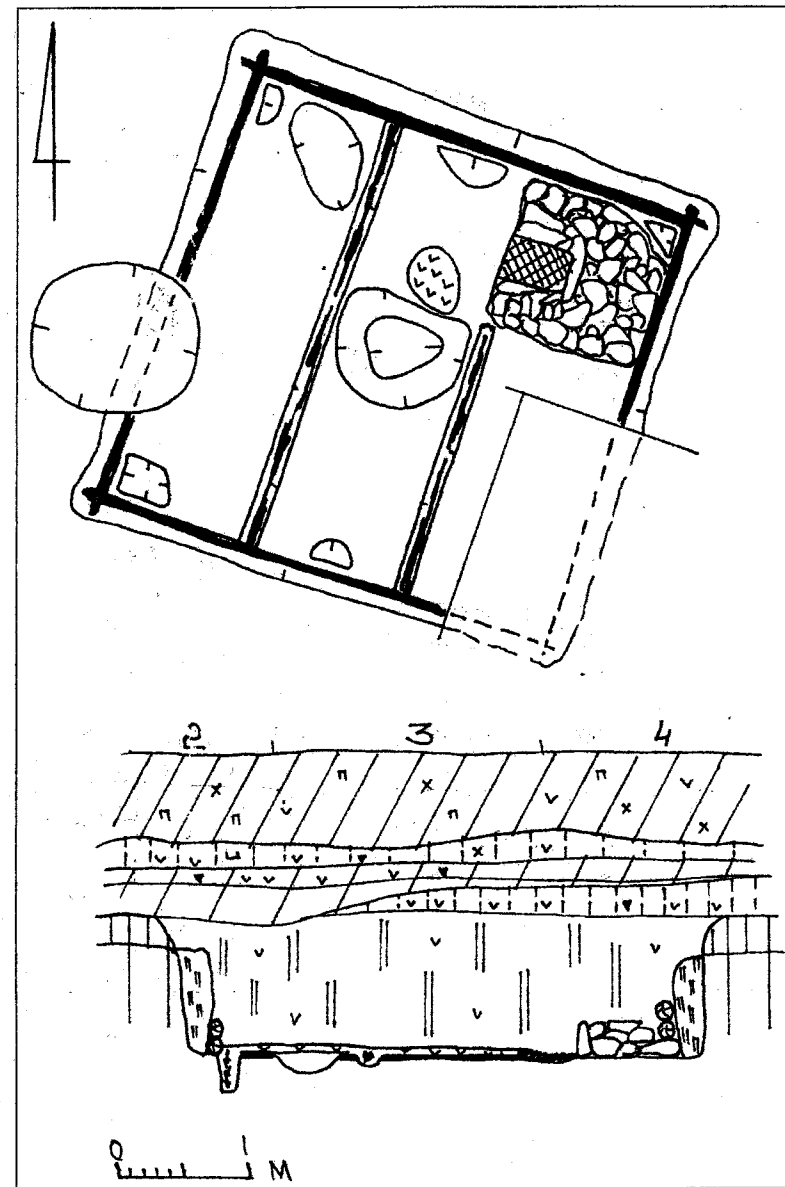

Рис. 34. Давній Галич. Крилоське городище. Третій майданчик.
Напівземлянка 3.

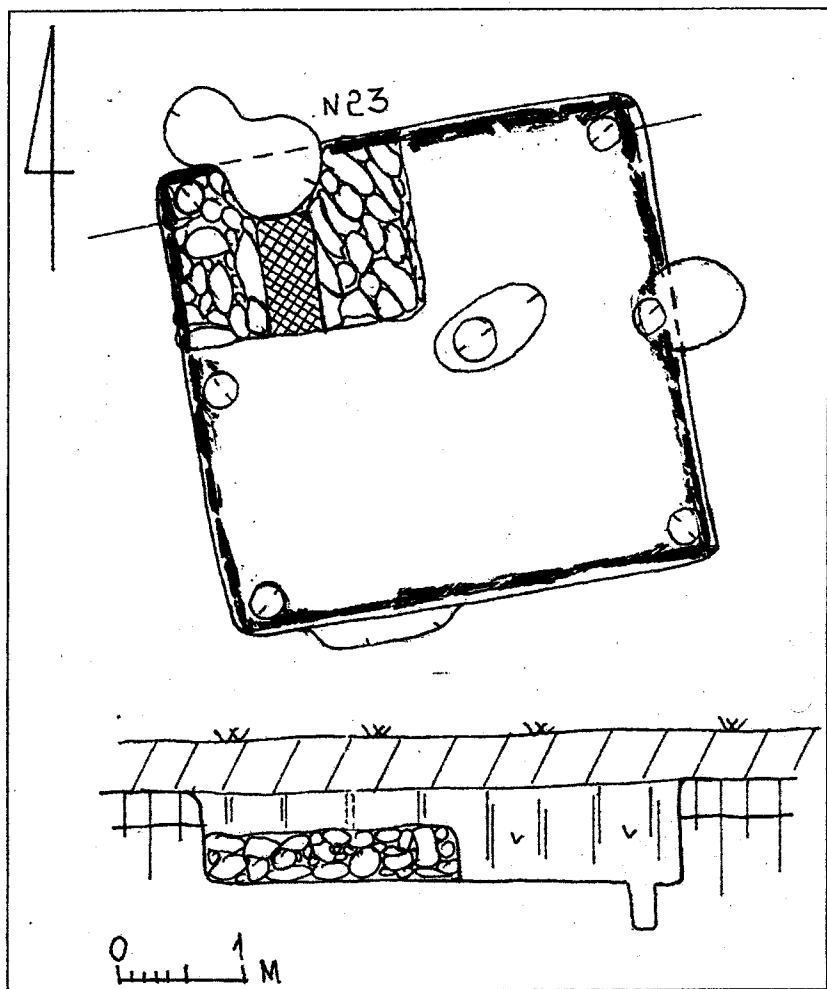

Рис. 35. Давній Галич. Крилоське городище. Третій майданчик. Напівземлянка 2.

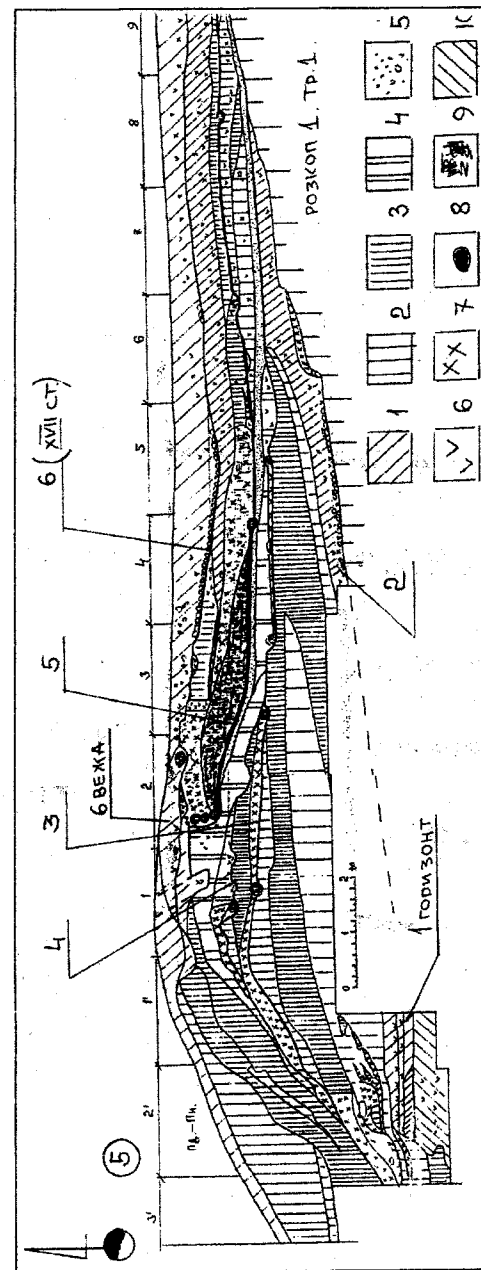

Рис. 36. Давній Галич. Крилоське городище. Третій майданчик. Західна частина. Вал 5. Стратиграфія.

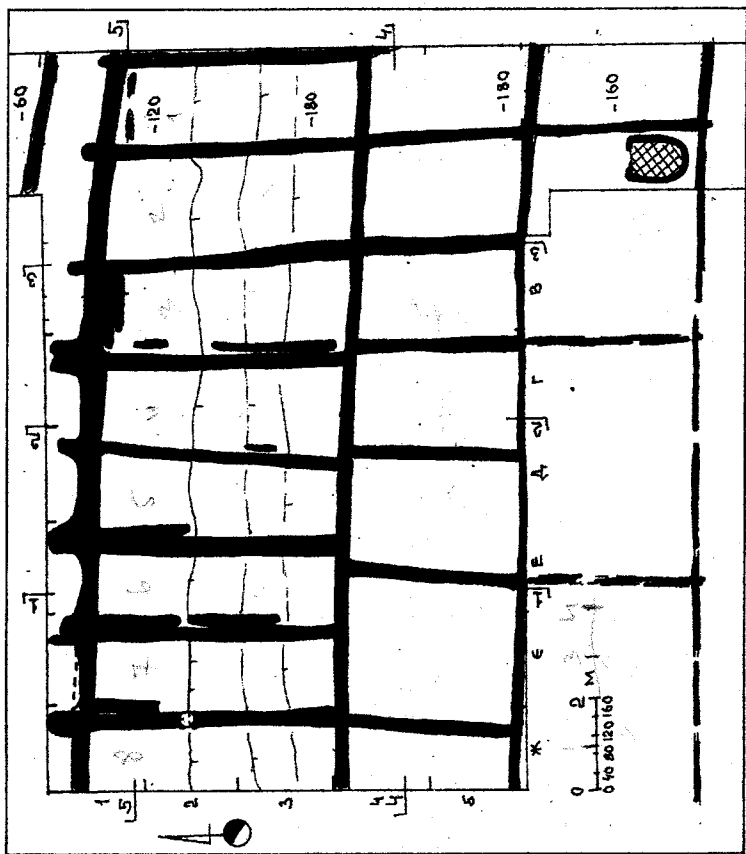

Рис. 37. Давній Галич. Крилоське городище. Вал 5. План. П'ятий будівельний горизонт (XI–XIII ст.).
Княжий двір.

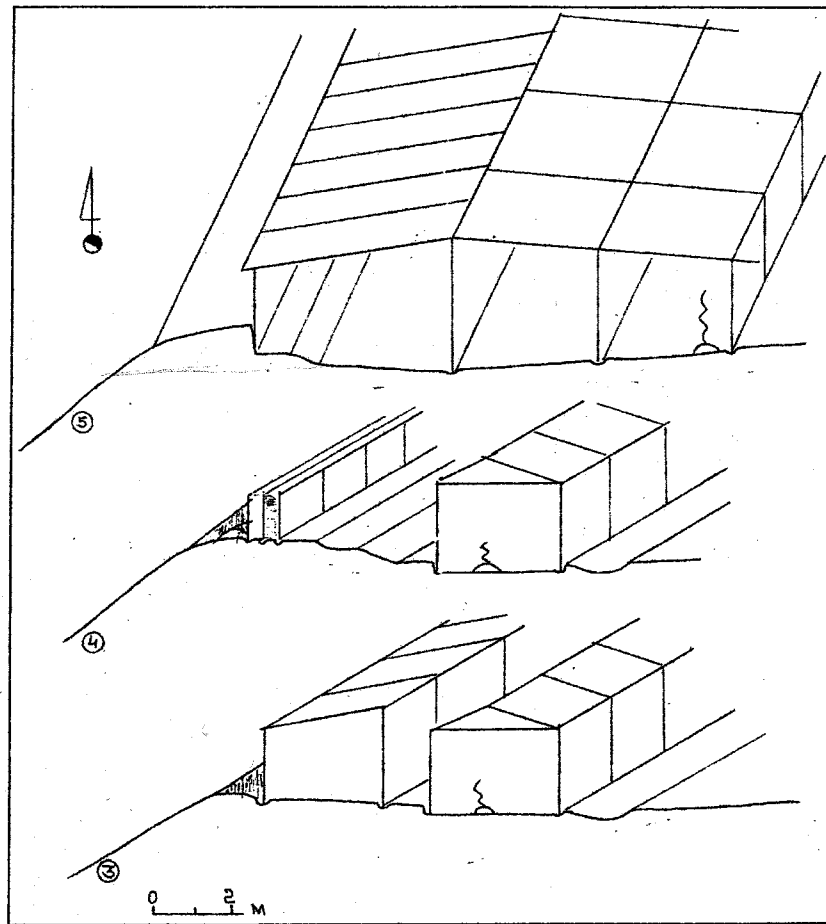

Рис. 38. Давній Галич. Крилоське городище. Вал 5. Реконструкція.
Третій, четвертий, п'ятий горизонти.

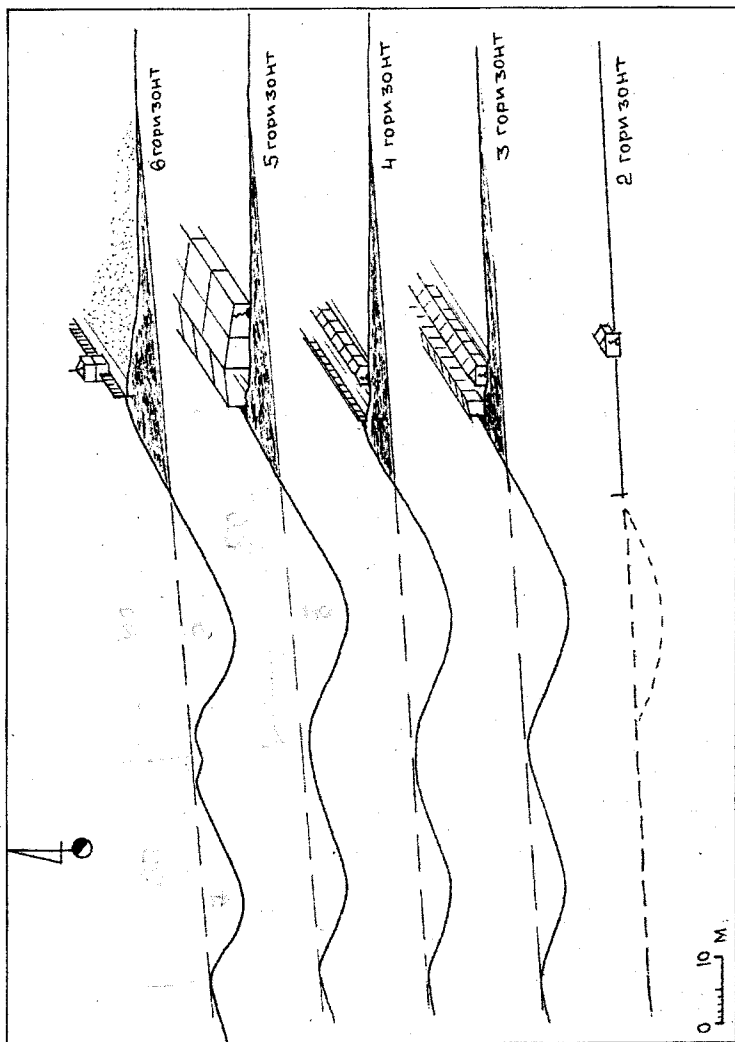

Рис. 39. Давній Галич. Крилоське городище. Вал. 5. Реконструкція всіх будівельних горизонтів (княжий двір).

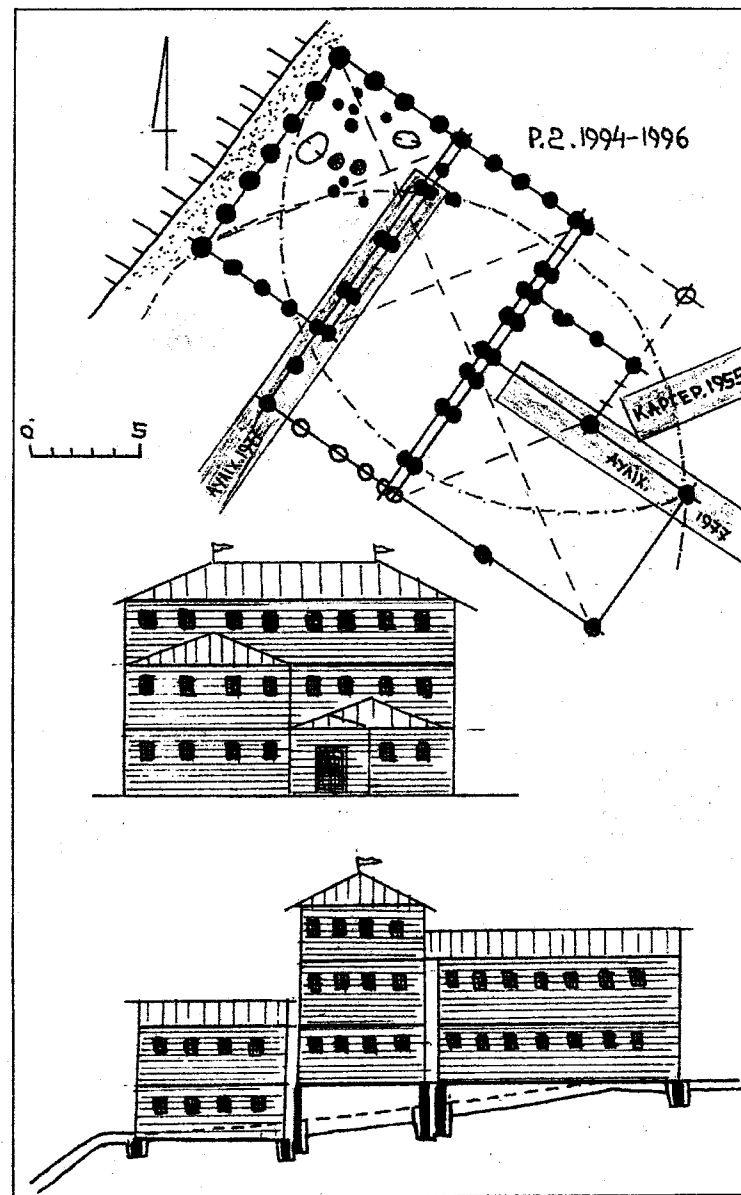

Рис. 40. Давній Галич. Крилоське городище. Західний палацовий комплекс. План. Реконструкція.

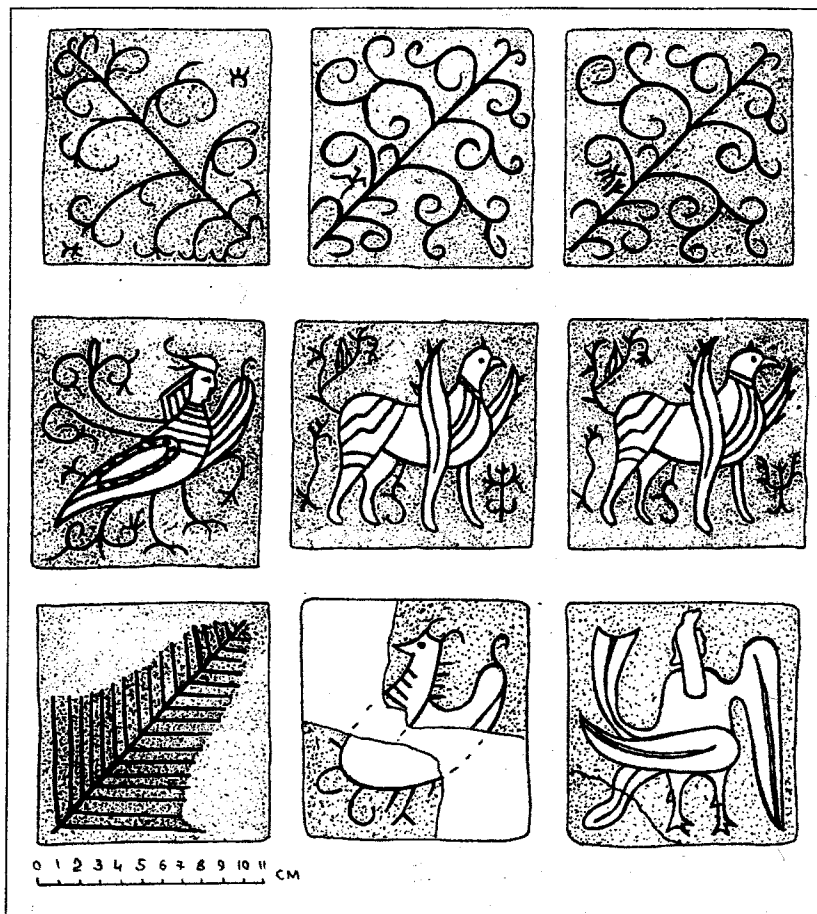

Рис. 41. Давній Галич. Крилоське городище. Західний палацовий комплекс. Підлога. Керамічні плитки.

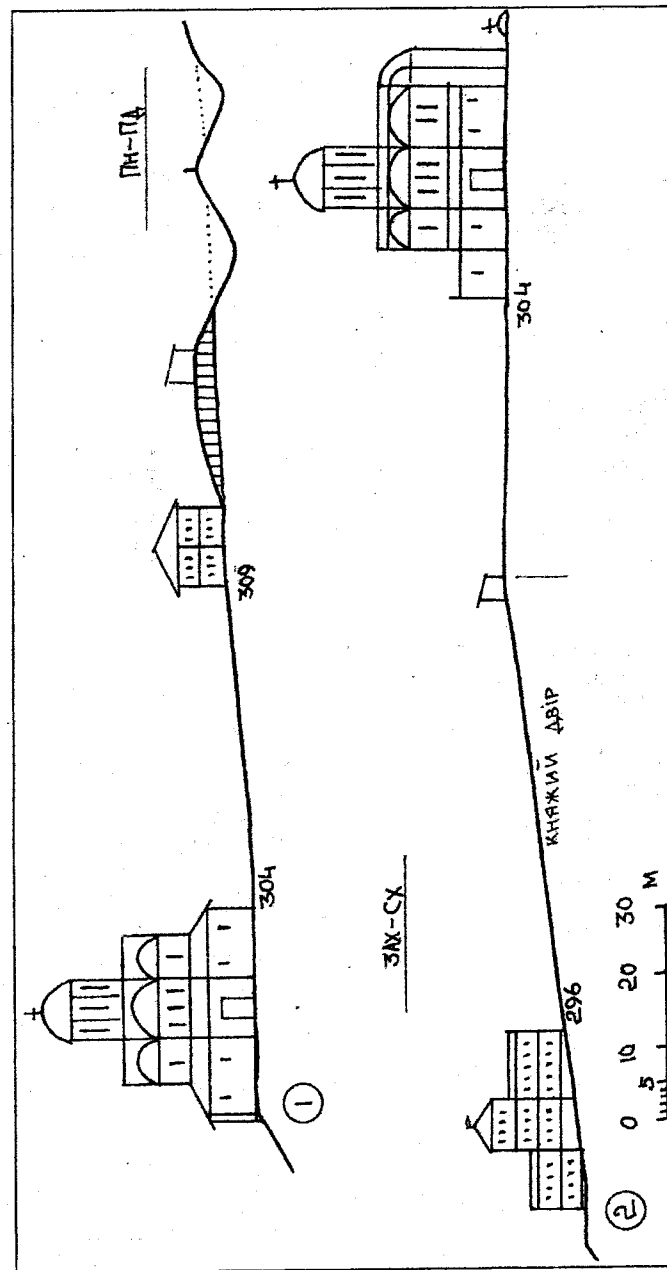

Рис. 42. Давній Галич. Крилоське городище. Південний і західний палацові комплекси. Реконструкція стратиграфічна.

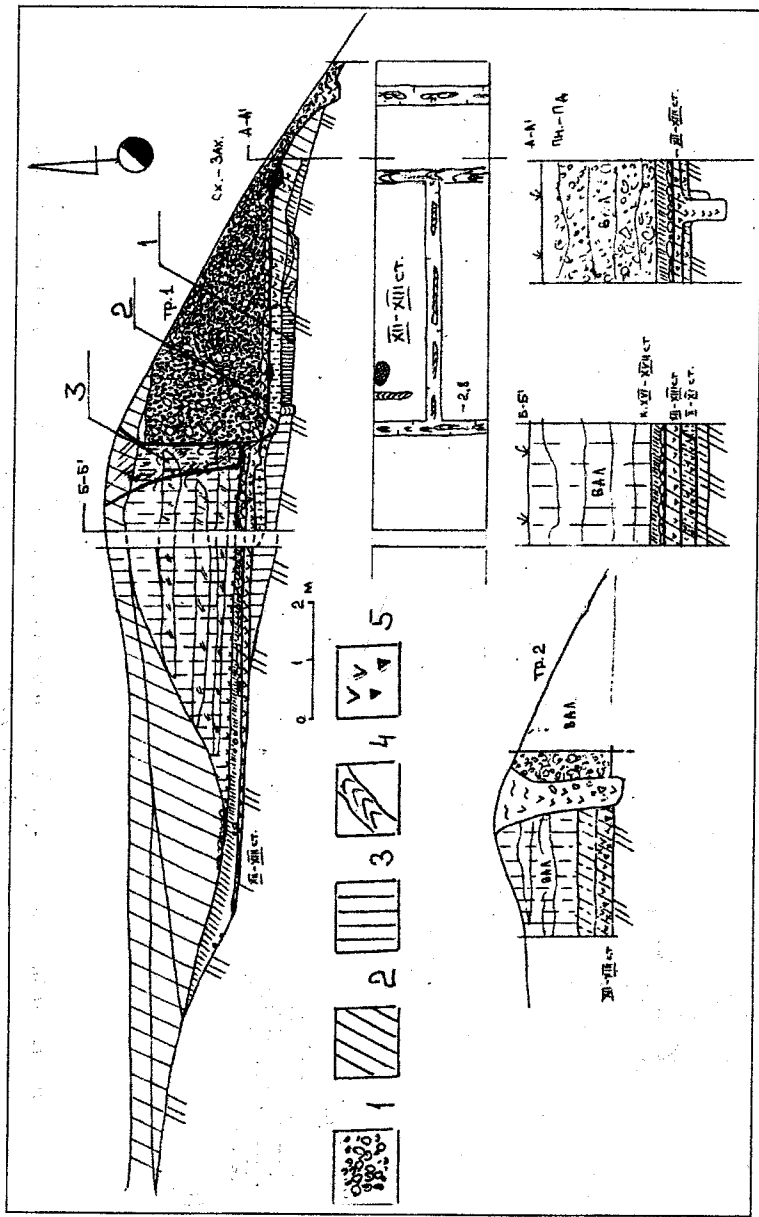

Рис. 43. Давній Галич. Крилоське городище. Третій майданчик. Західна лінія оборони.

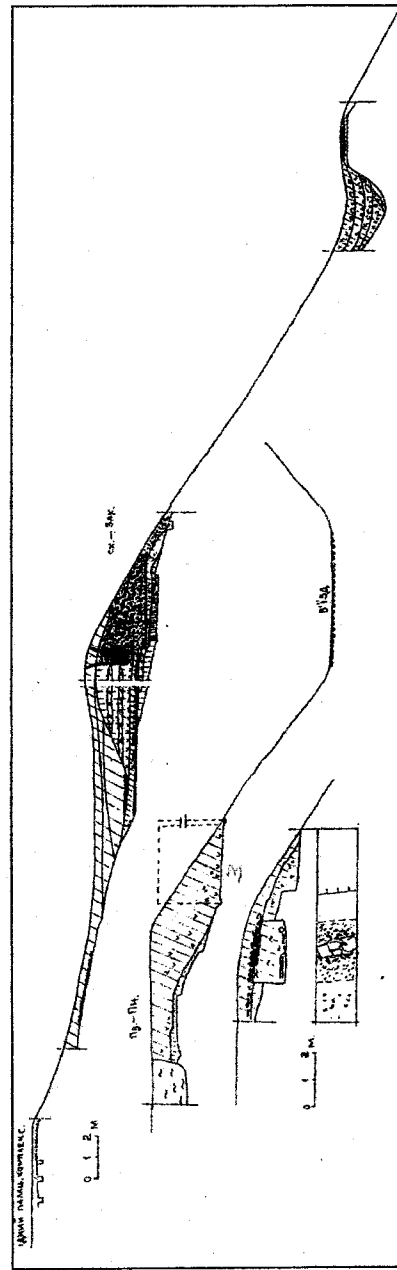

Рис. 44. Давній Галич. Крилоське городище. Третій майданчик. Західний і північний ескарпи.

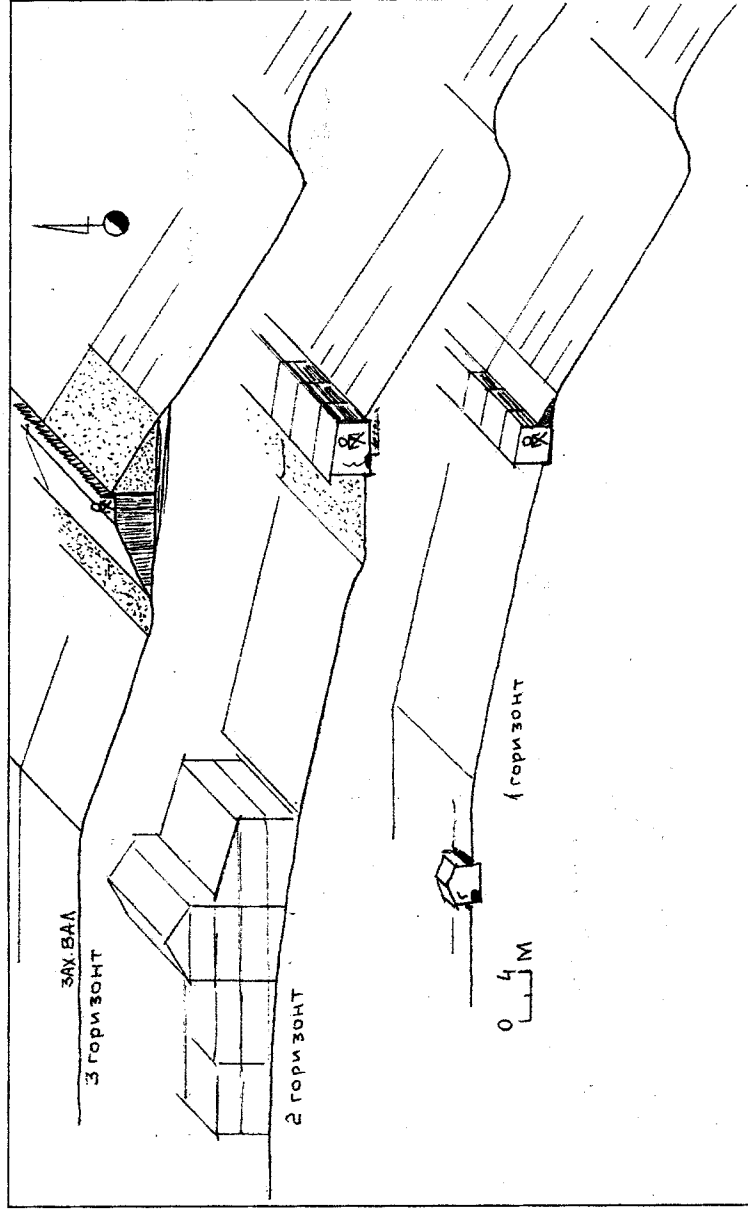

Рис. 45. Давній Галич. Крилоське городище. Західний ескарп. Реконструкція.

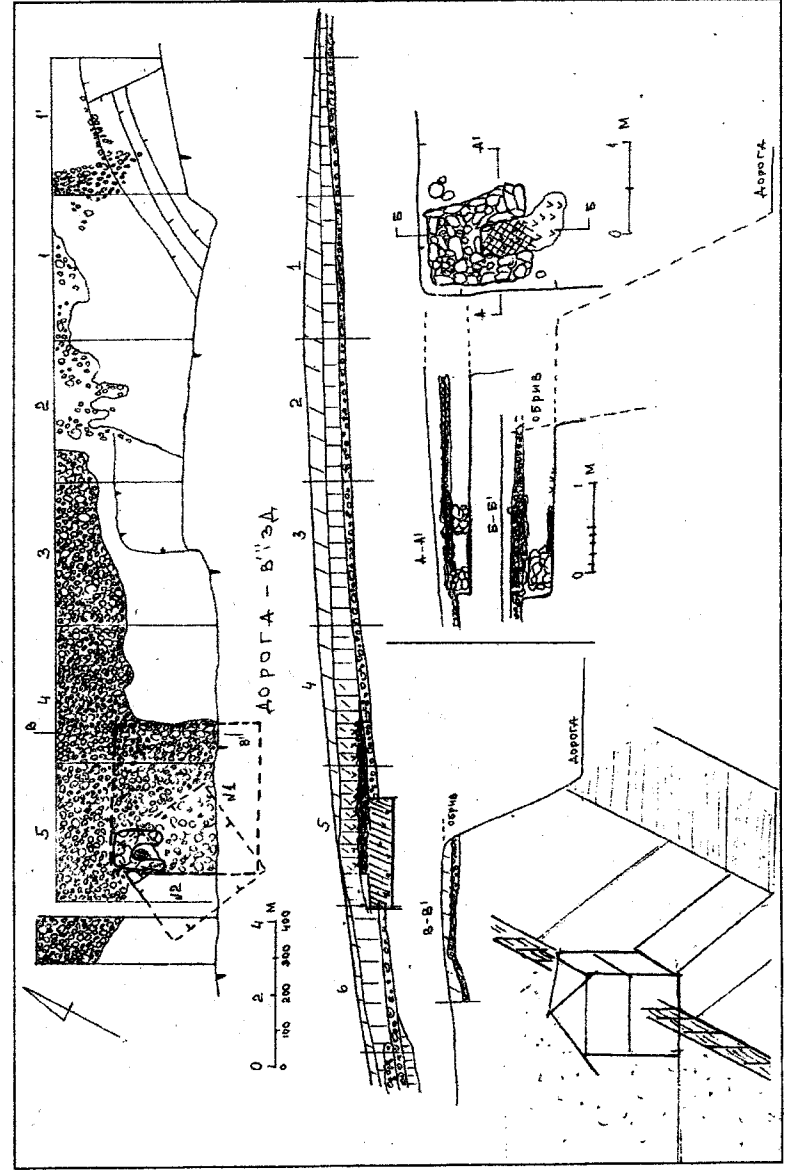

Рис. 46. Давній Галич. Крилоське городище. Система західного в'їзду.

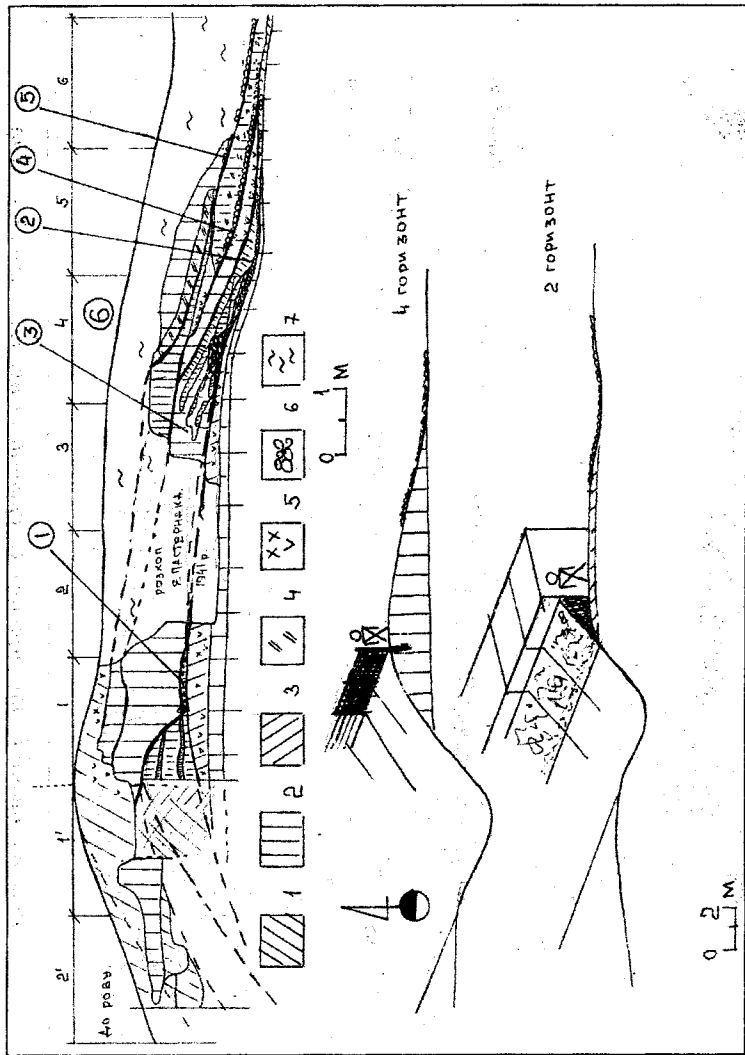

Рис. 47. Давній Галич. Крилоське городище. Четвертий майданчик (ур. Золотий Тік). Вал. Стратиграфія. Реконструкція.

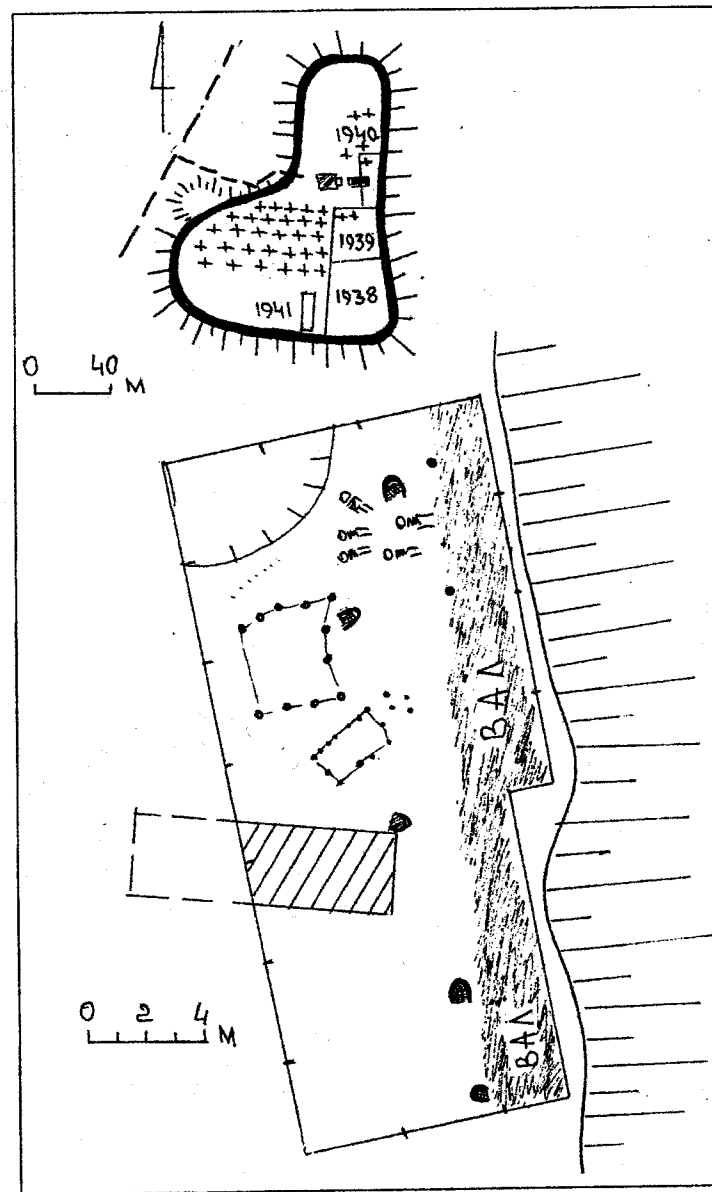

Рис. 48. Давній Галич. Крилоське городище. Четвертий майданчик. Розкопки Я. Пастернака.

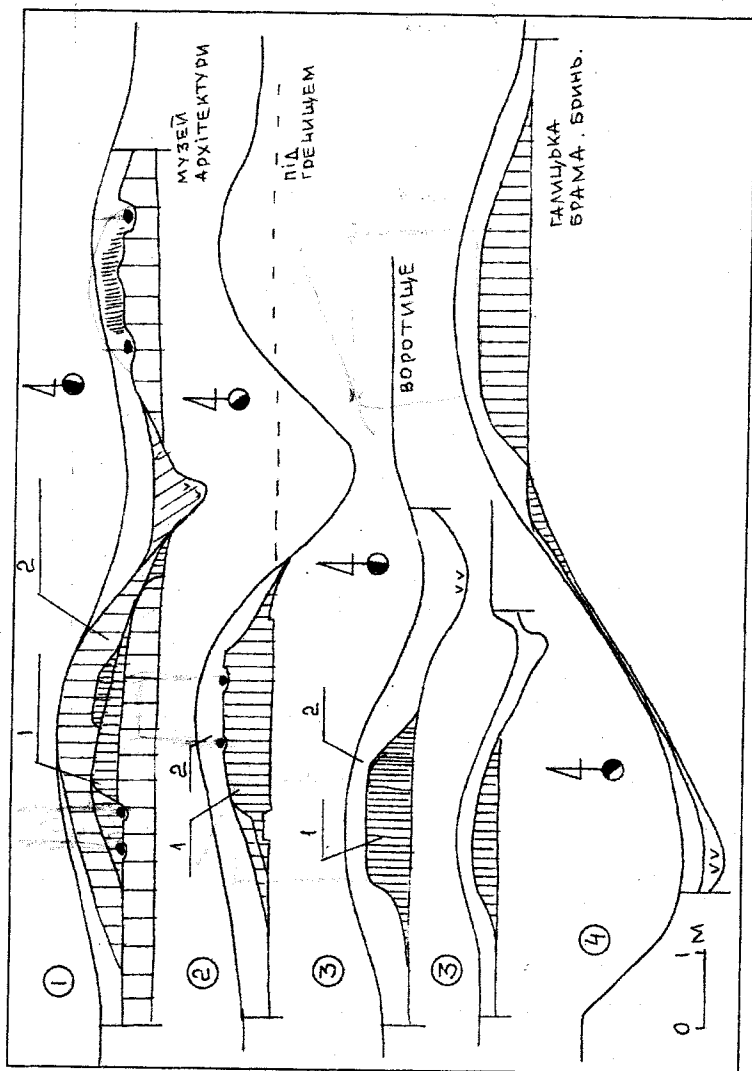

Рис. 49. Давній Галич. Зовнішня система оборони. Оборонні вали в східній і західній системі оборони.
Стратиграфія.

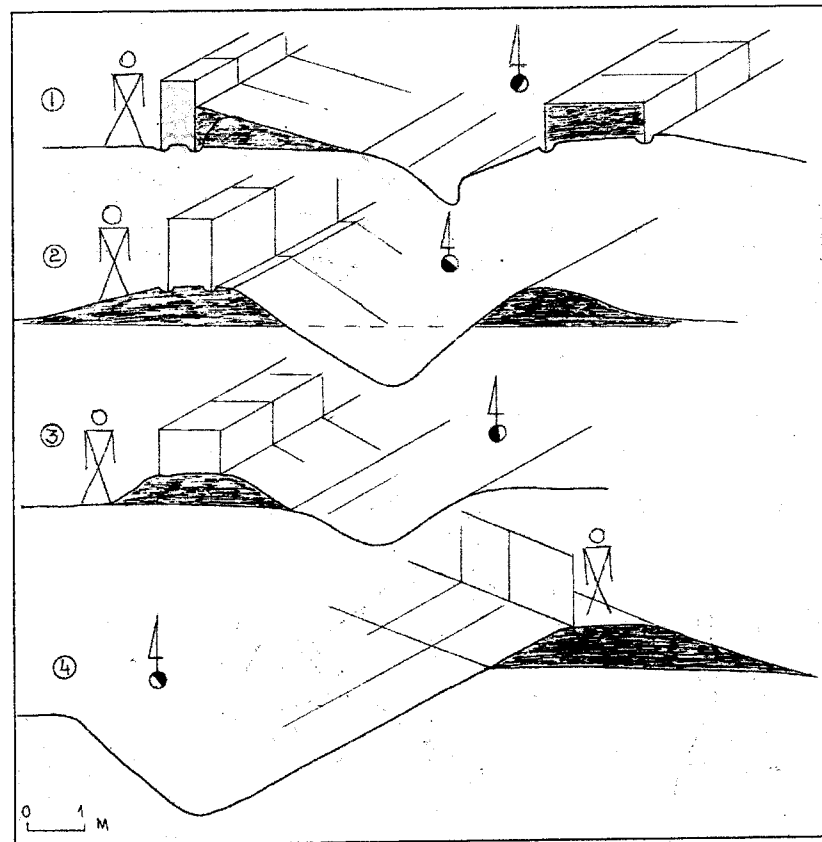

Рис. 50. Давній Галич. Зовнішня система оборони. Реконструкція оборонних валів.

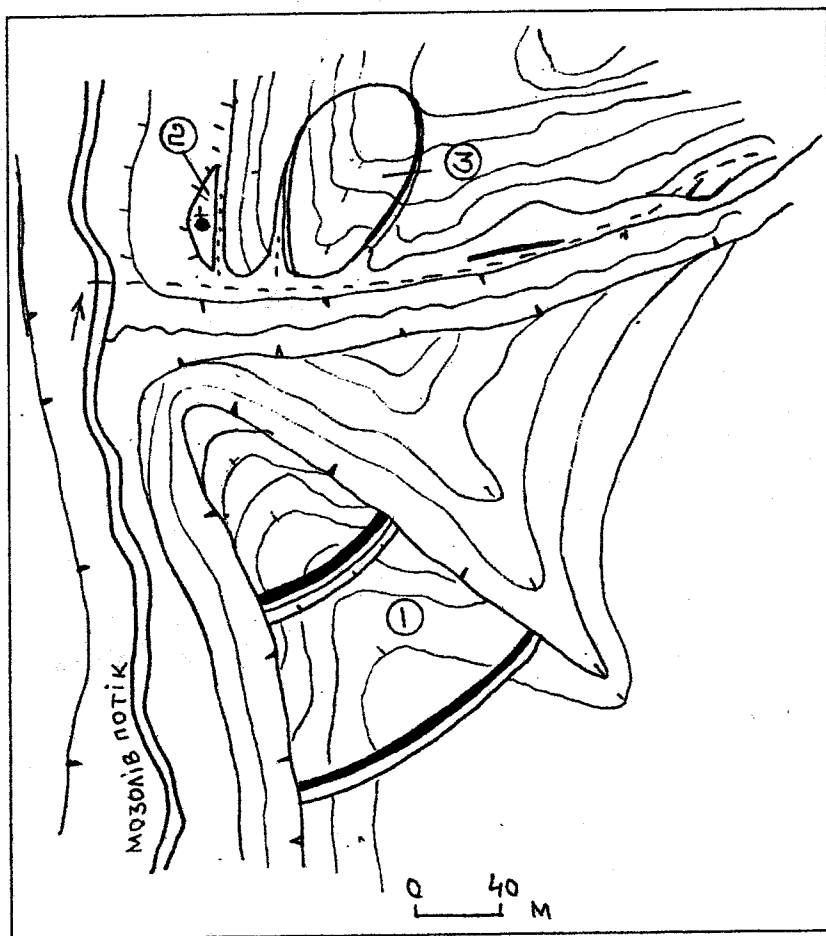

Рис. 51. Давній Галич. Зовнішня система оборони. Штепанівське городище.

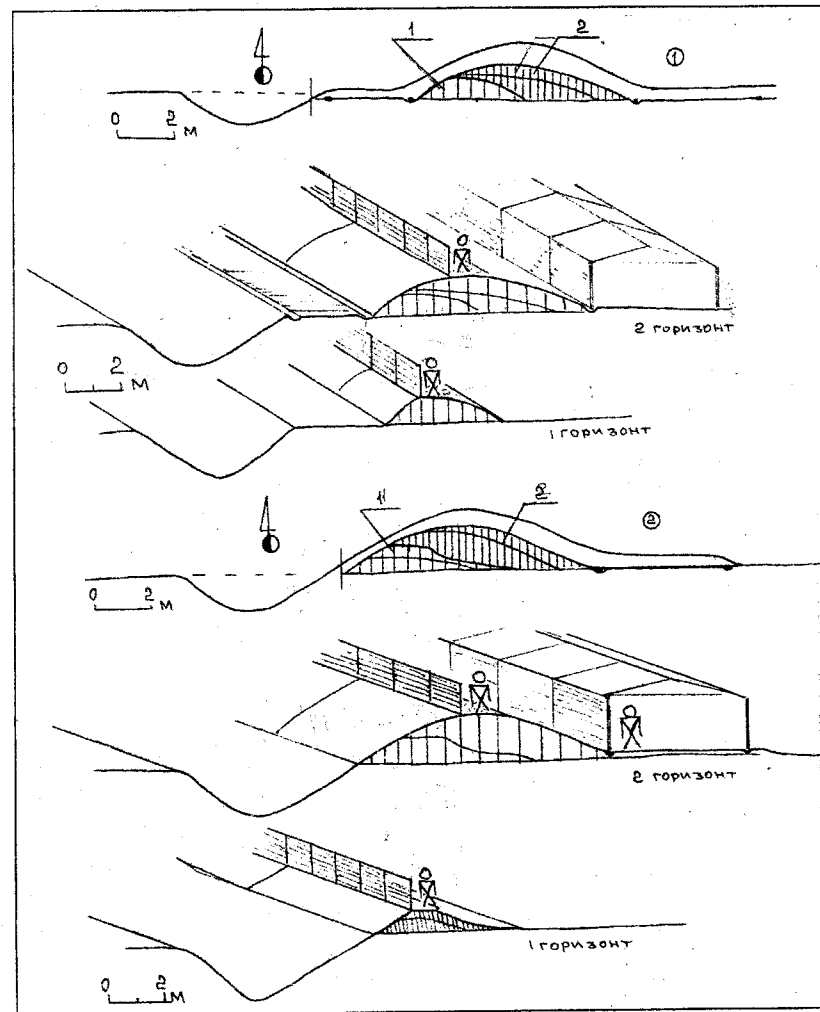

Рис. 52. Давній Галич. Зовнішня система оборони. Штепанівське городище. Оборонні вали. Стратиграфія. Реконструкція.

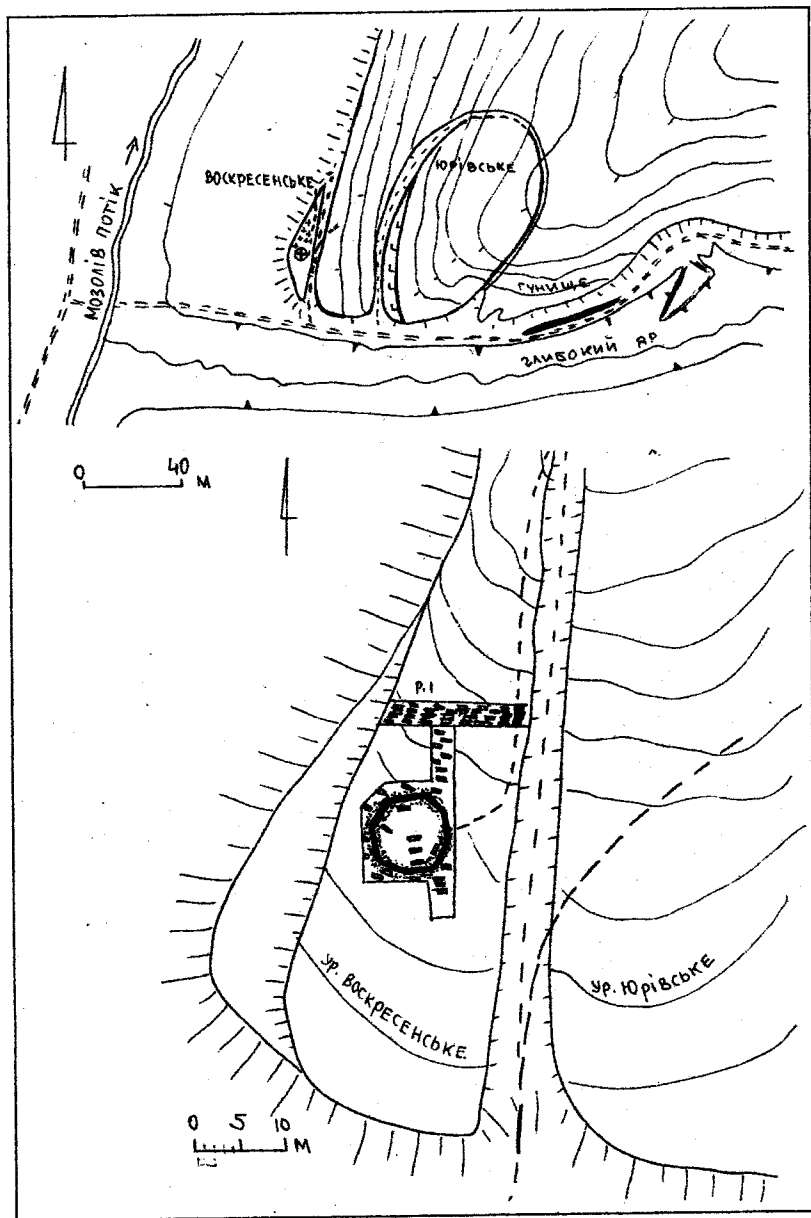

Рис. 53. Давній Галич. Воскресенське і Юрівське городища.

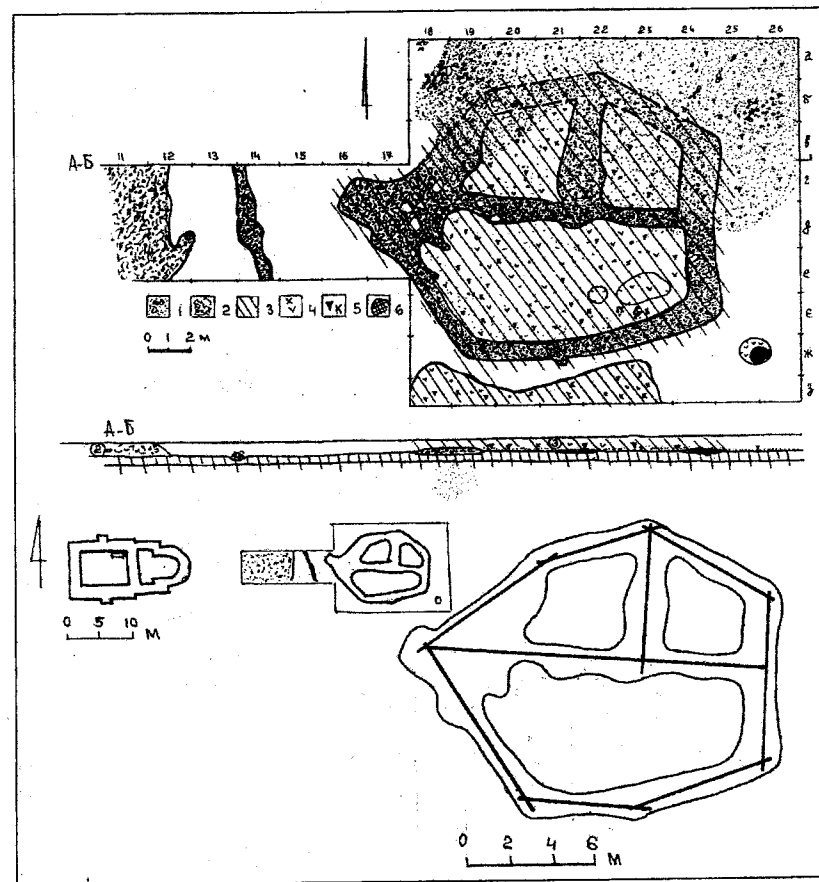

Рис. 54. Давній Галич. Посад. Палацовий комплекс в ур. Церквиська.

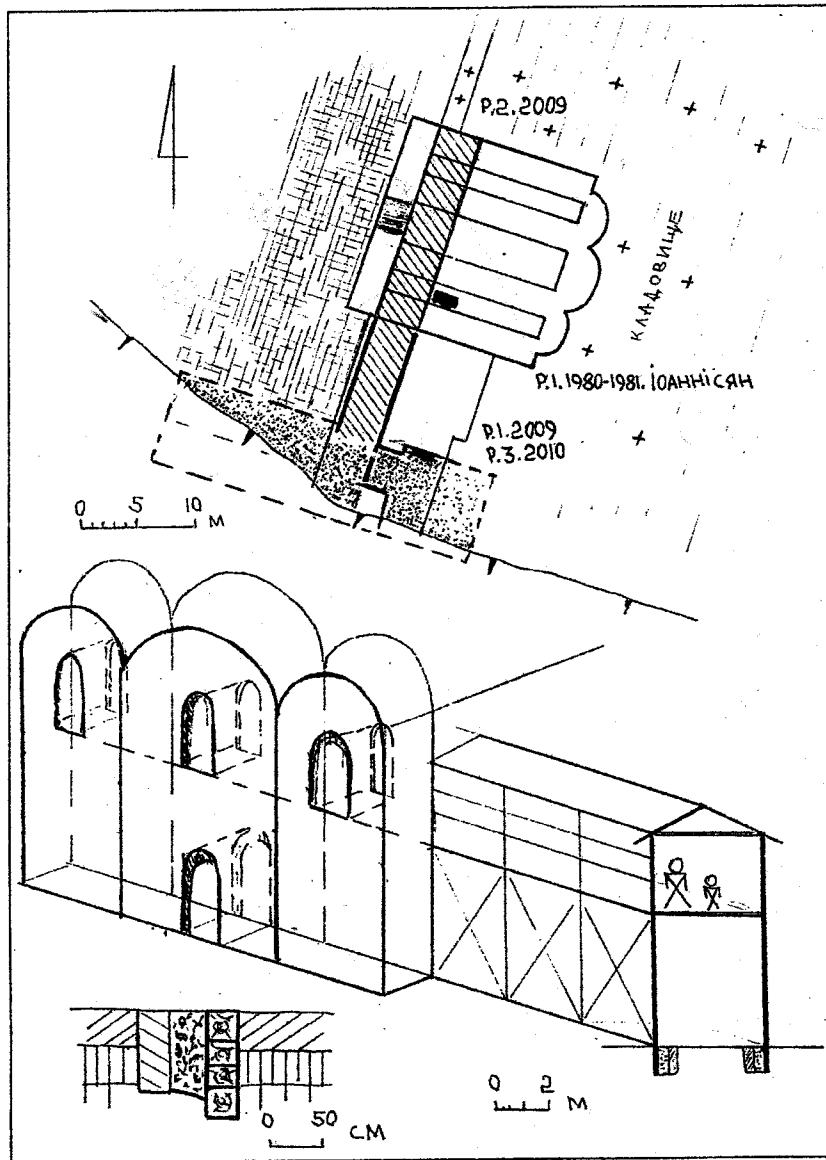

Рис. 55. Давній Галич. Округа. Спаське городище. Палацовий комплекс з літописними переходами до церкви Спаса.

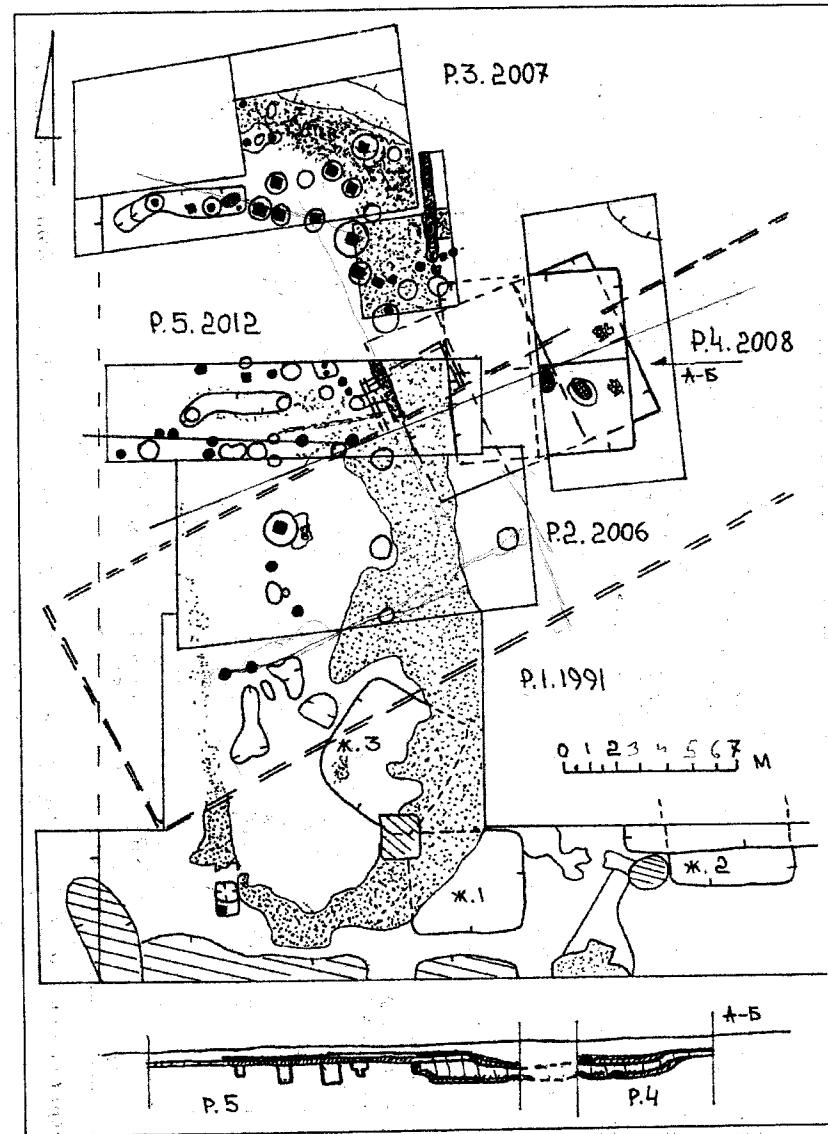

Рис. 56. Давній Галич. Округа. Пантелеймонівське городище. Палацовий комплекс. План.

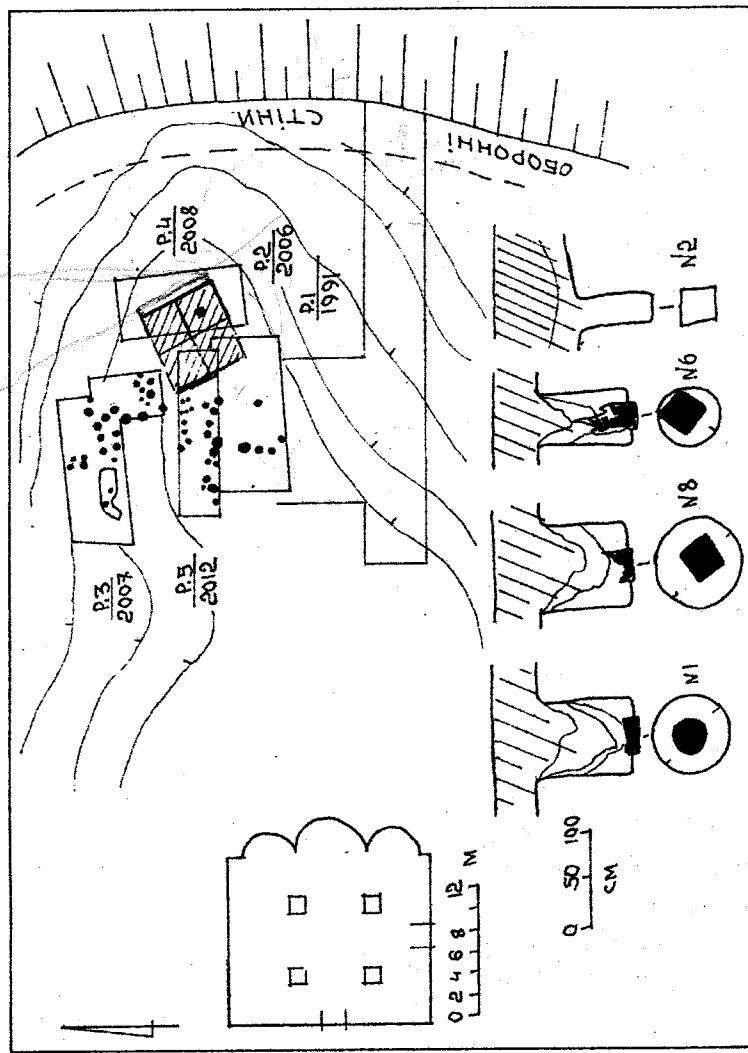

Рис. 57. Давній Галич. Округа. Паптелеймонівське городище. Палацовий комплекс. Перший будівельний горизонт.

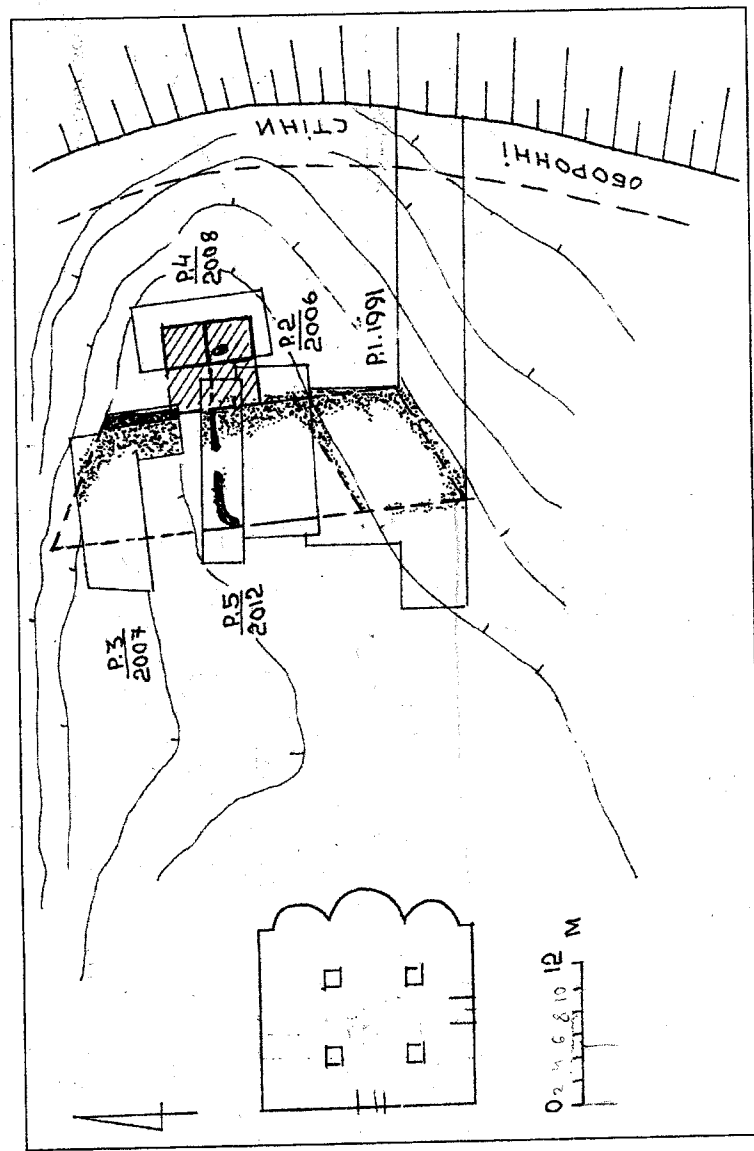

Рис. 58. Давній Галич. Округа. Паптелеймонівське городище. Палацовий комплекс. Другий будівельний горизонт.

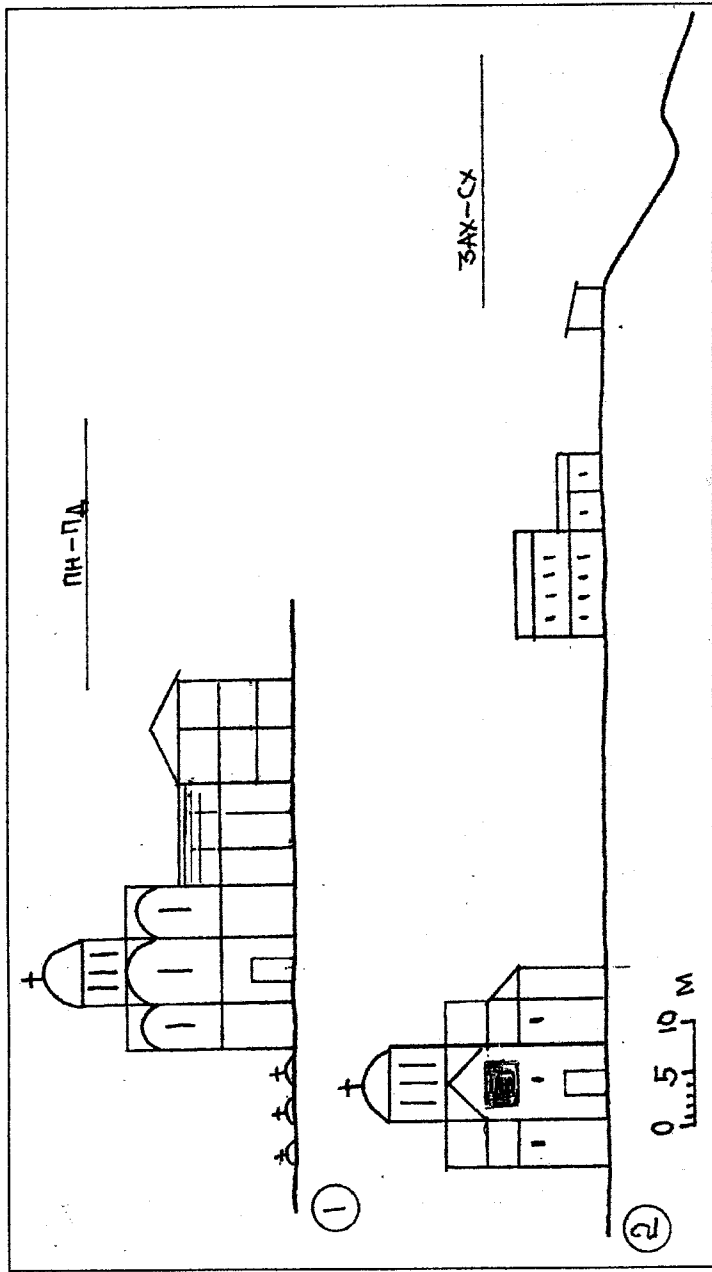

Рис. 59. Давній Галич. Округа. Княжі двори. Палацові комплекси на Спаському і Пантелеймонівському городищах. Реконструкція.

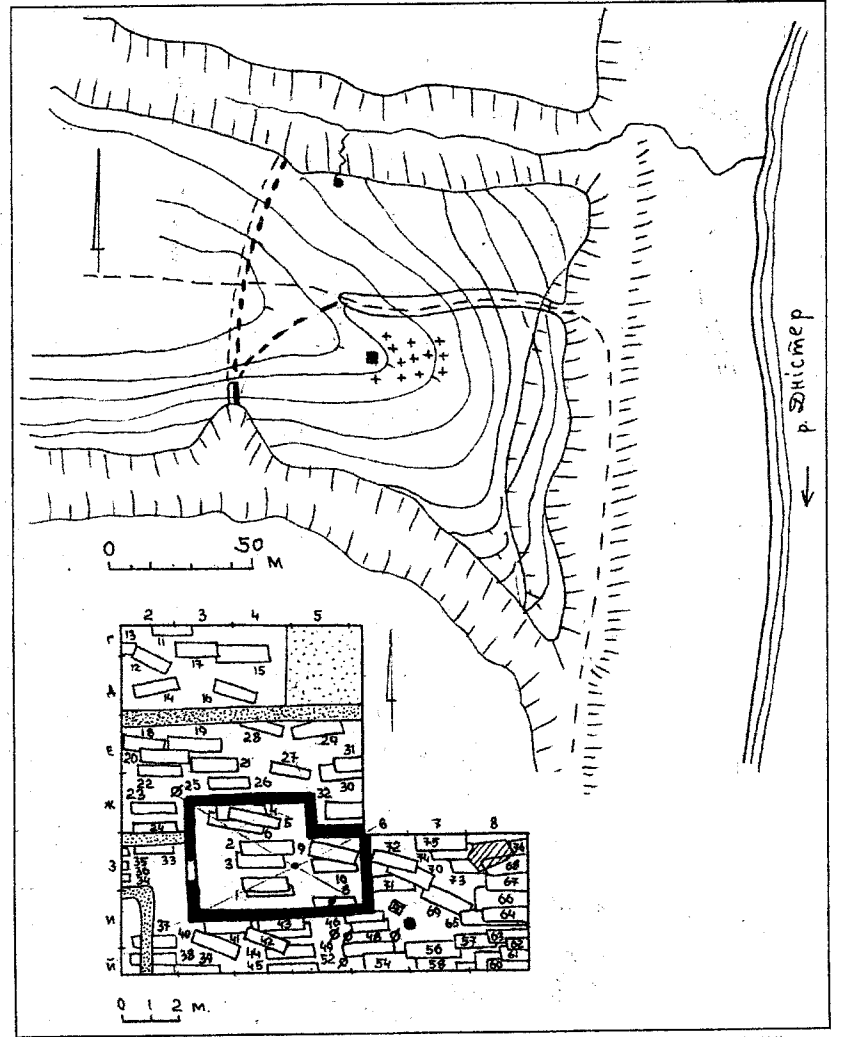

Рис. 60. Давній Галич. Округа. Пітрицький монастирський комплекс.

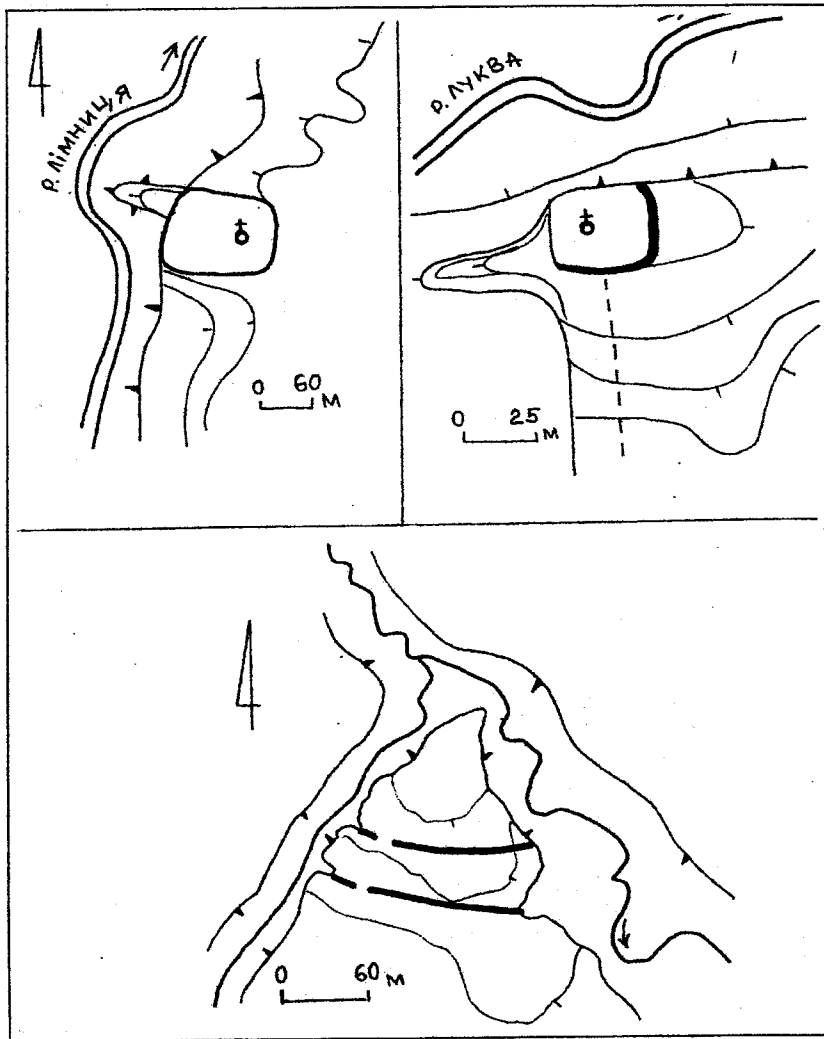

Рис. 61. Давній Галич. Округа. Городища: Вікторівське, Сокільське і Камінне.

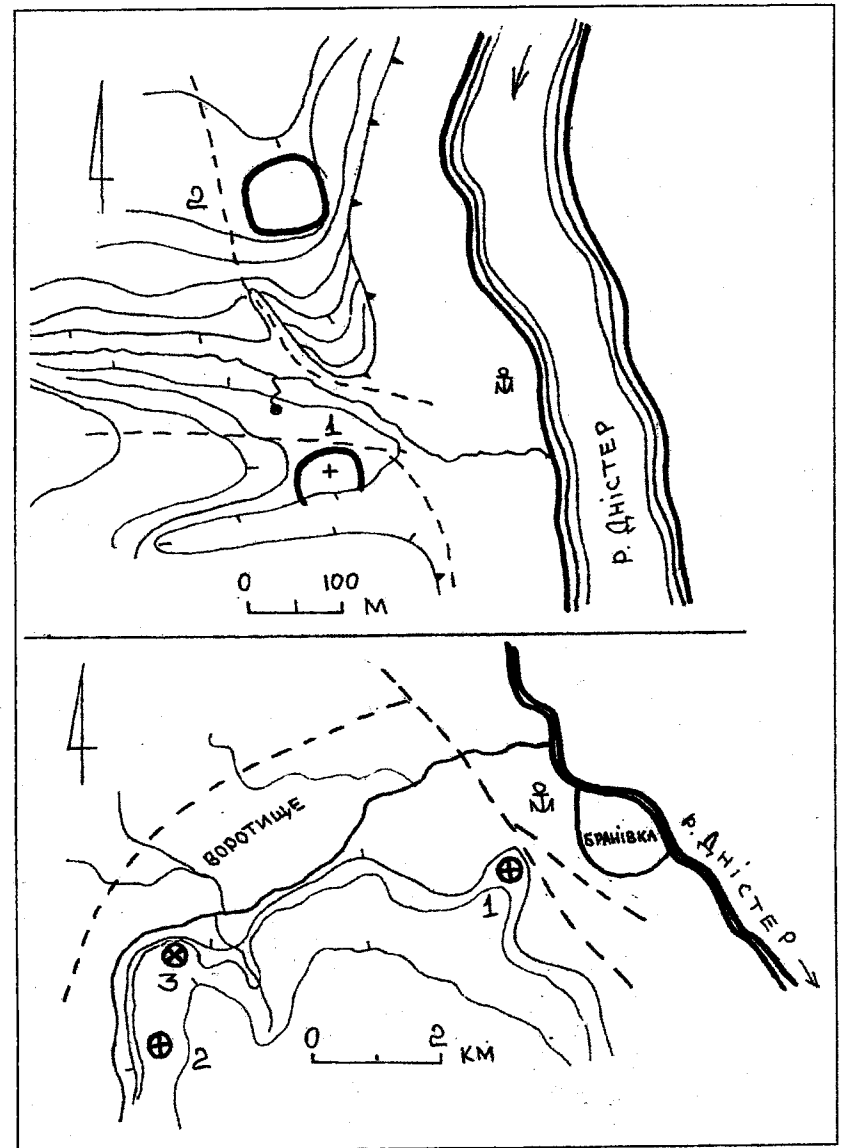

Рис. 62. Давній Галич. Округа. Городища. Пітрицькі і Бистрицькі.

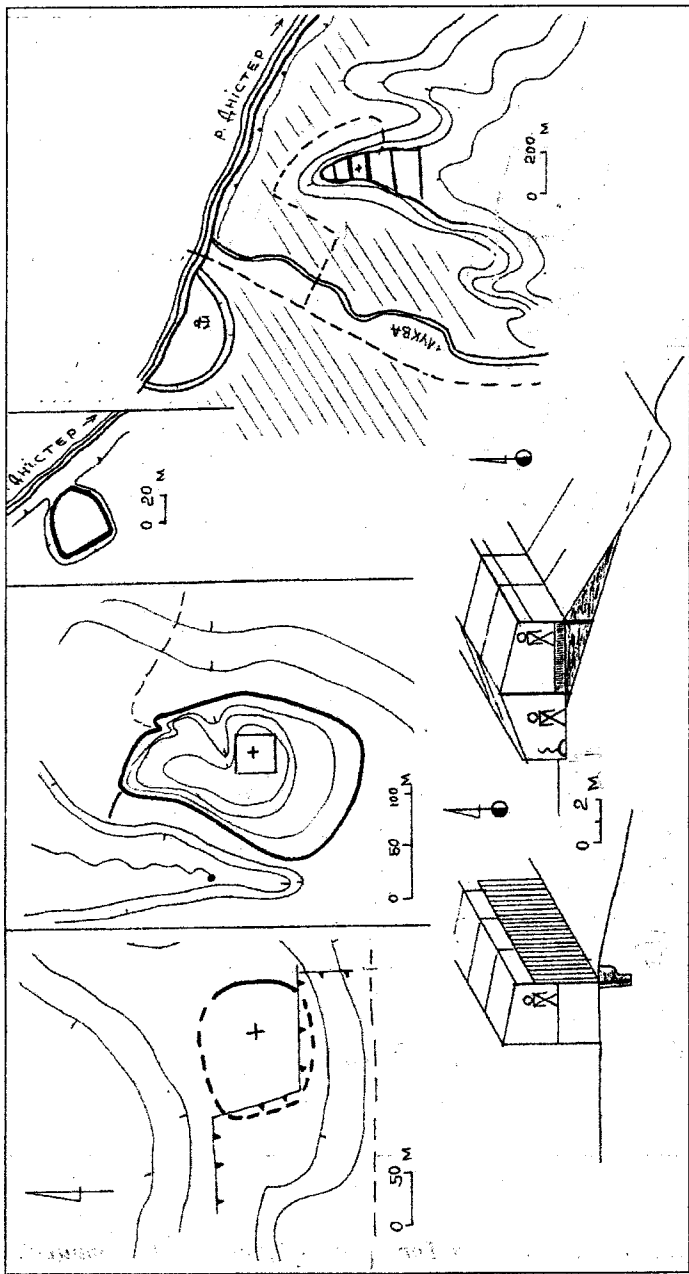

Рис. 63. Давній Галич. Округа. Городища. Спаське, Пантелеймонівське, Караймське і Галицьке.

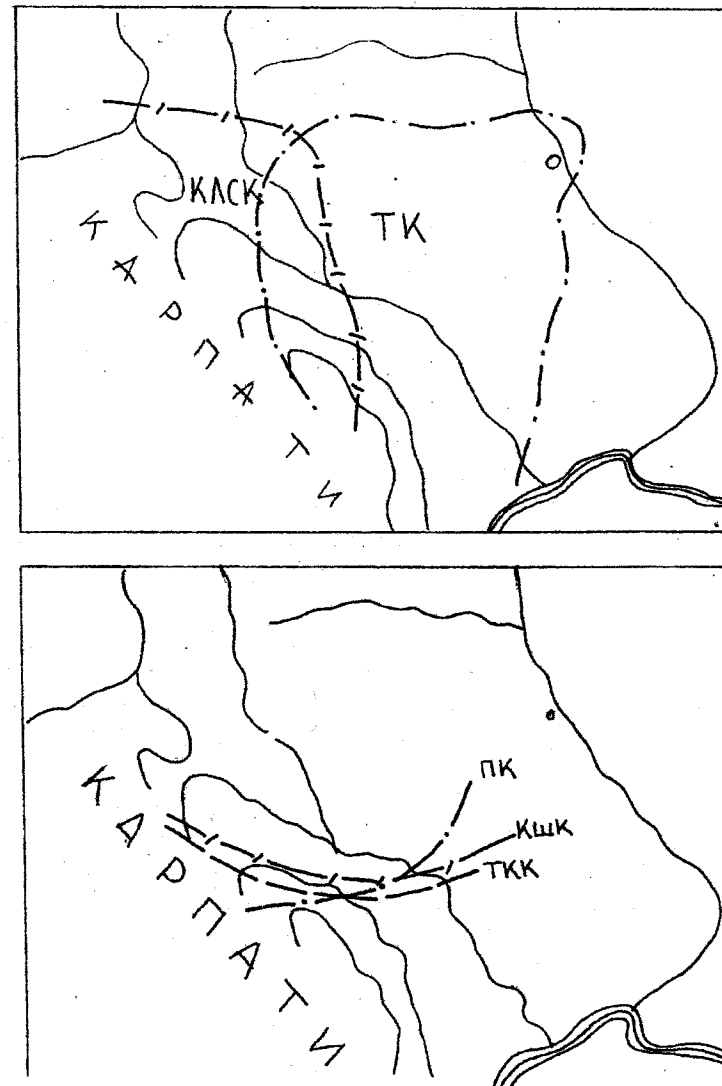

Рис. 64. Галицько-Буковинське Прикарпаття в системі поширення культури лінійно-стрічкової кераміки і трипільської культури. Культури шнурової кераміки, тишинецько-комарівської культури і пшеворської культури.

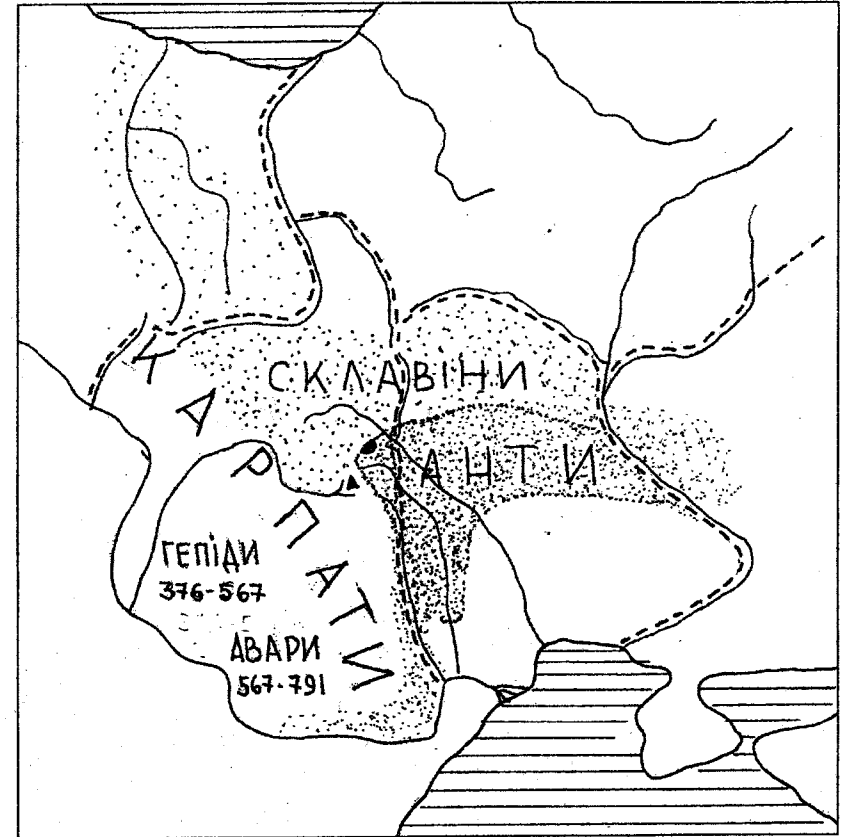
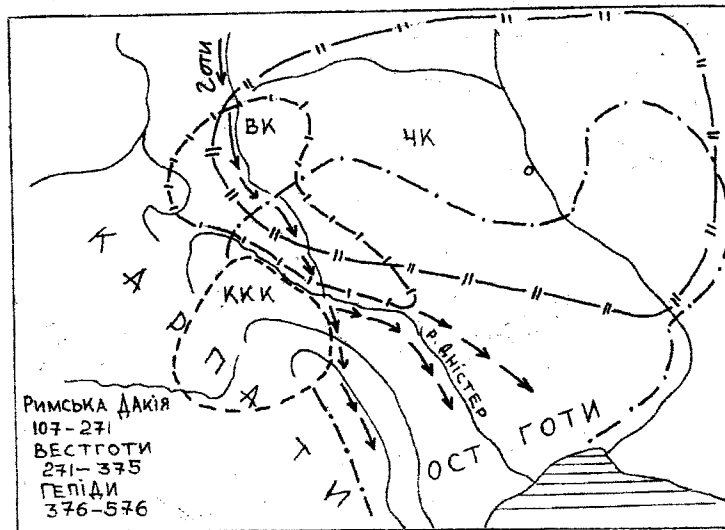
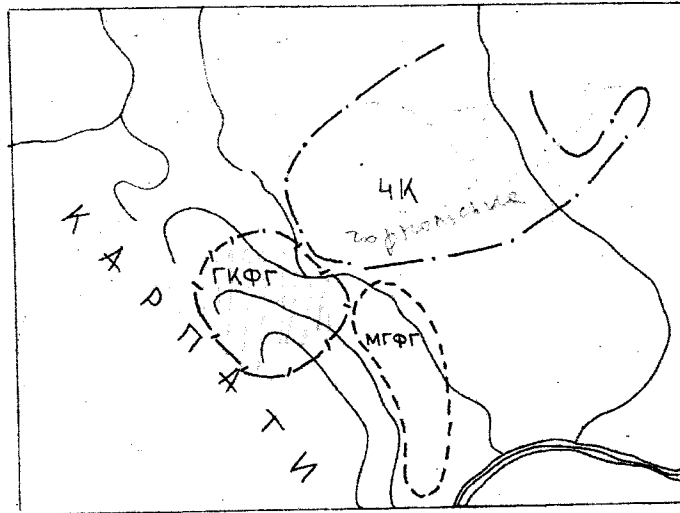

Рис. 65. Галицько-Буковинське Прикарпаття в системі поширення голіградської культури фракійського гальштату і молдавської групи фракійського гальштату та чорноліської культури. Поширення черняхівської та вельбарської культур і культури карпатських курганів.

Рис. 66. Галицько-Буковинське Прикарпаття в системі поширення прзької культури склавинів і пенівської культури антів та транс'європейські шляхи.

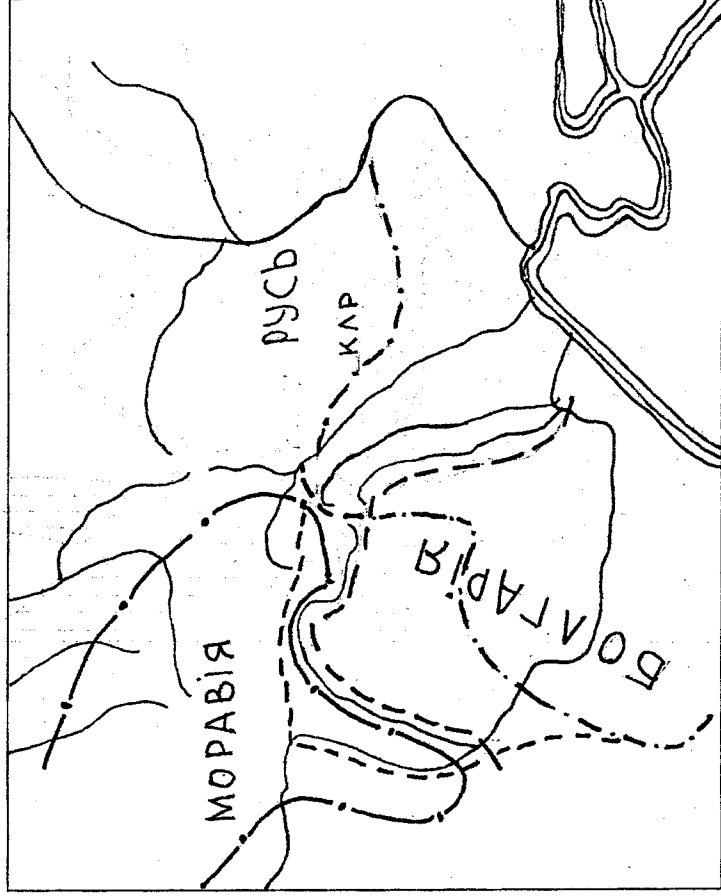

Рис. 67. Галицько-Буковинське Прикарпаття в системі політичних впливів Великої Моравії і Першого Болгарського царства.

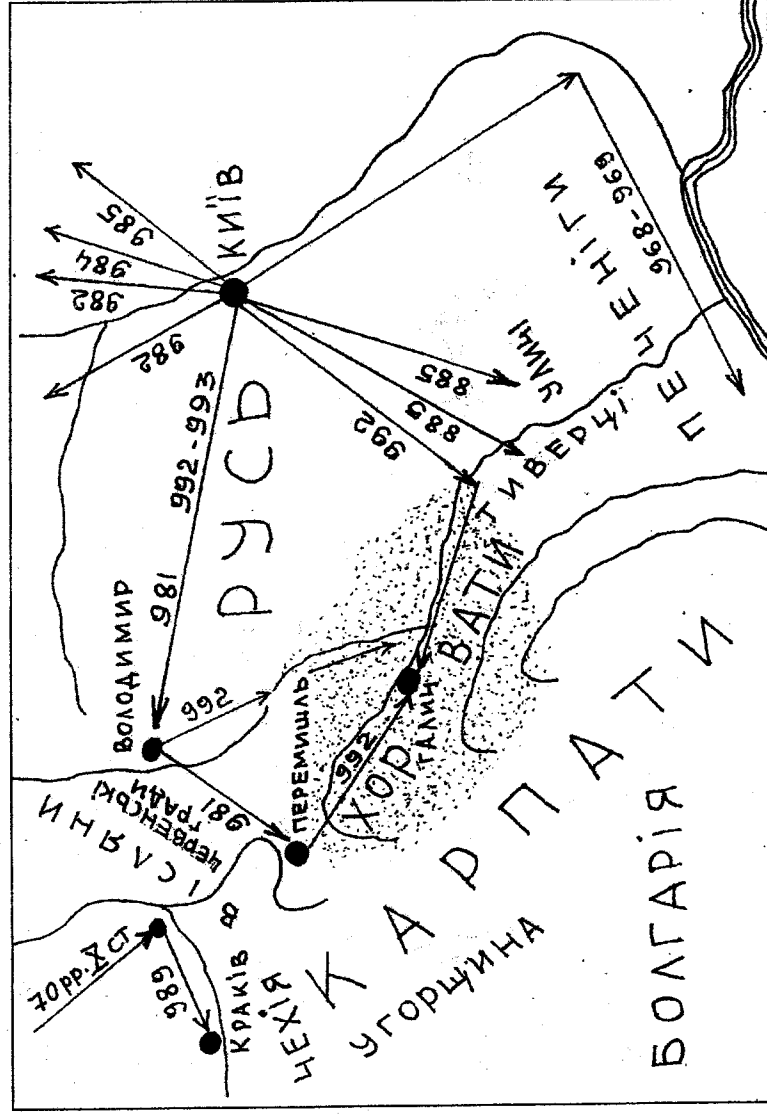

Рис. 68. Галицько-Буковинське Прикарпаття в системі політичного впливу Київської Русі.

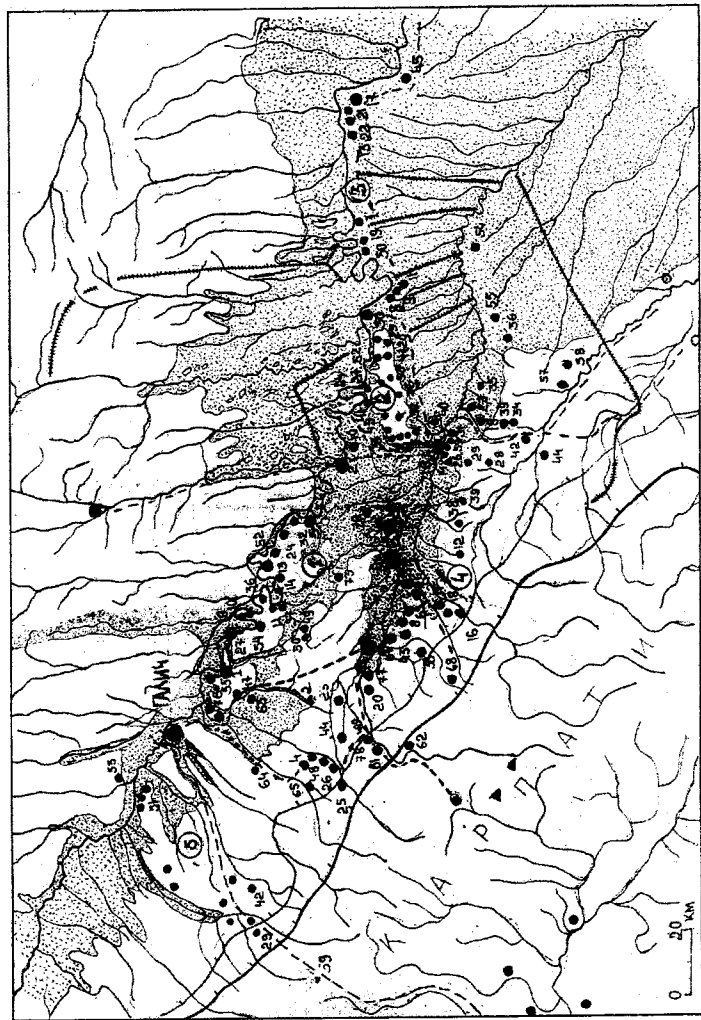

Рис. 70. Городища Галицько-Буковинського Прикарпаття.

1. Район Покутсько-Буковинського Придністров'я. 2. Район Хотинської височини. 3. Район Буковино-Бессарабського Придністров'я. 4. Район Гуцульсько-Буковинського Підзір'я. 5. Район Бойківського Підзір'я.

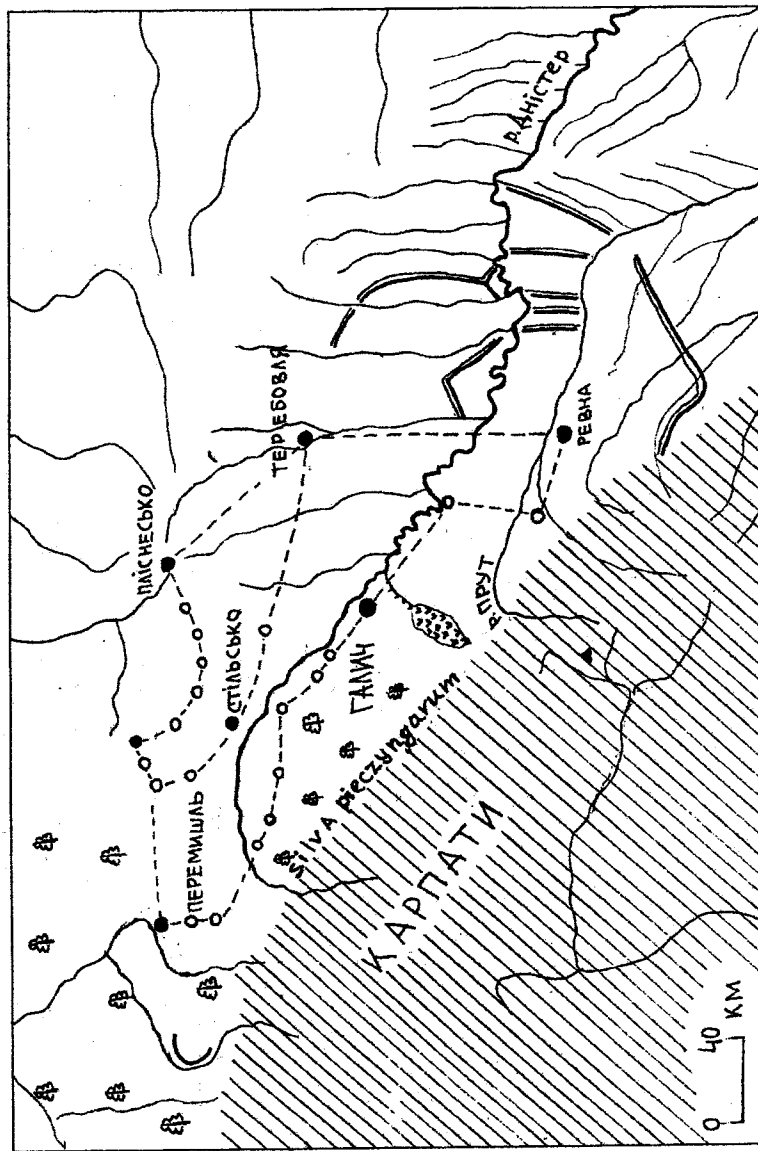

Рис. 71. Великохорватські городища і Дося (Траянів) вали.

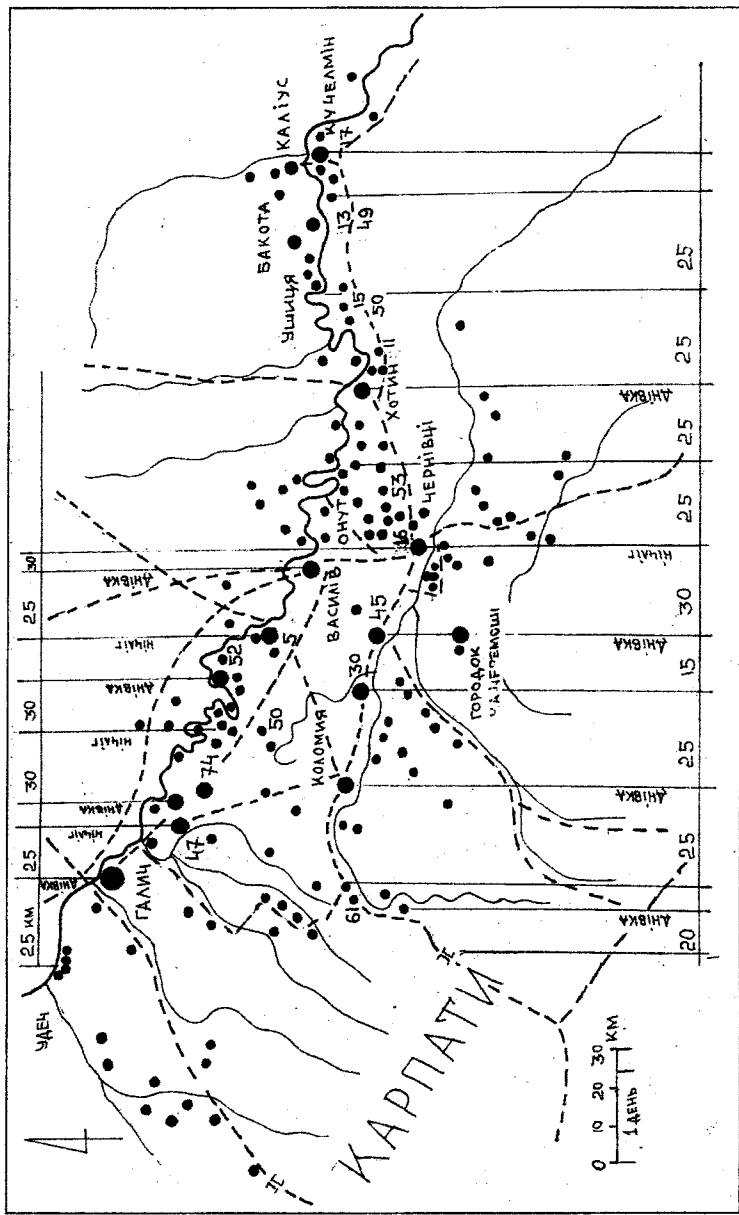

Рис. 72. Городища Галицько-Буковинського Прикарпаття в системі шляхів і діючих та нічних.

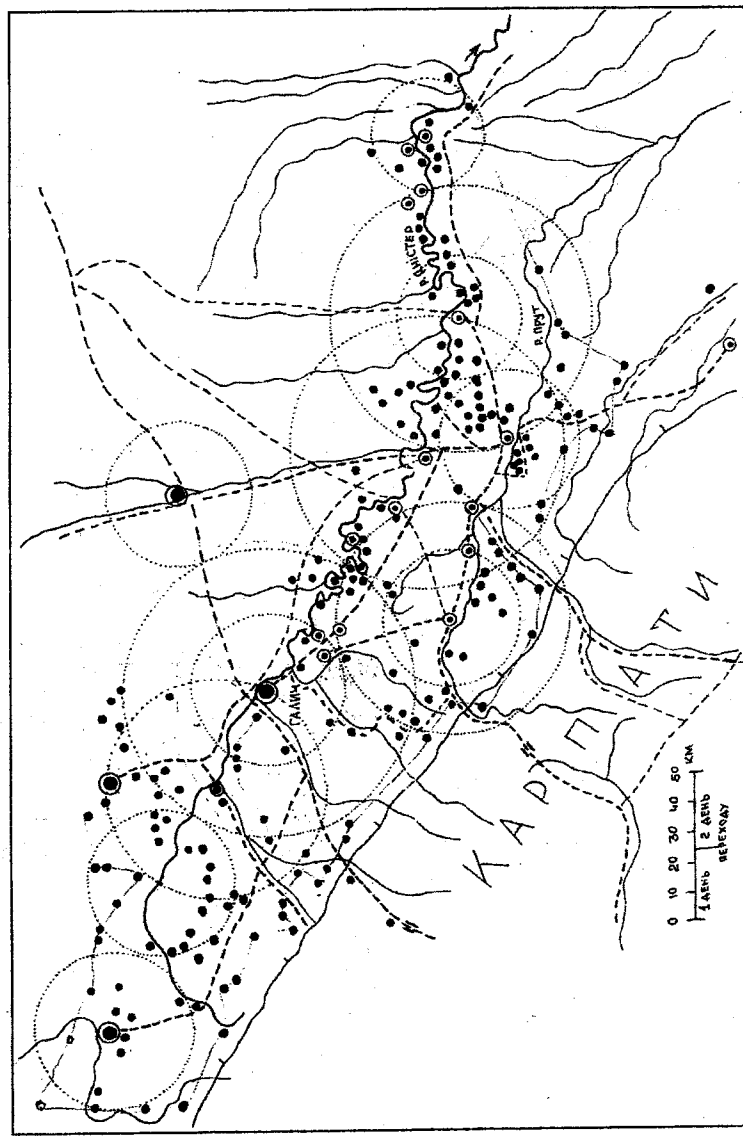

Рис. 73. Городища Галицько-Буковинського Прикарпаття в системі шляхів і денних переходів.

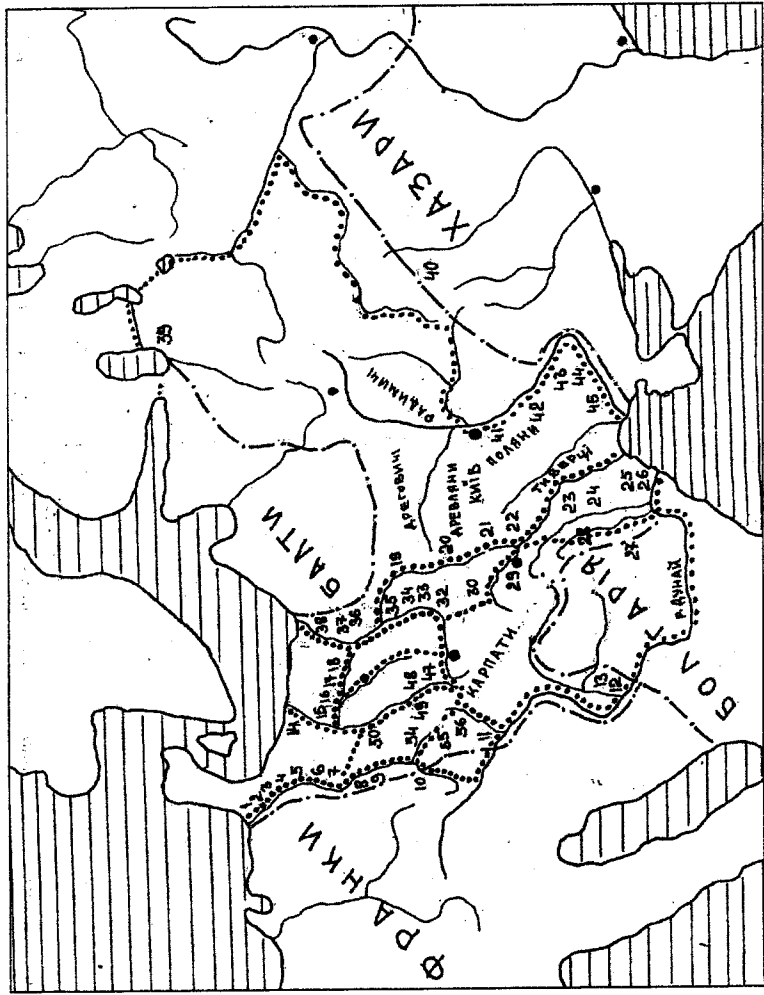

Рис. 74. Торгові транс'європейські шляхи і племена (за Баварським географом).

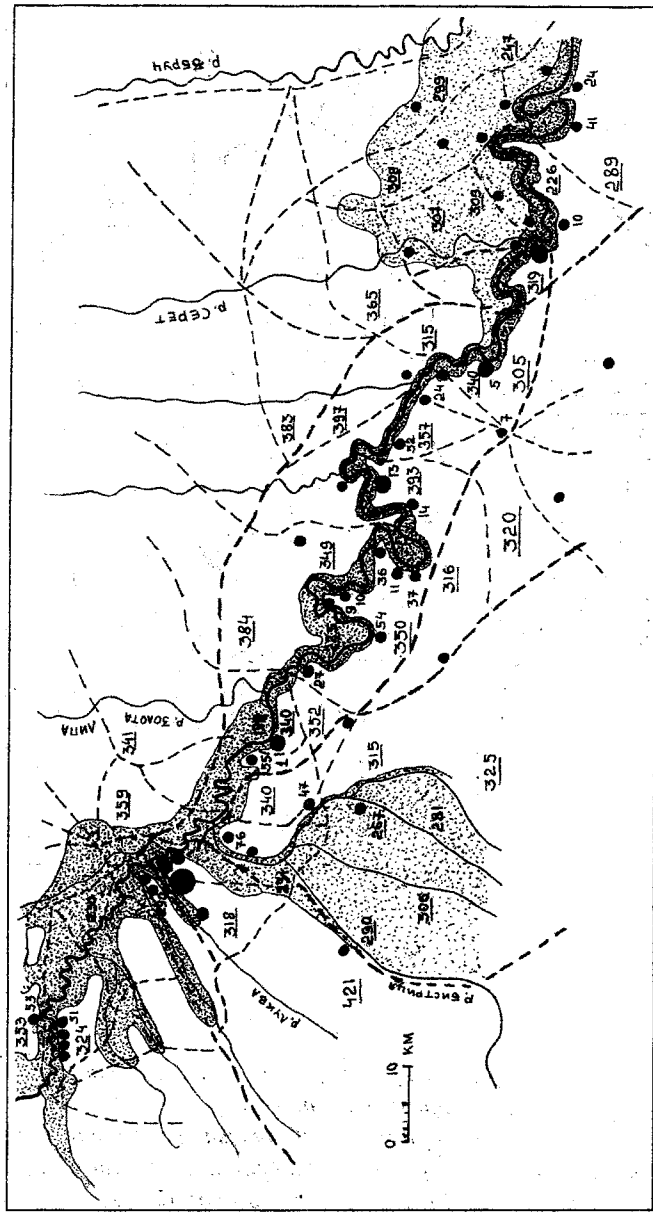
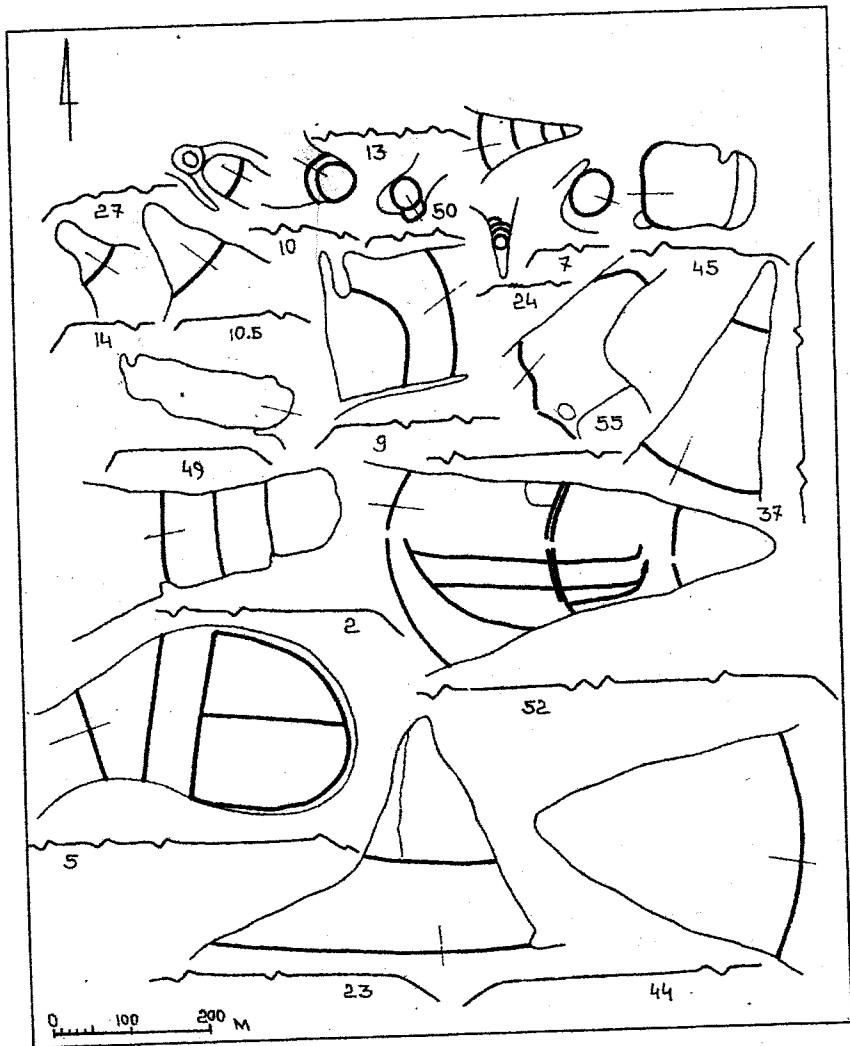

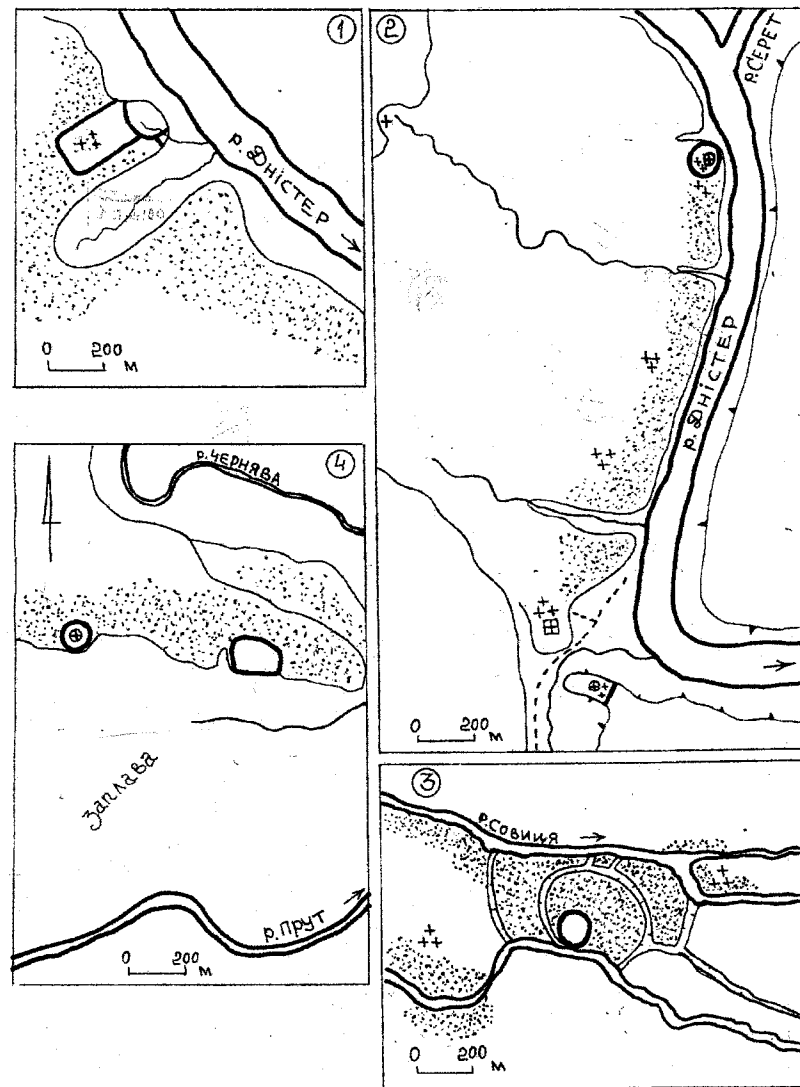
Рис. 76. Городиця Покутсько-Буковинського Придністров'я. Район Подністров'я. Топографія.

51. Которинські городища; 53. Журавеньки; 76. Побережся; 55. Буківна-2; 1. Буківна-1; 47. Тисмениця; 27. Нижнів; 54. Одайв. 7. Городенка; 9. Делева. Луз; 10. Делева. Батиря; 36. Петрів; 11. Ісаків; 37. Підсербці; 14. Корнів; 13. Копачиці; 52. Чернелиця; 24. Михалече; 5. Городиця; 10. Б. Дорошівці; 41. Б. Баламутівка; 24. Б. Перебиківці.

**Рис. 77. Городища Покутсько-Буковинського Придністров'я.
Загальна планіграфія городищ.**

27. Нижнів; 14. Корнів; 10. Б. Дорошівці; 10. Делева; 13. Копачинці;
50. Хотимир; 24. Михальче; 7. Городенка; 45. Снятин; 49. Хотимир;
9. Делева. Луг; 55. Буківна; 37. Підвербці; 2. Виноград; 52. Чернелиця;
5. Городниця; 23. Лісний Хлібичин; 44. Середній Майдан.

**Рис. 78. Городища Покутсько-Буковинського Придністров'я.
Міські комплекси.**

1. Буківнянський; 2. Василівський; 3. Ленківецький; 4. Олешківсько-
Любківський.

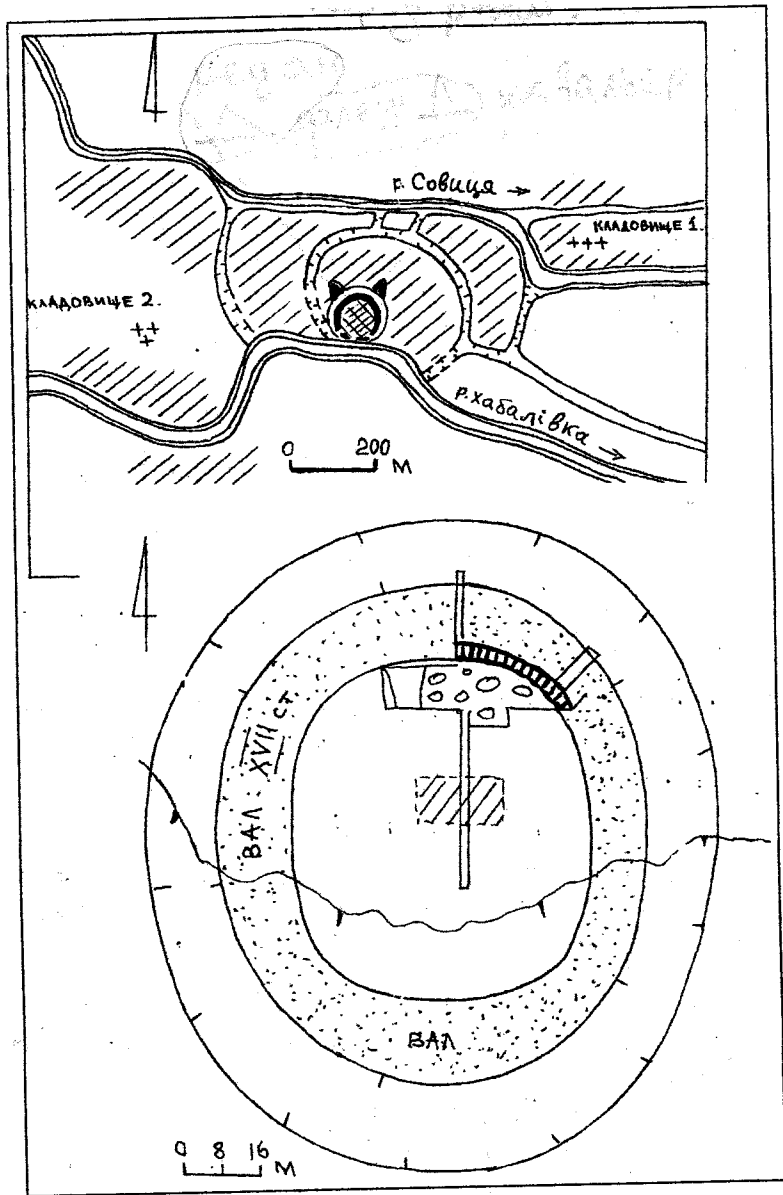

Рис. 79. Ленківецький міський комплекс на Пруті. Топографія.
Планіграфія.

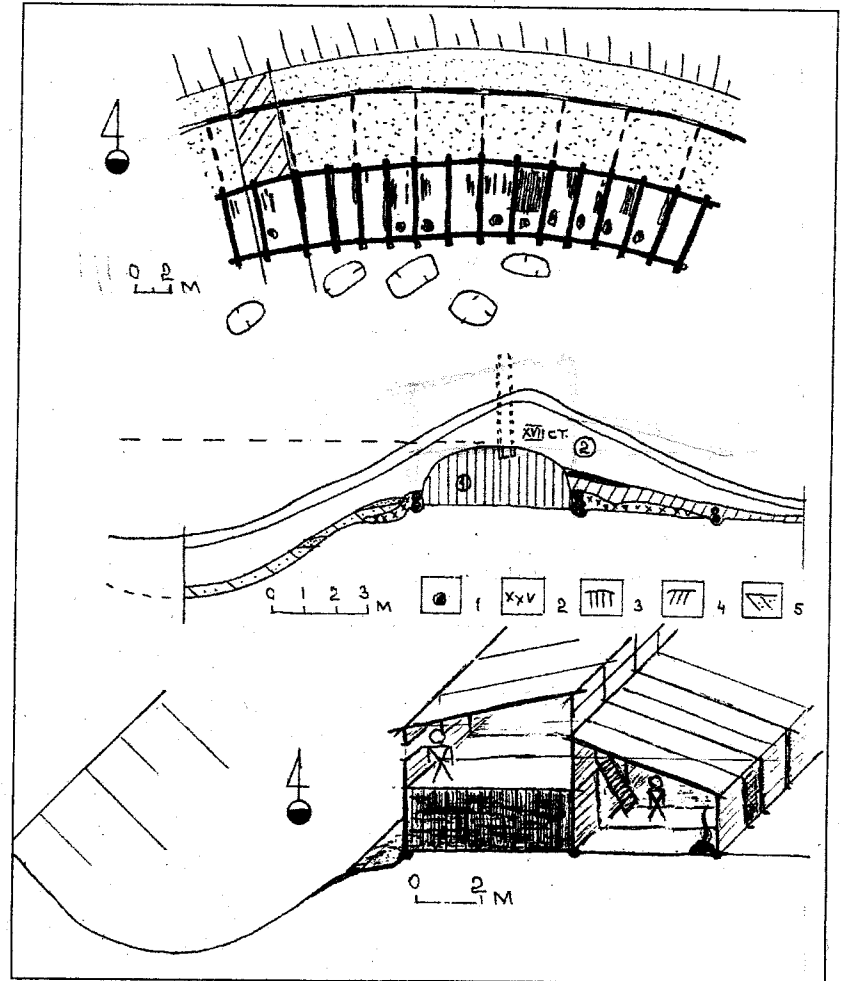

Рис. 80. Ленківецький міський комплекс. Фортифікація
центрального майданчика.

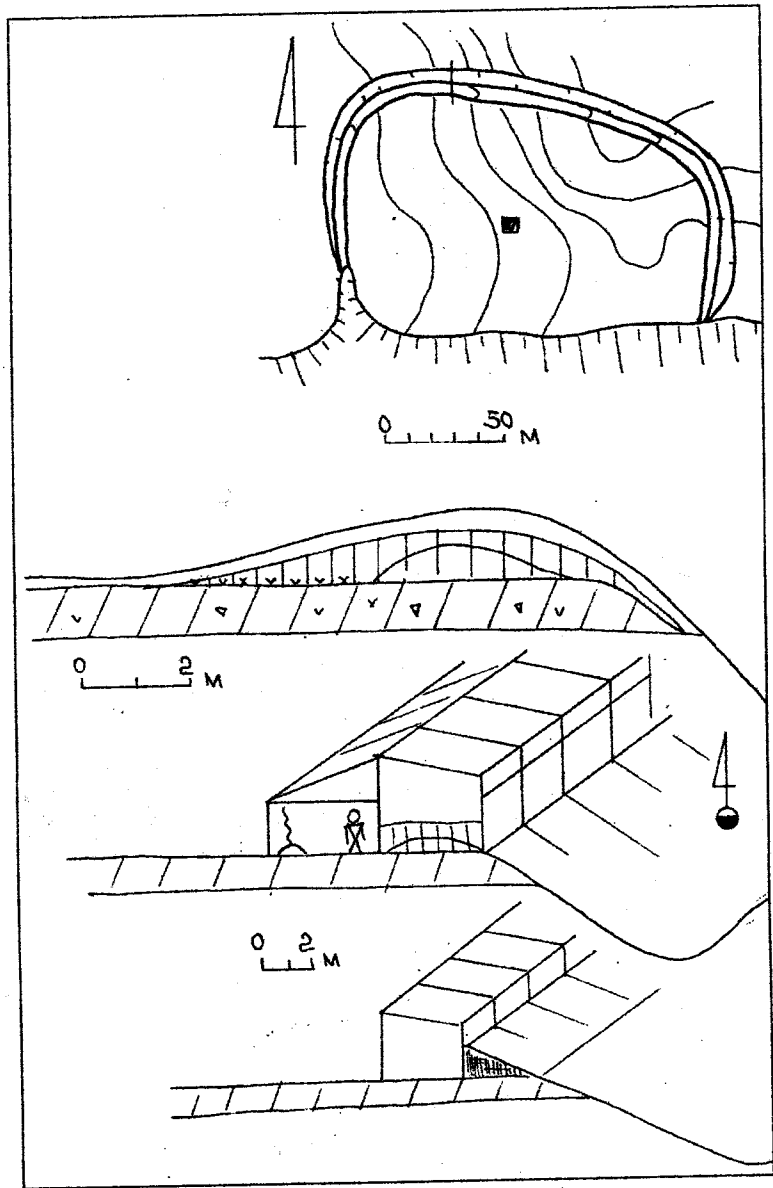

Рис. 81. Олешківсько-Любківський міський комплекс на Пруті.
Любківське городище. Планіграфія. Фортифікація.

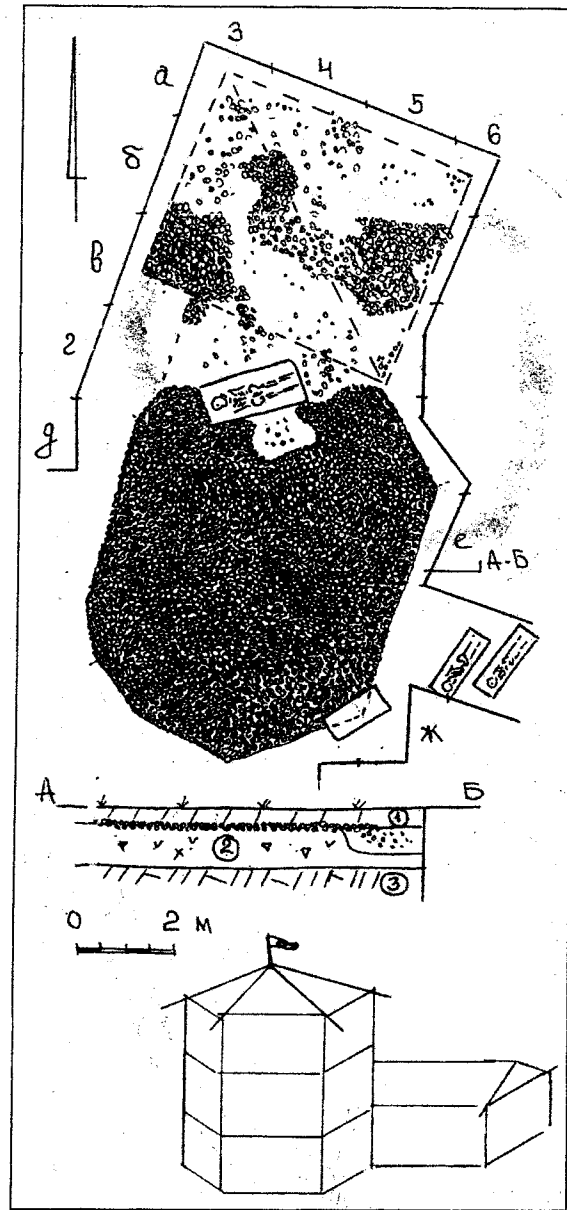

Рис. 82. Любківське городище. Палацовий комплекс.

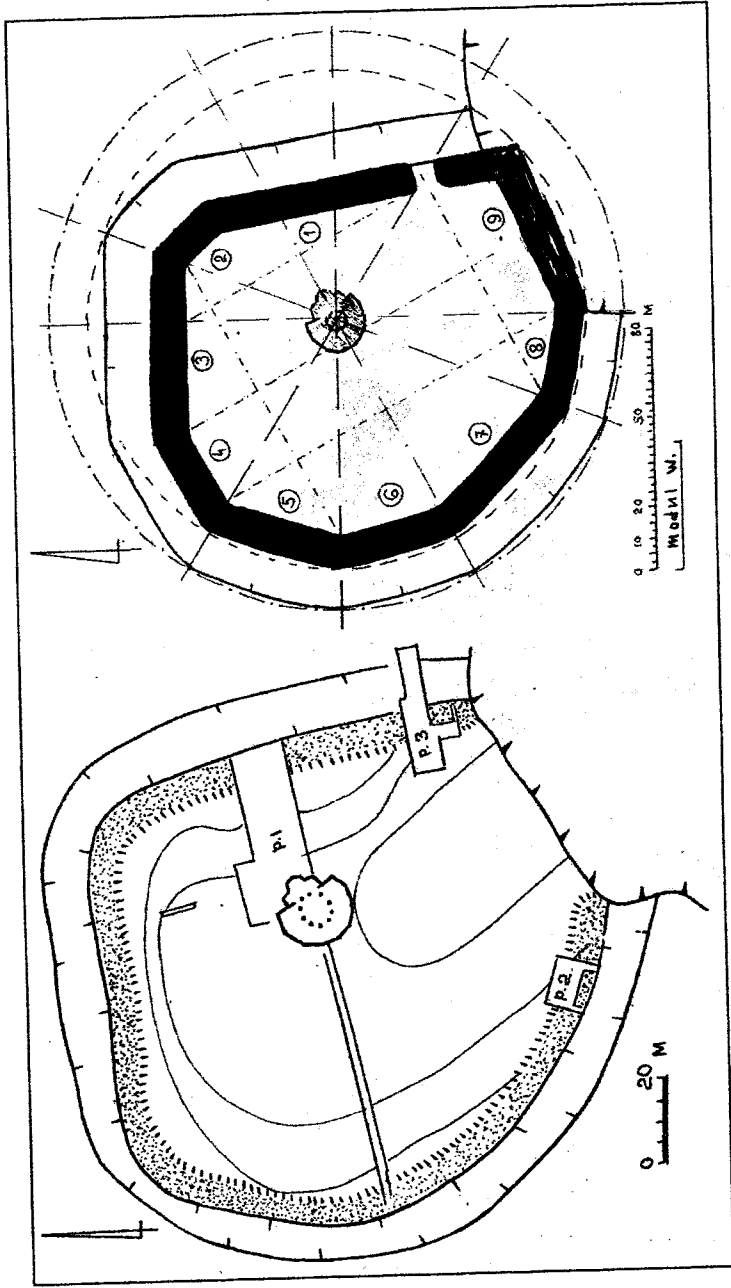

Рис. 83. Олексівське городище.

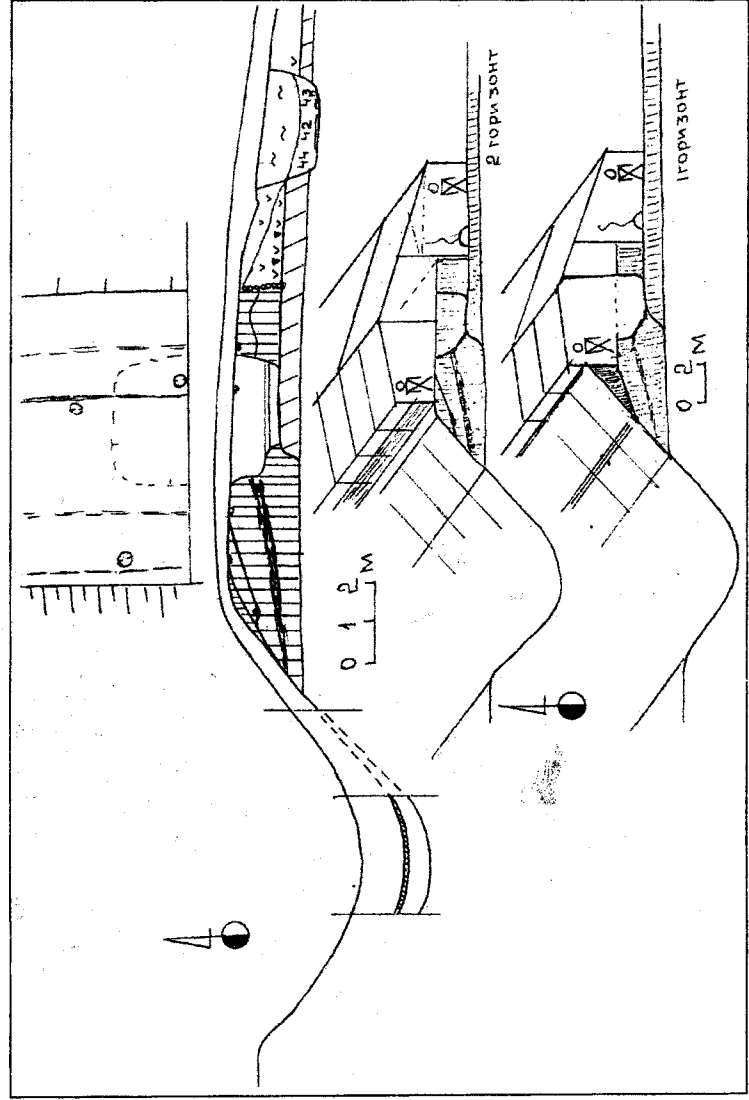

Рис. 84. Олексівське городище. Фортифікація східної стіни.

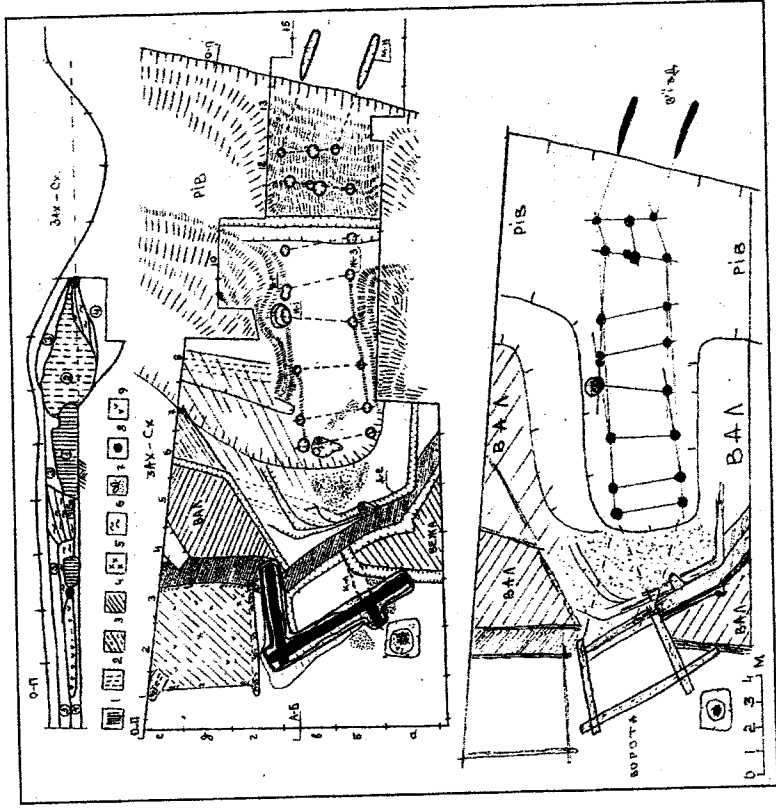

Рис. 85. Олешківське городище. Система в'їзду (ворота, міст).

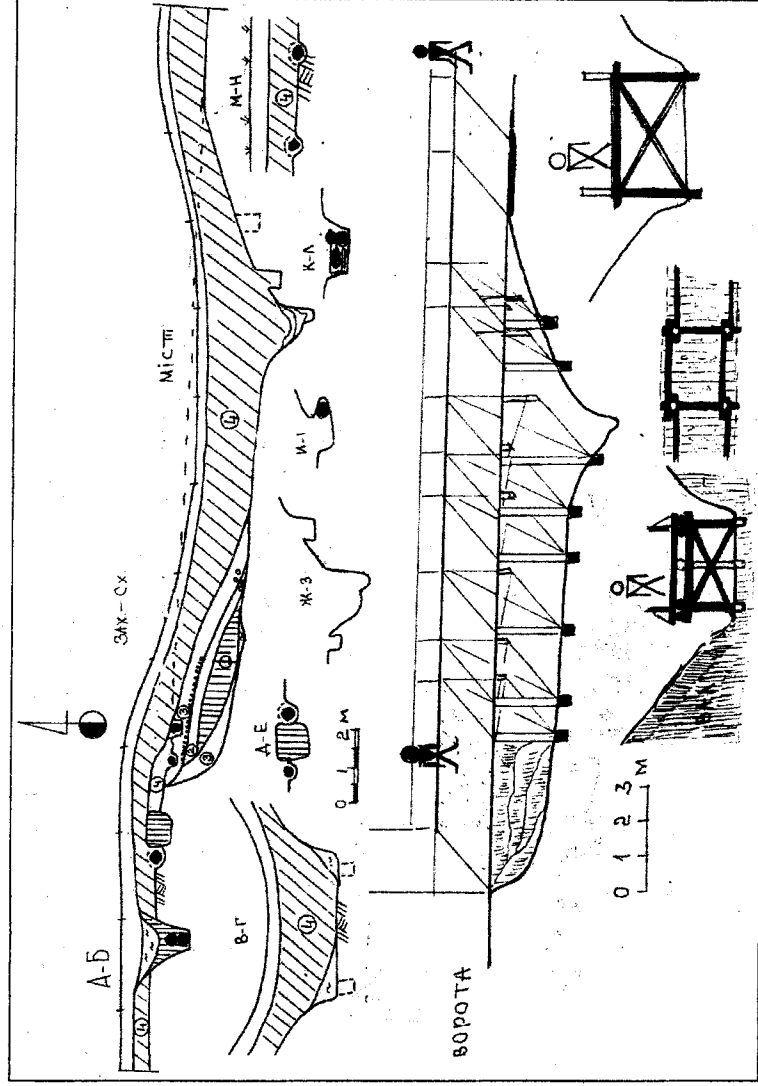

Рис. 86. Олешківське городище. Міст. Стратиграфія. Реконструкція.

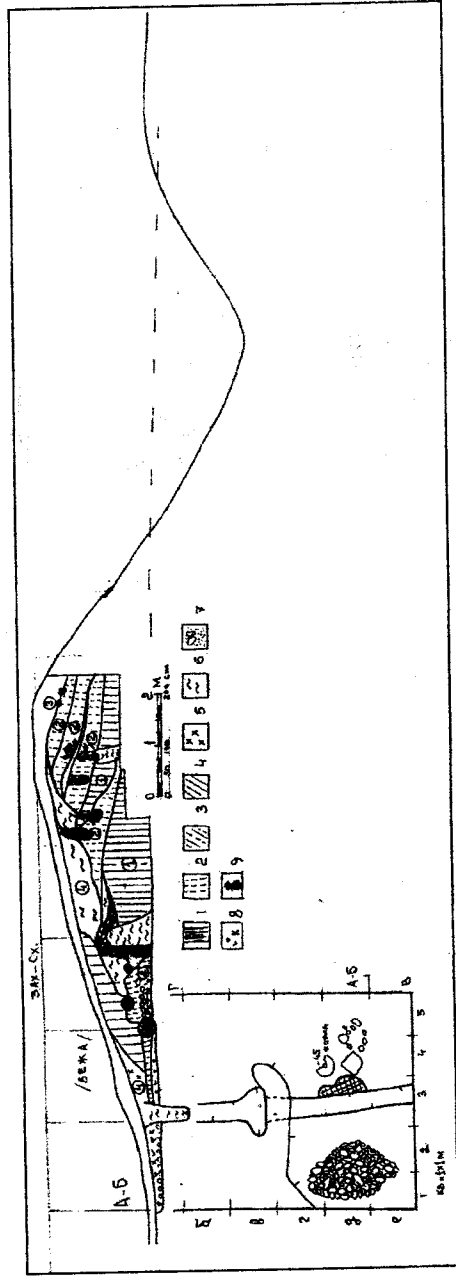

Рис. 87. Олешківське городище. Вежа.

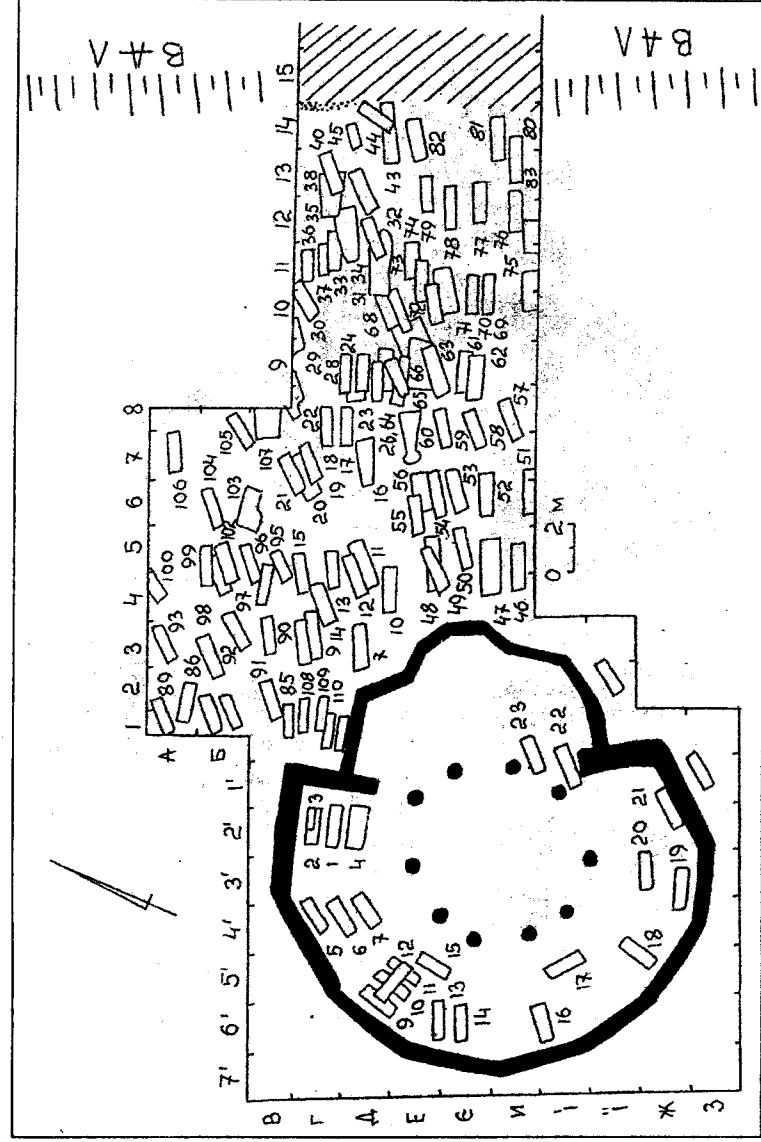

Рис. 88. Олешківське городище. Ротонда і кладовище.

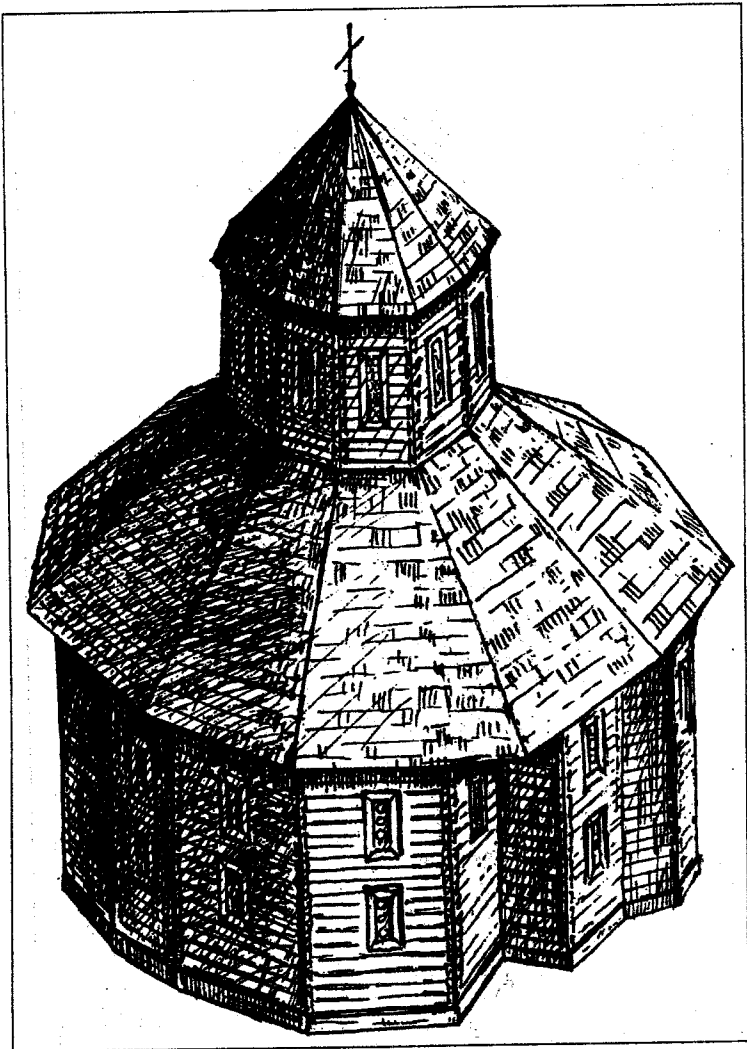

Рис. 89. Олешківське городище. Ротонда. Реконструкція.

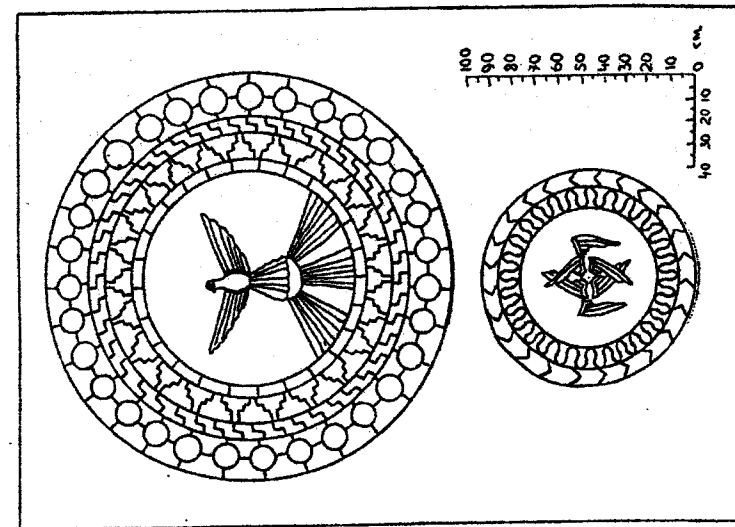
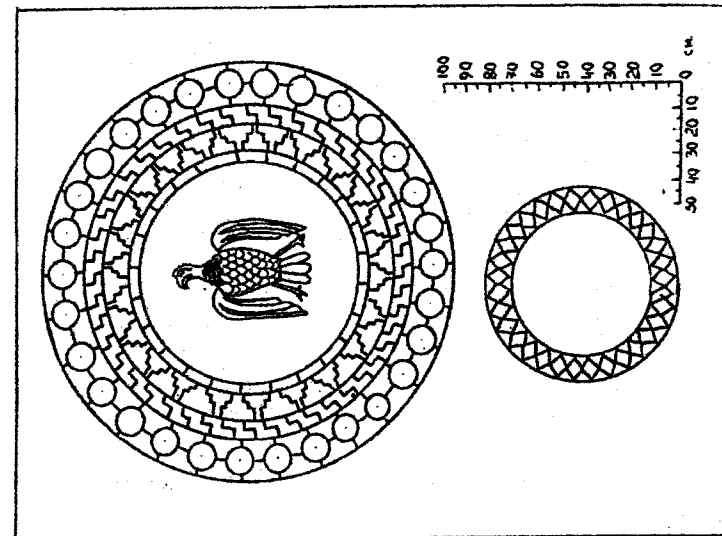

Рис. 90. Олешківське городище. Ротонда. Омфалі з керамічних плиток. Мозаїчна підлога.

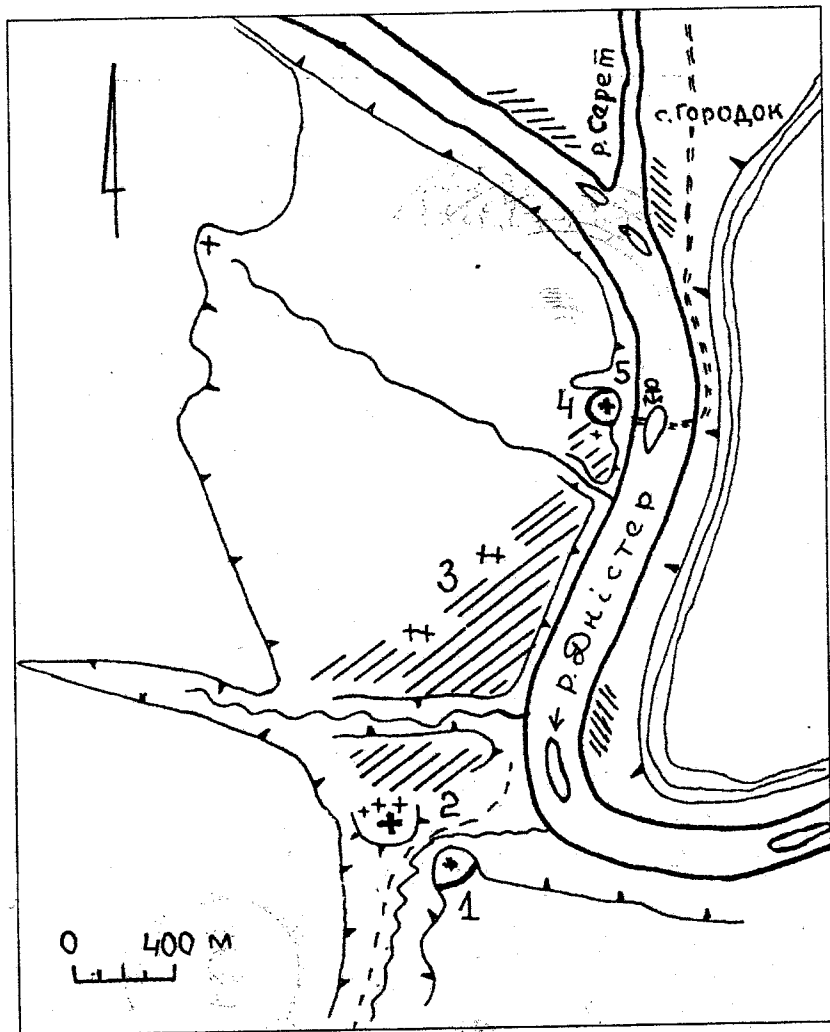

Рис. 91. Василівський міський комплекс на Дністрі. Топографія.
 1. Замок – двір міського посадника; 2. Міський храм; 3. Посад;
 4. Замок; 5. Пристань.

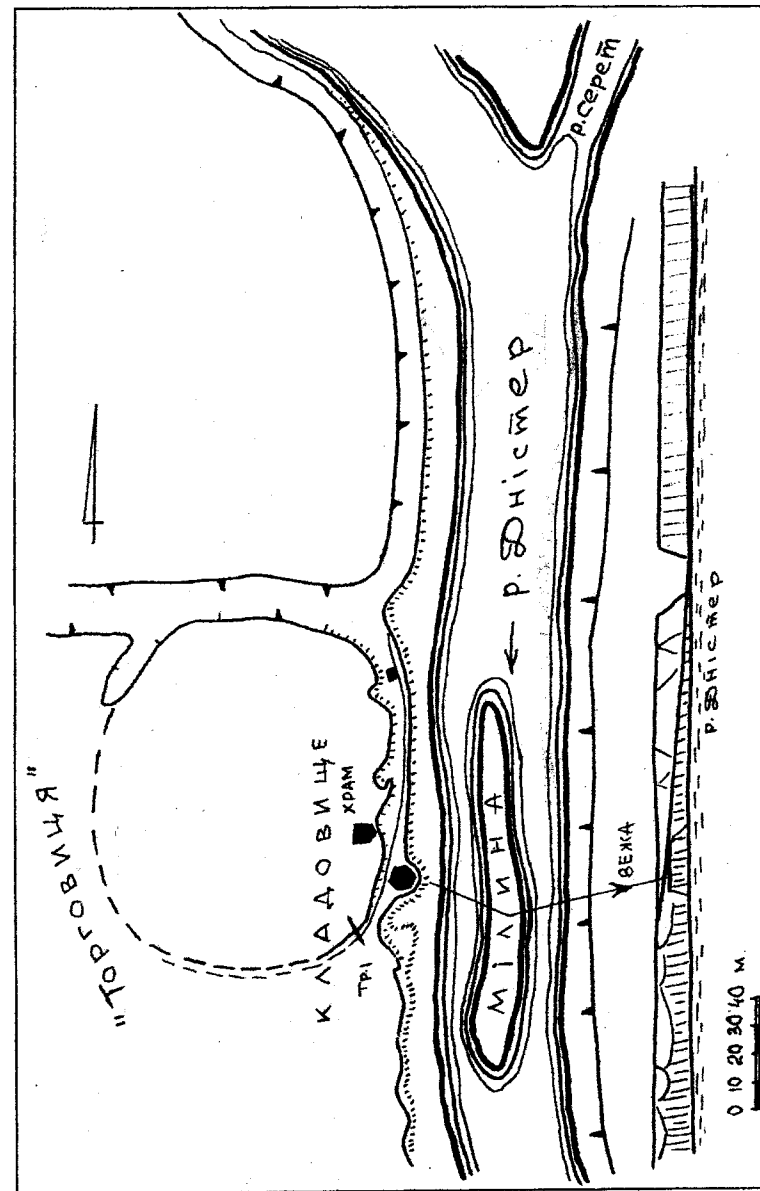

Рис. 92. Літописний Василів. Замчище. Топографія.

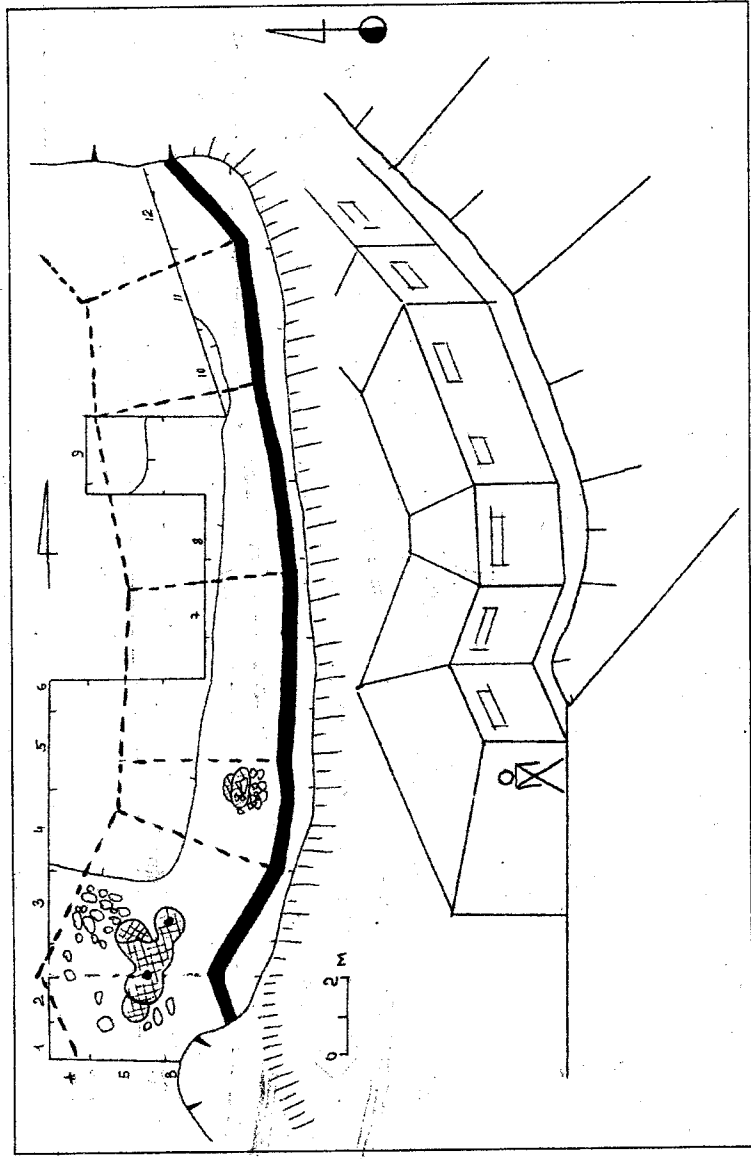

Рис. 93. Літописний Василів. Замчище. Фортифікація східної оборонної стіни. Планіграфія. Реконструкція.

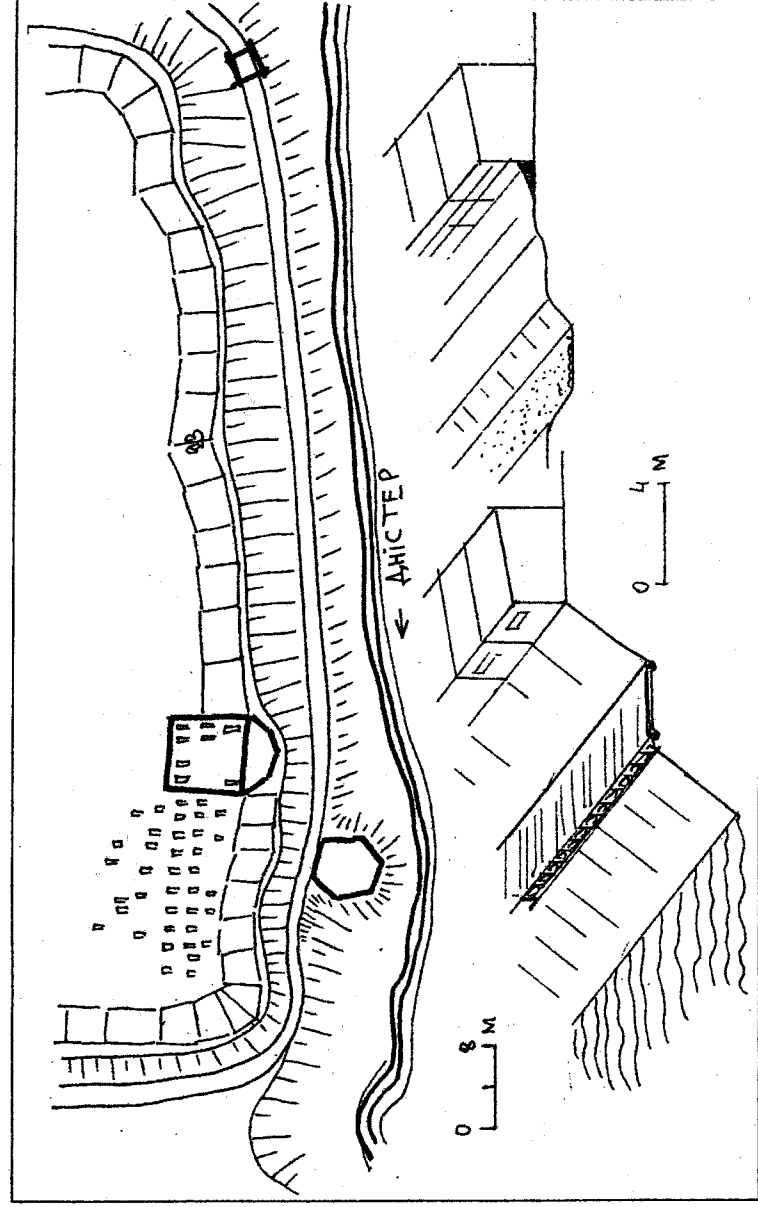

Рис. 94. Літописний Василів. Замчище. Східна оборонна стіна. В'їзна дорога. В'їзна дорога.

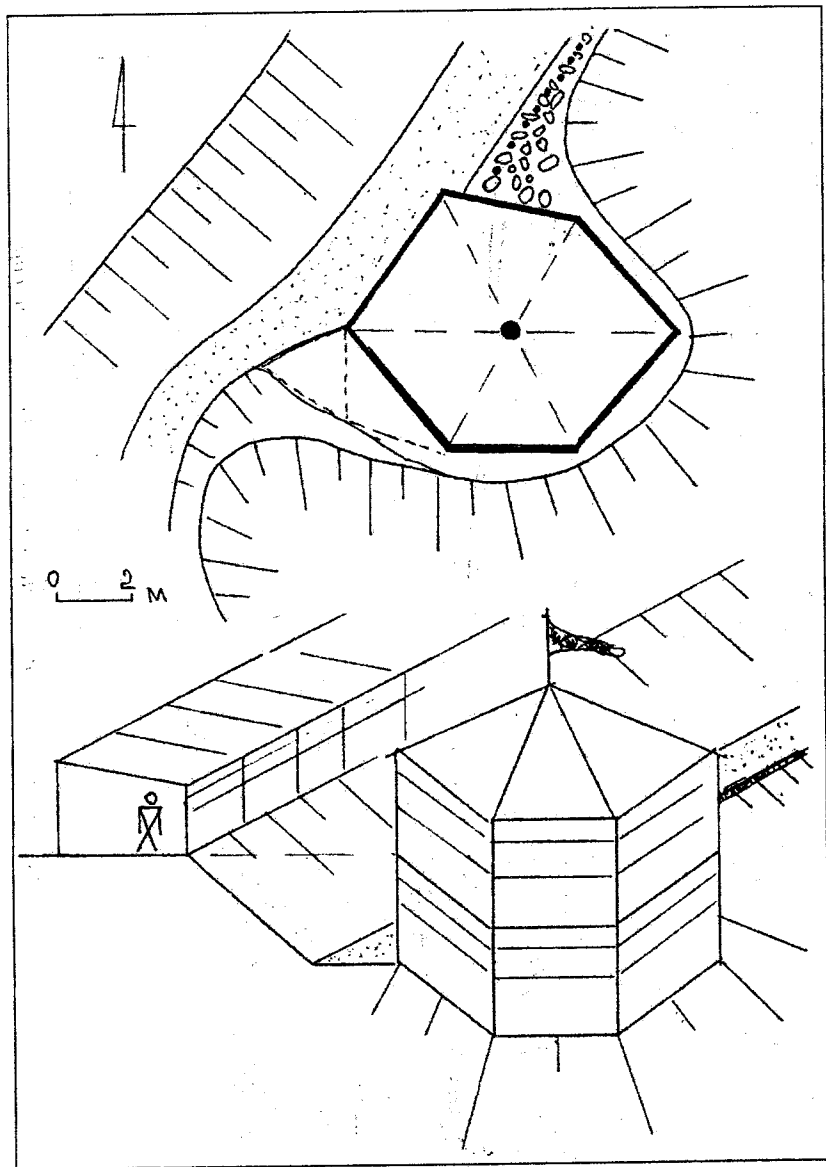

Рис. 95. Літописний Василів. Замчище. Оборонна вежа. План.
Реконструкція.

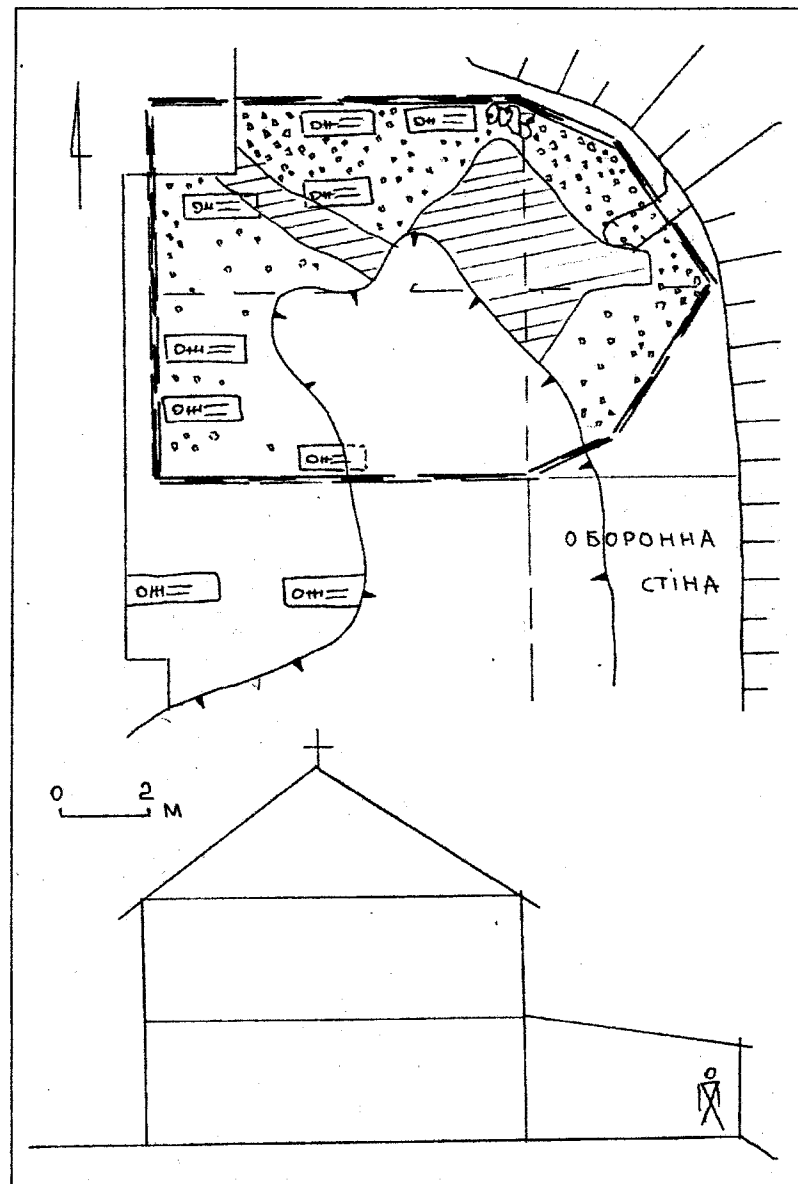

Рис. 96. Літописний Василів. Замчище. Церква. План.
Реконструкція.

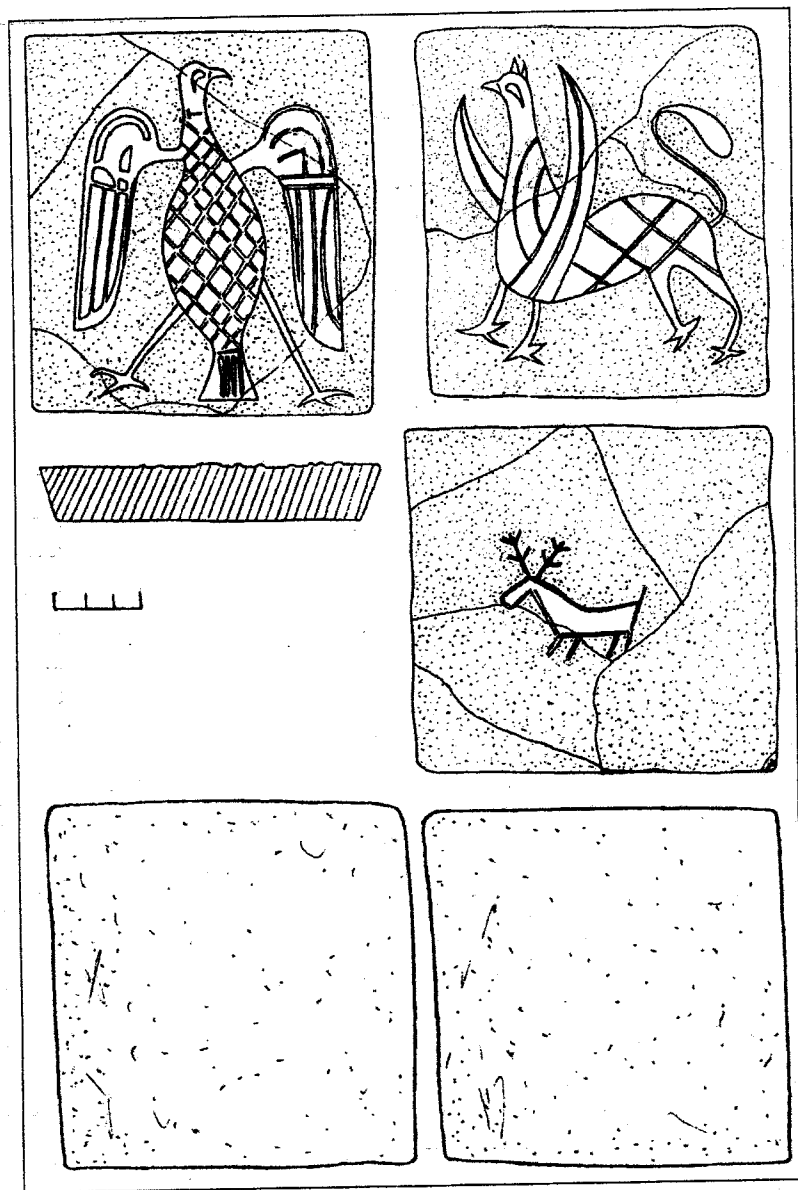

Рис. 97. Літописний Василів. Замчище. Церква. Підлога. Керамічні плитки.

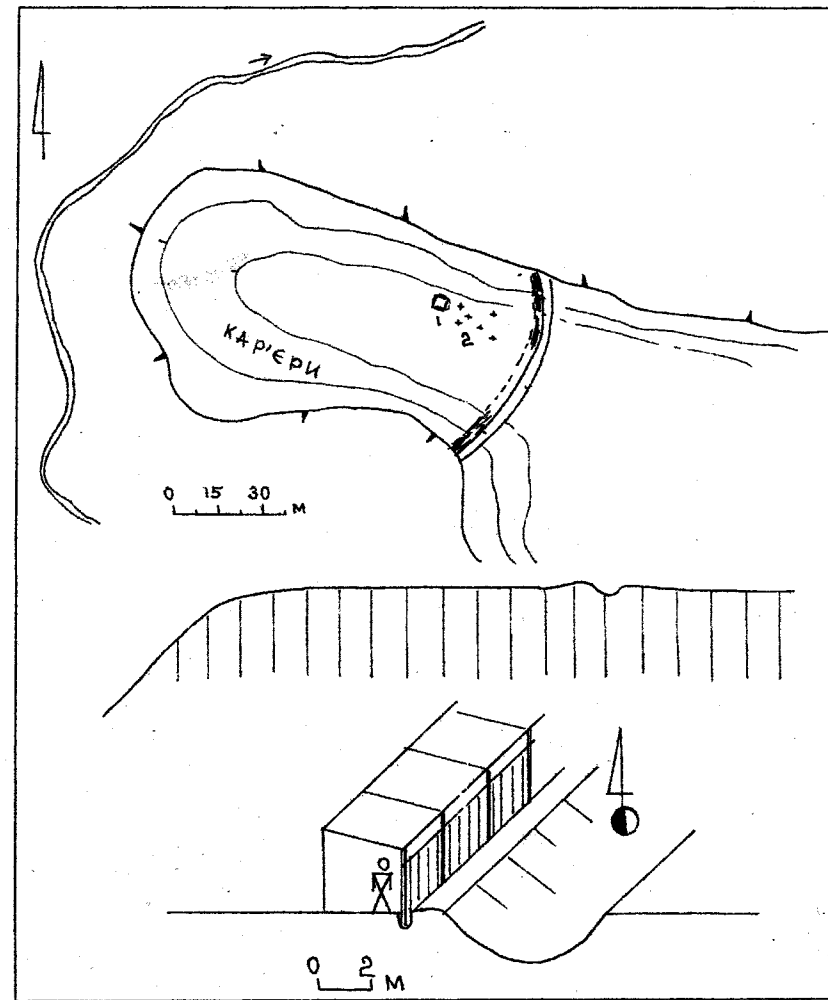

Рис. 98. Літописний Василів. Городище Хом. План. Фортифікація.

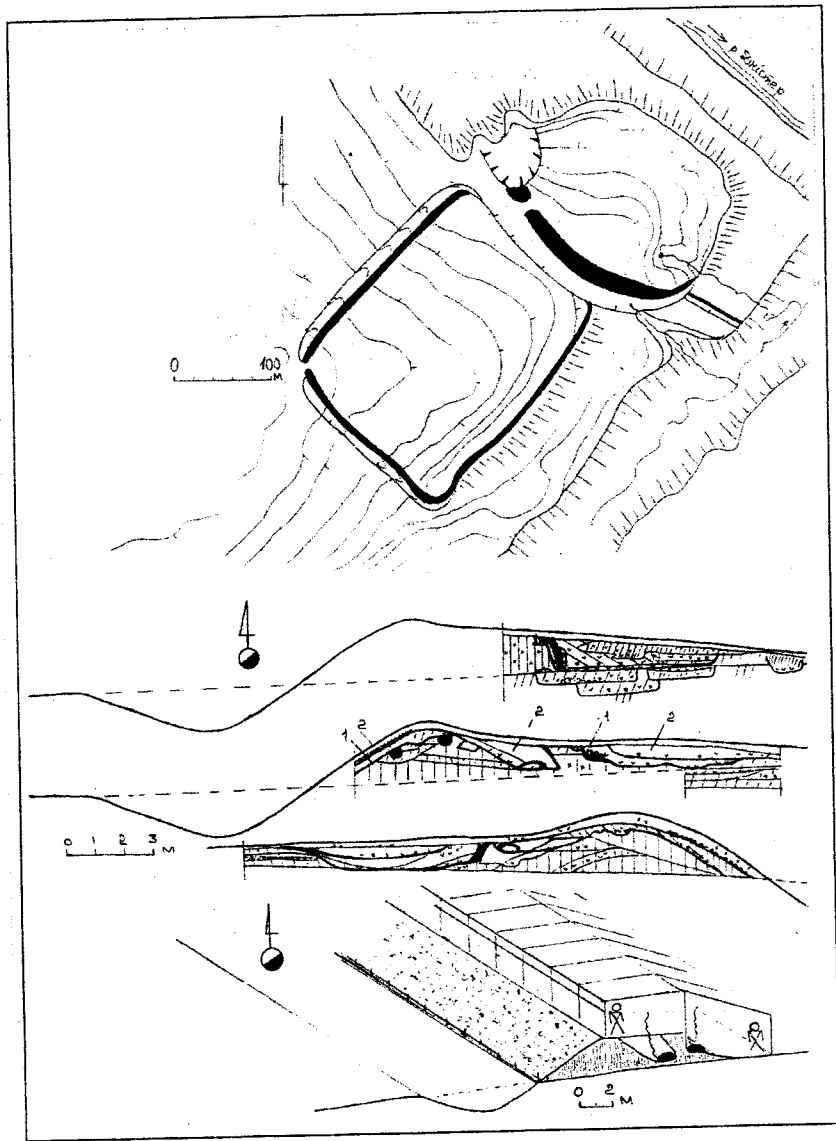

Рис. 99. Буківнянський міський комплекс на Дністрі. Топографія. Фортифікація північної стіни. Стратиграфія. Реконструкція.

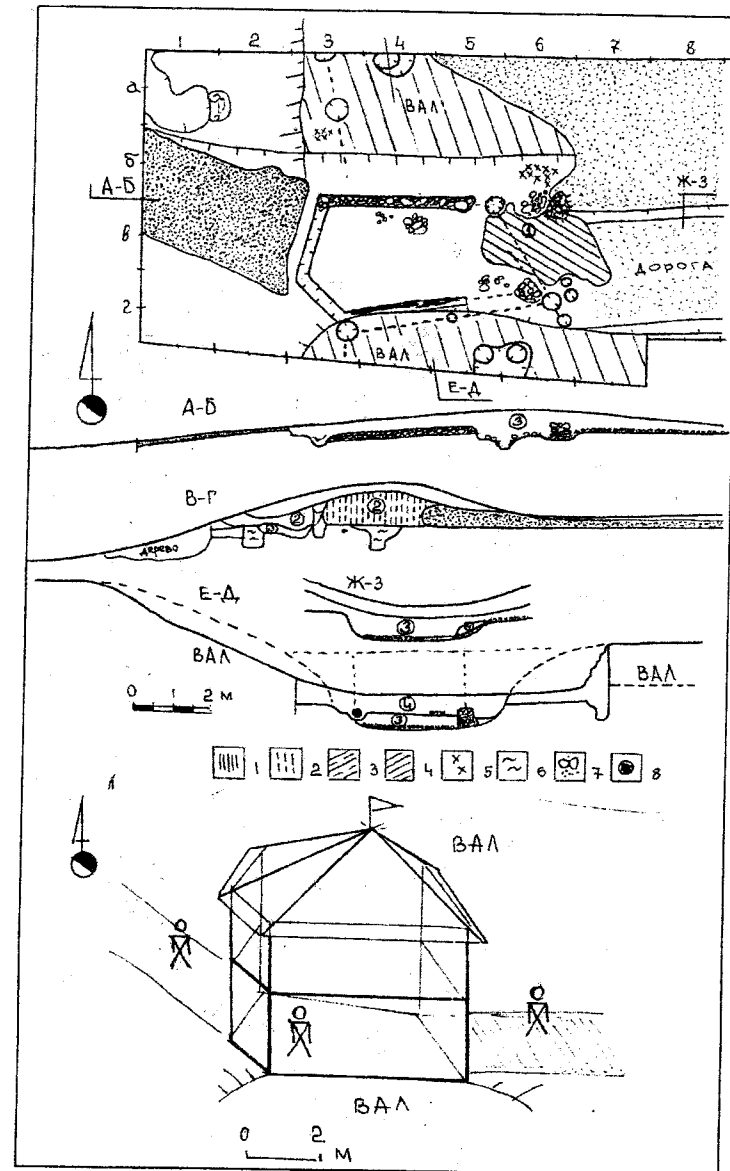

Рис. 100. Буківнянське городище. Система в'їзду посаду. План. Стратиграфія. Реконструкція.

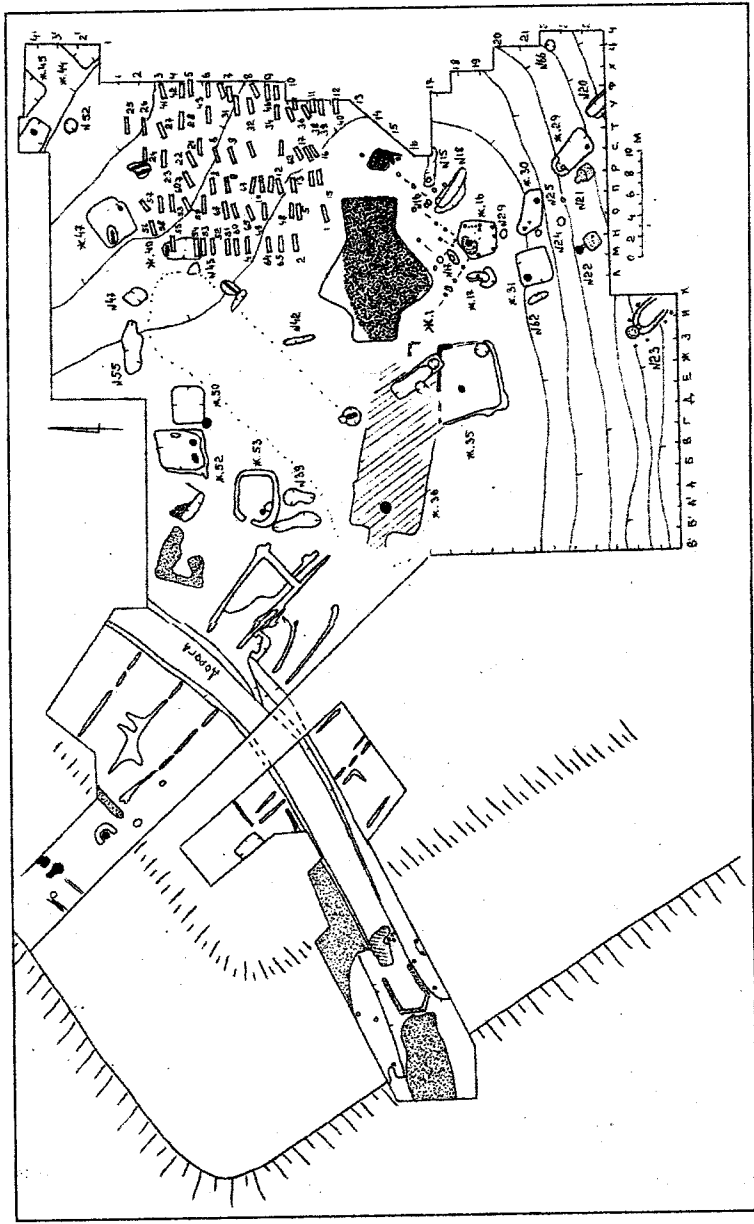

Рис. 101. Буківнянське городище. Забудова посаду. Давьгорський будівельний горизонт.

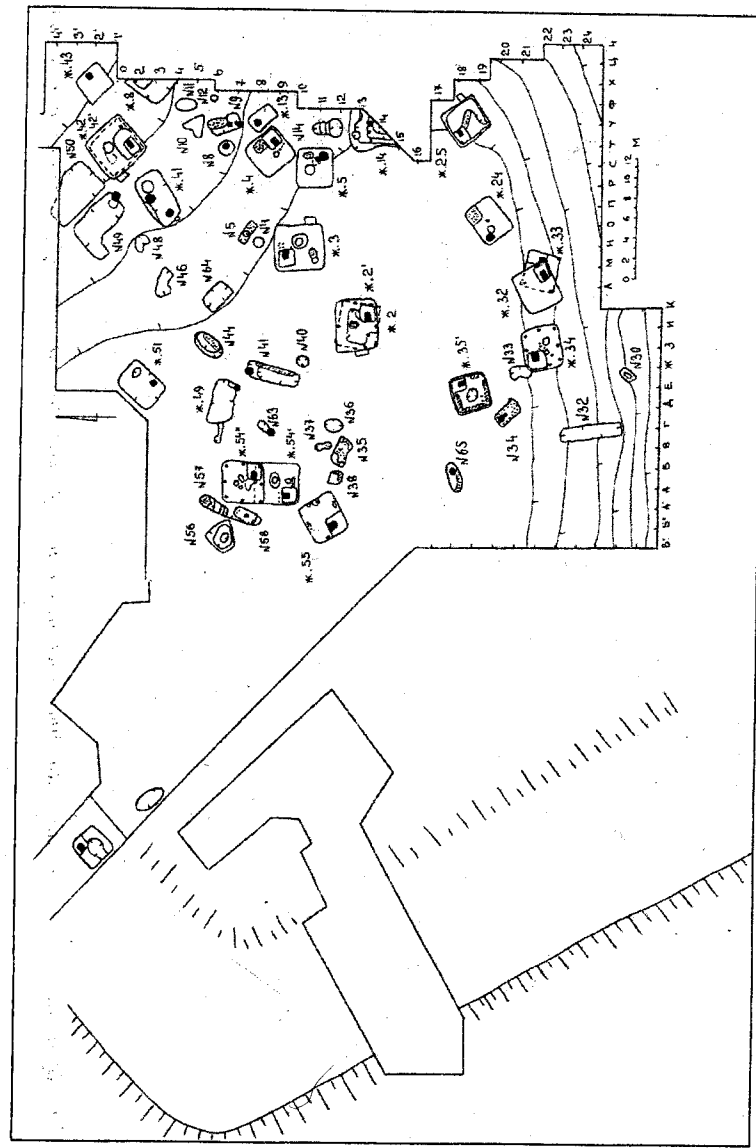

Рис. 102. Буківнянське городище. Забудова посаду. Пізньослов'янський будівельний горизонт.

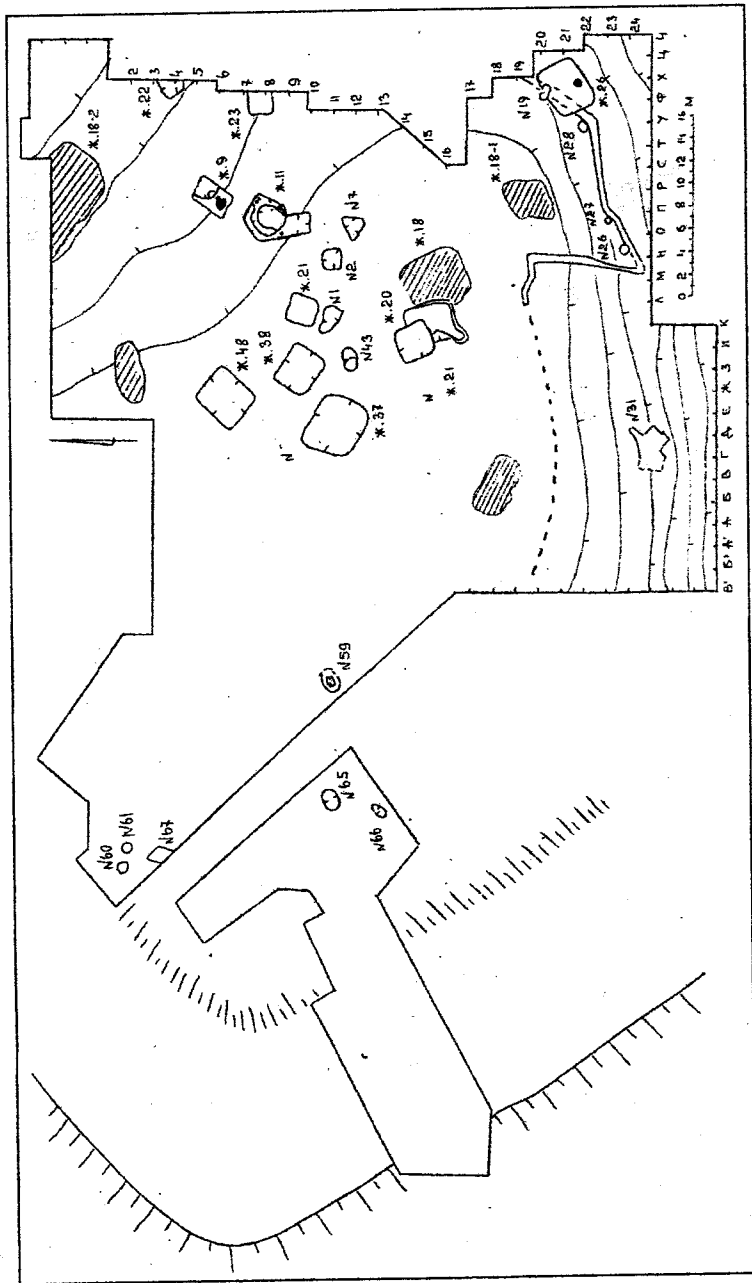

Рис. 103. Буківнянське городище. Забудова поселу. Ранній будівельний горизонт (трипільля, раннє залізо).

Рис. 104. Буківнянське городище. Посад. Церква.

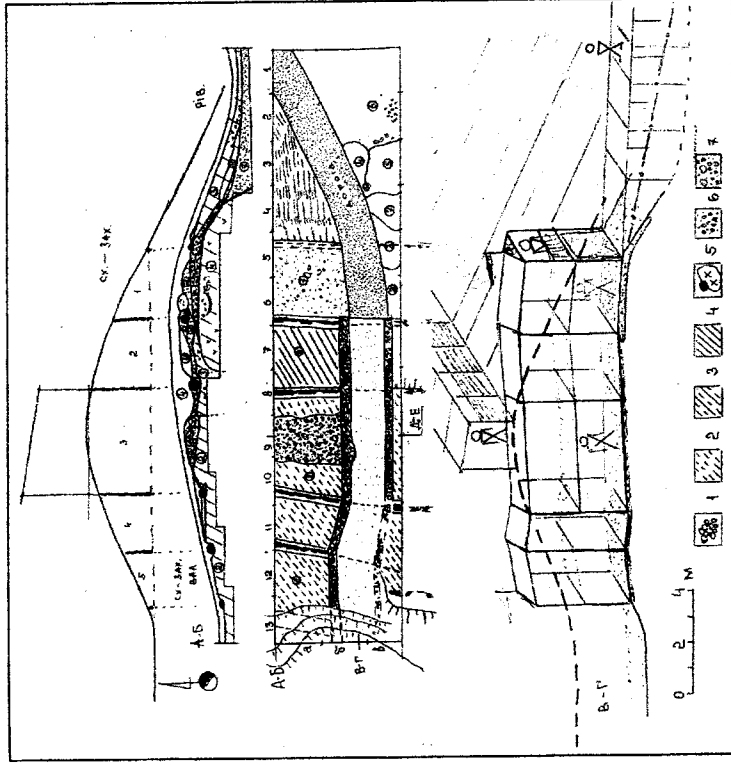

Рис. 105. Буківнянське городище. Дитинець (р. Замчище). Система в'їзду. План. Стратиграфія. Реконструкція.

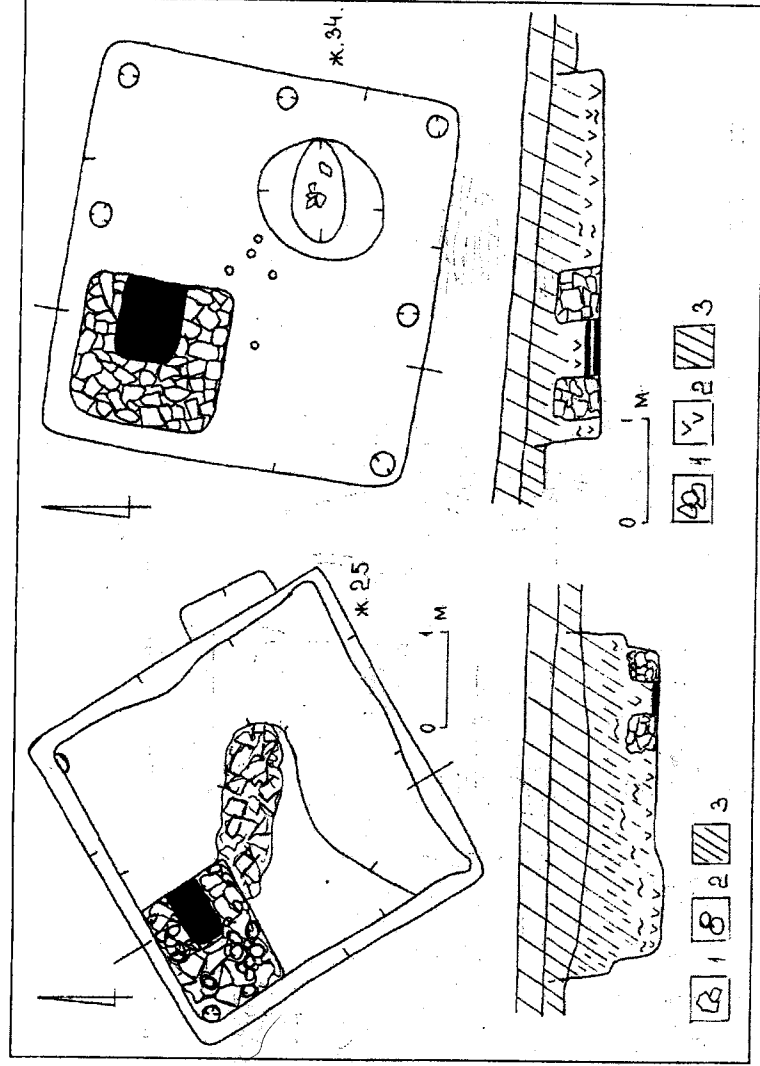

Рис. 106. Буківнянське городище. Будівельний горизонт кінця IX – першої половини X ст. Життя 25, 34.

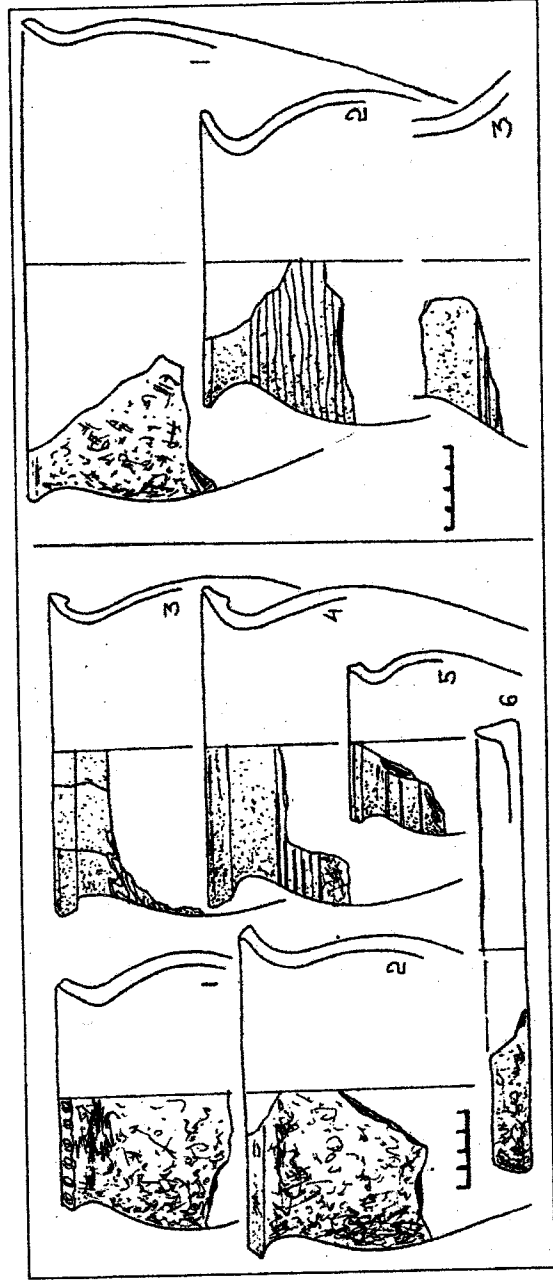

Рис. 107. Буківянське городище. Будівельний горизонт кінця IX – першої половини X ст.
Кераміка з жител 25, 34.

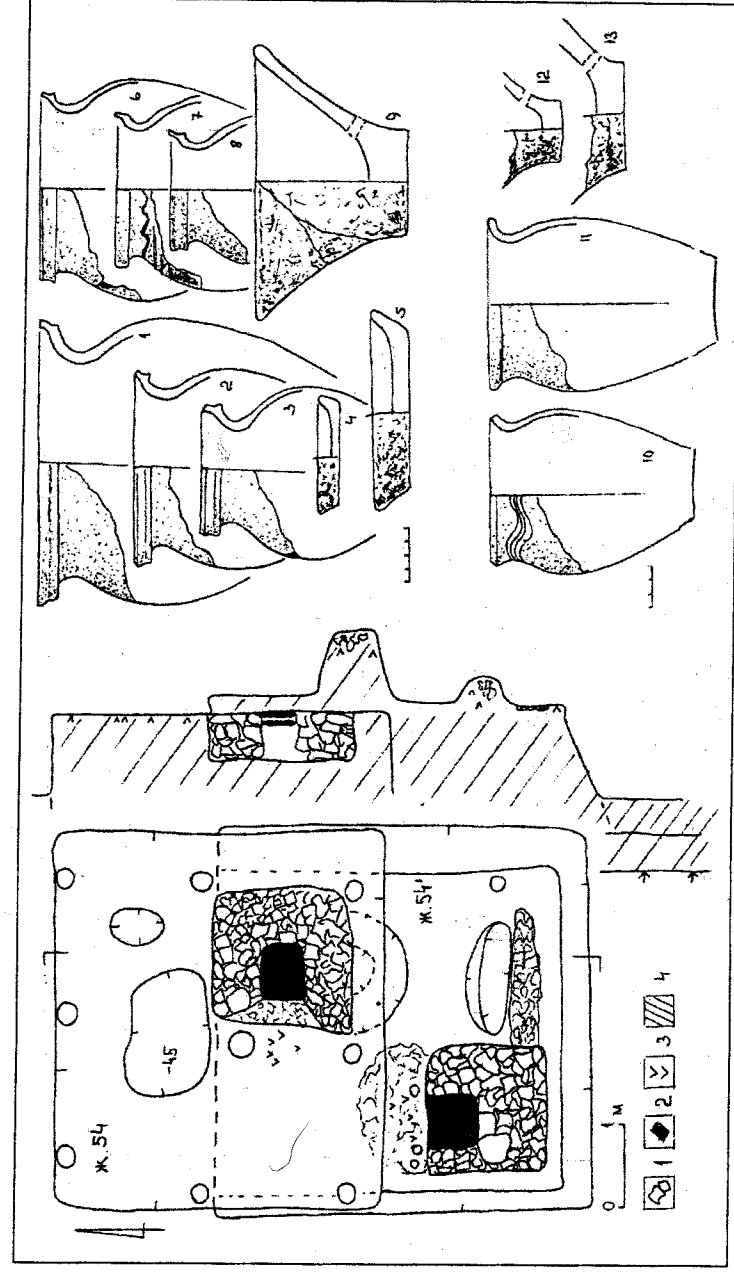

Рис. 108. Буківянське городище. Будівельний горизонт другої половини X ст. Життя 54, 54А.

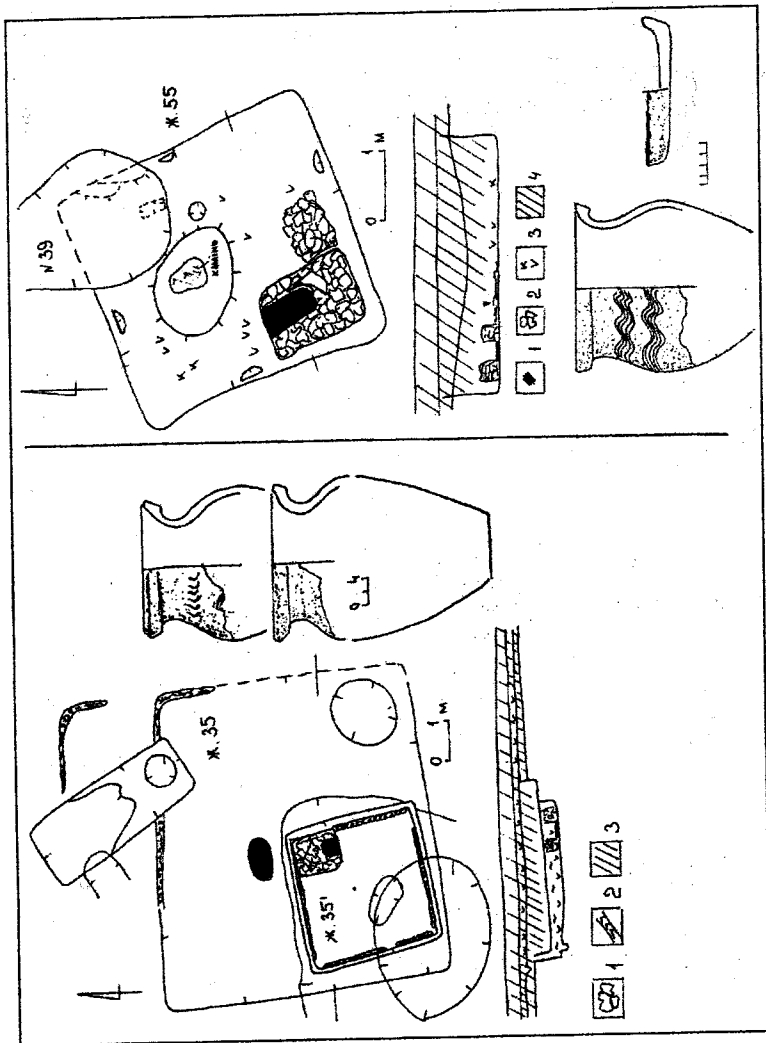

Рис. 109. Буківянське городище. Будівельний горизонт другої половини X ст. Житла 35, 55.

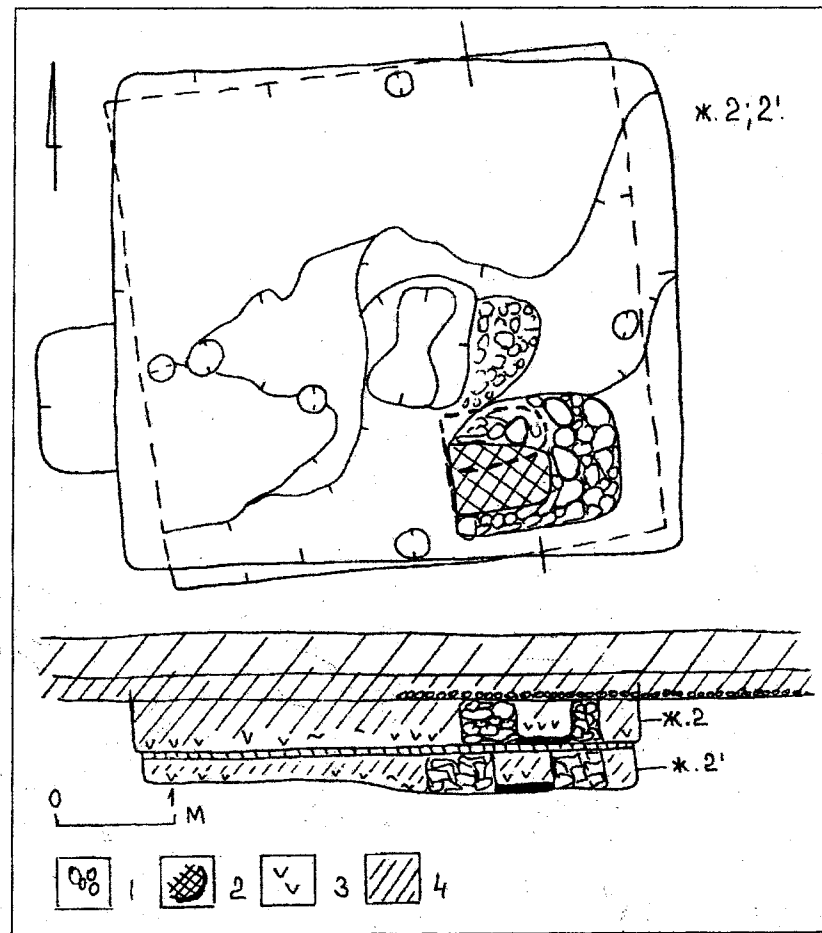

Рис. 110. Буківянське городище. Будівельний горизонт другої половини XI ст. Житла 2, 2А.

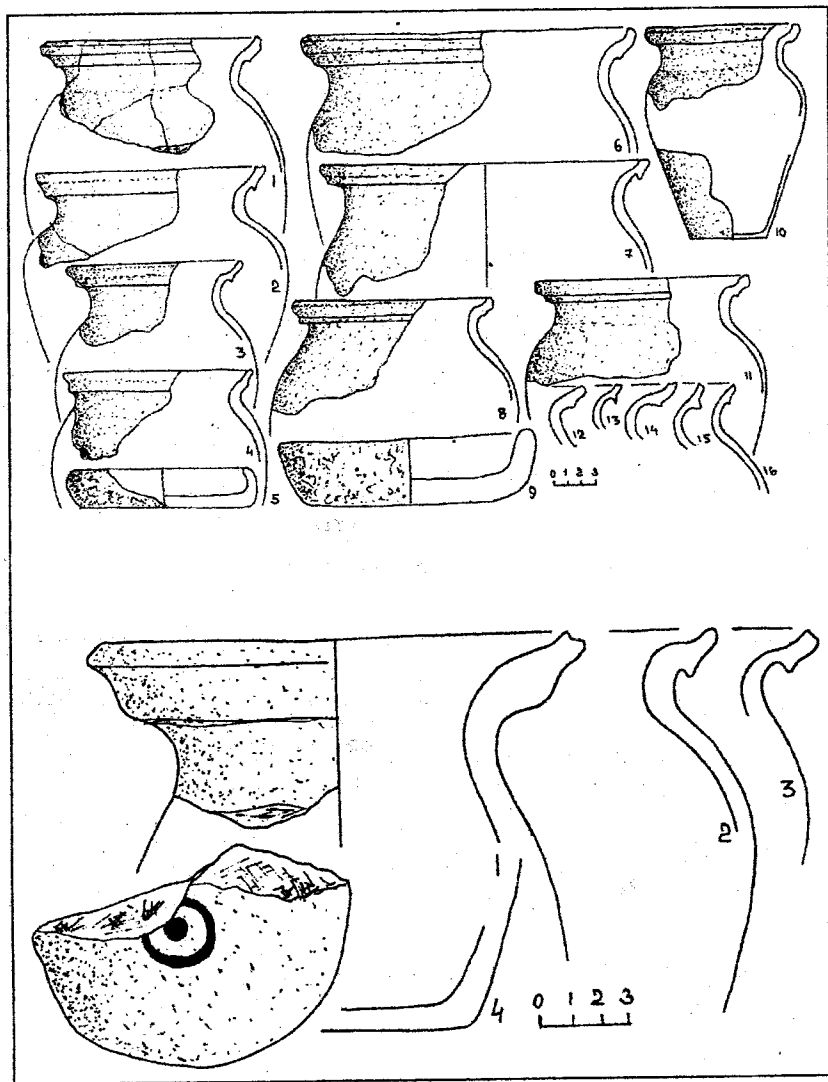

Рис. 111. Буківнянське городище. Будівельний горизонт другої половини XI ст. Житла 2, 2А. Таблиця кераміки.

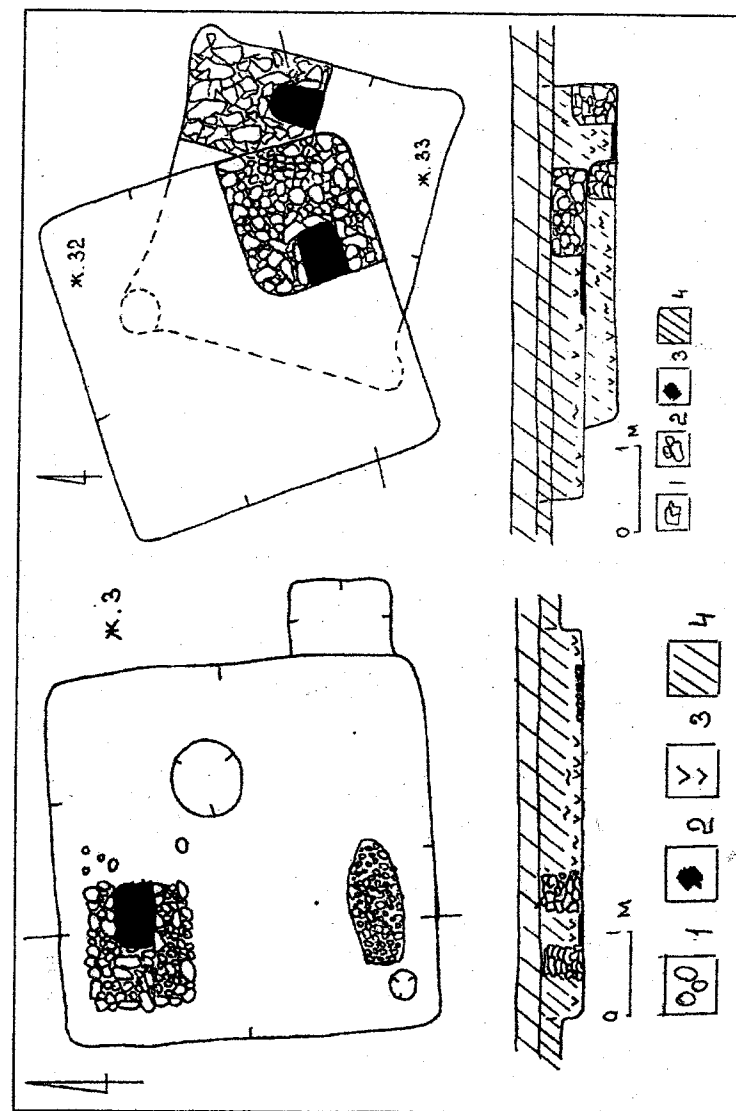

Рис. 112. Буківнянське городище. Будівельний горизонт другої половини XI ст. – початку XII ст. Житла 3; 32; 33.

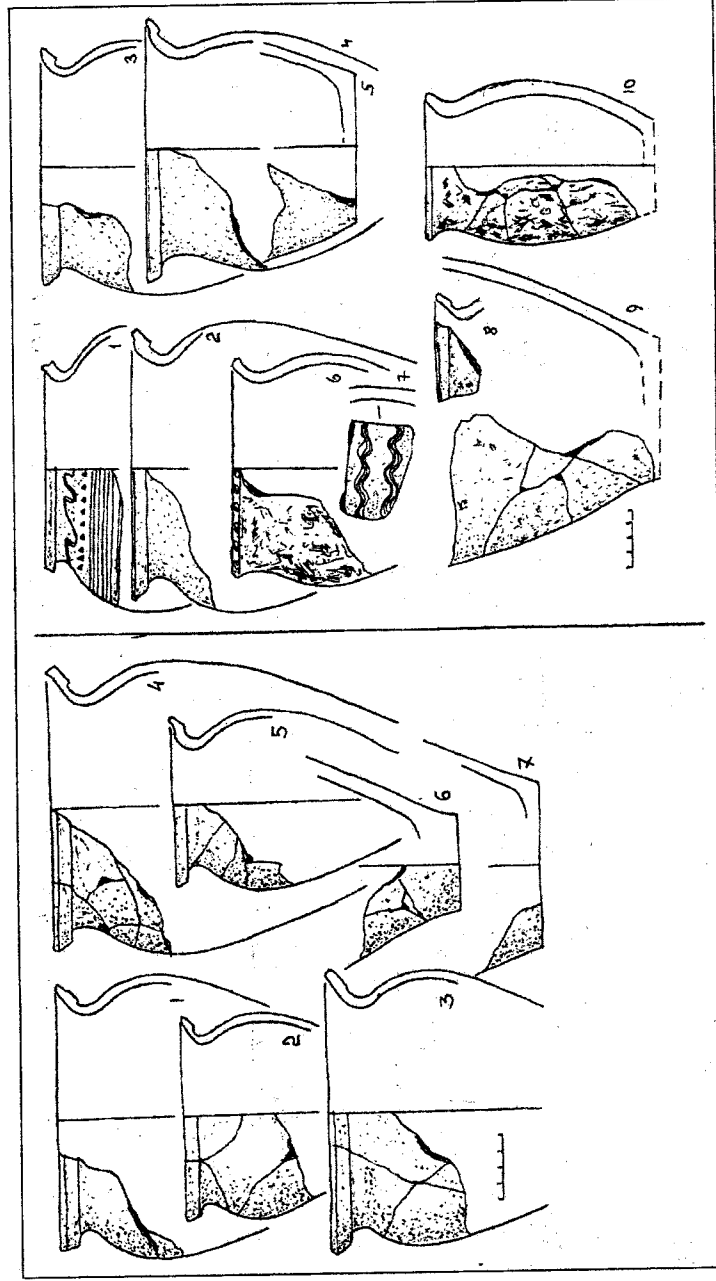

Рис. 113. Буківнянське городище. Будівельний горизонт другої половини XI ст. — початку XII ст. Житла 32; 33. Таблиця кераміки.

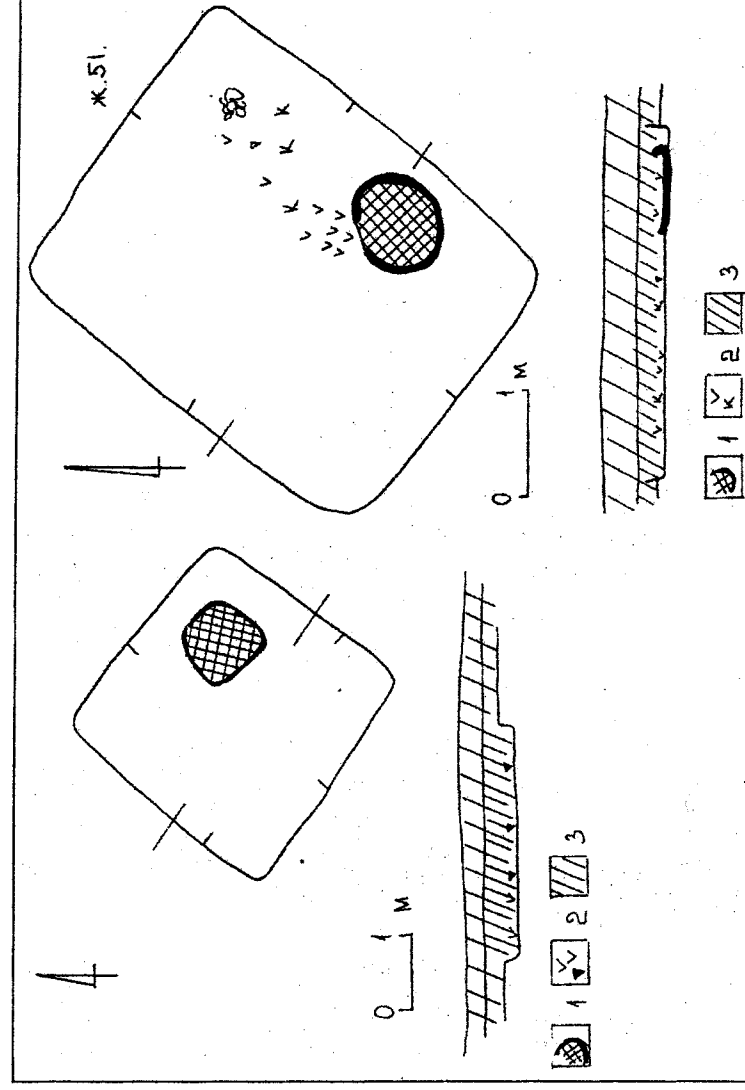

Рис. 114. Буківнянське городище. Будівельний горизонт першої половини XII ст. Житла 43; 51.

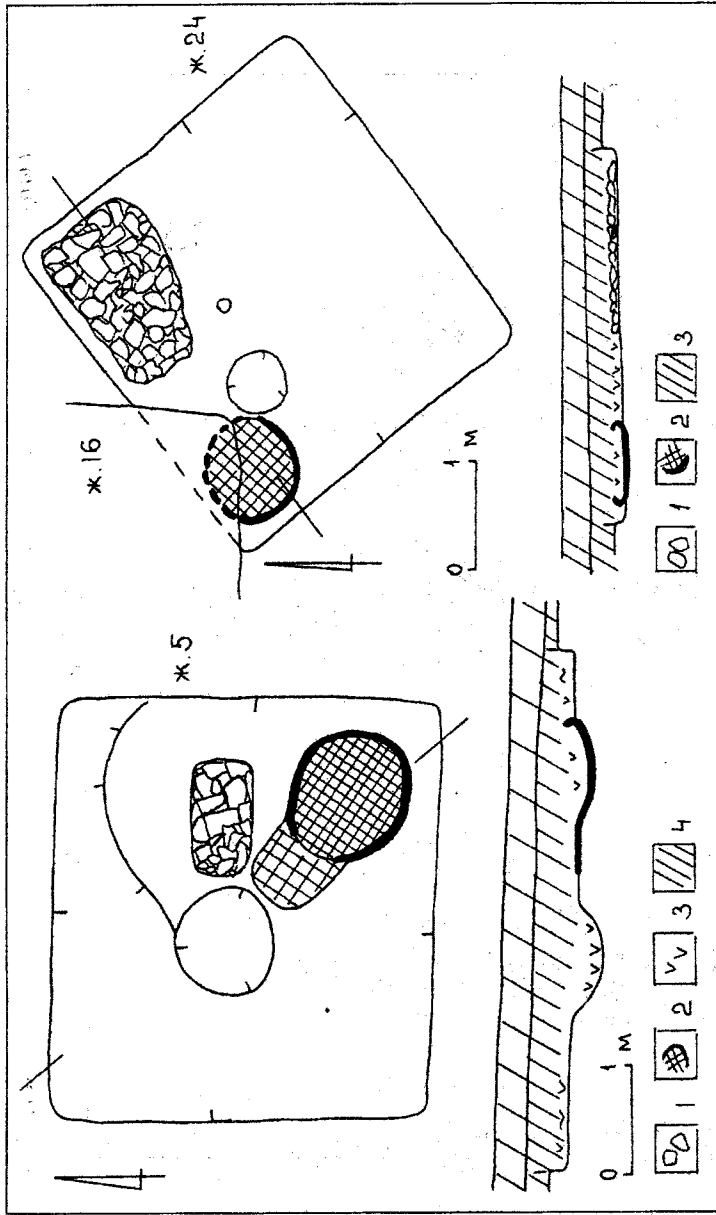

Рис. 115. Буківнянське городище. Будівельний горизонт першої половини XII ст. Житла 5; 24.

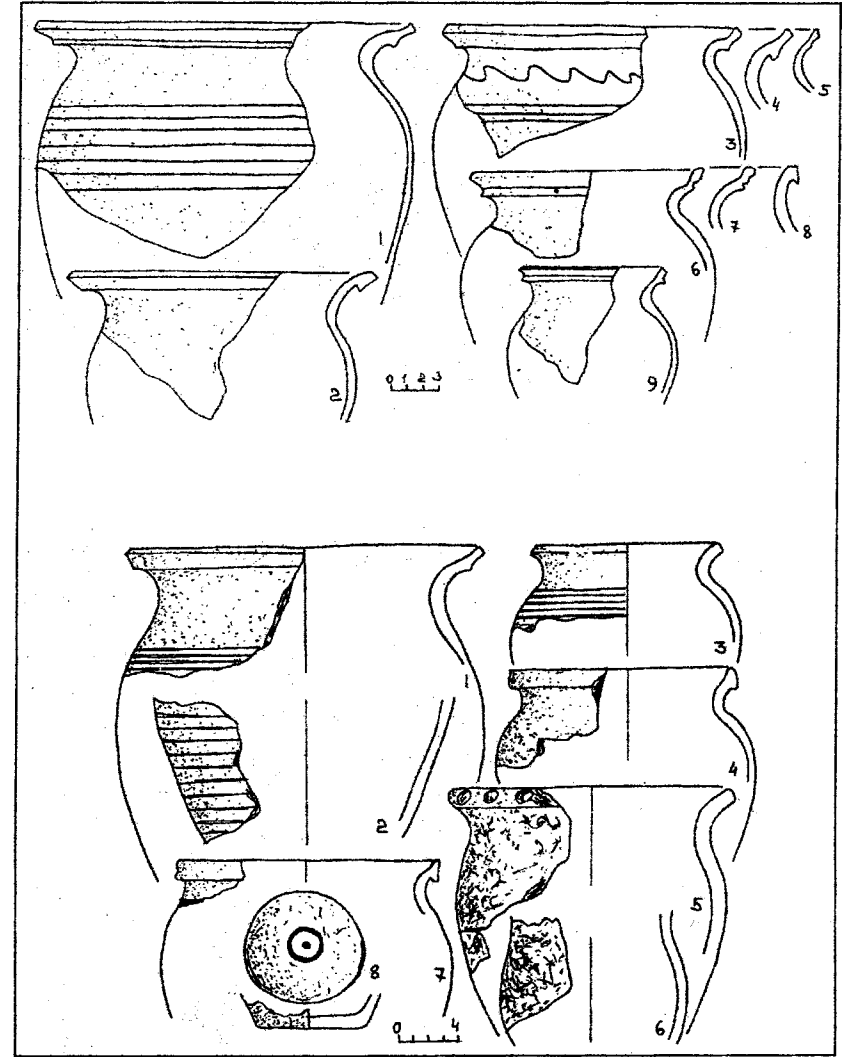

Рис. 116. Буківнянське городище. Будівельний горизонт першої половини XII ст. Житла 51; 5. Таблиця кераміки.

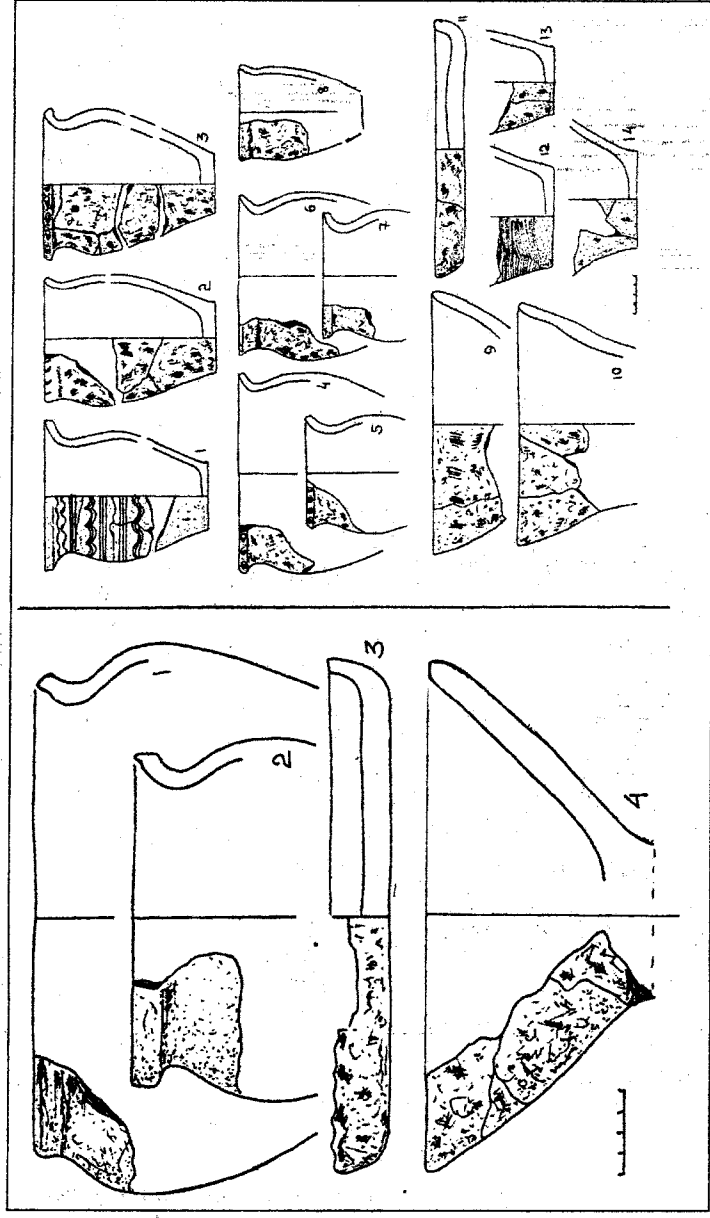

Рис. 117. Буківнянське городище. Будівельний горизонт першої половини XII ст. Житла 24; 43.
Таблиця кераміки.

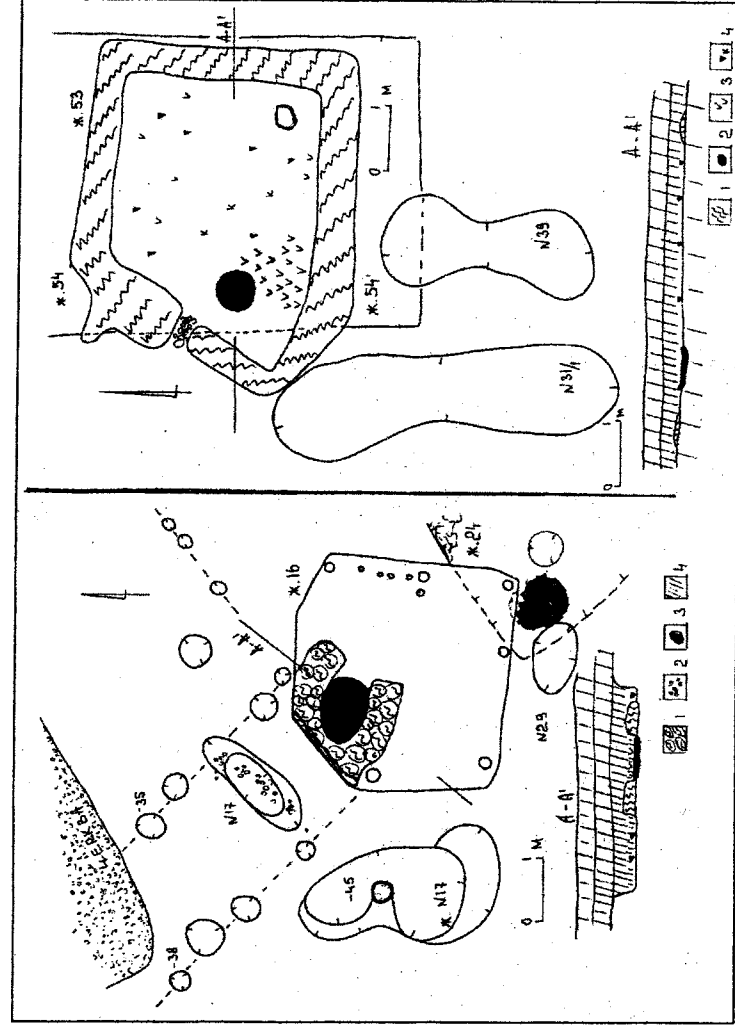

Рис. 118. Буківнянське городище. Будівельний горизонт другої половини XII ст. – першої половини XIII ст.
Житла 16; 53.

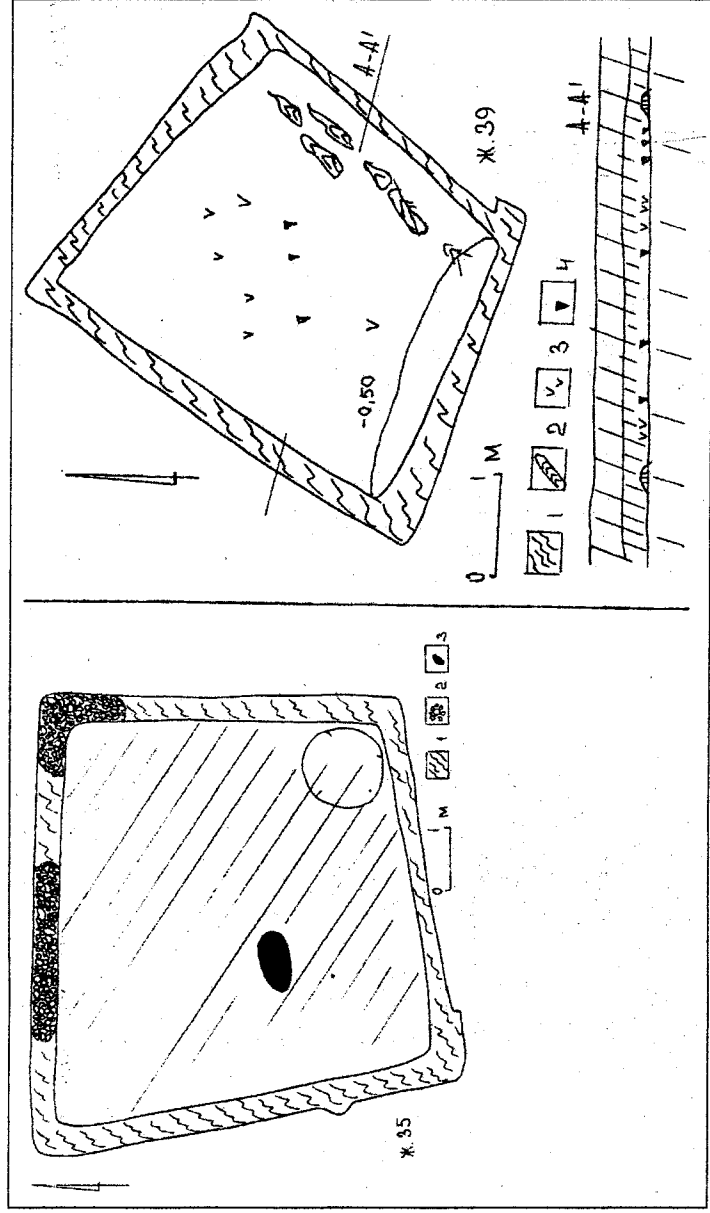

Рис. 119. Буківнянське городище. Будівельний горизонт другої половини XII ст. – першої половини XIII ст. Житла 35; 39.

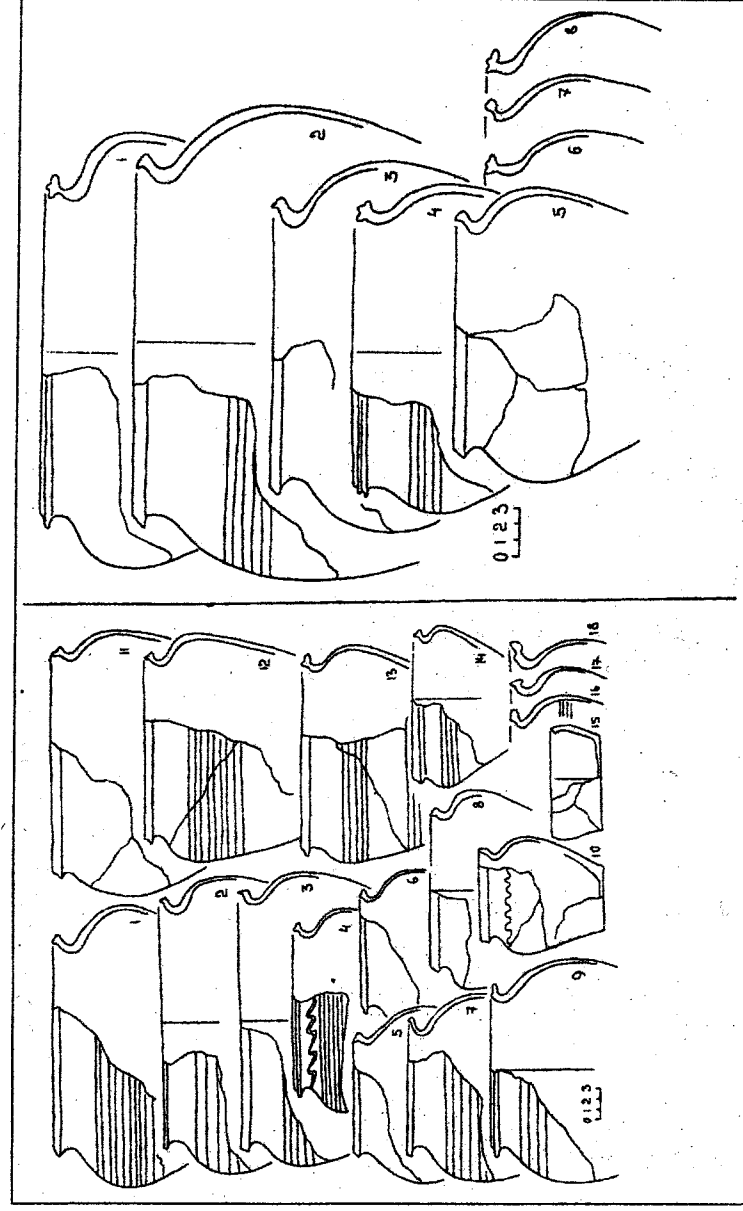
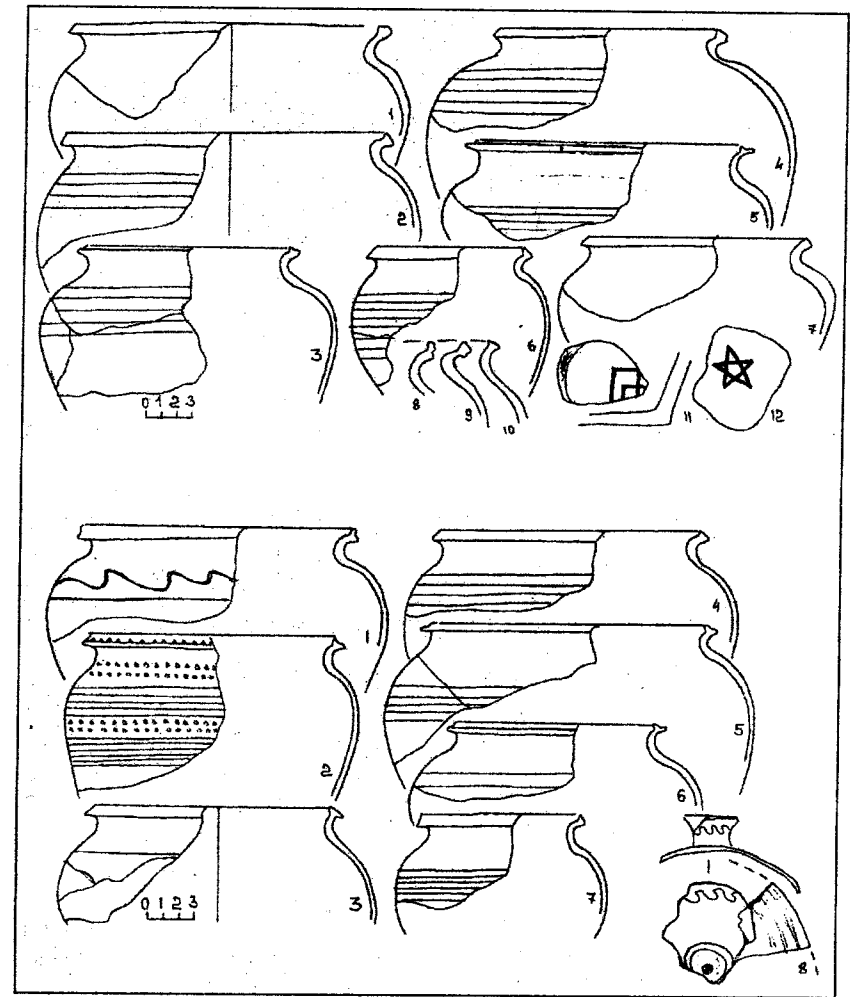
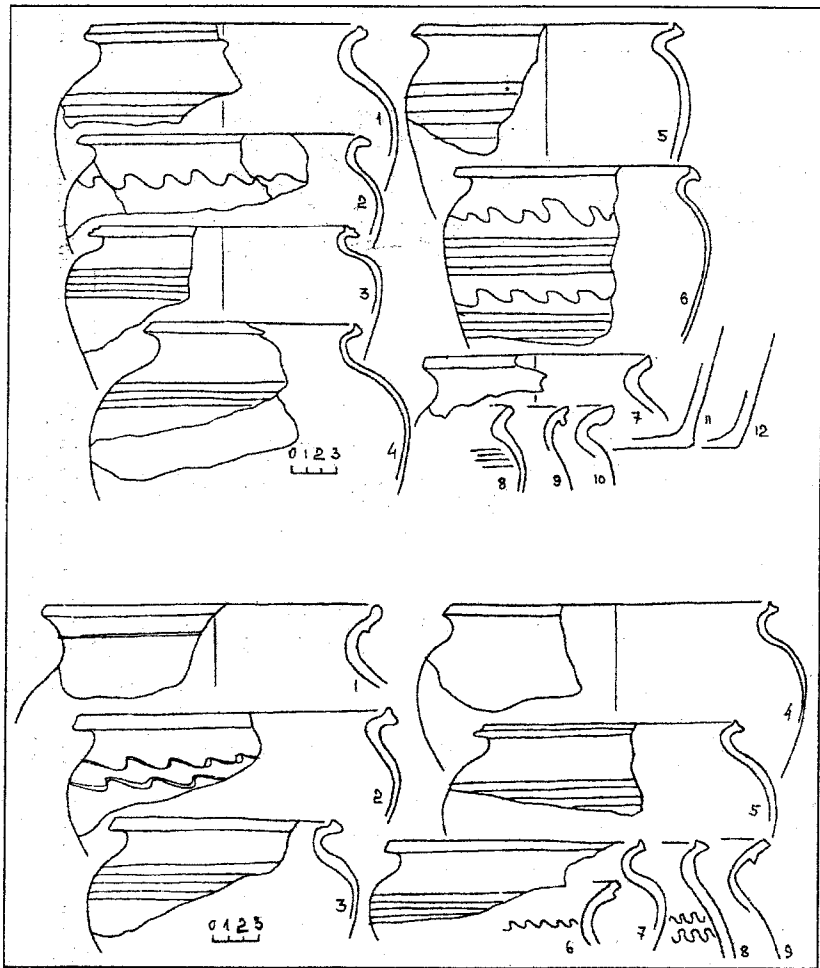

Рис. 120. Буківнянське городище. Будівельний горизонт другої половини XII ст. – першої половини XIII ст. Житла 39; 16. Таблиця кераміки.

Рис. 121. Буківнянське городище. Будівельний горизонт другої половини XII ст. – першої половини XIII ст. Житла 30; 35. Таблиця кераміки.

Рис. 122. Буківнянське городище. Будівельний горизонт другої половини XII ст. – першої половини XIII ст. Житла 53; 31. Таблиця кераміки.

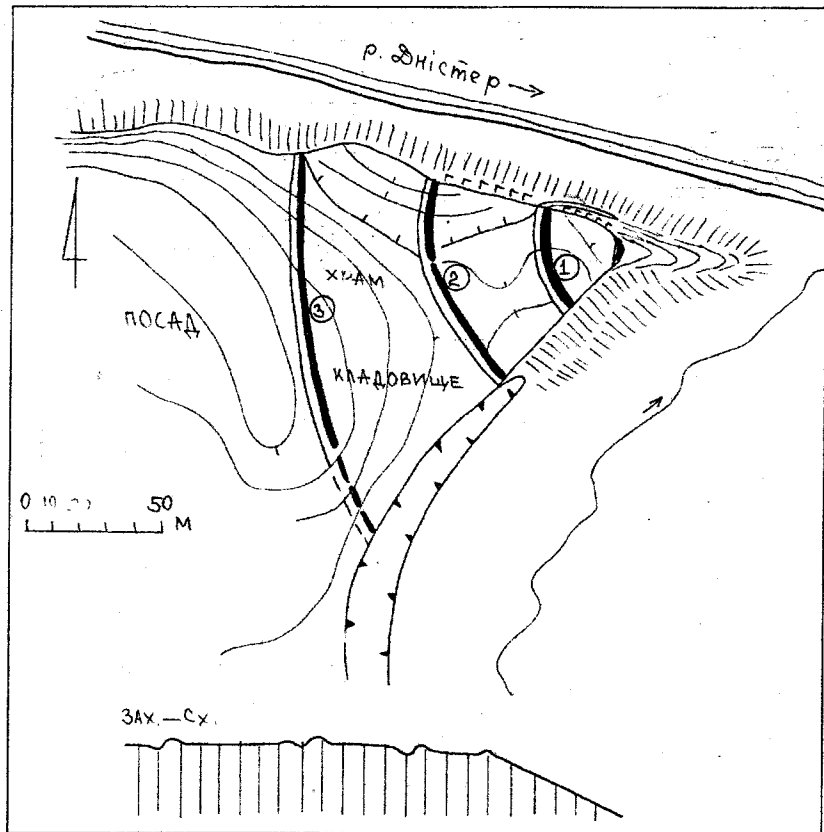

Рис. 123. Копачинське городище на Дністрі. Топографія.

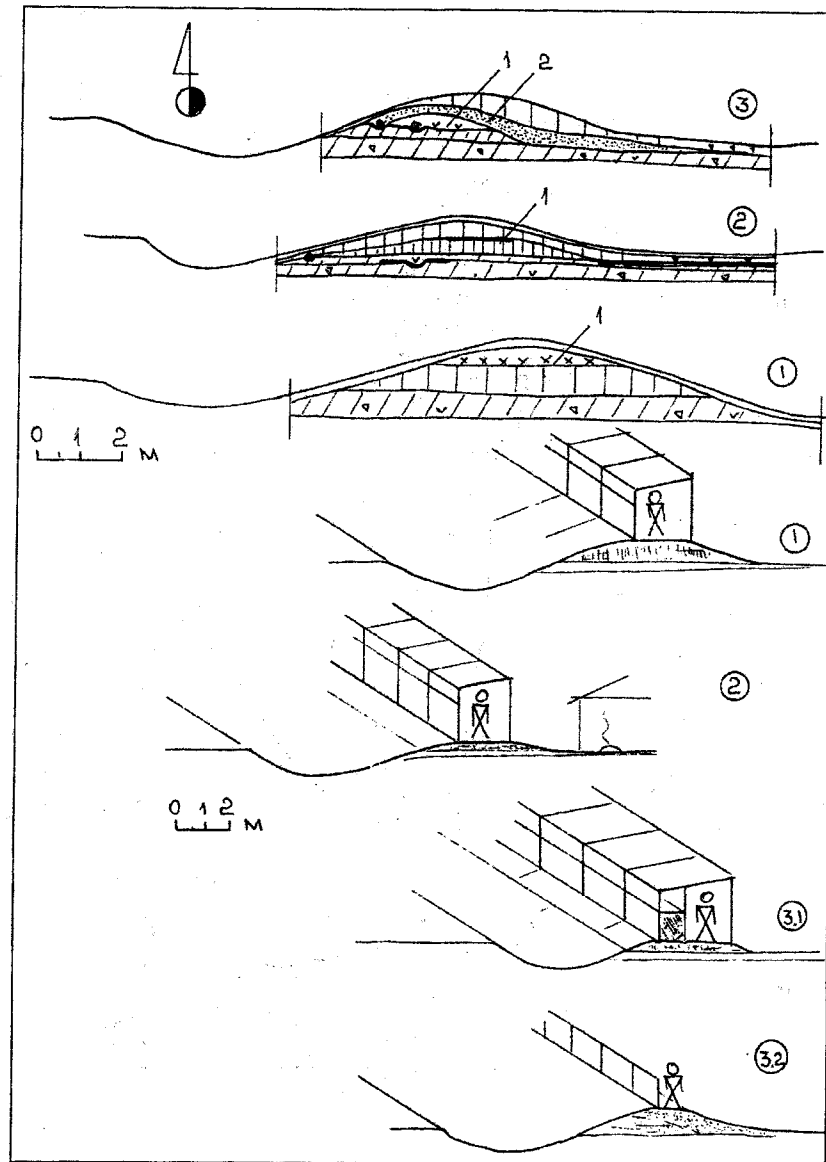

Рис. 124. Копачинське городище. Фортифікація. Стратиграфія. Реконструкція.

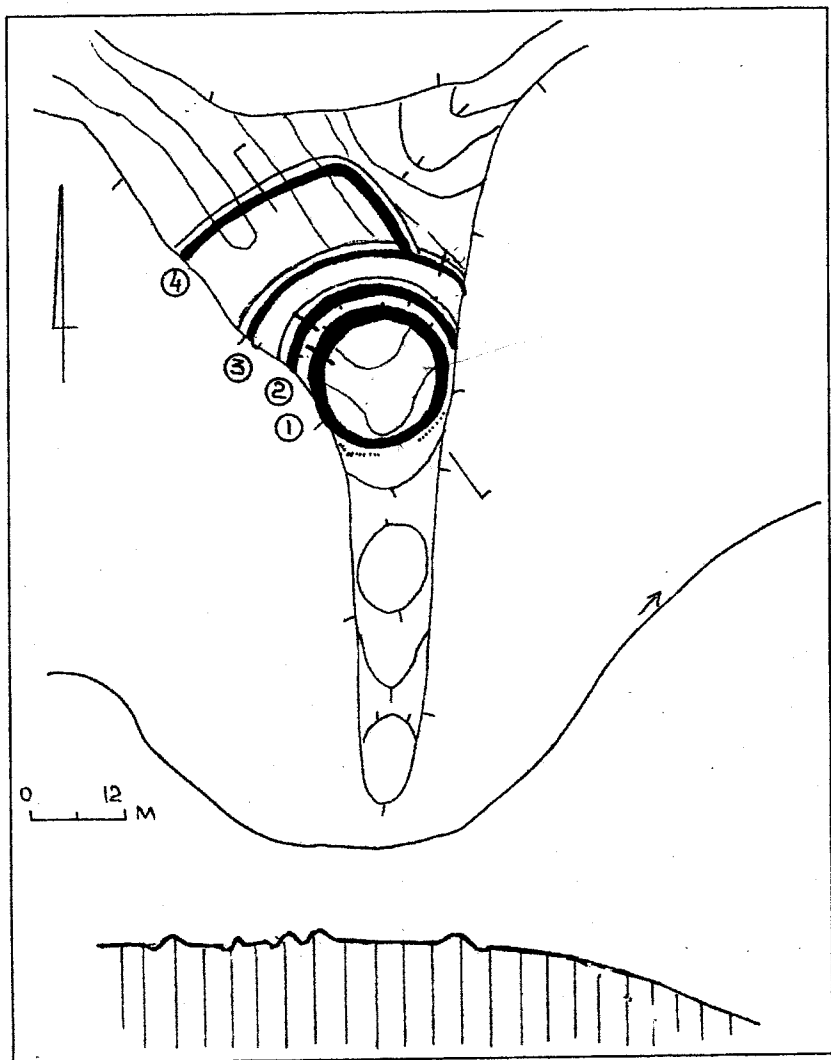

Рис. 125. Михальцьське городище на Дністрі. Топографія.

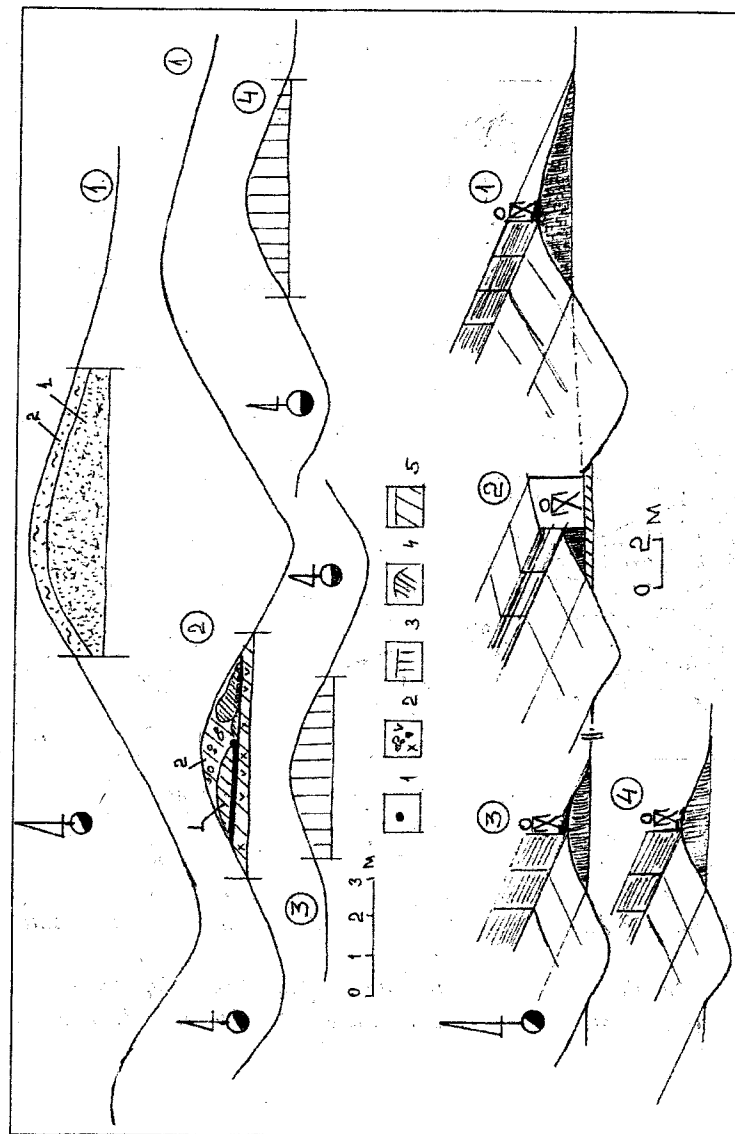

Рис. 126. Михальцьське городище. Фортифікація. Стратиграфія. Реконструкція.

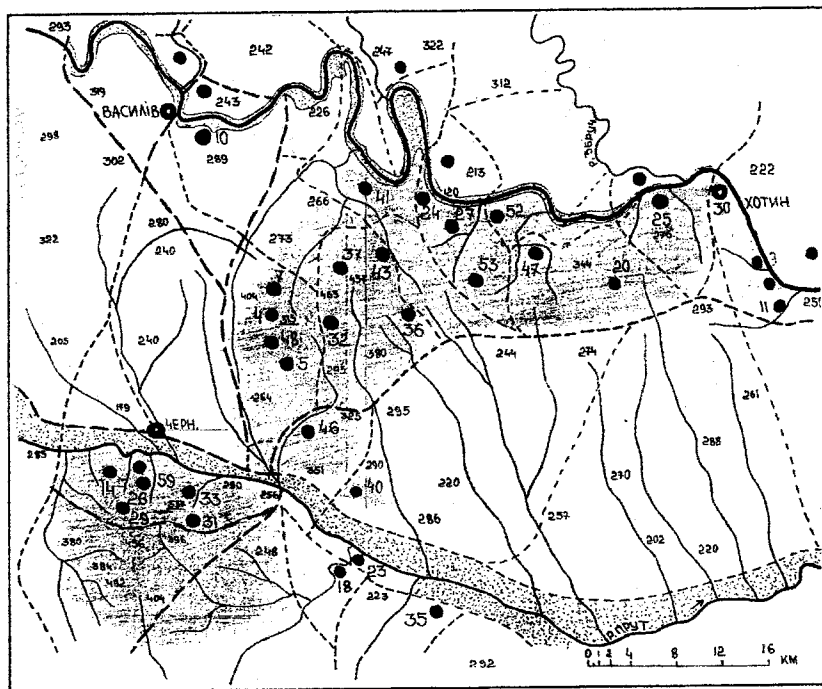

Рис. 127. Городища Хотинської височини. Топографія. Шляхи. 41. Баламутівка; 24. Перебиківці; 27. Рухотин-1; 52. Рухотин-2; 25. Пригородок; 47. Рашків; 20. Недобойці; 53. Шилівці; 43. Ржавинці; 37. Добринівці; 7. Горошівці; 4. Васловіці; 32. Чорнівка; 48. Горішні Шерівці-2; 5. Горішні Шерівці-1; 36. Грозинці; 46. Садгора; 40. Магала.

Городища Чернівецької височини. Топографія. Шляхи. 26. Ревна-1; 59. Ревна-2; 14. Коростувата; 29. Спаське; 31. Цецино; 33. Біла.

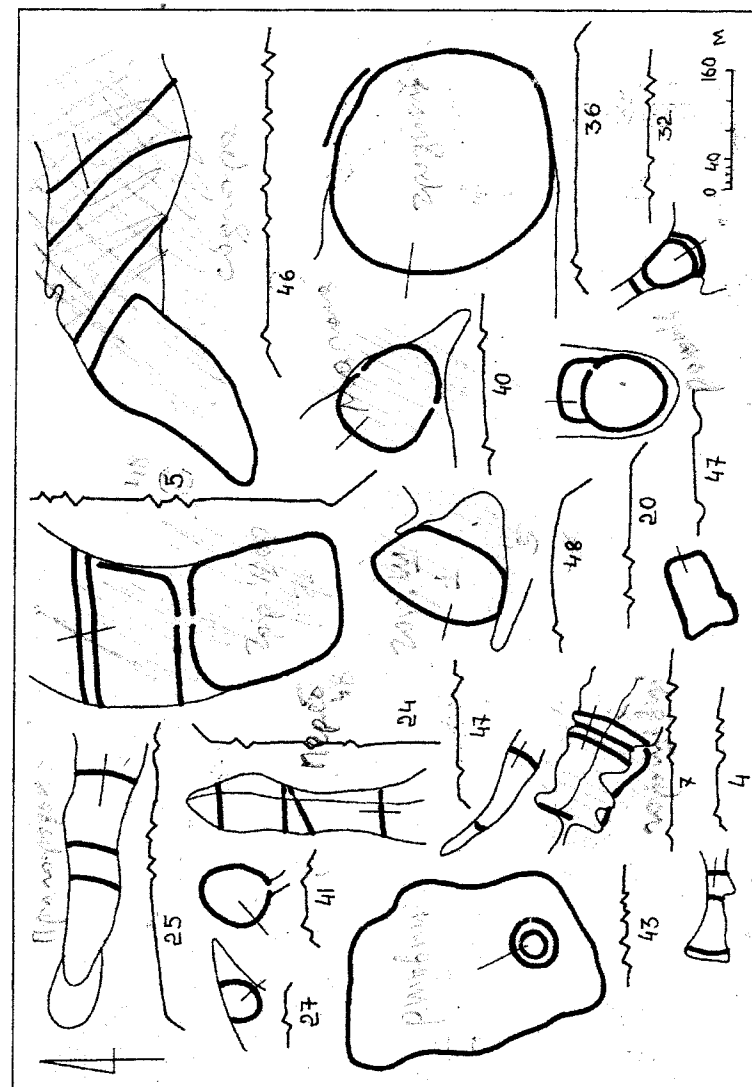

Рис. 128. Городища Хотинської височини. Загальна планіграфія городищ.

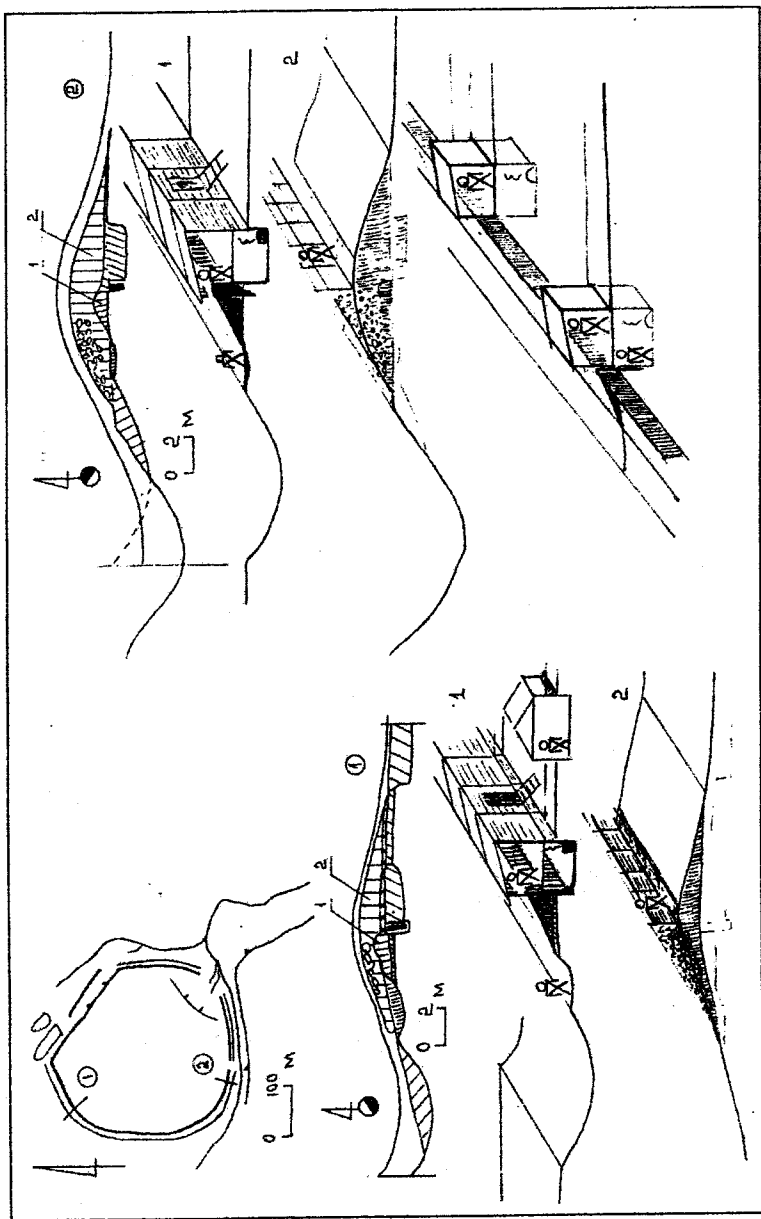

Рис. 129. Грозинське городище. Топографія. Фортифікація.

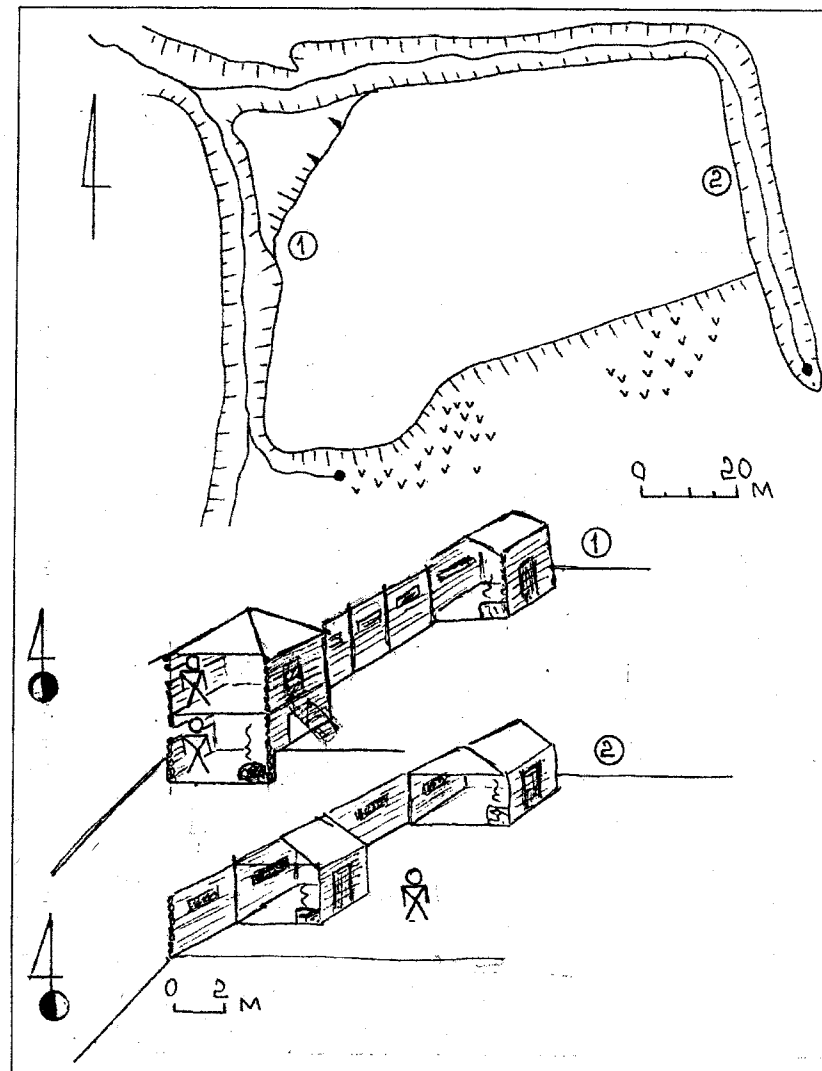

Рис. 130. Добринівське городище. Топографія. Фортифікація.

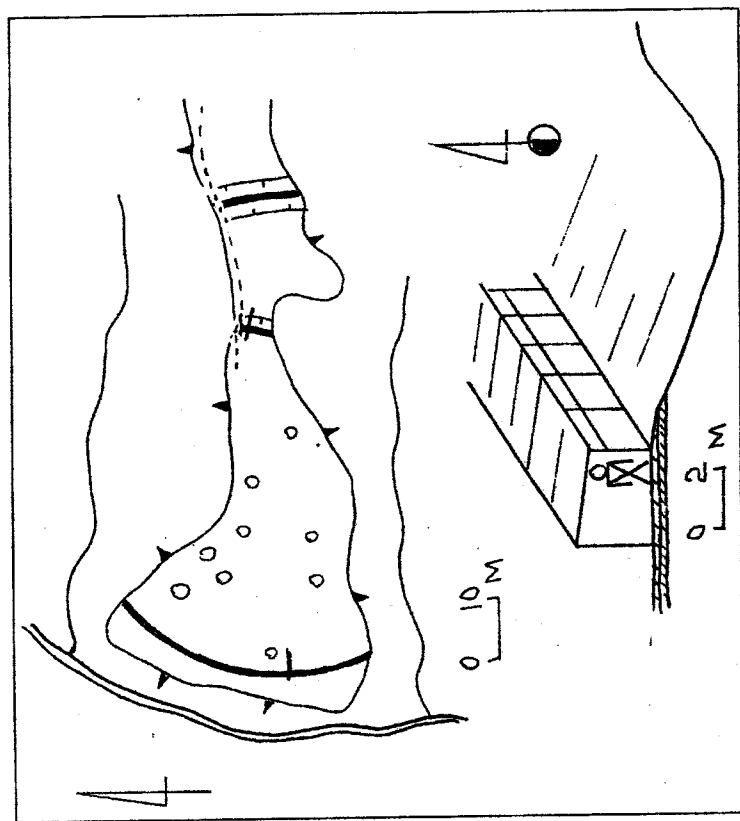

Рис. 131. Васловівцівське городище. Топографія. Фортифікація.

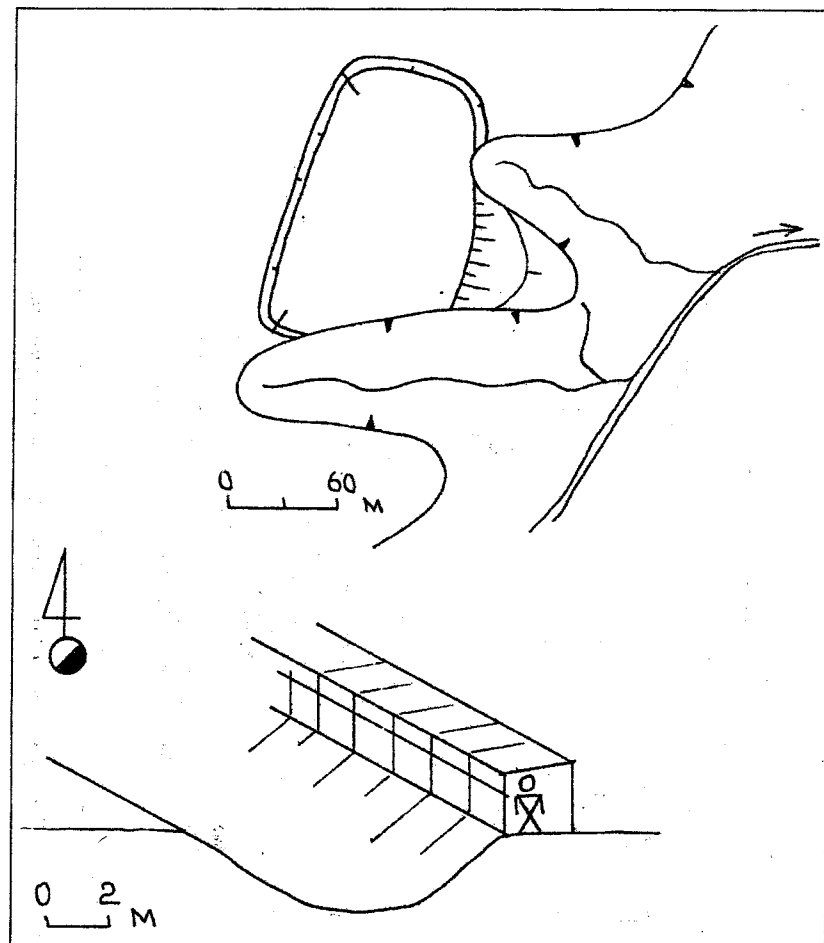

Рис. 132. Горішньошерівецьке городище (2). Топографія. Фортифікація.

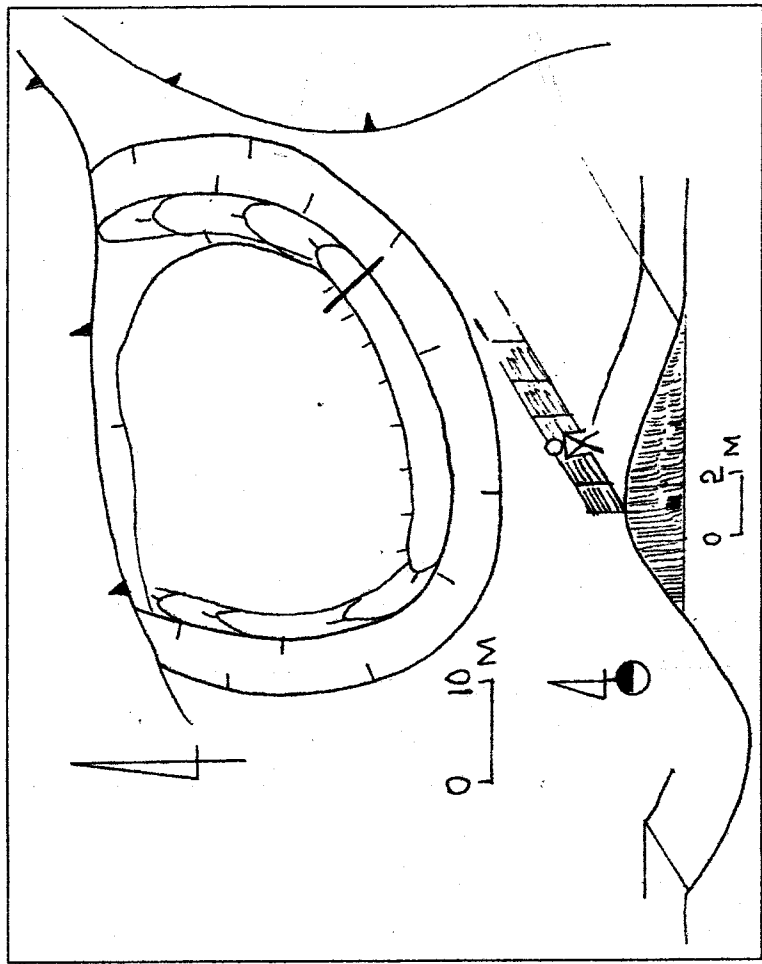

Рис. 133. Баламутівське городище. Топографія. Фортифікація.

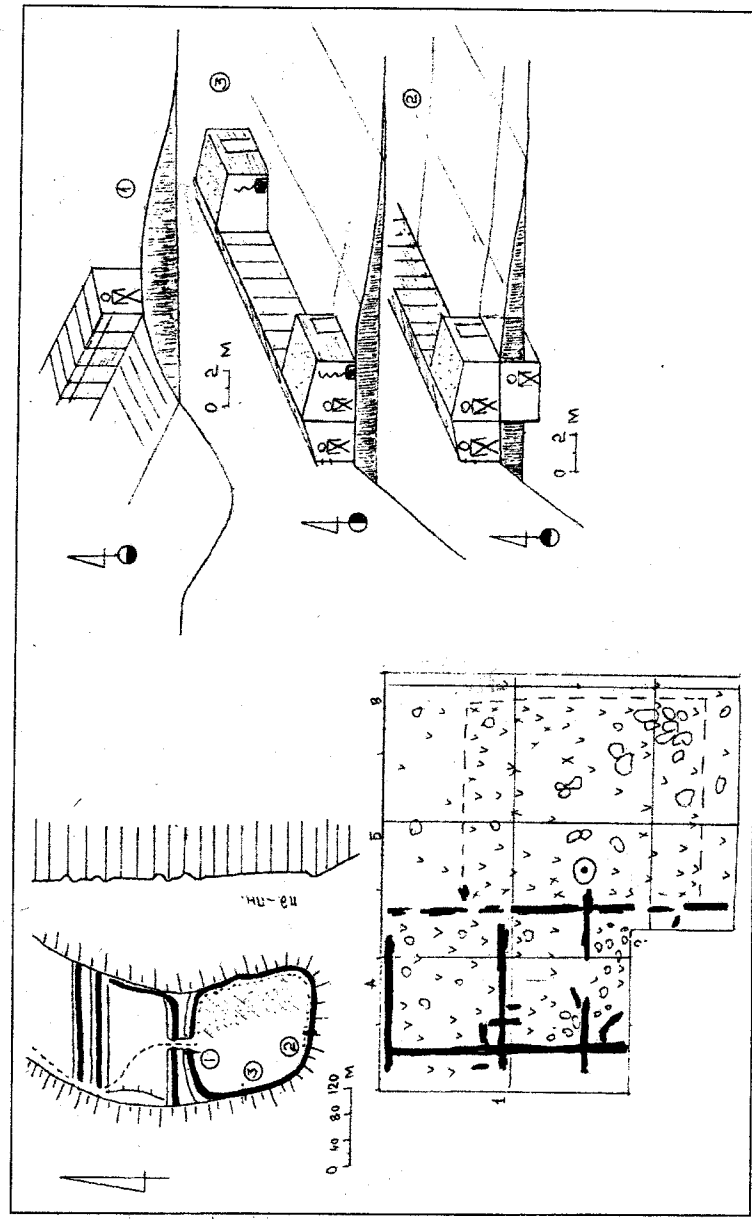

Рис. 134. Горішньоверівецьке городище (1). Топографія. Фортифікація.

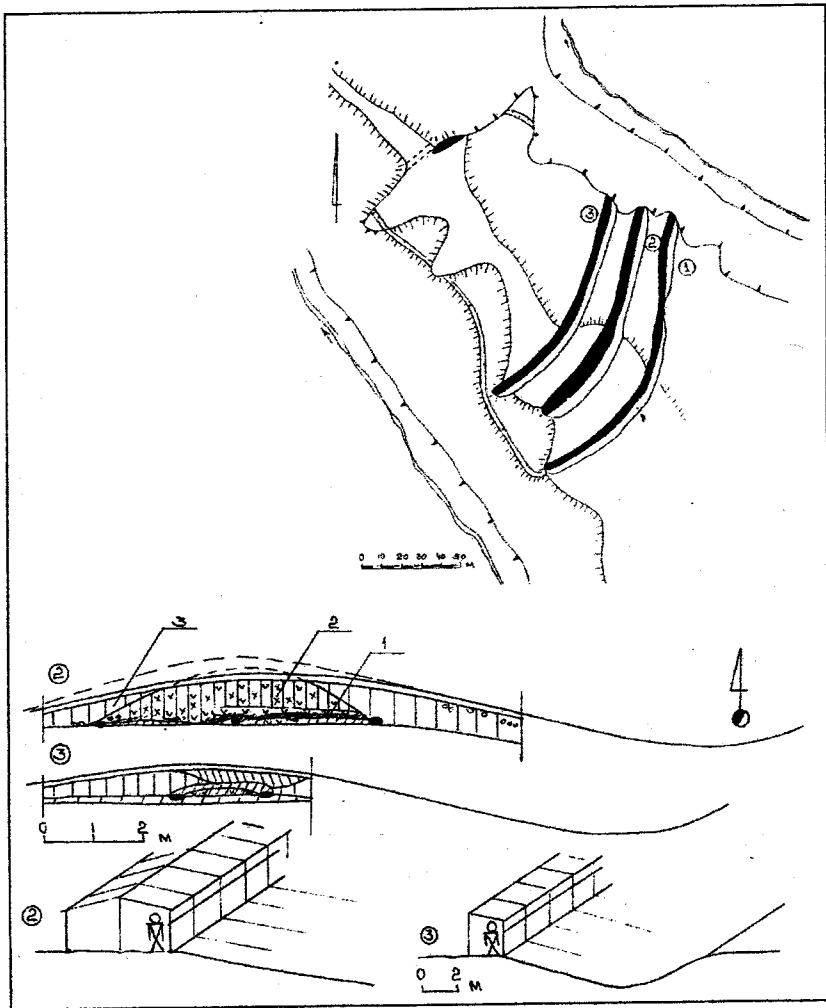

Рис. 135. Горосівецьке городище. Топографія. Фортифікація.

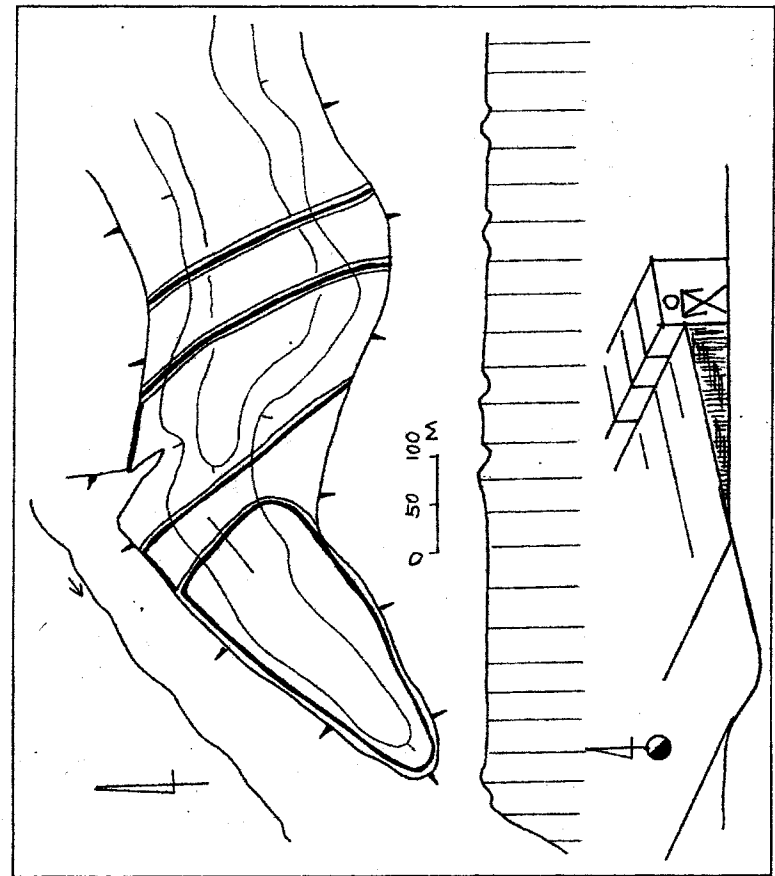

Рис. 136. Садгірське городище. Топографія. Фортифікація.

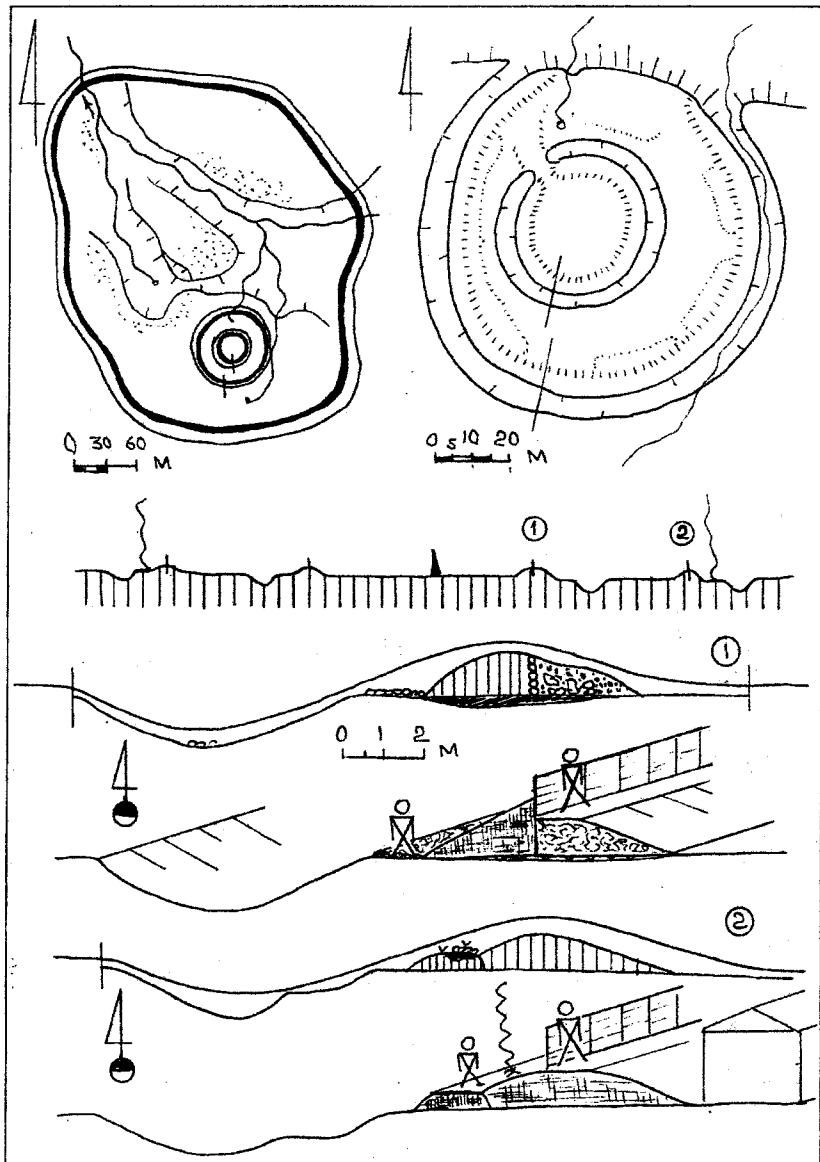

Рис. 137. Ржавинське городище. Топографія. Фортифікація.

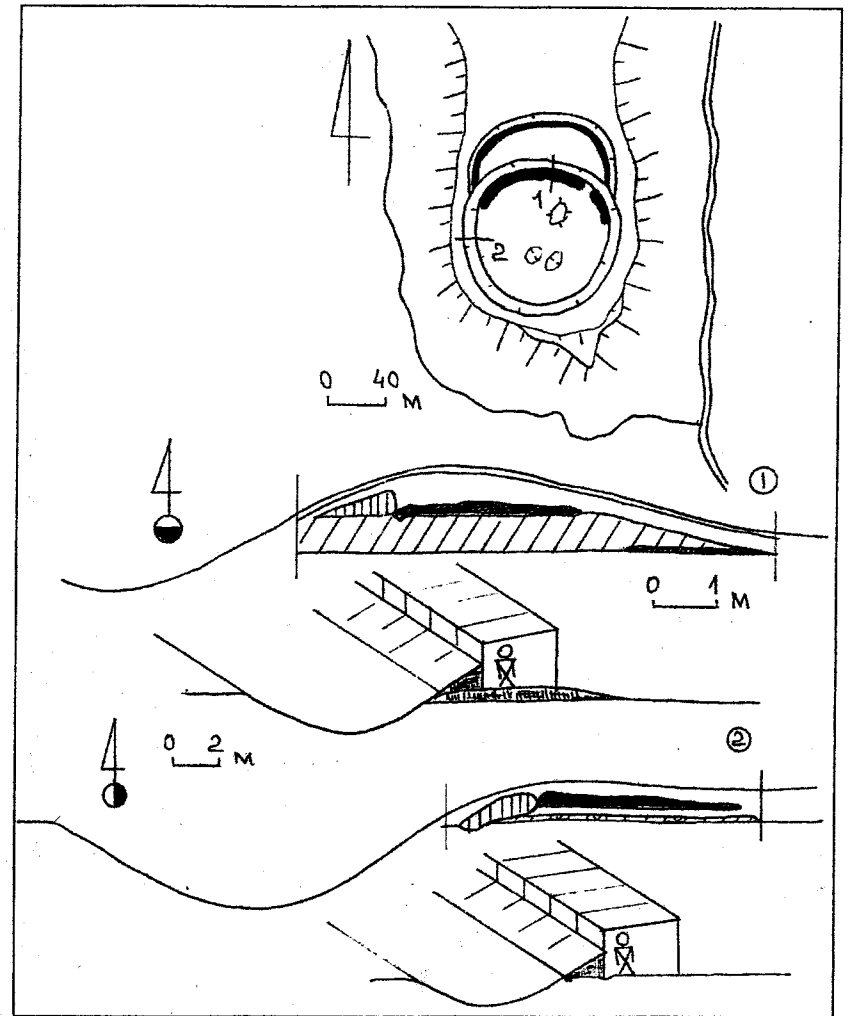

Рис. 138. Недобойівське городище. Топографія. Фортифікація.

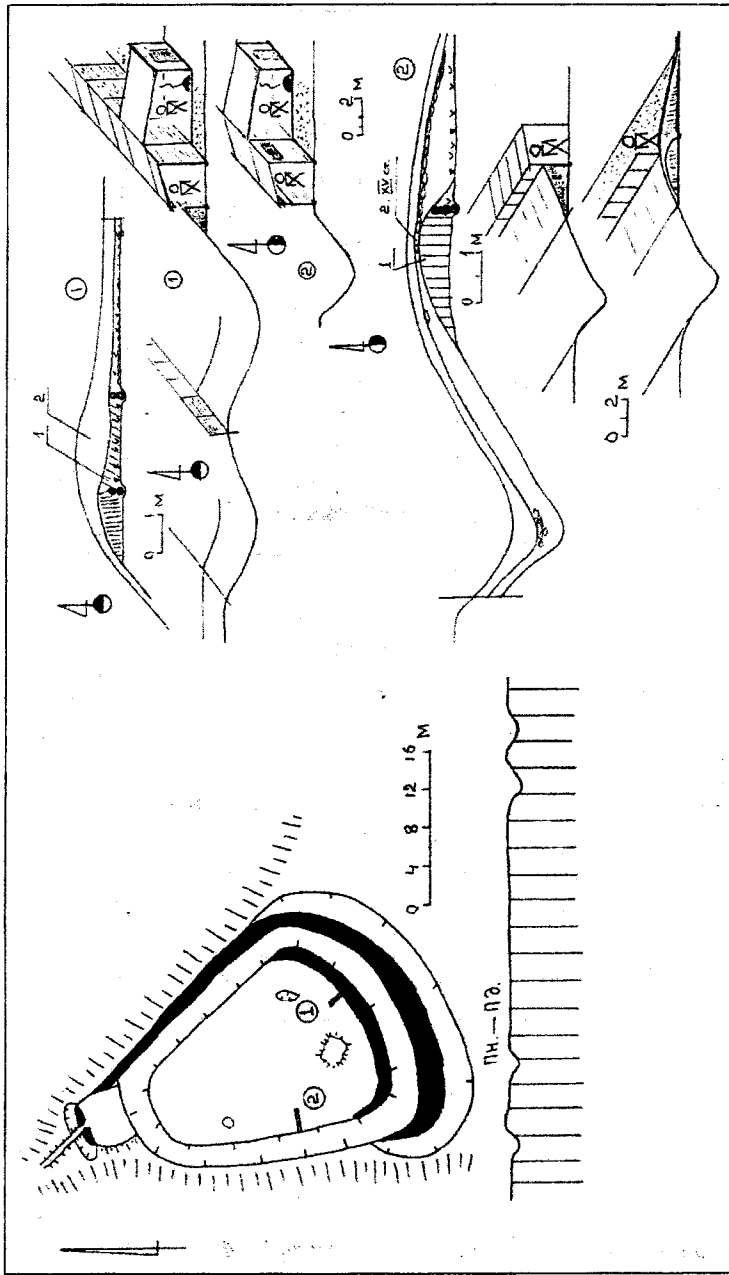

Рис. 139. Чернівське городище. Топографія. Фортифікація.

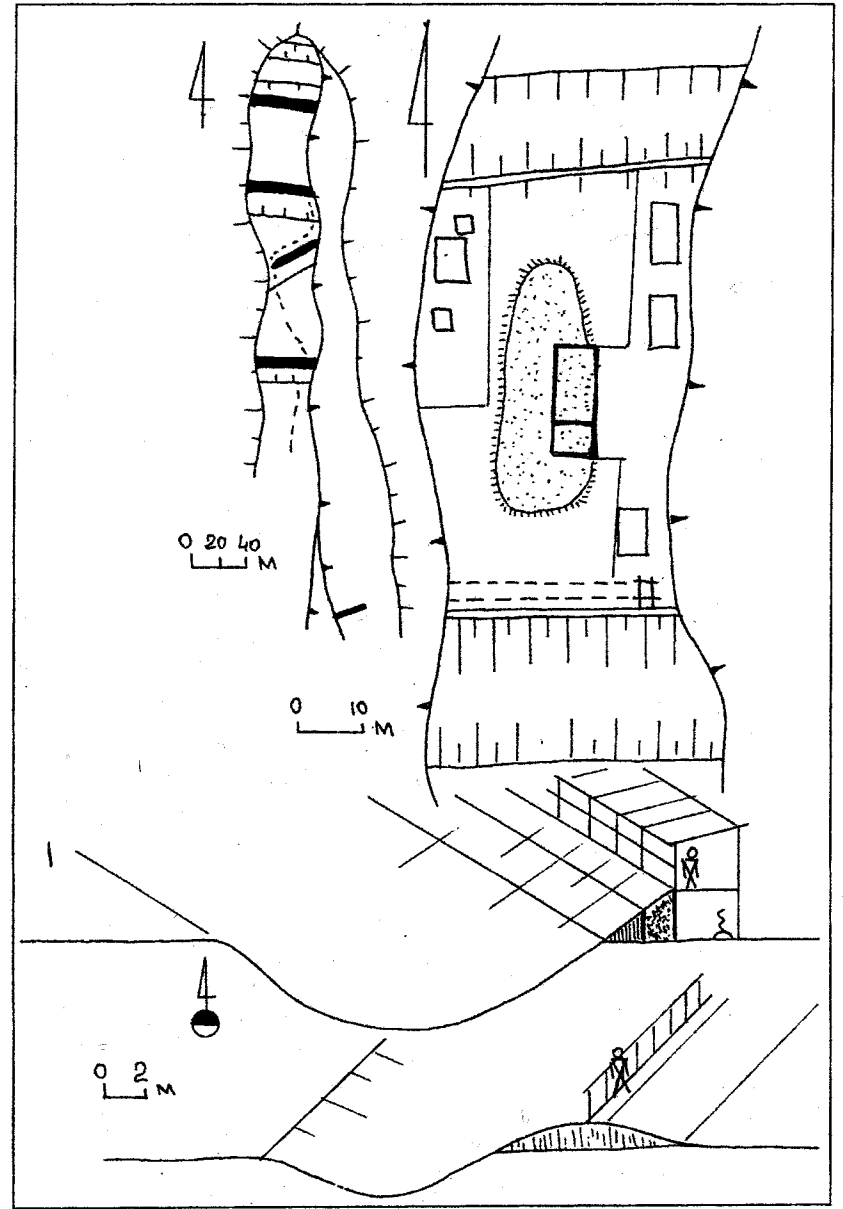

Рис. 140. Перебиківське городище. Топографія. Фортифікація.

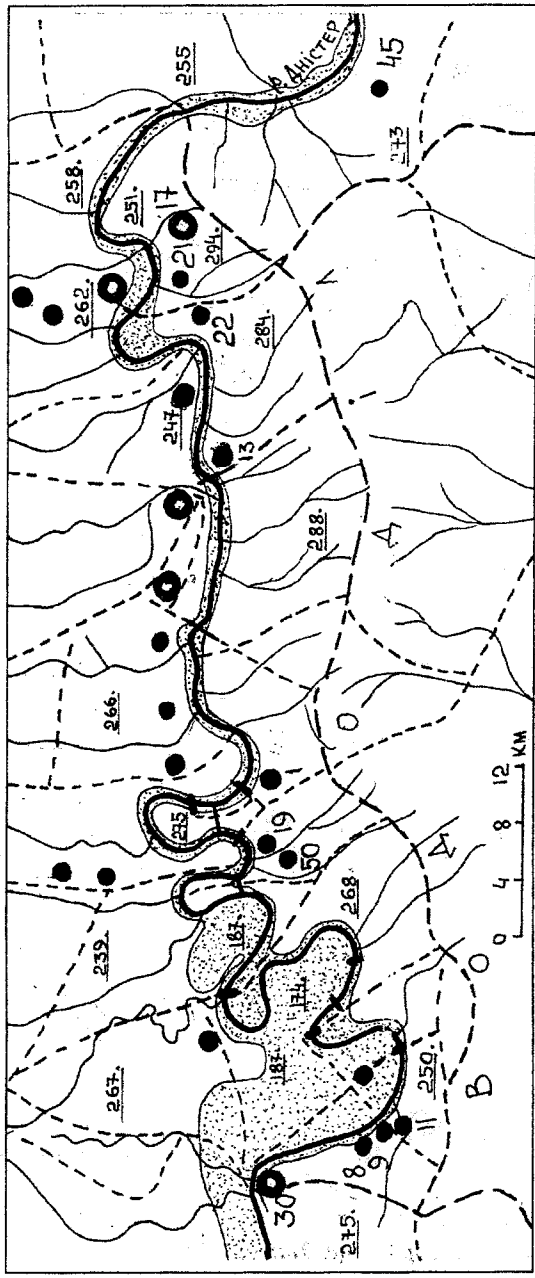

Рис. 141. Городица Буковинсько-Бессарабського Подністров'я. Топографія. Шляхи. Переправи (броди).
30. Хотин; 8. Дарабани (Шовб); 9. Дарабани (Замчище); 11. Каплівка; 50. Ленківці; 19. Нагоряни;
1. Бабино; 13. Кулішівка; 22. Непоротово (Шовб); 21. Непоротово (Галиця); 17. Ломачинці; 45. Волошкове.

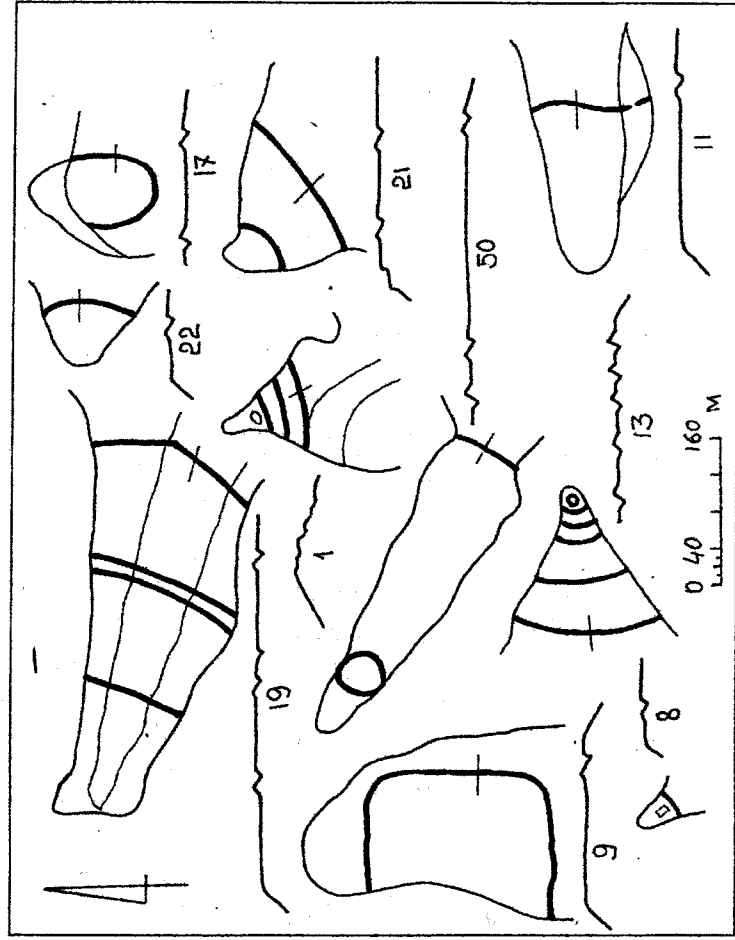

Рис. 142. Городица Буковинсько-Бессарабського Подністров'я.
Засільна планіграфія городиц.

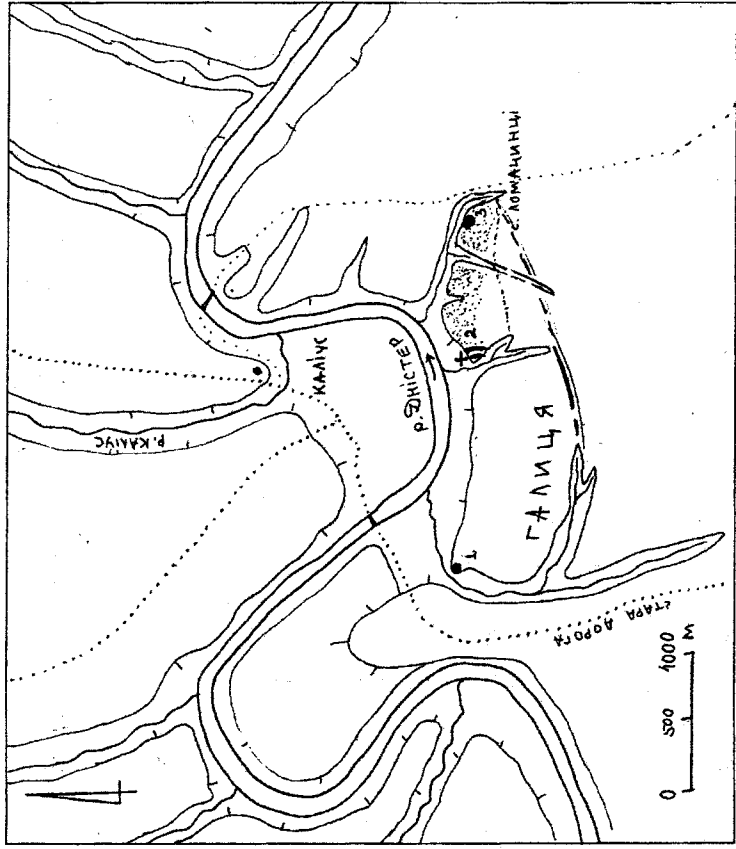

Рис. 143. Літописний Кучелмін. Топографія.

1. Непоротівське городище Шоб; 2. Непоротівське городище Галиця; 3. Ломачинське городище.

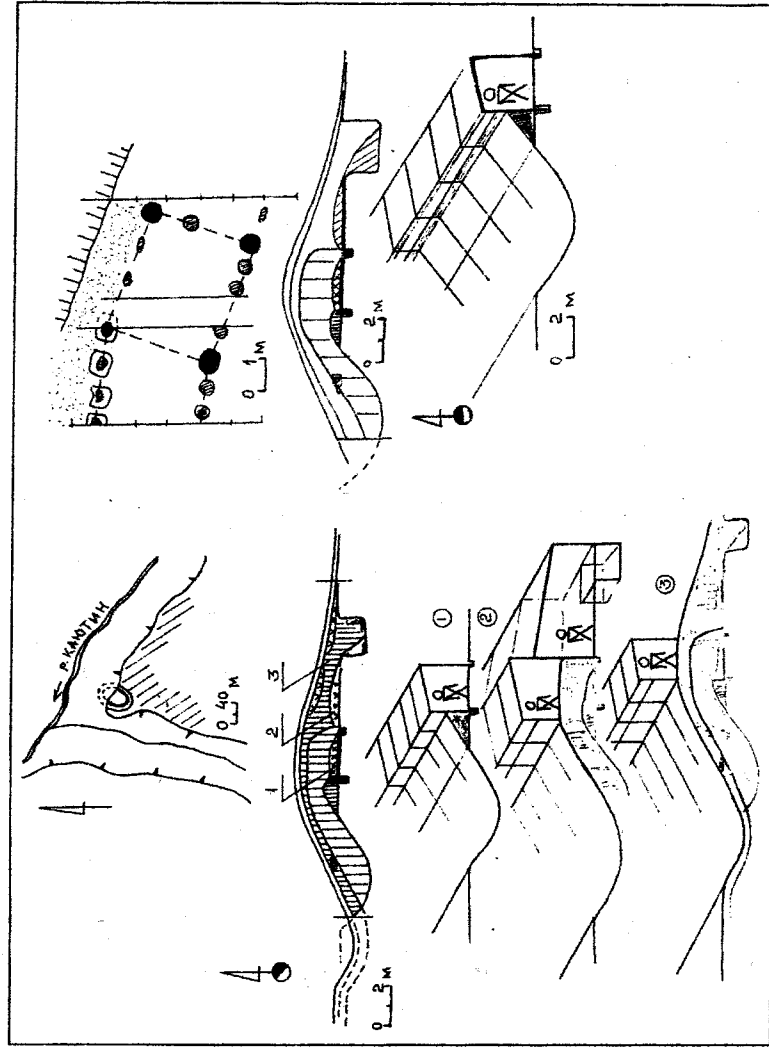

Рис. 144. Ломачинське городище. Фортифікація.

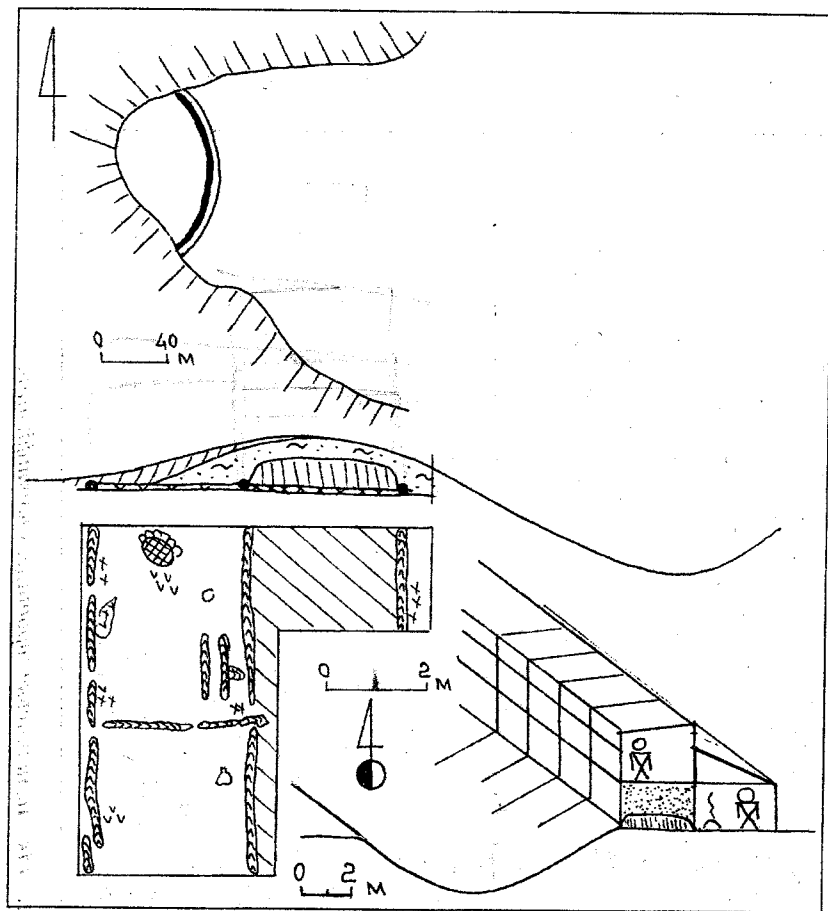

Рис. 145. Непо́роти́вське городище (Шовб). Фортифікація.

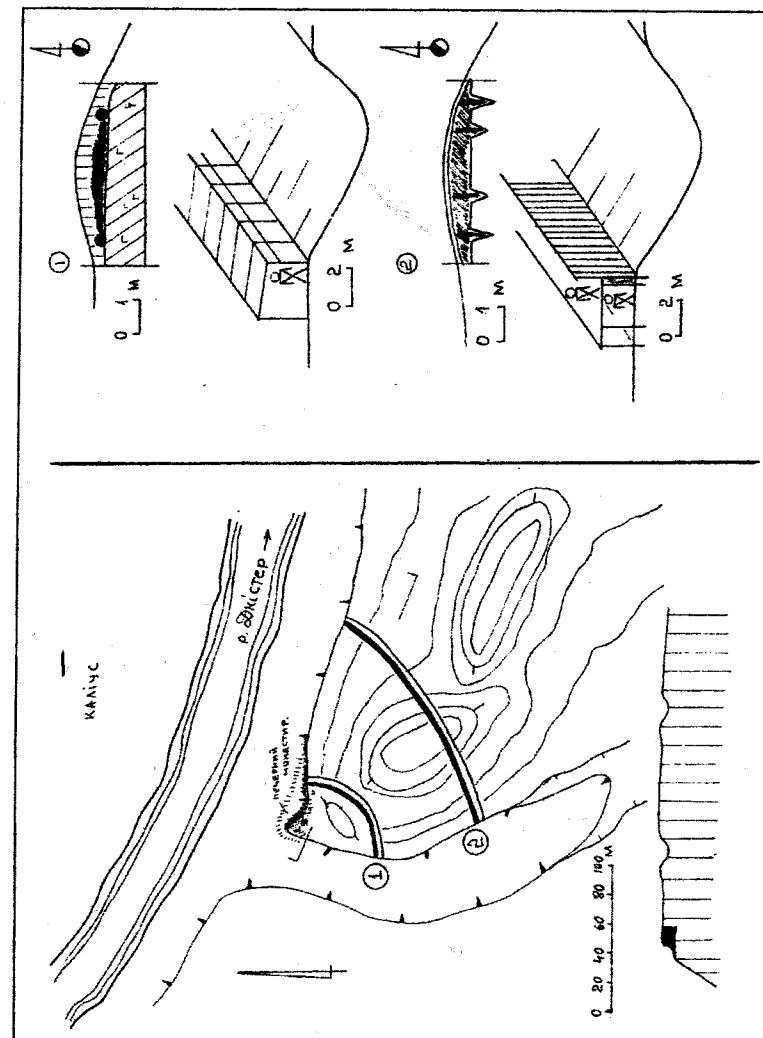

Рис. 146. Непо́роти́вське городище (Галиця). Фортифікація.

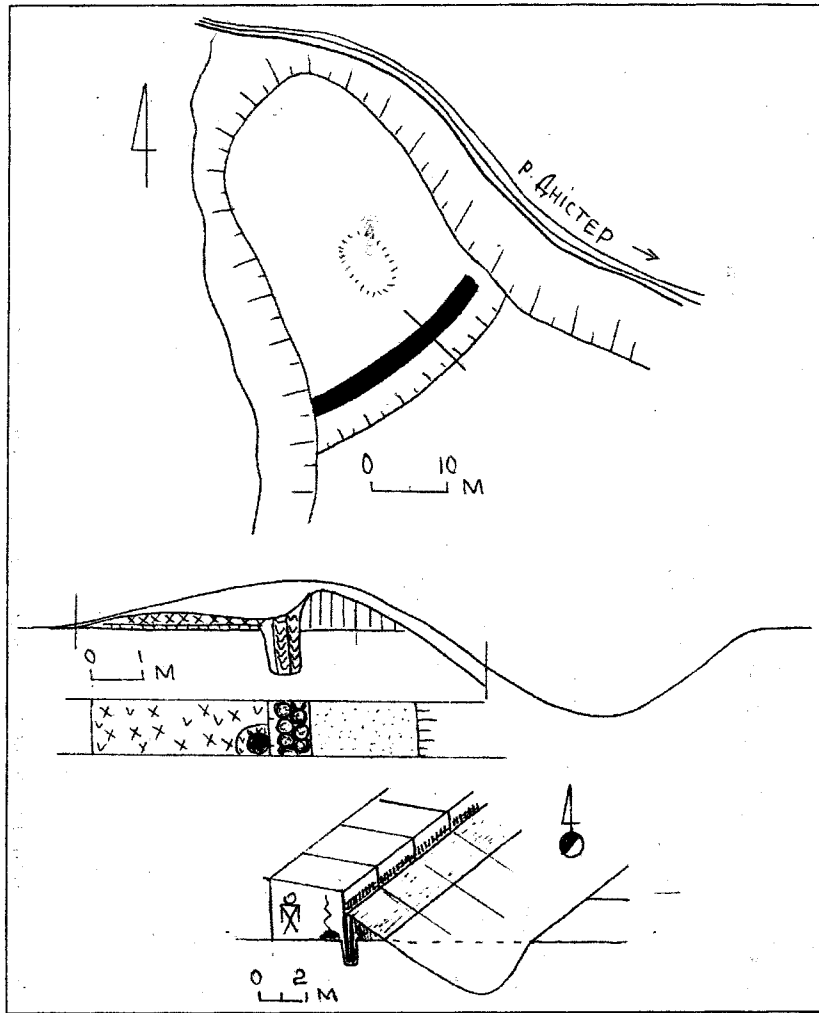

Рис. 147. Дарабівське городище. Фортифікація.

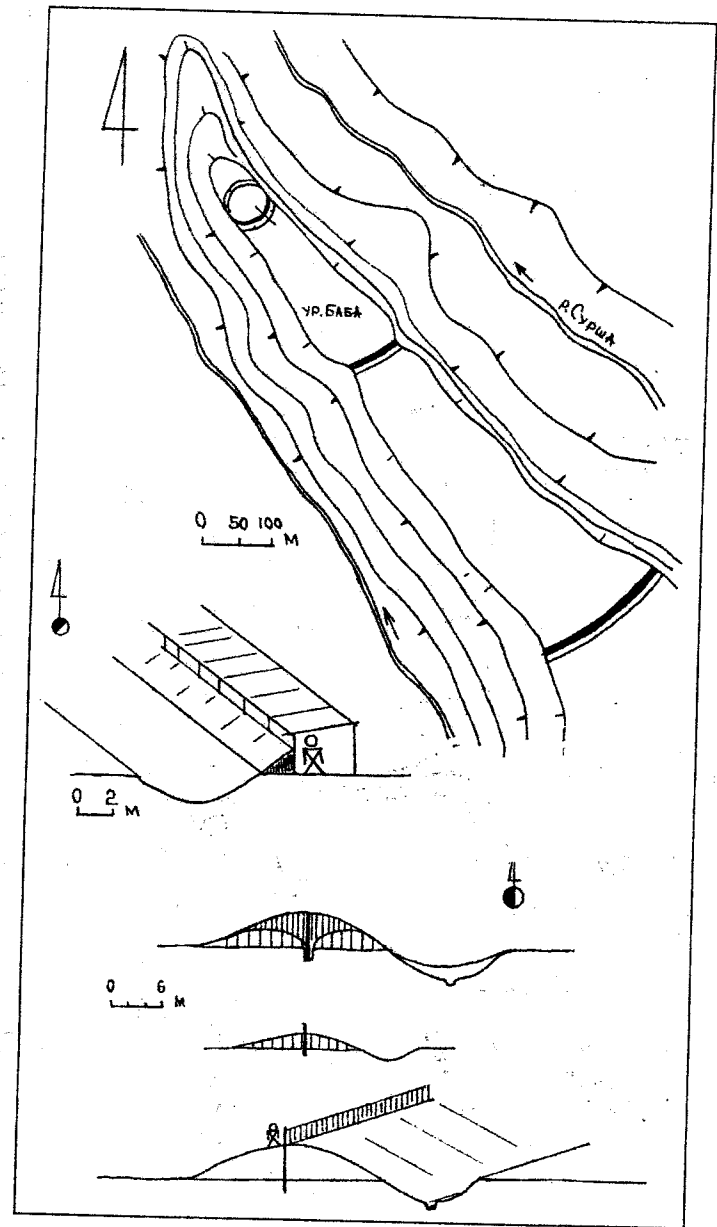

Рис. 148. Ленківце́ьке городище на Дністрі. Фортифікація.

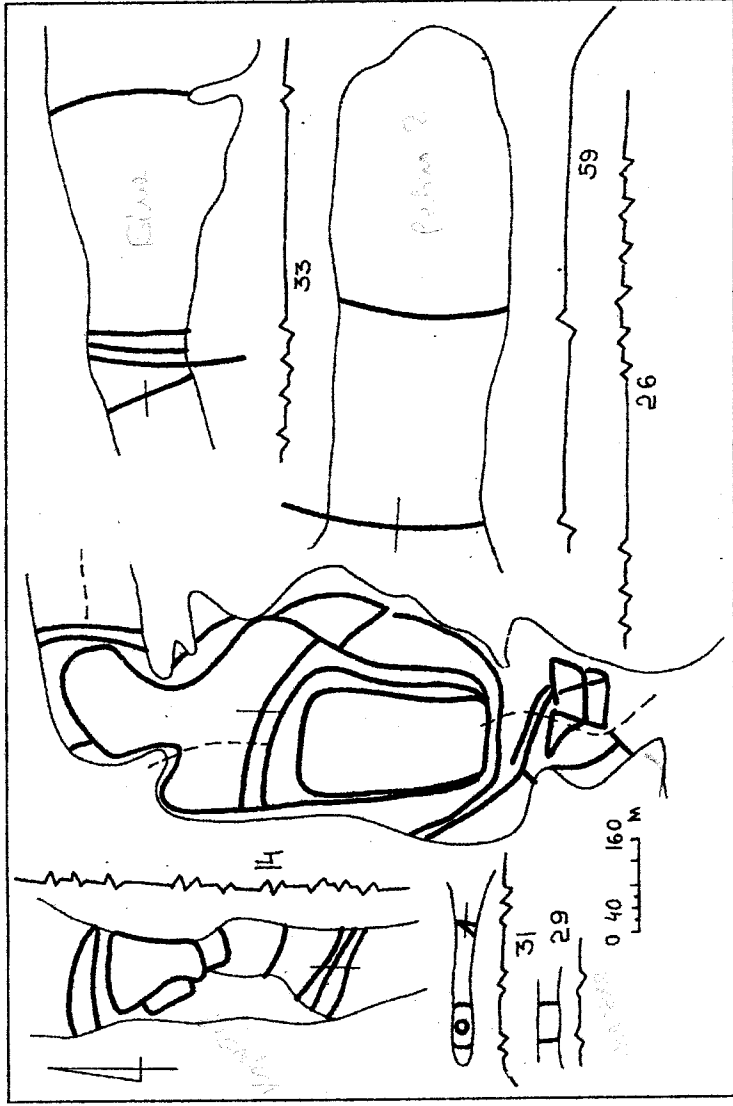

Рис. 149. Городища Чернівецької височини. Загальна планіграфія городищ.
26. Рівна-1; 59. Рівна-2; 14. Коростуват; 29. Спаське; 31. Цецино; 33. Біла.

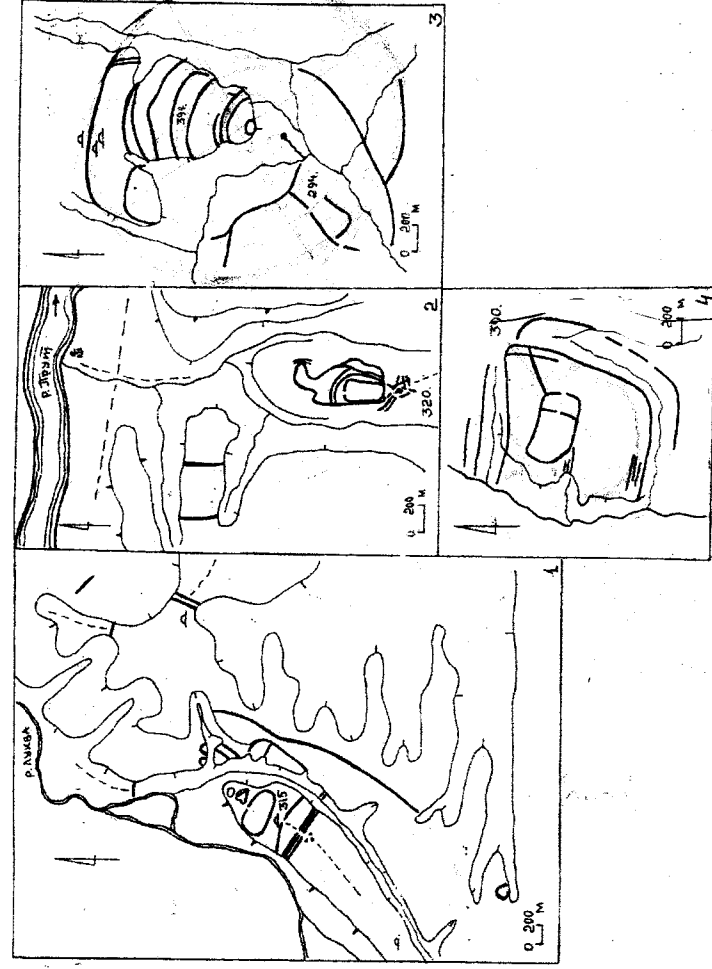

Рис. 150. Найбільші Великохорватські городища поліського типу.
1. Крилоське городище; 2. Ревнянські городища; 3. Пліньське городище; 4. Стільське городище.

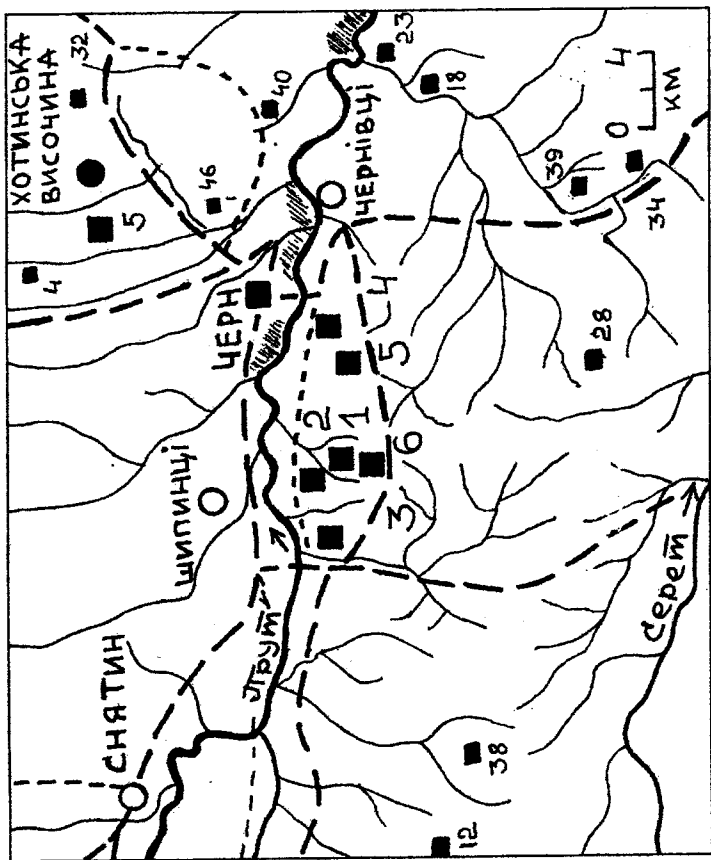

Рис. 151. Городища Чернівецької височини. Ревнянський ранньоміський комплекс у системі ішлахів.
 1, 2. Ревнянські городища; 3. Коростуватівське городище; 4. Білзьське городище; 5. Цецинське городище;
 6. Спаське городище.

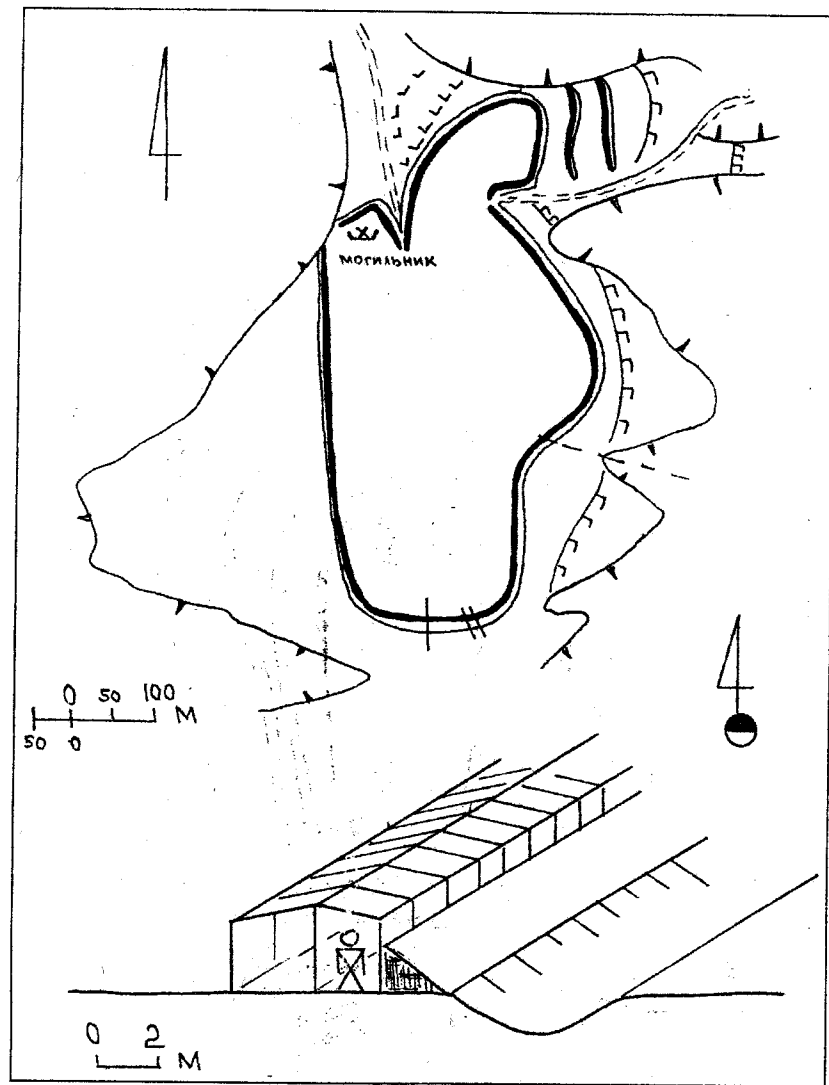

Рис. 152. Ревнянське городище. Перший будівельний горизонт (Ревна-1).

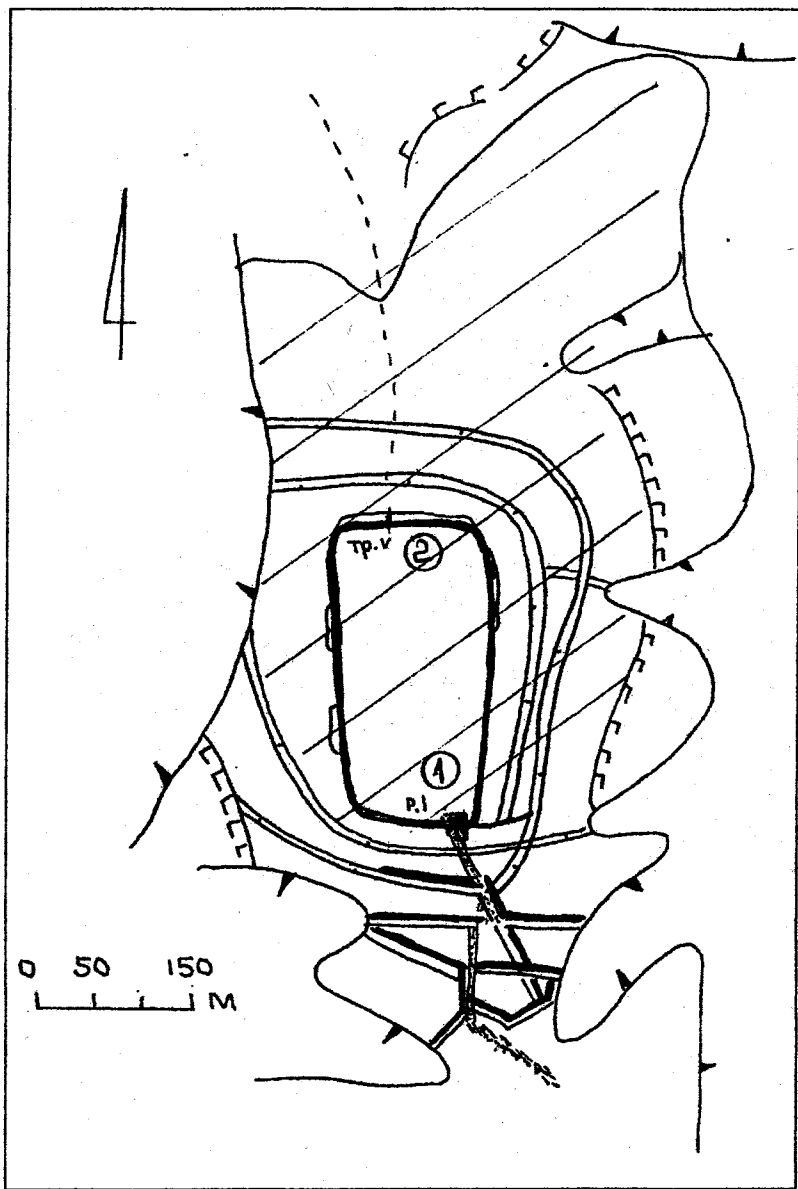

Рис. 153. Ревнянське городище. Другий будівельний горизонт (Ревня-1).

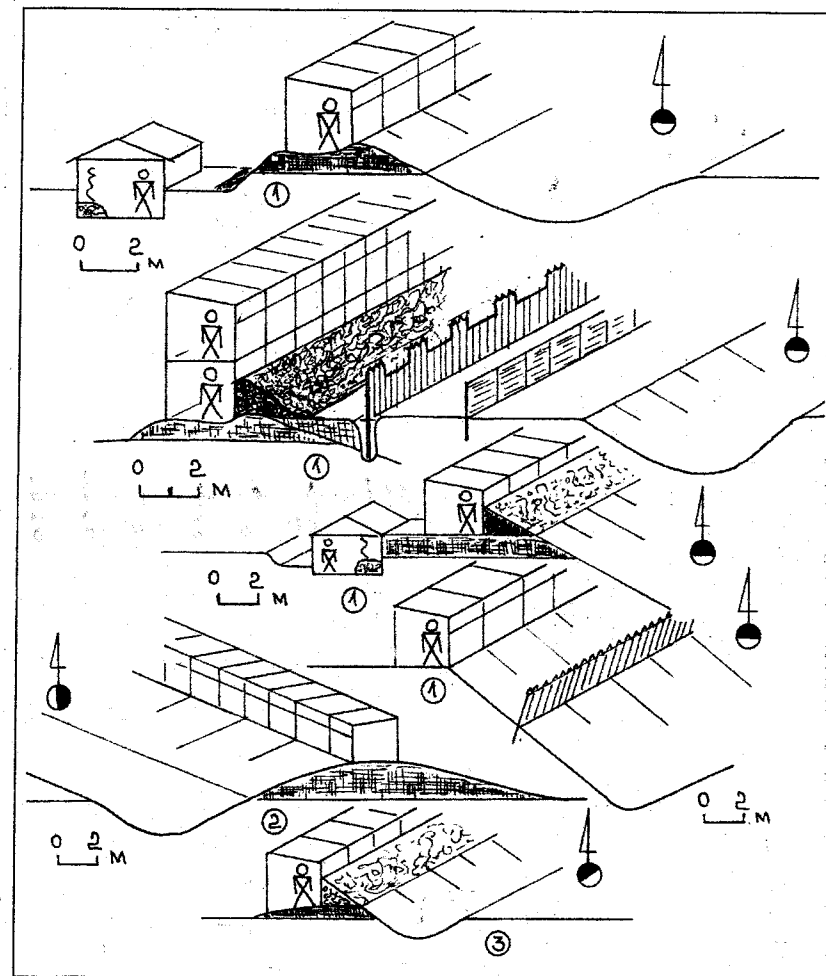

Рис. 154. Ревнянське городище. Фортифікація (Ревня-1).

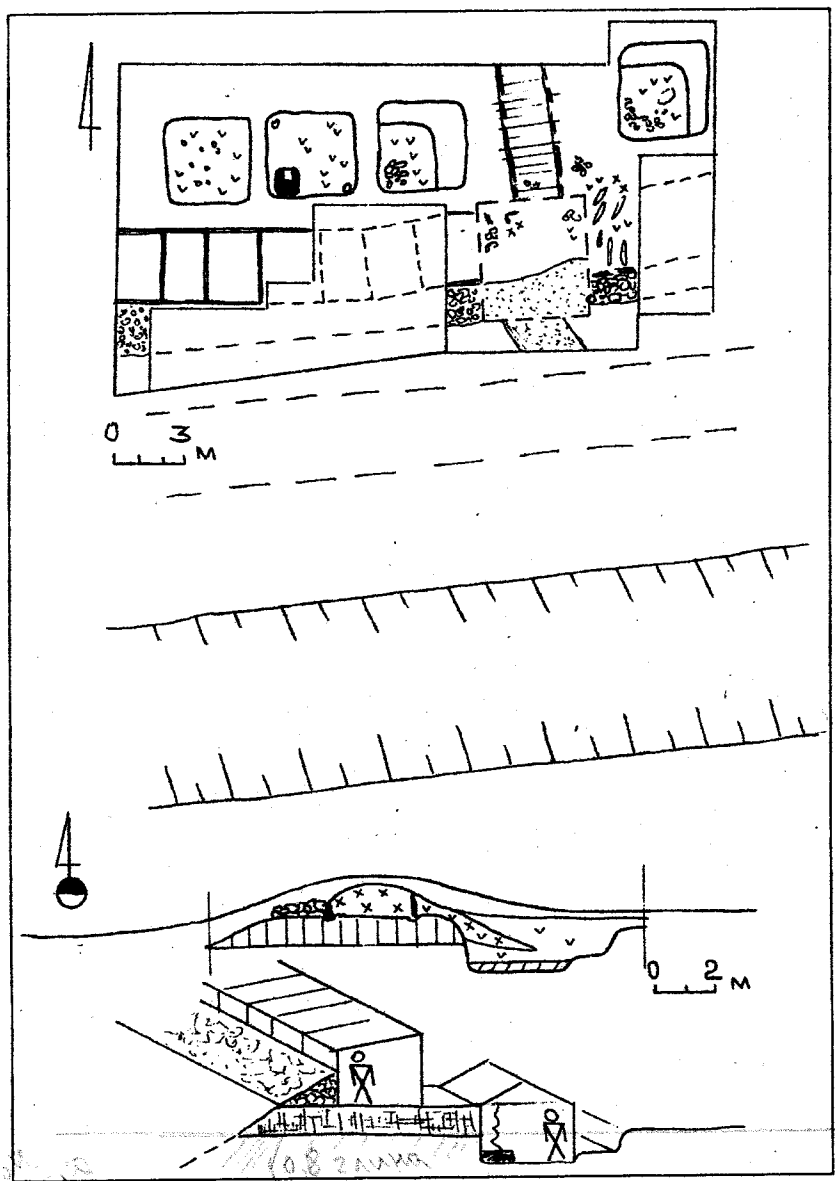

Рис. 155. Ревнянське городище. Фортифікація (Ревна-1).

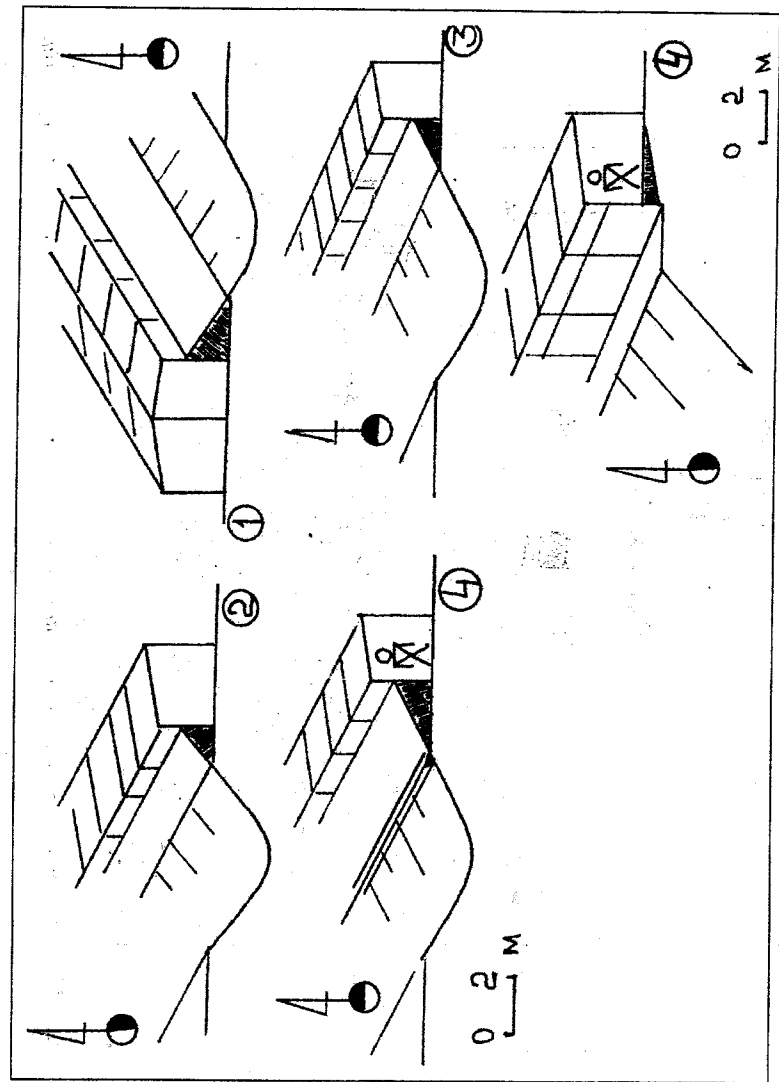

Рис. 156. Ревнянське городище. Фортифікація (Ревна-1).

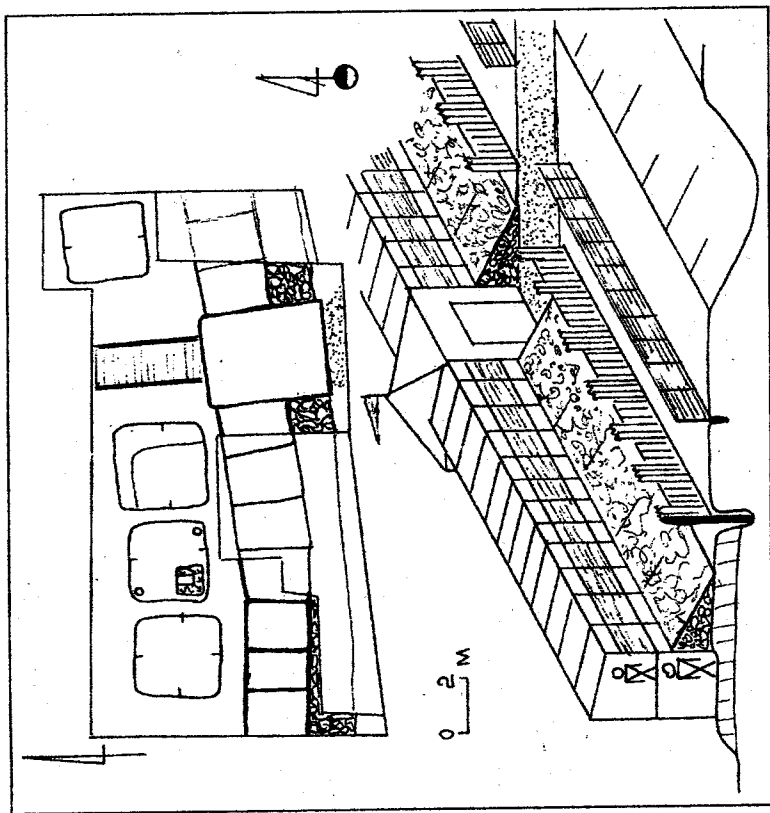

Рис. 157. Ревнянське городище. Головна оборонна лінія. Фортифікація. Реконструкція.

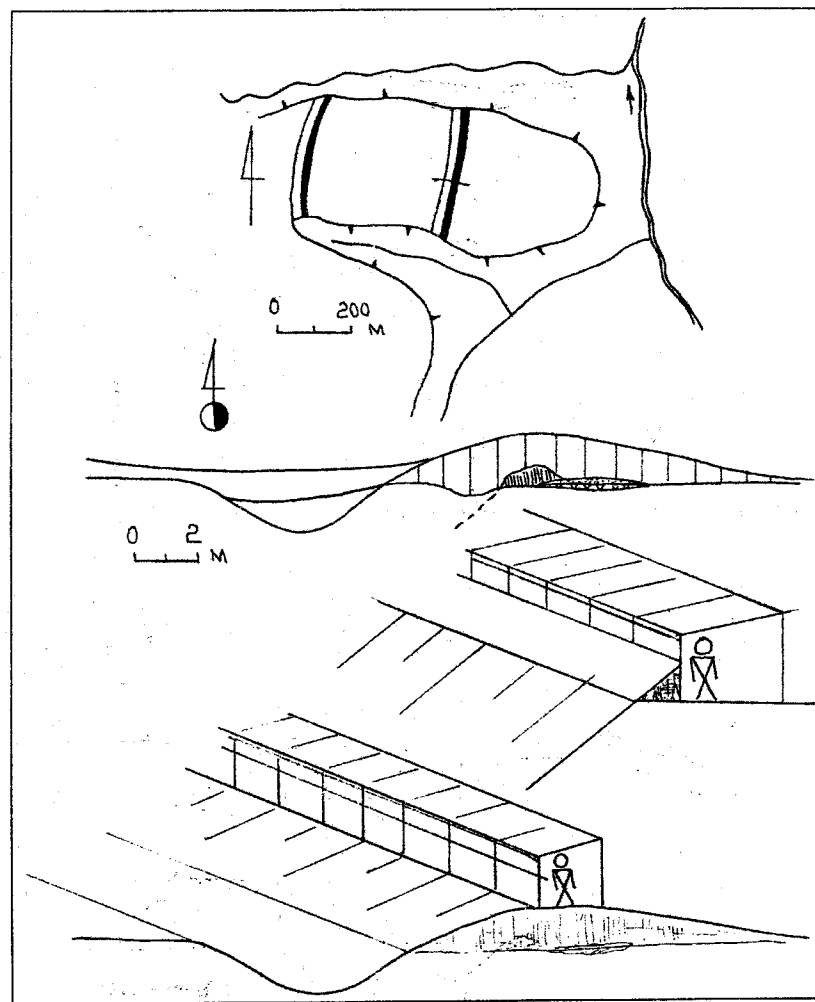

Рис. 158. Ревнянське городище (ур. Царина). Фортифікація (Ревна-2).

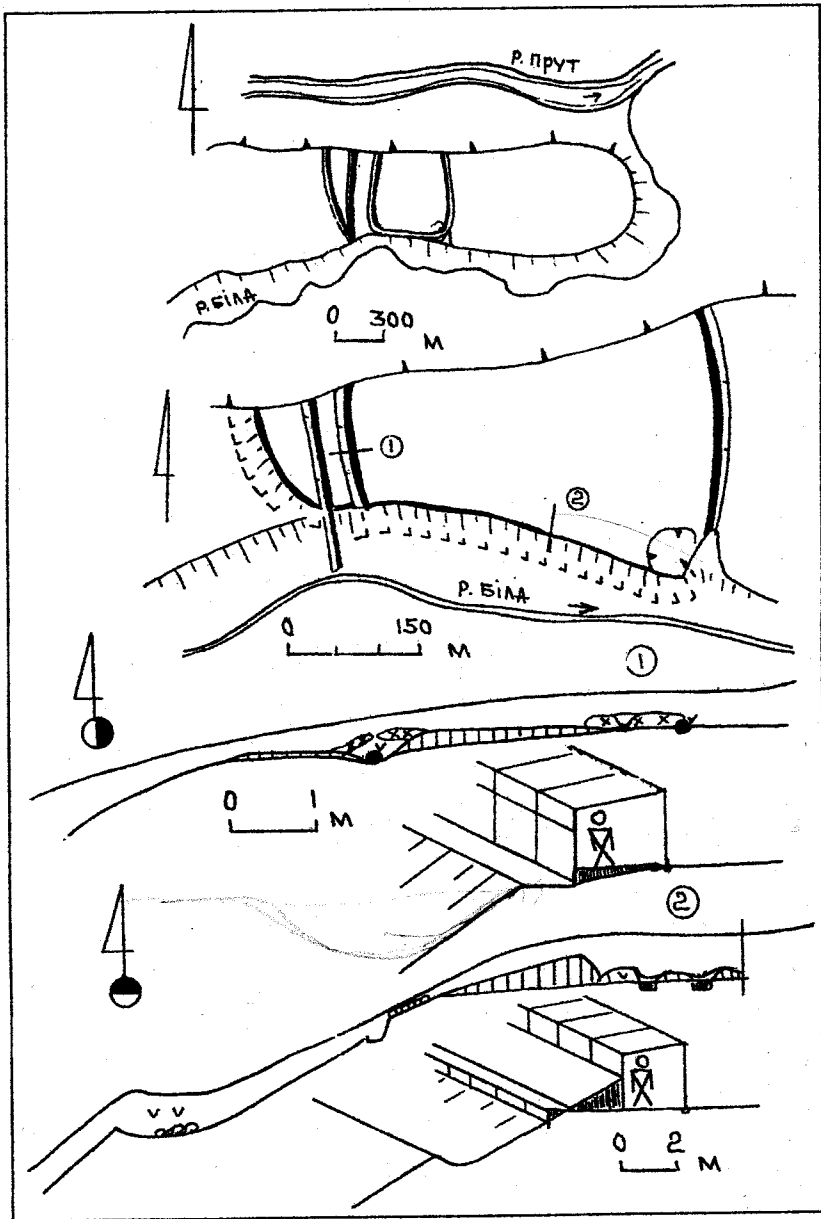

Рис. 159. Більське городище. Фортифікація.

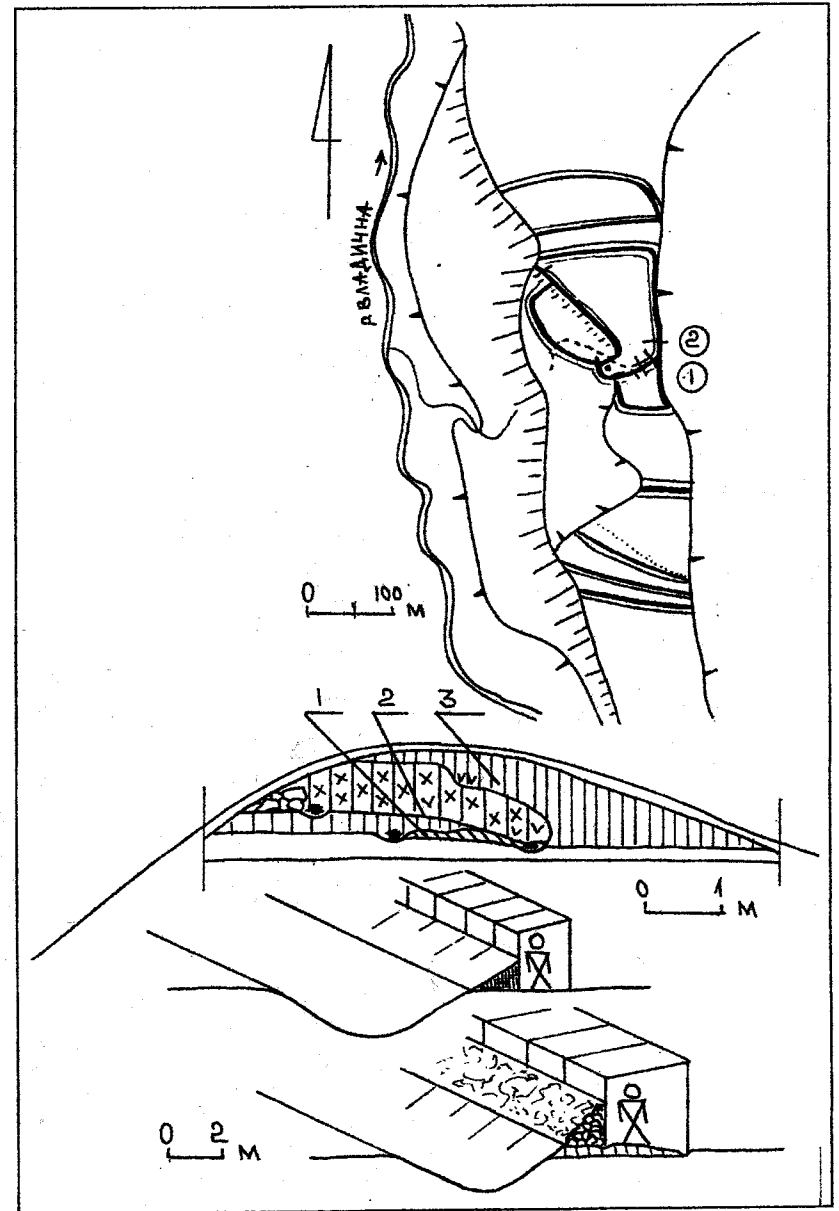

Рис. 160. Коростуватівське городище. Фортифікація.

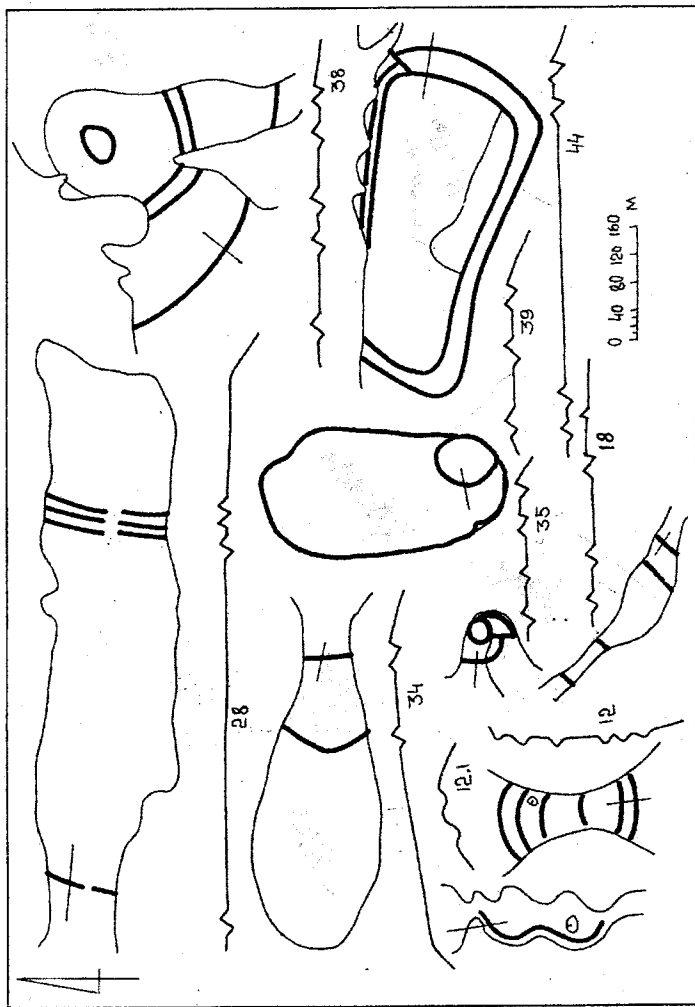

Рис. 161. Городища Буковинського Підгір'я. Загальна планіграфія городищ.
 28. Снячів; 34. Червона Діброва; 12. Каранчів-1; 12.1. Каранчів-2; 35. Горбово; 39. Волока;
 44. Широка Поляна; 38. Верхні Станівиці; 18. Молодія.

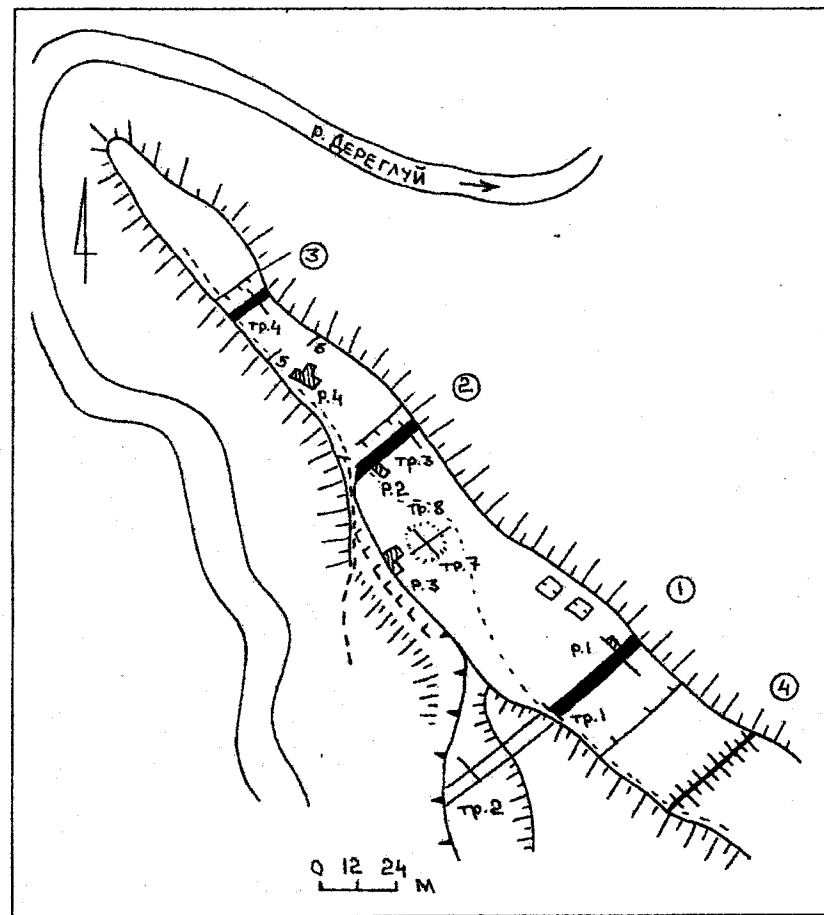

Рис. 162. Молодівське городище.

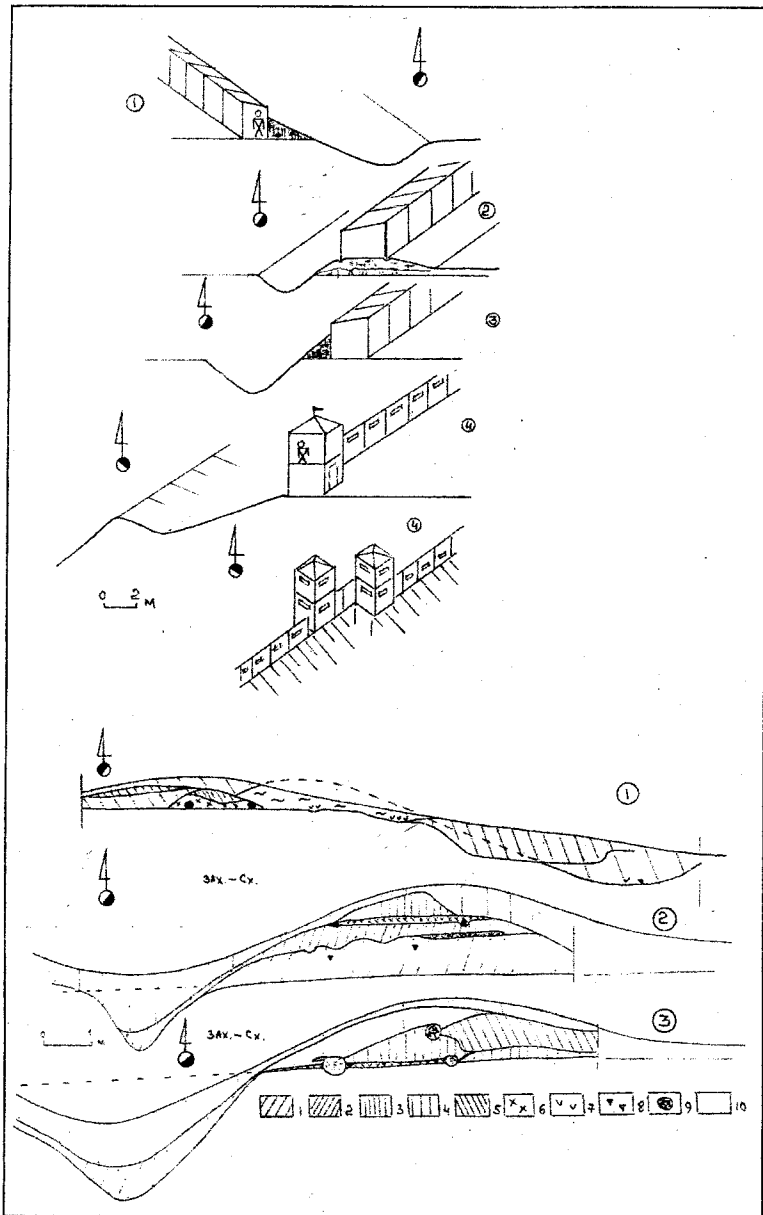

Рис. 163. Молодіївське городище. Фортифікація.

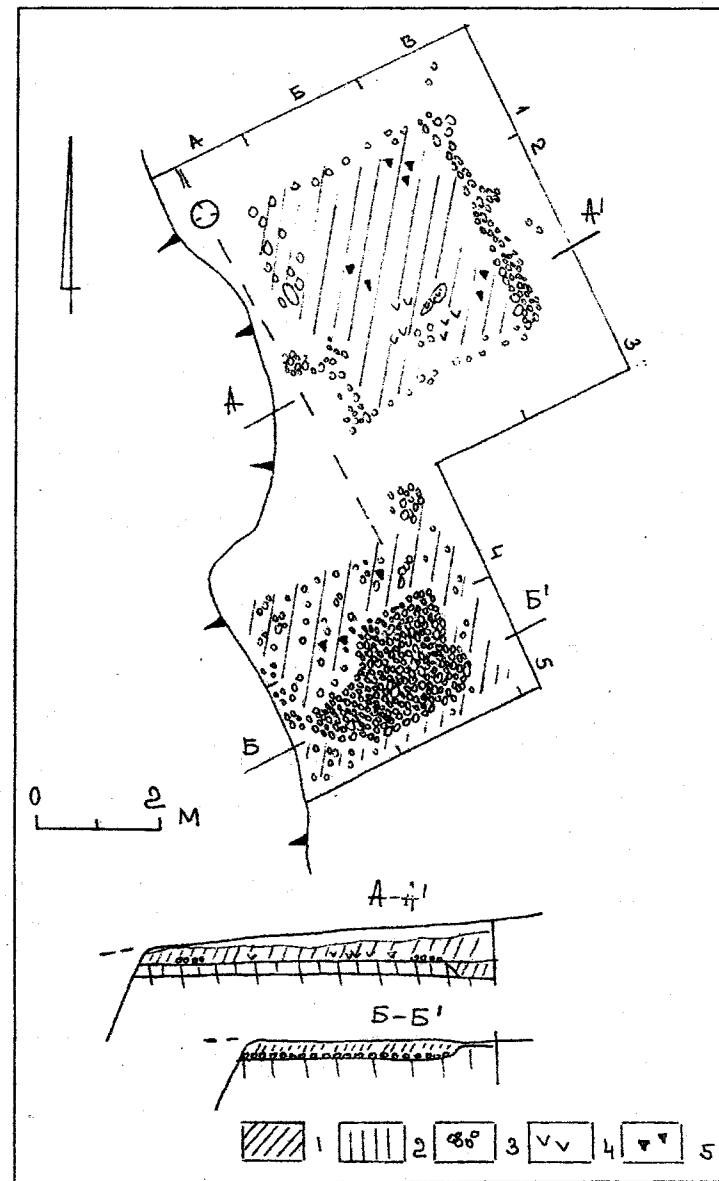

Рис. 164. Молодіївське городище. Фортифікація Південної оборонної стіни. Вежа.

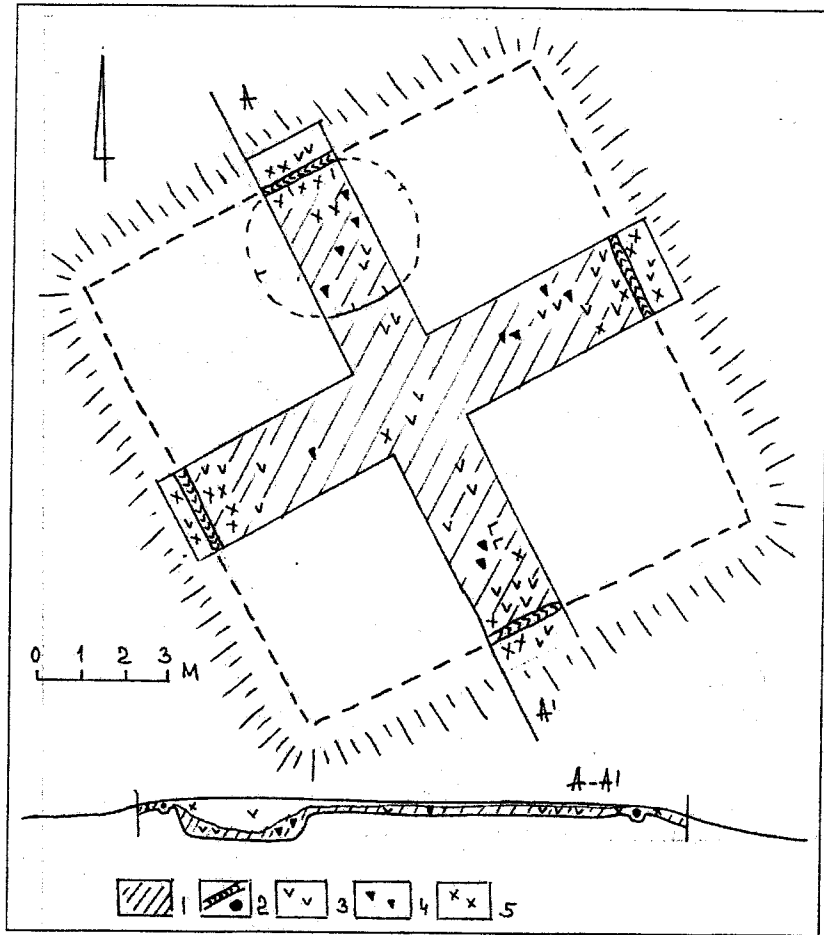

Рис. 165. Молодівське городище. Дерев'яна палацова будівля (донжон).

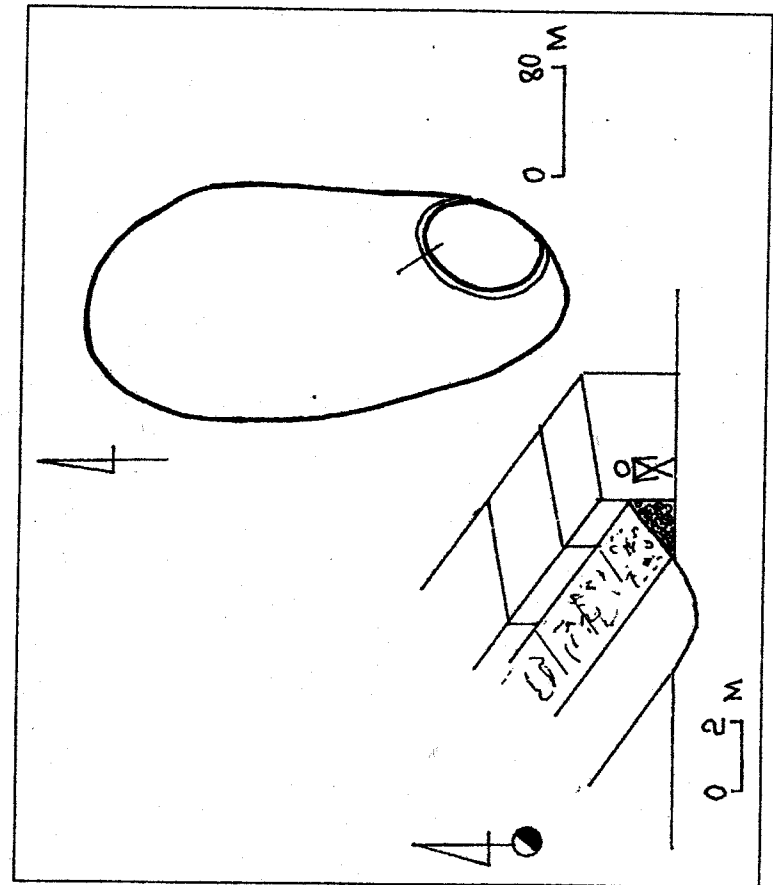

Рис. 166. Волокське городище. План. Фортифікація.

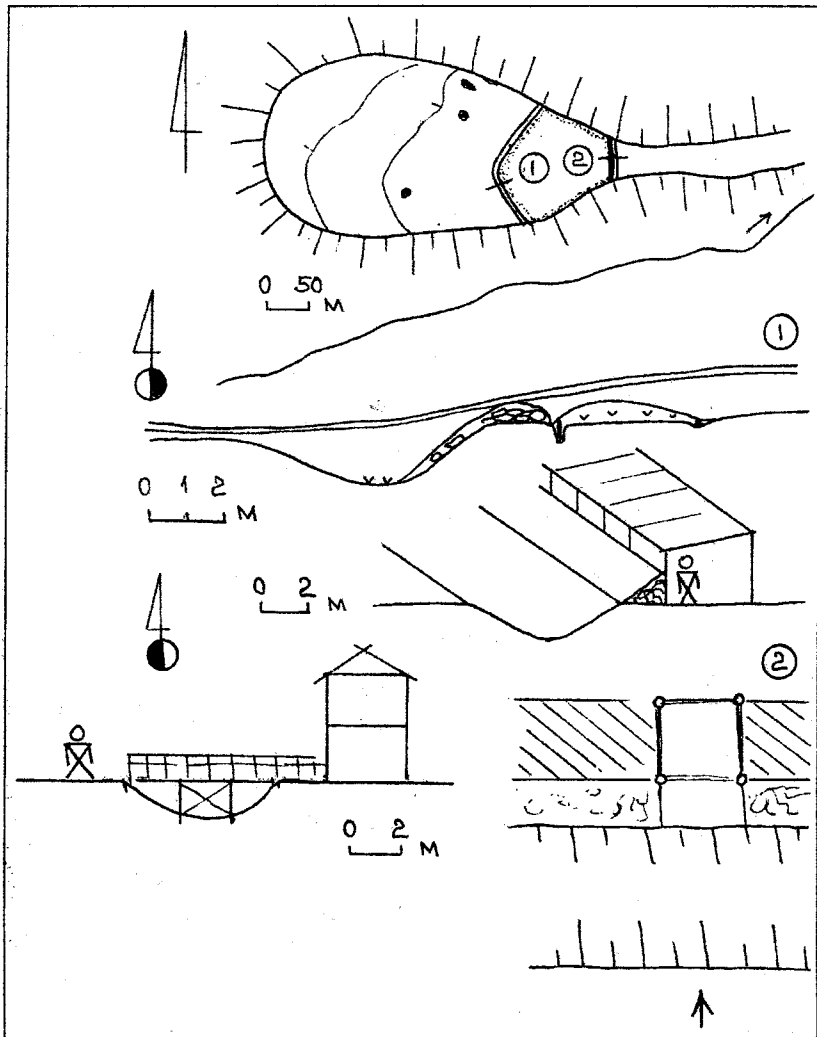

Рис. 167. Червонодібровське городище. План. Фортифікація.

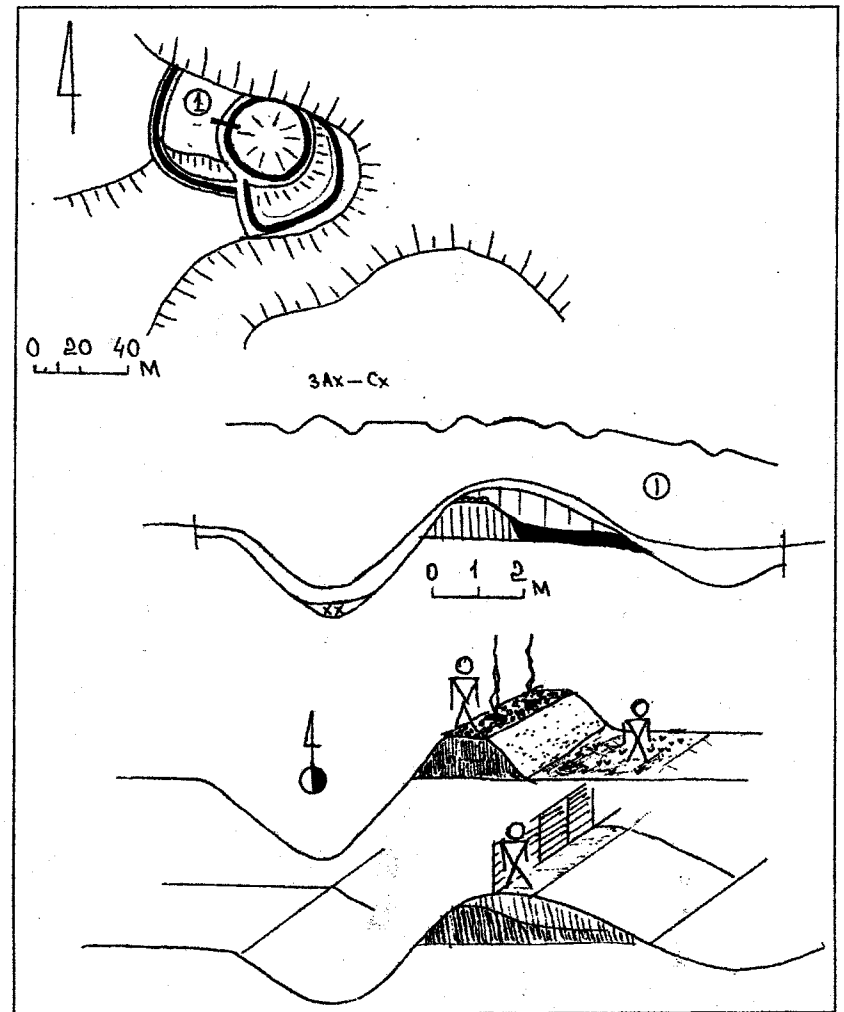

Рис. 168. Горбівське городище. План. Фортифікація.

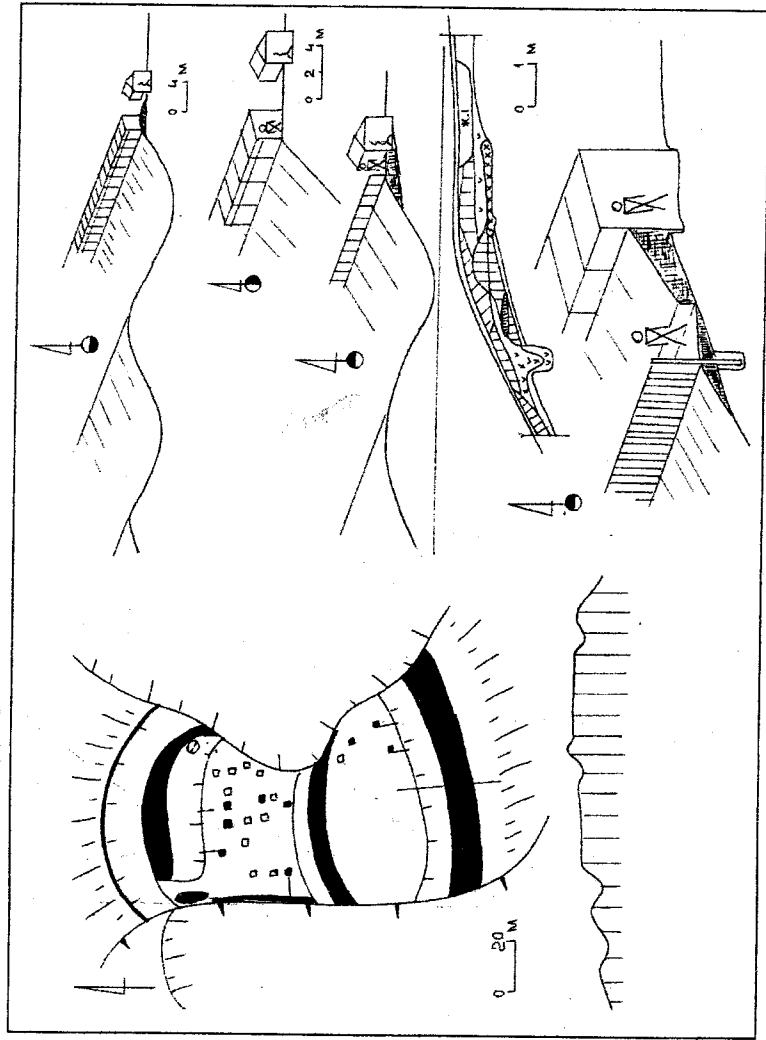

Рис. 169. Карпатське городище – літописний Городок на Черемшії. План. Фортифікація.

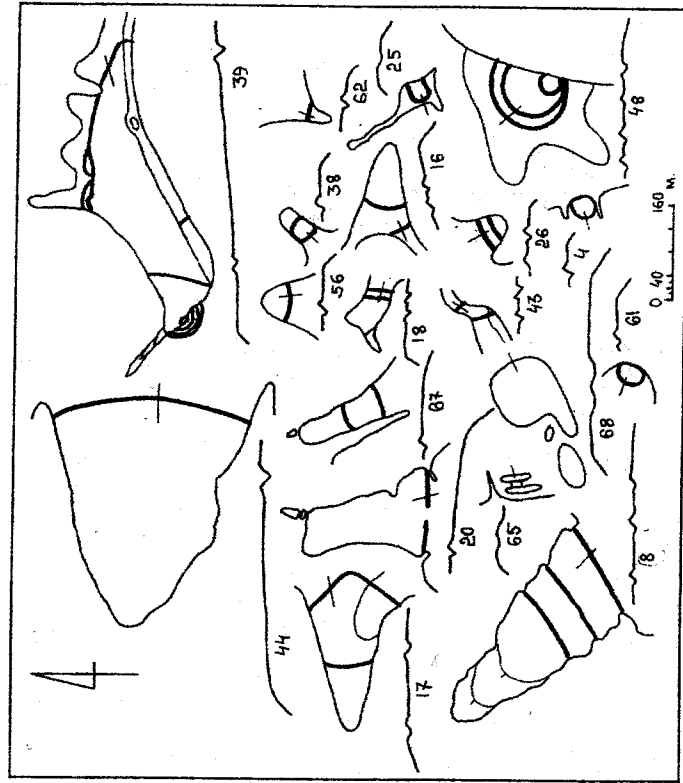

Рис. 170. Городища Гуцульського Підгір'я. Загальна планіграфія городищ.
 44. Середній Майдан; 17. Кобаки-1; 18. Кобаки-2; 20. Кияздів; 67. Воскресіці; 56. Печеніжши;
 38. Микитинці; 62. Ямна; 39. Рудники; 8. Груші; 65. Старуна; 68. Брустури-Шеніт; 61. Делятин;
 43. Спас; 26. Назавізі; 16. Кути; 25. Надріра; 48. Фітькіє.

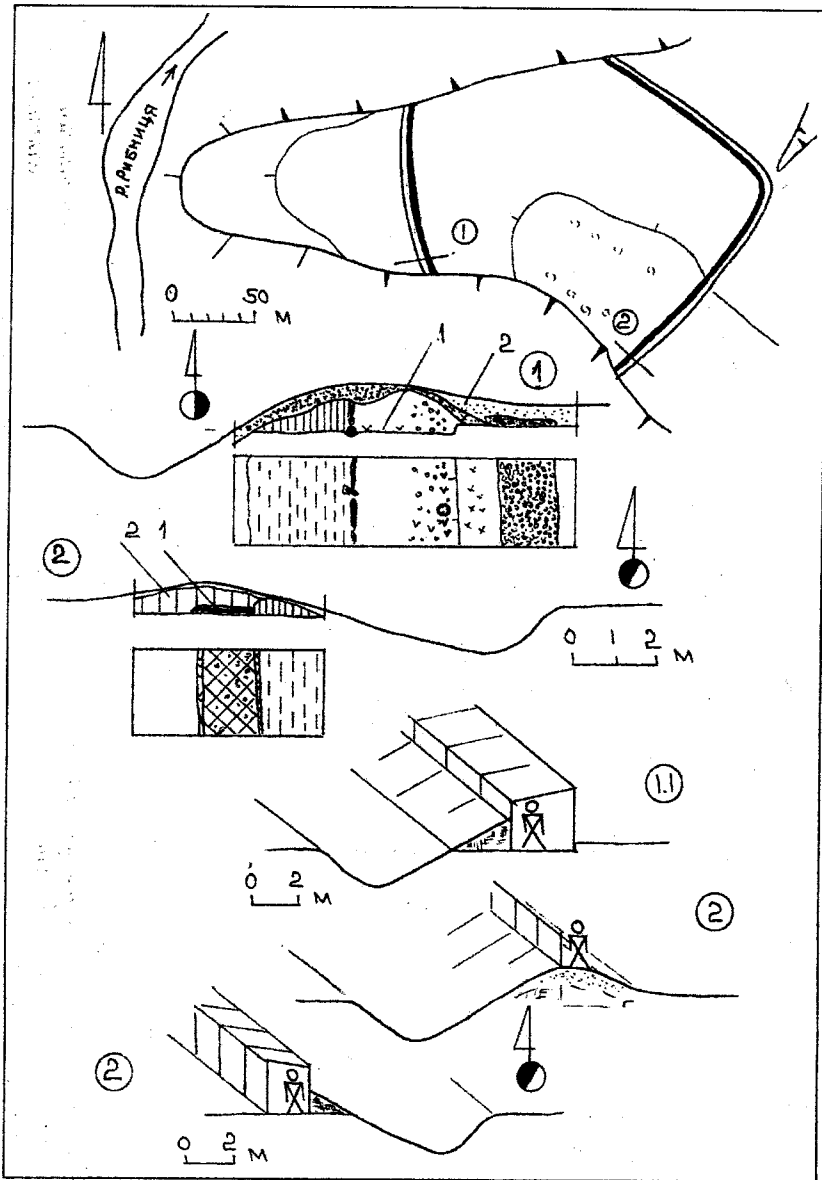

Рис. 171. Кобакське городище (1). Фортифікація.

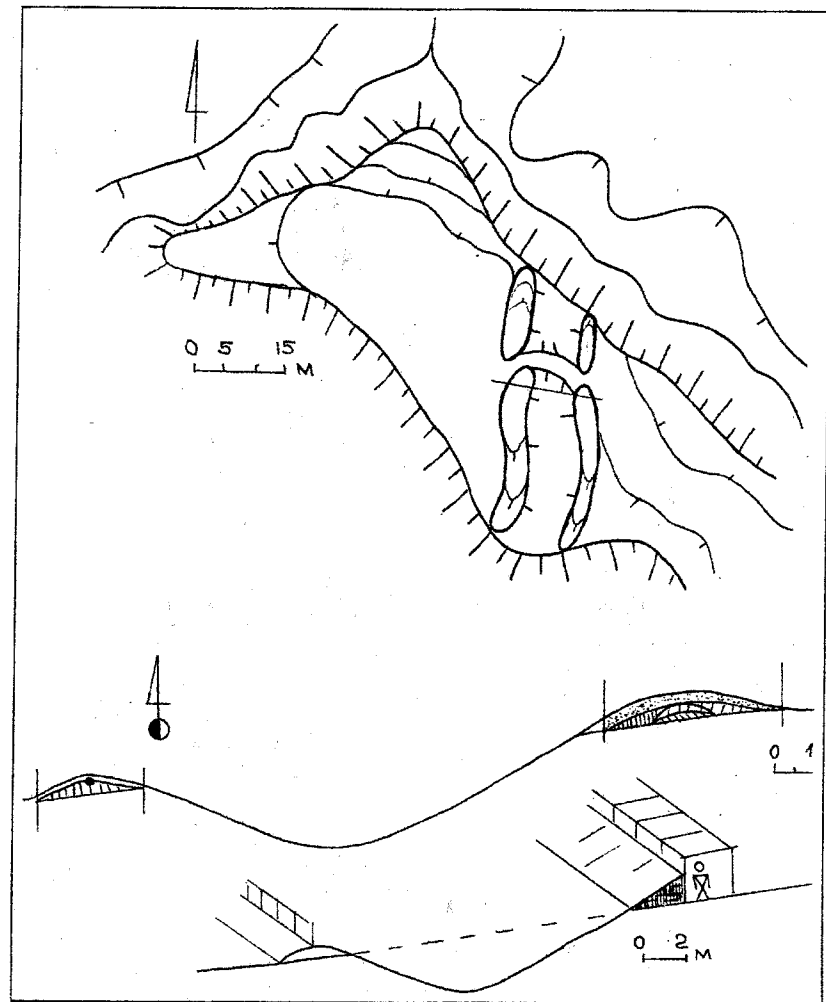

Рис. 172. Кобакське городище (2). Фортифікація.

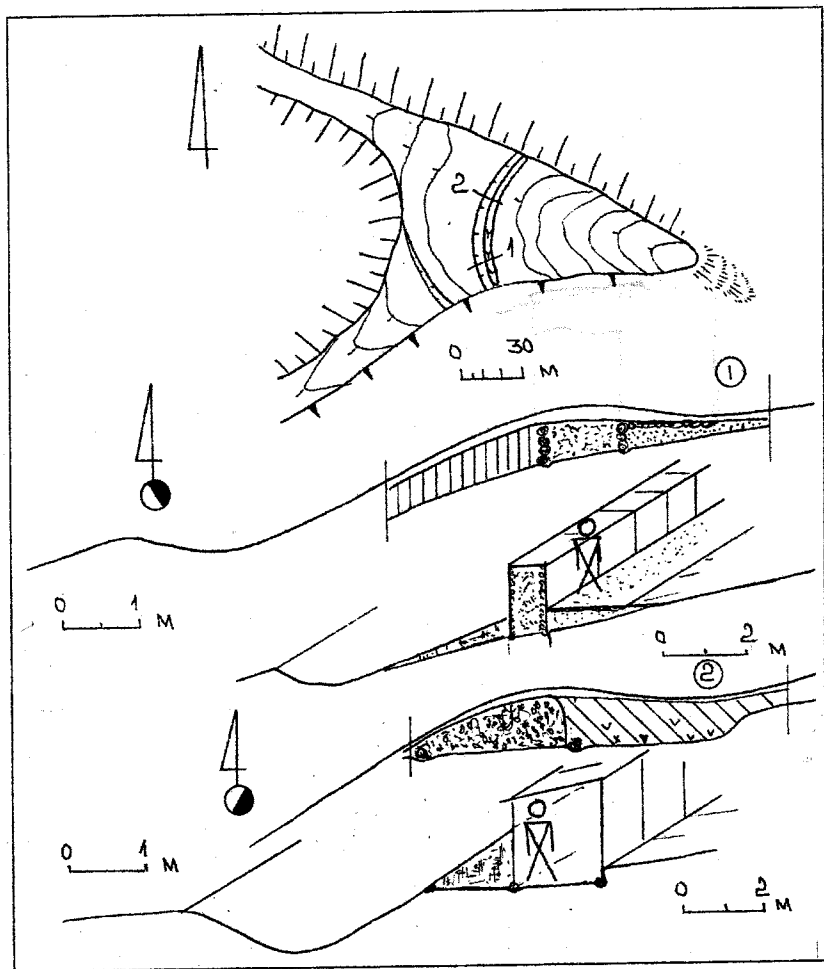

Рис. 173. Кутське городище. Фортифікація.

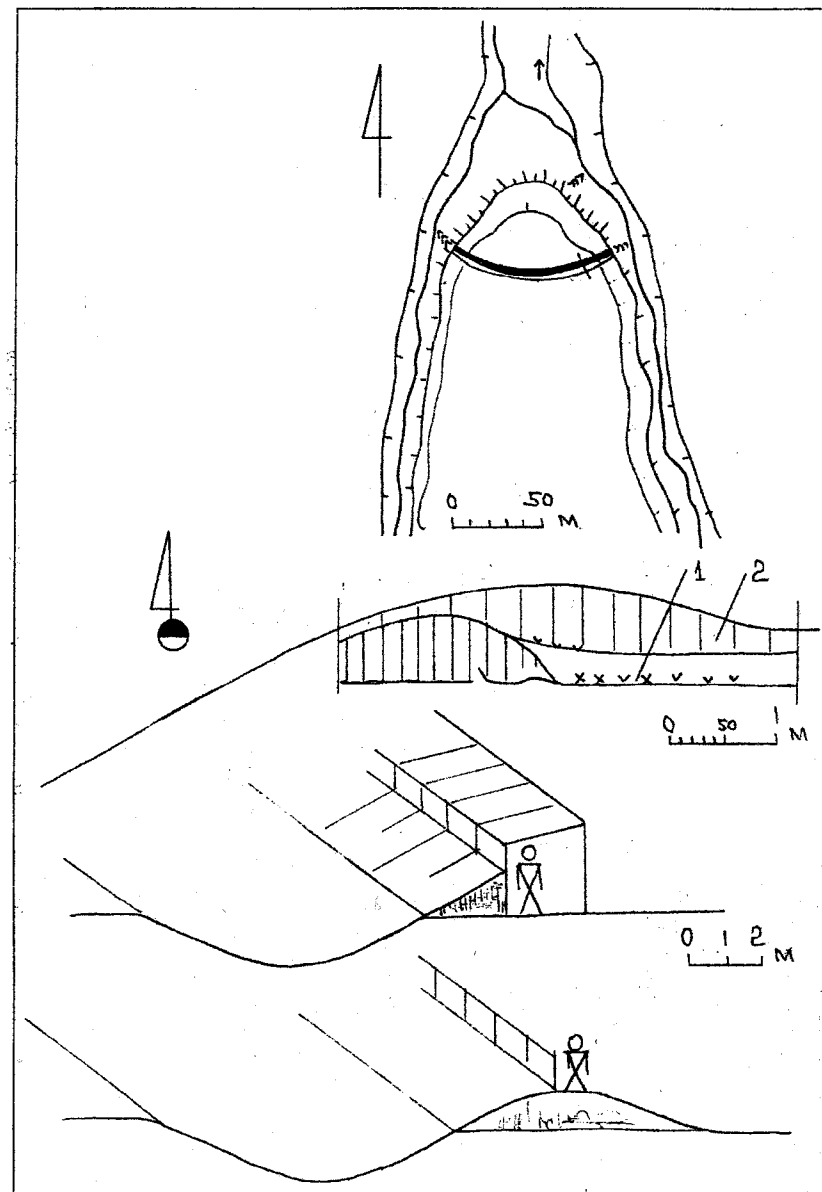

Рис. 174. Печеніжинське городище. Фортифікація.

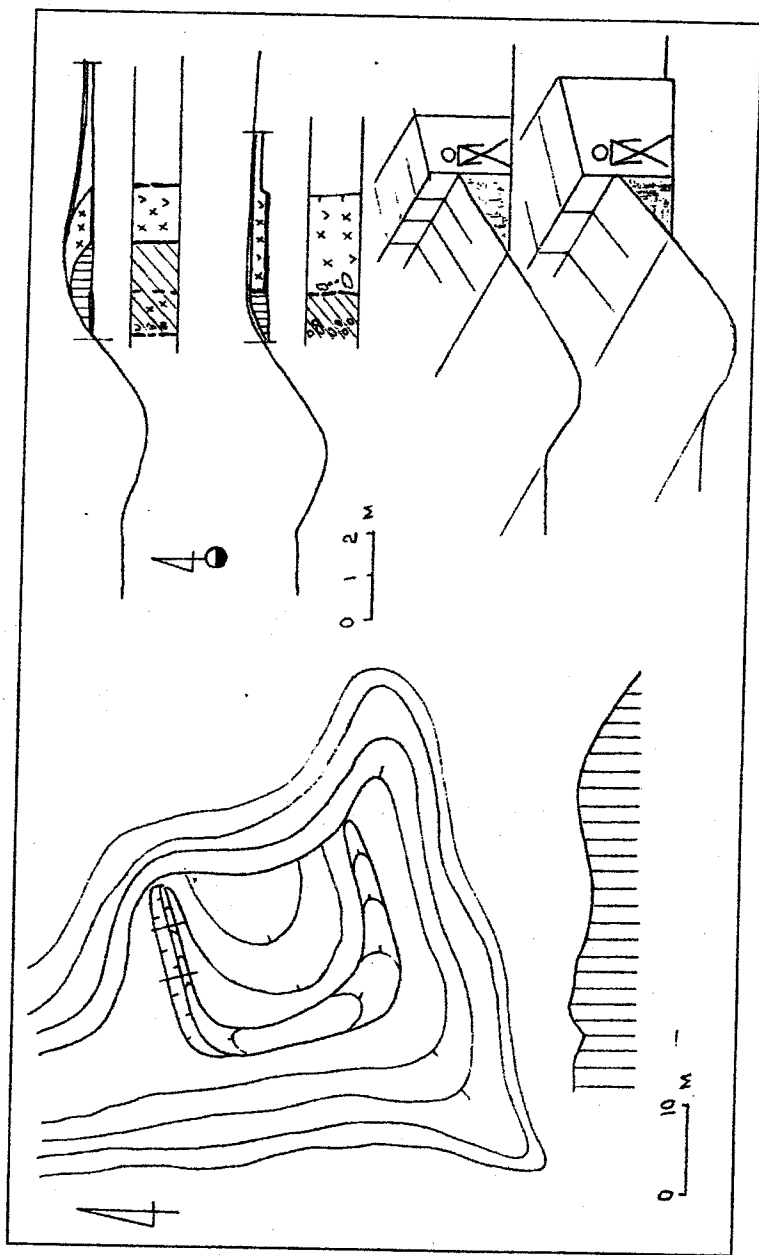

Рис. 175. Надвірнянське городище. Фортифікація.

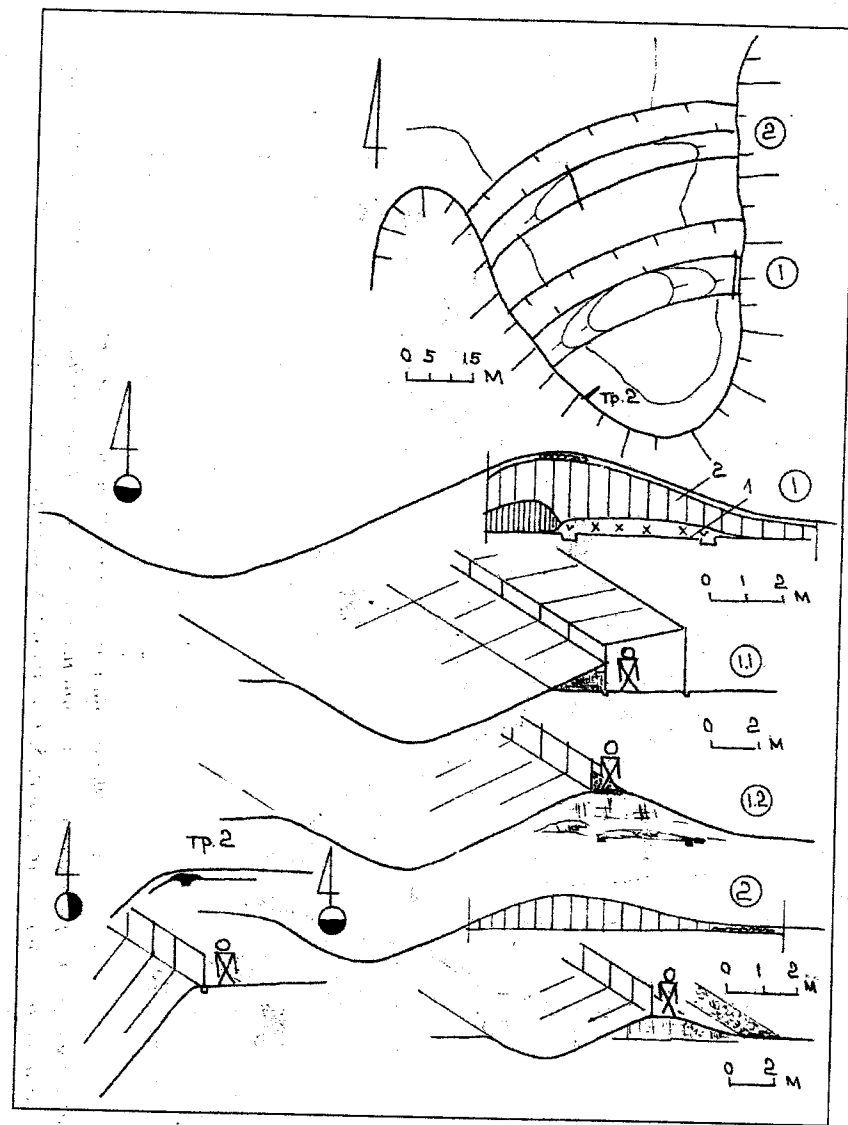

Рис. 176. Назавизівське городище. Фортифікація.

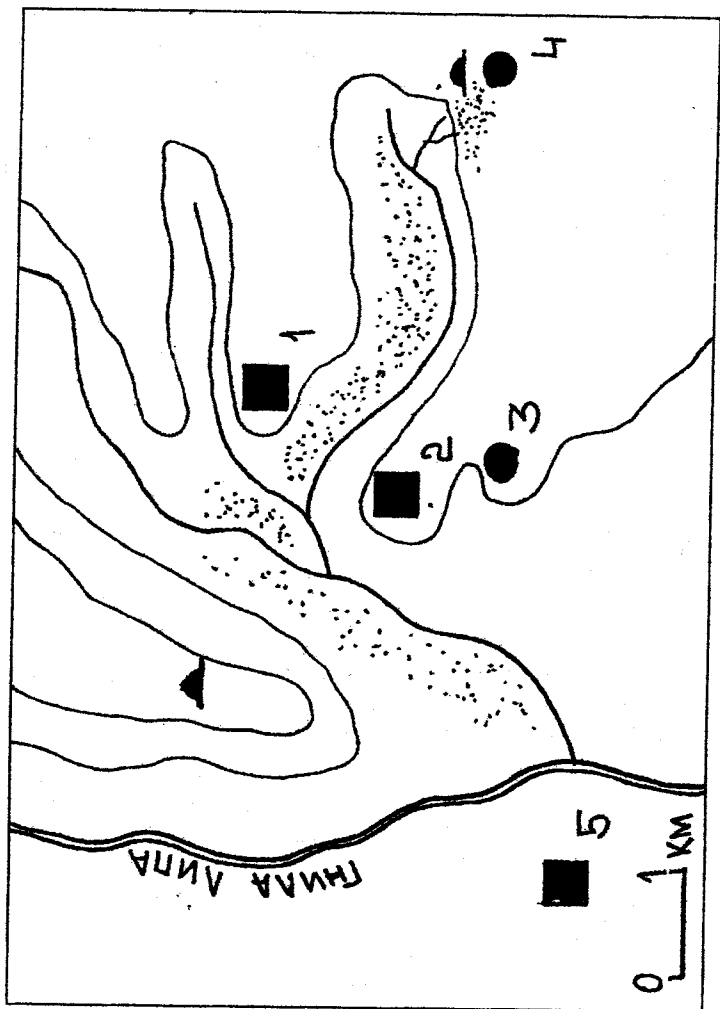

Рис. 177. Підгородівський (старий Розатин) комплекс.
 1. Городище; 2. Городище Кранофанта; 3. Святинище (печери). Синій камінь; 4. Городище і курганний могильник. Старий Добринів; 5. Городище. Монастир. 6. Курганний могильник.

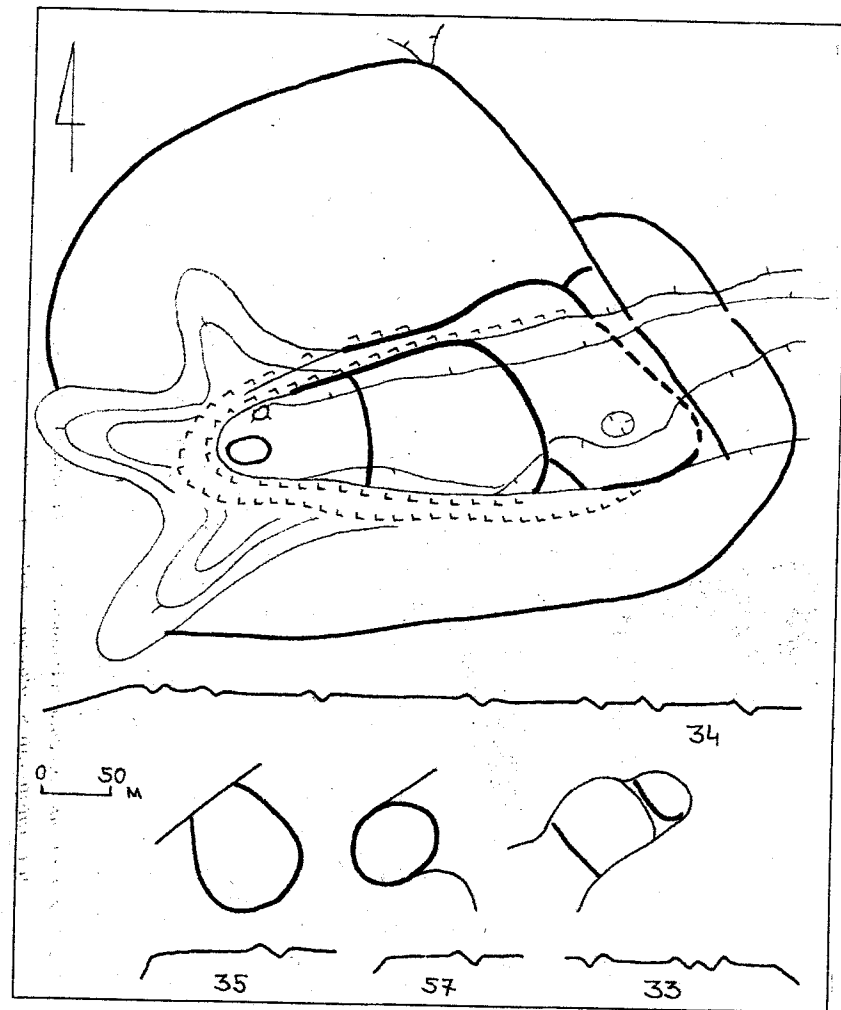

Рис. 178. Підгородівське (Луковицько-Голодівське) городище.
 35. Городище Кранофанта; 57. Стародобринівське городище; 33. Підгородівське городище. Монастир.

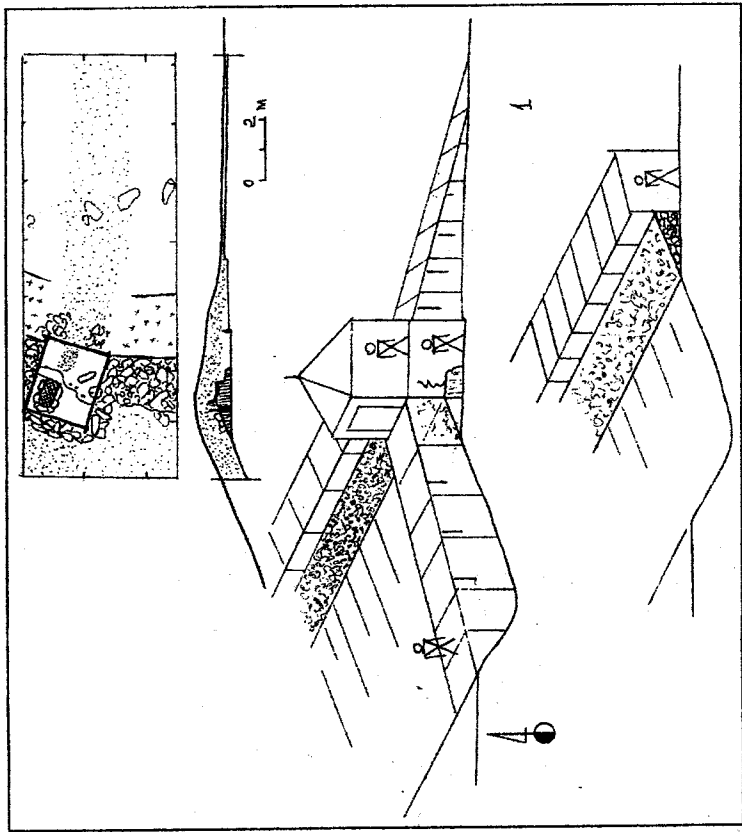

Рис. 179. Підгороддівське (Луковицько-Голодівське) городище.
Фортифікація центрального майданчика.

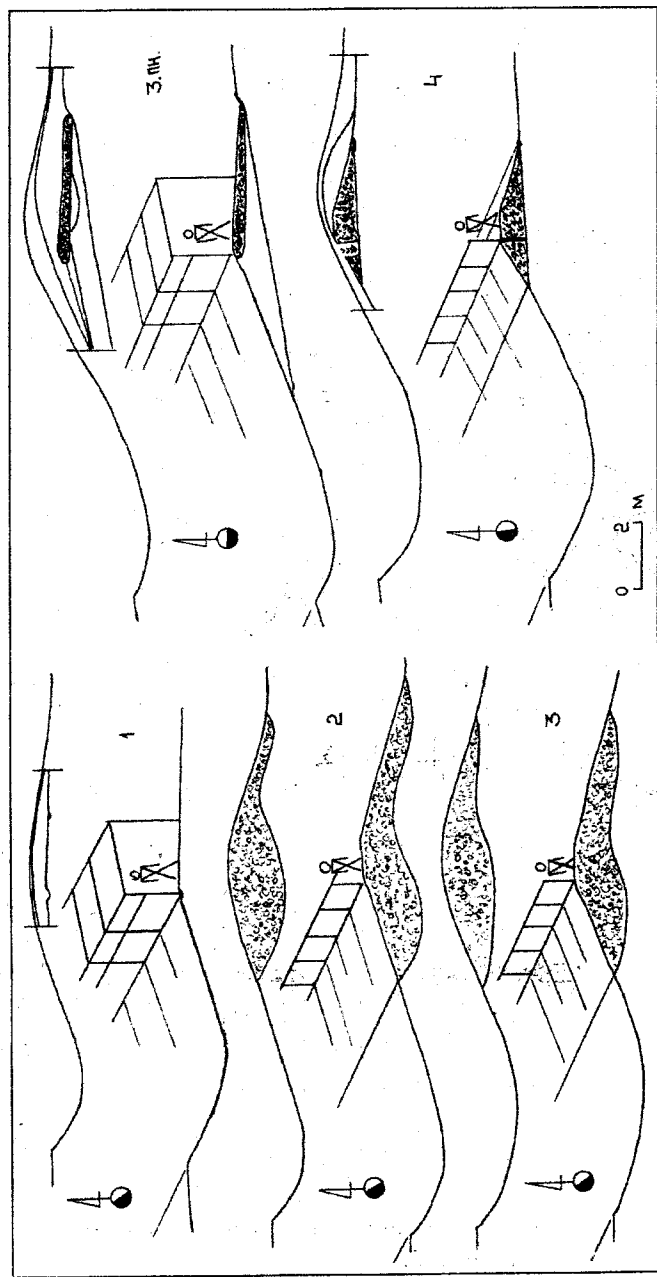

Рис. 180. Підгороддівське (Луковицько-Голодівське) городище.
Фортифікація оборонних ліній.

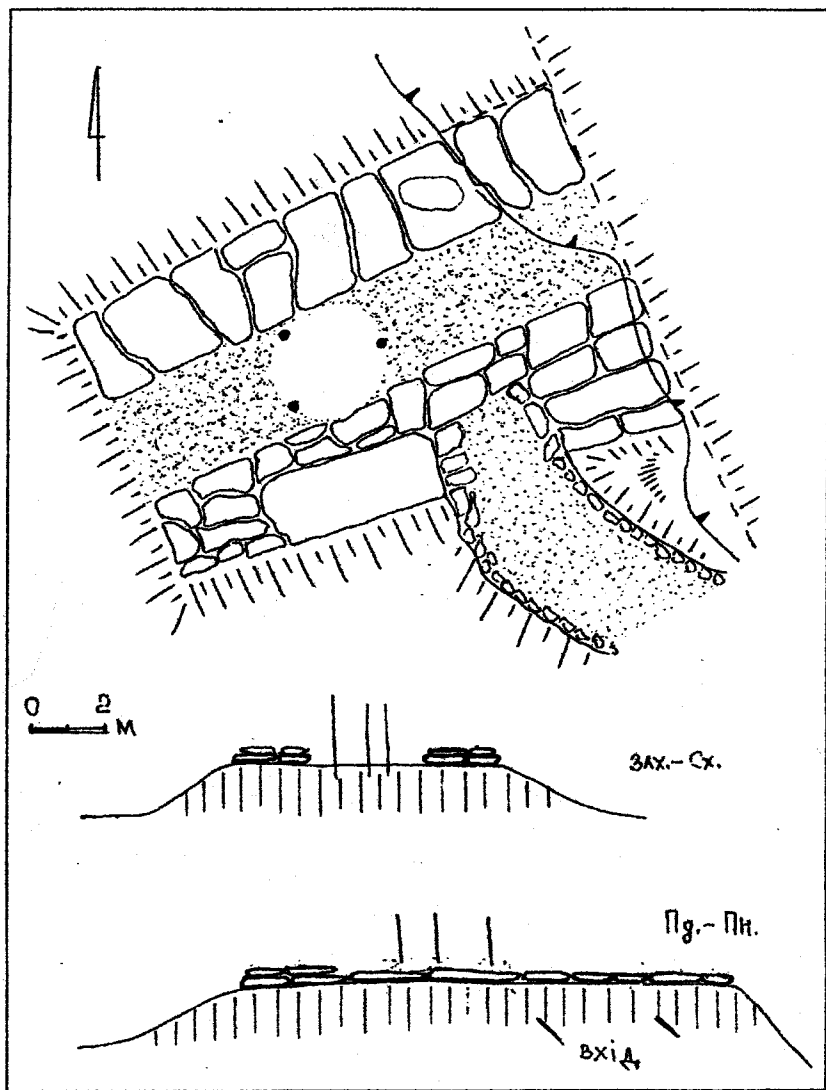

Рис. 181. Підгородівське (Луковицько-Голодівське) городище.
Святилище. Кам'яна основа.

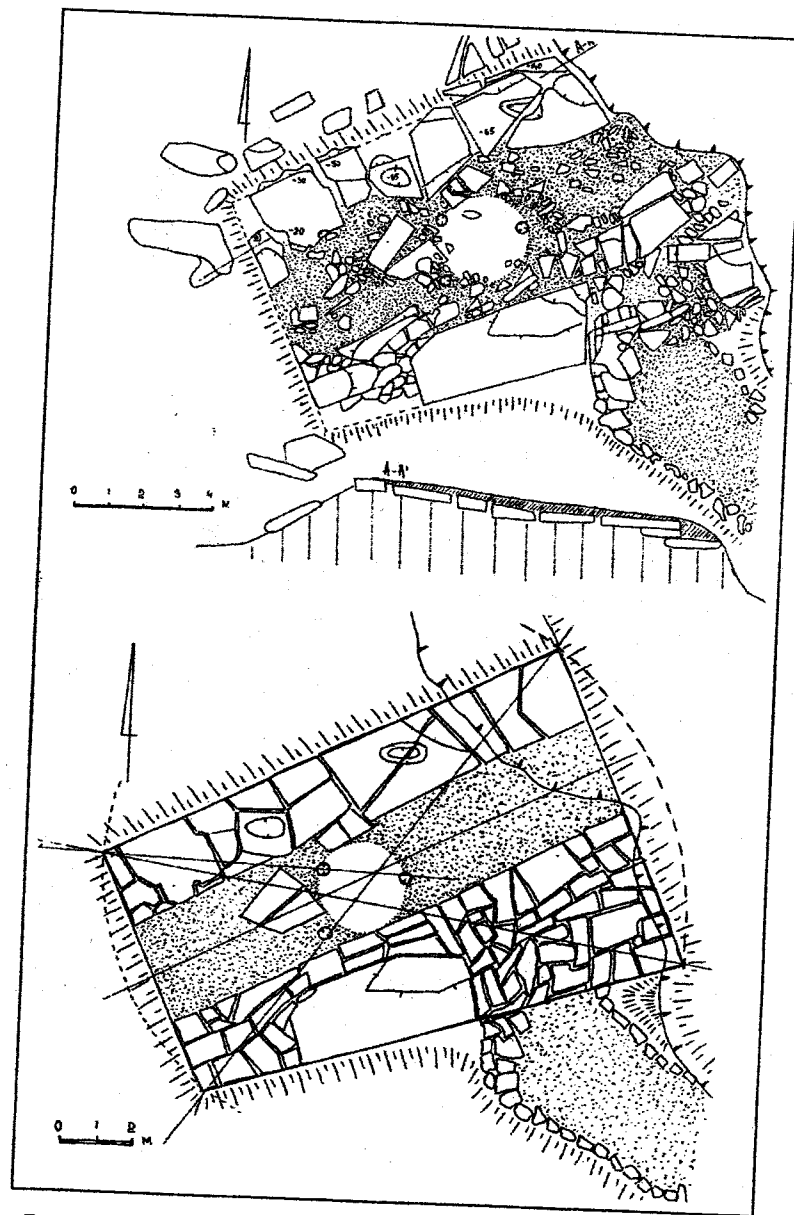

Рис. 182. Підгородівське (Луковицько-Голодівське) городище.
Святилище. Реконструкція плану.

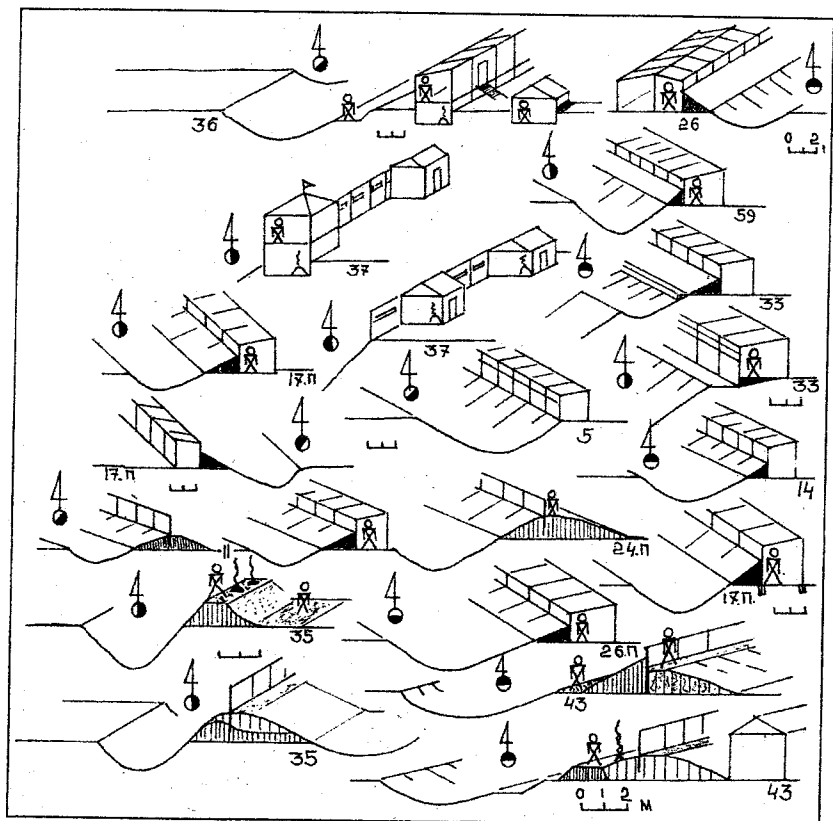

Рис. 184. Фортифікація городищ Галицько-Буковинського Прикарпаття. Пізньослов'янський період (кінець IX – початок X ст.)

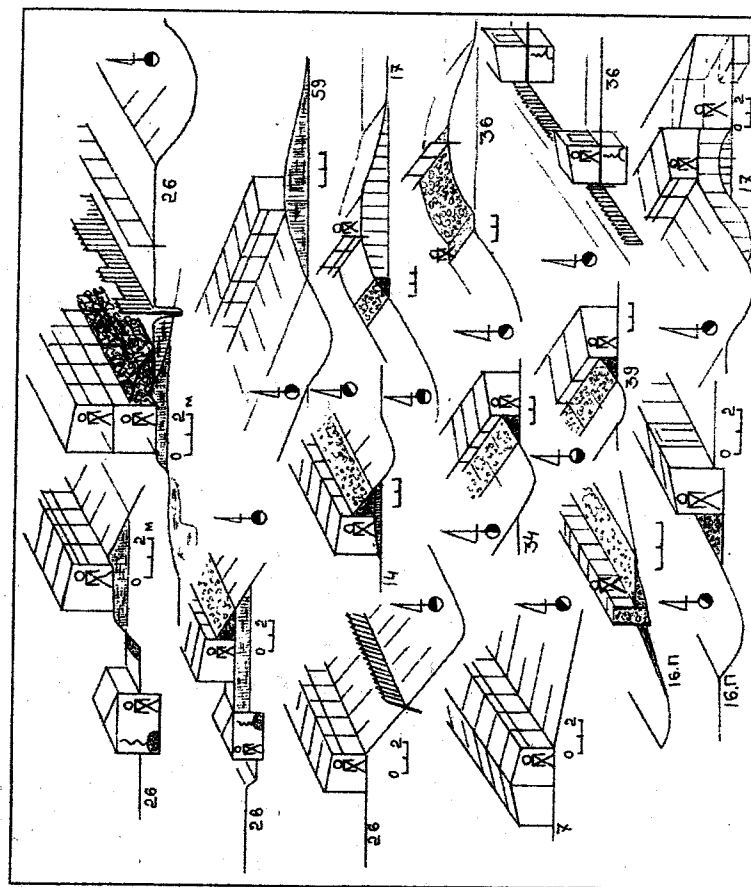

Рис. 185. Фортифікація городищ Галицько-Буковинського Прикарпаття. Великохорватський період (друга половина X ст.)

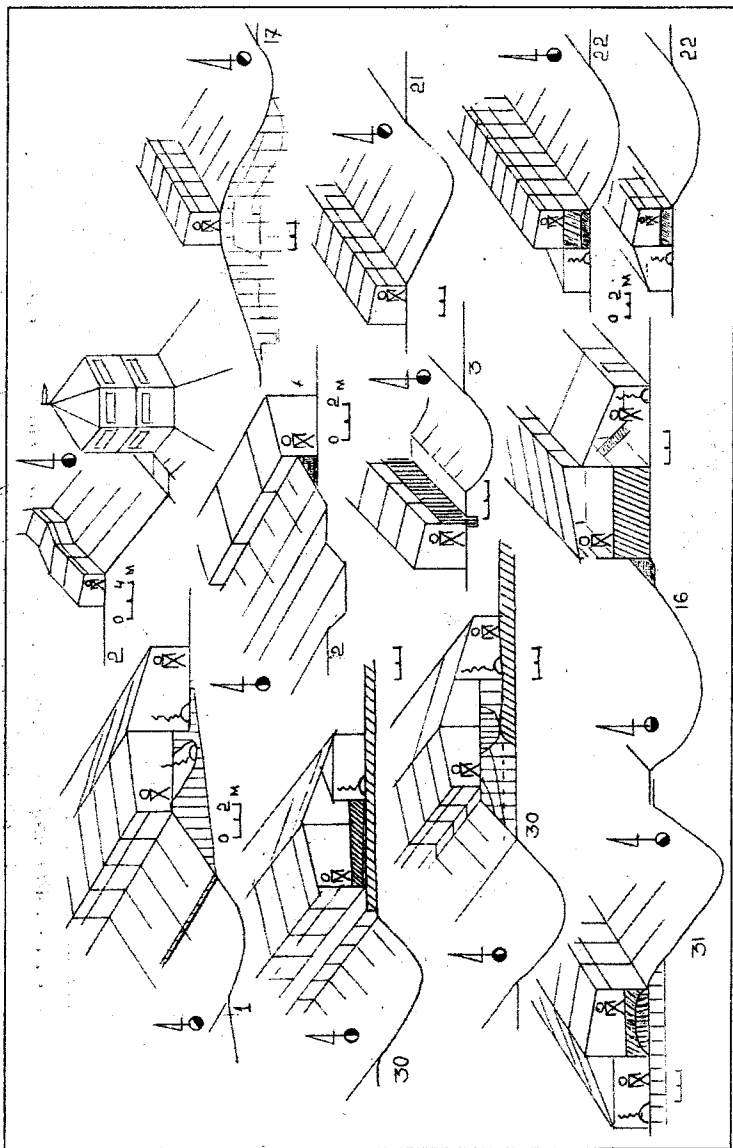

Рис. 186. Фортифікація городищ Галицько-Буковинського Прикарпаття.
Галицький період (XII–XIII ст.). Міські комплекси.

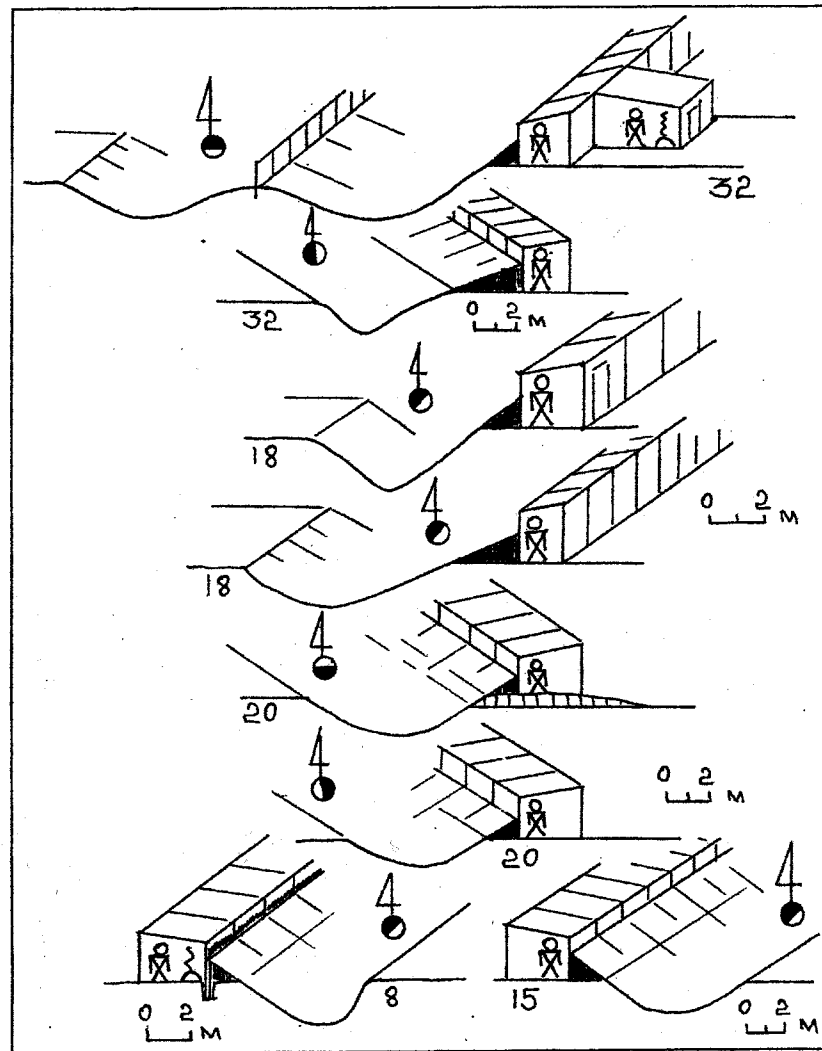

Рис. 187. Фортифікація городищ Галицько-Буковинського
Прикарпаття.
Галицький період (XII–XIII ст.). Стіни зрубної (бінарної)
конструкції з укосом.

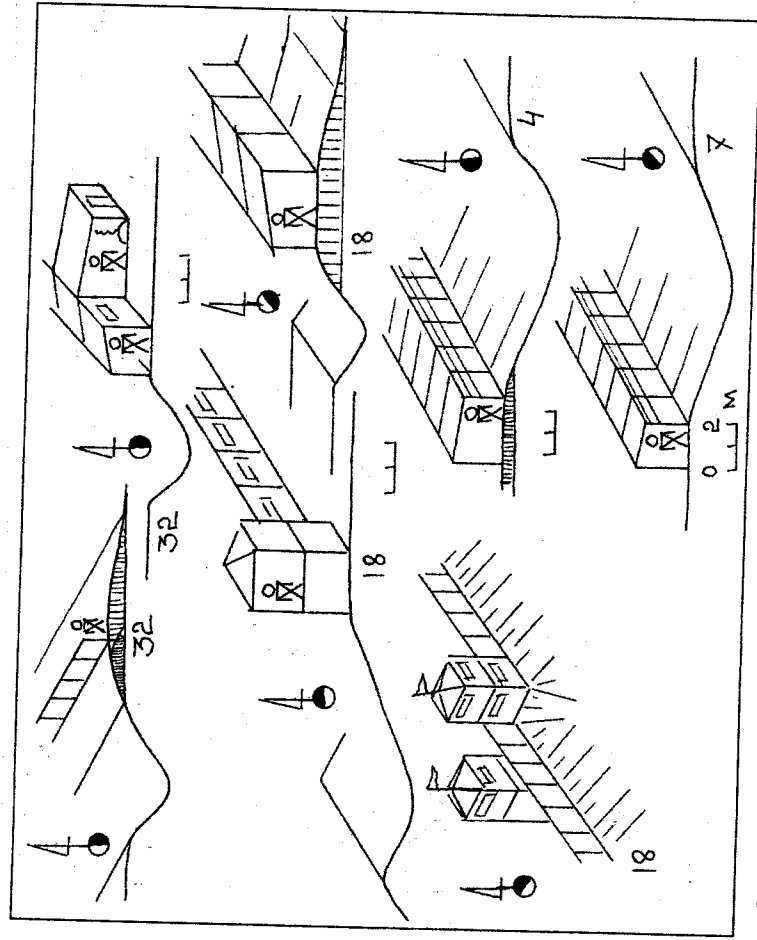

Рис. 188. Фортифікація городищ Галицько-Буковинського Прикарпаття. Галицький період (XII-XIII ст.). Стіни зрубної і стовпової конструкції.

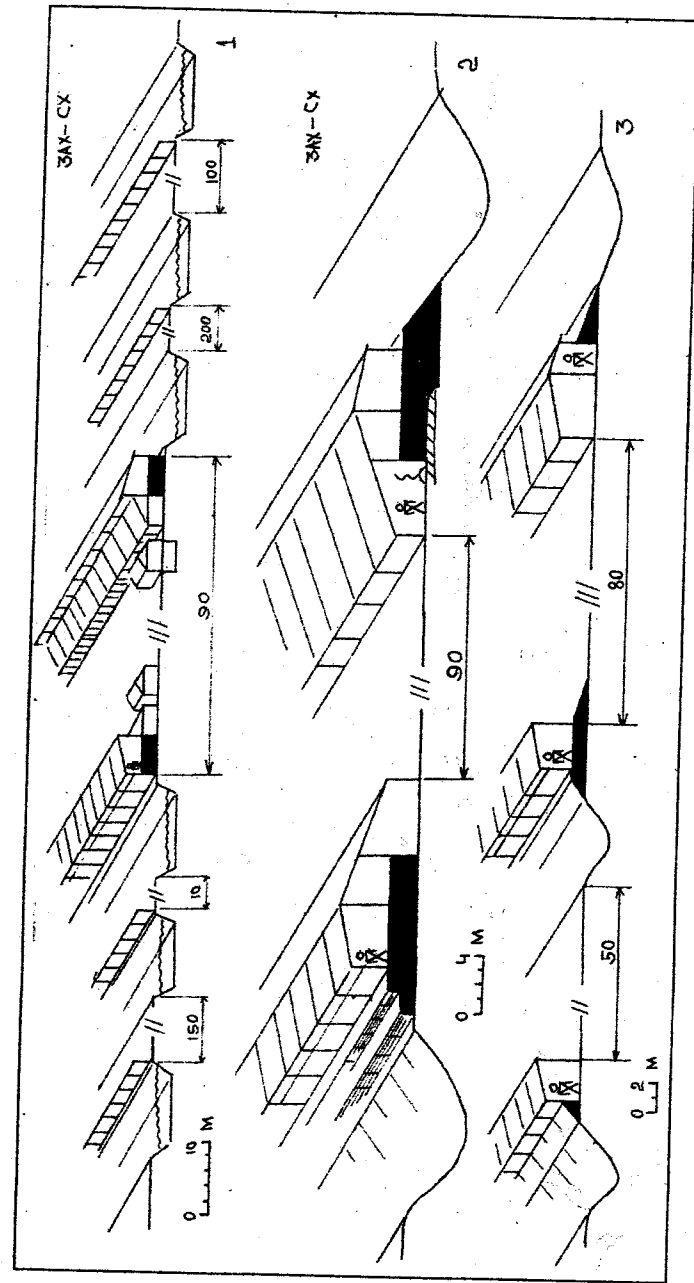

Рис. 189. Структура оборони городищ XII-XIII ст. Галицько-Буковинського Прикарпаття. 1. Ленківцєвське городище; 2. Олешківське городище; 3. Молодітське городище.

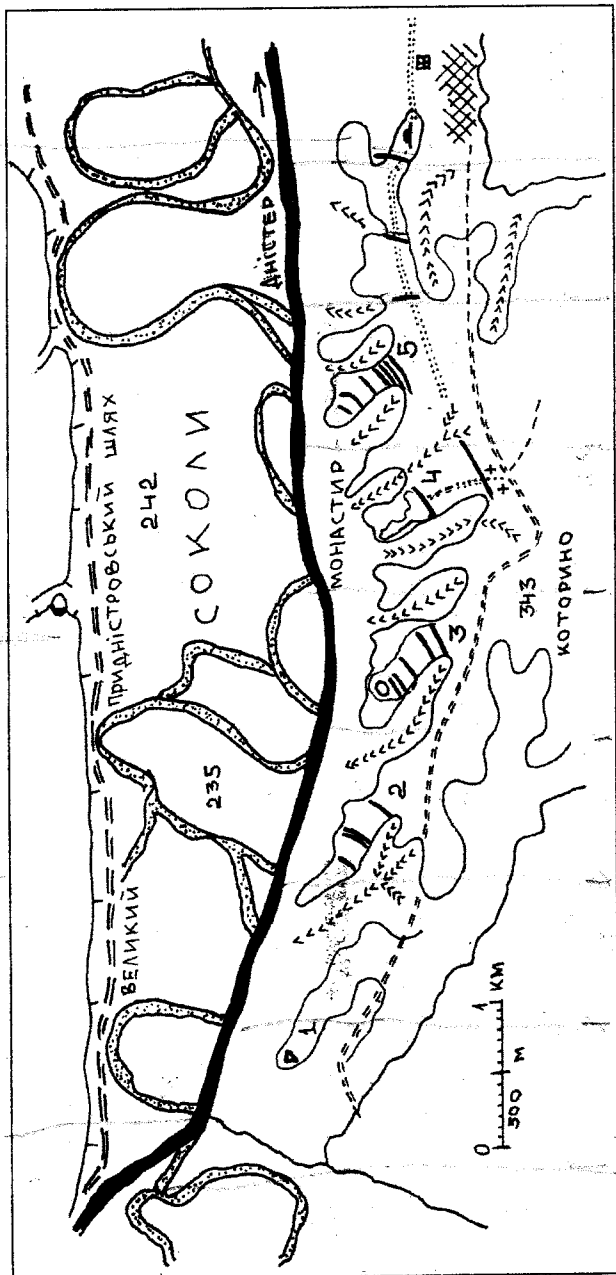

Рис. 190. Комплекс городищ у крайній придністровській частині Малої Галицької землі (Которино, Дністровські ворота).

Зміст

Вступ.....	5
Розділ 1. Давній Галич в літописній історії.....	21
1.1. Долітописний період давнього Галича.....	22
1.2. Літописний період княжого Галича.....	25
1.3. Пізньосередньовічний період Галича.....	71
Іл 2. Історична топографія княжого Галича.....	77
2.1. Крилоське городище – дитинець княжого Галича.....	85
2.2. Посад княжого Галича.....	155
2.3. Округа Галича.....	162
Розділ 3. Давні державотворчі і містотворчі процеси на території Галицько-Буковинського Прикарпаття.....	191
3.1. Слов'янський період.....	192
3.2. Давньоруський період.....	214
Розділ 4. Історична топографія та фортифікація городищ Малої Галицької землі.....	235
4.1. Городища Галицько-Буковинського Прикарпаття.....	236
4.2. Соціальна класифікація городищ Малої Галицької землі.....	317
Висновки.....	339
Список використаних джерел та літератури.....	357
Список скорочень.....	406
Додатки.....	407

ТОМЕНЧУК БОГДАН ПЕТРОВИЧ

(З.ІХ.1950 р., с. Ценява Коломийського р-ну Івано-Франківської обл.)

Археолог, фахівець у галузі давньоруської археології. Закінчив історичний факультет Чернівецького національного університету ім. Ю. Федьковича (1976 р.). Спеціалізувався з археології. Щорічні стажування проходив у археологічних експедиціях університету та наукових закладів Києва. Особливо плідною стала багаторічна співпраця із Західноукраїнською експедицією Ленінградського державного Ермітажу. Набутий досвід дав можливість після закінчення університету самостійно керувати археологічними експедиціями спочатку Чернівецького, а потім Івано-Франківського краєзнавчих музеїв, де протягом 1976–2000 рр. працював науковим співробітником та завідувачем відділу археології. У 1980 р. працював лаборантом, а в 2002–2008 рр. – науковим працівником Інституту археології НАН України (за сумісництвом). З 1998 р. почав працювати викладачем, а з 2006 р. – доцентом кафедри етнології і археології Інституту історії, політології та міжнародних відносин Прикарпатського національного університету ім. В. Стефаника, яку очолює з 2014 р. Є керівником Галицької археологічної експедиції.

Автор більш як 150 наукових статей та 10 монографій, у тому числі 4 індивідуальних.